શ્રીમદ્ ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજીનો

ગુજરાતી અનુવાદ

(અધ્યાય ૯-૧૯)

અનુવાદક :-

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી,

એમ. એ; એલ્.એલ્. બી., ધંધુકા.

પ્રકાશક :-

શેઠ બાલકિસનદાસ ગોવિંદરામ

શેઠ ગોવિંદરામ દ્વારકાદાસવાળા.

નં. ૧, વિઠ્ઠલભાઇ પટેલરોડ,

મુંબઈ નં. ૪.

સંવત્ ૨૦૨૬] **કિંમત રૂપીઆ ૪-૫૦.** [ઇ. સ. ૧૯૭૦

શ્રીમદ્ ભાગવત

પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિનીજીનો

ગુજરાતી અનુવાદ

(અધ્યાય ૯-૧૯)

અનુવાદક :-

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી,

એમ. એ; એલ્.એલ્. બી., ધંધુકા.

પ્રકાશક :-

શેઠ બાલકિસનદાસ ગોવિંદરામ

શેઠ ગોવિંદરામ દ્વારકાદાસવાળા.

નં. ૧, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલરોડ,

મુંબઈ નં. ૪.

પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત્ ૨૦૨૬] કિંમત રૂપીઆ ૪-૫૦. [ઈ. સ. ૧૯૭૦

નિવેદન

ગોવિંદરામ દ્વારકાદાસવાળા મારા પરમ મિત્ર અને અંગત સ્નેહી શ્રી બાલકિસનદાસ ગોવિંદરામે કોઈ સારૂં પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તક છપાવવાની પોતાની ઇચ્છા મને આશરે પાંચેક વર્ષ પહેલાં દર્શાવેલી હતી. સંજોગાનુસાર વર્ષો વીત્યાં છતાં પણ તેમનો નિર્ણય અફર રહ્યો અને તેના પરિણામે તેમના દ્રવ્ય સાહાય્યથી આ પુસ્તક પ્રકટ થાય છે માટે તેમનો પ્રથમ ઉપકાર માનુ છું.

ભાઈશ્રી નાનુલાલભાઇ ગાંધીએ તેમનો તૈયાર કરેલો શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ ૧ અધ્યાય ૯ થી ૧૯ નો અનુવાદ આપવા સહર્ષ તત્પરતા દાખવી અને તુરતજ તેમની હસ્તલિખિત પ્રત મોકલી આપી. તદુપરાંત અવારનવાર ઉપયોગી સૂચનો આપે જતા હતા. માટે તેમણે અનહદ ઉપકાર કર્યો છે તેથી તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

પ્રુફ સુધારવામાં મને અનેક વૈષ્ણવ ભાઇઓએ સહકાર આપી મદદ કરી છે. તે સર્વનો પણ અત્રે આભાર માનુ છું. મારા મિત્ર ગોપાલદાસ ત્ર્યંબકલાલે શુદ્ધિપત્ર તૈયાર કરવામાં મને ઘણી સારી મદદ કરી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનુ છું.

નડિયાદ પુસ્તકાલયના મંત્રી ભાઈ શ્રી રતિલાલે પ્રુફ સુધારવામાં તથા પ્રેસની ગોઠવણ કરવામાં મને ઘણીજ મદદ કરી છે તેથી તેમનો તથા પટવા પ્રિન્ટરીના માલીક શ્રી મણિલાલ વ્રજલાલ પટવાએ આ પુસ્તક છપાવવામાં મને ઘણી મદદ કરી છે તેથી તેમનો ઉપકાર માનુ છું.

લી.

લાલબાવા મંદિર,
મુંબઈ નં. ૨.

મંગલદાસ મોહનલાલ શાહના
સર્વે વૈષ્ણવોને જય શ્રીકૃષ્ણ.

મુદ્રકઃ– શ્રી મણિલાલ વ્રજલાલ પટવા
મુદ્રણસ્થાનઃ– પટવા પ્રિન્ટરી, ઘોડાપોળ સામે, નડીઆદ.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધના શ્રીસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી ગોવિંદલાલ ભટ્ટના સૂચનાથી મેં આશરે દશ વર્ષ પહેલાં કરેલ. તે તેઓશ્રી છપાવવાના હતા અને તેમણે પહેલા આઠ અધ્યાયોનો અનુવાદ છપાવ્યો પણ ખરો. પછી અધિક દ્રવ્યની જરૂર પડતાં તે કાર્ય બંધ રખાવવું પડયું, અને ત્યાર પછી તેઓશ્રીનો ભગવાનના ચરણ-કમલમાં વાસ થયો.

મુંબઇ નિવાસી પરમ ભગવદીય ભાઈશ્રી મંગલદાસના જાણવામાં ઉપરની વિગત આવેલી. મુંબઈ તથા બુરહાનપુરના શ્રી ગોવિંદરામ દ્વારકાદાસવાળા પરમ ભગવદીય ભાઈશ્રી બાલકિસનદાસે ભગવાનની નામ સેવા કરવાની પોતાની ઇચ્છા ભાઈશ્રી મંગલદાસને જણાવતાં, તેમણે તેમને આ પ્રથમ સ્કંધના ૯ થી ૧૯ અધ્યાયો ઉપરના શ્રી સુબોધિની છપાવવાની સૂચના કરી. તે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી. ત્યાર પછી પ્રેસની પસંદગી કરવામાં કેટલોક સમય વ્યતીત થયો. તે દરમ્યાન સરકારે રૂપીઆનું અવમૂલ્યન કરતાં છપાવવાનું ખર્ચ ઘણું વધી ગયું. છતાં શેઠ શ્રી બાલકિસનદાસે પોતે તે છપાવવાના વિચારમાં કાંઇ ફેરફાર ન કર્યો. તેથી આ અવશિષ્ટ અધ્યાયોના સુબોધિની પ્રસિદ્ધ થાય છે. પ્રુફ સર્વ પરમ ભગવદીય ભાઇ શ્રી મંગલદાસે સુધારેલાં છે. આ અનુવાદથી વૈષ્ણવોને શ્રીમદાચાર્યચરણની વાણી સમજવામાં આવશે તો પરમ ભગવદીય ભાઇ શ્રી ગોવિંદલાલ ભટ્ટની ઇચ્છા પૂર્ણ થશે; અને શેઠશ્રી બાલકિસનદાસનું દ્રવ્ય તથા શ્રીમંગલદાસનો શ્રમ સાર્થક થશે અને મને પણ ઘણો આનંદ થશે.

આરંભના આઠ અધ્યાયો છપાવતાં શ્રી ગોવિંદલાલ ભટ્ટે આ સ્કન્ધનો ઉપોદ્ઘાત છપાવેલ હોવાથી તે પુનઃ છપાવવાની આવશ્યકતા નથી.

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી.

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	કથા	પૃષ્ઠ
૯	યુધિષ્ઠિર વિગેરે ભીષ્મ સમીપ ગયા. તેમને ભીષ્મે વિવિધ ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો. ભીષ્મે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. ભીષ્મની મુક્તિ.	૧
૧૦	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું દ્વારકા ગમન.	૩૬
૧૧	દ્વારકાવાસીઓએ કરેલું ભગવાનનું અભિનંદન. ભગવાનના પુર પ્રવેશનું વર્ણન.	૭૦
૧૨	પરીક્ષિતનો જન્મોત્સવ.	૧૦૪
૧૩	વિદુરના ઉપદેશથી ગાંધારી સાથે ધૃતરાષ્ટ્રનું વનમાં જવા માટે પ્રસ્થાન.	૧૨૩
૧૪	અપશુકનનાં દર્શનથી યુધિષ્ઠિરને ચિન્તા અને દ્વારકાથી અર્જુનનું આગમન.	૧૬૩
૧૫	અર્જુન પાસેથી યદુકુળનો સંહાર અને ભગવાનનું તિરોધાન સાંભળી પાંડવોનું હિમાલય દિશામાં મહાપ્રયાણ.	૧૮૨
૧૬	પરીક્ષિતને રાજ્ય લાભ, તેનો દિગ્વિજય તથા તેનું ભૂમિધર્મ સંવાદનું શ્રવણ.	૨૨૪
૧૭	પરીક્ષિત અને ધર્મનો સંવાદ અને તેણે કરેલો કલિનો નિગ્રહ.	૨૪૮
૧૮	પરીક્ષિતને થયેલો મુનિકુમારનો શાપ.	૨૭૯
૧૯	પરીક્ષિતનું ગંગાતટે પ્રાયોપવેશન, ઋષિઓનો સમાગમ, શુકનું આગમન અને રાજાનો પ્રશ્ન.	૩૧૯

નવમા (અધ્યાય)માં પોતાથી જૂદાપણું પ્રાપ્ત કરેલાની[૪] (મુક્તિ નહીં થાય એવો સંશય થતાં, તે (સંશય)ની શાંતિ કરવા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ કરનાર ભીષ્મની મુક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. કા. ૪

पुरस्कृतोऽघमुत्सृज्य जह्याद्देहमितीरितः ॥
राज्ञो मोहप्रसङ्गाय निवृत्तिश्चोपदेशतः ॥५॥

(ભગવાનથી) આદર પામેલો અપરાધથી[૫] મુક્ત થઈ દેહ તજે તે માટે, અને રાજાને મોહ થયો[૬] તે પ્રસંગ માટે (ભગવાન ભીષ્મ પાસે) પધાર્યા, અને (રાજાનો મોહ) ઉપદેશથી જતો રહ્યો. કા. ૫

भक्तोऽपि भगवद्द्रोहमाचरन्नरकं व्रजेत् ॥
इति दर्शयितुं भीष्मशरपञ्जरसंस्थितिः ॥६॥

ભક્ત પણ જો ભગવાનનો અપરાધ કરે તો નરકમાં જાય, એમ દર્શાવવા ભીષ્મ બાણના પાંજરા (શય્યા)માં રહેલા. કા. ૬

तस्याप्युद्धारकः कृष्णो निजदत्तधिया स्तुतः ॥
इति स्तुतिस्तथाप्यस्य तादृग्रूपेण वर्ण्यते ॥७॥

પોતે આપેલી બુદ્ધિથી સ્તુતિ કરાએલા શ્રીકૃષ્ણ તેનો પણ ઉદ્ધાર કરનારા છે, તેથી સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેવા પ્રકારનો[૭] હોવા છતાં આપનું તેવાં સ્વરૂપથી[૮] વર્ણન કરે છે. કા. ૭

નીચેના શ્લોકથી યોગ્ય સંબંધ કહે છે (જણાવે છે) :—

૪. 'જે તેમનો (મારા ભક્તોનો) દ્વેષ કરે છે તે મારો દ્વેષ કરે છે' એવું ઉદ્યોગ-પર્વમાં ભગવાનનું વચન હોવાથી પાંડવોનો દ્વેષ કરવાને લીધે અભગવદીય થએલ (ભીષ્મ)ની મુક્તિ નહીં થાય, એવો સંશય થાય, તે સંશયને દૂર કરવા ભીષ્મની મુક્તિનું વર્ણન કરેલ છે. (प्र)

૫. ભગવાનના દ્રોહરુપ અપરાધ તજે તે માટે તેનો આદર કર્યો તેથી ભક્ત અપરાધ કરે તોપણ ભગવાન તે અપરાધનો નાશ કરવા પોતેજ ઉદ્યમ કરી તેથી (મુક્તિમાં) થતું વિઘ્ન દૂર કરે છે. (प्र)

૬. યુધિષ્ઠિરને મોહ થયો તે પણ ઉપદેશ આપી દૂર કરવાનો હતો, તે માટે પણ ભગવાને ભીષ્મનો આદર કરેલ. (प्र)

૭. 'તેવા પ્રકારનો' એટલે જેનો ઉદ્ધાર કરવાનો હતો તેવો (प्र)

૮. આતતાયીનું ઉદ્ધાર કરનાર હોવાનાં સ્વરૂપથી (प्र)

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

અધ્યાય નવમો

लोकप्रतीत्या कृष्णस्य यदा कार्यसमापनम् ॥
तदा भागवतश्रोतुर्देहरक्षा निरूप्यते ॥१॥

લોકની દૃષ્ટિથી જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય પૂરૂં થશે ત્યારે ભાગવતનું શ્રવણ કરનારના દેહનું રક્ષણ (કર્યાનું) કહેવામાં આવશે. કા–૧

ऐहिकामुष्मिकफले भक्तानां स्थानभार्ययोः ॥
सर्वेष्टापूरणं चैव भगवत्कार्यसंग्रहः ॥२॥

ભક્તોનાં આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલ અને વળી સ્થાન (દ્વારકા) નાં (લોકનું) અને પત્નીનું સર્વ ઈચ્છેલું પૂર્ણ કરવું તે ભગવાનનાં કાર્યનો સંચય છે[1]. કા. ૨

श्रीभागवतश्रोतृ रक्षापूर्वक्रियाऽखिला ॥
निरूपिता ततो मध्ये भगवत्कार्यवर्णनम् ॥३॥

શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરનારનું રક્ષણ (કર્યું તે) પહેલાંની સર્વ ક્રિયા કહી[2]. તેથી વચમાં[3] ભગવાનનાં કાર્યનું વર્ણન (કરેલું છે.) કા. ૩

એ પ્રમાણે પરીક્ષિતના શરીરના રક્ષણના આરંભમાં, રક્ષણની પહેલાંનું કાર્ય માયાથી (ગર્ભને) વીંટી લેવાનું કહીને, બીજું કાર્ય જણાવવામાં ન આવે તો એકાગ્રતાથી રક્ષણ થવાનું સંભવે નહીં, તેથી વચમાં ભગવાનનાં કાર્યનું વર્ણન કરવું જોઇએ, અને તે કાર્ય ચાર પ્રકારનું છે (૧) સર્વ ભક્તોને આ લોકનાં સર્વ ફલ આપીને ભક્તિ આપવી અને આ લોકનાં અને પરલોકના (ફલ)નો દઢ સંબંધ થાય તે માટે નિરાશા (જણાવવી) તે પહેલું (કાર્ય). (૨) જ્ઞાનનો સંદેશ જણાવીને ઉત્તમ ભક્તિ પ્રકટ કરાવીને મુક્તિ આપવી (તે) બીજું (કાર્ય). (૩) સર્વ ભક્તોનાં ચિત્તનું સમાધાન કરીને પોતાનાં સ્થાને પધારવું તે ત્રીજું (કાર્ય) (૪) ત્યાંના (લોકો)ને સર્વ સુખ આપીને (કાર્ય) પૂરાં કરવાં એ ચોથું (કાર્ય), તે પૈકી મુક્તિ આપવાનું તેમનું (કાર્ય) ઉત્તમ છે (અને) આ લોકનું ફલ આપવું વિગેરે તેનાં પહેલાંનું અંગ છે, એવો નિશ્ચય કરીને, રક્ષણરૂપ પહેલાંનાં અંગ સાથે એક આઠમા અધ્યાયમાં કહેલું છે. નવમા અધ્યાયમાં બીજું કાર્ય કહેવામાં આવે છે.

नवमे स्वस्य भिन्नत्वं प्राप्तस्याभावसंशये ॥
स्वच्छन्दमृत्योस्तच्छान्त्यै मुक्तिर्भीष्मस्य वर्ण्यते ॥४॥

---

१. આ કારિકામાં ભગવાનનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરેલ છે. (પ્ર)

२. આઠમા અધ્યાયમાં કહી (પ્ર) ૩ અધ્યાય ૯–૧૦ અને ૧૧માં (પ્ર)

'હે વિપ્રર્ષિ !' એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે ભગવાન પાછલ ગયા તે લીલા હોવાથી દોષરૂપ નથી. 'અર્જુન સાથે રથથી (પધાર્યા)' શબ્દોથી એમ જણાય છે કે ગરુડની ધજાવાળા રથમાં બેસી સારથિ અર્જુન સાથે (યુધિષ્ઠિરની) પાછલ પધાર્યા, ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે તે ભાઈઓ વિગેરે ગયા તોપણ રાજાને બહારથીજ સુખ થયું, અંદર સુખ ન હતું. રાજા હોવાથી માત્ર તેઓથી શોભતો હતો. વાસ્તવિક રીતે તો અંદરથી પ્રસન્નતા ન હતી એમ 'જેમ ગુહ્યકો સાથે કુબેર (શોભે)' (એ) દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે, कुत्सितं ખરાબ છે 'वेरम्' નેત્ર જેનું તે (કુબેર). આનો એવો અર્થ છે કે બહારથી ઘણો પ્રકાશ પરંતુ અંદર તો આંધળા જેવો (કુબેર છે), તેમ આ પણ શોકમાં ડુબેલો છે. ૩

એ પ્રમાણે સર્વે સાથે જવાનું કહીને, બોલ્યા વિનાજ માત્ર જોઈનેજ નમસ્કાર કર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

दृष्ट्वा निपतितं भूमौ दिवश्च्युतमिवामरम् ॥
प्रणेमुः पाण्डवा भीष्मं सानुगाः सह चक्रिणा ॥४॥

સ્વર્ગમાંથી પડેલા દેવની પેઠે ભૂમિ ઉપર પડેલા ભીષ્મને જોઈને, સેવકો સાથે (અને) ચક્ર ધારણ કરનાર સાથે પાંડવોએ પ્રણામ કર્યા. ૪

પડેલા (ભીષ્મ)ની પણ ઘણી કાંતિ હતી, એમ દૃષ્ટાંત સાથે કહેલ છે. ભૂમિ ઉપર તે (દેવ)નો સ્પર્શ (થવો) જ યોગ્ય નથી, તો પછી પડવાનું તો કહેવું જ શું ? તેવી રીતે ભીષ્મનો પરાજય (થવો) જ અશક્ય હતો, તો પછી આવી સ્થિતિ કેમ જ થાય? તેવો[1] (ભૂમિ ઉપર પડેલો) પણ દેવ મનુષ્યોએ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, તેવી રીતે ભીષ્મ પણ–ભગવાનથી વિરુદ્ધ આચરણ કરેલું હોવા છતાં પણ–નમસ્કાર કરવા યોગ્ય હતો. જેમ દેવ પોતાના સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થએલો હોવા છતાં (તેનામાં) બુદ્ધિ વિગેરે હોવાથી બીજાઓએ ભજન કરવા યોગ્ય છે, તેમ ભીષ્મ પણ નીચે પડેલ દેહવાળો હોવા છતાં પણ ઘણાં જ્ઞાનવાળો હોવાથી નમસ્કાર કરવા યોગ્યજ હતો, એવો અર્થ છે, 'પાંડવો' શબ્દથી ભત્રિજાના પુત્રો હોવાથી નમસ્કાર કરવાની યોગ્યતા સૂચવેલી છે, 'સેવકો સાથે' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) ભીષ્મે ઉપદેશ કરેલો ધર્મ સર્વ ગ્રહણ કરી પ્રાપ્ત કરે તે માટે (ત્યાં) આવેલા બધાએ નમન કર્યું.

आगत्य नमनं यत्तु लोकाद् भक्तस्तथा न चेत् ॥
विपरीतत्वमापन्नः कथमेवं भवेदिति ॥८॥
सर्वैः सह नमस्कारस्ततो भगवता कृतः ॥

૧ 'તેવો' એટલે જેવો તેવો (પ્ર) ભૂમિ ઉપર પડેલો હોવાથી જેવો તેવો (પ્ર)

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે-

इति भीतः प्रजाद्रोहात्सर्वधर्मविवित्सया ॥
ततो विनशनं प्रागाद्यत्र देवव्रतोऽपतत् ॥१॥

એવી રીતે પ્રજાના દ્રોહથી ભય પામેલ, સર્વ ધર્મો જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાંથી જ્યાં દેવવ્રત પડેલ ત્યાં કુરુક્ષેત્રમાં ગયો. ૧

પ્રજાનો દ્રોહ થવા છતાં, શું મેં કર્યો છે કે મેં નથી કર્યો? (તે) અધર્મ ઉત્પન્ન કરનારો છે કે નહીં? એવા સંદેહને લીધે પ્રજાનો દ્રોહ ભય (થવા)નું કારણ હતો. તેથીજ સર્વ જાણનારથીજ સર્વ સંદેહો દૂર થાય એવા વિચારથી સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય તે માટે સર્વ ધર્મોને જાણવાની ઇચ્છાથી, 'ત્યાંથી' હસ્તિનાપુરમાંથી 'विनशनं' કુરુક્ષેત્ર ગયો. ત્યાં પણ જ્યાં દેવવ્રત પડેલ હતો (ત્યાં ગયો). દેવના (વ્રત) જેવું વ્રત હતું જેનું તે દેવવ્રત. ભગવાનની (પ્રતિજ્ઞા) જેવી (તેની) બ્રહ્મચર્ય વિગેરે પ્રતિજ્ઞા હતી. તે પણ ભગવાન અદ્ભુત ચરિત્ર કરનાર હોવાથી પડેલ. ૧

તે સમયે ભીષ્મનો આદર કરવા સર્વ ગયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तदा ते भ्रातरः सर्वे सदश्वैः स्वर्णभूषितैः ॥
अन्वगच्छन् रथैर्विप्रा व्यासधौम्यादयस्तथा ॥२॥

ત્યારે તે ભાઇઓ ઉત્તમ અશ્વોવાળા સુવર્ણથી શણગારેલા રથોથી, (બીજા) સર્વે, (અને) વ્યાસ ધૌમ્ય વિગેરે વિપ્રો તેવી રીતે તેની પાછલ ગયા. ૨

'તે' એટલે જે ભાઇઓએ પ્રજાનો દ્રોહ વિગેરે કરેલ તેઓ, અને બીજા સર્વ (ગયા). વિપ્રો પણ ગયા. તે (વિપ્રો) વેદવ્યાસ, પાંડવોએ પુરોહિત કરેલા ધૌમ્ય વિગેરે (હતા). ૨

(ભીષ્મને) મુક્તિ આપવા ભગવાનને પણ અવશ્ય જવાનું હોવા છતાં, યુધિષ્ઠિરનું પ્રિય કરવા (બધાની) સાથે જ પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

भगवानपि विप्रर्षे रथेन सधनञ्जयः ॥
स तैर्व्यरोचत नृपः कुबेर इव गुह्यकैः ॥३॥

હે વિપ્રર્ષિ! ભગવાન પણ અર્જુન સાથે રથથી પધાર્યા. જેમ ગુહ્યકો સાથે કુબેર શોભે તેમ તે રાજા તેમનાથી શોભતો હતો. ૩.

सात्त्विकाः प्रथमं प्रोक्ता राजसास्तदनन्तरम् ॥९॥
तामसा दोषनिर्हारात्तुल्यास्ते राजभिर्मताः ॥

પહેલા સાત્વિકો કહેલા છે. ત્યાર પછી રાજસો (અને) તામસો કહેલા છે, દોષ નીકળી જવાથી રાજાઓ તેઓને સમાન જાણે છે. કા. ૯½.

पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान् बादरायणः ॥
बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥६॥
वसिष्ठ इन्द्रप्रमदस्त्रितो गृत्समदोऽसितः ॥
कक्षीवान् गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥७॥
अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् ब्रह्मरातादयोऽमलाः ॥
शिष्यैरुपेता आजग्मुः कश्यपाङ्गिरसादयः ॥८॥

પર્વત, નારદ, ધૌમ્ય, ભગવાન વ્યાસ, બૃહદશ્વ, ભરદ્વાજ, શિષ્યો સાથે રેણુકાના પુત્ર, વસિષ્ઠ, ઇન્દ્રપ્રમદ, ત્રિત, ગૃત્સમદ, અસિત, કક્ષીવાન, ગૌતમ, અને અત્રિ, કૌશિક, પછી સુદર્શન, અને હે બ્રહ્મન્. બીજા બ્રહ્મરાત વિગેરે પવિત્ર મુનિઓ, કશ્યપ, આંગિરસ વિગેરે શિષ્યો સાથે આવ્યા. ૬-૭-૮

(વ્યાસ) માત્ર દેવર્ષિ ન હતા, (તેથી) 'ભગવાન' એમ કહેલું છે. 'રેણુકાના પુત્ર' પરશુરામ, તે પણ શિષ્યો સાથે (આવ્યા). આ (છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહેલા) સાત સાત્વિક દેવર્ષિઓ છે. (સાતમા શ્લોકમાં કહેલા) વસિષ્ઠ વિગેરે દશ રાજસ બ્રહ્મર્ષિઓ છે. વાસ્તવિક રીતે તો નવ જ (બ્રહ્મર્ષિઓ છે), કારણ કે 'અથ' 'પછી' એમ જૂદો આરંભ કરીને સુદર્શન ત્યાર પછી કહેલ છે, અને બીજા (શ્લોક ૮માં કહેલા) જૂદા જૂદા રાજર્ષિઓ છે. બ્રાહ્મણો પણ તેવા (રાજર્ષિ) જણાવેલા છે. 'બ્રહ્મરાત' શુક. તેઓમાં તામસપણું વિગેરે દોષ ન હોવાનું 'પવિત્ર' વિશેષણથી કહેલું છે, (તેનો) એવો (અર્થ છે કે) બહારથીજ તેઓ તામસ હતા, પરંતુ અંદર નિર્ગુણ હતા, તેઓમાં શુક વિગેરે શ્રેષ્ઠ હતા. કશ્યપ વિગેરે મધ્યમ હતા. 'આંગિરસ' એટલે બૃહસ્પતિ. ૬-૭-૮

અહીં ઉત્તમ અધિકારવાળાના ધર્મના નિર્ણયમાં તેણે (ભીષ્મે) કહેલામાં હલકા અથવા ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય, તે માટે (ઋષિઓ વિગેરેની) ગણના કરેલી છે. એવી રીતે પાંડવો, ભગવાન અને ઋષિઓ એ ત્રણ આવ્યા. તે પૈકી

આવીને (ભગવાને) જે નમન કર્યું તે ભક્ત હોવાથી[1] લોકને લીધે[2], જો તેમ (ભક્ત) ન હોત, તો વિપરીતપણું[3] પ્રાપ્ત કરેલો એવો[3] કેમ હોય? તેથી સર્વની સાથે ભગવાને પછી નમસ્કાર કર્યા. કા. ૮½.

ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા છે એમ જણાવવા, તેમનાં હણનારાં સ્વરૂપનું* જ્ઞાન થાય તે માટે 'चक्रिणा' 'ચક્ર ધારણ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. ૪.

સર્વ જાણનાર ઋષિઓ ભીષ્મ (ધર્મનું) ગૂઢ તત્ત્વ કહેશે તેથી આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:–

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे देवर्षयश्च सत्तमाः ॥
राजर्षयश्च तत्रासन्द्रष्टुं भरतपुङ्गवम् ॥५॥

ત્યાં સર્વથી ઉત્તમ બ્રહ્મર્ષિઓ અને દેવર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ભારતને જોવા આવ્યા. ૫

ભૃગુ વિગેરે બ્રહ્મર્ષિઓ, નારદ વિગેરે દેવર્ષિઓ, મનુ વિગેરે રાજર્ષિઓ (આવ્યા), કારણ કે તેઓ ત્રણ પ્રકારના ધર્મના મંત્રોને જાણનારા છે. સંપૂર્ણ પ્રકારે દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેનું સ્વાસ્થ્ય હોય, ત્યારે શુદ્ધ ધર્મ વિગેરે પ્રકટ થાય છે, તેમ ન હોય તો પ્રકટ થતા નથી, એવું ધર્મનું તત્ત્વ જાણીને, ભીષ્મને ધર્મનું પૂરું જ્ઞાન છે કે નહીં, તે જોવા આવ્યા. 'દુષ્યંતનો પુત્ર (ભરત) માયાને તરી ગયો' (૯–૨૦–૨૭) એ વાક્ય પ્રમાણે ભરત પાસેથી માયા દૂર થએલી હોવાથી, (ભીષ્મ) દેહની દૃષ્ટિથી ધર્મ કહેશે નહીં, કારણ કે તે (ભરત)ના વંશમાં જન્મેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી (તેનામાં સ્વાર્થ[1] જોવાથી સંદેહ થાય છે. તેથીજ ઋષિઓના મતોમાં એક બીજાથી વિરોધ જોવામાં[2] આવે છે. ૫.

રાજસ વિગેરેજ ભેદોથી આ ભેદો છે. તે ઋષિઓનાં નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી નામ કહે છે:–

---

૨ 'લોકને લીધે' એટલે લોક સંગ્રહ કરવા માટે (પ્ર)
૩. ભગવાનનો જેણે દ્રોહ કરેલ છે તે, 'એવો' નમસ્કાર કરવા યોગ્ય કેમ હોય? ગમે તેવો ભક્ત હોય તોપણ તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવો (લોકોને) બોધ આપવારૂપ લોકસંગ્રહ થાય તે માટે ભગવાને નમસ્કાર કર્યા એવો અર્થ છે (પ્ર)
* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ '**ज्ञानाय**' લીધેલ છે.

૧. અંત સમયે મનનો સંગ સ્વાર્થ (પ્ર) મનની કોઇ વિષયમાં આસક્તિ.
૨ પોતાનો મત સિદ્ધ કરવાની યુક્તિઓ વિગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ જોવામાં આવે છે (પ્ર)

બનાવે પણ છે. માયા હોવાથી જૂદા પ્રકારનું, બીજના સંબંધને લીધે પુત્ર વિગેરે તરીકે ભાન કરાવે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે (ભગવાને) બીજનુંજ માયાથી ગ્રહણ કરેલું. એવી રીતે લોક (ની દૃષ્ટિ) પ્રમાણે (અને) ભીષ્મની બુદ્ધિ પ્રમાણે તે ભગવાનનું નિરૂપણ[2] કર્યું. વાસ્તવિક રીતે તો જેવા ભગવાન છે તે આગળ[3] જણાવવામાં આવશે. ૧૦

એ પ્રમાણે બંનેનું પૂજન કહીને, પહેલાં કહેલા પાંડવોનું પૂજન કર્યા વિનાજ, પોતે કહેલ વિષય તેમની સમજમાં આવે તે માટે (તેમના) શોકને પહેલાં દૂર કરીને, પોતાનો દોષ ન હોવાનું કહેવાની સાથે ભગવાનને જણાવીને ફલની પ્રાર્થના નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચૌદ શ્લોકોથી કરે છે :-

पाण्डुपुत्रानुपासीनान् प्रश्रयप्रेमसङ्गतान् ॥
अभ्याचष्टानुरागास्रैरन्धीभूतेन चक्षुषा ॥११॥

પાસે બેઠેલા વિનય અને પ્રેમવાળા પાંડુના પુત્રોને પ્રેમના આંસુથી અંધ બનેલાં નયન સાથે (ભીષ્મે નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૧

ભાઈના પુત્ર (પૌત્ર હોવાથી સ્નેહ કરવા અને બોધ આપવા યોગ્ય હતા). 'પાસે બેઠેલા' હોઇ ધર્મવાળા (હતા). 'વિનય અને પ્રેમવાળા' હતા એ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનું કારણ હતું, કારણ કે વિનયવાળાને અને પ્રેમવાળાને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. ભગવાનનું દર્શન થવાથી (ભીષ્મનો ક્રૂર ભાવ જતો રહેતાં પ્રેમવાળા ભાવથી કહે છે એમ 'પ્રેમના આંસુથી 'અંધ બનેલાં નયન સાથે' શબ્દથી કહેલું છે. અંધ બનેલાં ચક્ષુવાળો હતો, અથવા તેવો હોવાથી પ્રેમવાળો હતો. પોતાને ક્લેશ થવા સાથે બીજાઓને દુઃખ થયું તે રડવાનું કારણ હતું; કારણ કે ભગવાને બધાને ઘણો મોહ કરાવેલો. આ (પાંડવો) પણ દુઃખ પામ્યા (અને) અમે પણ દુઃખ પામ્યા એવું તાત્પર્ય છે. ૧૧

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી તેઓ (પાંડવો) નું દુઃખ કહે છે :-

॥ भीष्म उवाच ॥ ભીષ્મ કહે છે :-

अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं धर्मनन्दनाः ॥
जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥१२॥

જે તમો વિપ્ર ધર્મ અને અચ્યુતના આશ્રયવાળા દુઃખથી જીવવા યોગ્ય નથી તેઓને અહો ! દુઃખ અને અન્યાય થયો તે આશ્ચર્યકારક છે. ૧૨

૨. સૂતે નિરૂપણ કર્યું. (પ્ર)
૩. કૌરવેન્દ્રનાસ્ત્રીઓના વાક્યોમાં (પ્ર) ૧-૧૦-૨૦ થી ૨૩

तान् समेतान्महाभाग उपलभ्य वसूत्तमः ॥
पूजयामास धर्मज्ञो देशकालविभागवित् ॥९॥

મોટા ભાગવાળા ધર્મ જાણનારા, દેશ અને કાલના વિભાગને જાણનારા, ઉત્તમ વસુએ તેમને પાસે આવેલા જોઇને (તેમની) પૂજા કરી. ૯

મોટો હતો ભાગ જેનો તેવો (ભીષ્મ) હતો. ધર્મ જ્ઞાન વિગેરેના સમૂહ (તે) ભાગ. 'વસુઓમાં ઉત્તમ' ભીષ્મ. વસુઓ નિશ્ચય ભૂમિ ઉપર આનંદ પામે છે. તેવી રીતે બીજાઓ બીજા સ્થલે પોતાના ઘરમાં (આનંદ પામે છે). (ભીષ્મ) પુષ્ટિ ભક્ત નથી એમ જણાવવા 'દેશ અને કાલના વિભાગને જાણનારા' એમ કહેલું છે, અથવા ઋષિઓ પ્રાકૃત હોવાથી ઉત્તમ ન હોવા છતાં, આગળ હોવાથી પ્રથમ (તેમનું) પૂજન વિગેરે (કરવાં) એવા દેશ અને કાલના વિભાગો (ને જાણનાર હતો). 'विधानवित्' '(દેશ અને કાલના) નિયમને જાણનાર' પાઠ હોય ત્યારે પણ તે જ અર્થ થાય છે. ૯

એવી રીતે ધર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી મુનિઓનું મનથી અને વાણીથી પૂજન કરીને, ભગવાનનું પણ તે જ પ્રકારે પૂજન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.—

कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् ॥
हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥१०॥

અને માયાથી દેહ ધારણ કરેલા હૃદયમાં રહેલા આસન લીધેલા જગતના ઇશ્વર શ્રીકૃષ્ણનું તેમનો પ્રભાવ જાણનારે પૂજન કર્યું. ૧૦

'ભગવાનનું કેવા પ્રકારે[૧] પૂજન કર્યું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં 'તેમનો પ્રભાવ જાણનારે' એમ કહેલું છે. ઉપર કહેલા (મુનિઓ) ઉભા હતા ત્યારે જ માત્ર જોઇનેજ (તેમનું) પૂજન કરેલું. ભગવાનનું તો આસન લીધેલાનું (પૂજન કર્યું.) પૂજાનો ચિંતનથી સર્વથી ઉત્તમ પ્રકાર જણાવવા 'જગતના ઈશ્વર' એમ કહેલું છે. 'હૃદયમાં રહેલા' એટલે અંતર્યામી. તેમનું બહાર દેખાવાનું કારણ 'માયાથી દેહ ધારણ કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે, માયા શક્તિથી સ્વીકારેલો છે દેહ જેમણે (તેવા ભગવાન છે). જીવો ઇંદ્રિયો વિગેરેના પ્રાકૃત સમૂહથી અને અહંકારથી દેહ ગ્રહણ કરે છે. ભગવાન તો પોતાની શક્તિથી જ દેહ

૧. 'કેવા પ્રકારે' સંબંધી તરીકે, જ્ઞાતિ તરીકે કે ઇશ્વર તરીકે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

संस्थितिः એટલે શરીરનો ત્યાગ. 'અધિરથ' શબ્દથી ક્ષત્રિયનો ગુણ શૌર્ય (કહ્યું). 'પાંડુ' શબ્દથી રાજા હોવાનું (જણાવ્યું). (બાલકો પ્રજા હતી જેની તેવી કુંતી હતી). આથી બીજું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોવાનું સૂચવ્યું. 'વધૂ' શબ્દથી તેણે પોતાના ધર્મનું પાલન (કર્યાનું) સૂચવ્યું. તેથીજ 'તમારા માટે' ધર્મમાર્ગથી તમારૂં રક્ષણ કરવા ઘણાં દુઃખ પામી. માદ્રીના બે પુત્રો બચ્ચાં હતાં, જોડકાં જન્મેલાં, ઘણા નાનાં બાલકો પગ હલાવવા પણ અશક્ત હતા, તેથીજ 'વારંવાર' (દુઃખ પામી). તેથી સંપૂર્ણ રીતે (કુંતીએ) ધર્મનું પાલન કરેલ હોવાથી ક્ષેત્રનો દોષ પણ ન હતો. જણાય તેવાં કારણને પણ ન જણાય તેવાં કારણની જરૂર રહેતી હોવાથી, અમે વિગેરે રૂપ પણ *(દુઃખનું) કારણ નથી, એમ જણાવ્યું. ૧૩.

કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી ન હોવાથી, શું કારણ હશે તે જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां यद्यदप्रियम् ॥
सपालो यद्वशे लोको वायोरिव घनावलिः ॥१४॥

તમારૂં જે જે અપ્રિય થએલું છે તે સર્વ—જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને અધીન છે તેમ—પાલન કરનારા સાથે લોક જેને અધીન છે તે કાલે કરેલું હોવાનું હું માનું છું. ૧૪.

(તમારૂં) મનથી થયેલું વિગેરે મારાથી થએલું અને બીજાથી થએલું સર્વ દુઃખ કાલે કરેલું, કાલ તેનો કર્તા હોવાનું (હું માનું છું), પરંતુ કાલ માત્ર નિમિત્ત નથી, કારણ કે જ્યોતિ શાસ્ત્રમાં તેમજ (કાલ કર્તા હોવાનું) જણાવેલું છે. '(દુઃખનાં) કારણ ઘણાં હોવાનું કહેલું હોવાથી, લોક, કાલ, કર્મ સ્વભાવ અને ઈશ્વરમાંથી કાલનેજ કેમ કારણ કહો છો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હું માનું છું' એમ કહેલું છે. મને એમ જણાય છે. (જે વિષયોમાં સંદેહ થાય, તેમાં સત્પુરુષોના) 'અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાણ છે' એ વાક્યને લીધે, જ્યોતિઃશાસ્ત્ર સંમત થતું હોવાથી અને લોક અને કર્મ (કારણ) ન હોવાનું કહેલ હોવાથી[1] મેં પોતાનાં મનમાં એવો નિશ્ચય કરેલો છે કે આમના દુઃખનું કારણ કાલ જ છે. જ્ઞાની હોવા

---

* ભીષ્મ, કર્ણ દુર્યોધન વિગેરે જણાય તેવાં પણ દુઃખનાં કારણ નથી, કારણ કે કર્મ કરેલાં હોય તે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરી ફલ આપે છે. દુઃખરૂપ ફલ મળે તેવું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થએલ નથી, તેથી અમારાથી પણ દુઃખ થવું ન જોઈએ, અમે દુઃખના કારણ નથી એવો ભાવ છે.

[1] (શ્લોક ૧૨માં 'ધર્મના પુત્ર' શબ્દથી કર્મ અને 'ધર્મનો આશ્રય કરનારા' શબ્દથી

'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે). તેઓનું વનવાસનું દુઃખ સંભારીને, આ પ્રસિદ્ધ કારણ વિના પ્રાપ્ત થએલું તે અહો! દુઃખકારક છે. અપમાન અને ચોટલાને પકડેલ તેનું સ્મરણ કરીને, અહો! અન્યાય ભરેલું છે એમ ઉપર પ્રમાણે (કહેલ છે).

बीजस्वभावक्षेत्राणां धर्माधर्मैस्तथा पुमान् ॥१०॥
सुखं दुःखं च लभते कर्ममार्गेण नान्यथा ॥

* બીજ સ્વભાવ અને ક્ષેત્રના ધર્મો અને અધર્મોથી પુરુષ કર્મમાર્ગ પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ પામે છે, બીજા કારણથી પામતો નથી. કા. ૧૦½

તેમાં તમોને કલેશથી શરીરનું અને અન્યાયથી મનનું જે દુઃખ થયું, તે કર્મથી થએલું નથી, કારણકે તમો ધર્મના પુત્રો છો. જો કે યુધિષ્ઠિર જ ધર્મનો પુત્ર હતો, છતાં પણ તેને મુખ્ય રાખીને રહેલા, તેથી સર્વને તેવા (ધર્મના પુત્ર) કહેલા છે. તેથી બીજનો દોષ ન હોવાથી દુઃખ થવું યોગ્ય ન હતું. વળી તમો વિપ્ર ધર્મ અને અચ્યુતના આશ્રયવાળા છો. તમારામાં સ્વભાવનો દોષ નથી, કારણકે સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય તેઓ ત્રણ પ્રકારે ધર્મનો આશ્રય કરતા નથી; કારણકે ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) નીતિના વિરોધ વગરનો (૨) સ્વભાવથી શુદ્ધ અને (૩) ઇશ્વરના સંબંધવાળો. તે પૈકી (૧) વિપ્રોના આશ્રયવાળાઓને નીતિનું સર્વ જ્ઞાન હોવાથી (તમારા ધર્મમાં) નીતિનો વિરોધ નથી, અને (૨) પોતાના આશ્રયવાળાને ધર્મ શુદ્ધ રાખે છે, અને (૩) અચ્યુતનો આશ્રય હોવાથી ઇશ્વરના સંબંધવાળો ધર્મ (તમને) જણાય છે. (આ ત્રણ પૈકી એક એકનો આશ્રય કરેલ હોય તે પણ દુઃખ પામતો નથી, તો પછી ત્રણેનો આશ્રય કરેલ હોય, તેને દુઃખ કયાંથીજ હોય?, કારણકે ત્રણેનો સ્વભાવ એક (દુઃખ ન થવા દેવાનો) જ છે. વળી આ ધર્મમાર્ગથી (થતી) વ્યવસ્થા (કહી). કાલના માર્ગથી અને ભગવાનના માર્ગથી જૂદા પ્રકારની (વ્યવસ્થા) કહેશે. ૧૨

એ પ્રમાણે સ્વભાવ અને બીજના દોષ ન હોવાનું કહીને નીચેના શ્લોકથી ક્ષેત્રનો દોષ ન હોવાનું કહે છેઃ–

संस्थितेऽधिरथे पाण्डौ वृथा बालप्रजा वधूः ॥
युष्मत्कृते बहून् क्लेशान् प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥१३॥

અધિરથ પાંડુ મરણ પામતાં બાલકપ્રજાવાળી બચ્ચાંવાળી વધૂ તમારા માટે વારંવાર વિના કારણ ઘણાં દુઃખ પામી. ૧૩.

* બીજ અને ક્ષેત્ર શબ્દથી અનુક્રમે પિતા અને માતા જણાવેલ છે. પિતાથી અને સ્વભાવથી દુઃખ ન થવું જોઇએ તેનું કારણ આ શ્લોકમાં અને માતાથી ન થવું જોઇએ તેનું કારણ ૧૩ મા શ્લોકમાં કહેલ છે.

અપરાધ ન થાત. ભગવાને જો સાહાય્ય કરી ન હોત, તો જેમણે દુ:ખ આપેલ તેઓ દીન ઉપરની દયાને લીધે દુ:ખ ન દેત. તેથી સુખનાં સાધન તરીકે જેમનો સ્વીકાર કર્યો તેમનાથી જ્યારે દુ:ખ થયું ત્યારે (તે) કાલે કરેલું છે, એવો જ નિશ્ચય થાય છે. ૧૫.

'એવું હોય તો કાલ સર્વથી બલવાન હોવાનું સૂચવાયું, અને તે પ્રમાણે કાલ ભગવાનનું ઉલ્લંઘન કેમ કરે?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

नह्यस्य कर्हिचिद्राजन् पुमान्वेद चिकित्सितम् ॥
यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ॥१६॥

હે રાજન્! આમણે કરવા ઇચ્છેલું પુરુષ કોઇપણ સમયે જાણતો નથી જ, કારણકે જે (તે) જાણવાની ઇચ્છાવાળા કવિઓ પણ મોહ પામે છે.

આ ભગવાને કરવા ઈચ્છેલું કોઇપણ જાણતો નથી, જો કે કાલ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર હોવાથી ભગવાનની ઇચ્છા (એવી) હોય તો પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છા જ જાણવી અશક્ય છે. ભગવાન સુખ અથવા દુ:ખ કરાવનારા નથી. તેમ હોય તો સર્વ સ્થલે સર્વને (સુખ અથવા દુ:ખ) થાય, પરંતુ ભગવાનની ઈચ્છા (તેમ કરાવનારી) છે. તે માત્ર (તેનાં) કાર્યથી અનુમાન થઈ શકે તેવી છે, કાર્ય થયાં પહેલાં જાણી શકાય તેવી નથી. 'એમ હોય તો ભગવાન વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય કેમ (ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ભગવાને પાંડવોને શું દુ:ખ આપ્યું? અથવા વૈરાગ્ય કરાવવા (હમણાં) સુખ આપ્યું? અથવા ભગવાને સર્વ તરફથી (અમારૂં) પાલન કર્યું છે એવા જ્ઞાનથી ભક્તિ આપી? અથવા કૌરવોનું હિત કર્યું? એનો વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે સર્વ (વિષય)માં તર્ક સંભવે છે. તેથી જ કવિઓ પણ મોહ પામે છે. 'हि' 'કારણકે' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે વાણી અને મનથી જે જણાય તેવું નથી તેમાં તર્કની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૧૬

'ત્યારે હવે પછી શું ઉપાય (કરવો)? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

तस्मादिदं दैवतन्त्रं व्यवस्य भरतर्षभ ॥
तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ॥१७॥

તેથી હે ઉત્તમ ભારત! આ દૈવને અધીન છે એવો નિશ્ચય કરીને, હે નાથ! તેમની આજ્ઞા માનીને, હે શક્તિવાળા! અનાથ પ્રજાઓનું પાલન કર. ૧૭

છતાં દુ:ખ થયું તેથી સ્વભાવમાં જેમનો સમાવેશ થાય છે તે માયા વિગેરે (દુ:ખનું) કારણ નથી, અને ઇશ્વર સાથે (પક્ષમાં) રહેલા હોવાથી અને (તમો તેમના) ભક્ત હોવાથી દુ:ખ ઇશ્વરે કરેલું નથી. તેથી (કાલ) બાકી રહેલ હોવાથી કાલે જ (દુ:ખ કરેલું છે એમ હું માનું છું 'જે જે' શબ્દથી (જણાવેલી) પ્રસિદ્ધિથી એમ સૂચવેલું છે કે તમોએ બીજા (પહેલાનાં) જન્મમાં પણ આવું (દુ:ખ કરાવે તેવું) કર્મ કરેલ નથી. ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી હોવાથી ઉત્તરાર્ધથી કાલની શક્તિ કહે છે. લોકો પોતાના આધાર (કાલ) ને વશ હોવાથી અને કાલના માપથી વયની હદવાળા હોવાથી, અને ભોગને લીધે કાલને અધીન છે. બ્રહ્માંડની સ્થિતિ પણ કાલના હદવાળી છે. 'પાલન કરનારા સાથે લોક' એટલે ઇન્દ્ર વિગેરે સાથેનો લોક (કાલને વશ છે). માત્ર ઉત્પત્તિમાં કાલને વશ છે એમ નથી, પરંતુ સ્થિતિમાં, કાર્ય કરવામાં અને નાશમાં પણ (કાલને વશ છે) એમ જણાવવા 'જેમ' (વાદળાંઓની હાર) વાયુને અધીન છે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે, એટલે સર્વ મહિનાઓમાં મેઘો આવતા હોવા છતાં વાયુથી જ (ભેગા) થાય છે અને વીખરાય છે. ૧૪.

(દુ:ખ) કાલે કરેલું છે અને ઉપર કહેલ કર્મ વિગેરેએ કરેલું નથી એમ જણાવનારો તર્ક નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः ॥
कृष्णोऽस्त्री गाण्डिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ॥१५॥

જ્યાં ધર્મનો પુત્ર રાજા, હાથમાં ગદાવાળો વૃકોદર, અસ્ત્રી અર્જુન, ગાંડિવ ધનુષ્ય (અને) મિત્ર કૃષ્ણ, ત્યાં દુ:ખ (થયું). ૧૫.

જણાય તેવી બધી સામગ્રી દુ:ખ ન થવાનાં કારણરૂપ છે. ધર્મ પુત્રનું પાલન કરે છે અને તે (પુત્ર) રાજા છે, પોતે (ધર્મથી) પાલન થતો બીજાનું પાલન કરે (તેવો છે), 'वृकः' દશ પ્રકારનો પ્રાણ 'उदरे' ઉદરમાં છે જેના તે (વૃકોદર), અને તે બલનો અધિષ્ઠાતા દેવ, હાથમાં ગદાવાળો હોઈ સાધન સાથે (રહેલ છે). कृष्णः અર્જુન ('કૃષ્ણ') નામથી (ભગવાનની) સમાન ગુણવાળો છે. 'अस्त्री' ગાંડિવ ધનુષ્યથી બ્રહ્માસ્ત્ર વિગેરેનો પ્રયોગ કરવાની શક્તિવાળો છે. ધનુષ્ય નાશ ન પામે તેવું હોવાનું (તેનાં) નામથી સૂચવેલું છે. બીજું (ધનુષ્ય) તો નાશ પામે તેવું હોય છે અને ભગવાન 'મિત્ર' હિત ઇચ્છનારા (હતા). વિચાર કરતાં આ જ દુ:ખનાં કારણ થયા, કારણ કે પાંડુએ પહેલાં જ પુત્રને પાસે રાખીને જો રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હોત, તો દુ:ખ થવાનો ભય ન રહત; અને ભીમ જો બહુબલવાળો ન હોત તો દુ:ખ ન થાત. અર્જુને જો મત્સ્યવેધ વિગેરે કર્યાં ન હોત, તો (દુર્યોધનને) ઇર્ષ્યા ન થવાથી દુ:ખ ન થાત; અને

છે. જે 'આદ્ય' પુરુષોત્તમ છે તે જ બ્રહ્માંડ દેહવાળા 'નારાયણ', તે પોતાની મેળે પ્રકાશતા 'પુરુષ' છે. આથી એમ (જણાવેલ છે) કે કાલ શ્રીકૃષ્ણ છે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, ભગવાન પુરુષોત્તમ છે, પુરુષોત્તમ નારાયણ છે (અને) નારાયણ પોતાની મેળે પ્રકાશતા પુરુષ છે, અને તે પોતાનાં શરીરે ભાર જણાણાં તે દૂર કરવા આવી, યાદવોમાં પ્રવેશ કરી રહેલા છે. જે પ્રકારે પોતાને કોઈપણ ન જાણે તેવી રીતે માયયા મનુષ્યની ચેષ્ટાઓથી લોકને ઘણો મોહ કરતાં, ભગવાનપણું સંપૂર્ણ પ્રકારે છૂપાવીને સર્વનું ભક્ષણ કરવા ફરે છે, એવો અર્થ છે. ૧૮

'આ (શ્રીકૃષ્ણ) એવા કેવી રીતે (હોય)? અને કોઈપણ કેમ (તેમને) જાણે નહીં?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

अस्यानुभावो भगवान् वेद गुह्यतमं शिवः ॥
देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलो नृप ॥ १९ ॥

હે નૃપ! આમનો સર્વથી છૂપો રાખવા યોગ્ય પ્રભાવ ભગવાન શિવ, દેવર્ષિ નારદ (અને) સાક્ષાત્ ભગવાન કપિલ જાણે છે. ૧૯.

આ એવાજ છે. આ એવાનો સર્વનો સંહાર કરવારૂપ સર્વથી છૂપો રાખવા યોગ્ય પ્રભાવ એવો છે. તેને શિવ જ જાણે છે, જે તેમનું (શ્રીકૃષ્ણનું) સ્મરણ કરતાં સર્વનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ *शिवः* કલ્યાણ રૂપજ રહે છે. તેવી રીતે દેવર્ષિ નારદ સર્વ સ્થલે પ્રવેશ કરીને સર્વને મારતાં સર્વને હિત કરનાર તરીકે જણાય છે. તેવી રીતે સાક્ષાત્ ભગવાન કપિલ, જે પ્રકૃતિ જ કારણ હોવાનું કહીને, પુરુષ કારણ નથી એમ જણાવી, સર્વના કારણરૂપ રહી, પુરુષ (ભગવાન) સર્વનું કારણ નથી એવો બોધ કરે છે. તેથી સાત્વિક રાજસ અને તામસોમાં ગુણથી પર કહેલા (તે) ત્રણજ (આમનો પ્રભાવ) જાણે છે. ૧૯

બીજાઓ તો ઘણા પ્રકારે શ્રવણ કરેલ હોવા છતાં પણ તમારી પેઠે જાણતા નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृत्तमम् ॥
अकरोः सचिवं दूतं सौहृदाद्रथसारथिम् ॥ २० ॥

જેમને તું મામાના પુત્ર. પ્રિય, મિત્ર અને ઉત્તમ સુહૃત્ માને છે તેમને તેં સચિવ, દૂત; અને મૈત્રીને લીધે રથના સારથિ કર્યા. ૨૦

વસુદેવના ઘેર અવતાર થવાને લીધે (તેં) મામાના પુત્ર માન્યા. વળી સંબંધને લીધે અને પોતાના તરીકે *प्रियम्* પ્રેમ કરવા યોગ્ય, ઉપકાર કરનાર તરીકે મિત્ર અને દ્રૌપદી વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવવાને લીધે છૂપી રીતે સદા ઉપકાર કરનાર તરીકે ઉત્તમ સુહૃત્ માન્યા. (જે) ઉત્તમ પ્રેમ રાખે, કોઈપણ સમયે કપટ ન કરે,

કારણકે સર્વ કાલને અધીન છે, અને તે કાલ ભગવાન છે, અને તેજ 'દૈવ' શબ્દનો અર્થ છે, અને કાલનું ઉલ્લંઘન (થવાનું) બીજા પ્રકારથી સંભવતું નથી. તેથી આમની 'अनुविहितः' આજ્ઞા માનીને, આમની આજ્ઞા ઉઠાવનારો થઈ, અનાથ પ્રજાઓનું પાલન કર. (ભગવાનની) આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી અને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે (ચાલવાથી) ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, એવી મર્યાદા છે. જો કે અધિક પ્રમેય બલનો વિચાર કરતાં ભગવાન શાથી પ્રસન્ન થાય છે તે જણાતું નથી, છતાં પણ પ્રમાણ બલનો વિચાર કરીને આ કહેલું છે. પહેલાં દુર્યોધન વિગેરે (પ્રજાના) નાથો હતા. હમણાં પ્રજાઓ નાથ વિનાની (થઈ) છે. અથવા તમે નાથ હોવા છતાં નાથપણાંનું અભિમાન ન હોવાથી માત્ર દયાથી, શક્તિ હોવાને લીધે તે પ્રજાઓનું પાલન કરવું. ૧૭.

'તેમની આજ્ઞાને અધીન રહીને' શબ્દથી પહેલાં (કહેલ) નું સ્મરણ કરાવેલ હોવાથી, અને પહેલાં 'દૈવને અધીન' એ શબ્દથી કાલ કહેલ હોવાથી, (અને) તેથી પણ પહેલાં (શ્લોક ૧૬ માં) શ્રીકૃષ્ણ કહેલા હોવાથી, (શ્રીકૃષ્ણની અથવા કાલની) કોની આજ્ઞાને અધીન રહેવું એવો સંદેહ થતાં, સર્વ કાલને અધીન હોવાનું કહેલ હોવાથી, તેને અધીન રહેવાનું કહીને પ્રજાનું પાલન કરવાનું કહ્યું એવું (પરિણામ) આવે છે. વળી 'આમનું (કરવા ઇચ્છેલું કોઇ જાણતું) નથી' (શ્લોક ૧૬) વાક્યમાં પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ કહેલા હોવાથી, તે કાલને આધીન હોવાનું (શ્લોક ૧૭ માં) જણાવ્યું, તેથી તેમ (શ્રીકૃષ્ણ કાલને અધીન) નથી એમ કહેવા, તેમનાં ઈચ્છેલાં સંબંધી સંદેહ જણાવ્યો, તે (વિષય) માં શ્રીકૃષ્ણ શું કાલને અધીન નથી એમ જણાવ્યું છે? અથવા કાલ (સુખ અથવા દુઃખનું) કારણ નથી એમ કહો છો? કે કાલ અને શ્રીકૃષ્ણ ભેગા મળીને દુઃખનાં કારણ થયાં છે એમ કહો છો? ત્રણે મત પ્રમાણે કાલથી શ્રીકૃષ્ણ જૂદા હોવાનું પરિણામ આવે છે, અને તેથી કાલ (સુખ તથા દુઃખનું) કારણ હોવાનો મત પહેલાના અને પછીના (વાકયો)થી વિરુદ્ધ છે, એવી શંકા કરીને, તેનો નિરાસ કરવા, નીચેના શ્લોકથી કાલજ શ્રીકૃષ્ણ છે, અને તે ભગવાન છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હોવાનું વિસ્તારથી કહે છે.

एष वै भगवान् साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ॥
मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ॥ १८ ॥

આ નિશ્ચય સાક્ષાત્ ભગવાન આદ્ય, નારાયણ પુરુષ છે. લોકને માયાથી મોહ કરતાં વૃષ્ણિઓમાં છૂપા (રહી) ફરે છે. ૧૮.

આ શ્રીકૃષ્ણ કાલરૂપ છે. "वै" નિશ્ચય, કલ્પિત ઐક્ય વિના અને ધ્યાનના સાધનથી સાક્ષાત્ ભગવાન જણાય) છે. 'આ કાલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હોવાથી શું? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી 'આદ્ય, નારાયણ પુરુષ' એમ કહેલું

'તેથી આ (ભગવાન) જ સર્વનું ભક્ષણ કરનાર છે. (તેમને તમે) જાણતા ન હોવાથી તેમની સાથે એવો વ્યવહાર કર્યો' એમ કહ્યું, ત્યારે ભય અને (ભગવાન) સેવા કરી ન શકાય તેવા જણાયા. તે કાઢી નાખવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

तथाप्येकान्तभक्तेषु पश्य भूपानुकम्पितम् ॥
यन्मेऽसूंस्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शनमागतः ॥२२॥

છતાં પણ હે ભૂપ! અનન્ય ભક્તો ઉપરની (તેમની) કૃપા જો. કારણ કે હું પ્રાણ તજું છું ત્યારે સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણે મને દર્શન આપ્યાં. ૨૨

જો કે એવાજ છે, છતાં પણ તેમનામાં એક અસાધારણ ભક્ત ઉપરની કૃપારૂપ ગુણ છે, જે (તે) ભજન કરવા યોગ્ય હોવાનું કારણ અને ભય ન રાખવાનું કારણ છે, અને તે (ગુણ)નો કોઇ સમયે અભાવ થતો નથી અને તે સદા ફલ આપનારો છે. રાજાઓને પણ કોઈવાર એવું થાય છે, તેથી (તેની) સંમતિ લેવા 'હે ભૂપ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. કૃપાનો કોઇ સમયે અભાવ થતો ન હોવાનું ઉત્તરાર્ધથી પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી કહે છે, કારણકે મારા (ભીષ્મ) જેવો તિરસ્કાર કરનાર, ભક્તોનો દ્રોહ કરનાર અને શત્રુના પક્ષમાં રહેનાર કોઈ પણ અપરાધી નથી, છતાં પણ કોઈકવાર મેં (ભગવાનનું) નામ લીધેલ હોવાથી, ખોટા ડોળવાળી ભક્તિનો આદર કરીને, 'દુષ્ટ ભક્તની મુક્તિ નહીં થાય' એવા વિચારથી પ્રાણ તજવાના સમયે પોતે પધારી પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવી મને કૃતાર્થ કર્યો, એવો અર્થ છે. તેથી બીજા ભક્તો કૃતાર્થ થવાના એમાં કહેવુંજ શું? એવું તાત્પર્ય છે. ૨૨

ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી મુક્તિ થવાનું તો ખરેખર દૂર રહ્યું. ભગવાન પ્રકટ થયા વિના પણ ભગવાનના અંગરૂપ મનમાં કલ્પેલાં (તેમનાં રૂપ અને નામથીજ મુક્તિ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે –

भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन् वाचा यन्नाम कीर्तयन् ॥
त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ॥ २३ ॥

વાણીથી જેમના નામનું કીર્તન કરતાં, ભક્તિથી જેમનામાં મન પરોવીને દેહનો ત્યાગ કરતો યોગી કામકર્મોથી* મુક્ત થાય છે. ૨૩

'ભક્તિથી' એમ શાસ્ત્રમાં કહેલી ભક્તિના અધિકારી વિષે કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો હરકોઇ પ્રકારે (ભગવાનમાં) મન પરોવવાથીજ મુક્તિ થાય છે. ઇંદ્રિયની ક્રિયા પણ ભગવાનનાં નામથી કરતાં, પહેલાં યોગના અભ્યાસમાં આનંદ કરતો હોવા છતાં પણ હવે ભક્તિમાર્ગથી શરીરનો ત્યાગ કરતાં, કાયા વાણી

ગેરહાજરીમાં અને સ્પષ્ટ જણાય તેમ તેનું હિત જ વિચારે તે સુહૃત. (તને એવું) માત્ર જ્ઞાન જ હતું એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેં ઘણાંએ અયોગ્ય (કાર્ય) કર્યાં, તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'સચિવ' એટલે મંત્રી. (પોતાની) હલકાઈથી કાર્ય પાર પાડે તે દૂત. વ્યવહારમાં સમાન હોવા છતાં પણ મૈત્રીને લીધે (તેમને તેં) હલકા બનાવ્યા, તેથી જ રથના સારથિ કર્યા. રથનું રક્ષણ કરનાર સાવધાન સારથિ (કર્યા), માત્ર રથ હાંકનાર નહીં. ૨૦

'બીજાઓ ભગવાનને ભલે ન જાણે. ભગવાન તો પોતાને જાણતા હોઈ, હલકું કર્મ કેમ કરે!' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः ॥
तत्कृतं मतिवैषम्यं निरवद्यस्य न क्वचित् ॥२१॥

સર્વમાં આત્માવાળા, સમદૃષ્ટિવાળા, દ્વૈત વિનાના, અહંકાર વિનાના અને પાપરહિત (તેમ)ને તેનાથી થતું બુદ્ધિનું વિષમપણું કોઇ સ્થલે અને સમયે થતું નથી. ૨૧

સર્વમાં છે આત્મા જેમનો તેવા (ભગવાન) છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) બધું પોતાનાં કાર્ય માટે જ કરે છે, (તેથી) વિષમપણું કેમ હોય? અને વેદ વિગેરે રચનાર હોવાથી શત્રુ મિત્ર અને ઉદાસીનમાં સમાન બુદ્ધિવાળા છે, તેથી પણ વિષમપણું નથી. વળી ભેદ જોવામાં આવે ત્યારે તેમ (વિષમપણું) થાય. તેમને તો સર્વ સ્થલે (પોતાનો) આત્મા જ જણાય છે. તેથી નથી દ્વૈત જેમને, તેવાને વિષમપણું કેમ હોય?

स्वरूपेण प्रमाणेन प्रमेयेण निराकृतम् ॥ ११ ॥
वैषम्यमवतारे तु निरहङ्क्रियया तनौ ॥

વિષમપણું નથી એમ સ્વરૂપથી પ્રમાણથી અને પ્રમેયથી જણાવ્યું. દેહમાં અહંકાર ન હોવાથી અવતારમાં (વિષમપણું ન હોવાનું જણાવ્યું) કા. ૧૧½.

નથી અહંકાર જેમને તેવા (ભગવાન) છે 'તેનાથી થતું' એટલે ઉત્તમ અથવા હલકાં કર્મથી થતું. કાંઈપણ કરવું જોઇએ તેથી બધુંએ કરે છે, પરંતુ ઉત્તમ હોવાથી (કરતા) નથી. 'હલકું કર્મ (કરવા) થી દોષ કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાપરહિત' એમ કહેલ છે. પાપરહિત હોવાપણાંને દેશની અથવા કાલની હદ નથી એમ 'न क्वचित्' 'કોઈપણ સ્થલે અને કોઈપણ સમયે (વિષમપણું) નથી' શબ્દોથી કહેલ છે. ૨૧

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ–

युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपञ्जरे ॥
अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणामनुशृण्वताम् ॥२५॥

યુધિષ્ઠિરે તેનું શ્રવણ કરીને ઋષિઓનાં સાંભળતાં બાણનાં પીંજરા ઉપર સૂતેલા (ભીષ્મ)ને જુદી જુદી જાતના ધર્મો સંબંધી પ્રશ્ન કર્યા. ૨૫.

'ઉપર કહેલું જાણીને, બધું ભગવાને કરેલું છે એમ સમજીને, પોતે (હત્યાનું) કારણ ન હોવાથી (પોતાથી) હણવા વિગેરેનો દોષ થયો નથી એવો નિશ્ચય કરેલ હોવા છતાં પણ યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કેમ કર્યા' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેનું શ્રવણ કરીને' (અને) 'બાણનાં પીંજરા ઉપર સૂતેલાને' એમ કહેલું છે, જો ભગવાન જ (સર્વ) કરતા હોય, તો ભીષ્મ કેમ એવી રીતે બાણના પાંજરા ઉપર પડી રહેલા છે? કારણકે કાર્ય કરેલ ન હોય તે (નું ફલ) ભગવાન ભોગવાવતા નથી. તેમ હોય તો અતિપ્રસંગ* થાય, અને દુઃખ સર્વને જાણીતું છે અને ભગવાન સર્વ (કાર્યો)ના કર્તા છે એમ શ્રવણ કર્યું, તેથી બધા ઋષિઓને પણ સંદેહ થયો. તેથી તેઓનો સંદેહ પણ દૂર થાય તે માટે ઋષિઓનાં પણ સાંભળતાં પ્રશ્ન કર્યા એવો અર્થ છે, ધર્મો જ જૂદા જૂદા પ્રકારના હોવાથી, રાજાના સેવકો પેઠે (તેમનામાં) બલવાન અને દુર્બલ હોવાનો પ્રકાર છે કે નહીં એવા સંદેહથી પણ પ્રશ્ન કર્યો, તે 'જૂદી જૂદી જાતના' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

ધર્મો ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) વૈદિક (૨) પૌરાણિક અને (૩) અન્વય તથા વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતા લૌકિક. તે બધા ભીષ્મે અનુક્રમે કહ્યા, એમ નીચેના ત્રણ શ્લોકોથી કહે છેઃ–

पुरुषस्वभावविहितान्यथावर्णं यथाश्रमम् ॥
वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ॥२६॥

दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान् विभागशः ॥
स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥२७॥

धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान् यथा मुने ॥
नानाख्यानेतिहासेषु वर्णयामास तत्त्ववित् ॥२८॥

---

* જે કર્મ કરે તે તેનું ફલ ભોગવે, એવો નિયમ છે, કર્મ ન કરનારને પણ બીજાએ કરેલ કર્મનું ફલ ભીષ્મ પેઠે ભોગવવું પડતું હોય તો એ નિયમ જ્યાં લાગુ ન પડતો હોય ત્યાં પણ લાગુ પાડયો એ અતિપ્રસંગ થયો.

અને મનથી તામસ રાજસ અને સાત્ત્વિક કર્મ પણ કરતાં પહેલાં કરેલાં કામકર્મોથી* મુક્ત થાય છે, અથવા સ્વભાવરૂપ થએલાં તે †કર્મો પણ આ કર્મોથી⊙ મુક્તિ કરાવનારાં થાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૩

એવી રીતે ભજન કરવા યોગ્ય ભગવાનના ગુણો કહીને, પોતામાં મનથી (ભગવાનની) મૂર્તિની કલ્પના કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, છેવટના શ્વાસ સુધી ભગવાન (ત્યાં) રહે એવી પ્રાર્થના નીચેના શ્લોકથી કરે છેઃ-

स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् ॥
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ॥२४॥

હું આ દેહનો ત્યાગ કરૂં ત્યાંસુધી પ્રસન્ન હાસ્ય અને લાલ નયનોથી શોભતા મુખકમલવાળા, ધ્યાનથી જણાતા, ચારભુજાવાળા તે દેવોના દેવ ભગવાન રોકાઓ. ૨૪

મારા ઉપરની કૃપાનું-માત્ર આ સમયની ભક્તિ જ નહીં-બીજું પણ કારણ છે, કારણ કે વસુ વિગેરે દેવોના (તે) સદા 'पूज्यः' પૂજા કરવા યોગ્ય છે. વળી 'ભગવાન' હોવાથી પોતાથી જ પૂર્ણ છે, જ્યારે મારૂં આ શરીર હું તજું ત્યાં સુધી તે રોકાઓ, પરંતુ (તે) દરમ્યાન (મારૂં) શરીર લઇ (પોતાની અંદર સમાવી) ન લો, અથવા (મને) હણો નહીં. 'આ' એટલે જીર્ણ થએલ. 'હું' શબ્દથી (ઈચ્છા થાય ત્યારે શરીર તજવાની) શક્તિ (કહેલી છે). 'જેઓ મને જેમ ભજે છે (તેમને હું તે જ પ્રમાણે ભજું છું, (ભ. ગી. ૪. ૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે ન રોકાઓ, પરંતુ પ્રસન્ન હાસ્ય અને લાલ નયનો, તેમનાથી શોભતું છે મુખકમલ જેમનું તેવા (રહી રોકાઓ). હાસ્ય પ્રસન્ન હોવાથી, માયાથી મોહ નહીં થાય, લોચનો લાલ હોવાથી મારાં પાપનો નાશ કરશે. તેઓનું પણ 'પ્રસન્ન' વિશેષણ હોય, ત્યારે મારામાં સર્વ ગુણો મૂકશે. મુખકમલ તેવું હોવાથી (મને) પોતાનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ (કરાવશે). ધ્યાનથી જણાતા હોવાથી અણિમા વિગેરે (સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરાવશે). ચાર ભુજાવાળા હોવાથી ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવશે. એ પ્રમાણે સર્વ પુરુષાર્થો આપવા માટે સર્વ (અંગો)નું પ્રકાશન કરતાં, બીજા પદાર્થનો સંચાર (મારામાં) ન થાય તે માટે પ્રકટ રહો, એવી પ્રાર્થના છે. ૨૪

વચ્ચે (ભીષ્મ) અવકાશવાળા છે એમ જાણીને પોતાનો સંદેહ દૂર કરવા યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કરે છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

* કામકર્મો એટલે કામનાવાળા કર્મો, અથવા કામ (કામનાઓ) અને કર્મો.

† 'તે કર્મો' એટલે કામકર્મો.

⊙ 'આ કર્મો' એટલે વાણીથી ભગવાનનું નામ લેવારૂપ રાજસ, ભક્તિથી તેમનામાં મન પરોવવારૂપ સાત્ત્વિક, દેહનો ત્યાગ કરવારૂપ તામસ કર્મો.

ધર્મનું પ્રવચન વિગેરે (દેહત્યાગના) કાલનો વિલંબ હોવાથીજ કરેલું, પરંતુ આથી કાંઈ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ન હતો, તેથી સમય થયો ત્યારે સર્વ પૂરૂં કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છે:-

धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः ॥
यो योगिनश्छन्दमृत्योर्वाञ्छितस्तूत्तरायणः ॥२९॥

તે ધર્મ કહેતા હતા ત્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ કરનાર યોગીઓનો ઇચ્છેલો જે ઉત્તરાયણનો સમય તે થયો. ૨૯

ઉત્તરાયણનો સમય ઉત્તમ હોવા છતાં, (તેની પહેલાંનો સમય હલકો હોવાથી તે (પહેલાંના સમય)ના દોષનો સંબંધ થતાં (પોતામાં) દુષ્ટતા ન થાય, તે માટે તે (દુષ્ટતા) થઈ નહીં એમ જણાવવા 'ધર્મ કહતા હતા ત્યારે' એમ કહેલું છે, યોગીઓની ઉંચી ગતિ નક્કી થએલી હોવાથી, (અને) સૂર્યમંડલની મધ્યે (તે) માર્ગ રહેલો હોવાથી ઉત્તરાયણ થાય ત્યારે જ સૂર્ય ઉપર જઈ શકાય છે. 'પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ કરનાર' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) યોગથી ઉત્પન્ન થએલ ગુણથી કાલને પણ વશ કરેલ હોવાથી પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે મૃત્યુ પામે તેવા હતા. ૨૯.

તે સમયે જે કરવા યોગ્ય હતું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसङ्गं मन आदिपुरुषे ॥
कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमिलितदृग्व्यधारयत् ॥३०॥

તે સમયે હજારોના નાયકે વાણી બંધ કરીને આંખનું મટકું માર્યા વિના સંગ તજેલાં મનને, પ્રકાશતાં પીળાં વસ્ત્રવાળા ચાર-ભુજાઓવાળા સામે રહેલા આદિપુરુષ શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવ્યું. ૩૦

સર્વનો ત્યાગ કરી ભગવાનનું ચિંતન કરવું જોઇએ. તે વાણી બંધ કરી, મનનું ચંચલપણું તજી અને ક્રિયારહિત થવાથી થાય છે. તે પૈકી શરીરની ક્રિયા પહેલાંજ બંધ થએલી હતી. 'વાણી બંધ કરીને' શબ્દથી વાણી બંધ કર્યાનું કહ્યું. 'હજારોના નાયક' શબ્દથી યુદ્ધથી અથવા વચનથી હજારો યોદ્ધાઓને 'नयति' પોતાને અધીન કરે છે એવી પોતાના ધર્મ (ક્ષત્રિયપણાં) ની ઉત્તમતા કહેલી છે. 'સંગ તજેલાં' શબ્દથી મનનો ઉપયોગ કહેલ છે. ઉત્તમ પ્રકારે તજી દીધેલા છે અંદરના અને બહારના સંગો જેણે તેવાં (મનને શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવ્યું). 'આદિપુરુષમાં પરોવ્યું' એમ કહેતાં મનથી કલ્પેલી પ્રતિમામાં પરોવેલું કહેવાય. તેમ કર્યું ન હતું એમ જણાવવા 'સામે રહેલા શ્રીકૃષ્ણમાં' શબ્દોથી અલૌકિક પ્રકાર કહેલો છે. 'કોઈક ધીર (પુરુષે) અંદરના આત્માને જોયા' એમ નયનને

તત્ત્વ જાણનારે વર્ણ પ્રમાણેના અને આશ્રમ પ્રમાણેના પુરુષના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવાના (ધર્મો) વૈરાગ્ય અને આસક્તિ ઉપાધિ સાથેના શાસ્ત્રમાં કહેલા બંને પ્રકારનાં (ધર્મો), વિભાગ કરીને દાનના ધર્મો, રાજાના ધર્મો, મોક્ષના ધર્મો, સંક્ષેપ અને વિસ્તારના પ્રકારથી સ્ત્રીના ધર્મો અને ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો, (અને) હે મુનિ! ઉપાયો સાથે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ બરાબર જૂદા જૂદા આખ્યાનો અને ઇતિહાસોમાં વર્ણન કરી (કહ્યા) ૨૬. ૨૭. ૨૮.

તે પૈકી વદિકધર્મો ત્રણ પ્રકારના છે (૧) શરીરના અધિકારથી કરાતા, (૨) વર્ણ અને આશ્રમરૂપ બહારના ધર્મોથી કરાતા, અને (૩) વૈરાગ્ય વિગેરે અંદરના ધર્મથી કરાતા. તે પૈકી પુરુષના સ્વભાવ પ્રમાણે કરવાના રક્ષણ વિગેરે સ્વતંત્ર ધર્મો જ્ઞાન વિગેરે વર્ણના ધર્મો, (વેદનું) અધ્યયન વિગેરે આશ્રમના ધર્મો (કહ્યા) પૂર્વકાંડમાં કહેલી આસક્તિની ઉપાધિઓ, ઉત્તરકાંડમાં કહેલી વૈરાગ્યની ઉપાધિઓ (કહ્યા). દાન વિગેરે પૌરાણિક ધર્મો (કહ્યા). ગાયોનું દાન વિગેરે અને તુલાપુરુષનું દાન વિગેરે (દાન ધર્મો), ગુપ્તચર વિગેરેથી (દરેકનું) મૂલ કારણ જાણવું વિગેરે રાજાના ધર્મો, મૌન ક્રિયાનો અભાવ વિગેરે મોક્ષના ધર્મો, અને તેમની અંદરના ભેદો, પતિવ્રતાપણું વિગેરે સ્ત્રીઓના ધર્મો, કાર્તિકનું વ્રત વિગેરે ભગવાન સંબંધી ધર્મો–

समासव्यासकथनाद्बुद्धिर्भवति वै स्थिरा ॥ १२ ॥

સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહેવાથી બુદ્ધિ નિશ્ચય સ્થિર થાય છે. કા. ૧૨

તેથી સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહ્યા, એમ 'સંક્ષેપ (અને વિસ્તારના પ્રકારથી)' શબ્દથી કહેલું છે.

ચાર પુરુષાર્થોનાં સાધન બનેલા ધર્મો શ્લોક ૨૮ થી કહે છે. પુરુષાર્થોનું સ્વરૂપ સાધનો અને પ્રકારો '**યથા**' બરાબર (કહ્યા). 'હે મુનિ!' સંબોધનથી (એમ જણાવેલ છે કે) મનન (કરવા)માં વિઘ્ન કરનારા હોવાથી (આ) વિસ્તારથી કહેલા નથી. જેમાં શબ્દો મુખ્ય હોય તેવા 'તેમણે આમ કહ્યું' વિગેરે આખ્યાનો છે. 'ઇતિહાસ' એટલે 'તેમણે આમ કર્યું', આમ થયું' એવા પહેલાં બનેલા બનાવો. આ જૂનાં વાક્યોથી પ્રાપ્ત થએલા લૌકિક છે, માત્ર ભ્રાંતિથી જણાએલા નથી, એવો અર્થ છે. બધાંનું તત્ત્વ (ભીષ્મ) જાણે છે, એ તેમણે શંકા ન રહે તેમ કહેવાનું કારણ છે. આટલાથી બધા સંદેહો દૂર કર્યા, એમ કહેવાયું. સગુણ કર્મથી બંધ અને નિર્ગુણ કર્મથી મોક્ષ (થાય છે). 'લોકમાં કર્મજ ફલ આપનારૂં છે એમ જાણવામાં આવો' એવા (હેતુથી) જેને નીચે અથવા ઉપર લઇ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે ખરાબ અથવા સારૂં કર્મ કરાવે છે, એમ ઈશ્વર સર્વના કર્તા હોવાનું અને જીવને દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ થવાનું કહેવાયું. ૨૬, ૨૭, ૨૮.

અંદર લઇ જઇ તેનાથી જોવા યોગ્ય જૂએ છે. અહીં તો (તેથી) ઉલટું છે, કારણ કે મનને નયન દ્વારા બહાર લાવીને તેનાથી ભગવાનનાં દર્શન કરે છે. 'શ્રીકૃષ્ણ' પ્રકટ થએલા ભગવાન છે. (તે) બહાર રહેલ હોવાનું જણાવવા 'પ્રકાશતાં પીળાં વસ્ત્રવાળા ચાર ભુજાવાળા' વિશેષણોથી વસ્ત્રો વિગેરે સાધનવાળો આકાર કહેલ છે, 'પ્રકાશતી પીળાશ' એટલે તાપમાંથી બહાર કાઢેલ સુવર્ણનો રંગ. દેવકીની પ્રાર્થનાથી જે પ્રાકૃત દેહ (ધારણ) કરેલો, તેને તજી કુદરતી દેહનાંજ દર્શન કરાવ્યાં એવો અર્થ છે. 'સામે રહેલા' હોવાથી કલ્પના કરવાનું દુઃખ થયું ન હતું. 'આંખનું મટકું માર્યા વિના' શબ્દથી આંખ મીંચાવવી વિગેરે અંતરાય થયા ન હોવાનું (કહેલું છે). ૩૦.

विशुद्धया धारणया हताशुभस्तदीक्षयैवाऽऽशु गताऽऽयुधव्यथः ॥
निवृत्तसर्वेन्द्रियवृत्तिविभ्रमस्तुष्टाव जन्यं विसृजन् जनार्दनम् ॥३१॥

મનની વિશુદ્ધ પરોવણીથી જેનાં પાપનો નાશ થએલ. તેમની દૃષ્ટિથીજ જેની આયુધની પીડાનો તરત નાશ થએલ, જેનું સર્વ ઇંદ્રિઓની ક્રિયાઓનું ભ્રમણ અટકી ગએલ તેણે પ્રાકૃત (દેહ) તજતાં જનાર્દનની સ્તુતિ કરી. ૩૧

તે મનની પરોવણી (ભગવાનના) સર્વ અવયવોમાં સ્થિર થઇ, તેથી જ વિશુદ્ધ હતી. પાપ રહિત પદાર્થ (ભગવાન) માં રહેલી હોવાથી તેનાથી જ (ભીષ્મના) સર્વ પાપોનો નાશ થયો. ભગવાનના અપરાધથી પણ થએલ પાપ, અપરાધોથી થએલું, અને ઉપાય ન કરવાથી બેદરકારીથી થએલ પાપ – તે સર્વનો શુદ્ધ સેવકના ભાવથી નાશ થયો, અને ભગવાનમાં શુદ્ધ પ્રેમ થતાં, ભગવાને પણ કૃપાથી દુઃખ દૂર કર્યું એમ 'તેમની દૃષ્ટિથી (જ જેની આયુધની પીડાનો તરત નાશ થએલ)' શબ્દથી કહેલ છે. આથી (એમ) કહ્યું કે અંદરના અને બહારના દોષ રહ્યા ન હતા. 'जन्यम' એટલે પ્રાકૃત સમૂહ. जनां પ્રકૃતિને अर्दयति પીડા કરે તે 'જનાર્દન', કારણકે જ્યાં સુધી પ્રકૃતિને પીડવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે પોતાનું કાર્ય બંધ ન રાખે. ૩૧

મર્યાદા પ્રમાણે મૃત્યુ સમયે ભગવાન પ્રતિ જે કરવું જોઇએ તે અહીં કહેવામાં આવે છે. (૧) તેમાં આરંભમાં સર્વનું સમર્પણ કરવું. (૨) પછી માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભગવાનમાં પ્રેમ કરવો. (૩) પછી આત્મસમર્પણ કરવું. પહેલું અને છેલ્લું એક એક શ્લોકથી કહેલ છે. વચમાં માહાત્મ્ય (નાં જ્ઞાન) થી થતી ભક્તિના સંબંધમાં નવ (શ્લોકો કહેલા છે). તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી સર્વનું સમર્પણ (કર્યાનું) કહે છેઃ– ॥ भीष्म उवाच ॥ ભીષ્મ કહે છેઃ–

इतिमतिरुपकल्पिता वितृष्णा भगवति सात्त्वतपुङ्गवे विभूम्नि ॥
स्वसुखमुपगते क्वचिद्विहर्तुं प्रकृतिमुपेयुषि यद्भवप्रवाहः ॥ ३२ ॥

એવી રીતે ઉત્તમ યાદવ, ભૂમાથી પર, પોતાનાં સુખને પ્રાપ્ત થએલા, કોઈવાર વિહાર કરવા પ્રકૃતિ પાસે જનાર, જેમના (જવા) થી વિશ્વનો પ્રવાહ (ચાલે છે), તેવા ભગવાનને મારી લોભરહિત બુદ્ધિ સમર્પણ કરૂ છું. ૩૨

'इति' 'એવી રીતે' શબ્દ સમાપ્તિના અર્થવાળો છે. પરમેશ્વરથી છૂટા પડેલાએ અનંત કરોડો જન્મોમાં જે કરેલ અથવા (તેનું) જે હતું, તે સંબંધી વિચાર કરતો, 'મેં (આ) કર્યું' '(આ) મારૂં છે' એવી તે પદાર્થો સંબંધી બુદ્ધિ જ આપણી છે. પદાર્થો તો બધા ભગવાનના છે. તેથી આપણી બુદ્ધિજ ભગવાનને સમર્પણ કરવી જોઈએ, તે આ શ્લોકથી કહે છે. છેવટના શ્વાસ સુધી મેં જે બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી છે તે ભગવાનને સમર્પણ કરૂં છું. 'લોભરહિત' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે સમર્પણ કરતો નથી. જો કે એવી રીતે બુદ્ધિ સમર્પણ કરવાથી કાંઈ પણ ફલ મળવાનું શાસ્ત્રથી સિદ્ધ થએલ નથી, છતાં પણ 'હું આ સમર્પણ કરૂં છું (તેથી) મને આ ફલ મળશે' એમ લોભ એની મેળેજ થાય છે, તેથી તે લોભ જ ન થવા માટે (આ વિશેષણ) કહેલ છે. ભગવાનને એટલે બ્રહ્મને સમર્પણ કરૂં છું. 'ઉત્તમ યાદવને' એટલે ઉત્તમ યાદવ તરીકે પ્રકટ થએલાને, **'विगतः'** નીકળેલા છે **'भूमा'** ભૂમા જેમાંથી, તેમને, (ભૂમા) અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમને (સમર્પણ કરૂં છું). 'ભગવાન પુરુષોત્તમ ઉત્તમ યાદવ કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતાના સુખને પ્રાપ્ત થએલા' એમ કહેલું છે. પોતાના પરમાનંદને પ્રાપ્ત થએલા પરમાનંદવાળા જ **'क्वचित्'** કોઈક સમયે અમુક સ્થાનમાં 'લોકની પેઠે માત્ર લીલા છે' એ ન્યાય પ્રમાણે વિહાર કરવા સાંખ્ય વિગેરેના ધારા પ્રમાણે વિશ્વને ઉત્પન્ન કરનારી પોતાનાં જ સ્વરૂપરૂપ પ્રકૃતિ પાસે પોતેજ જાય છે તેવા પિતાને (સમર્પણ કરૂં છું). 'તે પણ શા કારણથી (બને)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેમનાથી વિશ્વનો પ્રવાહ થાય છે' એમ કહેલું છે. જે ભગવાનથી પ્રકૃતિના સંબંધને લીધે **'भवस्य'** વિશ્વના પ્રવાહની બીજમાંથી અંકુર ફૂટે તેની પેઠે પરંપરા (ચાલે છે). 'ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી'.[1] ૧૦-૮૪-૩૧ નું વિવરણ થયું. તેવી સૃષ્ટિ માટે જેમ (કાર્ય) કરે છે, તેમ મને મુક્તિ (આપવા) માટે પણ એવી રીતે કર્યું', એવો અર્થ છે. ૩૨

હવે નીચેના શ્લોકથી ભગવાનમાં પ્રેમ (થવા) માટે પ્રાર્થના કરે છેઃ-

त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं रविकरगौरवराम्बरं दधाने ॥
वपुरलककुलावृताननाब्जं विजयसखे रतिरस्तु मेऽनवद्या ॥३३॥

[1](પ્રકૃતિ ભગવાનના સ્વરૂપની જ હોય તેવો) અભેદ હોવા છતાં શક્તિરૂપ હોવાથી ભેદાભેદ તરીકે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ થયું. તેથી પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થતી નથી પણ તેના સંબંધથી બીજાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, એવા આશયથી ૧૦-૮૪-૩૧ કહેલ છે (પ્ર)

ત્રણ ભુવનોમાં સુંદર, તમાલના જેવા રંગવાળું, સૂર્યનાં કિરણો જેવાં ગૌર ઉત્તમ વસ્ત્રોવાળું, કેશના સમૂહથી ઢંકાએલ મુખકમલવાળું શરીર ધારણ કરનાર વિજયના મિત્રમાં મારો નિર્દોષ પ્રેમ હો. ૩૩

'કદાચ (ભગવાન અન્તર્યામી અને જીવથી) જૂદા ન હોવાથી અંતર્યામીમાં અથવા જીવ[1]માં પ્રેમ માગતો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરીર ધારણ કરનાર' એમ કહેલું છે. જેમને પ્રાકૃત (પુરુષો) પણ શરીરવાળા જાણે છે, તેવામાંજ મારો પ્રેમ હો. પ્રમાણનાં બલની દરકાર કર્યા વિના માત્ર પ્રમેયનાં બલથી જ મારૂં જે કાર્ય, તેજ થાઓ, એવા (વિચારથી) માત્ર જોવાથી જેમનો આદર કરવામાં આવે છે, તેજ 'શરીર ધારણ કરનાર' શબ્દથી કહે છે. વિષયના સૌંદર્યને લીધે ચિત્ત પ્રવેશ કરે તે માટે શરીરનું વર્ણન (કરે છે). **'त्रिभुवने'** ત્રણ લોકમાં તેજ **'कमनं'** લોકની દૃષ્ટિથી સુંદર છે, પરંતુ શાસ્ત્રના સંસ્કારને લીધે તેવું જણાતું નથી. તેમ (શાસ્ત્રના સંસ્કારથી સુંદર જણાતું) હોય, તો બુદ્ધિથી ફલ (પ્રાપ્ત) થાય, તે થોડું (હોય), લૌકિકમાં તો વસ્તુ (શરીર) ની શક્તિથી ફલ (પ્રાપ્ત થાય). **'तमालवर्णम्'** તમાલના જેવો રંગ છે જેનો (તેવું શરીર ધારણ કરનાર). તમાલવૃક્ષોનો રંગ કુદરતથી સર્વથી સુંદર સદા એક પ્રકારનો શ્યામ છે. આ[2] રંગથી એમ જણાવેલું છે કે સંપૂર્ણ રીતે બીજાઓનું હિત કરનાર છે. **'रविकरगौरवराम्बरम्'** રવિનાં કિરણો જેવું ગૌર સુંદર વસ્ત્ર છે જેનું (તેવું શરીર છે). સર્વને મુક્તિ આપવા પ્રકટ થએલા ભગવાનને પીતાંબર ઢાંકનારૂં હોવાથી તે ખરાબ હશે એવી શંકા કરીને, તે દૂર કરવા આ વિશેષણ કહેલું છે. સૂર્યનાં કિરણો ઘડા વિગેરે ઉપર પડેલાં (તેમનો) પ્રકાશ કરે છે જ, પરંતુ (તેમને) ઢાંકી દેતા નથી, તેવી રીતે પીતાંબર પરમાનંદનો પ્રકાશ કરે છે જ, પરંતુ (તેને) ઢાંકી દેતું નથી. તેવી રીતે વેદ[3] પદાર્થનો પ્રકાશ કરે છે જ. 'ગૌર' એટલે સ્હેજ લાલ અને પીળો, કારણકે શ્યામ રંગનો બીજો રંગ પ્રકાશ કરે છે, અને વેદોની એવી પ્રાર્થના હતી કે ભગવાન અમારાથી વીંટાએલા રહે. (ભગવાને તેમ) 'થાઓ' એમ કહ્યું, ત્યારે (વેદો) પીતાંબર બનીને ભગવાનને ઢાંકી રહ્યા, તેથી વસ્ત્ર (પીતાંબર) વેદરૂપ છે. આથી વ્યાપક (સર્વત્ર હોવા) પણું અને અપ્રાકૃતપણું પણ કહેવાયાં. અથવા સૂર્યનાં કિરણોને લીધે ગૌર અને ઉત્તમ

---

૧. 'સ્વરૂપ' એટલે જીવાત્મા (પ્ર)

૨. 'આ' એટલે (તમાલ) વૃક્ષના સંબંધવાળા (પ્ર)

૩. પીતાંબર માયારૂપ હોવાથી પ્રકાશ કરે તેવો સંભવ ન હોવાથી, વિશેષણના બલથી તેવું સ્વરૂપ થયાનું કહે છે, કારણકે વેદરૂપ સૂર્ય રૂપના પ્રકારથી ઘડા વિગેરે પદાર્થોનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ વેદ પણ કરે છે, પીતાંબર વેદરૂપ છે એમ 'વસ્ત્ર વેદરૂપ પીળું છે' એ બારમા સ્કંધના વાકયમાં કહેલું છે (પ્ર)

વસ્ત્ર આકાશ છે. 'શરીર' શબ્દથી 'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે' એમ કહેવાયું. (આ) પહેલાનાં બે વિશેષણો પણ આકાશના સંબંધમાં સ્પષ્ટ જ છે.

'अलककुलावृताननाब्जम्' **'अलकाः'** છૂટા રાખેલા કેશો, તેઓના સમૂહોથી ઢંકાએલું છે **'आननाब्जं'** મુખકમલ જેનું (તેવું શરીર છે). **'अलम'** ઘણુંજ **ककुलैः** આનંદના સમૂહોથી **'आवृतम्'** 'આ' સર્વ તરફથી વીંટાએલું, કર, ચરણ, વિગેરે પ્રકારથી રહેલું, અથવા **'आ'** સર્વ બાજુએ **'ननं'** સદ્રૂપ **'अब्जम्'** સૂર્ય ચંદ્ર નક્ષત્ર લક્ષ્મી વીજળી મેઘ વિગેરે પ્રકારનું (શરીર છે). આનંદના અવયવોવાળા, આકાશ જેનું શરીર છે તેવા બ્રહ્મમાં દંત નેત્રની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલાં છે સૂર્ય વિગેરે આ (શરીર) ના, એમ કહેવાયું **'वम'** અમૃત **'पुष्णाति'** સર્વને આપે છે તે **'वपुः'** શરીર પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. **'अलम्'** ઘણુંજ **'कम'** સુખ છે જેમનું તે (**अलकाः**) બ્રહ્મ જાણનારાઓ, તેઓના સમૂહોથી (વીંટાએલું મુખકમલ છે જેનું તેવું શરીર છે) અથવા તે (બ્રહ્મ જાણનારા) એ જ તે (**अलकाः**) કેશો છે, તેમનાથી વીંટાએલું અગ્નિ અને બ્રાહ્મણરૂપ **'आननमब्जम'** અને **'अब्जम'** આસનનું કમલ છે જેનું (તેવું શરીર છે). (કમલના) પત્રો ઉપર રહેલા સનક વિગેરે બ્રાહ્મણો, દેવો *જ્ઞાન વિગેરેથી વીંટાએલું છે. કમલના મધ્યભાગરૂપ આસન છે જેનું તેવું શરીર છે) એમ કહેવાયું. **'अब्ज'** (જલમાંથી ઉત્પન્ન થએલ) શબ્દથી સૂર્ય અને ચંદ્રના આવરણ સાથેનું કહેલ છે. આવું શરીર ધારણ કરનારમાં (મારો પ્રેમ હો). તેવા ભગવાન પણ ભક્તો ઉપર વહાલ રાખનારા છે એમ 'વિજયના મિત્ર' શબ્દથી કહેલ છે. વિજય એટલે અર્જુન. **विशिष्टः** ઉત્તમ છે **जयः** જય જેઓનો તે ('વિજય' એટલે) અંતઃકરણ વિગેરે ઉપર જય પ્રાપ્ત કરનારાઓ. તેઓ છે, મિત્રો જેમના તેવા, અથવા તેઓના મિત્ર (ભગવાન છે). તેમનામાં 'નિર્દોષ' અલૌકિક **'रतिः'** પ્રીતિ હો. સર્વથી ઉત્તમ અલૌકિક સર્વને દુર્લભ માત્ર ભગવાન વિષેનીજ પ્રીતિ તેવા (અંતઃકરણ વિગેરે ઉપર જય પ્રાપ્ત કરેલા) થઇએ ત્યારેજ થાય છે, તેથી આગળના[4] (શ્લોક ૩૪) સાથે વિરોધ (થતો) નથી. એવી રીતે સત્ત્વ સાથે ભળેલી સત્ત્વની અવસ્થા[5] કહી. ૩૩

નીચેના શ્લોકમાં રજઃ (ગુણ) થી ભળેલી રજઃ (ગુણ) વાળી અવસ્થા કહેછેઃ—

---

* 'જ્ઞાનીઓ' જોઇએ એમ જણાય છે.

૪. આગળ ૩૪ મા શ્લોકમાં ભગવાનને બાણ માર્યાનું કહે છે, તે આ પ્રેમની પ્રાર્થનાથી વિરુદ્ધ છે એમ જણાય, પરંતુ બાણ મારેલ ત્યારે અંતઃકરણ વિગેરે ઉપરનો વિજય પ્રાપ્ત કરેલ ન હતો, તેથી શ્લોક ૩૪ માં બાણ માર્યાનું કહેલ તેનો વિરોધ થતો નથી (प्र)

૫. આ સર્વને સુંદર જણાતી, સુખ અને પ્રકાશ કરનારી અવસ્થા હોવાથી સત્ત્વનું કાર્ય કરનારી હોઈ સાત્વિક સાત્વિક અવસ્થા છે. (प्र)

(ભગવાનમાં મારૂં અંતઃકરણ રહો). આથી (ભગવાનનું) ઘણું સામર્થ્ય અને કાલસ્વરૂપ (હોવાનું) સૂચવેલું છે.

વળી 'मम' મારો ઘણો અહંકાર, તેનાથી જે 'निश' નિશા, તેને 'इताः' પ્રાપ્ત થએલા, અહંકારથી અજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થએલા, એવો અર્થ છે. તેઓ અને તે 'शराः' બીજાઓને ભેદનારાઓ, તેઓથી 'वि' ઘણાં 'भिद्यमानाः' છૂટા પડતા 'त्वचः' વેદો જેમના અથવા જેમનાથી તેવા (ભગવાનમાં મારૂં અંતઃકરણ રહો). પાખંડની પ્રવૃત્તિ થાય ત્યારે અથવા કલિકાલ થાય ત્યારે (ભગવાન સિવાય) બીજું (વેદરૂપ) ફલ રહેતું ન હોવાથી, અને ભગવાનમાં તે દોષ નથી તેનું કારણ (કહેલ છે).

ઘણું પ્રકાશતું હતું ધર્મ વિગેરેરૂપ કવચ જેમનું, આવા શ્રીકૃષ્ણમાં आत्मा (મારૂં) અંતઃકરણ રહો, કારણકે ભક્તિ અંતઃકરણથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવી, અથવા આત્માથી પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવી છે. તે બંને જો ભગવાનમાં રહે તો તેમનામાં ભક્તિ થાય છે. તેથી ગયા શ્લોકના અર્થ (ભગવાનને બુદ્ધિનું સમર્પણ કરવા) નું આ કારણ છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકથી ત્રીજી* અવસ્થા કહે છેઃ-

सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये निजपरयोर्बलयो रथं निवेश्य ॥
स्थितवति परसैनिकायुरक्ष्णा हृतवति पार्थसखे मतिर्ममास्तु ॥३५॥

મિત્રનાં વચનનું શ્રવણ કરીને પોતાનાં અને શત્રુનાં સૈન્યો વચ્ચે તરત રથ મૂકીને રહેલા શત્રુના સૈનિકોનાં આયુષ્યને નયનથી હરતા, પાર્થના મિત્રમાં મારી મતિ રહો. ૩૫

'सपदि' એટલે તે જ ક્ષણે. 'હે અચ્યુત! મારા રથને બંને સેનાઓની વચ્ચે મૂકો' (ભ. ગી. ૧-૨૧) એવું મિત્રનું વચન એટલે અર્જુનનું વચન (શ્રવણ કરીને) પોતાનાં અને શત્રુનાં સૈન્યો વચ્ચે (રથ મૂકયો). (આ ભગવાનનો) પક્ષપાત અને એક માટે બીજાને હણાવવારૂપ ત્રીજો ગુણ⊙ (કહ્યો). વળી શત્રુઓના સૈનિકોનું આયુષ્ય, નયનથી કાલરૂપ દૃષ્ટિથી (હરતા હતા), અને કુંતીના પુત્રના મિત્ર (હતા). (તેમના વિષે) મારી મતિ ઉપર[1] કહ્યું તે પ્રમાણે રહો. ૩૫

---

૬. ('अलंकृत+आ' સુધીનો ભાગ આવી ગયો. 'स्य' રહ્યું. 'सत्'માંથી 'त्'નો 'य्' થયો અને (सમાંના) अની પહેલાં તે મૂકવાથી 'सत्'નું 'स्य' થયું તેથી 'स्य'નો અર્થ 'सत्' કર્યો (प्र)

* તામસ તામસ અવસ્થા.

⊙ 'ત્રીજો ગુણ' એટલે તમોગુણ

૧ તેવા [illegible]

युधि तुरगरजोविधूम्रविष्वक्चलुलितश्रमवार्यलंकृतास्ये ॥
ममनिशितशरैर्विभिद्यमानत्वचि विलसत्कवचेऽस्तु कृष्ण आत्मा ॥३४॥

યુદ્ધમાં અશ્વોએ ઉડાડેલી રજથી ઘણા ધૂસરા થએલા સર્વ તરફના કેશોથી રોળાએલા પરસેવાથી શોભતા મુખવાળા, મારા તીક્ષ્ણ શરોથી ભેદાએલી ત્વચાવાળા, શોભતા કવચવાળા શ્રીકૃષ્ણમાં (મારૂં) અંતઃકરણ રહો. ૩૪

(ભગવાનની) સર્વ અવસ્થાઓમાં (તેમના ઉપરના) પ્રેમની પ્રાર્થના કરે છે. 'युधि' યુદ્ધમાં અશ્વોની ખરીઓના આગલા ભાગથી ઉડાડેલી રજોથી ઘણા **धूम्राः** ધૂસરા રંગના થએલા **विष्वक्** સર્વ તરફના જે કેશો, તેઓથી રોળાએલ જે પરસેવો, તેનાથી શોભતું મુખ હતું જેમનું (તેવા શ્રીકૃષ્ણમાં અંતઃકરણ રહો). શ્યામ મુખકમલ ઉપર મોતીના જેવા (પરસેવાના) બિંદુઓ ઘણીજ શોભા કરતા હતા. 'મારાં' એટલે ભીષ્મના (શરોથી ભેદાએલી) **त्वक्** ચામડી વિગેરેવાળા શ્રીકૃષ્ણ). અથવા (આ) યુદ્ધનું[1] વિશેષણ (લેવું). રાજસ રાજસ અવસ્થાની (ભેદાએલી ચામડીવાળા હોવું તે) શોભા જ છે.

અથવા[2] ઇંદ્રિયો વિગેરે સાથે યુદ્ધ કરવા માટે **'तुरगाणां'** (અશ્વોનાં) એટલે વેદોની અથવા સૂર્ય વિગેરેની **'रज'** કામના અથવા રજોગુણ તેનાથી **'विधूम्रा'** ઘણા ધૂસરા થએલા જે કામનાવાળા,–કાલને લીધે અથવા વેદને લીધે સકામ (કામનાવાળા) થએલા – કારણકે અગ્નિ વિગેરે કાલની હદવાળા છે. 'અગ્નિ ખરેખર અશ્વ છે.' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે તેઓ અશ્વો છે અને ત્રિપુર (શંકરે) બાળ્યા તે પ્રસંગમાં વેદોને અશ્વો કહેલા છે–તેઓ અને તે[3] **'विष्वक्काः'** સૂર્ય વિગેરેના માર્ગથી જનારા અથવા તે સમયે તેમનાથી જૂદા પડેલા બ્રહ્મ જાણનારાઓ, તેઓનો **'चः'**[4] સમૂહ અથવા એક બીજા સાથે ભળવાનું, તેનાથી લુલિતાઃ ભેગા થએલા અથવા એકતા પ્રાપ્ત કરેલા તેઓ–અને તે **'श्रमवार्यलंकृताः'** ગંગાજલથી પવિત્ર થએલા બ્રહ્મા શિવ વિગેરે–તેઓ પણ છે **'आस्ये'** મુખમાં[5] જેમના, અથવા આ સર્વ તરફથી **'सत्'**[6] વાસ્તવિક રૂપમાં છે (જેમના) તેવા

---

૧. ભક્તને (ભગવાનની ત્વચા ભેદાવાનું) શ્રવણ કરતાં દુઃખ થાય, તેથી આ બીજા પ્રકારે અર્થ કરેલ છે (પ્ર) યુદ્ધનું વિશેષણ લેતાં 'મારા (ભીષ્મના) તીક્ષ્ણ બાણોથી જેમાં ત્વચા ભેદાતી હતી તેવા યુદ્ધમાં' એવો અર્થ થાય.

૨. પરોક્ષવાદથી ભગવાન કાલરૂપ છે એમ જણાવવા અહીંથી બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે (પ્ર)

૩. બ્રહ્મવાદીઓ અને કામનાવાળાઓ (પ્ર)

૪. **'च'** અહીં અવ્યય નથી, પણ 'નામ' તરીકે યોજાએલ જાણવો (પ્ર)

૫. જેમનાં બ્રહ્મ છે એવો અર્થ છે (પ્ર)

પોતાની 'निगमः' પ્રતિજ્ઞા શસ્ત્રના ત્યાગની હતી. દંતવક્ત્રને તેના ભાઇ સાથે હણ્યો ત્યારે ભગવાને શસ્ત્રો તજેલાં. ત્રીજા દિવસના અને નવમા દિવસના યુદ્ધમાં ભીષ્મનો વધ કરવા ફરીથી તે ચક્ર ગ્રહણ કરેલું. વળી યુદ્ધમાં આવવાના સમયે પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે હું યુદ્ધ ન કરતો એક પક્ષમાં રહીશ; અને મેં (ભીષ્મે) પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે હરકોઈ પ્રકારે હું શસ્ત્ર ગ્રહણ કરાવીશ. તે સમયે મારી પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા, રથમાં વિરાજેલા જ (ભગવાન) નીચે ઉતર્યા, અને પ્રતિજ્ઞાને ઉત્તમ[1] કરી. (તેનો) એવો અર્થ છે કે શસ્ત્રજ ગ્રહણ કર્યું, પરંતુ (મને) હણ્યો નહીં. રથના ચક્રમાંજ સુદર્શનનો આવેશ થયો.[2] ભગવાને પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ભૂમિ કંપવા લાગી; તે 'પૃથ્વીને કંપાવતા' શબ્દથી કહેલું છે. 'चलन्ती' કંપતી હતી 'भूः' ભૂમિ જેમની (જેમનાં પગલાંથી તેવી રીતે આવ્યા). જેમ हरिः સિંહ હાથીને (હણવા આવે તેમ) એ દૃષ્ટાંતથી (ભગવાનમાં) દોષ ન હોવાનું[3] કહેલું છે. 'બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને જેમનો ખોરાક છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભીષ્મને સાયુજ્યનું દાન આપવા (પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવવા ભગવાને પ્રવૃત્તિ કરી, તેટલામાં (તેમનું) ઉપરનું વસ્ત્ર ઉપરથી ઢાંકી દેવા[4] પડયું. અર્જુનનું રક્ષણ થયું, તે (વસ્ત્ર) ભૂમિ ઉપર આવી પડયું. તેથી (ભીષ્મનો) વધ ન થયો, એવો (અર્થ છે). વળી ઉપરનું વસ્ત્ર ન હોય ત્યારે ભોજન કરવાની મના છે, તે સમયે ભીષ્મ ખરેખર અહંકારવાળો હતો તેથી તેને જ્ઞાન જણાએલ ન હોવાથી, તે સમયે તેને હણ્યો નહીં; એવું તાત્પર્ય છે. ભગવાનેજ અહીં પ્રેમનું કાર્ય કરેલ હોવાથી[5] (આ શ્લોકમાં) પ્રેમ રહેવાની પ્રાર્થના કરેલી નથી. ૩૭[6]

---

૧. 'હું ભક્તને પરાધીન છું' એ પ્રકારે ઉત્તમ કરી (પ્ર)

૨. ભારતમાં રથનું ચક્ર અસ્ત્રાની ધાર જેવું તીક્ષ્ણ ટોચવાળું થએલ કહેલું હોવાથી પણ તેમાં સુદર્શનનો આવેશ થએલ હોવાનું જાણવું (પ્ર)

૩. પ્રતિજ્ઞા તજવા છતાં દોષ ન હતો, કારણકે ભક્ષણ કરવા પ્રવૃત્તિ કરી છતાં ફલને કાપવા પેઠે ભીષ્મને માર્યા નહીં (પ્ર) ભગવાનની પ્રતિજ્ઞા યુદ્ધ ન કરવાની હતી તેમણે ચક્ર લીધું પણ તેનો ઉપયોગ કર્યો નહીં અને યુદ્ધ કર્યું નહીં. તેથી ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા સાચી કરી અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ તજી ન કહેવાય; એમ જણાય છે. ભીષ્મ ભલે પ્રતિજ્ઞા તજી હોવાનું કહે પણ તજી નથી એમ જણાય છે.

૪. આ ઉપરનું વસ્ત્ર વેદરૂપ નથી, પણ માયારૂપ છે. તેથી ભીષ્મને મુક્તિ આપવાનું ન થતાં અર્જુનનું રક્ષણ થયું. (પ્ર)

૫. મુક્તિ આપવાનું કર્યું તેથી (પ્ર) ભીષ્મને હણ્યા નહીં તે પ્રેમનું કાર્ય કર્યું એમ જણાય છે.

૬. પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ત્યાગ તામસ અને સામા મારવા આવવું તે રાજસ હોવાથી આ તામસ-રાજસ અવસ્થા થઇ (પ્ર)

સત્ત્વ સાથે ભળેલા રજોગુણવાળી અવસ્થા નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्विमुखस्य दोषबुद्ध्या ॥
कुमतिमहरदात्मविद्यया यश्चरणरतिः परमस्य तस्य मेऽस्तु ॥३६॥

દૂર રહેલ બે સૈન્યોનાં આગલા ભાગને જોઇને દોષ (થવા)ની બુદ્ધિથી પોતાનાં સગાંઓના વધ કરવા ન ઇચ્છનારની કુમતિને પોતાની વિદ્યાથી જેમણે હરી તે પરમના ચરણમાં મારો પ્રેમ રહો. ૩૬

व्यवहिते દૂર રહેલાં જે બે સૈન્યો, અથવા विशेषेण ઘણાં अवहिताः સાવધાન હતાં, અથવા 'अव' નકાર અર્થવાળો લેવો, એટલે શત્રુભાવવાળાં, એવો અર્થ થાય. અથવા विहिताः વ્યૂહમાં ગોઠવાએલી અને अवहिताः સાવધાન (એવાં સૈન્યોનાં) मुखम આગલો ભાગ, તે (ભાગ)માં સગાંઓજ ઉભા રહેલા. તેમનો વધ કર્યા વિના સાધારણ (સૈનિકો)નો વધ થવાનું પણ સંભવે નહીં. તેથી સગાંઓનો વધ કર્યા વિના–બીજાઓની હિંસા (કરવી તે) દોષ છે.–એવા વિચારથી (યુદ્ધ કરતાં) અટક્યો. અહીં વાળંદથી મૂંડાવવાની પેઠે સંશય દૂર કરવાનો છે. (ભૂમિના) ભારરૂપ થએલા ક્ષત્રિયો દાઢી વિગેરેરૂપ હતા, અને અર્જુન વાળંદરૂપ હતો. 'आत्मविद्या' એટલે 'હું જ કરૂં છું. અને મને ઉપયોગી છે. તેમનામાંના પણ જડ અંશને જ (તેમને) મુક્તિ આપવા દૂર કરવાનો છે' એવા પ્રકારની પોતાની વિદ્યા. તેથી એવા પ્રકારના (વધ)થી દોષ થવાનો નથી. તેથીજ (ભગવાન) ગુરુ હોવાથી (તેમનાં) ચરણ ઉપરના પ્રેમની પ્રાર્થના કરે છે. परः ભગવાન मीयते જણાય છે જેનાથી તે परमः (ગુરુ). 'तस्य' 'તે' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) તે જ પર[1] (ભગવાન) છે; અથવા ('तस्य' એટલે) તેવી અવસ્થા[2] પ્રાપ્ત કરેલા ના ચરણ ઉપર મારો પ્રેમ રહો). ૩૬

નીચેના શ્લોકથી તમોગુણ સાથે ભળેલા રજોગુણવાળી અવસ્થા કહે છે:-

स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञामृतमधिकर्त्तुमवप्लुतो रथस्थः ॥
धृतरथचरणोऽभ्ययाच्चलद्गुर्हरिरिव हन्तुमिभं गतोत्तरीयः ॥३७॥

પોતાની પ્રતિજ્ઞા તજીને મારી પ્રતિજ્ઞાને સત્ય ઉત્તમ કરવા રથમાં રહેલા નીચે ઉતર્યા, (અને) રથનું ચક્ર ધારણ કરેલા જેમનું ઉપરનું વસ્ત્ર પડી ગયું તેવા પૃથ્વીને કંપાવતા – હાથીને હણવા આવતા સિંહની પેઠે–આવ્યા. ૩૭.

૧. પર (ઇશ્વર) હોવા છતાં ગુરુ થએલા, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. આત્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો, અને યુદ્ધ કરાવ્યું તેથી સાત્ત્વિકરાજસ અવસ્થા જાણવી (प्र)

વિજયના રથરૂપ કુટુંબવાળા, ચાબુક પકડેલા, ઘોડાઓની લગામ ધારણ કરેલા, તે સમયની કાંતિથી ઘણા સુંદર (જણાતા), ભગવાન્–જેમનાં આ સમયે દર્શન કરીને હણાએલાઓએ (તેમનું) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું–તેમનામાં મરવા તૈયાર થએલાનો મારો પ્રેમ હો. ૩૯

અર્જુનનો રથ સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ કરવા યોગ્ય હતો. તેથી જ તેનો રથ હતો કુટુંબ જેનું તેવા (ભગવાન હતા). **विविधः** જાતજાતનો જય છે જેનો, અથવા જતો રહેલ હતો જય જેનો તે 'વિજય' એટલે અર્જુન. જયદ્રથનો વધ જેમાં થયો તે યુદ્ધમાં (અર્જુનનો જય) અશક્ય જેવો થયો. તે સમયે (ભગવાને) પોતે ચાબુક પકડી, અને ઘોડાઓની લગામ ધારણ કરી ઉભા થઈ, કર્ણ વિગેરેનાં અસ્ત્રોને રથ ચલાવીને જ દૂર કરતાં, તે સમયની કાંતિથી 'ईक्षणीयः' ઘણા સુંદર (જણાતા હતા). તેવા (ભગવાન)માં (મારો) મરવા તૈયાર થએલાનો જ પ્રેમ હો; પરંતુ ઉપરની પેઠે મરણ પછી પ્રેમ (હોવાનું કહેલ) નથી. 'જેમનાં આ સમયે....કર્યું' શબ્દોથી (પ્રેમના ફલનું) શું કહેવું? એવા ધોરણથી પ્રેમનું ફલ કહેલું છે. 'इह' આ અવસરે મરવાના સમયે જેમનાં દર્શન (કરવા) થી જ (પુરુષો) મુક્ત થયા, તો પછી તેમનામાં મરવાના સમયે પ્રેમ હોય તો કહેવું જ શું? એવો અર્થ છે. ૩૯

નીચેના શ્લોકથી તમોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણવાળી[1] અવસ્થા કહે છેઃ–

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः ॥
कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाःप्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्वः ॥४०॥

લલિત ગતિમાં ચરણોનું ચાલન, મનોહર હાસ્ય, (અને) પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી જેઓને ઘણું માન થએલું છે, જેમણે (ભગવાનનાં) કૃત્યનું અનુકરણ કરેલું તેવી ઘણા મદથી અંધ થએલી ગોપની સ્ત્રીઓએ નિશ્ચય જેમના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું, (તેમનામાં મારો પ્રેમ રહો. શ્લોક ૩૯). ૪૦.

લલિત જે ગતિ, તેમાં જે 'विलासः' હંસ અને હાથીની પેઠે ચરણોનું ચાલન, અને મનોહર હાસ્ય, અને સ્નેહ સાથેની દૃષ્ટિ. અનુક્રમે તમોગુણ રજોગુણ અને સત્ત્વગુણનાં કાર્યો થયાં. તેમનાથી થએલો છે उरुः ભગવાનનાં માહાત્મ્યનો

---

૧. 'ઘણા મદથી અંધ થએલી' શબ્દથી મોહ ઉત્પન્ન કરનાર તામસ, અને 'પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ' થી સાત્ત્વિક ગુણો કહ્યા, આ શ્લોકમાં કહેલ કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી આ સાત્ત્વિકતામસ* અવસ્થા થઇ (પ્ર)* સાત્ત્વિકતામસ અવસ્થા શ્લોક ૨૮ માં કહી છે. અહીં તામસસાત્ત્વિક જોઇએ, એમ જણાય છે.

નીચેના શ્લોકથી રજોગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણવાળી[1] અવસ્થા કહે છેઃ

शितविशिखहतो विशीर्णदंशक्षतजपरिप्लुत आततायिनो मे ॥
प्रसभमभिससार मद्वधार्थं स भवतु मे भगवान् गतिर्मुकुन्दः ॥३८॥

તીક્ષ્ણ પાખંડીઓને હણનાર, જેમાં મચ્છરોનો નાશ થએલ છે તેવા સમયે થએલા છે ક્ષતો જેમને તેમનાથી સર્વ તરફથી વીંટાએલા જે હું આતતાયી સામે બલાત્કારથી મારો વધ કરવા આવ્યા તે ભગવાન મુકુંદ મારી ગતિ થાઓ. ૩૮

આ યુદ્ધના નવમા દિવસનું સ્વરૂપ (કહેલું છે). ગયા શ્લોકમાં તો ત્રીજા દિવસનું (રૂપ કહેલું) તેથી (તે જ વિષય) ફરી કહેવારૂપ દોષ નથી. '**शिताः**' તીક્ષ્ણ '**विगतशिखाः**' (ચોટલી રહિત) પાખંડીઓ '**हताः**' હણેલા છે જેમણે (તેવા ભગવાન). '**विशीर्णदंशक्षतजपरिप्लुतः**' '**विशीर्णाः**' નાશ થએલા **दंशाः** મચ્છરો હોય છે જે સમયમાં, એટલે વર્ષા સિવાયના આઠ માસનો સમય, તેમાં **क्षताः** ક્ષતો (ચાઠાં અથવા ઘા) '**जाताः**' થએલા છે જેમને તે '**क्षतजाः**' સંન્યાસીઓ અથવા ઉત્તમ ક્ષત્રિયો, તેમનાથી '**परि**' સર્વ તરફથી '**प्लुतः**' વીંટાએલા (ભગવાન) (આ બે વિશેષણોથી ભગવાન અનુક્રમે અધર્મનો નાશ કરનાર અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર હોવાનું કહેલ છે. તેથીજ મને આતતાયી[1] ઘણા પાપીને હણવા માટે બલાત્કારે આવ્યા–યુદ્ધ ન કરનાર સાથે કરેલા યુદ્ધને લીધે પાપી થએલાને પણ મુક્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરનાર તે ભગવાન મારી ગતિ (મારાથી) પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવા થાઓ, કારણકે તેમણે મને હણવાની પ્રવૃત્તિ કરી ન હતી, પરંતુ મુક્તિ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી, એમ 'મુકુંદ' શબ્દથી કહેલું છે. ૩૮*

નીચેના શ્લોકથી સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણવાળી[2] અવસ્થા કહે છેઃ–

विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे धृतहयरश्मिनि तच्छ्रियेक्षणीये ॥
भगवति रतिरस्तु मे मुमूर्षोर्यमिह निरीक्ष्य हता गताः स्वरूपम् ॥३९॥

---

૧. '**आततायिनो मे**' એ સંબંધ જણાવનારી છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. તેથી મારા સંબંધવાળા હોઈ મારો વધ કરવા આવ્યા એવો અર્થ છે તેમ હોવાથી તીક્ષ્ણ પાખંડીઓને હણવાનું રાજસ અને વધ કરવા આવવું (તામસ) હોઇ, આ રાજસતામસ અવસ્થા થઇ. (प्र)

* આ શ્લોકનો સામાન્ય અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ– "તીક્ષ્ણ બાણોથી ઘવાએલા છિન્નભિન્ન થએલ કવચવાળા, પ્રહારથી થએલ લોહીથી ખરડાએલા જે હું આતતાયી સામે બલાત્કારથી મારો વધ કરવા આવ્યા, તે ભગવાન મુકુંદ મારી ગતિ થાઓ." '**विशीर्णदंशः**' પાઠ પણ છે.

૨. અતિ સુંદર હોઈ સુખ ઉત્પન્ન કરે તે સાત્ત્વિક, અને હણાએલાને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવે તે તામસ કાર્ય. તેથી આ શ્લોકમાં સાત્ત્વિકતામસ અવસ્થા કહી (प्र)

એ પ્રમાણે પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે (ભગવાનની) સર્વ અવસ્થાઓનું વર્ણન કરીને, ગુણથી પર સ્થિતિમાં રહેલા ભગવાનને પોતાના આત્માનું સમર્પણ (કરવાનું) નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानाम् ॥
प्रतिदृशमिव नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥४२॥

તે જન્મરહિત, જેમ એક સૂર્ય અનેક પ્રકારે દરેકની દૃષ્ટિમાં આવે છે તેમ પોતે રચેલા દેહધારીઓના હૃદયે હૃદયમાં રહેલા આમને એકલાને જેના ભેદ અને મોહ નીકળી ગએલા છે તેવો હું પ્રાપ્ત થએલો છું. ૪૨

ઉપર જેમને સર્વથી ઉત્તમ ગુણવાળા કહ્યા તેજ આ હૃદયથી આરંભીને બહાર સુધી ગાઢ સંબંધથી રહેલા છે, અને તે દેહ વિગેરે આકારવાળા નથી. તે (અર્થ) 'જન્મરહિત' વિશેષણથી કહેલો છે. 'દેહધારીઓના હૃદયે હૃદયમાં રહેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે જેમ આ મારી અંદર અને બહાર રહેલા છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર (અને બહાર રહેલા છે). शरीरं દેહને भजन्ते ધારણ કરે તે દેહધારીઓ એટલે જીવો. તેમને પોતાના જેવી આકૃતિ, એટલે પુરુષના જેવું શરીર પ્રાપ્ત કરાવી, પોતાની સેવા તજાવી તે (શરીર) ની સેવામાં મૂકેલા; અને ત્યાં પણ બીજાનું ભજન ન થાય તે માટે પોતેજ દરેક (શરીર) માં પરિણમે તેમ હૃદયે હૃદયમાં '**धिष्ठितम्**' રહેઠાણ કરી અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે રહેલા છે, પરંતુ જીવ[1] પેઠે રહેલા નથી. 'તે જીવો ક્યાર?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતે રચેલા' એમ કહેલું છે. પોતેજ રચેલા છે. 'રહેલા હોવાથી એમ કાશકૃત્સ્ન (કહે છે)' એ (બ્ર. સૂ. ૧–૪–૨૨) પ્રમાણે ભગવાનની અમુક અવસ્થા જીવ છે. પ્રાકૃત ભોગ કરવા (ભગવાને) તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે, એવો અર્થ છે. 'એકજ (ભગવાન) અનેક સ્થાનોમાં ગાઢ સંબંધથી કેમ દેખાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેમ એક સૂર્ય અનેક પ્રકારે દરેકની દૃષ્ટિમાં આવે છે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ચક્ષુની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા એક જ સૂર્ય દરેકની દૃષ્ટિમાં રહે છે, અથવા બહાર રહેલો જ આ સૂર્ય બધાની દૃષ્ટિમાં 'તેથી બધાએ માને છે કે મારા માટે ઉગેલો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે 'આ અમારા માટે જ ઉગેલો છે' એવો જણાય છે. તેથી ઉત્તમોના સામર્થ્યનું ચિંતન થઈ શકે તેમ ન હોવાથી આ (વિષય) માં સંદેહ ન કરવો. તેથી એવા પ્રકારના પરમાત્માને હું સારી રીતે '**अधिगतोऽस्मि**' પ્રાપ્ત થએલો છું, યોગથી હું પોતે તેમની અંદર જોડાએલો છું, એવો અર્થ છે. બધાએ ભગવાનની સમીપ રહે છે, છતાં પણ માયાએ પોતે કરેલાં કાર્યમાંથી

---

૧. 'જીવ પેઠે' એટલે દેહ વિગેરેના અભિમાનવાળા તરીકે (પ્ર)

પણ વિચાર કર્યા વિના પ્રવૃત્ત થએલું છે ઘણું માન જેઓનું (તેવી ગોપની સ્ત્રીઓએ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું.) વળી માત્ર (આ) અંદર રહેલોજ દોષ ન હતો, પણ બહારથી પણ ત્રિદોષનું કાર્ય કરતી હતી એમ '(ભગવાનનાં) કૃત્યનું અનુકરણ કરેલું' શબ્દોથી કહેલું છે. कृतं પૂતનાનાં ધાવણનું પાન વિગેરે ભગવાનનું ચરિત્ર, તેનું અનુકરણ કરતી હતી, એવો (અર્થ છે). એમ હતું ત્યારે પણ લૌકિક જ્ઞાન પણ રહ્યું નહીં, એમ 'ઘણા મદથી અંધ થએલી' વિશેષણથી કહેલું છે. વધેલા મદને લીધે ભગવાન ઉપર ચઢવાનો પણ પ્રયત્ન કરતી હતી, એવી અંધ થએલી (હોઇ), કોઈપણ રીતે મટાડી ન શકાય એવા ત્રણ દોષવાળી (હતી), અને તેમાં પણ ગોપની સ્ત્રીઓ (હોઇ) જાતિ અને સ્વભાવથી પણ દોષવાળી હતી. તેઓએ પણ જેમના સંબંધને લીધે 'प्रकृतिम' (ભગવાનનાં) સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું. આમાં સંદેહ ન કરવો, 'किल' 'નિશ્ચય' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (જણાવે છે). ૪૦

નીચેના શ્લોકથી રજોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણવાળી અવસ્થા કહે છેઃ—

मुनिगणनृपवर्य्यसंकुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषाम् ॥
अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृशिगोचर एष आविरात्मा ॥४१॥

યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય (યજ્ઞમાં) મુનિઓના સમૂહો અને ઉત્તમ રાજાઓથી ભરપૂર થએલી સભાની અંદર એમનું પૂજન પ્રાપ્ત કરી દર્શન કરવા યોગ્ય થયા તે મારી દૃષ્ટિમાં આવેલ છે. તે આ ભગવાન પ્રકટ થએલા છે. ૪૧

મુનિઓના સમૂહો અને ઉત્તમ રાજાઓ, (અનુક્રમે) સાત્ત્વિક અને રાજસો (હતા) પરંતુ તામસો (ન હતા). अन्तःसदसि' સભાની મધ્યે, સર્વથી વચલા સ્થાનમાં, અભિષેક કરવાનો હોય તે દિવસે સભાસદોની પૂજામાં જે સર્વથી ઉત્તમ હોય તેની પૂજા કરવી એમ મેં (ભીષ્મે) વિગેરેએ કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ જાણીને, એ બધાએનું પૂજન (આપણે પ્રાપ્ત કર્યું), કારણકે બધાએથી માન પામેલા હતા. તેથી બધાનું પૂજન (આપણે) પોતેજ સ્વીકાર્યું, અને ત્યારે બધાએથી દર્શન કરવા યોગ્ય થયા. તે અત્યારે મારી દૃષ્ટિમાં આવેલા છે, (તેમનું) તે સૌંદર્ય અત્યારે હું જોઉં છું. 'ભગવાન પ્રકટ થએલા' શબ્દોથી તે પ્રકટ ભગવાન હોવાનું કહે છે. તે પણ આ જ છે, પરંતુ આની (દેહની) અંદર[1] રહેલા નથી.[2] ૪૧

---

૧. આ દેહની અંદર રહેલા (અંતર્યામી) નથી, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૨. આ શ્લોકમાં રાજસૂય યજ્ઞ રાજાએ કરેલ હોવાથી રાજસ છે, તેના સંબંધથી પૂજન યોગ્ય થયા તેથી રાજસ, અને સર્વથી ઉત્તમ હોવાનો નિશ્ચય કર્યો તેથી સાત્ત્વિક છે. તેથી રાજસસાત્ત્વિક અવસ્થા થઇ (પ્ર)

(એમ જણાવેલું છે કે) જેમ (સાંજની) સંધ્યા પૂરી થાય ત્યારે જૂદા જૂદા સ્થાનમાં રહેલા પક્ષીઓ આવતી કાલનો વિચાર (રાખનારા) ન હોવાથી વિચાર વિનાના અને પહેલાં (જે થએલ તે) નાં ભાન વિનાના હોઈ, ઉંઘ ન આવતી હોય તો પણ શાંત રહે છે, તેમ સર્વ સંદેહોનો જેનાથી નાશ થયો તેનું શ્રવણ કરીને, અને દૃષ્ટાંત જોઈને, કહેવાનું કાંઈ ન હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જ થઇ શાંત થઇ ગયા, એવો અર્થ છે. ૪૪

तत्र दुन्दुभयो नेदुर्दिवि देवप्रचोदिताः ॥
शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥४५॥

તે પ્રસંગે દેવોએ વગાડેલાં દુદુંભીઓ વાગ્યાં. રાજાઓમાં સારાઓએ પ્રશંસા કરી. આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિઓ થઇ. ૪૫

દેવો સર્વ જાણનારા હોવાથી, 'આપણા વસુની મુક્તિ થઇ' એવા વિચારથી તેમણે વાજીંત્રો વગાડયાં એમ કહેલું છે (૧) (વાજીંત્રો) વગાડવાં (૨) પ્રશંસા અને (૩) પુષ્પની વૃષ્ટિઓ (અનુક્રમે) તામસ રાજસ અને સાત્વિકરૂપ ઉત્તમ (ક્રિયાઓ થઇ). રાજાઓમાં જે સારા હતા (તેમણે પ્રશંસા કરી). આથી એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં પણ દુષ્ટો હતા. ૪૫

'જેની અંતે ભસ્મ થાય છે તેવું શરીર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે શરીરનો સંસ્કાર કર્યાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

तस्य निर्हरणादीनि सम्परेतस्य भारतः ॥
युधिष्ठिरः कारयित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥४६॥

ભારત યુધિષ્ઠિર તે મરેલાંને શ્મશાન લઇ જવાનું વિગેરે કરાવીને મુહૂર્ત સુધી દુ:ખી રહ્યો. ૪૬

મરેલાં શરીરને '**निर्हरणम्**' (શ્મશાન લઈ જઇ) બાળવાનું ભીષ્મના જીવને લઈ ભગવાન તિરોહિત થયા ત્યારે ભારત (એટલે) યુધિષ્ઠિરે કરાવ્યું. (યુધિષ્ઠિરને) મોહ થયો ન હતો (એમ 'ભારત' શબ્દથી જણાવેલું છે). (તેણે આ કાર્ય બીજા પાસે) કરાવ્યાં, કારણકે જેનો રાજ્યાભિષેક થએલ હોય તેણે પોતે (આ કાર્ય) કરવું અયોગ્ય છે. મુહૂર્ત સુધી ખેદ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. ૪૬

ભીષ્મે કહેલું અને કરેલું સર્વના હૃદયમાં આવ્યું એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ॥
ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान् प्रययुः पुनः ॥४७॥

જે બે ગુણો મોહ અને ભેદ ઉત્પન્ન થયા, તેઓ વિઘ્ન કરનારા હોવાથી ભગવાન સાથે (સર્વ) ભળી જતા નથી, તેથી મેં તે બે દૂર કરેલા છે એમ 'જેના ભેદ અને મોહ નીકળી ગએલા છે' એ વિશેષણથી કહેલ છે, અથવા હવે ભગવાનને સારી રીતે પ્રાપ્ત થયા પછી ભેદ અને મોહ જતા રહેલા છે. ૪૨

એ પ્રમાણે પોતાનાં મનમાં સ્ફૂરેલો પ્રેમ કહી, છેવટે પોતે કરેલ આત્મ-સમર્પણ પણ કહીને (ભીષ્મે) શરીરનો ત્યાગ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:–

कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्देहवृत्तिभिः ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ॥४३॥

એવી રીતે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં મન વાણી અને દેહની ક્રિયાઓનો (અને) આત્મામાં આત્માનો પ્રવેશ કરાવીને અંદર શ્વાસ રાખેલા તેણે દેહનો ત્યાગ કર્યો. ૪૩

મૂલના પ્રકટ થએલ સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં એવી રીતે કાયા વાણી અને મનની ક્રિયાઓનો સંબંધ કરાવ્યો. તેઓની સાથે આત્માનો પણ સંબંધ કરાવ્યો. તેઓને તો જૂદી કરીને તેમનો) સંબંધ કરાવ્યો, આત્માનો તો આત્મા (ભગવાન) માંજ સંબંધ કરાવ્યો. 'અહીં જ પ્રાણો લઈ જવાય છે' એ (શ્રુતિ) નો અર્થ કહેવાયો. '**अन्तःश्वासः**' અંદરજ શ્વાસ રહ્યો જેનો તેવો તે થયો. '**उपारमत्**' એટલે દેહનો ત્યાગ કર્યો. ૪૩

અને તે સમયે સર્વને તેવું જ્ઞાન થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ॥
सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥४४॥

ભીષ્મને પૂર્ણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થતા જાણીને–જેમ દિવસના અંતે પક્ષીઓ શાંત રહે છે તેમ–તે બધા શાંત રહ્યા. ૪૪

અંદર રહેલા ભગવાન પ્રકટ થયા, અને તેમની અંદર આ (ભીષ્મ) ભળી ગયો. તે સમયે કોઈક ઘણી પ્રભા નીકળી, તેનાથી બધાએ જાણ્યું કે ભીષ્મ બ્રહ્મમાં ભળી ગયો. તે સમયે 'પરમ પુરુષાર્થમાં વિઘ્ન ન થાઓ', એવા વિચારથી બધા શાંત રહ્યા, કારણકે જેમ સારી ઉંઘમાં થાય છે તેમ કાન ખુલ્લા હોવાથી વિષયોથી ઇંદ્રિય (કાન) દ્વારા મનનું આકર્ષણ થાય. અને તે (મન) દ્વારા જીવનું આકર્ષણ થાય, તેવો સંભવ* છે. 'પક્ષીઓ (શાંત રહે છે) તેમ' શબ્દોથી

* ભીષ્મના જીવનું આકર્ષણ એ પ્રમાણે થાય તો તેને પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થવામાં વિઘ્ન થાય, એવા વિચારથી શાંત રહ્યા.

પ્રસન્ન થએલા મુનિઓએ શ્રીકૃષ્ણની તેમનાં છૂપાં રાખવા યોગ્ય નામોથી સ્તુતિ કરી. પછી શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં રાખી તેઓ પોતાના આશ્રમોએ ફરી ગયા. ૪૭

તેમનાં છૂપાં નામોથી એટલે અદ્ભુત કર્મ કરનાર વિગેરેથી (સ્તુતિકરી). શ્રીકૃષ્ણને હૃદયમાં પધરાવી બધા ગયા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે, 'ફરી' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે કેટલાક ભગવાનનાં દર્શન થાય તે માટે પોતાના આશ્રમે જઈને પણ, આવ્યા અને શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને ફરી ગયા. ૪૭.

યુધિષ્ઠિરને તો જ્ઞાન થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ॥
पितरं सान्त्वयामास गान्धारीञ्च तपस्विनीम् ॥४८॥

પછી યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણ સાથે હસ્તિનાપુર જઈને પિતાનું અને દુઃખી થએલી ગાંધારીનું સાંત્વન કર્યું. ૪૮.

(યુધિષ્ઠિર) પોતે શોક રહિત થઈ બીજાના શોકને દૂર કરે છે. 'પિતાનું' એટલે ધૃતરાષ્ટ્રનું અને '**तपस्विनीम्**' દુઃખી થએલી ગાંધારીનું અને '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાઓનું (સાંત્વન કર્યું) ૪૮.

પછી ભગવાનની કૃપાથી તેને રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

पित्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ॥
चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥४९॥

પિતાએ સંમતિ આપેલા વાસુદેવે અનુમોદન કરેલા શક્તિમાન રાજાએ બાપદાદાનું રાજ્ય ધર્મ પ્રમાણે કર્યું. ૪૯

અધિકારવાળા મંત્રીઓએ અને પિતાએ (ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્ય કરવામાં) સંમતિ આપી. સ્વભાવથીજ (યુધિષ્ઠિર) રાજા હતો. મુખ્ય રીતે વાસુદેવે અનુમોદન કર્યું. બાપદાદાનું (રાજ્ય) હોવાથી (તે કરવાનું) જરૂરી હતું '**विभुः**' એટલે શક્તિવાળો. આથી (રાજ્ય કરવાના) સર્વ ગુણો હોવાનું) અને દોષો ન હોવાનું કહ્યું. ૪૯

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥
અધ્યાય દશમો

नैश्चिन्त्यसिद्धये विष्णोर्भीष्ममुक्तिर्निरूपिता ॥
ऐहिके सर्वसौख्यं तु दत्तवांस्तन्निरूप्यते ॥१॥

વિષ્ણુ નિશ્ચિંત થાય[1] તે માટે ભીષ્મની મુક્તિનું નિરૂપણ કર્યું. (ભગવાને) આ લોકના સંબંધવાળું સર્વ સુખ આપ્યું તે કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

पाण्डवानां यदूनां च तदध्यायद्वयेन हि ॥
निरूप्यं प्रथमं तत्र पाण्डवानां तदुच्यते ॥२॥

પાંડવોનું અને યાદવોનું તે (સર્વ પ્રકારનું સુખ) બે અધ્યાયોથી કહેવાનું છે. તે પૈકી પહેલાં પાંડવોનું તે (સુખ) કહેવામાં આવે છે. કા. ૨.

कृष्णाधीनं सुखं यस्य स सुखीति निगद्यते ॥
अतः कृष्णपरं चित्तं सर्वेषामत्र वर्ण्यते ॥३॥

જેનું સુખ શ્રીકૃષ્ણને અધીન છે તે સુખી હોવાનું કહેવાય છે. તેથી સર્વનું ચિત્ત શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવાએલું હોવાનું વર્ણન આ (અધ્યાય)માં કરવામાં આવે છે કા.૩

ગયા અધ્યાયના અંતે યુધિષ્ઠિરને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું તે (સંબંધ)માં જ્ઞાનથી અને અજ્ઞાનથી રાજ્ય કરવાનું ઘટતું ન હોવાથી, રાજ્યસ્થિતિ[2] સંબંધી શૌનક નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે :–

॥ शौनक उवाच ॥ શૌનક કહે છે :–

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥
सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकारषीत्ततः ॥१॥

પોતાનાં ધન માટે સ્પર્ધા કરનાર આતતાયીઓને હણીને જેનો ભોગ અટકાવેલ હતો તેવા ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ યુધિષ્ઠિરે નાના ભાઈઓ સાથે કેમ પ્રવૃત્તિ કરી (અને) પછી શું કર્યું. ? ૧.

પોતાનાં ધન માટે સ્પર્ધા કરતા હતા, તેથી તેવા (સ્પર્ધા કરનારા) હતા. **रिक्थं** એટલે ધન તેથીજ ધન લઈ જનારા આતતાયીઓ હતા. ન હણવા યોગ્ય (સગાંઓ)નો વધ કરવાનું કારણ (તેઓનું) આતતાયીપણું હતું. અથવા પોતાનું

---

૧. આથી પ્રથમ સર્વ ભક્તોનું સમાધાન કરીને પોતાના સ્થાને (દ્વારકા) જવાનું જે ત્રીજું ભગવાનનું કાર્ય કહેલું તેની આ અર્થથી સંગતિ થાય છે (प्र) જૂઓ નવમા અધ્યાયના આરંભનું કથન.

૨. 'રાજ્યસ્થિતિ' એટલે રાજ્યમાં યુધિષ્ઠિરની સ્થિતિનો પ્રકાર (प्र)

કારણ કે (પુત્ર ન હોય તો પિતૃઓનો) દેવાદાર રહે અને વિષયોનું સુખ ન થાય; કારણ કે દૈત્યના અંશવાળાઓ ભગવદીયોના બે (વંશ અને ભોગ) કાઢી નાખે છે. તેનો ભગવાનેજ સામો ઉપાય કરવો જોઇએ. (યુધિષ્ઠિરથી) પોતાથી ઉપાય થાય તેમ ન હતું એમ 'વંશના દાવાગ્નિથી બળેલા' વિશેષણથી કહેલ છે, વંશમાં દાવાગ્નિ (થએલો) અથવા વંશમાં પરસ્પર[1] ઈર્ષ્યાથી થએલો † (હતો), (વંશના અંકુરને) '**संरोहयित्वा**' 'ઉગાડીને' નવો અંકુર ઉત્પન્ન* કરીને (પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થયા). તેમ કરવાનું પ્રયોજન (એ હતું કે ભગવાન) '**अभवः**' મોક્ષ આપનારા છે. 'ત્રણ ઋણ ચૂકવીને મોક્ષ (મેળવવા)માં મન રાખવું' 'અપુત્રને લોકની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે બધાને પશુઓ જાણે છે' એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં વાક્યો પ્રમાણે વંશ ન હોય ત્યારે પિતૃઓની રડારોળને લીધે મુક્તિ ન થાય. વળી '**हरिः**' સર્વ દુઃખ હરનારા છે, પુત્ર ન હોવાથી થતું દુઃખ પણ દૂર કરે છે, એવો અર્થ છે. અથવા (ભગવાન) '**भवभावनः**' વંશ (કરવા)નોજ વિચાર કરે છે. સર્વ તરફથી વૃદ્ધિનોજ વિચાર કરનારા છે, એવો અર્થ છે. રાજ્ય તો (યુધિષ્ઠિરનું) પહેલેથી જ હતું. તેમ ન હોય તો બધાએ ભક્તોને રાજ્ય દેવાનું આવી પડે. તેથી રાજ્ય (ગાદી ઉપર) બેસાડ્યો જ. તેનું કારણ 'ઈશ્વર' શબ્દથી (કહેલું છે). પોતે ઈશ્વર હોઈ બીજાઓને પણ ઈશ્વર કરી સુખી થાય છે. અથવા[2] 'ઈશ્વર' એટલે શક્તિવાળા; કારણકે શક્તિવાળો ન હોય તે પ્રમાણનું મૂળ (વેદ) જોનાર સર્વનો ત્યાગ કરાવીને મુક્તિ આપે. આ (ભગવાન) તો તેવા નથી, એવો અર્થ છે. '**ह**' શબ્દ નિશ્ચયના અર્થવાળો છે. ૨.

ઈશ્વરના ધર્મ પ્રકટ થયા ન હોય ત્યારે પોતાની અંદર તુચ્છપણું જણાવાથી રાજ્ય (કરવા) થી ભય થાય. તે (ભય) યુધિષ્ઠિરનાં જ્ઞાનથી દૂર થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं प्रवृद्धविज्ञानविधूतविभ्रमः ॥
शशास गामिन्द्र इवाजिताश्रयः परिध्युपान्तामनुजानुवर्तितः ॥३॥

ભીષ્મે કહેલું (અને) પછી અચ્યુતે કહેલું શ્રવણ કરીને ઘણાં વધેલાં જ્ઞાનથી જેના અમુક ભ્રમોનો નાશ થયેલો છે તેવા અજીતના

---

૧ તેથી પોતે કરેલ હોવાથી, પોતાથી ઉપાય થઈ શકે નહી, એવો અર્થ છે (प्र)

* મહાભારતમાં પરીક્ષિત મરેલો અવતરેલ તેને શ્રીકૃષ્ણે સજીવન કર્યાનું લખેલ છે. અહીં પણ તેના પ્રાકૃત દેહને બળવા દીધો અને નવો ભગવદીય દેહ કરાવ્યો એવું પાછલ આવી ગએલ છે.

† તેનું રાજ્ય ન હોત અને તેને આપ્યું હોત, એવો અર્થ છે.

૨. 'મોક્ષ આપવા તત્પર થએલા ભગવાને તેને રાજ્ય કેમ આપ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી અહીંથી 'ઇશ્વર' શબ્દનો અર્થ બીજા પ્રકારે કરે છે. (प्र)

ધન ન હતું તેને માટે સ્પર્ધા હતી જેમની તેવા (તેઓ હતા), આથી[3] એમ જણાવેલું છે કે ધનની ઇચ્છાવાળાઓને હણીને ધન લઇને, તેનાથી રાજ્ય કરવું યોગ્ય નથી. 'પ્રાકૃત (પુરૂષો) એમજ કરે છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ધર્મ ધારણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ' વિશેષણ કહેલું છે. (યુધિષ્ઠિરને) માત્ર ધર્મનું જ્ઞાન હતું અથવા માત્ર (તેની ધર્મવાળી) કૃતિ હતી, એમ ન હતું, પરંતુ જેઓ ધર્મનોજ સ્વીકાર કરીને રહે છે, તેઓમાં (તે) શ્રેષ્ઠ હતો. 'નાના ભાઇઓ સાથે' શબ્દોનો એવો[4] સંબંધ છે કે શત્રુઓનો વધ કરવામાં, ધર્મનું જ્ઞાન અને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં સર્વમાં ભાઇઓ સાથે કાંઇક મળતા મતવાળો હતો કે નહીં ? અટકાવાએલ હતું ભોજન જેનું તેવો (તે હતો). 'ભોજન' એટલે (પ્રજાનું) પાલન અને ખોરાક (ભોગ). પહેલાં આતતાયીઓએ ભોગ અટકાવેલો. અટકાયતનો વિરોધ કરતાં, હમણાંજ ભોગ પ્રાપ્ત થએલ છે, તેથી સર્વ જાણનાર (યુધિષ્ઠિર)ની તુચ્છ રાજ્યમાં પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ ? અને રાજાએ રાજ્યમાં સંતોષથી રહેવાનું અશક્ય હોવાથી, પછી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને ફરીથી કજીઓ વિગેરે અથવા બીજું કાંઈ કર્યું ? એવો પ્રશ્ન છે. ૧.

તે સંબંધમાં સ્વઇચ્છાથી યુધિષ્ઠિરે કાંઈપણ કરેલું નથી, પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી (કરેલું છે), તેથી રાજ્ય (કરવા)માં તેનો ગુણ અથવા દોષ ન હતો, પરંતુ ભક્ત હોવાથી ભગવાનની ઈચ્છાથી તેણે રાજ્ય કર્યું' એમ કહેવા, ભગવાન તેને રાજ્ય આપીને પ્રસન્ન થયા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

वंशाङ्कुरं वंशदवाग्निनिर्हतं संरोहयित्वाऽभवभावनो हरिः ॥
निवेशयित्वा निजराज्य ईश्वरो युधिष्ठिरं प्रीतमना बभूव ह ॥२॥

વંશના દાવાગ્નિથી બળેલા વંશના અંકુરને ઉગાડીને મોક્ષ આપનાર હરિ ઇશ્વર યુધિષ્ઠિરને પોતાના રાજ્યમાં બેસાડીને પ્રસન્ન ચિત્તવાળા થયા. ૨.

બે (કાર્યો) કરીને ભગવાન પ્રસન્ન થયા. (૧) વંશના અંકુર પરીક્ષિતનું રક્ષણ અને (૨) યુધિષ્ઠિરને રાજ્યનું દાન. 'તેનું ત્યાં તેવું કામ (કરવા)નું ભગવાનને શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા કરીને (કહે છે કે) પોતાના ભક્તોના વંશનું રક્ષણ સર્વ પ્રકારે કરવું જોઇએ, તેમ ન કરે તો પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં રહેવાનું અશક્ય થાય;

૩. એવી રીતે વધ કરવામાં દોષ ન હોવાથી રાજ્ય (તેમની પાસેથી પડાવી) કરવાનું દુષ્ટ કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૪. એવો સંશય જણાવવા, શત્રુનો વધ વિગેરેમાં સંબંધ (કહેલ છે). 'સંબંધ' ને બદલે **'संदेहः'** પાઠ હોવો જોઇએ, એમ જણાય છે (प्र)

'कामम्' એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે. અમુક ક્ષેત્રમાં અનાજ (ઉત્પન્ન કરવા) માટે જરુર હોય તેટલું (વરસતો). પૃથુની પેઠે પૃથ્વી સર્વ તરફથી કામનાઓ આપનારી થઈ. 'આઉવાળી' મોટાં દૂધ (સંગ્રહ કરવા)નાં સ્થાનવાળી ગાયો, આ રાજા આપણું પાલન કરનારો ધર્માત્મા થયો એવા આનંદથી નેસડાઓનુંજ સિંચન કરતી. જ્યાં સુધીમાં દોહનાર અને વાસણ આવે ત્યાંસુધી દૂધ ઘણું હોવાથી ભૂમિનુંજ સિંચન કરતી. વરસાદ, પૃથ્વી અને ગાયો દેવતા છે.* ૪.

नद्यः समुद्रा गिरयः सवनस्पतिवीरुधः ॥
फलन्त्योषधयः सर्वाः काममन्वृतु तस्य वै ॥५॥

નદીઓ, સમુદ્રો, વનસ્પતિ અને લતાઓવાળા પર્વતો અને સર્વ ઓષધિઓ ઋતુ પ્રમાણે તેની ઇચ્છાનુસાર ફલતાં હતાં ૫.

નદીઓ અને સમુદ્રો જલવાળું જોડું થયું, અને વૃક્ષો અને લતાઓ બીજું સ્થલ ઉપરનું જોડું થયું. આ બે અન્ન સિવાયનું સર્વ (ઉત્પન્ન થવાનું) કારણ છે. ચોખા વિગેરે ઓષધિઓ છે. બધાં જીવવાળાં હોવાથી પ્રાણીઓ* છે, 'कामम्' એટલે ઇચ્છાને અનુસરીને, 'अन्वृतु' ઋતુનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના ફલતાં હતાં ૫.

*અધ્યાત્મમાં ગુણો પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થએલા હોય છે તેથી દોષ ન હતા એમ જણાવવા રોગ વિગેરે થતા નહીં એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

नाधयो व्याधयः क्लेशा दैवभूतात्महेतवः ॥
अजातशत्रावभवन् जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित् ॥६॥

અજાતશત્રુ રાજા હતો ત્યારે આધિઓ વ્યાધિઓ (અને) કલેશો દૈવ ભૂત અને અંતઃકરણથી થતાં (દુઃખો) પ્રાણીઓને કોઈ સમયે થતા ન હતા. ૬.

'આધિ' મનનું દુઃખ, 'વ્યાધિ' શરીરનું (દુઃખ), 'કલેશો' અવિદ્યા વિગેરે. ઇંદ્રિયોમાંથી (પરૂ વિગેરેનું) નીકળવું, ગર્ભપાત વ્યભિચાર વિગેરે દૈવથી, પ્રાણીઓથી અને અંતઃકરણથી થતાં દુઃખો થતાં નહતાં; કારણકે રાજાના ગુણથીજ સર્વની શાંતિ થતી 'કોઈ સમયે' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આરંભમાં મધ્યે અને અંતમાં રાજ્ય એક પ્રકારનું (એક સરખું) હતું. ૬.

---

* તેથી આ આધિદૈવિક સુખ થયાનું કહ્યું.

* તેથી આ આધિભૌતિક (પ્રાણીઓથી થતું) સુખ થયું.

* 'સ્વભાવ અધ્યાત્મ કહેવાય છે' (ભ. ગી. ૮. ૩) ભગવાન **स्व** પોતે **भाव** જીવના ભાવથી જીવ થઇ, ભોગ કરવા દેહમાં રહે તે અધ્યાત્મ. તેમાં ગુણો તો હોયજ.

આશ્રયવાળા, નાનાભાઇઓથી સેવાતા (યુધિષ્ઠિરે) ઇન્દ્રની પેઠે સમુદ્રની હદ સુધીની પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું. ૩.

જરૂરી કાર્ય તો કરવુંજ જોઇએ, તે (કરવા) થી કોઇ હાનિ (થતી) નથી, એવાં ભીષ્મનાં વાક્યનાં શ્રવણથીજ રાજ્યનો ભય જતો રહ્યો. 'अथ' 'પછી' જૂદા આરંભથી ઈશ્વરનો વિચાર કરતાં, 'નારાયણ ઉપર આધાર રાખનારા સર્વ કોઇથી ડરતા નથી' એ નિયમ પ્રમાણે નારાયણ ઉપર આધાર રાખનારાએ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણેજ કરવું જોઇએ, પરંતુ વિષયોથી થતા ભયનો વિચાર પણ કરવો ન જોઇએ, એવું અચ્યુતે કહેલું (શ્રવણ કરેલ) એ પ્રમાણે મર્યાદા અને પુષ્ટિથી બધોએ શાસ્ત્રાર્થ (તેણે) જાણ્યો. તેનાથી ઘણાં વધેલાં જ્ઞાનથી **विधूता:** દૂર કરાએલા છે અમુક ભ્રમો જેના તેવા (યુધિષ્ઠિરે) **'गाम्'** પૃથ્વીનું (ભગવાનની) આજ્ઞા લઇને પાલન કર્યું, 'ઇન્દ્રની પેઠે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે બીજો રાજા દૈવથી વૃષ્ટિ થતાં અનાજ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે માત્ર પાલન કરે છે, આણે તો પોતાના ગુણથી વૃષ્ટિ પણ કરાવી, (સર્વને) પુષ્ટ કરીને પાલન કર્યું, મનુષ્યની એવી રીતે પાલન કરવાની શક્તિ 'અજીતના આશ્રયવાળા' વિશેષણથી કહેલી છે. કોઇથી પણ ન જીતાએલ ભગવાન આશ્રય હતા જેના તેવા (તેણે), **परिधि:** સમુદ્ર હતો સીમા ઉપર જેની તેવી (પૃથ્વીનું રાજ્ય કર્યું). જો કે બીજા રાજાઓ પણ હતા, છતાં પણ આની આજ્ઞા ઉઠાવનારા હોવાથી તેવું (પૃથ્વીનું વિશેષણ) કહેલું છે. નાનાભાઇઓથી **'अनुवर्तितः'**, પહેલાં ભાઇઓજ કરતા, પછી પોતે તે (કાર્ય) કરતો, અથવા ભાઇઓથી સેવાતાએ (રાજ્ય કર્યું). ૩.

તેના ધર્મથી પુષ્ટ થએલાં રાજ્યના ગુણો નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે :—

कामं ववर्ष पर्जन्यः सर्वकामदुघा मही ॥
सिषिचुः स्म व्रजान् गावः पयसोधस्वतीर्मुदा ।४॥

ઇચ્છા પ્રમાણે વરસાદ વરસતો પૃથ્વી સર્વ કામનાઓ આપનારી થઇ. આઉવાળી ગાયો આનંદથી નેસડાઓનું દૂધથી સિંચન કરતી હતી ૪.

आधिदैविकसौख्यं हि तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आध्यात्मिकं च तद्राज्ये कृष्णेच्छातः क्रमोदिताः ॥४॥

તેના રાજ્યમાં શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી આધિદૈવિક સુખ અને તેવી રીતેજ આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક (સુખ) થતાં એવા અનુક્રમથી (ત્રણ શ્લોકો) કહેલા છે. કા. ૪.

કાલ (ભગવાન ત્યાં રહ્યા તેનું) કારણ નથી, એમ જણાવવા તેનાં અંશો (મહિનાઓ) કહેલા છે અને (તે) ઘણા હોવાથી ગણના કરેલ ન હોવાથી તે કારણ મનાએલા નથી[3] કા. ૭.

स्थित्वा शोकापनोदे तु गमने स्मरणाद्भवेत् ॥
स्नेहस्ततः कृतार्थत्वमितिभावो हरिर्मतः ॥८॥

રહીને શોક દૂર થાય ત્યારે પધારી જાય તો સ્મરણ થવાથી સ્નેહ થાય, અને તે (સ્નેહ)થી કૃતાર્થ થાય એવા આશયવાળા હરિ (હોવાનું) વિચારાએલું છે.[4] કા. ૮.

અને મિત્રોનો શોક દૂર કરવા, (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી રાજાનો (શોક દૂર કરવા) રહ્યા. પોતાની બેન સુભદ્રાનું પ્રિય કરવા (રહ્યા). પુત્ર (ના મૃત્યુ) નો શોક દૂર કર્યો અને પૌત્રની ઉત્પત્તિ થઇ તેથી ભગવાનનાં રહેવાથી પ્રીતિ વધી. 'રજા લઇને' એ લૌકિક (કાર્ય કર્યું). 'च' 'અને' શબ્દથી વરદાન વિગેરે (કર્યાનું કહેલ છે), સર્વ દોષો દૂર કરવા આલિંગન (કર્યું). બહિર્મુખ હોય, છતાં પણ દોષ ન રહે તે માટે નમન (કર્યું) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી દાન વિગેરે યોગ્ય (કાર્ય કર્યું). 'કેટલાકથી' એટલે સખ્ય (ભક્તિ સુધી આવેલા-ઓથી અથવા પ્રેમથી ભીંજાએલા કેટલાકથી, એમ તેવાઓ દુર્લભ હોવાનું જણાવેલું છે. ૭–૮.

सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती विराटतनया तथा ॥
गान्धारी धृतराष्ट्रश्च युयुत्सुर्गौतमो यमौ ॥९॥
वृकोदरश्च धौम्यश्च स्त्रियो मत्स्यसुतादयः ॥
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः ॥१०॥

સુભદ્રા, દ્રૌપદી, કુન્તી, વિરાટની પુત્રી અને તેવી રીતે ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્ર, યુયુત્સુ, ગૌતમ, યમૌ અને વૃકોદર અને ધૌમ્ય, મત્સ્યસુતા વિગેરે સ્ત્રીઓ મુંઝાઇ જતાં શાર્ઙ્ગધનુષ્યવાળાનો વિરહ સહન કરી શકયા નહીં. ૯–૧૦

સુભદ્રા વિગેરે વિરહ સહન કરી શકયા નહીં, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. દેહના સંબંધને મુખ્ય ગણનારો સ્ત્રીઓનો સ્નેહ અધિક છે, તેથી આરંભમાં અને અંતમાં (સ્ત્રીઓ) કહેલ છે. 'વિરાટની પુત્રી' ઉત્તરા.

यथा भर्ता तथा पुत्रो मारणे रक्षणेऽपि च ॥
गान्धार्या उत्तरायाश्च तथेति समता मता ॥९॥

૩. કાલ ભગવાનને હસ્તિનાપુરમાં રહેવાનું કારણ નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે (प्र)

૪. ભગવાન ત્યાં રહેવાથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય, તે આથી જણાવેલું છે (प्र)

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે સર્વનું સુખ કહીને, (ભગવાનના ઉપરના) પ્રેમથી થતું સુખ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી ભગવાનનાં પ્રસ્થાનનો ઉત્સવ કહે છે :–

उषित्वा हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान् हरिः ॥
सुहृदां च विशोकाय स्वस्वसुः प्रियकाम्यया ॥७॥
आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः परिष्वज्याभिवाद्य च ॥
आरुरोह रथं कैश्चित् परिष्वक्तोऽभिवादितः ॥८॥

મિત્રોનો શોક દૂર કરવા અને પોતાની બેનનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી, કેટલાક મહિનાઓ સુધી હાસ્તિનાપુરમાં રહીને, રજા લઇને અને રજા અપાએલા, ભેટીને અને નમન કરીને કેટલાકથી ભેટાએલા અને નમન કરાએલા હરિ રથમાં વિરાજ્યા ૭. ૮.

वृथैव जीवनं लोके भक्तिज्ञानोत्सवैर्विना ॥
कृष्णैकतानचित्तत्वं मुक्तेरप्यधिकं मतम् ॥५॥

ભક્તિ અને જ્ઞાનથી કરેલા ઉત્સવો વિના લોકમાં જીવવું વ્યર્થ છે, એકલા શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવાએલ ચિત્તવાળા હોવું તે મુક્તિથી પણ અધિક વિચારાએલું[1] છે. કા. ૫. 'हस्तिनापुरम्' એ ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ કર્યા વગર થએલો સમાસ છે. 'हस्तिना' હસ્તિએ 'निर्मितं' રચેલું 'पुरम्' શહેર, એમાં વચલું પદ (निर्मितं) નો લોપ થવાથી ('હસ્તિનાપુર' શબ્દ થાય છે). હસ્તી રાજા હતો. હસ્તિના સંબંધવાળું (તે) **हास्तिन.** 'अ' પ્રત્યય છે. (તેથી હાસ્તિન થયું).

हस्तिनिर्मिते पुरे वासस्तद्वंश्यानां विमुक्तये ॥
निरन्तरस्थितिर्या तु भूमिर्मुक्तिप्रदेति च ॥६॥

હસ્તીએ રચેલા શહેરમાં તેના વંશજોની મુક્તિ માટે (ભગવાને) વાસ (કરેલો); પણ સદાની સ્થિતિવાળી જે ભૂમિ તે મુક્તિ આપનારી છે[2] કા. ૬

कालस्याकारणत्वाय तद्वंशाः परिकीर्तिताः ॥
बहुत्वाद्गणनाऽभावात्तेषां चाऽहेतुता मता ॥७॥

---

૧. 'મુક્તિ અંતે ન થાય તો સર્વ નકામું છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે, વિષ્ણુના સેવક થવું તેને બુદ્ધિવાળાઓ મોક્ષ કહે છે એવાં વાક્યને લીધે મોક્ષથી અધિક છે (प्र)

૨. હસ્તિનાપુર કરતાં મથુરાં વિગેરેમાંની ભગવાનની સ્થિતિ જૂદા પ્રકારની હોવાનું જણાવેલ છે (प्र)

જેમનાં રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર કીર્તન કરાતાં યશનું એકવાર શ્રવણ કરીને દુઃસંગ તજેલો બુદ્ધિવાળો પુરુષ સત્પુરુષોના સંગોનો ત્યાગ કરી શકતો નથી તેમની અંદર રાખેલ બુદ્ધિવાળા પૃથાના પુત્રો (તેમનો) વિરહ કેમ સહન કરે? ૧૧

ભગવાનના વિરહની વાત તો દૂર રહી, ભગવાનના સેવકોનો વિરહ પણ તજવો કઠણ છે. જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ કરવામાં આવે,[2] (અને) ભગવાન અંતર્યામી તરીકે જાણવામાં[2] પણ આવે ત્યારે જે રસ સત્પુરુષોના [2]સંગથી અથવા બહારના ભગવાનના[2] સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન વિગેરેથી થતો નથી; કારણકે મનથી અને દેહથી થતા સ્ત્રીના સંબંધોમાં ભેદ[3] છે; અને[4] સ્ત્રીને પોતાથી સુખ થાય છે, કારણકે સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલો રસ પોતાની અંદર રહેલા દોષના ભાનથીજ[5] પ્રકટ થતો જોવામાં આવે છે. સાયુજ્યનાં જ્ઞાન વિગેરેમાં પણ જે આત્માનું સુખ પ્રકટ થાય છે, તેમાં પણ જૂદા રહેલ હોવાનું જ્ઞાન અને (બ્રહ્મમાં)

* '**दुस्त्यजः**' ને બદલે '**दुःसहः**', જોઈએ, અથવા '**विरहः**' ને બદલે '**सङ्गः**' જોઈએ અથવા 'વિરહ' શબ્દ વિરહથી થતા દુઃખના અર્થવાળો લેવો જોઈએ આજ અર્થમાં 'વિરહ' યોજાયો હોય તેમ જણાય છે.

૨. ઉપદેશ અને જ્ઞાન રસની ઉત્પત્તિનાં કારણ કહેલાં છે. (प्र)

૩ મનથી અને દેહથી થતા સ્ત્રીસંગમાં ભેદ છે, તેથી તેમનાથી થતાં સુખમાં પણ ભેદ છે તેવો અહીં પણ ભેદ છે. જ્ઞાનથી જે રસ થાય, તે સત્સંગથી થતા રસથી જૂદા પ્રકારનો છે અને અંતર્યામી ભગવાન છે એવું જ્ઞાન હોય ત્યારે પણ બહાર ભગવાન પ્રકટ ન હોવાથી વિરહ થવો યોગ્ય જ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪ 'સુખ મનમાં અથવા અંતઃકરણમાં થાય, તેથી તે હોય અને તેમાં અંતર્યામી હોવાનું જ્ઞાન હોય, ત્યારે માત્ર કારણ જૂદું હોવાથી કાર્યમાં ભેદ થવો ન જોઈએ, તેથી જ્ઞાન વિગેરેથી પણ તેવો રસ થવાનું સંભવતું હોવાથી વિરહ થવો યોગ્ય નથી,' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. '**च**' 'અને' એટલે પુરુષનું. (प्र)

૫ માલા, ચંદન, સ્ત્રી વિગેરેમાં વારાફરતી દ્વેષ ઇચ્છા વિગેરે થતાં દેખાય છે, તેથી તેમાં રહેલા રસનું ભાન પોતામાં રહેલ કામ વિગેરે દોષથી વ્યક્ત થતું જોવામાં આવે છે તેથી તે (સ્ત્રી) ને પ્રબલ કામ હોવાથી. અને તેનામાં કામ સદા રહેતો હોવાથી, તેને સદા પોતાથી જ સુખ થાય. તેમ હોવાથી તેને વિરહનું દુઃખ ન થાય. તેથી એમ જણાય છે કે કારણ જૂદું હોય તો કાર્ય પણ જૂદું થાય છે. તેમ હોવાથી બહારના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતો રસ કામ વિગેરે દોષથી જ પ્રકટ થતો હોવાથી, જ્ઞાન વિગેરેથી તે થતો નથી, તેથી વિરહ થવો યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. (प्र)

હણવામાં અને રક્ષણ કરવામાં જેવા પતિ તેવા પુત્ર છે. ગાંધારી અને ઉત્તરાને તેવી રીતે થયું તેથી (તેમને) સમાન ગણેલી[1] છે. કા. ૯

રાજા અને અર્જુન ઉત્સવમાં આસક્ત થએલા હોવાથી (તેમને) વિરહનું ભાન ન થયું. અથવા 'અને ધૃતરાષ્ટ્ર' માંના 'અને' શબ્દથી (તેમનો) સમાવેશ કરેલો છે. તેમ ન લઇએ, તો 'અને' શબ્દ ધૃતરાષ્ટ્રની ભક્તિ જણાવનારો થાય, (તેથી તેમ લેવું જોઇએ), કારણકે તે (ધૃતરાષ્ટ્ર) ને ભક્તિ દુર્લભ છે. યુયુત્સુ ધૃતરાષ્ટ્રની રખાતનો પુત્ર (હતો). 'ગૌતમ' એટલે કૃપ, કારણ કે તે ગૌતમના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો (હતે.) યમૌ એટલે નકુલ અને સહદેવ. 'અને વૃકોદર' માંના 'અને' શબ્દથી ન કહેલા સર્વ ક્ષત્રિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. 'અને ધૌમ્ય' શબ્દોમાં પુરોહિત કહેલ હોવાથી ('અને' શબ્દથી) ન કહેલા બ્રાહ્મણોનો સમાવેશ કરેલો છે. 'સ્ત્રીઓ' એટલે તેઓ (ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો)ની સ્ત્રીઓ. 'મત્સ્યસુતા'* એટલે સત્યવતી અથવા પહેલાં કહેલી ઉત્તરાને (તેનું) કાર્ય (કરવા) માટે ફરી કહેલી છે. 'विमुह्यन्त' 'મુંઝાતાં' શબ્દમાં (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બેમાંથી) એકને રાખતાં [2]નરજાતિનો પ્રયોગ કરેલો છે. 'શાર્ઙ્ગ ધનુષ્યવાળા' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) કાલરૂપ ધનુષ્ય શ્રીહસ્તમાં રાખેલું હોવાથી, તેમનો વિરહ થતાં કાલ ખાઇ જશે એવો ભય થતો હતો. ૯–૧૦.

'વિરહ ન સહન કરવો તે (કાર્ય) સર્વ પ્રકારે લૌકિક નથી,[1] કારણકે અલૌકિક જ્ઞાન હોય ત્યારે ભગવાન અન્તર્યામી હોવાથી (તેમનો) વિરહ થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી જ્ઞાન હોય તો પણ (ભગવાન) અમુક પ્રકારથી ઉત્તમ સુખ આપનારા હોવાથી (તેમનો) વિરહ (સહન ન) થવો યોગ્ય છે એમ નીચેના દોઢ શ્લોકથી કહે છેઃ–

सत्सङ्गान् मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः ॥
कीर्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ॥
तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम् ॥११॥

---

૧. ઉત્તરાના પતિને માર્યો અને પુત્રનું રક્ષણ કર્યું, ગાંધારીના પુત્રોને માર્યા અને પતિનું રક્ષણ કર્યું તેથી એકને મારી એકનુ રક્ષણ થવામાં બંને સમાન હતા, તેથી બંનેને એક પ્રકારનું થયું એમ કહેલ છે (प्र)

* 'મત્સ્ય' એટલે માછલીની પુત્રી, માછલીથી જન્મેલી સત્યવતી; મત્સ્ય દેશના રાજાની પુત્રી ઉત્તરા.

૨. **'पुमान् स्त्रिया'** એ પાણીનિસૂત્ર (૧-૨-૬૭) પ્રમાણે એક રાખી, નરજાતિનો પ્રયોગ કરેલ છે (प्र)

૧ ભગવાનના પ્રભાવ વિગેરેથી ભગવાન અલૌકિક હોવાનું જાણવામાં આવતાં, વિરહ સહન કરવાનું કાર્ય લૌકિક નથી, એવો અર્થ છે (प्र)

સત્પુરુષોના સંગો (નો ત્યાગ કરી શકાતો નથી). એક સંગ હોય ત્યારે પણ, બીજા સંગનો પણ ત્યાગ કરી શકાતો નથી, એમ (જણાવવા) બહુ વચન (યોજેલું છે). સત્પુરુષો પણ ઘણા છે. એક (સંગ) માં પણ ઘણા પ્રકારે રસ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી, તેઓ (સત્પુરુષો) ની જ કૃપાથી દુષ્ટોની સાથેનો સંગ જેણે તજેલો છે, (અને) ત્યારપછી તેઓની કૃપાથીજ (જે) 'बुधः' જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો પણ થએલો છે, છતાં પણ પહેલાં પ્રાપ્ત થએલા સત્પુરુષોના સંગોને ચિંતામણી હોય તેમ (તે) તજવાની ઈચ્છા પણ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. જે પ્રયોજનથી[૧૨] આ કહ્યું તે 'કીર્તન કરાતાં યશનું....' શબ્દોથી કહે છે, અથવા તે શબ્દોથી (સંગોનો) ત્યાગ ન થતાં (થતો) ગુણ કહેલ છે. કેટલાક એમ કહે છે કે બંને પ્રયોજનથી† (તે શબ્દો કહેલા છે). સત્પુરુષોથી કીર્તન કરાતી જે ભગવાનની કીર્તિનું એકવાર શ્રવણ કરીને સત્પુરુષોના સંગોને તજી શકતો નથી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. કીર્તિ (શ્રવણ કરવામાં) રુચિ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી, અને સત્પુરુષોનો સંગ (કીર્તિનાં શ્રવણનું કારણ હોવાથી), અને (ભગવાનનાં) યશનું શ્રવણ થવાથી (પૃથાના પુત્રોએ) તેમના (ભગવાન) માં બુદ્ધિ રાખેલી છે. જેમ સારી પેટી જોઈને પોતાની ઉત્તમ વસ્તુ સર્વ (તેમાં) રાખે છે, તેમ ભગવાનની કીર્તિનું શ્રવણ કરીને ભગવાનમાં બુદ્ધિરુપ રત્ન રાખેલ છે એવો અર્થ છે. લૌકિક અને વૈદિક સર્વ (પ્રકારની) બુદ્ધિનો સમાવેશ કરવા સામાન્ય (પૂર્ણ) બુદ્ધિ કહી. વળી પૃથાના પુત્રો (છે). પૃથા પહેલાં[૧૩] કહેલી હોવાથી, તેનાં વચનથી પણ ભગવાનમાં જેમણે બુદ્ધિ રાખેલી છે તેઓ (તેમનો) વિરહ કેમ સહન કરે? (વિરહ) સહન ન થવાથી ત્યાં (દ્વારકા) જાય, અથવા (ત્યાં જવામાં) વિઘ્ન કરનાર શરીરનો ત્યાગ કરે, તેથી ભગવાન પધારી જાય તે અયોગ્ય છે, એવું તાત્પર્ય છે. ૧૧

'ત્યારે ભગવાન પધાર્યા ત્યારે શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છે:

दर्शनस्पर्शनालापशयनासनभोजनैः ॥
सर्वे तेऽनिमिषैर्नेत्रैस्तमनुद्रुतचेतसः ॥
वीक्षन्तः स्नेहसम्बद्धा विचेरुस्तत्र तत्र ह ॥१२॥

---

૧૨. 'ભગવાનનો વિરહ સહન થઈ ન શકે તેવા વિષયમાં સત્સંગ ત્યાગ કરી શકાય નહીં તેવો હોવાનું કહેવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે ભગવાનનો તેથા સંબંધ થતો હોવાથી જ તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી (प्र)

† 'બંને પ્રયોજન' સત્સંગ અને ભગવાનના યશનું વર્ણન.

૧૩. ગયા અધ્યાયમાં તેણે કરેલ સ્તુતિના આરંભમાં કહેલી (प्र)

પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા દોષ[૬] છે. તેમ (તે દોષ) ન હોય, તો ફલ (સાયુજ્ય) (પ્રાપ્ત થયા) પછી તેમનો નાશ ન થાય. 'તે બે તો ગુણ છે[૭]. એમ કહેવામાં આવે,[૮] તો સાચું છે કારણકે લોકમાં ખાવાની ઈચ્છા (વિગેરેને પણ ગુણ કહેલ છે.[૮] તેમ (તેને ગુણ ગણ્યો) ન હોત, તો તેને માટે ઉદ્યમ ન થાય,[૯] તેથી જૂદા તરીકે બહાર રહેલો પદાર્થજ રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે[૧૦] તેથીજ યોગીઓ પણ શ્રીકૃષ્ણ નામના પદાર્થ પ્રકટ થાય ત્યારે સમાધિનો ત્યાગ કરી, તેમનાંજ દર્શન કરે છે.[૧૧] બીજા સમયે (તે પ્રકટ ન હોય ત્યારે) તો સમાધિ (રાખે છે).

વળી દેહ વિગેરે દોષ હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ હોવાથી, પ્રલય સમયે તે ન હોવાથી મુક્તિ (આપવા) યોગ્ય જીવોને ભગવાન તેઓનો સંબંધ ન કરાવે. વળી (ભગવાન) ઘણા કૃપાળુ હોવાથી સૃષ્ટિજ ન રચે. તેથી દોષ પણ કોઈ પ્રસંગે ગુણ થાય છે; અને કોઈ પ્રસંગે દોષ (રહે છે). ગુણ પણ તેવી રીતનો (કોઈ પ્રસંગે ગુણ અને કોઈ પ્રસંગે દોષ) છે. તેથી બહારના વ્યવહારને મુખ્ય ગણીનેજ બધા વેદો અને બધાં શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ થએલી છે. બહારનો વ્યવહાર મુખ્ય હોવાથી, જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ભગવાનનો વિરહ સહન ન થાય તે અમે યોગ્ય જાણીએ છીએ.

---

૬ 'રસ અમુક પ્રકારનું સુખ હોવાથી તે પ્રકટ થવામાં પોતાના દોષનું ભાન કારણ હોવાનું યોગ્ય નથી, કારણકે સાયુજ્ય વિગેરેમાં પ્રકટ થતું સુખ દોષ વિનાજ પ્રકટ થાય છે, તેવી રીતેજ ભગવદ્રસ પ્રકટ થાય. તેથી જ્ઞાન વિગેરેથી રસ પ્રકટ થતો હોવાથી વિરહ થવો યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે (પ્ર)

૭ 'કાર્ય દુષ્ટ થાય તો કારણમાં દોષ ગણાય. (સાયુજ્ય વિગેરેમાં કાર્ય સુખકારક હોવાથી, વિરહનું કારણ જૂદા હોવાનું જ્ઞાન વિગેરે ગુણજ ગણવા જોઇએ, પણ દોષ ન ગણવા જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે (પ્ર)

૮. ૮ આ ભાગથી તે શંકા ખોટી હોવાનું કહે છે. ખાવાની ઇચ્છાને ગુણ કહેવું યોગ્ય હોય, તો 'ભૂખ ખરેખર મનુષ્યનો શત્રુ છે. ભૂખ્યા રહેવાથી મૃત્યુ થાય છે' શ્રુતિ તેને દોષ કહે છે. તેવીજ રીતે 'જે આમાં જરાએ ભેદ કરે છે' એ શ્રુતિ ભેદ હોવાનાં જ્ઞાનને દોષ કહે છે. તેથી આ બેને ગુણ કહેવા નિરર્થક છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૯. 'ખાવાની ઈચ્છાને તો લોકમાં પણ દોષ ગણેલ છે, તેથી તેમાં દૃષ્ટાંતથી ભેદનાં જ્ઞાનને ગુણ ન ગણવો યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. લોકમાં તેને દોષ ગણેલ નથી. તેથી જેમ લોકમાં તે ગુણ છે, પણ શાસ્ત્રમાં તેને દોષ ગણેલ છે, તેમ આ (ભેદનું જ્ઞાન અને ભગવાનમાં પ્રવેશ) બે ભક્તિમાં ગુણ છે અને શાસ્ત્રમાં દોષ કહેલ છે.

૧૦. રસ દોષથીજ પ્રકટ થતો હોવાથી, બહાર રહેલ પદાર્થજ રસ ઉત્પન્ન કરે છે (પ્ર)

૧૧. આવા બહાર રહેલ પદાર્થજ રસ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી, શાસ્ત્રીય દશા કરતાં આ દશા ઉત્તમ હોવાનું પ્રમાણ આ વાક્યથી જણાવેલ છે તેથી જ્ઞાનને હઠાવનાર વિરહ થાય તે યોગ્ય જ છે (પ્ર)

દેવકીના પુત્ર ઘરમાંથી બહાર પધારે છે ત્યારે અપશુકન ન થાઓ એવા વિચારથી બાંધવોની સ્ત્રીઓએ ચિંતાથી ઉભરાઈ આવતા આંસુઓને રોકી રાખ્યા. ૧૩

દેવકીના પુત્ર ઘરમાંથી બહાર પધારે છે ત્યારે 'अभद्रम' અમંગલ (અપશુકન) સૂચવનારૂં ન થાય તે માટે પહેલાંની* સ્થિતિથી ઉભરાઈ આવતા આંસુને પણ નેત્રોમાંજ રોકી રાખ્યાં. ભગવાનની ઈચ્છા એવી બલવાન થઈ (કે) જ્યારે પ્રેમને લીધે (ભગવાન પધારી જતા હોવાથી) થતી ચિંતાને લીધે ઉભરાઈ આવતા આંસુને પણ રોકી રાખે છે તો પછી તેઓ પોતે શરીર વિગેરેનો ત્યાગ કેમ કરશે? 'દેવકીના પુત્ર' હોવાથી ભગવાન જાય તે યોગ્ય જ હતું, કારણકે ઘણું તપ કરીને દેવકીએ પુત્ર થવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી (તેના) પુત્ર થએલા. તેને મળવા કેમ ન જાય? તેથીજ અમારે અપશુકન ન કરવું જોઇએ, એવું તાત્પર્ય છે. 'ઘરમાંથી' શબ્દનો એવો સંબંધ છે કે અમારા ઘેર ભગવાન પધારેલા, અને (અમારા ઉપર) ઉપકાર કરેલો. તેવા પોતાને ઘેર પધારે ત્યારે અપશુકન કરવું યોગ્ય નથી, એવા કારણથી બાંધવોની સ્ત્રીઓએ (આંસુ) રોકયા. (તેઓને) (ભગવાન) બંધુ હોવાનું પણ જણાયું, એવો ભાવાર્થ છે. ૧૩

ભગવાન પધારી જવાના ઉત્સવમાં દશ પ્રકારનાં વાજાં વાગ્યાં એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणापणवगोमुखाः ॥
धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयः समम् ॥१४॥

મૃદંગ, શંખ અને ભેરી, વીણા, પણવ અને ગોમુખ, ધુન્ધુરી, આનક અને ઘંટા પ્રકારના (અને) દુંદુભીઓ એક સાથે વાગ્યાં. ૧૪

તેઓ પૈકી મૃદંગ ભેરી, પણવ આનક અને દુંદુભિ પાંચ મઢેલાં (વાજીંત્રો) ના ભેદો છે. શંખ અને ગોમુખ, છિદ્રવાળાં (વાજીંત્રો) ના ભેદો છે. એકલી વીણા તંતુ (વાંજીત્ર) છે. ઘંટા અને ધુન્ધુરી ઘન ભેદી ન શકાય તેવા વાજીંત્રો) ના ભેદો છે. એ રીતે ચારે પ્રકારનાં વાજીંત્રો વાગ્યાં. આમનાં લક્ષણો વાદ્યના અધ્યાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૪

ઉત્સવમાં સ્ત્રીઓ દર્શન કરે તેવું વર્ણન કરવું જોઇએ, તેથી નીચેના શ્લોકમાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ સાથે તે કહેલું છે.

प्रासादशिखरारूढाः कुरुनार्यो दिदृक्षया ॥
ववृषुः कुसुमैः कृष्णे प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः ॥१५॥

* 'પહેલાની સ્થિતિ' એટલે વિરહ સહન ન થવાની સ્થિતિ.

દર્શન, સ્પર્શ, વાતચિત, શયન, આસન અને ભોજન વડે મટકું માર્યા વિનાના નેત્રોથી જેમનાં ચિત્ત તેમની (ભગવાનની) પાસે ગએલાં છે તેવા સ્નેહના સંબંધવાળા તે સર્વ (તેમનાં) દર્શન કરતાં જૂદા જૂદા સ્થલે ફરતા હતા. ૧૨

દર્શન વિગેરે છ ક્રિયાઓ ભગવાનના ઉપયોગની છે, અને પાંડવો ભગવાનની સાથે રહેલા હોવાથી (તેઓમાં) થએલી વાતચીત* વિગેરે તો સાથેજ (કરતા). દર્શન અને સ્પર્શના તો ભગવાન વિષય† પણ થતા, કારણકે સાથે રહેતા ન હોય, તો (ભગવાન) વિષય થવાનું સંભવે નહીં. એ પ્રમાણે સાથે રહેવાના અભ્યાસવાળા આ સર્વથી⊙ વશ કરેલા સર્વ (પાંડવોએ) પોતાનાં ચિત્ત ભગવાનને આપેલાં; અથવા શયન વિગેરેથી આંખનું મટકું માર્યા વિના તેમનાં દર્શન કરતા, અને દૃષ્ટિથી તો ચિત્ત ભગવાનની પાસે ગએલું. એવી કાયા વાણી અને મનની ક્રિયાઓ ભગવાન સંબંધી થયાનું કહ્યું. વિવેક ધૈર્ય વિગેરે ઉત્પન્ન ન થયાં, એવો અર્થ છે. પછી શું થયું તે 'દર્શન કરતાં જૂદા જૂદા સ્થલે ફરતા હતા)' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાન) જવાના છે તેનાં સ્મરણથી વિરહ ઉત્પન્ન થએલો હોવા છતાં ભગવાનનાં દર્શન વિગેરેથી ભૂલાઈ ગયો. 'જ્યારે વિરહ થશે ત્યારે તેવું (દુઃખ) થશે, હમણાં પરમાનંદના અનુભવનો ત્યાગ કરી ચિંતા કરવી નકામી છે' એમ વિચારતા હોય તેમ દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણની ક્રિયાઓનો ભગવાન સાથે સંબંધ કરાવ્યો. તેમાં નયન (સર્વ) ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓને જણાવનારૂં છે. 'સ્નેહના સંબંધવાળા' શબ્દથી અંતઃકરણની (ક્રિયાનો સંબંધ કહેલ છે), કારણકે સ્નેહ ભગવાનને હૃદયમાં પધરાવે છે, અને ભગવાન બહાર રહેલા હોય ત્યારે જીવને (તેમની પાસે) લાવે છે. બંને પ્રકારે આ (સંબંધ થવા)માં વિરોધ નથી. 'ફરતા હતા' શબ્દથી શરીરની ક્રિયા કહેલી છે. ભગવાનના પધારી જવાના સંબંધમાં ઉપયોગી કાર્યો કરવા માટે જૂદા જૂદા સ્થલે શરીરને ચલાવતા હતા, એવો અર્થ છે. ૧૨

હવે પછી જે શરીરની સ્થિતિ થઇ, તે ભગવાનની અદ્ભુત કર્મ કરવાની લીલાથી થઇ. તેથી જ જ્યારે ઘણુંજ રડવું જોઇએ ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી જરા પણ રડયાં નહીં એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

न्यरुधन्नुद्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते ।।
निर्यात्यगारान्माऽभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रियः ।।१३।।

* વાતચિત, શયન, આસન અને ભોજન સાથે રહીને જ કરતા.

† 'દર્શન સ્પર્શના ભગવાન વિષય થતા' એટલે ભગવાનનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરતા. ભગવાન સાથે રહેતા ન હોય તો તેમનાં દર્શન અને સ્પર્શ થઇ શકે નહીં.

⊙ 'આ સર્વ' એટલે દર્શન વિગેરે છ ક્રિયાઓ.

ઉદ્ધવ અને સાત્યકિએ ઘણા અદ્ભુત પંખાઓ (ધારણ કર્યા શ્લો. ૧૬) પુષ્પોની વૃષ્ટિથી છવાતા મધુપતિ માર્ગમાં શોભતા હતા. ૧૭

'વ્યજને' એટલે ચમરીના પીંખાઓ, 'ઘણા અદ્ભુત' પોતાની મેળેજ શીતલ અને સુગંધી વાયુ ઉત્પન્ન કરનારા હતા. ઘર વિગેરેમાં રહેલાઓથી માર્ગમાં પુષ્પોથી છવાતા, ભગવાન 'રેજે' ઘણી શોભાવાળા થયા. બધાંએ પુષ્પો પુષ્પોની વૃષ્ટિમાં આવી ગયાં, તેથી આ ભગવાન વસંતજ પ્રકટ થએલ છે, તેથી 'મધુપતિ' એમ કહેલું છે. અથવા 'વિષ્ણુના ઉત્તમ પદમાં આનંદનો કુવારો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે બધાએ વિષ્ણુની પૂજા કરી, નમાલાં કાર્ય માટે પુષ્પોનો ઉપયોગ કરેલો નથી એમ જણાવવા 'મધુપતિ' એમ કહેલું છે. સિંહાસન ઉપર વિરાજેલા હોય તે કરતાં પણ માર્ગમાં અધિક શોભા થઈ. ૧૭

એ પ્રમાણે બીજા વર્ણવાળાઓનું કૃત્ય કહીને, નીચેના શ્લોકથી બ્રાહ્મણોનું (કૃત્ય) કહે છે:—

अश्रूयन्ताशिषः सत्यास्तत्र तत्र द्विजेरिताः ॥
नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥१८॥

દ્વિજોએ જૂદા જૂદા સ્થલે કહેલી નિર્ગુણ અને ગુણવાળાને અયોગ્ય અને યોગ્ય સત્ય આશિષો શ્રવણ કરવામાં આવી. ૧૮

બ્રાહ્મણોનો આ જાતિ ધર્મ છે કે મોટા પુરુષ પાસે ન હોય તેવા પદાર્થ (તેમને માટે) ઈચ્છવારૂપ આશિષો આપવી—ત્યારેજ તેમનું વાક્ય ન પ્રાપ્ત થએલ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થવાથી પ્રમાણ થાય. ચાલુ પ્રસંગમાં (ભગવાનના સંબંધમાં) તો તેમ થાય નહીં, કારણ કે આશિષો તો જે પ્રાપ્ત થયેલ છે તેજ કહેનારી હોય. છતાં પણ જેવા જોએલા હોય તેવા પદાર્થ કહેનારી હોઈ, આશિષો સત્ય જ થાય. તેથી જ (આશિષોનું) શ્રવણજ થયું (ભગવાને) સ્વીકારી નહીં. (જે પદાર્થ હતા તે) કહેવાના ભાગ પૂરતી (આશિષો) યોગ્ય હતી. ન હોય તેવા પદાર્થો) ઈચ્છવારૂપ અયોગ્ય હતી. બંને પ્રકારનો સમાસ ('**नानुरूपानुरूपाः**' શબ્દમાં) કરેલો છે, '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી દરેક પ્રકારની (આશિષો સત્ય હતી). દરેક પ્રકારની (સત્ય હોવા)નું કારણ 'નિર્ગુણ અને ગુણવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. નિર્ગુણ (સ્વરૂપ)ને અયોગ્ય અને ગુણવાળા (સ્વરૂપ)ને યોગ્ય હતી. વળી બીજા (જીવો) તેમનાથી ઉલટા (ગુણવાળા) છે. ભગવાન સર્વ થવાની શક્તિવાળા હોવાથી* ભગવાનને આપેલી બધીએ આશિષો સત્ય છે તેથી (તેમનું) શ્રવણ કર્યું, એવો અર્થ છે 'દ્વિજો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે બે જન્મોથી મુંઝાએલા હોઇ નિશ્ચય કરીને વચન કહેવાની શક્તિવાળા ન હતા. ૧૮

*ભગવાન જીવ પણ થએલા છે, તેની ન પ્રાપ્ત થએલ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી ઇચ્છાવાળી આશિષો પણ તેમનાં જીવ સ્વરૂપ માટે સત્ય છે. એવો અર્થ જણાય છે.

દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી મહેલના શિખર ઉપર ચઢેલી કૌરવોની સ્ત્રીઓ પ્રેમ લજ્જા અને સ્મિતવાળી દૃષ્ટિથી જોતી શ્રી કૃષ્ણ ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતી હતી. ૧૫

'શિખર' (એટલે) (ઘરનો) સર્વથી ઉપરનો ભાગ. 'કૌરવોની સ્ત્રીઓ' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) ઉંચા કુલની સ્ત્રીઓ (ઘરની) બહાર જઈ શકતી ન હતી. પુષ્પોની વૃષ્ટિ થાય, તો ભગવાન પોતાને જૂએ એવા વિચારથી તેઓએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. પ્રેમ લજ્જા અને સ્મિત* (તે) ગુણોનાં કાર્યો દૃષ્ટિની સાથે રહેલાં હતાં. પ્રેમ વિગેરે સાથેની દૃષ્ટિ હતી જેઓની, (તેઓએ) ઘણી જાતનાં ભક્તિ, ધર્મ અને જ્ઞાનના પ્રકારથી ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં એવો અર્થ છે. ૧૫

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પુરુષોનું કૃત્ય કહે છેઃ-

सितातपत्रं जग्राह मुक्तादामविभूषितम् ॥
रत्नदण्डं गुडाकेशः प्रियः प्रियतमस्य ह ॥१६॥

અહો! સર્વથી અધિક પ્રિયના પ્રિય ગુડાકેશે મોતીઓની માલાઓથી શોભતું, રત્નના હાથાવાળુ શ્વેત છત્ર (ભગવાન ઉપર) ધારણ કર્યું. ૧૬

સ્હેજ લાલ હાથો (હતો). શ્વેત છત્ર (હતું). મોતીની માળાઓ આસપાસ લટકતી હતી. गुडाका નિદ્રા, તેને ईशः વશરાખનાર (હોવાથી), અર્જુનનો શ્રમ નાશ પામેલ.

उपचारेषु सर्वेषु महाराजत्वमुत्तमम् ॥
तस्य चिह्नं सितच्छत्रमर्जुनस्तेन बुद्धिमान् ॥१०॥

સર્વ (પ્રકાર)નાં માનમાં મહારાજાપણા (નું માન) ઉત્તમ છે. તેનું ચિહ્ન શ્વેત છત્ર છે. તે (ધારણ કરવા) થી અર્જુન બુદ્ધિમાન છે. કા. ૧૦

'પ્રિય' એટલે જેના ઉપર પ્રીતિ હોય તે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાને (અર્જુન માટે) ઘણું કરેલું છે. (તેને) સર્વથી અધિક પ્રિય ભગવાન (હતા). પોતાના (ભાઇ) યુધિષ્ઠિર કરતાં પણ ભગવાન વધારે પ્રિય હતા. તેથી મહારાજાને યોગ્ય (શ્વેત છત્ર) પોતાની હલકાઇ દેખાડીને પણ તેણે (ભગવાન ઉપર) ધારણ કર્યું, એવો અર્થ છે. (અર્જુને એ પ્રમાણે) લૌકિકનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી આશ્ચર્ય દર્શાવનાર 'ह' 'અહો' શબ્દ યોજેલ છે. ૧૬

उद्धवः सात्यकिश्चैव व्यजने परमाद्भुते ॥
विकीर्यमाणः कुसुमै रेजे मधुपतिः पथि ॥१७॥

* આ અનુક્રમે ભક્તિ ધર્મ અને જ્ઞાન જણાવનારાં છે.

આ નિશ્ચય તે પુરાતન પુરુષ પ્રસિદ્ધ છે, જે જગતના આત્મા, ઈશ્વર, ગુણોની પહેલાં જ્યારે જીવો પોતાની અંદર પૂરાએલા હતા. (અને) શક્તિઓ સૂતેલી હતી ત્યારે એકલા વિશેષ વિનાના (પોતાના) આત્મામાં રહેલા હતા. ૨૦

'જેમને જાણવાથી સર્વ જણાએલું થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મૂલ ભગવાનને જાણવા જોઈએ. તે (સંબંધ)માં 'ભગવાન કોણ?' એ (જાણવા) ની જરૂર થતાં, જેમની માત્ર સન્નિધિથી ઉપાસના ઉપદેશ અને વિચાર વિના આપણે સર્વ જાણનારા થઈએ તે ભગવાન. તેથી આ (શ્રીકૃષ્ણ) જ ભગવાન છે. વળી (આ) અમારો જ નિર્ણય નથી, પરંતુ સર્વ લોક અને વેદમાં 'व' નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ છે. તે (વિષય)માં (અમારા) પોતાના અનુભવથી તર્ક કહેલો છે.

'છતાં પણ વેદ વિગેરે પ્રમાણ'[1]થી પહેલાં આ (જગત) પુરુષ પ્રકારનો આત્માજ હતો' 'પહેલા હું જ અહીં હતો' એમ તે પુરુષનું પુરુષપણું (કહેલું છે). 'પુરુષ નારાયણે ખરેખર કામના કરી' વિગેરે શ્રુતિઓમાં પુરુષથી સૃષ્ટિ (ઉત્પન્ન થયાનું) કહેલ છે, અને 'આ (જગત) નાં જન્મ વિગેરે જેનાથી (થાય છે)' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૧-૨) એ ન્યાય પ્રમાણે જે જગતના રચનાર છે તે આત્મા, તે ભગવાન તે બ્રહ્મ છે. વળી આ (પ્રમાણે) માં 'પુરુષ' શબ્દ દેહના અર્થવાળો નથી; કે જેથી હાલના[2] (પુરૂષો) ને તે લાગુ પડે, પરંતુ પુરાતન તરીકે જે કાંઇ મન અને વાણીથી જણાય, તે બધાં કરતાં પણ પુરાતન (તે પુરુષ છે). વળી તે પ્રમાણે વ્યાસે સમાધિમાં 'પૂર્ણ પુરુષને જોયા' (૧-૭ ૪). તેથી જે સનાતન પુરુષ છે તે ભગવાન, બીજો (કોઇ) ભગવાન હોઈ શકે નહીં', એવી શંકા થાય, તેથી 'આ પુરુષ પુરાતન છે' એમ કહેલું છે. તમે જે પુરાતન પુરુષ) કહ્યા, તે આ જ છે. આમણેજ કહેલું કે 'કારણકે હું ક્ષરથી પર છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું. તેથી હું લોકમાં અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ છું.' (ભ. ગી. ૧૫-૧૮) 'આ વૈકુંઠમાં રહેનારા માયા વિગેરે ઘણા સહકારીવાળા હરકોઈ યુક્તિથી પુરુષ ખરેખર ભલે હોય, છતાં પણ ભગવાન નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે એકલા હતા' એમ કહેલું છે. 'यः' 'જે' શબ્દ પ્રસિદ્ધિના અર્થવાળો છે. 'હે સૌમ્ય! આ પહેલાં એકલું જ સહાય વિનાનું સત જ હતું' એ શ્રુતિથી જે પોતાની જાતના, જૂદી જાતના, તથા પોતાની અંદરના ભેદ વિનાના કહેલ છે, તે પણ આજ છે, કારણકે આજ એકલા હતા.

૧. 'प्रमाणेन' બદલે 'प्रमाणे न' એમ છૂટા શબ્દ લેવા. અને 'प्रतिपाद्यते' અધ્યાહાર લેવું (પ્ર). આ પ્રમાણે લેવાની જરૂર જણાતી નથી, તેમ લીધા વિના જ અર્થ બેસે છે.

૨. 'હાલના પુરૂષ' એટલે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ (પ્ર) 'શ્રી કૃષ્ણ' કહ્યા હોય તેમ

એ પ્રમાણે સર્વનું કૃત્ય કહીને, વિરહ વિગેરેનું સહન, એવી (ઉપર જણાવેલી) ક્રિયા અને ભગવાનની હાજરીમાં પણ બહિર્મુખપણું ભગવાનની ઈચ્છાથીજ થએલ, અજ્ઞાનથી થએલ ન હતું, એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે (સ્ત્રી)ઓનું જ્ઞાન જણાવે છે:-

अन्योन्यमासीत्सञ्जल्प उत्तमश्लोकचेतसाम् ॥
कौरवेन्द्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः ॥१९॥

ઉત્તમ શ્લોકમાં ચિત્તવાળી કૌરવના રાજાના શહેરની સ્ત્રીઓનો સર્વનાં શ્રવણ અને મનને હરનારો એક બીજી સાથેનો ઉત્તમ વાદ થયો. ૧૯

જ્યારે સ્ત્રીઓને આવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે ત્યારે બીજાઓનું તો કહેવું જ શું ? એવો ભાવ છે. ઉત્તમ વાદ (થયો). પોતાના મતને સિદ્ધ કરી બીજાના મતના દોષવાળી વાણીની ગુંથણી (તે) વાદ. જો કે કથારૂપ વાદમાં મધ્યસ્થની જરૂર રહે છે, છતાં પણ વિચારરૂપ વાદમાં બીજા (મધ્યસ્થ)ની જરૂર હોતી નથી, તેથી તે) ઉત્તમ છે. 'એકને વક્તા બનાવ્યો (અને બીજા સાંભળનાર હતા)' (૧૦-૮૪-૧૧) એ નિયમ અહીં નથી, પરંતુ એક બીજી બધી શ્રવણ કરનારી અને બધી કહેનારી થઈ. આમ કહેવાનું કારણ 'ઉત્તમશ્લોકમાં ચિત્તવાળી' વિશેષણથી કહેલું છે. જેમ લૌકિક (પતિ)માં ચિત્ત રાખનાર સ્ત્રીઓની (તેના ગુણ જાણવામાં નિપુણતા થાય છે, તેમ (ભગવાનમાં ચિત્ત રાખનારીઓને) આ આવું છે એવા પ્રકારનું ભગવાન વિષેનું જ્ઞાન (થાય તે) યોગ્યજ છે. વળી ધર્મ તરીકે સિદ્ધ થએલા મહાપુરુષ કુરુના વંશજો પણ ધર્મપણાંને લીધે જ્ઞાન વાળા હોય. તેમાં પણ આ યુધિષ્ઠિર ઘણુંજ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલો અને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હતો. તેના શહેરની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં ચિત્તવાળી હોવાનું યોગ્યજ છે. 'બીજાઓ તો એમ ન જાણતાં બીજાઓ પાસેથી જાણીને ઉપાસના કરે છે' (ભ. ગી. ૧૩-૨૫) એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓને જ્ઞાન ભલે હોય, પરંતુ ઉત્તમ વાદ (કરી શકે) નહી" એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વનાં શ્રવણ અને મનને હરનારો' વિશેષણ કહેલું છે. સર્વ 'श्रुतीनाम्' વેદોનાં તાત્પર્યને હરે તેવો, અથવા સર્વનાં શ્રવણ અને મનને પોતાને વશ કરે તેવો (વાદ થયો), કારણ કે આવો ઉત્તમ વાદ જેમ તેમ (હર કોઈથી) ન થાય, પરંતુ ભગવાનમાં ચિત્ત રાખેલ હોય તેમનાથી જ થાય ૧૯.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી તે ઉત્તમ વાદ કહે છે:-

॥ **स्त्रिय ऊचुः** ॥ **સ્ત્રીઓ કહે છે:-**

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि ॥
अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु ॥२०॥

ધર્મરૂપ હોય છે (અને) પછી શક્તિરૂપ અને કાર્યરૂપ થાય છે, તે 'ગુણોથી પહેલાં' શબ્દોથી કહેલું છે. પોતાના ગુણો રચ્યા તે પહેલાં, એવો (તેનો) અર્થ છે.

'અસત્‌ના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરેલો ન હોવાથી, પહેલાં જગતનાં અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જગતના આત્મા'[૯] એમ કહેલું છે. કાલ ન હતો એમ જણાવવા 'ઈશ્વર'[૧૦] કહેલ છે. જીવો ન હતા એમ જણાવવા 'જીવો પોતાની અંદર પૂરાએલા હતા' એમ કહેલું છે. સંપૂર્ણ રીતે[૧૧] પૂરાએલા, એટલે જીવરૂપથી પ્રકટ ન થએલા આત્માઓ હતા જેમની અંદર તેવા (ભગવાન હતા). 'निमीलितात्मन' સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થએલો છે. પોતાની શક્તિઓ ન હતી એમ જણાવવા 'શક્તિઓ સૂતેલી હતી' એમ કહેલું છે. શક્તિઓ સૂતેલી હતી, ત્યારે, એવો અર્થ છે. આ સંસારનો પ્રવાહ અનાદિ છે, અને મહાપ્રલય એક જ નથી; કારણકે જૂદાં જૂદાં બ્રહ્માંડો અને જૂદી જૂદી સૃષ્ટિઓ શ્રુતિ વિગેરેથી સાબિત થએલ છે, તેથી હરકોઈ સૃષ્ટિ કહેવી હોય ત્યારે (તેનાથી) પહેલાંની અવસ્થા કહેવી જોઇએ. 'શક્તિઓ સૂતી હતી' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે તેનાથી પણ પહેલાં સૃષ્ટિ હતી. પહેલાંની સૃષ્ટિનો શક્તિઓએ નાશ કર્યો. તેથી બ્રહ્માનો છેવટનો દિવસ પૂરો થયો અને રાત્રિનો સમય થયો ત્યારે બ્રહ્માંડનો નાશ થવાથી તત્વોનો પણ લય થવાથી, દિવસનો ઉદય ન થવાથી અને રાત્રિ પૂરી ન થવાથી, તે સમયને 'રાત' કહેલ છે. શક્તિઓ સૂતેલો જાગે તે નિયમ પ્રમાણે ભગવાનમાંથી નીકળે છે, અને સૂતેલીઓ તો ભગવાન જ છે, તેથી શક્તિઓ સૂએ ત્યારથી આરંભી ગુણો ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં ભગવાન એકલા જ હતા, એમ કહેવાયું. ૨૦

એ પ્રમાણે પહેલાંની અવસ્થા કહીને, ભક્તિ સાથેની હાલની સૃષ્ટિની અવસ્થા કહેવા આરંભથી (સૃષ્ટીનો) પ્રકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीम् ॥
अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार शास्त्रकृत् ॥२१॥

તેજ નામ અને રૂપ વિનાના (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં રૂપ અને નામ કરવાની ઇચ્છાવાળા થઇ, પોતાના વીર્યે પ્રેરણા કરેલી,

---

૯. 'આત્મા' શબ્દથી આરોપ કર્યા વિનાનું અનાગંતુક સ્વરૂપ કહેલ છે (ભગવાન) જગતનું આરોપ કર્યા વિનાનુ અનાગંતુક સ્વરૂપ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૧૦ 'પ્રકૃતિ આ (જગત) નું ઉપાદાન કારણ છે. પર પુરૂષ આધાર છે, સતને વ્યક્ત કરનાર કાલ છે. હું તે ત્રણરૂપ બ્રહ્મ છું' એ વાક્ય પ્રમાણે બધાનું મૂલ સ્વરૂપ ભગવાન જ છે (પ્ર)

૧૧. 'બધા આત્માઓ બહાર નીકળે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મમાંથી બહાર નીકળ્યા પછીજ તેના અંશો જીવરૂપ થાય છે. તેથી પહેલાં તે હોતા નથી (પ્ર)

'આ[3] કેમ સંભવે ? કારણકે રહેવાનું સ્થાન, કાલ, ક્રિયા વિગેરેની (તેને) જરૂર હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશેષ વિનાના, આત્મામાં' એમ કહેલું છે, કારણ કે આ કોઈપણ સમયે બીજામાં રહેલા ન હતા, પરંતુ (પોતાના) આત્મામાંજ (રહેલા). 'છતાં પણ આધારપણું વિગેરે ગુણ* સાથે આત્મામાં રહેલા કહેવા જોઈએ, અને તેથી ઉપર જણાવેલો દોષ (રહે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશેષ વિનાના' એમ કહેલું છે. આધાર વિગેરે સર્વ ગુણોના વિશેષ (ભેદ) વિના (રહેલા) આથી કાલ વિગેરેનું પણ અસ્તિત્વ તે સમયે ન હોવાનું કહ્યું.

"'પહેલાં' 'તે સમયે' વિગેરે શબ્દો કાલ જણાવનારા જ છે' એમ કહો, તો (તે) સત્ય છે. તે સમયે પ્રમાણ[4] ન હતું, વક્તા વિગેરે પણ ન હતા, તેથી કેવલ (અસામાન્ય) રૂપનું નિરૂપણ થઈ શકે નહીં, પછી કાલ વિગેરેના નિરૂપણ સાથે તે (કેવલ રૂપનું નિરૂપણ) થયું, તેથી તે[5] સમયના વ્યવહારનો આધાર લઈને 'તે સમયે' એમ કહ્યું, પરંતુ કાલ હતો એમ કહેલું નથી. બંને કહેલાં હોય તો જૂદાં વાક્ય થઈ જાય.[6] તેથી પહેલાં[7] બીજાં પ્રમાણથી (કાલ) ન હોવાનું સિદ્ધ થતું હોવાથી, (કાલ હોવાનું) કહેલું નથી; 'એકલું જ સહાય વિનાનું' શબ્દનો વિરોધ થાય; અને પોતાની અંદરના વિગેરે ભેદ પણ નથી એમ જણાવતાં[8] કાલ હોવાનું કેમ કહે ? તેથી હાલના જ્ઞાન કરાવવાના સમયને અનુસરીને વાણીનો વ્યવહાર થતો હોવાથી, લોક જાણી શકે તે માટે સર્વના આધાર તરીકે જણાતા કાલનો રંગ ચઢાવીને 'તે સમયે' એમ કહેલું છે. ('હતું' શબ્દથી જણાવેલી) હોવાની ક્રિયા પણ સ્વરૂપજ છે. તેથી 'વિશેષ વિનાના આત્મામાં રહેલા એક જ હતા' એમ બરાબર કહેલું છે.

એ પ્રમાણે શ્રુતિના પ્રકારથી નિરૂપણ કરી, ઉત્તરાર્ધથી પુરાણના પ્રકારથી નિરૂપણ કરે છે. સત્ત્વ રજઃ અને તમઃ પ્રકારના ગુણોથી 'अग्रे' પહેલાં (હતા). તે સમયે પોતે ગુણરૂપથી પ્રકટ થયા ન હતા, એવો અર્થ છે. અથવા 'પહેલાંની પેઠે' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૯) સૂત્રમાં કહેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભગવાન પહેલાં પોતાનાં

---

૩ 'આ' એટલે એક જ હોય તે (પ્ર)

* **'धर्मपुरस्सरः'** પાઠ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો લીધો છે.

૪. સત અને અસત્ ન હોવાનું કહ્યું, તેથી પ્રમાણ ન હતું (પ્ર)

૫. પાછલના સમયના વ્યવહારનો આશ્રય કરી, તેનાથી પહેલાંની સ્થિતિ જણાવવા 'તે સમયે' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

૬. 'સત્' હતું, 'પહેલાં હતું' એમ બંનેની સત્તા કહેવાથી જૂદાં વાકય થાય. (પ્ર)

૭. 'પહેલાં સત્ જ હતુ" શ્રુતિ સર્વથી પહેલાંનો વ્યવહાર જણાવે છે, તે **'एव'** **'જ'** શબ્દથી બીજું કાંઈ ન હોવાનું કહે છે. તેથી તે સમયે કાલ ન હતો (પ્ર)

૮. **'अद्वितीयम्'** 'સહાય વિનાનુ" શબ્દથી તેમ જણાવતા (પ્ર)

स वा अयं यत्पदमत्र सूरयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः ॥
पश्यन्ति भक्त्युत्कलितामलात्मना नन्वेषस त्वं परिमार्ष्टुमर्हति ॥२२॥

જેમનાં ચરણનાં ઇંદ્રિયોને વશ કરેલા, વાયુ ઉપર જય મેળવેલા કવિઓ ભક્તિથી ખુલ્લાં થએલા શુદ્ધ અંતઃકરણથી અહીં દર્શન કરે છે તે નિશ્ચય આ છે. હે સખિ! આ તે 'તું' છે. તે આપ (પ્રકૃતિનાં કાર્યનો) નાશ કરો. ૨૨

'કેટલાકના મત પ્રમાણે સગુણ (બ્રહ્મ)થી પણ સૃષ્ટિ થાય છે, તે બ્રહ્મ જાણનારાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી. તેથી બ્રહ્મ જાણનારાઓથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય હોય તેજ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય છે, અને તે સમાધિથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય અંદરનો આત્મા છે પરંતુ બહારનો (કોઇ) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેજ આ છે' એમ કહેલું છે, તેજ वै નિશ્ચય આ છે. (આમનામાં) બહારના અને અંદરના દોષ નથી એમ પહેલાંજ[1] કહેલું છે. (બ્રહ્મ જાણનારાઓ) ઘણા સમય સુધી સમાધિમાં રહી, તેમાં ભગવાન પ્રાપ્ત ન થવાથી, આ ભગવાન ક્યાં પ્રકટ થયા છે તેનો વિચાર કરી, યોગથી થએલા ગુણથી જાણી ભગવાન હમણાં શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપથીજ પ્રકટ થયા છે, બીજે કોઈ સ્થલે (પ્રકટ) નથી, એવો નિશ્ચય કરી, સમાધિનાં ફલરૂપ ભગવાનનાં ચરણારવિંદનાં અહીં જ આવીને દર્શન કરે છે. તેથી તેમના વાક્યથી[2] જણાય છે કે આજ ભગવાન છે. 'તેઓએ પૂરાં સાધનો કરેલાં ન હોવાથી સમાધિમાં (તેમને) ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો નહીં હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઇંદ્રિયોને વશ કરેલા, વાયુ ઉપર જય મેળવેલા કવિઓ' એમ કહેલું છે' કારણકે ઉપનિષદોના અર્થ વિચારપૂર્વક ગુરુના મુખથી સારી રીતે જાણીને કવિઓ થઈ, પછી બ્રહ્મચર્ય વિગેરેથી ઇંદ્રિયોને વશ કરી પાપરહિત થઈ, યમ વિગેરેના ક્રમથી જય મેળવેલો છે વાયુ ઉપર જેમણે તેવા તેઓ છે. તેથી તેઓએ સાધન ન કરેલાં હોય તેવું નથી.

'ભગવાન ચક્ષુથી કેમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ભક્તિથી ખુલ્લાં થએલાં અંતઃકરણથી' એમ કહેલું છે. તેઓ ચક્ષુથી ભગવાનનાં દર્શન કરતા નથી, પરંતુ અંતઃકરણથી (દર્શન) કરે છે. 'જેમ બ્રહ્માએ ઇંદ્રિયોને બહાર જનારી કરેલી છે, તેથી બહાર જૂએ છે, અંદરના આત્માને જોતી નથી. પાછાં વાળેલ ચક્ષુવાળા અમૃતપણું ઇચ્છનાર કોઇક ધીર (પુરૂષે) અંદરના આત્માને જોયો' એ શ્રુતિમાં

૧. પહેલાં એટલે પાછલા શ્લો. ૨૦ માં, 'જે એકલા હતા' એ શબ્દોથી એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'બધા ઋષિઓ, તેમજ દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ વ્યાસે આપને કહેલા છે' (ભગી ૧૦-૧૩) વાક્યથી. (પ્ર)

પ્રકૃતિને સર્જવા ઇચ્છતી પોતાના (અંશરૂપ) જીવની માયાને ફરી અનુસર્યા, અને શાસ્ત્ર રચનાર (થયા). ૨૧

તેજ એટલે ઉપર કહેલા જ. 'ફરીથી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેમણે) પહેલાં પણ એવી રીતે સૃષ્ટિ રચેલી તેમાં[1] પ્રથમ પોતાના વીર્યરૂપ કાલ બનાવ્યો. તે કાલે 'પ્રેરણા કરેલી', સૂતેલી મુખ્ય માયાશક્તિને કાલે પ્રેરણા કરી, અને તે માયા બે પ્રકારની છે. (૧) પોતાની મૂર્તિ સાથે સંબંધ કરેલા ભગવાનને જગતના આકારવાળા કરે છે અને (૨) પોતાની[2] ઇચ્છાથી પ્રકટ થએલા જીવોને ઘણો મોહ કરે છે. (તેમ કરે) ત્યારે આ સૃષ્ટી જીવના પ્રયોજન-વાળી થાય છે. તેથી હાલના સમયની માયાનું નામ 'જીવમાયા' છે. 'પ્રકૃતિને સર્જવા ઈચ્છતી' શબ્દોથી તે (માયા) થી થતી સૃષ્ટિનો પ્રકાર કહેલો છે. જો કે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ રચેલા છે, છતાં પણ પુરુષ ભગવાનના ભાગમાં આવેલ, તેથી 'પ્રકૃતિને સર્જવા ઈચ્છતી' એમ કહેલું છે, તેવી માયાને ભગવાન અનુસર્યા. (તેનો) અર્થ એવો છે કે તેની ક્રિયા થયા) પછી પોતે પિતાની પેઠે તેને અનુકુલ થઈ મળ્યા. આ સૃષ્ટિ (રચવા) નું ખાસ પ્રયોજન 'નામ અને રૂપ વિનાના સ્વરૂપમાં નામ અને રૂપ કરવાની ઈચ્છાવાળા' શબ્દોથી કહેલું છે, પહેલાંની સૃષ્ટિમાં ભગવાનનો અવતાર અને નામ તથા રૂપ (થયાં) ન હતાં, હાલની સૃષ્ટિમાં ભક્તિ મુખ્ય હોવાથી ભગવાનનાં અવતાર રૂપ અને નામની જરૂર છે. તેથી પહેલાં નામ અને રૂપ અને સ્વરૂપ વિનાના પોતામાં હવે નામ અને રૂપ કરવાની ઈચ્છાવાળા થયા, એવો (અર્થ છે). તેથી જીવોનાં [3]પ્રયોજન માટેજ પોતાનાં પણ નામ અને રૂપ કરે છે, એવો અર્થ છે. વળી 'શાસ્ત્ર રચનાર' વેદ રચનાર થયા. માત્ર[4] નામ અને રૂપ કરે તો એક સાથેજ સર્વની મુક્તિ થવાનું બનવાથી સૃષ્ટિનો સમય ઘટી જાય. વેદ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે ત્યારે તો સ્વભાવ અને ગુણોના ભેદને લીધે જૂદા જૂદા (અર્થવાળા) તે વેદથી મોહ થવાથી કોઈકનીજ મુક્તિ થાય, એમ ધીરે ધીરે સર્વની મુક્તિ થાય, તેથી સૃષ્ટિનો સમય ઘટે નહી.[4] ૨૧

એ પ્રમાણે પહેલાંની અવસ્થા અને સૃષ્ટિ સિદ્ધ કરીને નીચેના શ્લોકથી જે પ્રયોજનથી (આ) સૃષ્ટિ રચી તે પ્રયોજન સાધનોની પરંપરાના ક્રમથી કહે છેઃ—

૧. 'તેમાં' એટલે સૃષ્ટિ રચવામાં (પ્ર)

૨. 'પોતાની ઇચ્છાથી' એટલે અવિદ્યા, કામ, કર્મ વિગેરેથી ભગવાનની ઈચ્છાથી (પ્ર) 'પોતાની' એટલે ભગવાનની ઈચ્છાથી, એવો અર્થ જણાય છે. જીવોનો પ્રાદુર્ભાવ માયાની ઇચ્છાથી નહીં, પણ 'હું એક ઘણો થાઉં' એવી ભગવાનની ઈચ્છાથી થાય છે એમ જણાય છે.

૩. જીવોનું પ્રયોજન પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે માટે (પ્ર)

નથી, કારણકે તેમને માટે જ[૪] તેમ થએલું છે. અંશોમાં[૫] તો પાલન કરનારાઓની પેઠે પોતાની મેળે જગત્ રચવાની શક્તિ નથી.

'પ્રયોજન લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના મૂર્ખ પણ (કાર્ય કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તેથી પોતાનાં પ્રયોજન વિના માત્ર બીજા (જીવો) માટે (ભગવાન કાર્ય) કેમ કરે?' તેથી 'सख्यनुगीतसत्कथः' એમ કહેલું છે. હે સખિ! अनु પાછલથી (ચરિત્ર) કર્યા પછી, 'गीता' રાગ સાથે પ્રકટ કરાએલી છે સત્પુરુષોની કથા જેમની તેવા (ભગવાન છે). ભગવાનનું પ્રયોજન એવું છે કે તેવું (ચરિત્ર) કરવામાં આવે ત્યારે સત્પુરુષો તેનું કીર્તન કરે. અથવા 'सखिभिः' સખ્ય (ભક્તિ) સુધી પહોંચેલાએ 'अनुगीता' ભગવાને કહ્યા પછી રાગ સાથે કહેલી છે 'सद्रूपा' ભગવદ્રૂપ 'कथा' કથા જેમની, તેવા (ભગવાન છે). જીવોને મુક્તિ આપવા માટે તેમ કરે છે, એવો અર્થ છે. આ અર્થ પ્રમાણે કૃપાથી બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવા (ભગવાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું.

'આમાં[૬] પ્રમાણ શું?, કારણકે ભગવાન પોતે આવીને કહેતા નથી, પરંતુ કવિઓએ રચેલું કહેનારા જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'છૂપા રાખવા યોગ્ય વેદોમાં છૂપું રાખવા યોગ્ય કહેનારાઓ' એમ કહેલું છે, છૂપા રાખવા યોગ્ય વેદો ઉત્તમ ઉપનિષદોમાં 'જેમાંથી વ્રતો સ્પષ્ટ દેખાયાં તે વિષ્ણુનાં કર્મો જૂઓ.' 'અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઇએ, શ્રવણ કરવું જોઇએ' એમ 'અંત વિનાના જલમાં' એમ જૂદા જૂદા પ્રકરણમાં ભગવાનના સર્વ ગુણો કહીને, 'જે આમને જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે' એમ છેવટે ભગવાનનાં સ્વરૂપનાં ગુણોના જ્ઞાન પછી ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેલું છે, અને તેવી રીતે 'ભક્તિથી મને જાણે છે' (ભ. ગી.૧૮–૫૫) 'શ્રવણ કરે છે ગાન કરે છે' (૧-૮-૩૫) 'મારાં વીર્યોનો આદર કરે છે' (૩–૨૫–૩૪) વિગેરે વાક્યોથી છૂપું રાખવા યોગ્ય જ કહે છે, એમ છૂટું છૂટું કહેલ છે. 'જૂદા જૂદા પ્રકરણોમાં જણાવેલ ભગવાન પ્રકરણના ભેદથી જૂદા (જૂદા) થાય, કારણકે શબ્દ જૂદો (જૂદો) કહેવામાં આવે તેની પેઠે પ્રકરણ પણ જૂદું કરનારૂં છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. સર્વ પ્રકરણોમાં કહેલા ભગવાન એક જ છે, (તેવું) 'સર્વ વેદાન્તોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મ છે, કારણકે વિધિનાં વાક્યોમાં ભેદ નથી' (બ્ર. સૂ. ૩–૩–૧) માં અને 'સર્વ (વેદાંતો) માં પ્રસિદ્ધ (બ્રહ્મ) નો જ ઉપદેશ છે' (બ્ર. સૂ. ૧–૨–૧) માં કહેલું

૪. જીવોને માટે જ પ્રપંચ ભોગ્ય તરીકે બતાવેલ છે, તેથી ભોગ્યપણાંનો પોતાનો સ્વભાવ તે દર્શાવે છે, તે ગુણ જ છે (પ્ર)

૫. જીવો ભોક્તા છે પણ જગતના કર્તા નથી. માત્ર જગતમાં કર્તાપણું અને ભોગવનારપણું સાથે જોવામાં આવે, તેથી બધામાં તેવું હોતું નથી (પ્ર)

૬. 'આમાં' એટલે પાછળથી ગાન થાય તેમાં (પ્ર)

આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા પાછું વાળી અંદર લઇ ગએલાં હૃદયમાં પ્રવેશ કરેલાં ચક્ષુથી પોતાના આત્માને જૂએ છે, તેમ ભગવાન બહાર રહેલા હોય ત્યારે ભક્તિથી 'उत्कलितेन' ઉંચા થએલાં (ખુલ્લાં થએલાં) બહાર આવેલા ચક્ષુમાં પ્રવેશેલા અંતઃકરણથી ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, એવો અર્થ છે.

"છતાં પણ 'તે તું છે' વિગેરે વાક્યોથી જેનો ઉપદેશ કરાએલો નથી તે આત્મા કેમ હોય?" એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી હે સખિ! 'આ તે તું છે' એમ કહેલું છે. 'ननु' 'હે સખિ' એવું કોમલ સંબોધન (કરેલું છે), આ જ 'તે આત્મા' તરીકે ઉપદેશ કરાએલા છે, એવો અર્થ છે. 'એમ કેમ હોય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે તું છે' એમ કહેલું છે. 'તે જ તું છે' એવો અર્થ છે. 'એમ ભગવાનનો જીવાત્મા તરીકે ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'નાશ કરો' એમ કહેલું છે. આત્મામાં પ્રકૃતિના સંબંધથી જે આ જડનો વર્ગ ભળેલો છે તેને 'परितः' સર્વ તરફથી વાસના સાથે દૂર કરો. આત્મા તરીકે ઉપદેશ કરેલા ભગવાન વાસના સાથે પ્રકૃતિનાં કાર્યનો નાશ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૨૨

એવી રીતે સર્વ પ્રકારે આ સાક્ષાત્ ભગવાન જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે 'પ્રપંચના કર્તા તરીકે (તેમને) ભોગ કરનાર વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં (તે) જીવની સમાન[1] થાય,' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः ॥
य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते ॥२३॥

હે સખિ! જેમની કથાનું પાછલથી સત્પુરુષોએ ગાન કરેલું છે અને છૂપા રાખવા યોગ્ય વેદોમાં છૂપું રાખવા યોગ્ય કહેનારાઓએ (ગાન કરેલું છે), જે ઇશ્વર એકલા પોતાની લીલાથી જગતને સર્જે છે, (તેનું) રક્ષણ કરે છે, અને લય કરે છે, (પણ) તેમાં આસક્ત થતા નથી, તે નિશ્ચય આ છે. ૨૩

કર્તાપણાં સાથે ભોગવનારપણું કોઇક જ પ્રસંગે, જ્યાં સ્વાર્થથી કરવામાં આવતું હોય ત્યાં જ હોય છે. ભગવાન તો જીવો માટે કરે છે, તેથી ભોગવનાર થતા નથી. જીવ સ્વરૂપથી જ ભોગવનાર થાય છે. તે સ્વરૂપથી દોષનો સંબંધ થાય, તેમાં દોષ નથી, કારણ કે દાંત કેશ વિગેરેને સફેદાઈ વિગેરેનો* સંબંધ થતાં, અંશી દેહને કાંઇ ક્ષતિ[2] થતી નથી. અંશોમાં તો તે[3] ગુણ જ છે, દોષ

---

૧ અહંતા મમતાને લીધે સંસારમાં આસક્તિ થાય, એવો અર્થ છે (प्र)

* 'વિગેરે' શબ્દથી કેશની કાળાશ કહેલી છે.

૨. 'ક્ષતિ' એટલે સૌંદર્યની હાનિ (प्र)

૩. 'તે' એટલે (દાંતની) સફેદાઇ, (કેશની) કાળાશ. (प्र)

'કારણ કે' શબ્દનો અર્થ છે. ધર્મના પડછાયા રૂપ અધર્મ છે. તે ઘીથી થતી મેશની પેઠે દરરોજ ભેગો થતો સર્વ પ્રજાઓના રાજામાં ઘન ઘડારૂપ થાય છે, અને પછી બુદ્ધિને ઢાંકી દેનાર અધર્મથી ભમતા ચક્ષુથી, દેખાતા ઘડા વિગેરેની પેઠે, પાપથી ઘેરાએલી દૃષ્ટિથી વસ્તુઓનું ખરૂં સ્વરૂપ જણાતું નથી ત્યારે આંધળાની પેઠે માત્ર જીવન નભાવવા માટે પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે. રાજાઓ પાલન કરવામાં ભગવાનના અંશો છે, તેઓ આંધળા તરીકે જીવન નભાવે તે (ભગવાનને અહીં પધારવાનું) કારણ છે. 'नृन्' મનુષ્યોનું 'पान्ति' પાલન કરે (તે 'नृपाः') તેથી (તે શબ્દથી) પાલન કરાએલાઓ પણ અધર્મમાં રહેલા સૂચવેલા છે. એવી રીતે સર્વ તરફથી અધર્મ પ્રબલ થયો. ત્યારે તેનો નાશ કરવા આ જ પરમાત્મા (પધારે છે), કારણકે સગુણ (અવતાર)નું તેમાં સામર્થ્ય નથી. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દથી 'જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થાય છે....'[4] ભ. ગી. ૪-૭ વિગેરે વાક્યો પ્રમાણ હોવાનું (જણાવેલ છે). અથવા રૂપ (અવતાર) ધારણ કરતાં સત્ત્વથી ભગ (સત્તા) ધારણ કરે છે, અથવા ભગ વિગેરે ધારણ કરતાં રૂપો (અવતારો) ધારણ કરે છે. આ બંને વ્યાખ્યાનોમાં ભગ વિગેરે નકામાં કહ્યાં, એમ કહો, તો (તેમ) નથી. અવતારો ધારણ કરતાં જો ભગ ધારણ ન કરે, તો (રાજાઓમાં) ઉત્પન્ન થએલો ભગ એટલે ઇશ્વરની સ્થિતિ, તે અધર્મ ગ્રહણ કરવાથી ઉલટું ફલ આપનારી (પ્રજાને પીડનારી) થાય. અને જો ભગ ધારણ કરીને રૂપો ધારણ ન કરે, તો રાજાઓનો વધ ન થાય; કારણકે તેઓ (અધર્મનાં) મૂલ બનેલા છે. તેથી અધર્મનો નાશ કરવા (ભગવાન) ભગ વિગેરે ધારણ કરે છે. અને રાજાઓનો વધ કરવા અવતારો (ધારણ કરે છે). 'ભગ' તો ભગવાનની ઐશ્વર્યવાળી સ્થિતિ છે. ઇશ્વરનો ધર્મ પ્રમેય બલનું પોષણ કરનારો છે. 'ઋત' એટલે આચરવામાં આવતો ધર્મ, (વેદના) પૂર્વકાંડનો અર્થ પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળાં પ્રમાણોના બલનું પોષણ કરનારો છે. 'સત્ય' નિર્ણય કરાવનારો ઉત્તરકાંડનો અર્થ નિવૃત્તિ કરાવનારાં પ્રમાણોનાં બલનું પોષણ કરનારો જ્ઞાનરૂપ (ધર્મ છે). દયા વ્યવહારનું પોષણ કરનારો લૌકિક ધર્મ છે. યશ તો ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર પુષ્ટિનો ધર્મ છે. આ પાંચ ભગવાનની ઇચ્છા, ધર્મ, જ્ઞાન, દયા અને ભક્તિ એવા વિદ્યાના અંશો ઉપર કહેલા (પ્રજાઓ) નાં કલ્યાણ માટે (ભગવાન ધારણ કરે છે). ૨૪

એ પ્રમાણે ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી પ્રસંગને લીધે (ભગવાનના) સંબંધમાં આવેલાઓનું ફલ કહે છે:–

---

૩. **'यदा'** 'જ્યારે' શબ્દથી અમુક કાલ કહેલ હોવાથી, ભગવાનનું પધારવું નિમિત્તથી થતું હોવાનું કહેલ (प्र)

૪. આ વાકયમાં **'अहं'** 'હું' પોતાને સર્જુ છું', (અવતાર લઉં છું) એમ કહેલ હોવાથી, શ્રી કૃષ્ણનું જ આ કાર્ય છે, સગુણ વિષ્ણનું કાર્ય નથી, એવો અર્થ છે (प्र)

છે. સર્વ સ્થલે એકનો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન 'ઇશ્વર' શબ્દથી કહેલું છે, કારણકે સર્વ સેવકો ઇશ્વરનું નિરૂપણ કરે છે. 'પોતાની લીલાથી' શબ્દથી જગત્ રચવામાં ક્લેશ થતો નથી એમ કહેલું છે. 'પોતાની લીલાથી' એટલે ઇશ્વરની લીલાથી. બીજાઓથી (તે) થઇ શકે તેવું નથી છતાં ભગવાનની તો (તે) લીલા જ છે. 'अत्ति' એટલે સંહાર કરે છે અથવા પોતાની અંદર સ્થાપન કરે છે. જો કે ગુણો પાછલથી કહેવામાં આવે તે દ્વારા સંગ કરે છે, પરંતુ તેમાં[7] આસક્તિ રાખતા નથી. ૨૩.

એવી રીતે સર્વ પ્રકારે (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાનું જણાવ્યું, ત્યારે 'તેવાને અહીં પધારવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેછે:-

यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्त्वतः किल ॥
धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे ॥२४॥

કારણકે યુગે યુગમાં જ્યારે તમોબુદ્ધિવાળા રાજાઓ અધર્મથી જીવન નભાવે છે ત્યારે આ ખરેખર સત્ત્વથી અવતાર ધારણ કરતાં ભગ સત્ય ઋત દયા અને યશ કલ્યાણ માટે ધારણ કરે છે. ૨૪

કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ[1] એવા ભેદથી બેપ્રકારની સ્થિતિ ભગવાન કરે છે. તેમાં[2] સત્ત્વ વિગેરે ગુણો અધિકારવાળા છે, અને તેઓ 'રજોગુણ અને તમોગુણનો અભિભવ કરી સત્ત્વ થાય છે' (ભ. ગી ૧૪-૧૦) વિગેરેમાં (જણાવ્યા પ્રમાણે) એક બીજાને દબાવી દઇને જ પ્રકટ થાય છે. તેઓમાં જ્યારે સત્ત્વને ઢાંકી દઈ, રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રકટ થાય છે, ત્યારે (જગતની) સ્થિતિ કરવાના અધિકારવાળું સત્ત્વ પોતે દુર્બલ થતાં ભગવાનને (પોતાની સ્થિતિ) નિવેદન કરી, રજોગુણ અને તમોગુણને તેમનાં કાર્ય સાથે દબાવી દેવા લાવે છે. ત્યારે (ભગવાન) સત્ત્વગુણથી અવતાર ધારણ કરે છે. સત્ત્વગુણ શરીર સાથે ગાઢ સંબંધવાળો, અથવા શરીર જણાવનારો, અથવા શરીર, અથવા પ્રાદુર્ભાવનું કારણ થાય છે, ત્યારે સત્ત્વના અવયવો પણ જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરે છે. સર્વ યુગોમાં એવી વ્યવસ્થા છે. તેથી સત્ત્વને સાહાય્ય કરવા ભગવાન પધારે છે, એવો અર્થ છે. 'જ્યારે' શબ્દથી (ભગવાનનું પધારવું) નિમિત્તને લીધે થતું હોવાનું કહેલું[3] છે. નિમિત્ત થાય, ત્યારે નિમિત્તથી થતું (હોય તે થવાનું) જરૂરી છે. એવો 'हि'

૭ 'તેમાં' એટલે સર્ગ વિગેરેમાં (प्र)

૧. 'સામાન્ય અને વિશેષના ભેદથી' એટલે લોકની સ્થિતિ અને લૌકિકની સ્થિતિના ભેદથી (प्र) જગતની અથવા લોકોની સામાન્ય સ્થિતિ અને અધર્મવાળી સ્થિતિ.

૨. 'તેમાં' એટલે સ્થિતિ. સૃષ્ટિ અને સંહારમાં (प्र) ઉપર જણાવેલી બે પ્રકારની સ્થિતિમાં. એવો અર્થ જણાય છે.

થાય છે, (તો પછી) જ્યાં સર્વ દેવર્ષિઓના સ્વામી ભગવાન રહેતા હોય તેનું કહેવું જ શું ?

તે પૈકી વંશ સર્વથી ઉત્તમ થવાનું કારણ કહે છે (કે) 'यत्' જે કારણથી ઉત્તમ પુરુષ પોતનાં જન્મથી 'अञ्चति' પૂજે છે અથવા પધારે છે. બીજા (પુરુષો) સ્ત્રીઓના પતિ હોય છે. **પુરુષોત્તમ તો પુરુષોના પતિ છે**, અને તેથી જગતમાં સર્વ સ્ત્રીઓ સાથેના પુરુષો આમના છે. તેથી તે (પુરુષોત્તમ) પૂજન કરે ત્યારે સર્વથી[2] પૂજાએલ (તે વંશ) થયો, અથવા તે (એ વંશમાં) જાય ત્યારે સર્વ ગએલા થાય (ગણાય).

મધુવનના ઉત્તમપણાનું કારણ (કે), જે કારણથી આ લક્ષ્મીના પતિ ફરવાથી પૂજન કરે છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી (પોતાનાં) જન્મથી (પૂજન કરે છે). વન તો (તેમાં) સુંદર સુવર્ણ વિગેરે ન હોવાથી પ્રશંસનીય હોતું નથી, પરંતુ ભગવાન (ત્યાં) પધાર્યા ત્યારે લક્ષ્મી પણ આવી, તેથી તેણે લૌકિક અને અલૌકિક શોભા પ્રાપ્ત કરી, એવો અર્થ છે, અને ફરવું એટલે લ્હેરથી ધીરેધીરે જવું. 'લક્ષ્મીના પતિ' હોવાથી ગોપીઓ સાથેની ક્રીડા પણ સૂચવેલી છે. ૨૫

આ, જે કુશસ્થલીની સરસાઇ થઇ, તે ઘણું આશ્ચર્યકારક છે, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुशस्थली पुण्णयशस्करी भुवः ॥
पश्यन्ति नित्यं यदनुग्रहेषितं स्मितावलोकं स्वपतिं स्म यत्प्रजाः ॥२६॥

અહો ! આનંદની વાત છે કે કુશસ્થલી સ્વર્ગના યશનો તિરસ્કાર કરનારી અને ભૂમિનો પવિત્ર યશ કરનારી થઇ, કારણ કે તેની પ્રજા કૃપાથી પ્રેરેલ સ્મિત સાથેની દૃષ્ટિવાળા પોતાના પતિના નિત્ય દર્શન કરે છે. ૨૬.

'અહો!' શબ્દ પહેલાંની પેઠે (આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે). 'बत' 'આનંદની વાત છે' શબ્દથી આની ઉત્તમ સરસાઈ (જણાવી છે). દેશના છેડે આવેલી ભૂમિ દોષથી ભરેલી અને રેતીવાળી, તે સ્વર્ગના યશનો તિરસ્કાર કરનારી થઈ, તિરસ્કાર કરવામાં મંડી રહી; કારણકે સ્વર્ગમાં દેવો રહે છે, દ્વારકામાં તો દેવોના અધિપતિ દેવ રહે છે. સ્વર્ગમાં તો અપ્સરાઓ છે, અહીં તો લક્ષ્મી છે. ત્યાં (સ્વર્ગમાં) રહેનારાઓ પડે છે, અહીં (દ્વારકામાં) રહેનારાઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત

૨. 'સર્વથી' એટલે દેવો અને ઋષિઓથી (પ્ર) સર્વ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોથી, એવો અર્થ જણાય છે.

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्णतमं मधोर्वनम् ॥
यदेष पुंसामृषभः श्रियः पतिः स्वजन्मना चङ्क्रमणेन चाऽञ्चति ॥२५॥

અહો ! યદુનું કુલ પૂરેપૂરૂં સર્વથી અધિક પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે, અહો ! મધુનું વન પૂરેપૂરૂં સર્વથી પવિત્ર છે, કારણકે આ ઉત્તમ પુરુષ (અને) લક્ષ્મીના પતિ. પોતાના જન્મથી અને ફરવાથી (તેમનું) પૂજન કરે છે. ૨૫

કારણ કે જે અવતાર લે, તે કોઈક વંશમાં લે, (અને) કોઈક દેશમાં કોઈક સ્થલે રહે, કેટલાકો સાથે વ્યવહાર કરે, છતાં પણ (તે અવતાર લેનારનું) તેઓમાં તાત્પર્ય નથી; પરંતુ તેઓ માત્ર ભગવાનના સંબંધથીજ કૃતાર્થ થાય છે. તેઓ પૈકી આરંભમાં જેમાં જન્મ લીધેલ તે વંશ અને સ્થાનની (કૃતાર્થતા) કહે છે. 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્યના અર્થવાળો છે, કયાં પિતાએ શાપ આપેલો અને લોકોએ નિંદેલો યદુ, અને કયાં (તેની) આ સરસાઈ? ભગવાને અવતાર લીધો એટલે તેના વંશના (ભગવાન) નું સ્મરણ કરીને લોકો નમન કરે છે. 'અલમ' એટલે પૂરેપૂરૂં. આ સરસાઇથી જૂદી આધિપત્ય, શૌર્ય વિગેરેથી થએલી સરસાઇ કહેવી નહીં. બીજા વંશોનું ધર્મ વિગેરે માટે કોઈકવાર નિરૂપણ થાય, પણ ભગવાનની તો સર્વને જરૂર હોવાથી તેમનું નિરૂપણ કરવા માટે યદુવંશની સદા પ્રશંસા થાય છે, તેથી તે વંશ સર્વથી અધિક પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. એવી રીતે મધુનું વન પણ તેમાં સત્પુરુષોનો[1] વાસ ન હોવાથી (પવિત્ર થયાનું કહેલું છે). મથુરા કહેલ નથી. મધુ દૈત્યનું (તે) વન, પછી (તેના) પુત્રો વિગેરેના ભાગ પડેલા. તેથી વૃંદાવન વિગેરે પણ મધુનું જ વન હતું. તે દેશ સર્વથી પવિત્ર હોવા છતાં પણ દૈત્યો ઉપર ફરેલા હોવાથી અધમ હતો. વન હોવાથી ભયાનક હતો. દૈત્ય અને ભય તેમાં રહેલા હોવાથી, ત્યાં ભગવાનનું સ્મરણ થવાનું પણ દૂર રહ્યું, તો પછી ભગવાન તો (ત્યાં) કયાંથી જ હોય ? 'પૂરેપૂરૂં (સર્વથી પવિત્ર)' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આથી બીજી (વધારે) સરસાઇ હોવાનું સંભવતું નથી; કારણકે દેવર્ષિ રહેતા હોય તે દેશ સર્વથી પવિત્ર

૧. 'સત્પુરુષો' એટલે ભગવદીય યાદવો (પ્ર) મથુરામાં યાદવો ન હતા, તેથી તેની સરસાઇ ભગવાનથી મધુવન તથા યદુના વંશની પેઠે થઇ નથી એમ કહેવું યોગ્ય લાગતું નથી. જેમ યદુનો વંશ યદુને શાપ થવાથી અધમ હતો તે ભગવાનના જન્મથી ઉત્તમ થયો, તેમ મધુનું વન જે સત્પુરુષોનું નિવાસસ્થાન ન હોવાથી અને દૈત્યોનાં આક્રમણથી અધમ હતું, તે ભગવાનના ફરવાથી ઉત્તમ થયું એવો અર્થ જણાય છે તેથી **'एवं मधोरपि वनम् सतां निवासाभावात्। न मथुरा निर्दिष्टा।** એવી રીતે લઇ અર્થ કરેલ છે.

મુખ્યપણાંથી કહે છે, વ્રત તામસ છે, સ્નાન રાજસ છે, હોમ સાત્ત્વિક છે. 'વિગેરે' શબ્દથી તેઓના પ્રકારો (જણાવેલા છે). પહેલાનાં જન્મમાં આ (સાધનો) કરીને આજ (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન ઇશ્વરનું સારી રીતે પૂજન કરેલું. 'हि' શબ્દથી આ અર્થ યોગ્ય હોવાનું (જણાવેલું છે). ફલ (પ્રાપ્ત થતાં તેનાં) કારણનું અનુમાન યોગ્ય છે, કારણથી કાર્યનું અનુમાન ખોટું પણ પડે. જો કે આ (સાધનો)થી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, છતાં પણ મહાપુરુષની પૂજાની પૂર્ણતા (કરાવનાર) (આ) કાર્યો સાથેની* કોઈક પૂજાજ કહેલી છે. અથવા વ્રત વિગેરેમાં પૂજા કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. તેમાં વ્રત અંગ તરીકે કરીને પૂજાજ (આ પત્નીઓએ) મુખ્ય તરીકે કરેલી. તેમાં પૂજા અને વ્રત ધર્મ અને ભક્તિરૂપ હોવાથી ભગવાનનો પતિ તરીકે સંબંધ થયો.

'એમ કેમ જણાય કે આજ ઇશ્વરને પૂજેલા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે હે સખીઓ ! જેઓ અધરામૃતનું પાન કરે છે, કારણ કે અમૃતનું પાન ઈશ્વરનું પૂજન કરીને કરેલા ધર્મનું કાર્ય છે. અધરામૃત તો તેથી પણ (અધિક છે) તેનું આગળ વર્ણન કરશું 'હે સખિ !' એ સંબોધનથી (અધરામૃતની) ઇચ્છાને લીધે આપણને પણ સમાન દુ:ખ થાય છે એમ જણાવેલું છે, અધરામૃતનું આગળ વર્ણન કરશું.

'આ ધર્મ અને ભક્તિનું જ ફલ ભલે હોય, આમના પૂજનનું શું (પ્રયોજન)?' એવી શંકા થાય, તેથી જૂદા પ્રકારથી (આમનું પૂજન કર્યા વિના) આ ફલ મળતું નથી એમ 'વ્રજની સ્ત્રીઓ (મોહ પામેલી)' શબ્દથી કહે છે, ગોપીઓએ પણ કાત્યાયનીના વ્રતમાં ભક્તિથી ગાન કરીને વ્રત સ્નાન પૂજન વિગેરે કરેલાં, પરંતુ પૂજન કાત્યાયનીનું કરેલું તેથી તેઓની ઈચ્છા પૂર્ણ ન થઈ, કારણ કે જે અધરામૃતમાં ચિત્ત હતું જેઓનું, તેઓને માત્ર મોહ જ થયો. ૨૭.

આમનું ભાગ્ય ભલે હો. આથી પણ રુકિમણી વિગેરેનું મોટું ભાગ્ય છે, કારણ કે તેઓ કાળને લીધે પ્રવાહમાં પડેલી, બીજે પરણાવવામાં આવતી હોવા છતાં, ભગવાને પોતે ઉદ્યમ કરી બલથી (તેમને) પોતાની કરી અમૃતનું પાન કરાવ્યું, અને પોતાના જેવા પુત્રો આપ્યા. તેઓએ ઇશ્વરનું પૂજન ઉત્તમ કરેલું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे प्रमथ्य चैद्यप्रमुखान्हि शुष्मिणः ॥
प्रद्युम्नसाम्बाम्बसुतादयोऽपरा याश्चाहृता भौमवधे सहस्रशः ॥२८॥

---

૧. મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બે પ્રકારની છે (પ્ર) આ શ્લોકમાં મર્યાદા પ્રકારની પત્નીઓનું નિરૂપણ છે, કારણ કે વ્રત વિગેરે સાધનોથી પ્રભુની પતિ તરીકે પ્રાપ્તિ થઇ છે.

૨. ભગવાને હાથ ગ્રહણ કર્યો તે (પ્ર)

* ... પાઠ લીધેલો છે.

કરે છે. સભા, પારિજાત વિગેરે તો ત્યાં (સ્વર્ગમાં) થી જ આણેલા છે, કારણ કે હલકા (સ્થલ) માંથી ઉત્તમ (સ્થલ) માં લવાય. તેવી વિગેરે અનન્ત પ્રકારની (દ્વારકાની) ઉત્તમતા છે વળી (દ્વારકા) ભૂમિનો પણ યશ કરનારી છે. જેમ દેહના એક ભાગમાં રહેલું હોવા છતાં પણ નયન સર્વ (દેહ) ને આ લોકનું અને પરલોકનું ફલ આપે છે, તેમ દ્વારકાના સંબંધવાળી બધીએ ભૂમિ [ફલ (યશ) પ્રાપ્ત કરે છે], કે જેમાં દ્વારકા છે તે પૃથ્વી ધન્ય છે. આ ઉત્તમતા ભલે દૂર રહી. સમાધિવાળા હૃદય કરતાં પણ આ ઉત્તમ છે, તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સમાધિમાં કોઇક જ, કોઇક જ સમયે આત્માને જૂએ છે, અહીં (દ્વારકામાં) રહેનાર સર્વ સદા (ભગવાનનાં દર્શન કરે છે). વાયુ અને મન ચંચલ હોવાથી અને ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડતો હોવાથી સમાધિમાં રહેવું બહુ કઠણ છે, દ્વારકામાં તો ભગવાનની કૃપાથી રહેવાય છે, અને કૃપા સુખરૂપ સ્થિર છે, તેઓ દર્શન કરે તે માટે જ ભગવાન ત્યાં રહેલા છે, 'સ્મિત સાથેની દૃષ્ટિ' (કરતા) હોવાથી ભક્તિ અને જ્ઞાન આપનારા, અને સર્વ ઇંદ્રિયોને આનંદ કરાવનારા છે. પોતાના પતિ હોવાથી (દ્વારકાના રહીશો) ભય રહિત અને દોષ વિનાના છે. 'પ્રજા' શબ્દથી (તેઓ) પાલન કરવા યોગ્ય (જણાવેલા છે), અને 'પતિ' શબ્દથી (તેઓના ભગવાન) એકલા આધાર હોવાનું (કહેલ છે). ૨૬

એ પ્રમાણે જડ (ભૂમિ) ની સરસાઇ કહી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી ભગવાનની પત્નીઓની સરસાઇ કહે છે:–

नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः समर्चितो ह्यस्य गृहीतपाणिभिः ॥
पिबन्ति याः सख्यधरामृतं मुहुर्व्रजस्त्रियः संमुमुहुर्यदाशयाः ॥२७॥

હે સખિ! જેમણે આમનો હાથ ગ્રહણ કરેલો છે, (અને) જેમાં ચિત્ત રાખેલી વ્રજની સ્ત્રીઓ મોહ પામેલી તે અધરામૃતનું જેઓ વારંવાર પાન કરે છે, તેઓએ નિશ્ચય વ્રત સ્નાન હોમ વિગેરેથી ઇશ્વરનું સારી રીતે પૂજન કરેલું. ૨૭

સ્ત્રીઓ મર્યાદા અને પુષ્ટિથી તેમની (ભગવાનની પત્નીઓ) થએલી બે પ્રકારની[1] છે. તે બંને પ્રકારનીઓને જે સર્વ પુરુષાર્થોનો નાશ કરનારૂં અને અસાધન છે તેજ સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થયું. એવી રીતે (સ્ત્રીઓનાં) સ્વરૂપમાં બે ભેદ છે, અને સાધન[2] એક છે. આમનો હાથ જેમણે ગ્રહણ કરેલો છે, તેઓએ નિશ્ચય હરિનું પૂજન કરેલું છે, ગૃહસ્થાશ્રમનું ફલ ધર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. અને ભગવાનરૂપ ફલ ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તે બંને ભેગાં થએલાં છે તેઓમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું (ફલ) મુખ્ય છે, કારણ કે ગોપીઓએ ઇચ્છેલા પદાર્થનો ભોગ (તેથી) થાય છે. તેથી ધર્મ કરાવનારાં (સાધનો)

ઘણું ઉત્તમ કરે છે, ઉત્તમપણું સનક વિગેરે સત્પુરુષોમાં છે, તેના કરતાં પણ ઘણું જ ઉત્તમ કરે છે, તેનું કારણ શ્લોક ૨૯ ના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે, કારણકે સત્પુરુષો કોઈકવાર જ ભગવાનના ઘેર આવી તેમનાં દર્શન કરે છે. આમને તો તેથી ઉલટું છે. ભગવાન આમના ઘેરથી કોઈપણ સમયે જતા નથી; ઉલટું પારિજાત વિગેરે લાવીને તેમના માનને ઉતારે પણ છે. 'ત્યારે (ભગવાન તેમને) દોષ જ પ્રાપ્ત કરાવે છે, ગુણ (પ્રાપ્ત કરાવતા) નથી. તેથી તેમનું શું ભાગ્ય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હૃદયમાં સ્પર્શ કરતા' એમ કહેલું છે. તેઓનાં હૃદયમાં રહીને ભગવાન તેઓનો સ્પર્શ કરે છે, તેઓનાં હૃદયમાં ભગવાન છે, તેથી તેઓમાં દોષ નથી. ૨૮. ૨૯.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપનું અને (તેમના) સંબંધથી થતા ફલનું શ્રવણ કરીને, સંમતિથી તેઓ સત્ય કહેનારી હતી એમ દૃઢ કરીને, મંદ હાસ્યથી તેમને વશ કરીને અને ભક્તિ આપીને તેમનું વચન સત્ય કરતાં, ભગવાન દ્વારકા પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે—

एवंविधा गदन्तीनां स गिरः पुरयोषिताम् ॥
निरीक्षणेनाभिनन्दन् सस्मितेन ययौ हरिः ॥३०॥

શહેરની સ્ત્રીઓ એવા પ્રકારની વાણીઓ બોલતી હતી ત્યારે સ્મિત સાથેની દૃષ્ટિથી (તેમનું) અભિનંદન કરતાં[2] ભગવાન પધાર્યા. ૩૦.

આ એક પ્રકાર કહ્યો. એવા બીજા પણ પ્રકારો હતા; કારણકે સ્ત્રીઓના સમૂહો ઘણા હતા. ભગવાને બધીએ વાણીઓ સાંભળી. 'શહેરની સ્ત્રીઓ'[1] શબ્દથી મોટેથી કહેવાનું કારણ કહેલું છે. 'સાચું કહ્યું' એવું અભિનંદન. (ભગવાને કર્યું) ૩૦

રાજાને જ્ઞાનથી ભક્તિ વધારે અધિક હતી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय मधुद्विषः ॥
परेभ्यः शङ्कितः स्नेहात्प्रायुङ्क्त चतुरङ्गिणीम् ॥३१॥

શત્રુઓની શંકાવાળા અજાતશત્રુએ મધુના શત્રુનાં રક્ષણ માટે સ્નેહથી ચાર અંગોવાળી સેના આપી. ૩૧.

---

૧ 'શહેરની સ્ત્રીઓ' શબ્દથી ધૃષ્ટતાથી મોટેથી બોલવાનું કારણ જણાવ્યું (પ્ર)

૨. 'સત્ય કહ્યું,' એ અભિનંદન કરવાનું કારણ જાણવું (પ્ર)

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं निरस्तशौचं बत साधु कुर्वते ॥
यासां गृहात्पुष्करलोचनः पतिर्न जात्वपैत्याहृतिभिर्हृदिस्पृशन् ॥२९॥

જેઓ વીર્યરૂપ કિંમતથી લાવેલી, સ્વયંવરમાં લાવેલી, શિશુપાલ જેમાં મુખ્ય હતો તેવા પ્રણય કરનારાઓને કચરડીને લાવેલી, બીજી જેઓ પ્રદ્યુમ્ન સાંબ અંબ વિગેરે પુત્રોવાળી, અને જેઓ ભૌમનો વધ કર્યો ત્યારે હજારો લાવવામાં આવેલી, આ (સ્ત્રીઓ), જેઓના કમલનયન પતિ (તેમના ઇચ્છેલા પદાર્થો) લાવી આપી (તેમનાં) હૃદયમાં સ્પર્શ કરતાં (તેમનાં) ઘરમાંથી કોઇપણ સમયે જતા ન હતા, તેઓએ જેનાં સૌંદર્યની અવગણના થએલી અને જેમાં પવિત્રતા નથી તેવાં સ્ત્રીપણાંને અરેરે ! ઘણું ઉત્તમ કરેલું છે. ૨૮. ૨૯.

વીર્ય જ હતું કિંમત કાર્ય પાર પાડનારૂં દ્રવ્ય, તેનાથી લાવેલી, તેથી રાક્ષસ વિવાહ કહ્યો. 'સ્વયંવરમાં' (લાવેલી) થી ગાંધર્વ વિવાહ કહ્યો; 'ક્ષત્રિયના ગાંધર્વ અને રાક્ષસ તે બે (વિવાહો) જ ધર્મ પ્રમાણેના મનાએલા છે, તે વાક્ય પ્રમાણે મુખ્ય વિવાહથી પરણેલીઓ હતી. 'બીજાને પરણાવાતી (ભગવાન) કેમ હરી લાવ્યા ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કચરડીને (લાવ્યા)' એમ કહેલું છે. '**चैद्यः**' એટલે શિશુપાલ. તે જેઓમાં મુખ્ય હતો, તેવા જરાસંધ વિગેરે '**शुष्मिणः**' પ્રણય કરનારા (હતા). અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં જય થવાથી પણ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી ધર્મ વિગેરે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીઓ ધર્મ અને ભક્તિને યોગ્ય છે, અને શિશુપાલ વિગેરે પોતે દુષ્ટ પ્રણય કરનારા બ્રાહ્મણની પેઠે દાનમાં પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છતા હતા. તેથી ભગવાન હરી લાવ્યા તે યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ અને અંબ પુત્રો હતા જેઓનાં, (તે) રૂકિમણી જાંબવતી અને મિત્રવિંદા હતી. 'મહાંસ' જ અંબ. **महान्** મોટો છે **अंसः** ખંભો જેનો, એવો વ્યુત્પત્તિથી થતો જ શબ્દ તે (નામ) માં સ્વીકારેલો છે. વળી જે સોળ હજાર (સ્ત્રીઓ) ભૌમનો વધ કર્યો ત્યારે લાવેલા, તેઓની ગણત્રી ઋષિઓથી જ થાય, બીજાથી થાય નહીં, તેથી 'હજારો' એમ કહેલું છે. તેઓનું ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન સ્ત્રીપણું જ હતું, અને તે પણ ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય ન હતું, કારણકે ભગવાનના સૌંદર્ય કરતાં તેઓ સુંદર ન હતી, શાપને લીધે, કેદખાનાંને લીધે અને બીજાએ પકડેલી હોવાથી (તેમનું સ્ત્રીપણું) '**निरस्तशौचम्**' શુદ્ધિ વિનાનું હતું, '**बत**' 'અરેરે' ખેદ દર્શાવનારો છે. અમો વિગેરેમાં આ (અશુદ્ધિ) ન હોવા છતાં પણ ભગવાન (અમને) પ્રાપ્ત થતા નથી. તેથી જેમ ભગવાનની શક્તિ પોતાની ઈચ્છાથી ઘણાં હલકાંને પણ ઘણું ઉત્તમ કરે છે, તેમ આ (સ્ત્રીઓ) પણ ઘણાં હલકાં સ્ત્રીપણાંને

કુરુજાંગલ, પાંચાલ. શૂરસેન, યમુનાના તીરે આવેલા દેશો, બ્રહ્માવર્ત, કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય. સારસ્વત, પછી મારવાડ, અને ધન્વને ઓળંગી સૌવીર, આભીર, (તેનાથી) દૂરના આનર્તદેશમાં, હે ભાર્ગવ! સ્હેજ થાકેલા ઘોડાવાળા શક્તિમાન પધાર્યા. ૩૩. ૩૪

કુરુજાંગલ* [દેશ એટલે હસ્તિનાપુર દેશ, પાંચાલ વિગેરે દેશોનો એક ભાગ, કારણકે તે સમયે એવી રીતે ભાગલાથી માર્ગમાં રહેલ ન હતો. (જેઓ માર્ગમાં હતા) તેમના નામ કહે છે 'પાંચાલદેશ' એટલે કંપિલા દેશ] શૂરસેન બટેશ્વર દેશ (મથુરા પાસેનો પ્રદેશ), અને બીજા યમુનાના સામા કાંઠે આવેલા યમુનાના તીર ઉપરના પ્રદેશો, પછી કુરુક્ષેત્ર દેશ, સરસ્વતી અને દષદ્વતીની વચેનો દેશ બ્રહ્માવર્ત, મત્સ્ય દેશ એટલે વિરાટનો દેશ. પછી સરસ્વતીના તીર ઉપરના દેશ અંબિકાની આસપાસનો વિગેરે. મારવાડ થોડા જલવાળો દેશ ધન્વ જલવિનાનો દેશ. ભૂમિ અને રેતીનો ભેદ જણાવવા (વચ્ચે) 'अथ' 'પછી' શબ્દ મૂકેલો છે. સૌવીરદેશ, સૌરાષ્ટ્ર, આભીરદેશ કુંતીપુરદેશ. તેનાથી પણ દૂર આનર્ત દ્વારકાનો પ્રદેશ. વચ્ચે દેશનાં નામોથી અકળાએલાનું 'હે ભાર્ગવ! એવું સંબોધન કરેલ છે. ભૃગુવંશના તેમ (અકળાય તે) યોગ્ય છે, પરંતુ ભગવાન જ તે દેશોમાં પધારેલા. એક જ દિવસમાં તેટલે દૂર જવા છતાં, (તેમના ઘોડા) સ્હેજ જ થાકેલા; પરંતુ પૂરા થાકેલા નહીં. 'એક જ દિવસમાં કેમ એવી રીતે પધાર્યા?' એ વિષયનું કારણ 'શક્તિમાન' શબ્દથી કહેલું છે. ૩૩ ૩૪.

મધ્યે જૂદા જૂદા સ્થલે ભગવાનની પૂજા થઇ તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

तत्र तत्र ह तत्रत्यैर्हरिः प्रत्युद्यतार्हणः ॥
सायं भेजे दिशं पश्चाद्गविष्ठो गां गतस्तदा ॥३५॥

જૂદા જૂદા સ્થલે ત્યાંના વતનીઓથી નિશ્ચય પૂજન કરાએલા હરિ સંધ્યા સમયે પશ્ચિમ દિશાએ પહોંચ્યા ત્યારે સૂર્યે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૫.

'ह' શબ્દ નિશ્ચય દર્શાવનારો છે. કોઈપણ દેશ ભગવાનનું પૂજન કર્યાવિનાનો ન રહ્યો, એવો અર્થ છે. प्रत्युद्यतं સામું લાવી રાખેલ હતી. अर्हणं પૂજન સામગ્રી જેમની, તેવા (ભગવાન હતા). ભગવાન પધારશે, તેથી પહેલેથી જ રસ્તામાં જ પૂજાનાં સાધનો (લોકોએ) રાખેલાં, એવો અર્થ છે. એવી રીતે પૂજા કરાએલા ભગવાન સંધ્યાકાલે 'પશ્ચિમ દિશાએ' પશ્ચિમ સમુદ્રના તીરે પહોંચ્યા. ત્યાં વિશ્રામ કર્યો, કારણકે ગાયો (ચરીને પાછી આવતાં તેમ) ની રજ

* [ ] કૌંસમાં દર્શાવેલ ભાગ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં નથી.

ભગવાનની ઇચ્છાથી 'અજાતશત્રુ' એ (પોતાનાં) નામથી ઉલટું કાર્ય કર્યું. (તેનાં) જ્ઞાનની પેઠે સ્વભાવ પણ તેવો થયો.* 'गोपीथाय' એટલે રક્ષણ માટે. 'મધુના શત્રુ' શબ્દથી (ભગવાનને) ભય ન હોવાનું (જણાવેલું છે). 'શત્રુઓની' એટલે જેઓના બંધુઓ (યુદ્ધમાં) હણાયા હતા તેમની. 'ચાર અંગોવાળી' એટલે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળવાળી. ૩૧

આટલા સમય સુધી કૌરવો અને યાદવો ભેગા મળેલા હતા, હવે બંને જૂદા પડયા અને પછી ગયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

अथ दूरागतान् शौरिः कौरवान् विरहातुरान् ॥
सन्निवर्त्य दृढं स्निग्धान् प्रायात्स्वनगरीं प्रियैः ॥३२॥

પછી દૂર આવેલા, વિરહથી દુ:ખી થએલા, ગાઢ સ્નેહવાળા કૌરવોને પાછા વાળી શૌરિ મળતીઆઓ સાથે પોતાની નગરીએ ગયા. ૩૨.

બંનેમાં[1] કારણ ભગવાન જ હતા. (કૌરવો) દૂર સુધી આવેલા. 'શૌરિ' શબ્દથી લોકના વ્યવહારની દઢતા સૂચવેલી છે. શૂર પાંડવોની માનો પિતા, (અને) ભગવાનનો દાદો હતો. તેથી બંને એક જ હતા. (કૌરવો) દૂર આવવાથી દુ:ખી થએલા ન હતા, પરંતુ વિરહથી (દુ:ખી થએલા) છતાં પણ દુ:ખી (પુરુષો) સાથે જવું યોગ્ય નહીં. તેથી દુ:ખી થએલાઓને પાછાવાળી મળતીઆઓ સાથે (ભગવાન) ગયા. કૌરવો પોતાના મનમાં જ 'અમે સાથે નહીં જઇએ' એવા વિચારથી વિરહને લીધે દુ:ખી થએલા. તેથી ભગવાને પાછા વાળેલા. 'ઘણા દુ:ખી થએલાઓ ઘેર પણ ન જાય' એવી શંકા ન કરવી, કારણકે તેઓ ગાઢ સ્નેહવાળા હતા; કારણકે ગાઢ સ્નેહવાળો તરત નાશ પામતો નથી. ૩૨.

માર્ગમાં રહેલા દેશો નીચેના બે શ્લોકોથી જણાવે છે:—

कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्छूरसेनान् सयामुनान् ॥
ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥३३॥
मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ॥
आनर्तान् भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाग्विभुः ॥३४॥

---

* ભગવાને મધુને હણેલ, તેથી તેમને ભય ન હોય, છતાં શત્રુઓની શંકાથી રક્ષણ માટે સૈન્ય મોકલ્યું. જ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ કાર્ય થયું. ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવા છતાં તેમના ઉપરના સ્નેહથી રક્ષણ કરવા સેના મોકલી, એટલે જ્ઞાનથી ભક્તિ અધિક ગણી એમ તેનો સ્વભાવ જણાવ્યો. એવો અર્થ જણાય છે.

૧. ભેગા મળવામાં અને જૂદા થઇ જવામાં (प्र)

॥ अथैकादशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય અગીઆરમો.

एवं कौरवभक्तानां सर्वसौख्यं निरूपितम् ॥
द्वारकास्थितभक्तानामेकादश उदीर्यते ॥१॥

એવી રીતે કૌરવભક્તોનું સર્વ (પ્રકારનું) સુખ કહ્યુ, અગીઆરમા (અધ્યાય) માં દ્વારકામાં રહેલા ભક્તોનું સુખ કહે છે. કા ૧.

प्रवेशे च प्रविष्टस्य स्थितस्याप्युत्सवस्त्रिधा ॥
प्राकृतानामिव स्नेहः शास्त्रार्थं जानतामपि ॥२॥
कृष्णेच्छातस्तदित्युक्त्वा प्रत्यापत्तिर्निरूप्यते ॥

(ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, પ્રવેશ કરેલાનો, અને વળી રહેલાનો (એમ) ત્રણ પ્રકારનો ઉત્સવ કહેશે. શાસ્ત્રાર્થ જાણનારાઓને પણ પ્રાકૃત[1] (પુરુષો) જેવો પ્રેમ થયો. તે શ્રીકૃષ્ણની ઈચ્છાથી (થયું) એમ કહી (પહેલાનું સુખ) ફરી પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે. કા. ૨॥

ગયા અધ્યાયના અંતે ભગવાન દ્વારકામાં પ્રવેશ કરે તે માટે ઉત્તમ મુહૂર્ત (થયાનું) કહ્યું. અહીં પ્રવેશ કરતાં પ્રથમ મંગલ થયાનું કહે છે.

शङ्खनादस्तथा स्निग्धदर्शनं स्तोत्रमेव च ॥३॥
दूरान्मङ्गलमेतद्धि कलशादिस्तथाऽन्तिके ॥

શંખનાદ, તેમજ પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ અને વળી સ્તુતિ, આ દૂરથી થએલ મંગલ છે. તેવી રીતે કલશ વિગેરે સમીપમાં (થએલ) મંગલ છે. કા. ૩॥

दुःखिते नगरे कृष्णो न प्रवेशमिहार्हति ॥४॥
अतः शङ्खनिनादेन सुखिनस्तान् करोति हि ॥

અહીં દુઃખી થએલા નગરમાં શ્રી કૃષ્ણ પ્રવેશ કરે નહીં, તેથી શંખનાદથી તેઓને નિશ્ચય સુખી કરે છે. કા. ૪॥.

द्वारका जलदुर्गं हि तदन्ते नगरं महत् ॥५॥
आनर्ताख्यं तत्प्रवेशः पूर्वं पश्चात्पुरस्य हि ॥

---

૧. સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારના ભેદવાળા હોવાથી તેમને પ્રાકૃત પુરુષ જેવો પ્રેમ થયો. (प्र)

ઉડતી હોય ત્યારે નગરમાં પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે. ભગવાન જ્યારે સંધ્યાની રાહ જોઈ રહ્યા, ત્યારે સૂર્યે વિલંબ ન કર્યો એમ 'ત્યારે સૂર્યે જલમાં પ્રવેશ કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે 'गवि' (સૂર્યનું) કિરણ '**अवस्थिते**' રહ્યું, માત્ર બિંબ દેખાતું હતું, એવો અર્થ છે. તેવા સૂર્યે 'સવારે જલમાંથી ઉપર આવે છે, સાંજે જલમાં પ્રવેશ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે 'गां गतः' જલમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉત્તમ મુહૂર્ત થયું, એવો અર્થ છે.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રી વલ્લભદીક્ષિતે શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો દશમો અધ્યાય સમાપ્ત.

तमुपश्रुत्य निनदं जगद्भयभयावहम् ।
प्रत्युद्ययुः प्रजाः सर्वा भर्तृदर्शनलालसाः ॥३॥

જગતના ભયને ભય કરનાર તે અવાજ સાંભળીને સ્વામીનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી બધી પ્રજા સામે ગઈ. ૩.

'જગતના ભયને ભય કરનાર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે જે સાંભળવાથી મૃત્યુનો ભય પણ જતો રહે છે તો પછી બીજા ભયનું તો કહેવું જ શું? 'હણવાના સ્વભાવવાળું પાંચજન્ય આયુધ શત્રુઓનો વધ કરવા ઉત્પન્ન કરેલું, તેનો અહીં મંગલ (કાર્ય) માં ઉપયોગ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી અહીં પણ હણનારનાં સ્વરૂપથી જ (તે) મંગલ કરનારૂં થાય છે, એમ (જણાવવા) 'જગતનો જે ભય, તેને ભય કરનાર છે,' એમ કહેલું છે. 'प्रत्युद्ययुः' એક બીજાને પ્રતિકૂલ થાય તેવી રીતે 'उत' 'ऊर्ध्वम' આગળ ગયા. 'या' ધાતુ પહોંચવાના અર્થવાળો છે. એક બીજાને હઠાવી દઇને, 'હું પહેલો, હું પહેલો' એવા પ્રકારથી આગળ ગયા, એવો અર્થ છે. 'सर्वाः' 'બધી' શબ્દથી એમ જણાવેલ છે કે આ (વિષય) માં (તેઓને) વચલી જાતિઓ અટકાવનારી ન હતી, કારણકે સ્વામીપણું (સર્વને) સરખું હતું. ૩

तत्रोपनीतबलयो रवेर्दीपमिवादृताः ।
आत्मारामं पूर्णकामं निजलाभेन नित्यदा ॥४॥
प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुर्हर्षगद्गदया गिरा ।
पितरं सर्वसुहृदमवितारमिवार्भकाः ॥५॥

જેમ સૂર્યને દીપ ધરે તેમ ત્યાં ભેટ લાવેલા, આદર પામેલા, પ્રેમથી ખીલેલા મુખવાળાઓએ, સદા નિજ લાભથી આત્મામાં આનંદ કરનાર. જેમની કામના પૂર્ણ છે તેમને - જેમ બાલકો. પિતાને સર્વનું હિત કરનારને (તથા) રક્ષણ કરનારને કહે તેમ - હર્ષથી ગદ્‌ગદ્ થએલી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪. ૫.

શાસ્ત્રના અર્થનું સંપૂર્ણ પાલન થાય તે માટે સર્વ હાથમાં ભેટ લઇ આવ્યા. 'તેઓમાં મોટા અને નાના પણ આપવા આવેલા હોય, (તેથી) ગરીબો પણ હોવાનું સંભવે છે, તેમની ભેટ ભગવાનને કયા ઉપયોગમાં આવે?' એવી શંકા થાય, તેથી સૂર્યને દીવો ધરે તેમ' એમ કહેલું છે. बलि એટલે પૂજન કરવાનું દ્રવ્ય; કારણકે ભગવાનથી જૂદો થએલો કોઇક ક્રિયાથી તેમની સાથે સંબંધમાં આવે, ત્યારેજ તેને પરમ આનંદ થાય, તેમાં દૃષ્ટિથી ઇંદ્રિયનો સંબંધ થવા છતાં પણ દેહથી સંબંધ થાય તે માટે ભેટ લાવેલા. સૂર્યને લક્ષ્યમાં રાખી દીપનું દાન (કરવાનું) શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. દીપથી, સૂર્યનું કાંઈ કાર્ય થતું નથી,

દ્વારકા જલના કિલ્લાવાળી હતી. તેના આગળના ભાગમાં 'આનર્ત' નામનું મોટું નગર હતું. પહેલાં તેમાં પ્રવેશ કર્યો, પછી પુર (દ્વારકા) માં (પ્રવેશ કર્યો.) કા. પા.

તેથી ભગવાને આનર્ત નગર પાસે જઇ પાંચજન્ય (શંખ) વગાડયો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

आनर्तान् स उपव्रज्य स्वृद्धान् जनपदान् स्वकान् ॥
दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव ॥१॥

પોતાનાં ઘણાં સમૃદ્ધ આનર્ત ગામ પાસે આવી, તેઓના શોકની શાંતિ કરતા હોય તેમ તેમણે ઉત્તમ શંખ વગાડયો. ૧

'आनर्तान्' શબ્દમાં બહુવચન છે તે વચલા ગામોના અભિપ્રાયથી (મૂકેલું છે). 'स्वृद्धान्' એટલે અનાજ ધન વિગેરેથી સારી રીતે સમૃદ્ધ થએલા. 'स्वकान्' એટલે પોતાનાં, દ્વારકા રહેવા આવ્યા પછી વસાવેલાં. 'જેનો નાદ દાનવોના અહંકારને હરનારો છે' એ વાકય પ્રમાણે અમંગલરૂપ દૈત્યોને દૂર કરવા 'दरवरम' શ્રેષ્ઠ શંખ (પાંચજન્ય) વગાડયો. ૧.

ભગવાનથી વગાડાતા શંખનું કોઇકે વર્ણન કર્યું, તે પણ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

स उच्चकासे धवलोदरो दरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमा ॥
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे यथाऽब्जषण्डे कलहंस उत्स्वनः ॥२॥

જેમ કમલના સમૂહમાં મોટો અવાજ કરનારો હંસ શોભે તેમ શ્વેત અંદરના ભાગવાળો પણ મોટાં ડગ ભરનારના અધરની રતાશથી લાલ થએલો, કરકમલોના પોલાણમાં (રાખી) વગાડાતો તે શંખ ઘણો શોભતો હતો. ૨

તે શંખ ऊर्ध्वं અત્યંત શોભતો હતો. શ્વેત હતું 'उदर' અંદરનો ભાગ જેનો, એવો શંખ મોટાં ડગ ભરનાર (ભગવાન) ના અધરના રાતા રંગથી शोणिमा લાલ રંગનો થએલો. બે કરકમલોની મધ્યેના પોલાણમાં, જેમ કમલના સમૂહમાં મોટો અવાજ કરનારો હંસ હોય તેમ (શોભતો હતો.). ૨

પાંચજન્યનો અવાજ સાંભળીને, બધા દેશ અને નગરના વાસીઓ નિશ્ચયપૂર્વક ભગવાન પધારેલા છે એમ જાણીને, પરમાનંદથી સંતોષ પામેલા હોવા છતાં પણ (ભગવાનનાં) દર્શન કરવા (તેમની) પાસે ગયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

વિષયોના સંબંધમાં 'સદા' એમ કહેલું[2] છે. અવતાર (ધારણ કરેલ) સ્થિતિમાં પણ (ભગવાન) (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં જ રહેતા હોવાથી 'नित्यदा' 'સદા' એમ કહેલું છે. સ્તુતિ કરવાના પક્ષમાં આવેલા 'દુઃખી હશે' એવી શંકા કરીને, તેવા હોય તો સ્તુતિ (કરવાનું) સંભવે નહીં, તેથી તેમ (દુઃખી થએલ) ન હતા એમ જણાવવા 'આત્મામાં આનંદ કરનાર' વિગેરે કહેલ છે.

સ્નેહ બહાર કાઢતાં સ્તુતિ કરે છે, તેથી 'પ્રેમથી ખીલેલાં મુખવાળાઓ' શબ્દથી ભગવાનની પ્રીતિ થાય તે માટે તેઓનું સ્વરૂપ કહેલું છે. કારણકે પ્રેમથી મુખ ખીલી ઉઠે તે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જેઓનાં જેમનાં વિરહથી મુખ બીડાઇ ગએલાં, તેઓનાં મુખ તેમનાં દર્શનથી ખીલ્યાં, કારણકે (મુખ ખીલે) ત્યારે મુખમાં રહેલું માધુર્ય પ્રકટ થાય છે. તેથી તે (માધુર્ય) સાથેનાં વાક્યો મીઠાં થાય છે. વળી 'હર્ષથી ગદ્ગદ્ થએલી વાણીથી' (કહ્યું). કારણકે ગાનરૂપ સ્તુતિ વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે (તે) સ્થિર મનવાળાઓને કર્મ (કરવા) માં ઉપયોગી છે, પરંતુ પ્રેમથી વ્યાકુલ થએલ ચિત્તવાળા ભક્તોને (ઉપયોગી નથી). તેથી 'વાણીથી' એમ કહેલું છે. તેમાં પણ જે હર્ષ એટલે આનંદનો ઉદ્ગમ (ઉત્પત્તિ) તેના વડે ગદ્ગદ્ થયેલી (વાણીથી). 'ગદ્ગદ્' શબ્દ અનુકરણ (જણાવનારો) શબ્દ છે, શબ્દમાં તેવો અવાજ થતો હોવાનું કહે છે. 'ગદ્' અસ્પષ્ટવાણીના અર્થવાળો (ધાતુ) હોવાથી બે વાર કહેલો 'ગદ્' ધાતુ આદર જણાવે છે. એવી રીતે હર્ષ અને આદર સાથે ગ્રહણ કરેલી (ઉચ્ચારેલી) વાણી જેમ તેમ નીકળે છે. તે શ્રવણ કરનારમાં પણ હર્ષ અને આદર ઉત્પન્ન કરે છે. તે 'ગદ્ગદ્ (વાણીથી)' શબ્દથી કહેલું છે. પાંચમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી ઉદ્ધતાઇનો દોષ ન હતો એમ કહેલ છે. જેમ બહારગામ ગએલા પિતા આવે, ત્યારે (તે) મહારાજા હોય તેમ તેના પુત્રો (તેની) પાસે આવે છે (તેમ આવ્યા). આ (દૃષ્ટાંત) માં તેવું (આમના જેવું) વિકલપણું નથી, તેથી બીજું દૃષ્ટાંત 'સર્વનું હિત કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. 'ગાય ખરેખર સર્વની મિત્ર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ગાય સર્વનું હિત કરનારી છે. (તે સાંજે ચરીને આવે ત્યારે) જેમ તનો સંધ્યા સુધી ભૂખ્યો રહેલો વાછડો પોતાની જાતિનો શબ્દ કરતો (તેની) પાસે દોડી આવે છે (તેમ આવ્યા). આ (દૃષ્ટાંત) માં પણ સર્વથી અધિક દીનતા ન હોવાથી, 'રક્ષણ કરનાર' શબ્દથી ત્રીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ વન વિગેરે ભયવાળા સ્થાનમાં ચોર વિગેરેથી મારવામાં આવતા છોકરાઓ પહેલાં પરિચયમાં આવેલા રક્ષણ કરવાની શક્તિવાળાને જોઇને (તેની) પાસે આવે, અને પોતાનું દુઃખ જણાવે તેની પેઠે ભગવાન પાસે આવ્યા, એવો અર્થ છે. ૪. ૫.

સર્વ પ્રજા ચાર પ્રકારની છે, પહેલાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના ભેદથી બે પ્રકારની છે. પુરુષો જ્ઞાની, વિષયી અને ભક્તના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે, તે પૈકી

૨. 'કહેલું છે' એટલે વ્યાખ્યાન કરેલું છે (પ્ર)

છતાં પણ 'તમે ન હો ત્યારે અમે આનાથી જીવીએ છીએ' એવી રીતે દીનતા દર્શાવી દયા ઉત્પન્ન કરવાનું (દીપ ધરવાનું) પ્રયોજન છે. તેવી રીતે ભગવાનને પણ પોતાનું દ્રવ્ય હોય તેની ભેટ કરી. તે સમયે ભગવાને સર્વને आदृताः આદર કરી સુખી કર્યા. પૂર્ણ થએલા મનોરથવાળાઓનું* તેઓનું જે કાર્ય[1] (ભગવાને કર્યું) તે 'આત્મામાં (ભગવાનમાં) આનંદ કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે.

અથવા (ભગવાને) પહેલાંજ આદર કરેલાઓ આત્મામાં આનંદ કરનાર (ભગવાન) પાસે ગયા (શ્લો. ૩) એવો સંબંધ લેવો. સ્તુતિનો આરંભ (કરવાનું) તો પાંચમા શ્લોકથી થાય છે. ઉત્તમ (પુરુષો) એ લાવેલી ભેટની પણ ભગવાનને જરૂર નથી, એમ કહેવા 'આત્મામાં આનંદ કરનાર, જેમની કામના પૂર્ણ છે' એવાં તેમનાં વિશેષણ કહેલાં છે, જેમને વિષયોની દરકાર જ નથી અને જેમના વિષયો પૂર્ણ (પ્રાપ્ત થએલા) છે, તે બંનેને વિષયોની જરૂર નથી. તે પૈકી વિષયોની દરકાર ન હોવાનું 'પર (ભગવાન) નાં દર્શનથી (રસ પણ) નાશ પામે છે' (ભ. ગી. ૨–૫૯) વાક્ય પ્રણાણે ભગવાન પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે થાય છે. ભગવાન તો ભગ પ્રાપ્ત કરેલા, આત્મામાં આનંદ કરનારા છે, અને તેથી જ 'આત્મામાં રમણ કરનાર, કામ પ્રાપ્ત થએલા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પૂર્ણ થએલી કામનાવાળા છે.

અથવા કામ તો પહેલાં સૃષ્ટિ (ચાલે તે) માટે ભગવાનમાં ઉત્પન્ન થએલો. તે સર્વ રચેલા પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરીને રહેલો, 'પૂર્ણ' એમ કહેવાય છે. તે જીવોમાં કોઈપણ સમયે પૂર્ણ થતો નથી, કારણકે વિષયો સર્વ જીવો માટે (રચેલા) છે. ભગવાનને તો સર્વ પ્રાપ્ત થએલ જ છે તેથી (તે) પૂર્ણ છે, બંનેમાં‡ (પૂર્ણ હોવાનું) કારણ 'નિજલાભથી' શબ્દથી કહેલું છે. 'નિજ' એટલે (ભગવાનનું) સ્વરૂપ,‡ અથવા 'निजाः' પોતાના સર્વ પ્રપંચના પદાર્થો‡ 'સદા' એટલે તિરોભાવની અવસ્થામાં, અને ઉત્પન્ન થએલ ન હોય તેવી દશામાં પણ, કારણકે આરંભમાં‡ અને અંતમાં અવ્યક્ત હોય છે, અને અવ્યક્ત ભગવદ્રૂપ હોવાથી

---

* આ શબ્દથી કામના પૂર્ણ થએલી હોય તેવા જણાવેલા, જણાય છે.

૧. ભગવાને કરવાનું જે કાર્ય, એટલે 'નિજ' ભગવાનનો લાભ થવાથી આત્મામાં આનંદ કરનારા અને પૂર્ણ થએલ કામનાવાળા જેમ થાય તેમ આદર કર્યો, એવી વાક્યની યોજના (કરવી) (प्र)

‡ 'બંનેમાં' એટલે ભગવાનમાં અને પ્રજાઓમાં. ભગવાન પોતાના સ્વરૂપમાં રહેનાર હોવાથી પૂર્ણ છે અને 'પ્રજા' સર્વ પદાર્થો પોતાના થવાથી, **'निज'** પોતાના પદાર્થોના લાભથી પૂર્ણ છે. ભગવાન સદા પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, અને પ્રજાના આ પદાર્થો સદા તેમના છે, કારણકે આરંભમાં એટલે ઉત્પન્ન થયા તે પહેલાં પણ અને અંતમાં એટલે નાશ થયા પછી પણ તે પદાર્થો અવ્યક્તમાં રહેલા છે, અને અવ્યક્ત પણ ભગવદ્રૂપ છે, એવો અર્થ જણાય છે. **'आत्मारामम'** અને **'पूर्णकामम्'** એ વિશેષણોનો એવી રીતે ભગવાનના અને પ્રજાના સંબંધમાં અર્થ કરેલો છે.

પૈકી 'કલ્યાણ' શબ્દથી જ્ઞાન વિગેરેનું રક્ષણ, 'અહીં' શબ્દથી સ્થાન ન ગૂમાવવાનું, અને 'ઇચ્છનારા' શબ્દથી (ભગવાન સાથે) જવાની ઈચ્છા થાય, ત્યારે તેવી શક્તિનું દાન (કહેલાં છે). જો કે વાક્યનો અર્થ (તેવો) નથી, છતાં પણ શબ્દોનો અર્થ (તેવો છે).

'દેહ કાલના પ્રવાહમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી, નમન થઇ શકે તે માટે પણ દેહ રહે તેવું ઇચ્છવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્યાં કાલની (પણ સત્તા ચાલતી નથી' એમ કહેલું છે. 'જ્યાં' એટલે નમન કરીને રહીએ ત્યારે નમ્ર (રહેતા) હોવાથી, ભગવાનના સેવક કાલની સત્તા (ચાલતી) નથી. 'પર' વાસુદેવ છે 'પ્રભુઃ' પ્રભુ જેના. (તેવો કાલ છે). ૬

વિષય પરાયણ પુરુષોએ નીચેનો શ્લોક કહ્યોઃ—

भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन त्वमेव माताऽथ सुहृत् पतिः पिता ॥
त्वं सद्गुरुर्नः परमं च दैवतं यस्यानुवृत्त्या कृतिनो बभूविम ॥७॥

હે વિશ્વનું શ્રેયઃ કરનાર! આપ અમારી સમૃદ્ધિ કરનાર થાઓ. આપ જ માતા, પછી મિત્ર, પતિ (અને) પિતા છો. આપ અમારા સદ્‌ગુરુ અને ઉત્તમ દેવ છો, જેમને અનુસરવાથી અમે કૃતાર્થ થઇએ. ૭

હે વિશ્વનું શ્રેયઃ કરનાર! બધાએનું આપ વિષયના સંબંધથી સાવયવિ શ્રેયઃ કરો છો, તેથી અમારી પણ સમૃદ્ધિ કરો.[1] અથવા 'नः त्वम्' 'આપ અમારા છો' એવું (સમૃદ્ધિ કરવાનું) કારણ કહેલું છે; કારણ કે આપ અમારા સ્વામી છો. સર્વ (વિષયો) ની પ્રાર્થના કરવામાં અયોગ્યતા ન થાય, તે માટે ભગવાનના છ ગુણો 'માતા' વિગેરેથી કહે છે. (૧) આપ જ અમારી માતા છો, કારણકે (અમે) આપની અંદરથી જ નીકળેલા છીએ. કારણકે ઉદરમાં રહેલા જીવોની જ બહાર સૃષ્ટિ થાય છે, અને અત્યારે પણ (આપના) બ્રહ્માંડ નામના ઉદરમાં રહેલા છીએ. લોકની દૃષ્ટિથી જે માતા છે તે ઑર જેવી અથવા પોષણ કરનાર જેવી છે. તેથી આપજ માતા છો. તેથી રડીને અથવા જબરજસ્તીથી આપનેજ પ્રાર્થના કરવી જોઇએ. (૨) વળી આપ મિત્ર છો. વિવેક ન હોય તેવી સ્થિતિમાં જેમ આપની પ્રાર્થના કરવી જોઇએ, તેમ 'અથ' ત્યાર પછી વિવેકવાળી સ્થિતિમાં પણ આપની જ પ્રાર્થના કરવી જોઇએ, કારણકે આપ 'બે સાથે રહેનારા મિત્ર પક્ષીઓ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે 'સુહૃત' મિત્ર છો. સુષ્ઠુ સારૂં 'हृत्' હૃદય છે જેનું તે 'સુહૃત્' મિત્ર, કારણકે એક જ હૃદયમાં બંને રહેલા હોય છે, અથવા સારી રીતે 'हरति' આપે તે 'सुहृत' (મિત્ર આપ છો). કારણકે સર્વ ફલના

૧. આજ વિષયી પુરુષોની પ્રાર્થના સમજવી (प्र)

આદ્ય[1] જ્ઞાનીઓનું વચન નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

नताः स्म ते नाथ सदाऽङ्घ्रिपङ्कजं विरिञ्चिवैरञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् ॥
परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत्परप्रभुः ॥६॥

હે નાથ! બ્રહ્મા શંકર દેવો અને ઇન્દ્રે નમન કરેલા, અહીં ઉત્તમ કલ્યાણ ઇચ્છનારાઓના આશ્રય થએલા. (અને) જ્યાં વાસુદેવ જેના પ્રભુ છે તે કાલની પણ સત્તા (ચાલતી) નથી, તેવા આપના ચરણકમલને અમે સદા નમન કરેલા છીએ. ૬

આપનાં ચરણકમલને અમે નમેલા છીએ. 'નમસ્કાર કર્યા કરવા, એ એટલું જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે' ભા. ૫-૩-૪ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શન થાય, ત્યારેનમન જ કરવું જોઇએ, કારણકે સર્વ જાણનાર હોવા છતાં, (આપણને) જૂદા રાખેલા છે, અને 'આપ ગરુડના આસનવાળાને શું આસન આપવું?' એ વાક્ય પ્રમાણે (પણ નમન જ કરવું જોઇએ). 'શું ફલ પ્રાપ્ત કરવા નમન કરવું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હે નાથ!' (એમ કહેલું છે). હે પાલન કરનાર પતિ ! આમ પોતે જ સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા હોવાથી આ નમસ્કાર સદાનો છે, કામનાથી કરેલો નથી, એમ 'સદા' શબ્દથી જણાવેલું છે. (આપની અંદર) પ્રવેશ (કરવા) ની પણ ઇચ્છા નથી, એવો અભિપ્રાય છે. 'બ્રહ્મલોક વિગેરેમાં જવાનાં ફલનો ત્યાગ કરીને, સદા નમન કરતા રહેવાની જ સ્થિતિ માટે કેમ પ્રાર્થના કરો છો?' તેથી 'બ્રહ્મા શંકર (દેવો અને ઇન્દ્રે) નમન કરેલા' એમ કહેલું છે. **विरिञ्चिः** બ્રહ્મા **वैरञ्च्यः** શંકર **सुराः** બીજા દેવો અને ઇન્દ્ર, એ ચાર પ્રકારના ઉત્તમ (દેવો) એ પણ નમન કરેલા (ચરણકમલ છે). ત્યાં પહોંચેલાઓનું પણ આજ કાર્ય છે. તેથી દૂર જવા કરતાં (દ્વારકામાં) નજીક રહીને જ નમન કરવું ઉત્તમ છે.

'જો કે* જ્ઞાનીઓને આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલની ઇચ્છા હોતી નથી, અને ભક્તિના રસને લીધે ભગવાનમાં ભળી જવાનું ઇચ્છતા નથી, છતાં પણ ભગવાન સાથે જવાની શક્તિ, સ્થાન ગૂમાવવાનાં કારણરૂપ વિઘ્નોનો અભાવ, અને પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાન વિગેરેનાં રક્ષણની જરૂર છે જ, તેથી તે માટે નમન કેમ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આશ્રય થએલાં' એમ કહેલું છે. '**इह**' (આ) સંસારના પ્રવાહમાં ઉત્તમ કલ્યાણ ઇચ્છનારાઓના જે '**परायणम**' આશ્રય થએલાં રક્ષણ કરનાર છે એવો અર્થ છે. 'અહીં કલ્યાણ ઇચ્છનારાઓનું' એ ત્રણ શબ્દોથી ચરણારવિંદજ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં (હોવાનું) કહેલ છે. તે

૧ '**आद्य**' એટલે પુરુષોમાં પહેલા (જ્ઞાનીઓ) (પ્ર)

* પ્રવેશ કરવાથી જૂદા રહેવાય નહીં, તેથી નમન ન થાય. ભક્તિરસ પણ ન મળે.

તે માટે એવું પ્રાપ્ત કરાવો કે જેથી અમે કૃતી (કૃતાર્થ) થઇએ, એવો અર્થ છે ૭

ભક્તોએ નીચેનો શ્લોક કહ્યો:-

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम् ॥
प्रेमस्मितस्निग्धनिरीक्षणाननं पश्येम रूपं तव सर्वसौभगम् ॥८॥

અહો! અમે આપથી નાથવાળા થયા, કારણકે જેનાં દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને પણ દુર્લભ છે, જેમાં પ્રેમ અને મંદહાસ્યથી સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિવાળું મુખ છે તેવું આપનું સર્વને કમનીય સ્વરૂપનું અમે દર્શન કરીએ છીએ. ૮

'અહો' શબ્દ આશ્ચર્યના અર્થવાળો છે. અમારા મનોરથો આપની ભક્તિથી જ પૂર્ણ થએલા, હમણાં આપ પણ મળ્યા એ આશ્ચર્યકારક છે. અથવા, અમે થોડી ભક્તિ કરી પરંતુ ફલ ઉત્તમ થયું એ આશ્ચર્ય છે, અમે આપથી નાથવાળા થયા છીએ. 'નારાયણમાં ચિત્ત રાખનાર સર્વ કોઇથી પણ ભય પામતા નથી' એ ધોરણ પ્રમાણે ભક્તોને (કોઈ પદાર્થની) જરૂર ન હોવાથી, શાસન કરનારની[1] જરૂર નથી. ભગવાનને તો ભક્તિના* વિષય તરીકે જ તેઓ સ્વીકારે છે. આમ હોવા છતાં જ્યારે ભગવાન પોતે જ ઉદ્યમ કરીને (તેઓનું) પાલન વિગેરે કરે છે, ત્યારે તેઓ નાથવાળા[2] થાય છે. તે આશ્ચર્યકારક તો છે, અહીં તો અમે[3] આપથી નાથવાળા થયા છીએ. આપ પોતે આવીને (અમારાં) સર્વ કાર્યો પૂર્ણ કરો છો, એવો અર્થ છે. વળી, આ[4] વળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન પોતે ભક્તોનું કાંઈક (કલ્યાણ) છૂપી રીતે કરે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, અહીં તો (તે) સાક્ષાત્ સર્વને પ્રસિદ્ધ થાય તેમ (અમારૂં) સર્વ (કલ્યાણ) કરે છે, એમ 'स्म' શબ્દથી (પ્રસિદ્ધિ) કહેલ છે વળી[5] જે (રૂપ) નાં અમે સદા દર્શન કરીએ છીએ. (તે આશ્ચર્ય છે), કારણકે સર્વને ભગવાનનો સદા સાક્ષાત્કાર થતો નથી, જો એમ કહો કે, સાત્વિકોને થાય છે, તો (તે ખોટું છે, કારણકે) 'સ્વર્ગમાં રહેનારાઓને પણ દુર્લભ છે.' त्रिविष्टपे સ્વર્ગે હોનારા

૧ પદાર્થોની જેને જરૂર હોય, તે અધિક લઇ લે તેથી તે તેમ ન કરે તે માટે શાસન કરનારની જરૂર છે. ભગવાનમાં ચિત્તવાળાને કોઇ પદાર્થની જરૂર નથી, તેથી તે પદાર્થ લે જ નહીં તેથી શાસન કરનારની જરૂર નથી તેથી તેમને કોઇનો ભય પણ નથી (પ્ર)

* 'ભક્તિના વિષય તરીકે સ્વીકારે છે' એટલે તેમની ભક્તિ જ કરે છે.

૨ 'તેઓ' એટલે ભગવત્પરાયણ ભક્તો (પ્ર)

૩ 'અમે' થોડી ભક્તિવાળા (પ્ર)

૪ 'આ' બીજું આશ્ચર્ય (પ્ર)

૫ અહીંથી વળી બીજું આશ્ચર્ય કહે છે (પ્ર)

ભોક્તા છો (તેથી આપનાર છો). તેથી આપ સર્વ ફલ આપનારા હોવાથી તર્કથી પણ આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છો. વળી (૩) સેવા ન કરીએ વિગેરે અપરાધને લીધે સજા કરો ત્યારે પણ આપ જ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છો એમ 'પતિ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણકે અમારે બીજો આધાર નથી. જેમ (પતિ) પોતે અલંકાર ધારણ કરેલો ન હોય તો પણ પત્નીને ઘણા આભરણોથી શણગારે છે, (અને પોતે) અલંકાર ધારણ કરેલો હોય, ત્યારે તો (પત્નીને આભરણોથી શણગારે તેમાં) સંદેહ જ નથી, તેથી આપ ઉદાર અમને અલંકૃત કરો એવો અર્થ છે.

વળી (૪) આપ અમારા 'પિતા' છો, તેથી માત્ર જન્મ (થવા થી જ અમે આપના ભાગદારો છીએ, કારણકે આપ જગત્ રચનારા હોવાનું જ શાસ્ત્ર કહે છે. એ પ્રમાણે આ લોકનાં સર્વ ફલ આપવા માટે ચાર ગુણવાળા હોવાનું કહીને (૫) પરલોકનું સર્વ (ભગવાન) આપે તે માટે 'આપ અમારા સદ્ગુરુ અને ઉત્તમ દેવ છો' એમ કહેલ છે. જૂદો પ્રકાર હોવાથી ફરી 'આપ' એમ કહેલું છે, પરલોક તો તેમનેર[2] માટે કરેલાં કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિથી (પ્રાપ્ત) થાય. તે (સંબંધ) માં અજ્ઞાનને લીધે, ખોટાં જ્ઞાનને લીધે અને મોહ કરવા માટે જ પાખંડ વિગેરે ઘણા માર્ગો થએલા છે. તેઓમાં સાચો માર્ગ કહેનાર દુર્લભ છે, અને સંદેહને લીધે વિશ્વાસ રહેતો નથી. 'આપ તો અવિનાશિ જ્ઞાન (આપનાર છો)' (ભા. ૮-૨૪-૫૧) એ વચન પ્રમાણે આપ જ ગુરુ છો. જીવો તો સાચા ગુરુ નથી; આપ જ સદ્ગુરુ છો, તેથી 'ગુરુની સેવાથી' (ભા. ૧૦-૭૭-૩૪) એ વાક્ય પ્રમાણે આપની સેવા જ શીખવો. અવો અર્થ છે. એવી રીતે કર્મોનું ફલ (મળે છે) એવા મત પ્રમાણે ગુરુની સેવાથી જ કૃતાર્થ થવાય છે. (૬) દેવ ફલ આપનાર છે એ મત પ્રમાણે 'ફલ આ (બ્રહ્મ) થી (મળે છે), યુક્તિ હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૮), એવા બ્રહ્મ ફલ આપનારૂં હોવાના મત પ્રમાણે પણ આપ જ ફલ આપનારા છો, એમ 'અને ઉત્તમ દેવ છો' શબ્દોથી કહેલું છે. દેવ ફલ આપનારા છે એ મત-પ્રમાણે પણ અંગરૂપ દેવો ફલ આપતા નથી, પણ (ફલ આપવામાં) સાથે રહેનારા હોય છે. તેથી (આપ) 'ઉત્તમ' (દેવ છો) એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ (परमं અને दैवतम) ની વચ્ચે હોવાથી, બ્રહ્મ ફલ આપનાર હોવાના મત-પ્રમાણે પણ ઉત્તમ દેવ આપ જ છો, કારણ કે દેવો આપના અંશો છે. વળી આપ બ્રહ્મરૂપ છો. તેથી અમોએ આપનુંજ આરાધન કરવું જોઈએ, બીજું તો એની મેળે થશે, એમ 'આપને અનુસરવાથી (અમે કૃતાર્થ થઇએ)' શબ્દોથી કહેલું છે. 'कृतम्' કરેલું છે अस्य આનું કાર્ય તે कृती. ભગવાનને અનુસરવા સિવાયના કરેલા બીજા ધર્મ વિગેરેથી કૃતી થવાતું નથી; કારણકે 'કીર્તન કરવાથી ધર્મનો નાશ થાય છે'[3] 'કૃતઘ્ન[4] માટે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી' તેથી આપને અનુસરીએ

૨. 'તેમને માટે' એટલે ભગવાનને માટે (प्र)
૩. યયાતિ પેઠે હરકોઇ પ્રકારે ધર્મ કરેલો કહેવામાં આવે તો તેનો નાશ થાય છે (प्र)
૪. 'કૃત' એટલે કરેલો ઉપકાર, એવા અર્થ પ્રમાણે પણ ભગવાને કરેલ ઉપકાર ન જાણીએ તો તેનો (કરેલ ધર્મનો) નાશ થાય. આવી બાબતમાં પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. (प्र)

હે કમલનયન! (ભગવાન) દૃષ્ટિથી જ અમૃતનું પાન કરાવે છે, તેથી તેવું સંબોધન (કરેલું છે). न. અમારો અનાદર કરીને, 'મારૂં સ્વરૂપ ન જાણનારીઓનું આમનું શું (પ્રયોજન)? તેથી જ્યાં મને જાણે છે ત્યાં હું જઈશ' એવા વિચારથી આપ પધાર્યા. 'भवान'* શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જવાના સમયે પણ અમારા તરફ મુખ રાખી અમને જોયા નહીં. 'કુરુદેશ' એટલે હસ્તિનાપુર દેશ. 'મધુદેશ' એટલે મથુરાદેશ. 'अथ' 'પછી' જૂદા આરંભથી ત્યાંથીજ ભીષ્મ વિગેરેને મળવા કુરુક્ષેત્ર ગયા. 'तत्र' તે સમયે (અમારી) એક ક્ષણ પણ કરોડો વર્ષ જેવી થઇ. નરકમાં ભોગવાતા દુઃખમાં એવું કહેલું છે કે એક ક્ષણમાં હજારો વર્ષ કરીને (દુઃખનો) ભોગ કરાવે છે, તેવો જ અમને અનુભવ થયો.

'સુખમાં પણ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે કે એક ક્ષણમાં કલ્પના ભોગો ભોગવે છે' એ સંબંધમાં 'સૂર્ય વિના આંખોની થાય તેમ' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જ્યારે પદાર્થનો સંસ્કાર કરનાર તરીકે અને અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે સૂર્ય (આંખમાં) પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે આંખ પદાર્થોને જોવાની શક્તિવાળી થાય છે. તેવી રીતે જો આપ અમારી અંદર અને બહાર રહો, તો અમે સર્વ કાર્ય કરવાની શક્તિવાળા થઇએ. આ (નીચે પ્રમાણે) અર્થ છે. જેમ યોગીઓ સમાધિમાં આંખ બંધ કરીને દેવતાને પોતાને વશ રાખી રહે છે, અને ત્યાર-પાછી (દેહની અંદર) વાળીને, પછી ઘણાં કરોડો વર્ષ પછી ચક્ષુ ખુલ્લું કરાવનાર અને બંધ કરાવનાર સૂર્ય (ચક્ષુ) ખોલે છે. એવી રીતે કરોડો વર્ષ એક પળ થાય છે, તેવી રીતે આપના (સેવક) અમારી–અમારૂં આયુષ્ય આપનાં પ્રયોજન માટેનું હોવાથી–આપનું કાર્ય ન હોય ત્યારે એક ક્ષણ પણ જતી નથી; કારણકે ક્ષણે ક્ષણે અમને મૂર્છા થાય છે. જીવન તો 'હે અચ્યુત!' એવા સંબોધનથી (નભે છે). જેમ આપ અચ્યુત છો, તેમ અમે પણ આ ભાગ પૂરતા (અચ્યુત) થયા છીએ, એમ જણાવેલું છે. ૯

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારની (પ્રજાઓ) નાં વાક્યનું સત્ય તરીકે સમર્થન કરી, સત્ય વાક્યનાં શ્રવણરૂપ મંગલનો અનુભવ કરી ભગવાને શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

इति चोदीरिता वाचः प्रजानां भक्तवत्सलः ॥
श‍ृण्वानोऽनुग्रहं दृष्ट्या वितन्वन्प्राविशत्पुरीम् ॥१०॥

અને તેવી રીતે કહેલી પ્રજાઓની વાણીઓનું શ્રવણ કરતાં, ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનારે દૃષ્ટિથી કૃપા વિસ્તારતાં પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦

* **'भवान'** બીજા પુરુષમાંજ વપરાય છે. તેથી સામે રહેલ ન હોય તેવો અર્થ ગણી આમ કહેલ છે. સામે હાજર હોય તેવા પુરુષને માન આપવાજ આ શબ્દ વપરાય છે, છતાં પણ ત્રીજા પુરુષનો ગણાય છે, તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ જણાય છે.

અથવા રહેનારાઓને (દુર્લભ છે તેથી) તે સંબંધમાં ભૂમિ ઉપર રહેનારાઓને (દર્શન થવાની) શંકા જ નથી. વળી દેવોને કોઈવાર દુઃખના સમયમાં કૃપાથી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, છતાં પણ આવાં સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં નથી એવા અભિપ્રાયથી 'જેમાં પ્રેમ અને મંદહાસ્યથી સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિવાળું મુખ છે' એમ કહેલું છે. પ્રેમ અને મંદહાસ્યથી સ્નિગ્ધ થએલી જે દૃષ્ટિ, તે સાથેનું મુખ છે જેનું (એવાં સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં નથી). 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે' (ભ. ગી. ૪. ૧૧) વાકય પ્રમાણે પ્રેમ રાખનાર ભક્તો ઉપર ભગવાનનો પણ પ્રેમ હોય છે. જ્ઞાનથી મુક્તિ પામેલા હોય તેઓને સમય જતાં પોતાની સેવા કરવા (ભગવાન) ભક્તો કરે છે, તેથી 'આ મોહ પામેલા જ છે' એવા વિચારથી (ભગવાન) મંદ હાસ્ય કરે છે. અથવા ભગવાનના ભક્તોને મોહ થોડો હોય છે, ભગવાનના ગુણો અને રૂપનોજ મોહ હોય છે, બીજાનો મોહ હોતો નથી તેથી માયારૂપ હાસ્ય મંદ હોય છે, આથી દયા જણાવી. પ્રેમ અને દયાથી સર્વ વસ્તુ સ્નેહવાળી થાય છે. આકૃતિવાળાઓને તેલ વિગેરે સ્નેહ કરાવનારા છે આકૃતિ વિનાના આત્મા સાથે સંબંધવાળાઓને સ્નેહ અને દયા (સ્નેહવાળા કરે છે) તેથી (તે) બંનેથી ભગવાનની દૃષ્ટિ ઘણી સ્નેહવાળી થાય છે. આરંભમાં તો ભગવાનનાં દર્શન જ દુર્લભ છે, તેમાં પણ સન્મુખ રહીને (દર્શન થવાં). તેમાં પણ ભગવાનની દૃષ્ટિ પોતાની ઉપર પડે તે (દુર્લભ), કારણકે ભગવાનની દૃષ્ટિએ ગ્રહણ કરેલો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલો જ થાય છે. તેમાં સ્નેહવાળી દૃષ્ટિથી ગ્રહણ કરેલો કોઈપણ સમયે છૂટો પડતો નથી. તેમાં પણ પ્રયોજનો સાથે સ્નેહવાળી થએલી દૃષ્ટિથી (ગ્રહણ કરેલો). પ્રયોજનોમાં પણ દયા અને તે પણ સ્નેહ સાથે ભળેલી. આથી બીજું કાંઈપણ ભગવાનના સંબંધી ભગવદીયોનું ઉત્તમપણું નથી. વળી આવું સ્વરૂપ પણ સર્વ સૌભાગ્યવાળું પોતે ઇચ્છેલ સર્વ વિષયરૂપ થાય છે. આટલાથી (એમ જણાવેલ છે કે) આમાં વિષયોનો ત્યાગ કરવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે વિષયરૂપ પણ (ભગવાન) પોતે જ થએલા છે. તેથી આ મોટું આશ્ચર્ય છે એમ (જણાવેલ છે). ૮

સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓને મુખ્ય ગણનારા (પુરુષો) એ નીચેનો શ્લોક કહ્યો કારણકે આ ભગવાનને અને તેમના ગુણોને જાણતી નથી, પરંતુ પોતાના અનુભવને (જાણે છે). તેમાં વસ્તુ (ભગવાન) ની શક્તિથી જે થયું તે કહે છે:-

यर्ह्यम्बुजाक्षापससार नो भवान् कुरून् मधून् वाऽथ सुहृद्दिदृक्षया ॥
तत्राब्दकोटिप्रतिमः क्षणो भवेद्रवेर्विनाऽक्ष्णामिव नस्तवाच्युत ॥९॥

હે કમલનયન! જ્યારે આપ મિત્રોને જોવાની ઇચ્છાથી કુરુદેશ અને પછી મધુદેશ અમારી પાસેથી ગયા તે સમયે આપના (સેવકો) ની અમારી ક્ષણ-સૂર્ય વિના આંખોની થાય તેમ - હે અચ્યુત! કરોડો વર્ષ જેવી થએલી. ૯

(તેનો) નાશ થયાનું કહેલું છે, અને ઘરોમાં કજીઓ થાય, ત્યારે પુરીનો[4] નાશ થાય છે. 'આત્માની સમાન બલવાળા', (એટલે) જેવો આત્મા દેહ, તેની સમાન છે બલ જેઓનું તેવા અથવા 'આત્મા' (એટલે) વાયુ, કારણકે 'હું મનુ થયો અને સૂર્ય થયો' એ સૂક્તમાં અહંકારની દેવતા વાયુના પ્રકારની કહેલી છે, (અને) આ સૂક્ત મંડલમાં[5] આવેલું છે. અથવા 'બલ' એટલે સેના (આત્મા એટલે) ભગવાનની સમાન સેનાઓ. સર્વ (યાદવોએ) (તેમાં) પ્રવેશ* કરેલ તેમાં દૃષ્ટાંત 'પ્રાણોથી (શરીરનું રક્ષણ થાય તેમ)' શબ્દથી કહેલું છે, 'नागैः' પ્રાણો શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેમ (તેઓ દ્વારકામાં રહેલા). 'भोगवती' એટલે શરીર. પ્રાણાયામોથી સારી રીતે રક્ષણ કરાએલા યોગીના શરીરમાં જેમ ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમ (યાદવોથી રક્ષાએલી પુરીમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે). અથવા 'भोगवती' એટલે (પાતાલમાં વહેતો) ગંગાનો પ્રવાહ (તેની નાગો સર્પો રક્ષા કરે છે). રક્ષા કરવામાં ન આવે તો દેવો પણ (તેને) લઈ જાય. ૧૧.

એ પ્રમાણે અંદર રહેનારાઓથી (પુરી) સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી એમ કહીને, નીચેના શ્લોકથી બહારની ઘણી શોભા કહે છે:-

सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रयैः ॥
उद्यानोपवनारामैर्वृतां पद्माकरश्रियम् ॥१२॥

સર્વ ઋતુઓના સર્વ વૈભવવાળા પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓ જેમાં હતી તેવી વાડીઓ બગીચાઓ અને રમતનાં સ્થાનોથી વીંટાએલી, કમલવાળી તળાવડીઓથી શોભતી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૧૦.) ૧૨

સર્વ ઋતુઓ, સર્વ વૈભવો, પુષ્પ વિગેરે સંપત્તિઓ જેઓમાં હતી તેવા અને ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારા, જૂદા જૂદા વૃક્ષો અને લતાઓ, તેઓનું સ્થાન હતું તેવી વાડીઓ વિગેરેથી (વીંટાએલી). જેમાં પુષ્પો મુખ્ય હોય તેવી વાડી 'उद्यानं' (કહેવાય છે). જેમાં ફલ મુખ્ય હોય તે 'उपवनम्' (કહેવાય છે) 'आरामाः' એટલે રમતનાં સ્થાનો. ઉદ્યાનો, ઉપવનો, અને આરામો, તેઓથી સર્વ તરફથી વીંટાએલી. કમલવાળી તળાવડીઓની શોભાઓ હતી જેમાં તેવી **'पद्माकरश्रियः'** (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો) ૧૨.

---

૪ જેમ ઇંદ્રિયો રક્ષણ કરે ત્યારે સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણનો નાશ થતો નથી તેમ આ છ પ્રકારના યાદવો રક્ષણ કરતા હોવાથી પુરીનો નાશ થાય તેમ નથી (પ્ર)

૫ (ઋગ્વેદના) દશ મંડલો છે, અને 'પશુઓમાં દશ પ્રાણો છે' શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રાણ પણ દશ છે તેથી પ્રાણ અને મંડલોની સંખ્યા સરખી હોવાથી (મંડલથી વાયુ જણાવેલ છે) (પ્ર)

* પ્રકાશમાં **'प्रवेशने'** પાઠ લીધેલ છે, તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાપણ ઘણા પ્રકારનાં (વચનોનું શ્રવણ કર્યું). 'પ્રજાઓની (વાણી)' હોવાથી આ વચનમાં દોષ જાણ્યો નહીં. તે સમયે ભગવાનની ઘણી કૃપા થઈ એમ 'ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનારે' શબ્દથી જણાવેલું છે. જેમ ગાય વાછડાંને જોઇને અધીર થાય છે તેવા ભગવાન થયા, એવો અર્થ છે. 'દૃષ્ટિથી કૃપા વિસ્તારતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનની) તેવી (કૃપાવાળી) દૃષ્ટિ તેઓના ઉપર પડી. જ્ઞાન વિગેરે સાથે ભગવાને વાસ્તવિક રીતે તેઓનાં હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, જેનાથી સુખી થએલી (પ્રજા) કાંઇ બોલી નહીં. પછી 'પુરીમ' દ્વારકામાં प्रकर्षेण ઘણા માન સાથે 'अविशत्' પ્રવેશ કર્યો. ૧૦

જેવી વિદ્યા તેવી પુરી છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ શ્લોકોથી તે પુરીનું વર્ણન કરે છે:–

अधिष्ठाने बहिश्चोर्ध्वमन्तश्चाङ्गविभेदतः ॥६॥
सुंदरं भगवद्योग्यं स्थानं नान्यत्कथंचन ॥

રહેવાનું સ્થાન, બહાર, ઉપર, અંદર અને અંગોના ભેદથી,[1] સુંદર ભગવાનને યોગ્ય બીજુ સ્થાન કોઇ પ્રકારે નથી. કા. ૬॥

તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી (તેમાં) રહેનારાઓનું વર્ણન કરે છે:–[2]

मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिभिः ॥
आत्मतुल्यबलैर्गुप्तां नागैर्भोगवतीमिव ॥११॥

પ્રાણોથી શરીરનું રક્ષણ થાય તેમ આત્માની સમાન બલવાળા મધુ, ભોજ. દશાર્હાર્હ, કુકુર, અંધક અને વૃષ્ણિઓથી રક્ષાતી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૧૦) ૧૧.

મધુ, ભોજ, દશાર્હાર્હ, કુકુર, અંધક અને વૃષ્ણિ એવા છ પ્રકારના યાદવો (હતા). તેઓથી (પુરી) રક્ષાતી હતી. જ્યારે સત્ત્વરૂપ[3] અંતઃકરણનું છ ઇંદ્રિયોથી રક્ષણ થતું હોય, ત્યારે તે ભગવાને પ્રવેશ કરવા યોગ્ય થાય છે, કારણકે 'વિષયોએ આકર્ષણ કરેલી ઇંદ્રિયોથી....' વાક્ય પ્રમાણે તે (ઇંદ્રિયો)થી જ

૧ પાંચ શ્લોકમાં કહેલ અર્થનો અનુક્રમે આ કારિકામાં સમાવેશ કરેલો છે 'અંગોના ભેદથી' એટલે દ્વાર વિગેરેના ભેદથી (प्र)

૨ નગરી વિદ્યા સમાન છે એમ જણાવવા જેમ વિદ્યા જેમનામાં છે તેઓ શુદ્ધ હોવાથી સ્થિર રહે છે, તેવી નગરી પણ છે એમ જણાવવા તેમાં રહેનારાઓનું વર્ણન કરે છે (प्र)

૩ છથી રક્ષણ થતું હોવાથી સ્થિરતા કેમ થાય, તે આ દૃષ્ટાંતથી જણાવે છે (प्र)

ગુચ્છાઓ (ખોડેલા). તેવી રીતે અક્ષતો (જમીન) ઉપર નાખેલા, અને તેવી જ રીતે અંકુરો (જમીન ઉપર આવેલા. તેથી 'उप्ताम्' 'નખાએલી' એમ કહેલું છે. ૧૪

નીચેના શ્લોકથી (પુરીના) અવયવોના અલંકાર કહે છેઃ–

द्वारि द्वारि गृहाणां च दध्यक्षतफलेक्षुभिः ॥
अलंकृतां पूर्णकुम्भैर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥१५॥

અને ઘરોનાં બારણે બારણે દહીં, અક્ષત ફલ અને શેરડીઓથી, ભરેલાં કુંભોથી, પૂજાનાં સાધનોથી, ધૂપ અને દીપોથી શણગારેલી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૧૦). ૧૫

'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સભા, દુકાનો અને નગરના દ્વારોમાં પણ (આ પદાર્થોથી શણગારેલી હતી). માર્ગમાં રહેલો (ઘર) જોઈ ન શકે તેથી તે શણગારેલ નહીં હોય એવી (તેને) શંકા થાય, તે દૂર કરવા 'ઘરો' કહેલાં છે. દહીં વાસણમાં રાખેલ, અક્ષતોના અને ફલોના ઢગલા કરેલ. તેથી (આ) ફરી* કહેલ હોવાનો દોષ નથી. શેરડીઓ (બારણાંની) બંને બાજુએ મૂકેલી; તેમનાથી અને ભરેલા કુંભોથી શણગારેલી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો). 'બારણે બારણે શણગારેલી' એટલે (પુરીના) અવયવો શણગારીને પણ શણગારેલી એમ જણાવેલ છે. ઉત્સવ માટે એવું કરેલું. ૧૫

અથવા સૂર્ય (નાં તેજ) પેઠે ભગવાનનું તેજ સર્વત્ર પ્રસરેલું હોવાથી (પુરીની) અંદર રહેનારાઓએ પણ ભગવાનને પોતાની અંદર પધરાવ્યા, તેથી જેઓનાં દર્શન માટે (ભગવાન) પોતે જાય, તે પિતા વિગેરે પોતે જ આવ્યા, એમ (સગપણ) સંબંધના જ્ઞાન કરતાં તેઓને (આ) ભગવાન (છે તેવું) જ્ઞાન જ સર્વથી અધિક હતું એમ દર્શાવતાં નીચેના સાડાત્રણ શ્લોકો કહે છેઃ–

निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वसुदेवो महामनाः ॥
अक्रूरश्चोग्रसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥१६॥
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥
प्रहर्षवेगोच्छ्वसितशयनासनभोजनाः ॥१७॥
वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणैः ससुमंगलैः ॥
शंखतूर्यनिनादेन ब्रह्मघोषेण चादृताः ॥
प्रत्युज्जग्मू रथैर्हृष्टाः प्रणयागतसाध्वसाः ॥१८॥

* શ્લોક ૧૪ માં અક્ષત અને ફલ કહેલા, પણ ત્યાં જમીન ઉપર છૂટા છૂટા નાખેલ હોવાનું કહેલું છે અહીં ઢગલા કરી મૂકેલા કહેલા છે તેથી તેનો તે જ અર્થ ફરી કહેવારૂપ દોષ નથી.

નીચેના શ્લોકથી ઉપરની શોભા કહે છે–

गोपुरद्वारमार्गेषु कृतकौतुकतोरणाम् ॥
चित्रध्वजपताकाग्रैरन्तःप्रतिहतातपाम् ॥१३॥

શહેરના દરવાજા, બારણાંઓ અને માર્ગો ઉપર જેમાં આનંદ દર્શાવનાર તોરણો બાંધેલા હતા, વિચિત્ર ધજાઓ તથા પતાકાઓના ઉપરના ભાગોથી જેની અંદરના તડકાને અટકાવેલ હતો તેવી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૧૦) ૧૩.

(गोपुरम) શહેરનો બહારનો દરવાજો, બીજાં બારણાઓ અને मार्गाः દુકાનોની વચ્ચેના ઉપરના ભાગો, તેઓ ઉપર બાંધેલા હતાં આનંદ દર્શાવનારાં તોરણો જેમાં, (અને) વિચિત્ર ધજાઓ અને પતાકાઓ,–ગરૂડ વિગેરેના ચિત્રવાળી ધજાઓ, જયના લેખ લખાએલી પતાકાઓ– તેઓના ઉપરના ભાગો (એટલે) લંબાતા વિચિત્ર વસ્ત્રોથી અંદર આવતો અટકાવેલ હતો તડકો જેમાં (તેવી પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો). મધ્યાહ્ન સમયે ધજા વિગેરે છાયા કરે છે તેથી ઉપરના ભાગોથી એમ કહ્યું જો કે અંદર આવતા તડકાને અટકાવેલ હતો, છતાં પણ શોભા બહારથીજ થતી. ફલના ભાગ પૂરતું તો (આ) પછીના (શ્લોકનું) અંગ[1] છે. ૧૩.

નીચેના શ્લોકથી અંદરની શોભા કહે છેઃ–

सम्मार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ॥
सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पाक्षताङ्कुरैः ॥१४॥

સ્વચ્છ કરાએલા છે રાજમાર્ગો શેરીઓ બજારો અને આંગણાંઓ જેમાં, સુગંધી જલોથી છંટકાવ કરાએલી, ફલ પુષ્પો અંકુરો અને અક્ષતો નખાએલાં હતાં જેમાં તેવી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૧૦). ૧૪

'महामार्गः' એટલે રાજમાર્ગ, બીજી શેરીઓ, आपणकः બજારના માર્ગ, चत्वरम આંગણું, આ (બધાં) સ્વચ્છ કરાએલાં હતાં જેમાં, સુગંધી જલોથી છંટકાવ કરાએલી, નજીકમાં કહેલાં હોવાથી ઉપર જણાવેલાં સ્થાનોમાં, અથવા ભેદ વિના સર્વ સ્થલોએ (છંટકાવ કરાએલી), મંગલ થાય તે માટે ફલો પુષ્પો અક્ષતો અને જવના અંકુરો-તે નખાએલા હતા જેમાં તેવી (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો). કેરીઓ સાથેની (આંબાની) ડાળીઓ ભૂમિમાં ખોડેલી. તેવી રીતે પુષ્પોના

૧. પછીના ૧૪ મા શ્લોકમાં જે અંદરની શોભા કહેલી છે તેના અંગરૂપ આ વિશેષણ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

અને રાજસ ક્રિયાઓ જેમણે તેવા (થયા). મંગલ થાય તે માટે वारणेन्द्र શ્રેષ્ઠ હાથીને આગળ કરીને (સામા ગયા). 'ઘણાં મંગલ દ્રવ્યો રાખેલા બ્રાહ્મણો સાથે' શબ્દોથી એમ જણાવેલું છે કે જેમ આ બધા) એક (સામા જવા માં ચિત્તવાળા હતા, તેવા બ્રાહ્મણો પણ હતા. ભગવાન સાથે સર્વ વાજીંત્રો પણ આવતા હોવા છતાં, તુરી અને શંખ મંગલ થાય તે માટે સામે લઇ ગયા; પરંતુ પોતાની મોટાઇ જણાવવા (લઇ ગયા) ન હતા. 'मंगलघोषः' એટલે વેદનાં પાઠ. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી મંગલ અષ્ટક વિગેરે (બોલાતા હતા). ઉત્સાહવાળા થઇ પહેલાં જ સામા મુખે ગયા. રથના વાહનોથી જવાનું કારણ 'પ્રણયને લીધે જેમને ભય થયો છે તેવા' વિશેષણથી (કહેલું છે). प्रणयेन પ્રણયને લીધે आगतं થયો છે साध्वस ભય જેમને તેવા (હતા). લૌકિક પદાર્થો સાથે ભગવાનનું સ્મરણ થતાં હર્ષ થએલ. પછી માત્ર સ્મરણ[1] થતાં ભય થયો, એવો ભેદ છે. ૧૬-૧૭-૧૮.

અંદરના અને બહારના ભેદથી માત્ર વિષયના સંબંધવાળું સુખ કરનારા જે જીવો (હતા) તેઓ ભગવાન સામે આવ્યા એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છેઃ-

वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ॥
लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ॥१९॥

नटनर्तकगन्धर्वाः सूतमागधबन्दिनः ॥
गायन्ति चोत्तमश्लोकचरितान्यद्भुतानि च ॥२०॥

અને તેમનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળી. શોભતાં કુંડલોથી પ્રકાશતા ગાલ સાથેના મુખની શોભાવાળી વેશ્યાઓ સેંકડોની સંખ્યામાં વાહનોથી આવી. નટો, નૃત્ય કરનારા, ગંધર્વો, સૂતો માગધો અને ભાટો ઉત્તમશ્લોકનાં ચરિતોનું અને અદ્ભુત (ચરિત્રો) નું ગાન કરતા હતા. ૧૯-૨૦.

વરોનો સમૂહ 'વાર', તેજ મુખ્ય છે જેઓને તેવી વેશ્યાઓ, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજી પણ લજ્જારહિત સ્ત્રીઓ (આવી). તેઓમાં પેટા – ભેદો પણ હતા એમ જણાવવા 'સેંકડોની સંખ્યામાં' એમ કહેલું છે. તેઓનાં પણ વાહનો હતાં. 'તેમનાં દર્શનની ઇચ્છાવાળી' વિશેષણથી વાહનોનું પ્રયોજન કહેલું છે, ઘણા ભાગે પાલખીઓ (હતી). પોતાનાં સ્થાનમાં રહેવાથી પણ દર્શન થવાનું સંભવે, છતાં પણ (દર્શનની) તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે આદર આપવા ગઈ. 'શોભતાં કુંડલોથી પ્રકાશતા ગાલ સાથેના મુખની શોભાવાળી' વિશેષણથી મંગલ

૧ લૌકિક પદાર્થ સાથે આવો સંબંધ છે (પ્ર) લૌકિક પદાર્થનું જ સ્મરણ થતાં ભગવાન ઉપરના પ્રેમને લીધે ભય થયો, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

હે બ્રહ્મન્! સર્વથી પ્રિયને આવતાં સાંભળીને ઉદાર મનવાળા વસુદેવ અને અક્રૂર અને ઉગ્રસેન, અને અદ્ભુત પરાક્રમવાળા બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન, ચારુદેષ્ણ અને જાંબવતીના પુત્ર સાંબ, ઘણા હર્ષના વેગથી શયન આસન અને ભોજન તજીને, ઉત્સાહવાળા, પ્રણયને લીધે જેમને ભય થએલ છે તેવા થઇ, ઉત્તમ હાથીને આગળ કરીને ઘણાં મંગલ દ્રવ્યો રાખેલા બ્રાહ્મણો સાથે, શંખ અને તૂર્યના અવાજ તથા વેદના ઉચ્ચાર સાથે રથોથી સામા આવ્યા. ૧૬-૧૭-૧૮.

તેથી જ 'સંબંધી' શબ્દ ન કહેતાં 'સર્વથી પ્રિય' એમ કહેલું છે. દેહ વિગેરેને ભૂલીને ભગવાનને પસંદ કરવા એ મનની ઉદારતા છે. ઉગ્રસેન રાજા (હતો). ભક્તિ મુખ્ય હોવાથી લૌકિક ઉત્તમપણું અનુક્રમ કરાવનારૂં નથી સર્વ સ્થલે 'च' 'અને' શબ્દ (તેના) વર્ગનો સમાવેશ કરાવનારો છે.

'બલરામ કેમ સામા આવ્યા? કારણકે ભગવાન (તેમના) જમાઈ વિગેરેનો વધ કરીને પધારતા હતા!' એવી શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) આ બલરામ પ્રાકૃત (પુરુષ) નથી. ભગવાનની પેઠે આમનું પરાક્રમ પણ અદ્ભુત જ છે. કૌરવો ઉપર સ્નેહ દેખાડતાં, (દુર્યોધનને) ગદાયુદ્ધ વિગેરેનું શિક્ષણ પણ આપતા, તેમને ગમતું પણ કહેતાં, દુર્યોધન વિગેરેને (તેમણે) પોતે જ મારેલા એમ યુદ્ધનું ઉત્તેજન કરવાથી* અને (કૌરવોનો) વિરોધ* કરવાથી જણાય છે. લોકનું જ્ઞાન તો તેથી ઉલટું હતું, તે યોગ્ય જ છે એમ 'અદ્ભુત પરાક્રમવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે.

'જાંબવતીના પુત્ર' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) સ્ત્રીઓની પેઠે આને અલંકાર ધારણ કરવાનું પ્રિય હતું, તેથી જ્યાં તે તેવા અલંકાર ધારણ કરી જાય છે, ત્યાં વ્યાસ તેને તે વિશેષણ (જાંબવતીના પુત્ર થી ઓળખાવે છે.

पिता सम्बन्धिनश्चैव पुत्राश्च परिकीर्तिताः ॥७॥

પિતા અને વળી સંબંધીઓ અને પુત્રોનાં નામો કહ્યાં. કા. ૭

ભગવાન પધારે છે એ સાંભળીને જે હર્ષ થયો, તેનો (જે) વેગ થયો, તેનાથી ઘણા પ્રયત્નથી 'उच्छ्वसिताः' (બહાર નીકળતા) શ્વાસની પેઠે તજેલી છે (સામા) જવાના સિવાયની બીજી શયન આસન ભોજન વિગેરે તામસ સાત્ત્વિક

* સાબે લક્ષ્મણાનુ હરણ કરેલ તે સંબંધમાં બલભદ્રનું અપમાન કૌરવોએ કરેલ ત્યારે તેમણે તેમનો વિરોધ કરેલો. ભૂમિનો ભાર ઉતારવા દુષ્ટોનો નાશ કરવાનું સંકર્ષણનું કાર્ય હોવાથી યુદ્ધને ઉત્તેજન આપેલું.

'ભગવાને જીવોને વિષયો કેમ આપ્યા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:

स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ॥
आशीभिर्युज्यमानोऽन्यैर्बन्धुभिश्चाविशत्पुरीम् ॥२३॥

સ્ત્રીઓ સાથેના ગુરુઓ, વિપ્રો, અને વૃદ્ધોથી અને બીજાઓ તથા બંધુઓથી આશિર્વાદથી યોજાતા પોતે પણ પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

અને (ભગવાનનું) પોતાનું પણ તેઓએ સન્માન કર્યું, પોતાનું સન્માન કર્યું તે માટે જ તેઓને (વિષયો)[1] આપેલા, એવો અર્થ છે. વિપ્રો અને બીજાઓ ગુરુઓ હતા; અને ગુરુઓ અને બીજાઓ વિપ્રો હતા. 'સ્ત્રીઓ સાથેના' વિશેષણ બધાનું છે. 'સ્થવિરૈઃ' એટલે બીજા પણ વૃદ્ધોથી આશિર્વાદ અપાતા (ભગવાને પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો). કર્તા (આશિર્વાદ આપનારો) અને કરણ (આશિર્વાદ) ની ત્રીજી વિભક્તિઓ છે. બીજા બંધુઓએ પણ સંતોષથી અભિનંદનરૂપ આશિર્વાદ આપ્યા. અથવા નવા સંબંધમાં આવેલા પુત્રોના સાસરાઓ વિગેરેથી (આશિર્વાદ) અપાતા (ભગવાને) પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં ક્રિયા જ સર્વથી ઉત્તમ[2] છે, તેથી પહેલાં પ્રવેશ કર્યો ન હતો એમ કહેલ નથી. અને માત્ર ભક્તિ મુખ્ય હોવાથી સ્તુતિ અને ભગવાન હોવાપણું[3] વિગેરે કહેલાં. ૨૩

મર્યાદામાં રહેતી[1] સ્ત્રીઓએ (જે) કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

राजमार्गं गते कृष्णे द्वारकायाः कुलस्त्रियः ॥
हर्म्याण्यारुरुहुर्विप्रास्तदीक्षणमहोत्सवाः ॥२४॥

---

૧ વિષયો આપેલા-વિષયો બંધન કરાવનારા ન હોવાથી તેથી દોષ થએલ નહી (પ્ર)

૨ 'પુરીમાં પ્રવેશ કર્યાનું' તો પહેલાં (શ્લો. ૧૦ માં) કહેલ છે, તો ફરી કેમ કહે છે? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે આનર્તપુરી અને દ્વારકા બે હોવાથી, પહેલાં આનર્તપુરીમાં અને હવે દ્વારકામાં પ્રવેશ કરે છે તે ક્રિયા ઉત્તમ છે તેથી એમ કહેલ છે (પ્ર) આનર્ત દેશ છે અને દ્વારકા તેની રાજધાની હતી. તેથી બે જૂદી પુરીઓ હોવાનું જણાતું નથી. વળી શ્લો. ૧૦ માં પુરીમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહી, શ્લો. ૧૫ સુધી તેજ પુરીનું વર્ણન કરી, શ્લો. ૨૦ સુધી બધા સામા લેવા આવ્યાનું કહી, શ્લો. ૨૨ સુધીમાં બધાનું સન્માન થયાનું કહી શ્લો. ૨૩ માં પુરીમાં પ્રવેશ કર્યાનું કહેલ છે. તેથી શ્લો. ૧૧ થી ૨૨ સુધી પ્રવેશ સમયના શિષ્ટાચાર જ જણાવી, પુરીમાં પ્રવેશ કર્યાની ક્રિયા મુખ્ય હોવાથી તે ફરી કહેલ છે એમ જણાય છે. શ્લો. ૧૦ ઉપરના સુબોધિનીમાં પણ દ્વારકામાં જ પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું છે.

૩ 'વિગેરે' શબ્દથી પોતે (લેવા આવનારાઓએ) કરેલ પ્રાર્થના કહેલ છે (પ્ર)

જણાવવા તેઓનાં અલંકારોનું વર્ણન કરેલું છે. શોભતાં કુંડલોથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશતી હતી ગાલ સાથેના મુખોની શોભા જેઓની તેવી (તેઓ હતી). શાસ્ત્ર પ્રમાણે નૃત્ય કરનારા નટો. લૌકિક, નૃત્ય કરનારા 'नर्तकाः', ગાન કરનારા ગંધર્વો. પુરાણ કહેનારા સૂતો, વંશ કહેનારા 'मागधाः' માગધો, (વંશજોના નામોનો) સંગ્રહ કરનારા 'बन्दिनः' ભાટો પ્રસંગને યોગ્ય બોલનારા. બધાએ ગાન કરતા, (અને) 'च' શબ્દ હોવાથી સ્મરણ કરતા આવ્યા. અદ્ભુત (ચરિત્રો) સ્પષ્ટ રીતે લોકમાં કહેવાં યોગ્ય નથી, તેવાંનું પણ ગાન કરતા (આવ્યા), એવો 'च' 'અને' શબ્દનો અર્થ છે. ૧૯–૨૦.

લૌકિક સ્વામીની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ સામે જનારાઓમાં અમુક પક્ષવાળાને ફલ મળેલ ન હતું, પરંતુ બધાઓજ ફલ પ્રાપ્ત કરેલા થયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ॥
यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ॥२१॥

ભગવાને ત્યાં બંધુઓ. નગરવાસીઓ (અને) સેવકોની પાસે વિધિ પ્રમાણે જઇ સર્વને માન આપ્યું. ૨૧.

સમૂહથી સર્વ ત્રણ પ્રકારના હતા (૧) બાંધવો (૨) નગરવાસીઓ અને સેવકો. નગરવાસીપણું સામાન્ય (બધાને લાગુ પડતું) હોવાથી વચ્ચે કહેલું છે. ૨૧

તેઓના તરફ જોઇને જેમ જવું યોગ્ય હતું તેમ (ભગવાને) કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ॥
आश्वास्य चाऽऽश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ॥२२॥

નમ્રતા, નમસ્કાર, ભેટવુ. કરથી સ્પર્શ કરવો, હાસ્ય અને દૃષ્ટિથી, અને ચાંડાલો સુધીનાને ઇચ્છેલા વરદાનથી આશ્વાસન આપીને શક્તિમાને (પુરીમાં પ્રવેશ કર્યો શ્લો. ૨૩). ૨૨.

'प्रह्वः' નમ્રતા પિતા વિગેરે પ્રતિ, નમસ્કાર બ્રાહ્મણોને, ભેટવાનું મિત્રોને, કરથી સ્પર્શ કરવાનું મુખ્ય સેવકોને, હાસ્ય અને દૃષ્ટિ સર્વને (કર્યાં). પોતાના વિરહનું દુઃખ દૂર કરીન, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી દુઃખ જણાવ્યું તે દૂર કરીને આશ્વાસન (આપ્યું). 'श्वपाकाः' એટલે ચાંડાલો. 'વરદાન' એટલે સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા વિષયોનું (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજા વિષયોનું દાન. 'શક્તિમાન' વિશેષણથી સર્વનું દાન કરવાનું કારણ કહેલું છે. ૨૨

પેઠે પદાર્થની શક્તિથી થાય છે. તેથી જ ભગવાનનાં દર્શન કરતાં કોઈપણ સમયે તૃપ્તિ થતી નથી, પરંતુ જેમ ઘણા દોષ હોય ત્યારે ઓસડ પણ લઈ શકાતું નથી, તેમ દોષને[૫] લીધે દર્શન થતાં નથી. તેમાં દૃષ્ટિ તેજરૂપ[૬] હોવાથી વિષયના દોષથી જ દોષવાળા હોવાનું થાય છે. પરમાર્થનો નિર્ણય થતાં, ધર્મમાર્ગમાં તો કર્તાના[૭] ગુણનો સંબંધ થતાં પણ (દોષવાળા થાય છે).

અને 'દ્વારકાના રહીશો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે વિષયનો દોષ દ્વારકાના[૮] રહીશોમાં નથી, અને આથી જ સર્વ[૯] દોષોનો નાશ થએલો છે. '(બ્રહ્માએ) ઇંદ્રિયો બહાર જનારી કરેલી છે' એવો કુદરતી દોષ ભગવાનનાં દર્શનથી દૂર થાય છે, કારણકે બીજાથી તે દૂર થઈ શકતો નથી. બીજા (દોષો) તો દ્વારકા વિગેરેથી (દૂર થાય છે) એવો નિર્ણય છે.

'ભગવાન રસરૂપ હોવાથી અમૃત ઓસડની પેઠે બંને[૧૦] કેમ પ્રાપ્ત કરાવતા નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તૃપ્તિ થતી ન હતી' એમ (કહેલું છે), ઉત્તમ પ્રકારે તૃપ્તિ થતી ન હતી. 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી આ અર્થ યોગ્ય હોવાનું (કહેલું છે), કારણકે જ્યારે ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે તૃપ્ત થાય છે, કારણકે પહેલી ક્ષણમાં થએલું દર્શન બીજી ક્ષણમાં દર્શન કરવાની રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે પદાર્થજ* રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં પણ જ્ઞાનદ્વારા (ઉત્પન્ન કરે છે), તેથી જ્ઞાન મુખ્ય છે. જ્ઞાન તો પદાર્થદ્વારા તૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તૃપ્તિ (ઉત્પન્ન કરવા) માં પદાર્થ મુખ્ય છે. તેથી વિષયથી જ્ઞાન પ્રબલ હોવાથી ઉત્તમ પ્રકારે તૃપ્તિ થતી નથી એવો અર્થ છે.

---

૫ ભગવાનથી વિમુખ રહેવાથી ભક્તિ ન થવારૂપ દોષને લીધે (પ્ર)

૬ દૃષ્ટિ તેજરૂપ છે, અને 'તે તેજ મારૂં જાણ' એ વાક્ય પ્રમાણે તેજ ભગવાનનું હોવાથી તેમાં દોષ નથી. તેથી તે જે પદાર્થને જૂએ છે તે પ્રાકૃત હોવાથી તેના સંબંધને લીધે જ ચાંડાલના અગ્નિની પેઠે દોષવાળા થાય છે. તેથી તેવા પદાર્થ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી ભગવાનનાં દર્શન કરવાની શક્તિ નથી (પ્ર)

૭ જીવ અથવા અંતઃકરણ કર્તા છે. તેનો ગુણ ભગવાનને સાધારણ માણસ જાણવાનો હોઈ, તેના સંબંધથી દોષવાળા થવાય છે (પ્ર)

૮ **द्वारं कायति** કહે તે દ્વારકા. તેમાં વાસ હોવાથી ભક્તિરૂપ સાધનનો ઉપદેશ થતાં ભગવાનમાં પ્રાકૃત પુરુષ હોવારૂપ વિષયનો દોષ અને કર્તામાં અધ્યાસ થવારૂપ દોષનો સંબંધ રહેતો નથી. તેથી દોષ દૂર થાય છે (પ્ર)

૯ 'સર્વ' એટલે મોક્ષરૂપ ફલમાં વિઘ્ન કરનારા (પ્ર)

૧૦ દોષનો નાશ અને (દર્શનથી થવાની) તૃપ્તિ. (પ્ર)

* ભગવાનનું સ્વરૂપ, એવો અર્થ જણાય છે.

હે વિપ્રો ! શ્રીકૃષ્ણ રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યા ત્યારે તેમનાં દર્શનરૂપ મહોત્સવ જેમને હતો, તેવી દ્વારકાની કુલવાન સ્ત્રીઓ મેડાઓ ઉપર ચઢી. ૨૪

સ્ત્રીઓ પણ માર્ગ ઉપર રહેનારી હતી, અને ભગવાન પણ માર્ગ ઉપર આવ્યા, તેથી દર્શન થાય તે યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. ભગવાને દ્વારકામાં પણ સર્વ માર્ગોનું રક્ષણ કરેલું એમ જણાવવા 'હે વિપ્રો!' એવું સંબોધન કરેલું છે. તેમનું (ભગવાનનું) દર્શન જ મોટો ઉત્સવ હતો જેઓનો (તેવી સ્ત્રીઓ હતી). આથી (એમ) કહેલું છે કે (તેઓ) સર્વ આભૂષણોથી શોભતી હતી અને બીજાનાં દર્શનથી થતો દોષ તેમને થતો ન હતો. ૨૪

'દર્શન ઉત્સવરૂપ કેમ[1] હોય? કારણ કે (તે) નિત્ય થતાં' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

नित्यं निरीक्षमाणानां यदपि द्वारकौकसाम् ॥
न वितृप्यन्ति हि दृशः श्रियो धामाङ्गमच्युतम् ॥२५॥

જો કે દ્વારકાના રહીશો લક્ષ્મીનાં ધામરૂપ અચ્યુત અંગનું સદા દર્શન કરતા હતા છતાં (તેઓની) દૃષ્ટિઓને નિશ્ચય ઉત્તમ પ્રકારે તૃપ્તિ થતી ન હતી. ૨૫

ભગવાન સદા ઉત્સવરૂપ[2] હોવાથી ભગવાનનાં દર્શનનું પ્રવાહના જેવું[3] (એક સરખું) જ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે (તે) ક્ષણે ક્ષણે અલૌકિક પદાર્થ જણાવે છે. પહેલાં થએલ દર્શન (દર્શન કરવામાં) રુચિજ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ (દર્શનનો) વિષય થતું નથી; કારણકે ભગવાન (દર્શનનાં) વિષય[4] નથી રુચિ તો ઓસડની

૧ પડદામાં રહેતી, એવો અર્થ છે (પ્ર) (પાન નં. ૮૮ નું)

૧ 'ઉત્સવ ઘણોજ આનંદ કરાવનાર છે. દર્શન નિત્ય થતાં હોવાથી બહુ આનંદ ઉત્પન્ન ન કરે, તેથી ઉત્સવરૂપ કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી દૃષ્ટિને તૃપ્ત કરનારૂં ન હોવાથી આનંદ કરાવનારૂં છે અને ભગવાનનાં અંગો પોતાને અધીન ન હોવાથી દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી. (એવો અર્થ છે) (પ્ર)

૨ ક્ષણે ક્ષણે જૂદા જૂદા પ્રકારનો આનંદ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી નિત્ય ઉત્સવરૂપ છે (પ્ર)

૩ પાછલા પાછલનાં જ્ઞાનથી પહેલાંનાં જ્ઞાનનો તિરોભાવ થતો હોવાથી પ્રવાહની પેઠે એક સરખું જ્ઞાન નથી (પ્ર)

૪ ઇંદ્રિયો બહાર જનારી હોવાથી ભગવાનનું જ્ઞાન પ્રમાણથી થતું નથી, ભગવાનનાં સામર્થ્યથીજ તેમનું જ્ઞાન થતું હોવાથી, 'હું દર્શન કરૂં છું' એવું માન અભિમાન જ હોય છે. તેથી તૃપ્તિ ન થાય તે યોગ્ય જ છે (પ્ર)

અને તેઓ ઘણા છે અને પુરુષો છે, તેથી કાઢી મૂકી શકાય તેમ નથી. જ્યાં એક સ્ત્રી બે સ્થાનોનો કબજો કરી રહેલી છે તેને કાઢી મૂકી શકાતી નથી, ત્યાં લોકપાલોને કેવી રીતે (કાઢી મૂકી) શકાય? વળી તેઓ લોકનું પાલન કરનારા હોવાથી જરૂરી છે.

'ત્યારે તેથી પણ નીચેના અવયવો ઉપર દૃષ્ટિ નાખો' એમ કહે, તેથી '(ચરણકમલ) સારંગોનું છે' એમ કહેલું છે, વચમાં જે અવયવો છે તે વસ્ત્રો વિગેરેથી જ વીંટાએલા હોવાથી દર્શન કરવા યોગ્ય રહેલા નથી. તેથી માત્ર બે ચરણો બાકી રહે છે. તેઓમાંનું પણ ઉપર ગએલું એક ચરણ લોકની સ્થિતિ રહે તે માટે બ્રહ્મા વિગેરેએ જ ગ્રહણ કરેલું છે. ત્યાં (ઉપર) જ રહેલું અને ગંગાએ ગ્રહણ કરેલું (તે ચરણ) બ્રહ્માંડના પોલાણમાં રહેલું છે. તેમ (તે) ન રહે, તો બ્રહ્માંડ જલથી પૂરાઇ જવાથી સર્વનો નાશ થાય. પછી એક ચરણ બાકી રહ્યું, અને તેનો ઘણાએ કબજો કરેલો છે. **सारं** સાર **गच्छन्ति** પ્રાપ્ત કરે તે '**सारङ्गाः**' (એટલે) ઉત્તમ આચારવાળા કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા. અને વળી **सरति** સરે તે **सर**[1] તેનો સમૂહ **सारः**, રસનો સમૂહ એવો અર્થ થયો, અથવા '**सर**' ના અક્ષરો ઉલટાવવાથી (**रस** નો સમૂહ) **सारः** થયો તેઓ[2] કર્મનાં ફલ ઇચ્છનારા વિષયી પુરુષો, અથવા યોગીઓ છે. વળી **सारं गच्छन्ति** સાર પ્રાપ્ત કરે તે સારંગો (એટલે) જ્ઞાનીઓ. વળી **सारं गायन्ति** સારનું ગાન કરે તે સારંગો (એટલે) ભક્તો. વળી **अरसहितं** સુદર્શન સાથેના **सारं** (એટલે) ભગવાન અથવા (આરા સાથેનું) સુદર્શન (તેમની પાસે) કાલથી ભય પામેલાઓ **गच्छन्ति** જાય છે અથવા તેમનું ગાન કરે છે તે સારંગો (એટલે) સાત્ત્વતો. બધા એક પ્રકારના હોવાથી બધા માટે એક શબ્દ ('**सारङ्ग**') રાખેલ છે. એવી રીતે ઘણા ઘણા પ્રકારના (પુરુષો) છે. તેઓનો ચરણકમલ એકલું આશ્રય છે. પદ (ચરણ) હોવાથી જ તેઓ ત્યાંથી ખસતા નથી, અને સમૂહની[3] શક્તિથી તેઓ જ રસ જાણે છે. (ચરણ) કમલ હોવાથી બધાએ રસ ઇચ્છનારા છે. તેથી દૃષ્ટિને (ભગવાનનાં અવયવોમાં કાંઇ) સ્વતંત્ર સ્થાન ન હોવાથી તૃપ્તિ ન થાય તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૨૬

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે પુરીનું અને તેમાં રહેલ ભક્તોનું નિરૂપણ કરીને, ભગવાનનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કેમ ન કર્યું તે જાણવાની ઇચ્છા થતાં, 'ઉપમાન ન હોવાથી' એમ કહેવામાં આવે, ત્યારે ભક્તોની બુદ્ધિથી ન હોઈ

૧ 'સર' એટલે પ્રવાહી દ્રવ્ય. (પ્ર) રસ પ્રવાહી છે.

૨ 'તેઓ' એટલે રસના સમૂહને પ્રાપ્ત કરનારાઓ (પ્ર)

૩ કોશમાં 'સારંગ'નો અર્થ ભ્રમર હોવાથી (પ્ર) ભ્રમરો રસ જાણે છે.

'दृशः' 'દૃષ્ટિઓને' એમ ઘણી સ્ત્રીઓ‡ કહેલી હોવાથી, એક ભગવાનનાં સ્વરૂપથી ઉત્તમ પ્રકારની તૃપ્તિ ન થવાનું સૂચવેલું છે. વળી જે એક સ્વરૂપ અનુભવ (કરવા) યોગ્ય છે, તે પણ 'श्रियोधामाङ्गम्' લક્ષ્મીનાં સ્થાનરૂપ અંગ છે. તેથી તે (લક્ષ્મી) સાથેના ભગવાન બીજી સ્ત્રીઓને તૃપ્તિ કરનારા થતા નથી. વળી સ્ત્રીઓ પોતાની અંદર પુરુષનો પ્રવેશ થાય ત્યારે તૃપ્ત થાય છે, તે પણ ચાલુ પ્રસંગમાં નથી એમ 'અચ્યુત' શબ્દથી કહેલું છે. 'न' નથી 'च्युतम्' સ્રાવ જેનો (તે અચ્યુત). તેથી વિષયના વિચાર પ્રમાણે પણ દૃષ્ટિઓની તૃપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. ૨૫

'બીજાં અંગોનું દર્શન કરીને ભલે તૃપ્તિ પામે, કારણ કે લક્ષ્મીનું સ્થાન તો માત્ર (ભગવાનનું) વક્ષઃસ્થલ છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

श्रियो निवासो यस्योरः पानपात्रं मुखं दृशाम् ॥
बाहवो लोकपालानां सारङ्गाणां पदाम्बुजम् ॥२६॥

જેમનું વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીનું રહેઠાણ અને મુખ દૃષ્ટિઓનું પાન કરવાનું પાત્ર છે, બાહુઓ લોકપાલોના છે (અને) ચરણકમલ સારંગોનું છે. ૨૬

ભગવાનનો કોઈપણ ભાગ એવો નથી, કે જે લક્ષ્મી વિગેરેએ ગ્રહણ કરેલો ન હોય. તે પૈકી ઉપરનો ભાગ લક્ષ્મીએ જ રહેઠાણ અને દર્શનથી ગ્રહણ કરેલો છે. તે કહે છે. જેમનું 'उरः' વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીનું રહેઠાણ છે. ભગવાનનું મુખ તેની જ દૃષ્ટિઓનું પાન કરવાનું પાત્ર છે. લક્ષ્મી (ભગવાનના) સ્વરૂપમાં રહેલી હોવાથી, (તેની) જૂદી સ્થિતિ ન હોવાથી તે ભોગ કરનારી નથી. તેથી લક્ષ્મીનાં નયનોમાંથી નીકળેલી દૃષ્ટિઓ જ ભોગ કરનારી થાય છે. તેઓને (ભોગ કરવાનાં સાધનની જરૂર હોવાથી, જ્યાં લાવણ્યામૃત રહે છે તે જ સાધન થાય છે. તેમાં 'ચમસનું પોલાણ નીચે છે, ઉપર તળીઊં છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મુખ પાન કરવાનું પાત્ર હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. 'પાત્ર' શબ્દ યોજેલ હોવાથી તે શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ઘણાનું એક પાત્ર હોવાથી, તેઓની જ તૃપ્તિ થવી દુર્લભ છે, તો બીજાઓને તો (તૃપ્તિ) ક્યાંથી જ થાય એવું તાત્પર્ય છે.

'ત્યારે બીજાં અંગમાં દૃષ્ટિ રાખો' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે (કે) આલિંગન કરવા યોગ્ય બાહુઓ છે, પરંતુ બીજા પુરુષોએ કબજે કરેલા છે,

‡ 'दृशः' 'દૃષ્ટિ' નારી જાતિનો શબ્દ હોવાથી, દૃષ્ટિઓને સ્ત્રીઓ કહેલી જણાય છે.

હોવાથી પિતાનું ઘર બધી (માતાઓ) નું એક (ઘર) હતું. (ભગવાનનો) પ્રવેશ થતાં તરતજ ભગવાનની ક્રિયા થાય તે પહેલાં, તેઓએ જ ભેટવાનું વિગેરે કર્યાં એમ '(પોતાની માતાઓથી ભેટાએલા)' શબ્દથી કહેલ છે. 'જેઓ મને જે પ્રમાણે ભજે છે' (ભ. ગી. ૪–૧૧) એ વાક્ય પ્રમાણે માતાઓને તે બાલક જ જણાતા. ભગવાનના ગુણ કરતાં લૌકિક ગુણ બહારનું અંગ હોવાથી (ભગવાન) નમસ્કાર (કરે તે) પહેલાંજ ભેટવાનું થયું. 'પોતાની માતાઓથી' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) પિતાની પણ માતાઓ હતી, તેથી 'પોતાની માતાઓથી' એમ કહેલું છે. સાત દેવકી (વિગેરે) બેનો હતી. બીજી અગીઆર (વસુદેવની સ્ત્રીઓ) હતી. એકથી ઉત્પન્ન થએલી કન્યાઓ હોય ત્યારે વરના ગુણ અને સ્વભાવ (કન્યાઓથી) જૂદા ન હોય ત્યારે જ એક વરને ઘણી કન્યાઓ પરણાવાય; અને કન્યાઓ પણ ત્યારે જ પત્નીઓ થાય. તેમ ન હોય તો 'જેઓ તમારા સ્વભાવને અનુસરનારી છે' એ વાક્યને લીધે (પતિનું) અર્ધ ન થાય. ઘણા પતિ હોય ત્યાં પણ આજ કારણ છે. તેથી જ દેવકી જેઓમાં મુખ્ય હતી તેવી સાત સરખા સ્વભાવવાળી હોવાથી 'માતાઓ' એમ કહેલી છે, એક જ સમયે બધી (સાતેને) નમન કર્યું, 'શિરથી' શબ્દથી (આ) ભગવાનનો ગુણ હોવાનું (જણાવેલ છે). શબ્દથી (બોલીને) સર્વને એક સાથે નમન કરવાનું સંભવે, પરંતુ કાયાથી (એક જ વખતે સાતને નમન કરવાનું) ન સંભવે. તેથી શિરથી (કાયાથી નમન કર્યું). 'તે સમયે' એટલે ભગવાનનો ગુણ પ્રકટ થાય તે માટે (એવી રીતે નમન કર્યું). ૨૮

નમસ્કાર કર્યા પછી ભગવાનમાં બાલકપણું જ પ્રકટ થયું, તેથી બાલક પુત્ર પ્રતિ જે કરવું જોઇએ, તે તેઓએ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

ताः पुत्रमंकमारोप्य स्नेहस्नुतपयोधराः ।।
हर्षविह्वलितात्मानः सिषिचुर्नेत्रजैर्जलैः ।।२९।।

સ્નેહથી ઝરતાં સ્તનવાળી, હર્ષથી વિહ્વલ થએલ અંતઃકરણ-વાળી તેઓએ પુત્રને ખોળામાં બેસાડી નેત્રોમાંથી નીકળતાં જલોથી સિંચન કર્યું. ૨૯

બધીઓાજ પુત્રને ખોળામાં બેસાડી, બાલક ઉપરના સ્નેહને લીધે ઝરતાં સ્તનવાળી થઈ, પરંતુ તે દૂધનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહીં. ભગવાનનું ઉત્તમપણું અને મોટું વય જાણવા છતાં પણ હર્ષથી વિહ્વલ થએલાં અંતઃકરણવાળી થઈ, કારણકે પહેલાંનો સંસ્કાર દૃઢ હતો. નેત્રોમાંથી નીકળતા જલોથી (ભગવાનના) કેશોનું સિંચન કર્યું. ૨૯

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી બે શ્લોકથી) પત્નીઓની અવસ્થા કહે છે:–

શકે તેવી ઉપમાથી વર્ણન કરવું જોઇએ, એવો સિદ્ધાંત કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः प्रसूनवर्षैरभिवर्षितः पथि ॥
पिशंगवासा वनमालया बभौ घनो यथाऽर्कोडुपचापवैद्युतैः ॥२७॥

શ્વેતછત્ર અને ચમરીઓથી શોભતા, માર્ગમાં પુષ્પોની વૃષ્ટિઓથી છંટકારાતા પિશંગ (રંગના) વસ્ત્રવાળા–જેમ વાદળું સૂર્ય ચંદ્રો, મેઘધનુષ્ય અને વિજળીથી શોભે તેમ–વનમાલાથી શોભતા હતા. ૨૭.

'**सितातपत्रम्**' શ્વેત છત્ર અને व्यजने બે ચમરીઓ, તે શ્વેત છત્ર અને ચમરીઓ, સર્વ તરફથી કરવામાં આવેલી પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ, જૂદા જૂદા પુરુષોથી કરાતી હોવાથી અથવા જૂદાં જૂદાં પુષ્પો હોવાથી બહુવચન (યોજેલું છે). પીતાંબર સદાનું (વસ્ત્ર) હોવા છતાં રૂપવાળા (ભગવાન) ના વર્ણનમાં (રૂપનાં) કારણ તરીકે કહેલું છે. વનમાલાથી જણાતા અથવા વનમાલા સાથેના (ભગવાન શોભતા હતા); અથવા એ પ્રમાણેની સર્વ સામગ્રીઓ હતી ત્યારે વનમાલાથી જ શોભતા હતા. જેમ વચમાં શ્યામ વાદળું હોય, ઉપર સૂર્ય (હોય), પડખે ફરતા બે ચંદ્રો હોય, અને કેડ ઉપર સ્થિર વીજળી હોય, અને બે ઈન્દ્રધનુષ્ય બંને પડખે ભેગાં થએલ હોય, ત્યારે ભગવાન જેવું (દશ્ય) થાય, એવી ન હોઇ શકે તેવી ઉપમા (કહી). ૨૭

એ પ્રમાણે વર્ણન સમાપ્ત કરીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી સંબંધીઓનો ઘણો સ્નેહ કહે છેઃ–

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः परिष्वक्तः स्वमातृभिः ॥
ववन्दे शिरसा सप्त देवकीप्रमुखास्तदा ॥२८॥

માતપિતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરેલા. પોતાની માતાઓથી ભેટાએલાએ તો તે સમયે દેવકી જેઓમાં મુખ્ય હતી તેવી સાત (માતાઓ)ને શિરથી નમન કર્યું. ૨૮

'तु' 'તો' શબ્દ પહેલાંનું વર્ણન (હવે થતું) ન હોવાનું જણાવે છે. 'पित्रोः' એ (દ્વિવચનવાળા) શબ્દથી બધી માતાઓ એક (હોવાનું જણાવેલ છે), કારણ કે તેઓના ગુણ અને સ્વભાવ જૂદા ન હતા, અને જૂદાઇનું કારણ[1] ન

૧ સ્ત્રીઓના ગુણ અને સ્વભાવ જદા જદા હોય તો તે જદા ઘરમાં રહેવાનું કારણ થાય, તેવું ન હતું. (પ્ર)

તે પતિને પુત્રોથી દૃષ્ટિઓથી અને અંદર (પ્રવેશેલા) મનથી, જેમની લાગણીનો અંત ન હતો તેવી (પત્નીઓ) ભેટી. હે ઉત્તમ ભાર્ગવ! લજ્જા પામતી તેઓનાં નેત્રોમાંથી રોકી રાખેલું હોવા છતાં આંસુ વિકલપણાંને લીધુ ખરી પડ્યું. ૩૨

'તે' આવતાને જ તે બધીઓએજ એક સાથે કાયા અને મનથી આલિંગન કર્યું. તે (આલિંગન) ના જૂદા જૂદા પ્રકાર 'પુત્રોથી, દૃષ્ટિઓથી અને અંદર (પ્રવેશેલા) મનથી' શબ્દોથી કહેલ છે. પુત્રોને (ભગવાનના) હસ્તમાં આપતી હોય તેની પેઠે સમીપમાં સંબંધમાં આવી કાયાથી ભેટી. તેવી રીતે 'દૃષ્ટિઓથી' (ભેટી). (પોતાની) દૃષ્ટિ (ભગવાનની) દૃષ્ટિ સાથે જોડતાં, ભેટવાનો અર્થ બહાર કાઢીને, ક્રિયાહીન, કરચલીવાળી વિગેરે (દૃષ્ટિઓ થી ભેટી; અને 'अन्तरात्मना' ભગવાનમાં પ્રવેશ કરેલાં મનથી ભેટી. તેઓનો મનોરથ ભેટવામાં જ સમાપ્ત થયો, બહારનું (કાંઇ) કાર્ય કર્યું નહીં. તેનું કારણ 'જેમની લાગણીનો અંત ન હતો' વિશેષણથી કહેલું છે. દુષ્ટ* હતો અંત જેનો, તેવી લાગણી તો અંદરની હતી. તે પૂરી થાય ત્યારે બહારની ક્રિયા થાય, અને તે માન ઉતારવામાં આવે ત્યાં સુધી રહેનારી હતી. તેથી વિકલપણાંને લીધે માન ઉતરાવાય તે પહેલાં જ આંસુ આવ્યું. તે માનવાળી (પત્ની)ઓએ રોકી રાખ્યું તો પણ 'आस्रवत' થોડું ખરી પડયું. 'માનવાળી (પત્નીઓ માટે) આ અયોગ્ય હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઉત્તમ ભાર્ગવ!' એવું સંબોધન કરેલું[1] છે. (તેથી) એમ કહેવાયું કે ભગવાનનાં માહાત્મ્યને લીધે તેમ થયું. (માન ન રહેતાં આંસુ ખરી પડયું). ૩૨

એવી રીતે તેઓનો ભગવાનમાં ઘણો પ્રેમ કહીને, '(તે) આશ્ચર્યકારક છે' એવી શંકા થતાં, (તેનું) કારણ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्यांघ्रियुगं नवं नवम् ॥
पदे पदे का विरमेत तत्पदाच्चलाऽपि यच्छ्री र्न जहाति कर्हिचित् ॥३३॥

જો કે તે સમીપ આવેલા, (અને) એકાંતમાં આવેલા, છતાંપણ તેમનાં બે ચરણો પગલે પગલે નવાં નવાં છે. તેમના ચરણથી કોણ દૂર રહે? લક્ષ્મી ચંચલ હોવા છતાં પણ તેનો કોઇપણ સમયે ત્યાગ કરતી નથી. ૩૩.

* 'દુષ્ટ' એટલે હલકો. આવે નહીં તેવો, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ ભૃગુએ ભગવાનનાં માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો. તમે (શૌનક) તેના વંશમાં મુખ્ય હોવાથી તમને પણ તે માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થશે એવા અભિપ્રાયથી સંબોધન કરેલું છે (પ્ર)

अथाविशत्स्वभवनं सर्वकाममनुत्तमम् ॥
प्रासादा यत्र पत्नीनां सहस्राणि च षोडश ॥३०॥

પછી જેમાં સર્વ કામો હતાં. જેનાથી ઉત્તમ કાંઈ ન હતું અને જેમાં સોળ હજાર પત્નીઓના મહેલો હતા તેવા પોતાના ભવનમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૦

એક જ ભવનમાં વિશ્વકર્માએ પોતાનું ચાતુર્ય જણાવવા સોળ હજાર મહેલો કરેલા; તેથી જ (તે) 'અનુત્તમ' હતું. 'न' નથી 'उत्तमम्' ઉત્તમ જેનાથી તેવું (હતું). સર્વ કામો હતા જેમાં, અથવા સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા પદાર્થોનું અસ્તિત્વ હતું જેમાં તેવું (હતું). ૩૦

पत्न्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं विलोक्य सञ्जातमनोमहोत्सवाः ॥
उत्तस्थुरारात्सहसाऽऽसनाशयात्साकं व्रतैर्व्रीडितलोचनाननाः ॥३१॥

પરદેશમાં રહી ઘેર આવેલા પતિને દૂરથી જોઇને જેઓના મનમાં મોટો ઉત્સવ થએલો છે (અને) જેમના લોચન અને મુખ લજ્જાવાળાં થયાં છે તેવી પત્નીઓ એકાએક આસન અને અંતઃકરણથી વ્રતો સાથે ઉભી થઈ ગઇ. ૩૧

જેમ માતાઓ પાસે પુત્ર તરીકે (ભગવાને) પોતે પ્રવેશ કરેલો, તેમ પત્નીઓ પાસે પણ પતિ તરીકે પ્રવેશ કર્યો, ઇશ્વર તરીકે (પ્રવેશ કર્યો) નહીં. તેથી સાધારણ પતિ તરીકે તેઓએ કાર્ય કરવું યોગ્ય હતું. દૂરથી આવતા પતિને જોઇને જેઓના મનમાં સારી રીતે મોટો ઉત્સવ થએલો. તેઓ 'आरात' દૂરથી જ ઉભી થઇ ગઇ. 'એકાએક' (ઉભી થઇ), તેથી સાવધાન થઈ ન હતી, જેવી સ્થિતિમાં હતી, તેવીજ ઉભી થઇ ગઈ. દેહ અને અંતઃકરણ (અનુક્રમે) આસનમાં અને ચિંતામાં પડેલાં હતાં, તેથી હવે (તેવા) બે પ્રકારની સ્થિતિવાળીઓ આસન અને અંતઃકરણથી પણ ઉભી થઇ ગઈ, પરંતુ વ્રતો તો રહેલાં જ હતાં; કારણકે સારાં અલંકાર ધારણ કરેલાં ન હતાં; એવો ભાવ છે. તેથી જ લજ્જાથી અડધાં બીડાએલાં હતાં લોચનો અને મુખ જેમનાં, તેવી (હતી). ૩૧

નીચેના શ્લોકમાં તેઓએ કરેલ ભગવાનનું પૂજન કહેલ છેઃ–

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना दुरन्तभावाः परिरेभिरे पतिम् ॥
निरुद्धमप्यास्रवदम्बु नेत्रयोर्विलज्जतीनां भृगुवर्य वैक्लवात् ॥३२॥

સંબંધ થાય, ત્યારે સર્વ બળી જાય ત્યાં સુધી (તે અગ્નિ) પોતે જ ચાલુ રહે છે. એવી રીતે આ (ભગવાન) અદ્ભુત કર્મ કરનારા છે લોકના જેવા[1] નથી ભૂમિના ભારરૂપ થવા જન્મ થએલ જેઓનો, પોતાની મેળે કરવાનું કાર્ય ભૂમિનો ભાર ઉત્પન્ન કરવાનું (જેમનું હતું), અને તેમાં પણ 'अक्षौहिणीभि:' અક્ષૌહિણી સંખ્યાવાળી સેનાઓથી परिवृत्तं ભ્રમણું થયેલ હતું તેજ જેઓનું તેવા (રાજાઓ હતા). તે (સંબંધ) માં ભગવાનનું કાર્ય ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. 'विधाय वैरम' પરસ્પર વેર ઉત્પન્ન કરીને (વધ કરાવ્યો). તે વેરની શક્તિ 'જેમ વાયુ અગ્નિથી કરાવે તેમ' શબ્દોથી કહેલું છે. વાયુ નિમિત્ત[2] છે, અગ્નિજ બાળનારો છે. વાંસડાઓના ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થએલો તે તો બધું બાળે છે, તેવી રીતે આ (ભગવાન) પણ (રાજાઓનો) પરસ્પર વધ થયો ત્યારે અટક્યા; પરસ્પર વધ કરાવીને અટક્યા, એવો અર્થ છે. તેઓ જીવતા રહ્યા હોત, ત્યાંસુધી અટકત નહીં, એવો અર્થ છે. 'निरायुध:' એટલે निर्गतानि જતાં રહેલાં છે 'आयुधानि' આયુધો જેમનાં (તેવા ભગવાન હતા), કારણકે જેમ અગ્નિનું (આયુધ) બળતણ છે તેમ પરસ્પર (રાજાઓ) જ તેમનાં આયુધો હતા. એવી રીતે સર્વનો સંહાર કરનાર આ ભગવાન અદ્ભુત કર્મ કરનાર ઉત્તમ છે. તેમનું સર્વ કાર્ય પૂરૂં થયું. ૩૪

હવે ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરનાર ભાગવતના અધિકારીને દેહની પ્રાપ્તિ કરાવવાની રહી. તે આગળ (બારમા અધ્યાયમાં) કહેવામાં આવશે. વચ્ચમાં તે (ભગવાન) વિરુદ્ધ ધર્મના આધાર છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેમની) શ્રૃંગારલીલા કહે છે:–

स एव नरलोकेऽस्मिन्नवतीर्णः स्वमायया ॥
रेमे स्त्रीरत्नकूटस्थो भगवान् प्राकृतो यथा ॥३५॥

તેજ ભગવાન પોતાની માયાથી આ નરલોકમાં અવતર્યા. અને પ્રાકૃત (મનુષ્ય) પેઠે ઉત્તમ સ્ત્રીઓના સમૂહમાં રહી (તેમણે) રમણ કર્યું. ૩૫

તેજ સંહાર કરનાર કાલરૂપ (ભગવાન) ભક્ષણ કરવાના મનુષ્યોમાં પોતે પણ તેમના દેહથી અવતર્યા. જેમ કોઈપણ ન જાણે તેમ પોતાની માયાથી હણવાના કારણરૂપ 'स्त्रीरत्नकूटे' સુંદર સ્ત્રીઓના સમૂહમાં પોતે જ રહીને, તેમને વશ થઇને* ભગવાને પ્રાકૃત (પુરુષ) ની પેઠે રમણ કર્યું 'જ્યાં સુધી (કામના) રસમાં પ્રવેશ કરેલ ન હોય ત્યાં સુધી તેનો રસ જાણતો નથી' એમ કામશાસ્ત્ર (કહે છે); કારણ કે પોતાને વશ રહેનારને રસ (પ્રાપ્ત થતો) નથી. ૩૫

૧ 'તેથી (કાર્ય પૂરૂં થતાં સુધી) પોતે જ ચાલુ રહે છે' એટલું અધ્યાહાર છે (प्र)
૨ 'નિમિત્ત' એટલે સહકારી. (प्र) બાળવામાં મદદ કરનારો.
* મુંબાઇવાળી પ્રતમાં 'ग' પુસ્તકનો પાઠ જણાવેલ તે લીધો છે.

જો કે રડવું અયોગ્ય હતું. વસ્તુ પ્રાપ્ત થએલ ન હોય, ત્યારે તે (રડવાનું) થાય અને તે (ભગવાન સમીપ આવેલા, અને તે પણ એકાંતમાં,* કારણ કે (તેઓની) કલ્પના પ્રમાણે જ ભગવાને (સમીપ અને એકાંતમાં આવવાનું) કરેલ. છતાં પણ તેમનાં બે ચરણ નવાં છે. તેઓનો મનોરથ એવો હતો કે બે ચરણો હૃદય ઉપર પધરાવવાં, અને તે ઘણો જ રસ પ્રકટ થતાં બંધ વિગેરે થાય ત્યારે કરી શકાય; અને પ્રથમ ભક્તિથી, ધર્મથી અથવા લોક (રીત) થી ચરણને ધોવાનું અને ચાંપવાનું કરવામાં આવે ત્યારે ઉપર કહેલો (મનોરથ) સિદ્ધ થાય; અને તે વિષયમાં ભગવાનનું ચરણારવિંદ સદા નવું થતું હોવાથી પહેલી ક્રિયાથી જ જન્મ પૂરો થઈ જાય; તેથી રડવું યોગ્ય (હતું) એમ કહેલું છે. **'पदे पदे'** એટલે ક્ષણે ક્ષણે અથવા પગલે પગલે (ચરણ) નવું થતું હોવાથી નવિન જ રહે છે; અને તેથી કઈ સ્ત્રી મનોરથ પૂર્ણ ન થવાનાં કારણે એકવાર પણ (ચરણથી દૂર રહે, અથવા તેમના ભક્તિ કરવાના પદાર્થની પ્રથમ સેવા કરતાં અટકે? કારણકે ત્યાર પછી પાછલના મનોરથનો આરંભ થાય. તેથી રડવું યોગ્ય હતું, એવું તાત્પર્ય છે. 'લક્ષ્મી ચંચલ હોવા છતાં પણ (તેનો ત્યાગ કરતી નથી)' શબ્દોથી આ વિષયનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે લક્ષ્મી ચંચલ છે છતાં પણ એક કાર્ય પૂરૂં થાય ત્યારે બીજે જાય. ભગવાનના સંબંધનું તે એક કાર્ય પણ પૂરૂં થતું નથી, કારણ કે (ચરણ) નિત્ય નવું (હોય છે). તેથી કોઈપણ સમયે ભગવાનનો ત્યાગ કરતી નથી. ૩૩

જેમ એવા પ્રકારથી લક્ષ્મીને અને બીજી પત્નીઓને કાર્ય પૂરૂં કર્યા વિનાની જ રાખે છે, અને (તે) તેઓ જાણતી નથી, એવી જ રીતે ભૂમિનો ભાર હરવા પ્રવૃત્ત થયેલા ભગવાને વચ્ચે સમાપ્ત થયા વિનાની એક ક્રિયાથી જ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनामक्षौहिणीभिः परिवृत्ततेजसाम् ॥
विधाय वैरं श्वसनो यथाऽनलं मिथो वधेनोपरतो निरायुधः ॥३४॥

એવી રીતે ક્ષિતિના ભારરૂપ જેઓનો જન્મ થએલ, અને અક્ષૌહિણીઓથી જેઓનું તેજ વધી ગએલ તેવા રાજાઓમાં વેર ઉત્પન્ન કરીને—જેમ વાયુ અગ્નિથી (કરાવે) તેમ—પરસ્પર વધ કરાવીને, આયુધ વિનાના (ભગવાન) અટકયા. ૩૪.

જેમ સ્ત્રીઓ પોતે જ (કાર્યમાં રોકાએલી) રહે છે, બીજી ક્ષણના કાર્ય માટે પ્રાર્થના કરતી નથી, એવી રીતે ભૂમિનો ભાર હરવાના પહેલાં કાર્યનો આરંભ કર્યો, ત્યારે છેવટ સુધી તેજ ચાલ્યા કરે છે. જેમ પહેલાં અગ્નિનો

* આથી એમ જણાય છે કે સોળ હજાર મહેલોમાં ભગવાન એક જ સમયે દરેક પત્નીની પાસે એકાંતમાં પધારેલા.

એવી રીતે પોતે પરાજય પામેલી અને અશક્ત હોવા છતાં પણ, અજ્ઞાનને લીધે, પોતાના* ગુણનો ભગવાનમાં આરોપ† કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

तमयं मन्यते लोको ह्यसंगमपि सङ्गिनम् ॥
आत्मौपम्येन मनुजं व्यापृण्वानं यतोऽबुधः ॥३७॥

મનુષ્યના જેવી ચેષ્ટા કરનાર સંગરહિત હોવા છતાં પણ તેમને આ લોક પોતાની સરખામણીથી સંગવાળા માને છે, કારણકે અજ્ઞાની છે. ૩૭

મૂર્ખ લોક ભગવાન સંગરહિત હોવા છતાં (તેમને) પોતાનાં દૃષ્ટાંતથી સંગવાળા માને છે. 'ભગવાન સંગવાળા છે, વિષય સાથેના મનવાળા હોવાથી, દેવદત્તની પેઠે' એવાં ઉપાધિ⊙ તજી દઇને કરેલાં અનુમાનથી ભગવાનને પણ સંગવાળા માને છે તે (સંબંધ) માં વિચાર કરનારાઓ પણ ઉપાધિને તજે છે તેનું કારણ 'મનુષ્યના જેવી ચેષ્ટા કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. પોતાને[1] જેમ લોક† મનુષ્ય માને તેવી ચેષ્ટા કરનારા ભગવાન છે. તેથી તાત્પર્ય ન જાણવાને લીધે, અજ્ઞાનીપણું વિગેરે જણાવવામાં જીવરૂપ ઉપાધિ હોવાથી, અને તે (લોક) જાણતા ન હોવાથી તેમ (સંગી) માને છે તેથી અજ્ઞાની છે, એવો અર્થ છે. ૩૭

"(ભગવાન મનુષ્ય છે એમ) જણાવનારી (ભગવાનની) ક્રિયા જેમ (મનુષ્યોમાં) અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી છે, તેમ પોતાના આધાર (ભગવાન) માં હલકાપણું કરાવનારી પણ છે, કારણ કે લોકમાં તેવુંજ સદાનું સાહચર્ય જોવામાં આવે છે 'અજ્ઞાનપણું વિગેરે જીવપણાંની સાથે રહેલાં હોય છે, કારણકે દોષથી ઉત્પન્ન થએલાં છે, મૂર્છા વિગેરેની પેઠે' એવાં સંદેહરહિત અનુમાનથી (ભગવાન) જીવ હોવાનું પણ જણાવે છે. વળી ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે ઠગનાર હોવાથી પણ (તે) જીવ છે. 'જીવ હોય તો ઠગવાનું નકામું થાય' એમ પણ ન કહેવું, કારણ કે મુક્ત જીવો પણ તેમ કરે છે (ઠગે છે). પોતાને બંધન થાય એવા ભયથી જ તેઓ તેમ કરતા જોવામાં આવે છે, બીજા પ્રયોજનથી (તેમ) કરતા નથી'. એવી શંકા[2] થાય, તેથી (ભગવાનમાં) જીવથી ભેદ હોવાનું કહેતાં, વિષયનો સંબંધ જીવપણું જણાવનારો નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:--

* † ભગવાનની સ્ત્રી એવી શક્તિવાળી હોવા છતાં ભગવાનનાં મનને જીતી શકી નહીં, છતાં લોક અજ્ઞાનને લીધે પોતાનો સંગવાળા હોવાનો ગુણ, ભગવાનમાં પણ હોવાનું માને છે એવો અર્થ જણાય છે.

⊙ જીવપણું પોતાનો ખાસ ગુણ છે, તે ભગવાનમાં નથી. જીવપણાંને લીધે પોતે સંગી છે તે વિચાર્યા વિના એવું અનુમાન કરે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૧ 'પોતાને' એટલે પોતાના સ્વરૂપને, ભગવાનનાં સ્વરૂપને (પ્ર)

૨ ઉપર કહેલ અનુમાનથી ભગવાન જ્ઞાની જીવ જેવા હશે, એવી શંકા થાય (પ્ર)

'અંગીકાર કરેલી ગ્લાનિથી દોષ થતો નથી' એ ધોરણે, એવા પ્રકારની ભગવાનની કૃતિથી ભગવાને રમણ કર્યું, પરંતુ વિષયના નિયમ પ્રમાણે તેમ કરેલ ન હતું, એમ સિદ્ધ કરવા નીચેના શ્લોક કહે છે:-

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासव्रीडावलोकनिहतो मदनोऽपि यासाम् ॥
सम्मुह्य चापमजहात्प्रमदोत्तमास्ता यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥३५॥

જેઓની ઉચ્છૃંખલ લાગણી સૂચવનાર નિર્દોષ મનોહર હાસ્ય અને લજ્જાવાળી દૃષ્ટિથી ઘવાએલા મદને પણ ધનુષ્ય તજી દીધેલું તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓ કપટોથી પણ જેમની ઈંદ્રિયને વશ કરી શકી ન હતી (તેવા ભગવાન છે). ૩૬

જો કે સ્ત્રીઓ ઘણી શક્તિવાળી છે, છતાં પણ તેઓ ભગવાનનાં મનને જીતી શકી ન હતી. તેઓનું સામર્થ્ય કહે છે કે 'उद्दाम' ઉચ્છૃંખલ જે 'भावः' લાગણી, લજ્જા ભય વિગેરે બંધનો છે. તે ન હોવાથી (લાગણી) ઉચ્છૃંખલ છે, તેને **'पिशुन'** સૂચવનાર 'अमलः' અને वल्गुः' નિર્દોષ અને મનોહર જે 'हासः' હાસ્ય, -ન જણાવવા જેવાને કસમયે અને ખોટાં સ્થાને જણાવે તેથી સૂચવનાર કહ્યો- એવું હોવા છતાં હાસ્ય) નિર્દોષ, સ્વાભાવિક હોવાથી દોષરહિત અથવા સ્વચ્છ છે, કારણકે જેને સૂચવેછે તેનું હિત કરે છે-તે સંબંધમાં તેની શક્તિ 'वल्गुः' 'મનોહર' વિશેષણથી (કહેલી છે), કારણકે (તે) પુરુષનાં મનને હરે છે. આવું હાસ્ય પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પછી (તેનું) કાર્ય થયા પછી તે પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થએલ હોવાથી **'व्रीडा'** લજ્જા થાય છે પછી પોતે ઠગાએલ હોવાનું સૂચવનાર 'अवलोकः' દૃષ્ટિ કરે છે, તેનાથી પણ 'निहतः' ઘવાએલો મદનઃ સર્વને મોહ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા કામદેવે (તે) દૃષ્ટિનું બલ જાણીને 'મારૂં કાર્ય આ (સ્ત્રીઓ) જ કરશે તેથી (મારે) ધનુષ્યનું શું પ્રયોજન છે?' એવા, અને 'જ્યારે આ મને પણ મોહ કરે છે, ત્યારે બીજો (કોઇ) કેમ મોહ નહીં પામે?' એવા વિચારથી પોતે ધનુષ્યને તજી દીધું. એવી રીતે કામદેવથી પણ અધિક કામની સેનાઓ (છે). તે જ આ આ ભગવાનની સ્રીઓ. છતાં પણ (તેઓ) જે ભગવાનની **'इन्द्रियं'** મનને **'विमथितुं'** વશ કરવાનું અનેક પ્રકારનાં કપટોથી પણ કરી શકી નહીં, એવી શક્તિવાળી થઈ ન હતી. માત્ર દૃષ્ટિથી જ કામદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો, (અને) કપટોથી પણ ત (ભગવાન) નું મન જીતવા શક્તિવાળી થઇ નહીં, એવો અર્થ છે. (ભગવાનની) દૃષ્ટિથી* (તેઓ) મોહ પામેલી હોવાથી (ભગવાનનાં મનને જીતી ન શકે તે યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. ૩૬

* **'दृष्टिमोहितत्वाद्युक्तम'** એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

અથવા 'સર્વના આધાર હોવું' એવો ભગવાનનો ગુણ ન હોય, અને તેથી જેનો આશ્રય કર્યા વિના જ ભ્રમને લીધે તેના તરીકે જણાય છે તે (પ્રકૃતિના ગુણો) જ, સંગવાળા હોવાનું અથવા જીવપણું જણાવે છે, પરંતુ સદા આધારે રહેલા (તેવું જણાવતા) નથી. એકના આશ્રયે રહેલા જ બીજામાં દોષ ઉત્પન્ન કરનારા હોવાનું ચોરીમાં અને રોગોમાં લોકમાં[1] પ્રસિદ્ધ છે. 'તેમના આશ્રયે રહેલી અબુદ્ધિની પેઠે' શબ્દોથી આ (વિષય) નું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. મહારાજાની પાસે રહેલાં શસ્ત્રો બંધનો વિગેરે પોતાના આશ્રય (મહારાજા) ને કાંઇ (કાર્ય) કરતા નથી, કારણ કે બીજાઓનાં પ્રયોજનથી જ (તેમનો) સંગ્રહ થએલો હોય છે. 'શ્રી પુષ્ટિ, વાણી, કાંતિ, કીર્તિ, તુષ્ટિ ઈલા ઉર્જા, વિદ્યા અવિદ્યા શક્તિ અને માયાથી સેવાતા, (૧૦-૩૯-૫૫) 'વિદ્યા અને અવિદ્યા મારા તનુ છે' (૧૧-૧૧-૩) એ વાકયોમાં અમતિ (અબુદ્ધિ) એટલે અવિદ્યાને ભગવાનના આશ્રયે રહેલી કહેલી છે. 'મતિ' એટલે વિદ્યા. તેની હરીફાઇ કરનારી શોક 'અમતિ' એટલે અવિદ્યા. જેમ અવિદ્યા ભગવાનમાં પોતાનું કાર્ય કરતી નથી, તેવી જ રીતે આ વિષયો પણ (ભગવાનમાં પોતાનું કાર્ય કરતા નથી) એવો અર્થ છે. 'હે મહાબુદ્ધિવાળા! એક જ મારા અંશ આ જીવનો જ અવિદ્યાથી અનાદિ બંધ થાય છે, અને વિદ્યાથી બીજો (મોક્ષ) થાય છે' (૧૧-૧૧-૪) એ વાકય પ્રમાણે વિષયો પોતાના આધારને દુષ્ટતા પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી. હાલમાં (થતું) રમણ તો ઇશ્વરપણું જણાવનારૂં છે, કારણ કે અવિદ્યાની પેઠે અજ્ઞાન વિગેરે પણ દૈત્યોને મોહ કરાવનારાં છે. દોષનો[2] નાશ કરવો એ તો ઉત્તમ ગુણ છે. તેથી દુષ્ટોને છેતરવા તે ઉત્તમ ગુણ જ છે. તેથી હરિ દોષરહિત અને પૂર્ણ ગુણોવાળા છે. ૩૮

વળી લોકો ભ્રાંત થાય છે જ. સદા (ભગવાનના) સંબંધવાળી (પત્નીઓ) પણ ભ્રાંત થએલી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तं मेनिरेऽबलाः मूढाः स्त्रैणं चानुव्रतं रहः ॥
अप्रमाणविदो भर्तुरीश्वरं मतयो यथा ॥३९॥

જેમ મતિઓ ઇશ્વરનુ સત્ય સ્વરૂપ જાણતી નથી તેમ મૂઢ પતિનું સત્ય સ્વરૂપ નહીં જાણનારી અબલાઓ તેમને સ્ત્રીલંપટ અને એકાંતમાં અનુસરનારા માનતી. ૩૯

---

૧ જેમ એકના આશ્રયવાળું ધન સ્ત્રી વિગેરે બીજો લઈ જાય ત્યારે ચોરી, લંપટપણું વિગેરે દોષ થાય છે, જેમ એક કોઢ થએલ હોય તે 'કોઢવાળો જ્યાં સુધી જૂએ છે' એ વાકય પ્રમાણે બીજામાં કોઢ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એકના આશ્રયે રહેલ બીજામાં દોષ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે (प्र)

૨ 'અજ્ઞાનીઓ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરે છે' એ વાકય પ્રમાણે ભગવાનનું સ્મરણ ન કરવારૂપ દોષ (प्र)

एतदीशनमीशस्य प्रकृतिस्थोऽपि तद्गुणैः ॥
न युज्यते सदाऽऽत्मस्थैर्यथाऽबुद्धिस्तदाश्रया ॥३८॥

આ ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું છે કે, પ્રકૃતિમાં રહેલા હોવા છતાં પણ-તેમના આશ્રયે રહેલી અબુદ્ધિની પેઠે-સદા પોતાની અંદર રહેલા તે (પ્રકૃતિ) ના ગુણો સાથે સંબંધમાં આવતા નથી. ૩૮

આ ખોટું કહો છો કે વિષયોના સંબંધથી જીવપણું (પ્રાપ્ત) થાય છે. ભ્રમથીજ[૧] વિષયોનો સંબંધ થાય ત્યારે જીવપણું થાય છે. આ (ભગવાનનો વિષયો સાથેનો સંબંધ) તો ઈશ્વરપણું[૨] જણાવનારો છે, કારણ કે નિશ્ચિત કાર્ય કરનાર (વિષયોનો સંબંધ) તેમનામાં કાર્ય કરતો નથી, અને જીવના ગુણો (તેનાં) કાર્યને અટકાવનારા નથી. મણિ[૩]મંત્રો વિગેરે પણ અલૌકિક હોવાથી ભગવાનની શક્તિવાળાં છે. તેથી પ્રકૃતિમાં રહેલા હોવા છતાં વિષયોમાં રમણ કરતા હોવા છતાં પણ, કર્તાને વશ કરવાપણું, સ્વરૂપની હાનિ, દોષ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું વિગેરે તે (વિષયો) ના ગુણો સાથે (ભગવાન) સંબંધમાં આવતા નથી.

'ઉપર ઉપરથી અગ્નિનો સ્પર્શ થતાં દઝાતું નથી, એવી રીતે પ્રતિબંધિત સંબંધ થતાં પણ દઝાય નહીં, તેવું ભગવાન (ના સંબંધ) માં પણ થતું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સદા પોતાની અંદર રહેલા' એમ કહેલું છે. ભગવાન સર્વના આધાર હોવાથી[૪] તે (પ્રકૃતિના ગુણો) સંયોગવાળા સમવાય (સંબંધ) થી[૫] સદા પોતાની (ભગવાનની) અંદર જ રહેલા હોય છે. જો તેઓ પોતાના આધાર (ભગવાન) માં પોતાનું કાર્ય કરતા હોય, તો ભગવાનના આધારે રહેલા ન હોય,[૬]

૧ વિષયો આનંદ કરાવનારા છે. ઉત્તમ છે, એવા ભ્રમથી (પ્ર)

૨ તિરસ્કાર કરાએલો વિષયોનો સંબંધ ઈશ્વરનો ગુણ છે કારણકે સદા કાર્ય કરનાર (વિષયો) નાં કાર્યને થવા દેતો નથી, દત્તે કરેલા સુરાપાનની પેઠે એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩ 'તિરસ્કાર કરેલો વિષયોનો સંબંધ ઈશ્વરનો ગુણ નથી, કારણકે સદા કાર્ય કરનારનાં કાર્યને તે અટકાવનારો છે મણિ મંત્રો વિગેરેનાં અગ્નિથી થતો દાહ અટકાવવાનો ગુણ છે તેવો તેનામાં ગુણ હોવાથી તે વિષયોનાં કાર્યને અટકાવે છે.' એ પણ બરાબર નથી કારણકે મણિ અને મંત્રોમાં પણ જે દાહને અટકાવવાની શક્તિ તે ઈશ્વરનો ગુણ છે. (પ્ર)

૪ બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે સ્વરૂપથી અથવા તાદાત્મ્યથી, ભગવાન સર્વના આધાર છે બીજાઓના મત પ્રમાણે સંયોગ વિગેરેથી (તેમ છે) (પ્ર)

૫ જીવાત્મા સાથે મનનો સંયોગ સંબંધ છે, અને સંગ વિગેરેનો મન સાથે સમવાય સંબંધ છે તેથી તે (સંયોગવાળા સમવાય) સંબંધથી તેઓ સદા ભગવાનમાં રહેલા છે (પ્ર)

૬ તેઓનું કાર્ય ભગવાન વિષે કરતા હોય, તો ભગવાનપણું ન રહે. એટલે જીવના આધારે રહેલા હોય અને સર્વ ભગવાનના આશ્રયે રહેલ હોવાથી પોતાનું કાર્ય ન કરે તેવાજ વિષયો ભગવાનમાં રહેલા હોય. (પ્ર)

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય બારમો

एवमैकाग्र्यसिद्धयर्थं सर्वं कार्यं निरूपितम् ॥
अधुना श्रोतृदेहस्य रक्षणं विनिरूप्यते ॥१॥

એવી રીતે[1] એક કાર્યમાં ચિત્ત રહે તે માટે સર્વ કાર્ય કહ્યું. હવે[2] (ભાગવતનું) શ્રવણ કરનારના દેહનું રક્ષણ કહેવામાં આવશે. કા. ૧

यथा वेदान्तविज्ञाने पञ्चाग्नौ देहसम्भवः ॥
तथा भागवतज्ञाने ब्रह्माग्नौ बोधसंयुते ॥२॥

જેમ વેદાંતોનું જ્ઞાન થવામાં પંચાગ્નિમાં દેહની ઉત્પત્તિ (જોઇએ), તેમ ભાગવતનું જ્ઞાન થવામાં જ્ઞાનવાળા બ્રહ્માગ્નિ (બ્રહ્માસ્ત્રના અગ્નિ) માં (દેહની ઉત્પત્તિ જોઇએ).[3] કા. ૨

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वदोषविवर्जितः ॥
बीजसंस्कारसहितः श्रोता भागवते नृपः ॥३॥

સર્વ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરેલો, સર્વ દોષ વિનાનો, બીજના સંસ્કાર સાથેનો રાજા ભાગવતનું શ્રવણ કરનાર છે. કા. ૩

(કથા) ઘણી છૂટી પડી ગએલી હોવાથી શૌનક નીચેના શ્લોકથી પહેલાંની કથાનું સ્મરણ કરાવે છે.

॥ शौनक उवाच ॥ શૌનક કહે છેઃ-

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन ब्रह्मशीर्ष्णोरुतेजसा ॥
उत्तराया हतो गर्भ ईशेनाजीवितः पुनः ॥१॥

અશ્વત્થામાએ મૂકેલા ઘણાં તેજવાળાં બ્રહ્માસ્ત્રથી ઉત્તરાનો ગર્ભ હણાએલો. ઇશ્વરે તેને ફરી સજીવન કરેલો. ૧

તમારાં વાક્યોનો સારી રીતે સંબંધ મેળવતાં આમ જણાય છે. અશ્વત્થામા ઉત્તમ બ્રાહ્મણ હોવાથી, અને તેણે પસંદ કરેલું બ્રહ્માસ્ત્ર સદા સફલ હોવાથી

---

૧ 'એવી રીતે' એટલે (૭ થી ૧૧ સુધીના) પાંચ અધ્યાયોમાં કહેલા પ્રકારથી (प्र)

૨ 'હવે' એટલે બારમા અધ્યાયમાં (प्र)

૩ 'બળી ગયા પછી એવી રીતે રક્ષણ કેમ કર્યું?, કારણકે ભગવાનમાં તે બળ્યા પહેલાં પણ રક્ષણ કરવાની શક્તિ હતી' એવી શંકા થાય, તેથી બીજી અને ત્રીજી એ કારિકાઓ કહેલી છે (प्र)

'અબલાઓ' એટલે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા કરવાની શક્તિ વિનાની, અને તેથી જ 'मूढाः' જ્ઞાન વિનાનીઓ બીજા માટે ભગવાને કરેલું (હોય તે) ભગવાન માટે કરેલું માનતી. તે કહે છે. 'स्त्रैणम' સ્ત્રીઓમાં લંપટ, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તેમને (સ્ત્રીઓને) વશ (માનતી). તેનું કારણ 'એકાંતમાં અનુસરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. એકાંતમાં 'अनु' પાછળ (ફરવાનું) 'व्रतम' વ્રત હતું જેમનું (તેવા માનતી). જ્યાં જ્યાં એકાંતનું સ્થાન હોય ત્યાં ત્યાં જ ભગવાન પાસે જ (હોય). તેથી સદા એકાંતમાં (અનુસરવાના) સ્વભાવવાળા હોવાથી (તેમને) સ્ત્રીલંપટ માનતી. 'એમ જ હોવું જોઇએ' એવી શંકા થાયે, તેથી 'પતિનું સત્યસ્વરૂપ નહીં જાણનારી' વિશેષણ કહેલું છે. જેમ આંધળાઓ હાથીને સ્પર્શથી વિચારે-કારણકે તેને નયનથીજ જાણવો જોઇએ-તેમ ભગવાનનાં શાસ્ત્રોથી જ ભગવાનને જાણવા જોઇએ, પરંતુ (તેમની) માત્ર અમુક સ્થિતિવાળી ક્રિયાથી (જાણવા) ન જોઇએ. 'આ દેહનું સાવધાન રહી રક્ષણ કરો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન) તેવું (સ્ત્રીઓ પાછલ એકાંતમાં જવાનું) કરતા પણ પતિ હોવાથી. ભગવાન જ શ્રુતિના અર્થને સિદ્ધ કરનારા છે. તેથી પતિ હોવાથી એકાંતમાં (અનુસરવાના) સ્વભાવવાળા છે. સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા ભગવાન તો તેમ કરતા, પરંતુ સ્ત્રીઓ તે જાણતી ન હતી. તે વિષયનું દૃષ્ટાંત 'જેમ મતિઓ ઇશ્વરને જાણતી નથી' શબ્દોથી કહેલું છે.

જેમ મતિઓ એટલે ભગવાને જ પ્રવૃત્ત કરેલાં તત્ત્વવિદ્યાનાં જ્ઞાનો (જ્ઞાનીઓ) પોતાનાં તર્કથી તેમને (ભગવાનને) જ ખોટી રીતે જાણે છે. કેટલાક[1] કહે છે કે ઇશ્વર જ નથી. બીજાઓ[2] (પણ તેમ કહે છે). ત્રીજા[3] યજ્ઞ વિગેરે જ ઇશ્વર (હોવાનું કહે છે), ચોથા[4] (ઇશ્વર) માત્ર કર્તા છે (એમ કહે છે). (પાંચમા) કેટલાક[5] ઇશ્વર અમુક જીવ જ હોવાનું કહે છે. આ બધાને મૂલ[6] પ્રમાણનું જ્ઞાન ન હોવાથી પોતાનાં અનુમાનથી તેવું માનનારા છે. તેવી જ આ (સ્ત્રીઓ) ની પણ (માન્યતા હતી) એવો અર્થ છે. ૩૯

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો અગીઆરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

---

૧ નિરીશ્વર સાંખ્યવાદીઓ (प्र)

૨ વેદને નહીં માનનારાઓ (प्र)

૩ જમિનિના મતવાળા (प्र) પૂર્વમીમાંસા વાળાઓ

૪ વૈશેષિકો વિગેરે (प्र)

૫ એક દેશી સાંખ્યમતવાળાઓ (प्र)

૬ બ્રહ્મસંબંધી મૂલ પ્રમાણ વેદ છે. તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી (प्र)

(પરીક્ષિતનો) જન્મ કહેવા, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી વંશ કાલ અને દેશ ઉત્તમ હોવાનું કહે છે:-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

अपीपलन्महाराजः पितृवद्रञ्जयन् प्रजाः ॥
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः कृष्णपादानुसेवया ॥४॥

શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવાને લીધે સર્વ કામનાઓની ઇચ્છા વિનાનો મહારાજા પિતાની પેઠે પ્રજાને સંતોષ કરાવતાં પાલન કરતો હતો. ૪

'अपीपलत्' એટલે પાલન કરતો હતો, એવો અર્થ છે.

स्वधर्मविष्णुभक्तिभ्यां महान् सर्वो न चान्यथा ॥
विषयेषु च वैतृष्ण्यं सेवार्थं भक्तिसूचकम् ॥४॥

સર્વ પોતાના ધર્મ અને વિષ્ણુની ભક્તિથી ઉત્તમ થાય છે, બીજા પ્રકારે (ઉત્તમ થતા) નથી. અને સેવા (કરવા) માટે વિષયોમાં તૃષ્ણા ન રહેવી તે ભક્તિ સૂચવનારૂં છે. કા. ૪

તેમાં રાજાનો ધર્મ પ્રજાનું પાલન કરવાનો છે. 'પિતાની પેઠે પ્રજાને સંતોષ કરાવતાં' શબ્દોથી જ્ઞાન સાથે (પાલન કરતો હોવાનું) કહેલું છે, તેમ જો ન હોત તો ભગવાનનું જ્ઞાન ન હોવાથી (પ્રજાને) સંતોષ ન કરાવત. '(કામનાઓની) ઇચ્છા વિનાનો' હોવાથી તેને (કામનાઓની) જરૂર ન હતી. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (તેને) ફલ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી એમ જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણની સેવા (તેણે) સારી રીતે કરેલી. આથી (એમ જણાવેલું છે કે) રાજા ઉત્તમ હોવાથી, તેનું રાજ્ય, તે કાલ અને વંશ ઉત્તમ હતા, (અને) રાજાનો પ્રકાર જ પ્રજા કરતી હોવાથી તેના રાજ્યમાં સર્વ સ્થલે શ્રીકૃષ્ણની સેવાજ પ્રસરેલી. તેથી દેશ ઉત્તમ હતો. તે સમયે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના ઉત્તમ કાર્યો (થતાં) હોવાથી, કાલ ઉત્તમ હતો. ૪

'વૈરાગ્યનો શું ઉપયોગ? કારણકે તે અને રાજ્ય (પરસ્પર) વિરુદ્ધ છે' એવી શંકા થાય. તેથી 'અહીં સાધન તરીકે વૈરાગ્ય ન હતો, પરંતુ ભક્તિ સાથે સ્વાભાવિક હતો, એવું નીચેના શ્લોકોથી તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

सम्पदः क्रतवो विप्रा महिषी भ्रातरो मही ॥
जम्बूद्वीपाधिपत्यं च यशश्च त्रिदिवं गतः ॥५॥
किं तेऽकामाः सुरस्पार्हा मुकुन्दमनसो द्विजाः ॥
अधिजह्रुर्मुदं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरे ॥६॥

ઉત્તરાનો ગર્ભ હણાએલો. પછી ઈશ્વરે તેને સજીવન કર્યો. પહેલાં પણ પોતાનાં સામર્થ્યથી ચિંતન થઈ ન શકે તેવી પોતાની શક્તિઓથી, બીજમાં તેનો પ્રવેશ કરાવી (તેને) સજીવન કરેલો. હમણાં પણ બળી ગએલા બીજમાં ફરીથી તેનો પ્રવેશ કરાવી (તેને) સજીવન કર્યો, એવો 'ફરી' શબ્દનો અર્થ છે. ૧

કહેલી (કથા) નો ભાગ કહીને, નીચેના શ્લોકથી શ્રવણ કરવાની (કથા) નો ભાગ કહે છે:–

तस्य जन्म महाबुद्धेः कर्माणि च महात्मनः ॥
निधनं च यथैवासीत् स प्रेत्य गतवान् यथा ॥२॥

તે ઘણી બુદ્ધિવાળા મહાત્માનો જન્મ અને કર્મો, અને જે પ્રકારે જ મૃત્યુ થયું તે (અને) મરણ પામીને તે જે પ્રકારે (બીજે) પહોંચ્યો. ૨.

'ઘણી બુદ્ધિવાળા' વિશેષણથી એમ જણાવ્યું છે કે) પહેલાં (ગયા ભવમાં) જ તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું 'મહાત્મા' શબ્દથી તેનાં) કર્મો શુભ (હોવાનું કહેલું છે). (તે) જન્મ અને કર્મોથી શુદ્ધ હોવાથી (તેનું મૃત્યુ થવાનું સંભવતુ નથી. અન ગર્ભમાં જ મૃત્યુને પાછું વાળેલ હોવાથી, પાછલથી કેવા પ્રકારે મૃત્યુ (થયું) એવો પ્રશ્ન છે. વળી જેમ પહેલાંના જન્મમાં જ્ઞાન વિગેરે પ્રાપ્ત થએલાં હોવા છતાં આ દેહનો સંબંધ થયો, તેમ ભવિષ્યમાં પણ (બીજા દેહનો સંબંધ) થશે એવી શંકા કરીને પૂછે છે કે 'તે જે પ્રકારે બીજે પહોંચ્યો (તે કહો શ્લો. ૩) 'प्रेत्य' 'મરણ પામીને' શરીર તજીને. 'જે પ્રકારે' શબ્દથી પ્રશ્નનો વિષય (કહેલો છે). ૨

तदिदं श्रोतुमिच्छामि गदितं यदि मन्यसे ॥
ब्रूहि नः श्रद्दधानानां यस्य ज्ञानमदाच्छुकः ॥३॥

જો તમે કહેવાનું યોગ્ય માનતા હો તો જેને શુકે જ્ઞાન આપ્યું (તેના સંબંધવાળુ) તે અને આ શ્રવણ કરવા હું ઇચ્છું છું. અમને શ્રદ્ધાવાળાને કહો. ૩

'તે' એટલે ઉપર કહેલાં ત્રણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય નામનું. 'આ' એટલે પરલોક પહોંચવાનું. શાસ્ત્રના અર્થમાં સંદેહ હોવાથી શ્રવણ કરવા ઇચ્છું છું. ઘણા સમય સુધીના (અમારા) આગ્રહથી, ક્લેશ થવા છતાં પણ આ સંપૂર્ણ પ્રકારે કહેવું જોઈએ એમ જો તમે માનતા હો, તો શ્રદ્ધાવાળા અમે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ. ઇચ્છાથી કહે તો એમ જણાય, કે આમાં ભગવાનનું ચરિત્ર છે. તેથી જ 'જો તમે કહેવાનું યોગ્ય માનતા હો' એમ કહેલું છે. (ભગવાન સિવાયના) બીજાની કથા હોવા છતાં પણ (તે પરીક્ષિત) ભગવદીય હોવાથી શ્રદ્ધા છે. તેમ (તે ભગવદીય) ન હોત, તો શુક (તેને) જ્ઞાન આપે તે સંભવે નહીં. તેથી તેનું ચરિત્ર કહો, એવો અર્થ છે. ૩

'માતાના (ગર્ભમાં)' એ શબ્દનો સમાસ (કરેલ) ન હોવાથી ઘરમાં (રહેલ) હોય તેવી જૂદાઈવાળી સ્થિતિ કહેલી છે, તેથી ગર્ભમાં (રહેવાથી) થતું દુઃખ તેને થતું ન હોવાનું કહેલ છે. પહેલાં જ જ્ઞાન વિગેરેવાળો તે માત્ર ગર્ભમાં જ આવ્યો. 'વીર' હોવાથી તે દોરડાંથી ન બંધાએલો પરાક્રમ સાથે જ (ગર્ભમાં) રહેલો, કારણકે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ ભગવાનની દૃષ્ટિ (તેના ઉપર) હોવાને લીધે દેવોએ દોરડાંથી તેનું બંધન કરેલ ન[1] હતું. આ (વિષય) માં 'દેવો ખરેખર રાજાઓથી ભય પામતા હતા' એ શ્રુતિના અર્થનું અનુસંધાન કરવું. 'તે વીર' (હતો) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે (હે ભૃગુપુત્ર ! એ) સંબોધન કરેલું છે. તે સમયે બ્રહ્માસ્ત્રના તેજથી બળતાં જ,–વીર હોવાથી તેની દરકાર કર્યા વિના–તેણે કોઈએક પુરુષનાં દર્શન કર્યાં. ભગવાન સર્વ કાર્ય પૂરૂં કરીને, સર્વ (કોઇ) દૈત્ય પ્રવેશ ન કરે તે માટે તત્ત્વો સાથે તેનું રક્ષણ કરવા ઉત્તરાના) ઉદરમાં પ્રવેશ કરીને ચક્કર મારતા હતા; અને પોતે ઉપકાર (કરે છે તે) જણાવવા તેને પોતાનાં દર્શન કરાવ્યાં. વેદમાં જેટલાં રૂપો પ્રસિદ્ધ છે તે પૈકીનાં મૂલ ચિંતન પણ ન થઇ શકે તેવાં સ્વરૂપથી (ભગવાન) પ્રકટ થએલા હોવાથી 'જેનું શરીર તપેલું નથી તે તે પામી શકતો નથી*' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તપ[2] અને પોતાના ધર્મ[2] સાથેના (પરીક્ષિતે તેમનાં) દર્શન કર્યાં. 'કોઇએક' એટલે વિશેષ પ્રકારથી વર્ણન થઈ ન શકે તેવા. ૭

નીચેના શ્લોકોમાં તે (ભગવાનનાં) સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છેઃ–

अंगुष्ठमात्रममलं स्फुरत्पुरटमौलिनम् ॥
अपीच्यदर्शनं श्यामं तडिद्वाससमच्युतम् ॥८॥

श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहु तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥
क्षतजाक्षं गदापाणिमात्मनः सर्वतोदिशम् ॥
परिभ्रमन्तमुल्काभां भ्रामयन्तं गदां मुहु ॥९॥

अस्त्रतेजः स्वगदया नीहारमिव गोपतिः ॥
विधमन्तं सन्निकर्षे पर्यैक्षत क इत्यसौ ॥१०॥

અંગુઠાના માપના. સ્વચ્છ, પ્રકાશતા સુવર્ણના મુકુટવાળા ઘણા સુંદર દેખાવવાળા, શ્યામ. વીજળીના જેવાં વસ્ત્રવાળા, ચ્યુતિ-

---

૧ 'દેવો બંધન કોઇવારજ કરે છે, તેથી આનું બંધન કરે નહીં તે યોગ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી આ કહેલ છે દેવોને રાજાઓથી ભય થતો હોવાનું શ્રુતિમાં કહેલ હોવાથી તેઓ બંધન કરે તે યોગ્ય છે (प्र)

* **'अतप्ततनुर्न तदाप्नोति'** એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૨ અસ્ત્રથી બળતો હતો તેનો તાપ એ તપ, અને વીરપણું એ તેનો ધર્મ (प्र)

હે વિપ્રો! સંપત્તિઓ, યજ્ઞો, પટરાણી, ભાઇઓ, ભૂમિ, અને જંબૂદ્વીપનું અધિપતિપણું અને સ્વર્ગમાં પહોંચેલો યશ તેમની કામના ન હતી. જેમ ભૂખ્યાને બીજા (પદાર્થો) આનંદ કરાવતા નથી, તેમ તે દેવોને યોગ્ય ઇચ્છવા યોગ્ય પદાર્થો, હે દ્વિજો!, મુકુંદમાં જેનું મન હતું તેવા રાજાને શું આનંદ કરાવતા હતા? ૫-૬

રાજ્ય, ધન, અશ્વો વિગેરેની સંપત્તિઓ, એટલે શ્રેષ્ઠતા. રાજસૂય વિગેરે યજ્ઞો. 'હે વિપ્રો!' એવું સંબોધન આ વિષયમાં સંમતિ દર્શાવવા (કરેલું છે.) દ્રૌપદી પટરાણી, ભીમ વિગેરે ભાઇઓ, બધીએ ભૂમિ, રાજા હોવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભૂમિ (પ્રાપ્ત થએલી), (અને) પુરુષાતનથી અધિપતિપણું (પ્રાપ્ત કરેલું), એવો ભેદ છે. અર્જુને ઇન્દ્રના ઉપર પણ ઉપકાર કરેલો, તેથી સ્વર્ગમાં પહોંચેલો યશ. આ (બધા) ભગવાનની કૃપાથી પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલા; તેથી જ (તેમની) કામના ન હતી. (તેના) હૃદયમાં આવેલા નહીં, તેથી 'તે' 'તે'* એમ કહેલ છે. વાસ્તવિક રીતે આ પદાર્થો દેવોને યોગ્ય (હોઇ) મનુષ્યે કામના કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ વિષ્ણુના ભક્તે (કામના કરવા યોગ્ય) નથી. જેને મોટા (પદાર્થ) ની કામના હોય, અથવા જેને ઘણું પ્રાપ્ત થએલું હોય, તેને હલકા પદાર્થો-પ્રાપ્ત થએલા હોય તો પણ-તેમની કામના હોતી નથી. મુકુન્દમાં જેનું મન હતું તેવો (યુધિષ્ઠિર હતો). મોક્ષમાં જેનું મન હોય, તેને પણ આ (રાજ્ય વિગેરેમાં કામનાનો અભાવ) હોય છે, તો પછી તે (મોક્ષ) આપનારમાં (જેનું મન હોય તેને એવી કામનાઓનો અભાવ હોય તેમાં) તો કહેવું જ શું? 'હે દ્વિજો!' એવું ઉપરની પેઠે[1] સંબોધન (કરેલું છે). (આ પદાર્થો યુધિષ્ઠિરને) શું આનંદ કરાવતા? ખરેખર ન જ કરાવતા, એવો અર્થ છે. 'જેમ ભૂખ્યાને બીજા (પદાર્થો આનંદ કરાવતા નથી)' શબ્દોથી વિષયો પોતાનું કાર્ય ન કરતા હોવાનું દૃષ્ટાંત કહેલ છે. 'બીજા (પદાર્થો)' એટલે સ્ત્રી વિગેરે. ૫-૬.

એ પ્રમાણે રાજાનું માહાત્મ્ય કહીને, તેના વંશમાં સ્વભાવથી જ આ (પરીક્ષિત) આવો છે, એમ તેનું અધિક માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

मातुर्गर्भगतो वीरः स तदा भृगुनन्दन ॥
ददर्श पुरुषं कञ्चिद्दह्यमानोऽस्त्रतेजसा ॥७॥

હે ભૃગુપુત્ર! માતાના ગર્ભમાં રહેલા અસ્ત્રના તેજથી બળતા તે વીરે તે સમયે કોઇએક પુરુષનાં દર્શન કર્યાં. ૭

---

* 'તે' એ ત્રીજા પુરૂષનો પ્રયોગ હોવાથી, જાણે તે પોતાની પાસે ન હોય તેવા તેના મનથી હતા, એટલે તેનું ચિત્ત તેઓમાં ન હતું, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'ઉપરની પેઠે' એટલે સંમતિ દર્શાવવા (પ્ર)

'तप्तकाञ्चनकुण्डलम्' તપેલાં સુવર્ણના રંગનાં બે કુંડલો હતા જેમનાં તેવા. સાંખ્ય અને યોગ (ભગવાનના) કુંડલો હોવાથી (આ વિશેષણથી) સર્વ વિદ્યાઓનું દાન કરનારા હોવાનું સૂચવેલું છે 'તપેલાં સુવર્ણ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે સારી રીતે તપેલી (દુઃખી થએલી) અવસ્થામાં જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'क्षतजाक्षम' 'क्षतजवत्' ક્ષતજ જેવી એટલે રૂધિર જેવી अक्षिणी બે આંખો હતી જેમની તેવા. અડચણ કરનારને દૂર કરવા માટે પ્રકટ કરેલા થોડા ક્રોધવાળી (આંખો હતી). આથી ભક્તનું રક્ષણ કરવામાં આસક્તિ (હોવાનું) સૂચવેલું છે, અથવા ઉગ્ર હોવાથી સાવધાન (રહેલ) હોવાનું સૂચવેલું છે. 'હસ્તમાં ગદાવાળા' વિશેષણથી 'મનનું બલ ઇંદ્રિયોનાં બલ અને (શરીર) નાં બલવાળાં મુખ્ય તત્ત્વ ગદાને ધારણ કરતાં' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રાણવાળા (કહેલા છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (પરીક્ષિત) ને પ્રાણ જવાનો ભય રહેલ ન હતો. વળી તેજને ગળી જવા વાયુ તત્ત્વ જ શક્તિવાળું છે.[1] તેથી જ તેજ ગળી જવાય તે માટે ગદારૂપ વાયુને જ હસ્તમાં ગ્રહણ કરી, એવા વિચારથી રહેલા કે (તેજ અધિક થશે તો હું તેનો નાશ કરીશ. 'હું સર્વ સ્થલે છું અને રક્ષણ (કરીશ)' એમ જીવને જણાવવા 'પોતાની (પરીક્ષિતની) સર્વ બાજુઓએ ચક્કર મારતા' (હતા). ચાલુ પ્રસંગમાં 'ઉંબાડીઆનાં જેવાં તેજવાળી ગદા ફેરવતા' શબ્દથી વધારાનું કહે છે. પોતે તેજનું મૂલ છે એમ દર્શાવતી ગદાએ પોતાની અંદર રહેલાં તેજને પ્રકટ કર્યું. તેથી ઉંબાડીઓનાં જેવાં તેજવાળી દેખાઈ. દૈત્યોને દૂર રાખવા વારંવાર ગદા ફેરવતા (હતા).

વળી જન્મ થતાં) સુધી જો બ્રહ્માસ્ત્ર રહે, તો જન્મ થતા સમયે દૈત્યો વિગેરે વધારે બલવાન થતાં કદાચ (બાલકને) બાળે, તેથી હમણાં જન્મ થતાં પહેલાં) જ સ્વરૂપથી (તેનો) નાશ કરે છે. અગ્નિની પેઠે નાશ કરે તોપણ તેના અંશરૂપ ભસ્મ રહે, તેથી અંશ ન રહે તેવી રીતે નાશ કરવાનું જણાવવા માટે 'સૂર્ય જેમ ઝાકળનો (નાશ કરે)' એમ કહેલું છે. સૂર્ય જેમ ઝાકળનો નાશ કરે તેમ (પરીક્ષિતને) દર્શન થયાં તે સમયે જ એવું કરતાં (દર્શન થએલાં). 'નજીકમાં' શબ્દથી તેના ઉપરનો સ્નેહ જણાવેલો છે. તે સમયે તેને 'આ કોણ છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ. પછી જાણવા માટે પરીક્ષા કરી. તે પરીક્ષાનો વિષય 'કોણ?' શબ્દથી કહેલો છે. 'असौ' 'તે' શબ્દથી 'જે તું છે તે (તે) છે.' એવો* નિર્ણય કહેલો છે. ૮-૯-૧૦.

એવી રીતે સર્વ કાર્ય કરીને પોતાનું ઇચ્છેલું કાર્ય પૂરૂં થયું ત્યારે વચ્ચે (તેને) ભોગ થઇ શકે તે માટે ભગવાન અંતર્ધાન થયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

---

૧ તેજ વાયુનું કાર્ય (વાયુમાંથી નીકળેલું) હોવાથી, તેનો લય વાયુમાં જ થવાનો, તેથી વાયુ જ તેને ગળવાની શક્તિવાળો છે (प्र)

* 'तत्त्वमसि' 'તે તું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આ અર્થ કરેલ હોવાનું જણાય છે.

વિનાના, લક્ષ્મીવાળા, લાંબા ચાર બાહુવાળા, તપેલાં સુવર્ણના રંગના કુંડલોવાળા, રૂધિરના જેવી આંખવાળા, હસ્તમાં ગદાવાળા, પોતાની સર્વ બાજુઓએ ચક્કર મારતા, ઉંબાડીઆના જેવાં તેજવાળી ગદા વારંવાર ફેરવતા, જેમ સૂર્ય ઝાકળનો નાશ કરે તેમ અસ્ત્રનાં તેજનો પોતાની ગદાથી નાશ કરતા (સ્વરૂપને પરીક્ષિતે પોતાની) નજીકમાં (જોયા). કોણ (એમ) પરીક્ષા કરી, 'તે' (એમ જાણ્યું). ૮–૯–૧૦.

'અંગુઠાના માપના' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) 'અંગુઠાના માપનો પુરુષ અને અંગુઠાના આશ્રયે રહેલો સર્વ જગતના ઈશ પ્રભુ વિશ્વનો ભોગ કરનાર આનંદ કરાવે છે'[1] એ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ હોવાથી જ, अमलम ઘણાં સ્વચ્છ છે. ગર્ભમાં રહેલાને તેના મલનો સંબંધ (થવાનું) સંભવે, તેથી તેવો સંબંધ થયો ન હતો એમ જણાવવા (આ વિશેષણ) કહેલું છે. 'પ્રકાશતા સુવર્ણનાં મુકુટવાળા' એટલે તાપમાંથી બહાર કાઢેલ સુવર્ણના મુકુટવાળા. આથી ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે. 'अपीच्यदर्शनम्' 'ઘણો સુંદર સ્ત્રીઓને પ્રિય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ઘણા સુંદર પ્રકારનો દેખાવ છે જેમનો તેવા, કારણકે સૌંદર્યની પરીક્ષામાં સર્વ સ્ત્રીઓ જેનું દર્શન કરે તે કસોટી છે. ઘણો સુંદર છે દેખાવ જેમનો, એટલે સર્વથી સુંદર આથી લક્ષ્મીના આશ્રય હોવાનું સિદ્ધ કર્યું. 'श्यामम' 'શ્યામ' એટલે વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતમાં પ્રસિદ્ધ. આથી ભક્તોના આશ્રય હોવાનું કહ્યું. 'तडिद्वाससम' સ્થિર વિજળીનાં જેવાં વસ્ત્રવાળા પહેલાના વિશેષણ (શ્યામ) સાથેના આ (વિશેષણ) થી સર્વ કામનાઓની વૃષ્ટિ કરનારા હોવાનું સૂચવેલું છે 'ચ્યુતિવિનાના' વિશેષણથી ચક્કર ચક્કર ફરતા હોવા છતાં પણ સર્વ સ્થલોના સંબંધવાળા, અથવા શંખ ચક્ર વિગેરે સાથેના (કહેલા છે). આથી રક્ષણ કરવાની શક્તિ જણાવેલી છે.

'श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुम' 'श्रीमन्तः' લક્ષ્મીવાળા 'दीर्घाः' લાંબા 'चत्वारः' ચાર 'बाहवः' બાહુઓ છે જેમના તેવા. સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ હોય ત્યારે આકાર સારી રીતે જણાય નહીં તેવી શંકાથી આમ કહેલું છે ઢીંચણ સુધીના બાહુઓવાળા હોવાનું કહ્યું. ચાર પુરુષાર્થોનું દાન કરવા ચાર (બાહુઓ) દેખાડયા. (ભગવાનનો) આશ્રય થાય ત્યાં સુધીની ક્રિયા (કરવાની) હોવાથી લાંબા (બાહુઓ હતા). બંને બાજુના (બાહુઓ) લક્ષ્મી સાથેના જ કાર્ય નભાવતા હોવાથી લક્ષ્મીવાળા બાહુઓ હતા. આથી આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલનું દાન સૂચવેલું છે.

---

૧ આ શ્રુતિનો અર્થ એવો છે કે આટલા અંગુઠાના માપ જેટલા હોવા છતાં અંગુઠાથી કેશ અને નખની ટોચ સુધી વ્યાપી રહેલા છે અને સર્વ તરફ જુદા જુદા સ્થલે કાર્ય કરતાં રહેલ છે (પ્ર)

પાંડુનો વંશ નાશ પામેલો જ નથ્યો, આણે ચાલુ રાખ્યો, તેથી નિત્ય આના ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી, સમાસ થઈ ન શકે તેવા શબ્દોનો સમાસ કરેલો છે. સર્વથી મોટો (ધૃતરાષ્ટ્ર) આંધળો (હોવાથી) રાજ્ય કરવા યોગ્ય ન હોવાથી જેમ પાંડુ રાજ્ય ચલાવવાની ઈચ્છા હોવાથી જ અવતરેલો, તેમ પાંડવોને ભગવાન સાથે વૈકુંઠ જવાનું જરૂરી હોવાથી રાજા થવા માટે જ આ અવતરેલો એવો અર્થ છે. બલમાં પણ આ પાંડુની સમાન હતો. ૧૨

નીચેના શ્લોકથી તેનું પ્રસંગને ઉચિત થએલું કાર્ય કહે છે:–

तस्य प्रीतमना राजा विप्रैर्धौम्यकृपादिभिः ।
जातकं कारयामास वाचयित्वा च मङ्गलम् ॥१३॥

અને પ્રસન્ન મનવાળા રાજાએ ધૌમ્ય કૃપ વિગેરે વિપ્રો પાસે મંગલ વંચાવીને તેનું જાતકર્મ કરાવ્યું. ૧૩

જો કે ગર્ભનું અને બીજનું પાપ ન હતું, છતાં પણ જન્મના પ્રસંગે આત્મ સંસ્કાર કરવો જોઇએ એવા મત પ્રમાણે અડતાલીસ સંસ્કારો કહેતાં જાતકર્મ કહેલું છે. જેને માથે (રાજા તરીકે) અભિષેક થએલ હોય તે પોતે (તે કાર્ય) કરી શકે નહીં, તેથી 'વિપ્રો' (પાસે કરાવ્યું) એમ કહેલું છે. ધૌમ્ય પાંડવોનો પુરોહિત હતો. કૃપ પરંપરાથી (ચાલ્યા) આવતા (ગોર હતા). 'जातकम्' એટલે કર્મ પ્રમાણે નામ પાડવાનું. 'मङ्गलम्' પવિત્ર દિવસ (હોવાનું) વંચાવવું તે. ૧૩

નીચેના શ્લોકથી જન્મનો ઉત્સવ કહેલ છે:–

हिरण्यं गां महीं ग्रामान् हस्त्यश्वान्नृपतिर्वरान् ।
प्रादात्स्वन्नं च विप्रेभ्यः प्रजातीर्थे सतीर्थवित् ॥१४॥

તીર્થ જાણનારાઓ સાથે (રહેલા) રાજાએ પ્રજારૂપ તીર્થમાં વિપ્રોને સુવર્ણ, ગાય, ભૂમિ. ગાયો, હાથી. ઘોડા ઇચ્છિત પદાર્થો અને ઉત્તમ અન્ન આપ્યાં. ૧૪

'महीम्' એટલે આજીવિકા કરાવનારી ભૂમિ. 'वरान्' એટલે ઈચ્છેલા પદાર્થો. કાચાં ઘઉં વિગેરે ઉત્તમ અન્ન. 'प्रजातीर्थे' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે 'દેવો અને પિતૃઓ....' એ વાક્ય પ્રમાણે પુત્રનો જન્મ થાય ત્યારે સર્વ દેવતાઓ નજીકમાં હોવાથી 'પ્રજારૂપ તીર્થમાં' એમ કહેલું છે. વૈદિક કર્મમાં જ્ઞાનથી જ ફલ થતું હોવાથી આ (પુત્ર જન્મ) તીર્થ હોવાનું પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી ફલ પ્રાપ્ત નહીં થાય એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થ જાણનારાઓ સાથે (રહેલા)' એમ કહેલું છે. (રાજા) તીર્થ જાણનારાઓ સાથે રહેલો), તેથી તેમના ઉપદેશથી (તીર્થ હોવાનું) જાણીને (દાન) કર્યું એવો અર્થ છે. ૧૪

विधूय तदमेयात्मा भगवान् धर्मगुब्विभुः ॥
मिषतो दशमास्यस्य तत्रैवान्तर्दधे हरिः ॥११॥

તેને દૂર કરીને જાણી ન શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા, ધર્મનું રક્ષણ કરનાર, શક્તિમાન ભગવાન હરિ દશ માસની વયવાળાના (તેના) જોતાં ત્યાં જ અંતર્ધાન થયા. ૧૧

તે તેજને દૂર કરીને (અંતર્ધાન થયા). 'ત્યારે પરીક્ષિતે સાચવી કેમ ન રાખ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ન જાણી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા' એમ કહેલું છે. મનથી પણ જાણી ન શકાય તેવાને કોણ સાચવી રાખી શકે? એવો અર્થ છે. (તે) પ્રાકૃત (પુરુષ) ન હતા, 'એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ (કહેલું છે). ધર્મનું રક્ષણ (થાય) એ અંતર્ધાન થવાનું પ્રયોજન હતું. 'આટલાથી જ સર્વ કાર્ય કેમ સિદ્ધ થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શક્તિમાન' એમ કહેલું છે. સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા જેવું ઇચ્છે છે તેવું જ કરે છે, એવો અર્થ છે. દશ માસ સુધી રહી, પછી અંતર્ધાન થયા. '**दशमासस्य**' અથવા '**दशमास्यस्य**' એવો પાઠ છે. (તેના) જોતાં અંતર્ધાન થયા, એટલે બીજે ગયા હશે એવી શંકા રહી ન હતી (ભગવાન બીજા સ્થલેથી ગર્ભમાં) આવ્યા ન હતા, પરંતુ ત્યાં જ પ્રકટ થયા હતા એમ જણાવવા 'ત્યાં જ અંતર્ધાન થયા.' (પરીક્ષિતને) પૂર્ણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તો (તેના) બંધુઓને દુઃખ થાય, તેથી શુકની સમાન (જ્ઞાની) આ હતો, તેને પ્રાકૃત (પુરુષ) જેવો કર્યો, એમ 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. ૧૧

'એવી રીતે ભગવાનની કૃપા પ્રાપ્ત કરીને અધિકારીના મુખ્ય દેહથી (તે) મહાપુરુષ છે એમ જણાવવા માટે મુખ્ય સમયે તે જન્મ્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

ततः सर्वगुणोदर्के सानुकूलग्रहोदये ॥
जज्ञे वंशधरः पाण्डोर्भूयः पाण्डुरिवौजसा ॥१२॥

પછી જેના સર્વ ગુણો પાછલથી ફલ આપનારા હતા, અને જેમાં અનુકૂલ ગ્રહોનો ઉદય થએલો તેવા સમયે બલમાં પાંડુની સમાન, પાંડુના વંશને ચાલુ રાખનાર ફરી જન્મ્યો. ૧૨

સર્વ ગુણો પાછળથી ફલ આપનારા હતા જેમાં, તેવા સમયે (જન્મ્યો); કારણકે કાલના ઘણા ગુણો છે, તે કોઇક સમયે ઉપકાર કરે છે. આના ઉપર તો ભવિષ્યમાં ઉપકાર કરશે, એવો અર્થ છે. '**सानुकूलग्रहोदये,**' અનુકૂલ લગ્ન સાથેના ગ્રહોનો ઉદય (થએલ) હતો જેમાં. આથી એમ કહેલું છે કે ગ્રહના ફલ ઉપરથી પણ ભવિષ્યમાં તેને થવાનું સર્વ ફલ જાણી શકાય તેવું હતું. 'વંશને ચાલુ રાખનાર' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે આને ભવિષ્યમાં પુત્રો થવાના.

(વંશ રહે તેવું) અદષ્ટ નથી અને ભગવાન છે, ત્યારે આમાં શું થશે?' એમ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, 'હરકોઈ પ્રકારે વંશથી બંનેનું સમાધાન થશે' એવી શંકા થાય, તેથી, તેમ નહીં થાય એમ જણાવવા '(વંશ) ઉજળો (હતો)' એમ કહીને 'દૈવનું બલ બલ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ વિગેરે અદષ્ટને અનુકૂલ હોવાથી વંશનો અંત આવતો હતો ત્યારે ભગવાને પુષ્ટિમાર્ગનો આશ્રય કરીને, માત્ર તમારા ઉપર 'अनुग्रहार्थाय' પહેલાં તમારા ઉપર જે કૃપા કરેલી તેનું અર્થ: પ્રયોજન–'અપુત્રને (પર) લોક પ્રાપ્ત થતો નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે–આ (બાલક) હોવાથી, અને ભગવાન અમૃતપણું પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી, અને 'પ્રજાની પછી પ્રજા થાય તે ખરેખર મરણશીલોનું અમૃત છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વંશ સામાન્ય અમૃતરૂપ હોવાથી ભગવાને આનું રક્ષણ કર્યું. વળી ભાગવત વિગેરેનાં સ્વરૂપથી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકટ થવાની ઈચ્છાવાળા, સર્વ ભગવાનના ભક્તોમાં ભાગવતદ્વારા પ્રકટ થવામાંજ જેમને રસ છે તેવા (ભગવાને) પોતાનાં પ્રયોજન માટે પણ આનું રક્ષણ કરેલું. તેથી અર્થ જણાવનારૂં નામ થાય તે માટે, સંકેતવાળા શબ્દ કરતાં વ્યુત્પત્તિવાળો શબ્દ પોતાના અર્થનો ત્યાગ ન કરતો હોવાથી મુખ્ય છે, તેથી 'વિષ્ણુરાત' એ નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ* થશે, એવો અર્થ છે.

કારણનું ઉત્તમપણું કહીને, 'ઘણી કીર્તિવાળો' શબ્દથી કાર્યનું ઉત્તમપણું કહે છે. તમો (યુધિષ્ઠિર) વિગેરે કરતાં પણ અધિક કીર્તિવાળો (થશે), કારણકે તમો એવી રીતે (ભગવાનથી) રક્ષાએલા નથી, કારણકે (તમારા માટે) કાલને અટકાવેલો નથી, તેમજ ભાગવત પણ (તમને) પ્રાપ્ત થયું નથી. '(વંશનો) અંત કરાવનાર કાલ વિગેરે વિઘ્ન કરાવનાર હોવાથી એમ કેમ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંદેહ નથી' એમ કહેલું છે, તેનું કારણ 'મોટો ભક્ત' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનને પ્રિય હોવાથી ભક્ત મોટા થાય છે. તે આ (બાલક) માં ચિહ્નો વિગેરેથી જણાય છે. તેથી જ કાલ વિગેરે આને નુકશાન કરશે નહીં. તે આગળ પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી કહેવામાં આવશે. વળી 'ઉત્તમ' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે જેમ કાલ વિગેરેને ભગવાને બલ આપેલું છે, તેનાથી પણ આને વધારે (બલ) આપેલું છે, તેથી આ (વિષય) માં શંકા કરવી નહીં. ૧૫-૧૬-૧૭.

એવી રીતે ઉત્તમ (વિપ્રોએ) અર્થ જણાવ્યો, ત્યારે 'સર્વ કાલે કરેલું માનું છું' એમ કહેલ હોવાથી, કાલથી ભય માનનારે (યુધિષ્ઠિરે) કાલ જાણનારાઓને નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કર્યો:–

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:–

अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् पुण्यश्लोकान् महात्मनः ॥
अनुवर्तिता स्वियशसा साधुवादेन सत्तमाः ॥१८॥

* **'भविष्यति'** શબ્દ એકવાર મુંબાઇ પ્રેસવાળી પ્રતમાં વધારે છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં વધારે નથી

(રાજાને) અધિક સંતોષ થાય તે માટે (બ્રાહ્મણોએ) જ્યોતિષનું ફલ કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છેઃ–

तमूचुर्ब्राह्मणास्तुष्टा राजानं प्रश्रयान्वितम् ॥
एष ह्यस्मिन्प्रजातन्तौ कुरूणां पौरवर्षभ ॥१५॥
दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि ॥
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥१६॥
तस्मान्नाम्ना विष्णुरात इति लोके बृहच्छ्रवाः ॥
भविष्यति न सन्देहो महाभागवतो महान् ॥१७॥

વિનયથી નમ્ર થએલા તે રાજાને પ્રસન્ન થએલા બ્રાહ્મણોએ કહ્યું (કે) હે ઉત્તમ પૌરવ! આ ઉજળો કુરુઓની પ્રજાનો વંશ હઠાવી ન શકાય તેવા દૈવથી નાશ પામતો હતો ત્યારે પ્રકટ થવાની ઇચ્છાવાળા વિષ્ણુએ તમારા ઉપર કૃપા કરવા નિશ્ચય આનું રક્ષણ કર્યું. તેથી 'વિષ્ણુરાત' એવા નામથી લોકમાં ઘણી કીર્તિવાળો ઉત્તમ મોટો ભક્ત થશે. (તેમાં) સંદેહ નથી. ૧૫-૧૬-૧૭

આ બાલકમાં (૧) ભગવાને કરેલી અને (૨) કાલે કરેલી, બંને પ્રકારની ઉત્તમતા છે, તે પકી ભગવાને જે કરેલ તે છૂપું રાખવા યોગ્ય વસિષ્ઠ વિગેરે જે સર્વ જાણનારા ઘણાં દાનથી પ્રસન્ન થએલા બ્રાહ્મણો (હતા) તેમણે વિનયથી નમ્ર થએલા (રાજા) ને કહ્યું. 'આ' એમ પ્રથમ (બાલકને) દેખાડે છે. એમ જેમ 'આ સોમ વેચનારી છે' (એમ દેખાડે) તેની પેઠે, જેના ગુણો આગળ કહેવાના છે, તે 'एषः' આ, એમ દેખાડે છે. આ અર્થ 'हि' 'નિશ્ચય' શબ્દથી જણાવેલ છે. 'अस्मिन्' 'આ' એમ રાજા બાલક અને (કુરુના) વંશજોને દેખાડીને 'प्रजातन्तौ' પુત્ર પૌત્ર વિગેરેરૂપ વંશ (નાશ પામતો હતો). 'કુરૂઓની' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) કુરુ ભગવદીય હોવાથી તેના વંશનો નાશ થાય તે યોગ્ય નથી, અને મુખ્યના (નામ) થી જ વંશ (ચાલતો હોય) ત્યારે (તેના નામથી) (વંશનો) નાશ થયો કહેવાય અને 'હે ઉત્તમ પૌરવ!' સંબોધનથી (એમ જણાવેલું છે) કે પુરુ પિતાનો ભક્ત હોવાથી તેના વંશનો નાશ થાય તે પણ યોગ્ય નથી.

નાશનું કારણ 'દૈવથી' શબ્દથી કહેલું છે. વંશ ઉત્પન્ન કરનારનું (વંશ ચાલુ રાખે તેવું) અદૃષ્ટ સમાપ્ત થયું તેથી, અથવા વંશનો નાશ કરે તેવું અદૃષ્ટ (થવાથી), અથવા (સંતતિનો) જન્મ કરાવે તેવું અદૃષ્ટ અને નાશ કરાવનારને અટકાવનારૂં અદૃષ્ટ ન હોવાથી, (વંશનો) નાશ અવશ્ય થવાનો.

ઉશીનરના વંશજ શિબિની પેઠે આ દાન કરનાર અને શરણ આવેલાનું રક્ષણ કરનાર થશે. દુષ્યન્તના પુત્રની પેઠે પોતાના (સગાંઓ) ના અને યજ્ઞ કરનારના યશને વિસ્તારશે. ૨૦

'**शरण्यः**' શરણ આવેલાનું રક્ષણ કરનાર, **च**' અને શબ્દ હોવાથી દરેક (કાર્ય) થી અને (કાર્યોનાં) સમૂહથી કીર્તિવાળો થશે. શિબિ ઉશીનરના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. તેથી (દાતા અને શરણ્યના) સમૂહથીજ ઇન્દ્ર અને અગ્નિના સંવાદમાં* કીર્તિ પ્રસરેલી. દુષ્યન્તનો પુત્ર ભરત આખાએ સોમવંશને યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર અને એકસોથી વધારે અશ્વમેધ† કરેલા હોવાથી યજ્ઞ કરનારાઓને પણ યશ પ્રાપ્ત કરાવનાર (હતો . '**च**' 'અને' શબ્દથી સર્વ સ્થલે (તે શબ્દની) પહેલાં કહેલાંનો સંબંધ દૃષ્ટાંતમાં અને જેના વિષે દૃષ્ટાંત આપેલું હોય તેમાં (હોવાનું) જાણવું. ૨૦

धन्विनामग्रणीरेष तुल्यश्चार्जुनयोर्द्वयोः ॥
हुताश इव दुर्धर्षः समुद्र इव दुस्तरः ॥२१॥

આ ધનુષ્યધારીઓનો નાયક અને બે અર્જુનોની સમાન, અગ્નિ પેઠે ઉલ્લંઘન થઇ ન શકે તેવો અને સમુદ્ર પેઠે ન તરાય તેવો થશે. ૨૧

'**धन्विनाम**' ધનુષ્યધારીઓનો (નાયક) (આનો) દાદો અર્જુન અને કાર્તવીર્ય અર્જુન (બેની સમાન) (અને) '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી કાલને વશ કરનાર હોવાથી (તેમનાથી અધિક થશે. '**हुताश** ', અગ્નિ, '**घर्षणम्**' ઉલ્લંઘન, આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન, એવો અર્થ છે. '**दुस्तरः** 'પાર ન જવાય તેવો'. યુદ્ધમાં (આની) સેનાનો અથવા (આનો) પોતાનો પરાજય* ન થાય તે 'ન તરવું' તેવા ગુણવાળો (થશે). ૨૧

मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेव्यो हिमवानिव ॥
तितिक्षुर्वसुधेवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥२२॥

આ સિંહના જેવો પરાક્રમી, હિમાલય જેવો આશ્રય કરવા યોગ્ય પૃથ્વી જેવો સહન કરનાર અને માબાપ જેવો ક્ષમા કરનાર (થશે). ૨૨

* મહાભારતમાં આ કથા છે. બાજ અને અગ્નિ કપોત થઇ આવેલ. કપોત શિબિના શરણે આવેલ. તેને મળવા આવેલ બાજને પોતાના દેહનું માંસ આપ્યું, પણ કપોતને મારવા ન દીધું.

† જૂઓ ૯–૨૦–૨૫

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

હે ઉત્તમ પુરુષો! વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા પવિત્ર કીર્તિવાળા મહાત્મા રાજર્ષિઓને આ યશથી અને સાધુ સાથેની વાતચિતમાં અનુસરશે? ૧૮

ભગવાનની કૃપા વિના પણ જેમ કાલે અમારા વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા-ઓનું રક્ષણ કરેલું અને યશવાળા કરેલા, તેવો આ થશે? એવો પ્રશ્ન છે. વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓમાં પણ જે પુરૂરવા વિગેરે પવિત્ર કીર્તિવાળા, (અને) તેઓમાં પણ જે કુરુ જેવા મહાત્માઓ થએલા (તેવો આ થશે?). યશ બધામાં પ્રસિદ્ધ થાય. સાધુ સાથેની વાતચિત સાધુઓ સાથે જ થાય. અથવા 'યશ' અને 'સાધુવાદ' શબ્દોથી ચરિત્રનું ઉત્તમપણું અને સ્વભાવનું ઉત્તમપણું કહેલાં છે. 'ઉત્તમ પુરુષો' એટલે બધાએ વેદોનો અર્થ જાણનારાઓ ૧૮

તે સમયે (બ્રાહ્મણોએ) નીચેના શ્લોકથી આરંભી બધીએ કાલે કરેલી શ્રેષ્ઠતા કહી:-

॥ **ब्राह्मणा ऊचुः** ॥ **બ્રાહ્મણો કહે છે:-**

पार्थ प्रजाविता साक्षादिक्ष्वाकुरिव मानवः ॥
ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यथा ॥१९॥

હે પાર્થ? મનુના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુની પેઠે (આ) પ્રજાનું સાક્ષાત્ રક્ષણ કરનારો. અને દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પેઠે બ્રાહ્મણોનો ભક્ત અને સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો (થશે). ૧૯

જો કે ભગવાને એવી રીતે રક્ષણ કરેલાના સંબંધમાં સંદેહ (કરવો) યોગ્ય નથી, છતાં પણ હે પાર્થ! આ સાક્ષાત્ (પોતે જ) પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર થશે, મંત્રીઓ દ્વારા નહીં (કરે), કારણકે પોતે જ (પ્રજાનું) ઇચ્છેલું વિગેરે કરશે. જો કે મનુને ઘણા પુત્રો થએલા, છતાં પણ અંતસુધીનો (પૂર્ણ) વંશ કરનાર ઇક્ષ્વાકુ જ થએલ તે જેમ પ્રજાનું પાલન ચાલુ કરતો, એવું આનું પણ થશે; અથવા (ઇક્ષ્વાકુ પેઠે) શત્રુ અને મિત્ર પ્રતિ સમાન રહેશે. (ઇક્ષ્વાકુએ અને પોતાના પુત્ર) શશાદને (દેશમાંથી) કાઢી મૂકેલો તેથી, અને (બ્રાહ્મણો) સર્વ જાણનાર હોવાથી તેમ કહે છે. '**मानवः**' વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર હતો. '**ब्रह्मण्यः**' સર્વસ્વનું (બ્રાહ્મણોને) દાન કરેલું હોવાથી (રામચંદ્ર) બ્રાહ્મણોના ભક્ત હતા. '**सत्यसंधः**' વનવાસ જવાથી સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા હતા. દશરથના પુત્ર રઘુનાથ પોતાની (ભગવાનની) ઇચ્છાથી કાલ ભગવાનનો પણ અપરાધ કરે છે એવું જણાવવા ભગવાનનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. ૧૯

एष दाता शरण्यश्च यथा ह्यौशीनरः शिबिः ॥
यशो वितनिता स्वानां दौष्यन्तिरिव यज्वनाम् ॥२०॥

धृत्या बलिसमः कृष्णे प्रह्लाद इव सद्ग्रहः ॥
आहर्त्तैषोऽश्वमेधानां वृद्धानां पर्युपासकः ॥२५॥

આ ધૈર્યથી બલિની સમાન પ્રહ્લાદની પેઠે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિમાન, અશ્વમેધો કરનાર, (અને) વૃદ્ધોની ઉપાસના કરનાર (થશે). ૨૫

ધૈર્યમાં બલિની સમાન થશે, અને તે (બલિની કથા) આઠમા* સ્કંધમાં કહેવામાં આવશે. **'सद्ग्रहः'** ભક્તિ, અથવા સારી દૃઢતા (વાળો થશે). યજ્ઞ કરનારાઓ પેઠે બીજા યજ્ઞો કરવાથી પણ આ (વિષય) માં તેવો (યજ્ઞ કરનાર) થાય તેવું સંભવે, તેથી અશ્વમેધો કરનાર એમ જૂદું કહેલ છે. બધાં કરતાં વધારે ગુણો પોતાના હોવા છતાં પણ (તેને) અહંકાર નહીં થાય, એમ 'વૃદ્ધોની ઉપાસના કરનાર' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૫

राजर्षीणां जनयिता शास्ता चोत्पथगामिनाम् ॥
निग्रहीता कलेरेष भुवो धर्मस्य कारणात् ॥२६॥

આ રાજર્ષિઓને ઉત્પન્ન કરનાર, આડા માર્ગે જનારાઓને દંડ કરનાર, (અને) ભૂમિ અને ધર્મના કારણને લીધે કલિનો પરાજય કરનાર (થશે). ૨૬

'राजर्षीणाम' જનમેજય વિગેરેને ઉત્પન્ન કરનાર, (એમ) પુત્ર દ્વારા પણ શ્રેષ્ઠતા (કહી). પુત્રને પણ સજા કરે, તેથી તેના પછી દંડ કરવાનું કહેલું છે. વારંવાર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે, ત્યારે દંડ કરે. **'शासनम'** એટલે શિક્ષાપૂર્વક દંડ. **'निग्रहिता'** પરાજય કરશે, અને (તે) ભૂમિ અને ધર્મના કારણને લીધે. (આ પરીક્ષિતના) ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ થશે. ૨૬

છેવટે વૈરાગ્ય (તેને) તરતમાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થશે એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છે:–

तक्षकादात्मनो मृत्युं द्विजपुत्रोपसर्जितात् ॥
प्रपत्स्यत उपसृत्य मुक्तसङ्गः पदं हरेः ॥२७॥
जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो मुनेर्व्याससुतादसौ ॥
हित्वेदं नृप गङ्गायां यास्यत्यद्धाऽकुतोभयम् ॥२८॥

બ્રાહ્મણના પુત્રે પ્રેરેલા તક્ષકથી પોતાનું મૃત્યુ થશે એમ સાંભળીને, વ્યાસના પુત્ર મુનિ પાસેથી આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો સંગનો ત્યાગ કરેલો આ, હે નૃપ! ગંગામાં આનો

* જૂઓ સ્કંધ ૮ અધ્યાયો ૧૮ થી ૨૨

'**विक्रान्तः**' પરાક્રમી, દેહ કરતાં પણ વધારે કૌશલ્યના બલવાળો. **मृगेन्द्रः** સિંહ. '**निषेव्यः**' જેમ મહાદેવ વિગેરેનો આશ્રય હિમાલય છે તેમ દેવો વિગેરેનો પણ આશ્રય (થશે. અથવા દોષરહિત સ્થાન હોવાથી (હિમાલય આશ્રય છે), તેથી જ ઋષિઓ તેના ઉપર જ રહે છે. સર્વ સ્થલે ગુણો (ના સંબંધ) માં જ દૃષ્ટાંતો છે. '**तितिक्षुः**' અપરાધ સહન કરનાર. પૃથ્વી સર્વ (અપરાધ) સહન કરનારી છે. '**सहिष्णुः**' તેના દોષ કરેલ હોય તે સહન કરવાના સ્વભાવવાળો. પોતાનો અપરાધ કરે તે સહન કરવામાં પૃથ્વી જેવો, અને તે (અપરાધ કરનાર) નું જ અયોગ્ય (વર્તન) સહન કરવામાં માબાપ જેવો થશે. ૨૨

पितामहसमः साम्ये प्रसादे गिरिशोपमः ॥
आश्रयः सर्वभूतानां यथा देवो रमाश्रयः ॥२३॥

સમપણામાં પિતામહ સમાન, વરદાન (કરવા) માં ગિરિશ જેવો, જેમ દેવ રમાના આશ્રય છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર થશે. ૨૩

'**पितामहः**' બ્રહ્મા (તેમનું) 'સમપણું' એટલે દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યોમાં સમાન હોવાપણું '**प्रसादे**' વિચાર કર્યા વિના (વર) દાન કરવામાં '**गिरिशः**' મહાદેવ જેવો (થશે. '**आश्रयः**' આધાર, ટેકો એવો અર્થ છે. સર્વ વિષયોમાં જેમ લક્ષ્મીના (આધાર) ભગવાન છે તેમ બધાનો આધાર (આ) થશે. (ભગવાન) દૃષ્ટાંત સ્પષ્ટ અર્થવાળું છે તેમની પેઠે આ (સર્વનો આધાર થશે) કારણકે ધર્મ વિગેરેનું પણ રક્ષણ કરનાર થશે, એવો અર્થ છે. ૨૩

सर्वसद्गुणमाहात्म्य एष कृष्णमनुव्रतः ॥
रन्तिदेव इवोदारो ययातिरिव धार्मिकः ॥२४॥

સર્વ ઉત્તમ ગુણોના માહાત્મ્યમાં આ શ્રીકૃષ્ણના જેવાં વ્રતવાળો, રંતિદેવ જેવો ઉદાર યયાતિ જેવો ધાર્મિક (થશે). ૨૪

સર્વ જેટલા સત્ય પવિત્રતા વિગેરે ઉત્તમ ગુણો છે, તેઓનું માહાત્મ્ય એટલે ઘણી જ શ્રેષ્ઠતા, તે (પ્રાપ્ત કરવા) માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પાછલ વ્રત છે જેનું તેવો, (શ્રીકૃષ્ણની) ઉપાસના (કરવા) થી અને કૃપા (થવા) થી તેમના જેવો (થશે), એવો અર્થ છે. રંતિદેવ* (ની કથા) નવમા સ્કંધમાં કહેવામાં આવશે. તે તો ચંડાલને જલ આપી પ્રસન્ન થએલો. 'ઉદાર' એટલે અત્યંત દાન કરવાના સ્વભાવવાળો. જેમ યયાતિએ શુક્રની પુત્રી દેવયાની (બ્રાહ્મણી હોઈ પત્ની થવા) અયોગ્ય હોવા છતાં, (પોતાનું) મન તો તેમાં લાગેલું છે એમ જાણીને 'આ ધર્મ છે' એવા વિચારથી સ્વીકારી, (તેના જેવો ધાર્મિક થશે). ૨૪

* જૂઓ ૯–૨૧–૩ થી ૧૪.

તે આ લોકમાં 'પરીક્ષિત્' એમ પ્રખ્યાત (થએલો) છે; કારણ પ્રભુ થએલો પહેલાં દર્શન કરેલાનું અહીં ધ્યાન કરતાં મનુષ્યોમાં પરીક્ષા કરે. ૩૦

જેનું ભગવાને રક્ષણ કરેલું તેને હવે ભવિષ્યની કથા માટે 'આ' એમ ફરીથી કહે છે. '**परीक्षित्**' એમ પ્રખ્યાત (થએલો) છે. 'સર્વ જાણનાર (બ્રાહ્મણો) નું વચન હતું કે વિષ્ણુરાત નામથી પ્રસિદ્ધ થશે, તેથી લોકમાં પરીક્ષિત્ નામથી કેમ પ્રસિદ્ધ થયો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કારણકે પ્રભુ (થએલો)' એમ (કહેલું છે). ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય (તેને) આપેલું હોવાથી ભગવદ્રૂપ થએલો, તેથી ભગવાને પહેલાં કરેલું[1] તે કરતાં પણ હાલનું ભગવાનનું કૃત્ય નજીક (ના સમય) નું હોવાથી આદર કરવા યોગ્ય છે, અને પહેલાનાં (કૃત્ય) નું ફલ છે; તેથી વિષ્ણુરાત નામથી પ્રસિદ્ધ થએલ હોવા છતાં પણ પરીક્ષિત્ તરીકે જ પ્રસિદ્ધ થયો. તેનું કારણ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે; કારણકે આ (પરીક્ષિત્) નામ તેની ક્રિયા જણાવનારૂં છે. (ભગવાને) પોતાની સંભાળ રાખેલી એવું શ્રવણ કરીને, સર્વ તરફ ભગવાનને જૂએ છે. '**परितः**' સર્વ તરફથી '**ईक्षाम**' દૃષ્ટિ (સંભાળ) ને '**इतः**' પ્રાપ્ત થએલો તે પરીક્ષિત અથવા **इत** એ **इव** 'જેવો' ના અર્થવાળો અવ્યય, હોવાનું '**सर इन्मुखं ते**' 'તારૂં મુખ સરોવર જેવું છે' ૫-૨-૧૩ વાક્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. **परितः** સર્વ તરફ **ईक्ष्** દર્શન. આ વિભક્તિ (ના પ્રત્યય) વગરનો ધાતુ કહેલો છે. સર્વ તરફથી દર્શનના જેવો આ છે, એમ અંતે 'त' આવે છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે આના સંગમાં બીજાને પણ સર્વ તરફથી દર્શન થશે. '**नरेषु**' 'મનુષ્યોમાં શબ્દથી ઘણા સ્પષ્ટ પ્રકારથી દર્શન કરે છે' એ વાક્યપ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શનનો અધિકાર સૂચવેલો છે.

અથવા '**परीक्षित**' નામથી પ્રસિદ્ધ થયો, તેનું કારણ (જણાવે છે) કે કારણકે **प्रभुः** ભગવાને એમ જાણ્યું કે આ બાલક ભવિષ્યમાં મનુષ્યોમાં પહેલાં જોએલાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં **परीक्षेत** પરીક્ષા કરે. 'યમે જબરજસ્તીથી અંગુઠાના માપના પુરૂષને બહાર ખેંચ્યો' એ વાક્ય પ્રમાણે જીવ પણ અંગુઠાના માપનો છે, પરંતુ બીજી સામગ્રી વિનાનો[2] છે. આ ભેદથી જીવના સ્વરૂપથી જૂદું ભગવાનનું સ્વરૂપ (**परीक्षित**) જાણો, એટલા પ્રયોજનથી (આ) નામ છે, એવો અર્થ છે '**इह**' એટલે સંસારમાં (જાણો) કારણકે અહીં (સંસારમાં) આવેલાઓની બુદ્ધિ ઘણા ભાગે નાશ પામે છે ૩૦

---

૧ 'પહેલાં કરેલું' એટલે રક્ષણ (પ્ર)

* **परि+ईक्ष्+इत्=परीक्षित्** '**इत्**' શબ્દ '**इव**' 'જેવા' ના અર્થવાળો છે. અને અંતે '**त्**' છે.

૨ બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૩-૨૪ માં આ સામગ્રી જણાવેલી છે (પ્ર)

ત્યાગ કરી. જેને કોઇ તરફથી ભય નથી તેવા હરિનાં ચરણને નિશ્ચય પ્રાપ્ત થશે. ૨૮–૨૯.

'પોતાનું' એટલે દેહનું. '**मृत्युम**' નાશ. બ્રાહ્મણનો પુત્ર શૃંગી. '**उपसर्जितात**' પ્રેરેલા. (મૃત્યુ થશે એમ) શ્રવણ કરીને 'સંગ તજેલો' એટલે સંન્યાસ કરેલો. 'હરિનાં સ્થાનને' ગંગાના તીરે એટલે ઉત્તમ પુરુષોની સભામાં, કારણકે ભગવાનનું ચરણ ત્યાં પ્રકટ થએલું છે. 'વ્યાસના પુત્ર મુનિ' એટલે શુક. '**जिज्ञासित:**' સારી રીતે વિચારપૂર્વક જાણેલો છે '**आत्मन:**' ભગવાનનો અને પોતાનો (જીવાત્માનો) '**याथात्म्यम**' આ આવું છે એવા પ્રકારનો નિર્ણય (જેણે તેવો). 'આ' એમ અંતમાં કહેલ છે તેનો અર્થ (બ્રહ્માસ્ત્ર) પાછું આવે છે એવો છે. આટલા સમય સુધી વચમાં (તેનું) પ્રયોજન હોવાથી ભગવાને (તેનું) રક્ષણ કરેલું. પછી છેવટે બ્રાહ્મણે પ્રેરેલા તક્ષકના આકારવાળા બ્રહ્માસ્ત્રેજ તેને હણ્યો, એવો (અર્થ છે). 'આનો' એટલે શરીરનો. યુદ્ધમાં આસક્તિવાળા રાજાઓને (શરીરનો) મોહ હોતો નથી એમ જણાવવા 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). '**अद्धा**' નિશ્ચય. જેને કોઇ તરફથી ભય નથી તેવા ભગવાનના ચરણારવિંદને (પ્રાપ્ત થશે). ૨૭, ૨૮

इति राज्ञ उपादिश्य विप्रा जातककोविदाः ॥
लब्धोपचितयः सर्वे प्रतिजग्मुः स्वकान् गृहान् ॥२९॥

જાતક જાણનારાઓએ રાજાને એમ જણાવીને, ઉપચિતિ પ્રાપ્ત કરેલા સર્વ વિપ્રો પોતાના ઘરે ગયા. ૨૯

'**उपादेशनम्**' એટલે એકાંતમાં માત્ર રાજાને જ જણાવવું તે. તેઓને જ્ઞાન હોવાનું કારણ 'જાતક જાણનારાઓ' શબ્દથી (કહેલું છે). 'જાતક' જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો એક ભાગ છે ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગી હોવાથી આ (જાતક) કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે (જ્યોતિઃશાસ્ત્રના) સર્વ ભાગો જાણનારા (હતા). '**लब्धा**' પ્રાપ્ત કરેલ છે '**उपचिति:**' ઉપકારના બદલામાં ધન વિગેરે જેમણે તેઓ, અને **सर्वे** પહેલાં કહેલા* તેઓ અને આ (બધા) મનોરથ પૂરો થએલ હોવાથી પોતાના ઘેરજ ગયા, બીજે ક્યાંય (ગયા) નહીં. કાલ વિગેરે ભગવાનના સેવક ભગવાન જેના ઉપર પ્રસન્ન થએલા હતા તેવા પુરુષના વિષે આટલું કરે છે એમ કહ્યું.[1] ૨૯

અનુક્રમે તેઓએ કહ્યું, તેમાં સંમતિ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

स एष लोके विख्यातः परीक्षिदिति यत्प्रभुः ॥
पूर्वदृष्टमनुध्यायन् परीक्षेत नरेष्विह ॥३०॥

---

* પાછલ શ્લોક ૧૫ થી ૧૭ કહેનારા,

૧ આ (પરીક્ષિતને ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થવાના ફલની) કથાથી કહ્યું. (પ્ર)

તેનું ઇચ્છેલું જાણીને શ્રીકૃષ્ણે પ્રેરણા કરેલા ભાઇઓ ઉત્તર દિશામાં (પડેલું) નિંદિત ઘણું ધન લઇ આવ્યા.

પરંતુ તેનું ઇચ્છેલું જાણીને ભાઇઓ જ ધન (લઇ) આવ્યા. તેઓ પણ ચિંતાથી આકુલ થએલા. તેમને ભગવાને જ પ્રેરણા કરેલી. આથી એમ સૂચવેલું છે કે **ભક્તોની થોડી પણ ચિંતા ભગવાન સહન કરતા નથી.** 'प्रहीणम्' એટલે ઘણું અથવા ઘણું નિંદિત, કારણકે તે બ્રાહ્મણોનું હતું. ભગવાનની પ્રેરણાથી (ભાઇઓ) લઈ આવ્યા દ્રોહ * (એટલે) તેઓની પીડા. બ્રાહ્મણો વિગેરેનું દુ:ખ દૂર કરવા માટે પ્રવૃત્ત થએલો અશ્વમેધ બ્રાહ્મણોના જ દ્રવ્યોથી (કરવો) યોગ્ય હતો. 'ઉત્તર દિશામાં' શબ્દથી એવો અર્થ (જણાવેલ છે કે) મરૂત્તના યજ્ઞમાં દક્ષિણા તરીકે પ્રાપ્ત થએલું ધન ભારને લીધે લઈ જવું અશક્ય (હતું તે) ઘણું ઉત્તર દેશમાં પડયું મૂકેલું હતું, તે લઈ આવ્યા. ૩૩

तेन सम्भृतसम्भारो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
वाजिमेधैस्त्रिभिर्भीतो यज्ञैः समयजद्धरिम् ॥३४॥

તેનાથી જેણે સામગ્રી તૈયાર કરેલી છે તેવા ભય પામેલા⊙ ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે ત્રણ અશ્વમેધ યજ્ઞોથી હરિનું સારી રીતે પૂજન કર્યું. ૩૪

(તે) ધનથી ઘી, પશુઓ, હોમવાના પદાર્થો વિગેરે સામગ્રી જેણે તૈયાર કરેલી છે તેવા (યુધિષ્ઠિરે પૂજન કર્યું). 'ધર્મના પુત્ર' શબ્દથી તેણે અયોગ્ય કરેલ ન હોવાનું કહેલું છે, કારણકે ભૂમિ ઉપર તજેલું રાજાની માલિકીનું થાય છે. યુદ્ધમાં સ્થિર હોવાથી અશ્વમેધ કરી શકયો, 'યજ્ઞથી યજ્ઞનું (દેવોએ) પૂજન કર્યું" એ શ્રુતિ ના અર્થ (પ્રમાણે વર્તન) કરેલ છે એમ જણાવવા અશ્વમેધ યજ્ઞોથી જ એમ કહેલું છે. 'હરિનુ" એટલે બ્રાહ્મણોનું પણ દુ:ખ દૂર કરનારનું (પૂજન કર્યું), તેથી ઉપર કહેલાંનો વિરોધ* થતો નથી. 'आहूतः' '(રાજાએ બોલાવેલા ભગવાને....' એ બે શ્લોકો ક્ષેપક છે ૩૪

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો અધ્યાય બારમો સંપૂર્ણ.

---

* આ શ્લોકમા 'દ્રોહ' શબ્દ નથી. શ્લોક ૩૨ માં છે. તેથી તેની ટીકામાંનો આ ભાગ હોવો જોઇએ, પ્રકાશકાર લખે છે કે 'ગયા શ્લોકમાં વ્યાખ્યાન કરેલું હોવાથી અહીં તેવો અર્થ કહેલ છે.'

⊙ જ્ઞાતિના દ્રોહથી ભય પામેલા. શ્લોક ૩૨

* બ્રાહ્મણોના દ્રવ્યથી યજ્ઞ કર્યો, તેનો એવો અર્થ જણાય છે.

શરીર બળેલું હોવાથી નબળો હશે, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ-

स राजपुत्रो ववृधे आशु शुक्ल इवोडुपः ॥
आपूर्यमाणः पितृभिः काष्ठाभिरिव सोऽन्वहम् ॥३१॥

શુકલપક્ષમાં કલાઓથી જેમ નક્ષત્રોનો પતિ દિવસે દિવસે વધે તેમ તે રાજપુત્ર ઝડપથી પિતૃઓથી પૂર્ણ કરાતો વધવા મંડયો. ૩૧

'**शुक्ले**' શુકલપક્ષમાં. 'નક્ષત્રોનો પતિ' શબ્દથી સ્ત્રીઓથી વીંટાએલો હોવાનું જણાવેલ છે, કારણકે તે (સ્ત્રી) ઓજ પોષણ કરવાનું જાણનારી છે. પોતાના ઈચ્છેલા પદાર્થો આપીને પિતૃઓથી પૂર્ણ કરાતો હતો '**काष्ठाभिः** એટલે કલાઓથી; દિવસે દિવસે (કદમાં વૃદ્ધિરૂપ) ભેદ દેખાડવા માટે દ્રષ્ટાંત (કહેલું છે) ૩૧

એવી રીતે તેનું સર્વ ચરિત્ર કહીને, પહેલાં ભગવાનમાં મન રાખીને કરેલો અશ્વમેધ ફરીથી સમય આવતાં માત્ર ભગવાને જ કરાવ્યો, એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી (તેનો) પ્રકાર કહે છેઃ-

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन ज्ञातिद्रोहजिहासया ॥
राजाऽलब्धधनो दध्यावन्यत्र करदण्डयोः ॥३२॥

જ્ઞાતિના દ્રોહને તજવાની ઇચ્છાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા ઇચ્છતા ધન પ્રાપ્ત ન કરેલા રાજાએ કર અને દંડ સિવાય (ધન પ્રાપ્તિના ઉપાયનો) વિચાર કર્યો. ૩૨

અશ્વમેધ દ્રોહ તજવા માટે કરવાનો હોવાથી કર અને દંડ વિગેરે તો વિગેરે તો કરવાનું ન હતું. યોગ્ય કર વિગેરે તો રાજ્યને નભાવનારા હતા. તેથી ધન ન પ્રાપ્ત કરેલા રાજાએ 'હું ધન કેમ પ્રાપ્ત કરીશ' એવો વિચાર કર્યો. કર અને દંડનો ઉપયોગ (રાજ્ય નભાવવાનો ઉપર) કહ્યો. રાજા હોવાથી જ દાન ન લેવાય. મેરુ વિગેરેમાં દેવતા રહેતા હોવાથી ત્યાંથી (ધન) લવાય નહીં. પહેલાં[1] રાજ્યનું વર્ણન કરતાં જે શ્રેષ્ઠતા કહી તે પ્રજા માટે (થએલી). રાજા કોઈની પણ પાસે માગે તે યોગ્ય નહીં. તેથી ચિંતા થઈ. ભગવાન પાસે પણ માગ્યું નહીં. નહીંતો (માગ્યું હોત તો) નવું જ (દ્રવ્ય) આપત. ૩૨

तदभिप्रेतमालक्ष्य भ्रातरः कृष्णचोदिताः ॥
धनं प्रहीणमाजह्रुरुदीच्यां दिशि भूरिशः ॥३३॥

૧ 'પહેલાં' દશમા અધ્યાયમાં (પ્ર)

પછી (સોળમા અને સત્તરમા) બે (અધ્યાયો) થી રાજ્ય શૌર્ય વિગેરેનાં વર્ણનથી ઇંદ્રિયોની (શુદ્ધિ કહેશે). પછી (અઢારમામાં) વૈરાગ્ય અને (ઓગણીસમામાં) સત્સંગ (કહેશે), (એટલે) ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તેવો અધિકાર (પ્રાપ્ત થશે). તેનાથીજ (તે) પુષ્ટ થશે. તે વિના[5] (પુષ્ટ) ન થાય, એવી આગળની કથા છે. કા. ૫½

તે પૈકી પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કહેવામાં આવે છે. તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય તેવી હોવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે વિદુરનો પ્રસંગ કહેવામાં આવે છે. વિદુર વચલું કાર્ય (કરનાર) છે, અથવા ધર્મરાજા હોવાથી ગુરુ[6] છે. ભગવાને (તેનું) સ્મરણ કરેલું હોવાથી (તેના) દોષનો નાશ થએલો.[7] વિદુર અને મૈત્રેયની કથા (ત્રીજા અને ચોથા) બે સ્કંધોથી કહેશે તે પછીની કથા પ્રયોજન હોવાથી અહીં નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिम् ॥
ज्ञात्वाऽगाद्धास्तिनपुरं तया चात्मविवित्सितः ॥१॥

તીર્થયાત્રામાં મૈત્રેયથી ભગવાનની ગતિ જાણીને અને તેનાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપને જાણેલો વિદુર હસ્તિનાપુર ગયો. ૧

તીર્થયાત્રા સમાપ્ત થઇ ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં, ઉદ્ધવના ઉપદેશથી મૈત્રેય પાસે જઇ, **आत्मनः** ભગવાની '**गतिम्**' ચેષ્ટા, લીલા એવો અર્થ છે, તેને જાણીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો (વિદુર) હસ્તિનાપુર ગયો. ભગવાનની ક્રિયા (લીલા) થી જ તેને ભગવાનનું યથાર્થ જ્ઞાન થયું. તે 'અને તેનાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપને જાણેલો' શબ્દોથી કહેલું છે. તેનાથી, તે ગતિથી **विवित्सितः** ઉત્તમ પ્રકારે (ભગવાનનું સ્વરૂપ) જાણેલો (ગયો). આ (નીચે પ્રમાણે) અર્થ છે. મૈત્રેય પાસે જઇ, પોતે સર્વ જાણનાર થાય તે માટે તેણે ઘણા પ્રશ્નો કર્યા. તેમાં 'જે જાણવામાં આવે ત્યારે આ સર્વ જણાએલું થાય છે' એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર જાણવામાં આવે ત્યારે સર્વ જણાએલું થતું હોવાથી, તેમનું ચરિત્ર (ત્રીજા અને ચોથા એ) બે સ્કંધોથી જાણ્યું. તેમાં એવો અર્થ જણાયો કે સર્વ ભગવાનને અધીન છે. તે જેમ કરશે તેમ થશે, તેથી માત્ર તેમના આશ્રયે રહેવું. જેમ તે પ્રેરણા કરે,

૫. 'તે વિના' એટલે સત્સંગ વિના (प्र)

૬. આ આગળ શ્લોક ૨૮ થી જણાશે (प्र)

૭. 'વિદુર ધર્મરાજા તો પહેલાં પણ હતો પહેલાં ઉપદેશ કરવાનું પ્રાપ્ત થયું ત્યારે, 'મારો તેવો અધિકાર નથી' એમ કહી ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ ન કર્યો. તે હજી પણ તેવો જ હોવાથી ગુરુ કેમ થાય?" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. ભગવાને મૈત્રેયને આજ્ઞા કરેલી કે વિદુરને તેણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો (૩-૪-૨૬) એ ભગવાને કરેલું તેનું સ્મરણ (प्र)

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય તેરમો.

एवं भागवतश्रोतुर्देहोत्पत्तिर्निरूपिता ॥
पुरुषत्रयमुक्तिर्हि तन्मुक्त्यर्थं निरूप्यते ॥१॥

એવી રીતે ભાગવતનું શ્રવણ કરનારના દેહની ઉત્પત્તિ કહી. તેની મુક્તિ થાય તે માટે (તેના) ત્રણ પુરૂષો (વડવાઓ) ની મુક્તિ કહેવામાં આવશે. કા. ૧

पिता पितामहश्चैको धृतराष्ट्रस्ततः परः ॥
प्रपितामहमुक्तिर्हि पूर्वं ततः निरूप्यते ॥२॥

(૧) પિતા, (૨) દાદાઓ એક (ગણીને), (૩) તેમનાથી ઉપર ધૃતરાષ્ટ્ર (એ ત્રણ પુરુષોની મુક્તિ કહેવાની છે), તેથી પહેલાં (આ અધ્યાયમાં) પ્રપિતામહ (દાદાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર) ની મુક્તિ કહેવામાં આવશે, કા. ૨

ततोऽध्यायद्वयेनैव द्विरूपत्वात्पितामहे ॥
सनिमित्तां मुक्तिमाह हेतुकार्यविभेदतः ॥३॥

પછી દાદાઓના સંબંધમાં કારણ[1] અને કાર્યના[2] ભેદથી (મુક્તિ) બે પ્રકારની હોવાથી (ચૌદમા અને પંદરમા) બે અધ્યાયોથીજ નિમિત્ત[3] સાથેની મુક્તિ કહેશે. કા. ૩

अमुक्तपितृका मुक्तिं नाप्नुवन्तीति वार्यते ॥
अतो निश्चिन्ततासिद्ध्यै चित्तशुद्धिरिहोच्यते ॥४॥

જેમના પિતાઓ મુક્ત થએલા ન હોય તેઓ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરતા નથી, તેથી (તેઓની અમુક્તિ) રહી ન હોવાનું કહેલ છે. તેથી નિશ્ચિત થાય તે માટે અહીં[4] (તેઓનાં) ચિત્તની શુદ્ધિ કહેલી છે. કા. ૪

ततो द्वयेनेन्द्रियाणां राज्यशौर्यादिवर्णनैः ॥
ततो वैराग्यसत्सङ्गावधिकारः फलोन्मुखः ॥५॥
ततो भवति पुष्टोऽपि नान्यथेत्यग्रिमा कथा ॥

---

१. 'કારણ' ભગવાન પધારી ગયા તે (प्र)
२. 'કાર્ય' પોતાના લયનું ચિંતન વિગેરે (प्र)
३. 'નિમિત્ત'. ભગવાન પધારી ગયા તે સૂચવનારાં ઉત્પાતો વિગેરેનું દર્શન વિગેરે (प्र)
४. અધ્યાય ૧૩ થી ૧૫ માં રાજા (યુધિષ્ઠિર) નાં ચિત્તની શુદ્ધિ કહેલી છે, કારણ કે તે મુક્તિ થવામાં ઉપયોગી છે (प्र)

હે બ્રહ્મન્! તે બંધુને આવેલો જોઇને, નાના ભાઇઓ સાથે ધર્મનો પુત્ર, ધૃતરાષ્ટ્ર અને યુયુત્સુ, સૂત, શારદ્વત, કુંતી, ગાંધારી દ્રૌપદી સુભદ્રા અને ઉત્તરા કૃપી અને પાંડુની બીજી કુલસ્ત્રીઓ, પુત્રો સાથે અને સર્વ તરફથી સ્ત્રીઓ સાથે જ્ઞાતિના પુરુષો – જેમ પ્રાણ આવતાં દેહના અવયવો (કરે) તેમ – હર્ષથી તેની તરફ ગયા. વિધિ પ્રમાણે ભેટીને અને નમસ્કાર કરીને મળ્યા, અને વિરહમાં થએલ ઘણા પ્રેમથી દીન બનેલાઓએ પ્રેમથી આવેલ આંસુનો સમૂહ પાડ્યો. જેણે આસનનો સ્વીકાર કરેલો છે તેવા તેનું રાજાએ પૂજન કર્યું. ૩–૪–૫–૬.

બંધન થાય છે આનાથી તે બંધુ. સુખ દુઃખ જ્ઞાન અને મોક્ષથી અધિકાર પ્રમાણે (બંધુપણાંનો) નિર્ણય[1] થાય છે. આવેલો જોઇને (તેની તરફ ગયા). બીજાના (ધૃતરાષ્ટ્રના) કાર્ય માટે આવેલ, તેથી દૂરથી જણાવેલું નહીં, જેથી સામા જાય. 'સૂત' સંજય, શારદ્વત કૃપ, કારણકે તે શર (બરુ) ના ગુચ્છમાંથી જન્મેલો. 'હે બ્રહ્મન્' એ સંબોધન સ્ત્રીઓની ગણના થતાં વિકાર ન થાય તે માટે (કરેલું છે). કૃપી દ્રોણની પત્ની. **'जामयः'** એટલે કુલની સ્ત્રીઓ, દિયરની લાજ ન હોય, તેથી 'પાંડુની' એમ કહેલું છે. **'ज्ञातयः'** એટલે (જ્ઞાતિના) પુરુષો. સુતો સાથે અને આ સર્વ તરફથી સ્ત્રીઓ સાથે, (એટલે) કુટુંબો સાથે જ્ઞાતિના પુરુષો (તેની તરફ ગયા), એવો અર્થ છે **'प्रत्युज्जग्मुः'** સામું મુખ રાખીને ગયા. **'तन्व इव'** કર ચરણ વિગેરે (દેહના અવયવો) પેઠે. **'अभिसंगम्य'** મળીને. **'विधिवत्'** શાસ્ત્ર પ્રમાણે યોગ્ય હોય તેમ કેટલાકે નમન કર્યું. પ્રેમથી આંસુનો સમૂહ (આવેલ). વિરહમાં **औत्कण्ठ्यं** ઘણો પ્રેમ, તેનાથી **'कातराः'** દીન થએલા. પહેલાં જ્યારે તે ગયો ત્યારે જે પ્રેમ થએલો, તે ભગવાનના પ્રેમ જેવો આનંદરૂપ ન હોવાથી*, તે પ્રેમથી દીન થએલા, કારણકે વિષય (વિદુર) ની પ્રાપ્તિ થએલી નહીં એ પ્રમાણે સર્વ પાસે રહેલા, ત્યારે મુખ્યને પૂજા કરવાનો અધિકાર હોવાથી, રાજાએ તેનું પૂજન કર્યું. આસન આપ્યું ત્યારે સ્વીકારેલું હતું આસન જેણે તેવા (વિદુરની પૂજા કરી). આથી એમ સૂચવેલ છે કે તેણે પૂજન ન કરવાનું કહ્યું ન[2] હતું. ૩–૪–૫–૬.

૧ જ્ઞાન અને મોક્ષથી બંધન થાય તે સત્ત્વગુણ જેવું જાણવું, કારણકે તે બે (જ્ઞાન અને મોક્ષ) પણ ગુરુ તરીકે આસક્તિ કરાવનારાં છે (प्र)

* મુંબઇ પ્રેસવાળી પ્રતમાં **'क'** પુસ્તકનો પાઠ જણાવેલ તે લીધો છે

૨ યુધિષ્ઠિર કુલનો ક્ષય કરાવનાર હોવાથી 'હું પૂજન નહીં સ્વીકારું' એમ વિદુર કહે તેવો સંભવ હતો, પણ તેણે તેમ કહેલ નહીં. (प्र)

તેમ તે કરે છે એવા (વિચારથી) કરવું. તેમાં વચ્ચે ભગવાનની ઇચ્છાથી ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થાય તે માટે પ્રેરણા કરેલો હોવાથી, પછીનું (ભગવાનનું) ચરિત્ર[૮] જાણ્યા વિના પણ, ફલનું જ્ઞાન થએલું હોવાથી ફરી નગરમાં આવ્યો. ૧

તેથીજ પહેલાં જે ઘણા પદાર્થો પૂછેલા, તે (ના ઉત્તર) નું શ્રવણ કર્યા વિનાજ (હસ્તિનાપુર) આવેલો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ता कौषारवाग्रतः ॥
जातैकभक्तिर्गोविन्दे तेभ्यश्चोपरराम ह ॥२॥

ક્ષત્તાએ જેટલા પ્રશ્નો કૌષારવ પાસે કરેલા. તેમાંથી – જેની ગોવિંદમાં અનન્ય ભક્તિ થએલી છે તેવો – તે અટકયો. ૨

'ક્ષત્તા' એટલે અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ (વિદુર); આથી તે ઘણો નિપુણ હોવાનું જણાવ્યું. 'કૌષારવ' એટલે કુષારુનો પુત્ર મૈત્રેય. (વિદુર) ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી (ભગવાનનાં) ચરિત્રના થોડા ભાગનું શ્રવણ કરવાથી પણ તેને ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થઈ તેથી ફલ (પ્રાપ્ત) થએલ હોવાથી પ્રશ્નોના ઉત્તરનું શ્રવણ કર્યા વિના પણ અટકયો. ૨

એવી રીતે તે જ્ઞાનવાળો હોવાનું જણાવવા પહેલાં (ના સમય) ની કથા કહીને આવેલા (વિદુર) નું પાછલનું કાર્ય કહેતાં, સમયની રાહ જોવા માટે રહેવાનું થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી સર્વ ઇંદ્રિયોની પ્રસન્નતા થાય તે માટે અગીઆર† શ્લોકોથી તેનો સત્કાર (થયાનું) કહે છે:-

तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा धर्मपुत्रः सहानुजः ॥
धृतराष्ट्रो युयुत्सुश्च सूतः शारद्वतः पृथा ॥३॥

गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् सुभद्रा चोत्तरा कृपी ॥
अन्याश्च जामयः पाण्डोर्ज्ञातयः ससुताऽऽस्त्रियः ॥४॥

प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण प्राणं तन्व इवागतम् ॥
अभिसङ्गम्य विधिवत्परिष्वङ्गाभिवादनैः ॥५॥

मुमुचुः प्रेमवाष्पौघं विरहौत्कण्ठ्यकातराः ॥
राजा तमर्हयाञ्चक्रे कृतासनपरिग्रहम् ॥६॥

૮. સ્કંધ ૫ અને તે પછી કહેલું (પ્ર)

† ઇંદ્રિયો ૧૧ હોવાથી તેમની પ્રસન્નતા થાય તે માટે ૧૧ શ્લોકોથી સત્કાર થયાનું કહે છે.

એવી રીતે દયા ઉત્પન્ન કરીને, ક્લેશથી થએલું દુઃખ કહેવાથી જાય છે, તેથી નીચેના શ્લોકથી આજીવિકા સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ-

कया वृत्त्या वर्तितं वश्चरद्भिः क्षितिमण्डलम् ॥
तीर्थानि क्षेत्रमुख्यानि सेवितानीह भूतले ॥९॥

ક્ષિતિમંડલમાં તમે ફરતાં ત્યારે તમારાથી કઇ આજીવિકાથી રહેવાએલું? અહીં ભૂતલ ઉપર મુખ્ય ક્ષેત્રોવાળાં તીર્થોમાં તમે રહેલા છો. ૯

'**वृत्तिः**' વર્ણ અને આશ્રમના વિભાગ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલી અથવા અકસ્માતથી પ્રાપ્ત થએલી આજીવિકા. '**वः**' એટલે તમારાથી. જીવન ઇચ્છેલું ન હતું, અને તેના વિષે સ્વતંત્રતા ન હતી, તેથી કર્તાના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ યોજેલી નથી, પરંતુ માત્ર સંબંધ જણાવવા છઠ્ઠી વિભક્તિ (યોજેલી છે), પરંતુ ભૂમિમાં ફરવાનું તો ઈચ્છેલું હોવાથી, તે (સંબંધ) માં કર્તાપણું હતું. તેથી '**चरद्भिः**' એમ (ત્રીજી વિભક્તિ) કહેલ છે. '**क्षितिमण्डलम**' માં અત્યંત સંયોગ હોવાથી બીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). તેથી સર્વ સ્થલે એક પ્રકારનું અન્ન ન હોવાથી, (જીવનનો) ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરીને અથવા ત્યાગ ન કરવાનો વિચાર કરીને જીવન રાખેલું? એવો પ્રશ્નનો અર્થ છે. બીજા મત પ્રમાણે (જીવનત્યાગ કરવાનો વિચાર ન હોવાથી) હવે પછી અહીં રહેશે એવો (રાજાનો) મનોરથ (હતો). જેમાં ક્ષેત્રો મુખ્ય છે તેવાં (તીર્થોમાં તમે રહેલા છો). જેમાં જલ મુખ્ય હોય તે તીર્થ. જેમાં સ્થલ મુખ્ય હોય તે ક્ષેત્ર, પ્રયાગવેણી પેઠે કોઈ સ્થલે બંને ભેગાં હોય છે. તેવામાં અહીં ભૂતલ ઉપર તમે રહેલા છો. મુખ્ય (તીર્થ અને ક્ષેત્રો) માં રહેલા હોવાથી હવે પછી જવું નહીં, એવું તાત્પર્ય છે. ૯

'ફલ પ્રાપ્ત થએલું ન હોવાથી, સારી રીતે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી તીર્થમાં ફરવું જોઇએ' એમ કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

भवद्विधा भागवतास्तीर्थभूता स्वयं विभो ॥
तीर्थीकुर्वन्ति तीर्थानि स्वान्तःस्थेन गदाभृता ॥१०॥

હે શક્તિવાળા! તમારા જેવા ભગવાનના ભક્તો પોતે તીર્થરૂપ હોઈ પોતાની અંદર રહેલા ગદા ધારણ કરનારથી તીર્થોને તીર્થ કરે છે. ૧૦

કારણકે તીર્થમાં ફરવાથી તમને કોઇપણ લાભ થતો નથી. તેમાં અધિકારવાળા તો બીજાઓ છે. 'મારાં જેવાં પણ તીર્થોમાં ફરે છે' એમ કહે, તેથી કહે છે કે તમારા જેવા ફરે છે તે સત્ય છે, પરંતુ સ્વાર્થ માટે નહીં, પણ

'શ્રમ ઉતરેલાને પ્રશ્ન કરવો' એવું ધર્મશાસ્ત્ર (માં કહેલ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી શ્રમ ઉતરવાનું કહે છે:-

तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमासीनं सुखमासने ॥
प्रश्रयावनतो राजा प्राह तेषां च शृण्वताम् ॥७॥

જમેલા, વિશ્રામ લીધેલા (અને) સુખપૂર્વક આસને બેઠેલાને તેને વિનયથી નમ્ર થએલા રાજાએ તેઓના સાંભળતાં જ નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૭

દરેકને પ્રશ્ન કરવો ન પડે તે માટે 'તેઓના સાંભળતાં જ' એમ કહેલું છે. 'च' 'જ' શબ્દથી વચલા સમયમાં આવેલા અને પૂજન પછી આવેલાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. ૭

આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી દયા ઉત્પન્ન કરે છે:-

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ યુધિષ્ટર કહે છે:-

अपि स्मरथ नो युष्मत्पक्षच्छायासमेधितान् ॥
विपद्गणाद्विषाग्न्यादेर्मोचिता यत्समातृकाः

તમારા પક્ષની છાયામાં સારી રીતે વધેલા અમને તમે સંભારો છો, કારણ કે વિષ અગ્નિ વિગેરે આપત્તિના સમૂહમાંથી માતા સાથે (તમે અમને) મુક્ત કરાવેલ છે. ૮

તમારા પક્ષની છાયામાં સારી રીતે વધેલા 'नः' અમને તમે સંભારો છો ? 'अपिः' શબ્દ (સંભારો તેવો) સંભવ હોવાના અર્થવાળો છે. પહેલાં અમારૂં તમે જ પાલન કરેલું. 'પક્ષ' એટલે પક્ષપાત, તેની છાયા એટલે હિત કરવું તે. પક્ષીઓમાં આ (એવી) વ્યવસ્થા છે. સમય જતાં માતા પિતા અથવા પુત્રને તેઓ ઓળખતા નથી, તેવું ન[1] હોવાનું જણાવવા 'પક્ષ' વિગેરે શબ્દો યોજેલ છે, 'આપત્તિના સમૂહમાંથી મુક્ત કરાવેલ' શબ્દોથી પાલનનો પ્રકાર જણાવે છે. આપત્તિઓના સમૂહમાંથી (મુક્ત કરાવેલ). તે (સમૂહ) જ 'વિષ અગ્નિ વિગેરે' શબ્દથી ગણાવે છે. વિષના લાડુ આપેલ, લાક્ષાગૃહમાં બાળેલ તે (અનુક્રમે) એકનો અને સર્વનો નાશ કરનાર હતાં. 'માતા સાથે' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે સ્ત્રીનો વધ કરવામાં પણ શત્રુને ગ્લાનિ ન હતી, અથવા રક્ષણ કરનારીની સાથે (અમને) મુક્ત કરાવેલા. ૮

૧. લોકમાં જૂદા જૂદા સ્થલે યાત્રા કરનારા પોતે પક્ષીઓ હોવાનું કહે છે. તેમ હોય ત્યારે (સગાંઓનું) સ્મરણ થવાનું સંભવે નહીં, તેથી તેવું તમને નથી એમ કહે છે. અહીં 'अर्थ' શબ્દ 'मशकार्थं धूमः' 'મચ્છર ઉડાડવા કરેલો ધૂમાડો' એ વાક્ય પેઠે, યોજાએલ છે (प्र)

ન હોવાનું કહ્યું. શ્રીકૃષ્ણ તેમના દેવ હોવાથી આધિદૈવિક, યદુ (ના વંશના) હોવાથી આધ્યાત્મિક અને 'પોતાના નગરમાં' હોવાથી આધિભૌતિક દુઃખ ન હતાં. એવી રીતે તેઓ કુશલ હોવાનું સંભવે છે, તમારા મુખથી (તેઓ કુશલ હોવાનો) નિશ્ચય થાય ત્યારે અમને સુખ થાય, એવો પ્રશ્ન (કરવા) નો અભિપ્રાય છે. ૧૧

इत्युक्तो धर्मराजेन तत्सर्वं समवर्णयत् ॥
यथानुभूतं क्रमशो विना यदुकुलक्षयम् ॥१२॥

ધર્મરાજાએ એમ કહેલાએ યદુકુલના નાશ સિવાય તે સર્વનું જેમ અનુભવેલું તેમ અનુક્રમે સારી રીતે વર્ણન કર્યું. ૧૨

એવી રીતે સ્મરણથી આરંભી કુશલ સુધીના પ્રશ્નો પૂછવામાં આવેલાએ સર્વનુંજ જેવો અનુભવ થએલો તેવું સારી રીતે વર્ણન કર્યું, પરંતુ મૌસલ* વિના. ૧૨

'ન કહેનાર અને ખોટું કહેનાર મનુષ્ય પણ પાપી થાય છે' (૧૦-૪૧-૧૦) તેથી સભારૂપ સમાજમાં ધર્મરાજાએ પૂછયું ત્યારે કેમ ન કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

नन्वप्रियं दुर्विषहं नृणां स्वयमुपस्थितम् ॥
नाऽऽवेदयत्सकरुणो दुःखितान्द्रष्टुमक्षमः ॥१३॥

અપ્રિય અને સહન થઈ ન શકે તેવું ખરેખર મનુષ્યોને પોતાની મેળે જ જણાવાનું, દુઃખી જોવાની શક્તિ વિનાના દયાળુ એ (તે) ન કહ્યું. ૧૩

પૂછેલું બધુંજ કહેવું, પરંતુ 'સત્ય કહેવું, પ્રિય કહેવું, અપ્રિય સત્ય ન કહેવું, અને પ્રિય અસત્ય ન કહેવું. આ સનાતન ધર્મ છે' એ વાકય પ્રમાણે અપ્રિય ન કહેવું. પૂછેલું હોય તોપણ સત્ય પણ અપ્રિય હોય તે ન કહેવું. તેમાં પણ સહન ન થઈ શકે તેવું, જે શ્રવણ કરવાથી શ્રવણ કરનાર પણ મરી જાય. તેથી ધર્મી (શ્રવણ કરનાર) નો નાશ કરે તેવું શ્રવણ ન કરાવવું એવો (અર્થ છે).

'ત્યારે આગળનું કાર્ય કેમ થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'મનુષ્યોને પોતાની મેળે જ જણાવાનું' એમ કહેલું છે. પોતાની મેળે મનુષ્યના મુખથી જ જાણશે, (આપણા) પોતાના વચનથી (જણાવવાનું) શું (પ્રયોજન)? એવો (અર્થ

* યદુકુલનો નાશ મુશલથી થએલ, તે નાશ થયાની હકીકત કહી નહીં. જૂઓ ૧૧-૧-૧૩ થી ૩૩ ૧૧-૩૦-૧૩ થી ૩૩ અને ૧૧-૩૧-૬.
૧ સામે જુઓ.

'તેઓ અંગના સંગથી (તીર્થનાં) પાપને હરે છે, કારણ કે તેઓમાં પાપનો નાશ કરનાર હરિ રહેલા છે' ૯-૯-૬. એ વાક્ય પ્રમાણે તીર્થ ઉપરની કૃપાને લીધે ફરે છે. તેઓ પોતે જ તીર્થરૂપ હોઈ-પાપીઓના સ્પર્શથી થએલ દોષવાળા તીર્થો છે તેમના-દોષને પોતે ગ્રહણ કરી, પોતે (દોષ) ગ્રહણ કર્યા પહેલાં તીર્થો ન હતાં તેમને તીર્થ કરે છે. 'ત્યારે તેઓની શી સ્થિતિ (થાય)' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતાની અંદર રહેલા ગદા ધારણ કરનારથી' એમ કહેલું છે. તેઓનાં હૃદયમાં ભગવાન ગદા ધારણ કરીને પ્રકટ રહે છે. તેથી ગદા આસન્યરૂપ હોવાથી, ભગવાન અને સાધન (ગદા) પાપ નાશ કરનારા છે. જેમ 'તેઓએ આસન્ય પ્રાણને કહ્યું' એ વાક્યમાં સર્વ પાપોનો નાશ કહેલો છે, તેમ ચાલુ પ્રસંગ (આ ભક્તો) માં પણ થાય છે. તીર્થોનું પાપ પણ ભગવાનની સન્નિધિ પ્રાપ્ત કરવાથી નાશ પામે છે, એવો અર્થ છે. આથી એવું તાત્પર્ય (કહેલું છે) કે ભગવાનની આજ્ઞા હોય તોજ તીર્થોમાં ફરવું. તેમ ન હોય તો (તે) ભગવાનને પ્રયાસ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી[1] ન કરવું. તેથી અહીંજ (તમારે) રહેવું એવું પરિણામ આવે છે. ૧૦

એવી રીતે આવેલાને કુશલ પૂછી આ ભગવાનનો ભક્ત હોવાથી ભગવાનનો વૃત્તાંત જાણતો હશે તેથી નીચેના શ્લોકથી (તે સંબંધી) પ્રશ્ન કરે છે:-

अपि नः सुहृदस्तात बान्धवाः कृष्णदेवताः ॥
दृष्टाः श्रुता वा यदवः स्वपुर्यां सुखमासते ॥११॥

હે તાત! શ્રીકૃષ્ણ જેમના દેવ છે તેવા આપણા-અમારા-મિત્ર બાંધવ યાદવોને તમે જોએલ અથવા સાંભળેલ છે? તેઓ પોતાના નગરમાં સુખરૂપ રહેલા છે? ૧૧

વિદુર સાથે (યાદવોને) તેવો સંબંધ ન હોવા છતાં પણ અમારી (પાંડવોની) સાથે સંબંધ હોવાથી 'નઃ' 'અમારા' અથવા વિદુરને પણ પોતા તરીકે સ્વીકારીને 'નઃ' 'આપણા' એમ કહેલું છે. 'સુહૃદઃ' એટલે મિત્રો. 'હે તાત!' એવું સંબોધન તે (યાદવો) માં પણ સ્નેહ જણાવવા સ્નેહથી કરેલું છે. 'શ્રી કૃષ્ણ જેમના દેવ છે' વિશેષણથી સુખપૂર્વક રહેવાનું કારણ (કહેલું છે). તેથી જ 'તમે જોએલ છે?' (અને) બંધુ તરીકે લજ્જાને[2] લીધે જો જોયા ન હોય તો ભગવદીય હોવાથી સાંભળેલ છે? 'પોતાના નગરમાં' એટલે દ્વારકામાં, કારણકે પોતાના સ્થાનમાં થોડા વિષયથી પણ સુખ થાય છે. 'યાદવો' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) ભક્તના વંશના હોવાથી સુખ (હોવાનું) સંભવે છે. આથી ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ

૧ તીર્થોના પાપનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ ઉત્પન્ન કરનાર (પ્ર)

૨. 'લજ્જાને લીધે', અવધૂતનો વેશ લઇ વિદુર ફરતો હોવાથી તેમને મળવામાં લજ્જા થાય, તેને લીધે (પ્ર)

હોવા છતાં પણ સર્વ સ્થલે વિચાર કર્યા વિના અન્ન ભક્ષણ કરેલ હોવાથી અને દેહ તજવાના સમયે પણ કાગડા જેવું આચરણ કરવાથી કાગડો થએલો. તેથી આ (વિદુર) ન હતો નાનો ભાઈ કે ન હતો શૂદ્ર, પણ યમ હતો 'માંડવ્યના શાપથી પ્રજાને શાસન કરનાર ભગવાન યમ સત્યવતીના પુત્ર (વ્યાસ) થી ભાઈ વિચિત્રવીર્ય) ની ભોગસ્ત્રીઓમાં જન્મેલો' એમ (૩-૫-૨૦) કહેશે. 'ત્યારે હમણાં યમલોકમાં અધિકારી કોણ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી '(શિક્ષા કરવાનું અર્યમાએ) રાખેલું' એમ કહેલ છે. 'વિવસ્વાન્ અર્યમા પૂષા....' (૧૨-૧૨-૩૩ થી ૪૪) વિગેરે બાર આદિત્યો છે, તેઓમાં બીજો અર્યમા છે. તે (યમ) માંડવ્યના શાપથી એકસો વર્ષ જ્યાં સુધી શૂદ્ર રહ્યો, ત્યાં સુધી અર્યમાએ પાપ કરનારાઓ ઉપર યોગ્ય રીતે અધિકાર કર્યો. એકસો વર્ષ પછી તો (વિદુર) શૂદ્ર ન હતો, તેથી (એકસો વર્ષ પછી તે) ઉપદેશ કરે તેમાં દોષ નથી. ૧૫

યુધિષ્ઠિરને વિદુરનું વિસ્મરણ થાય તે માટે (તેણે કરેલ) કાંઈક રાજ્યનો ભોગ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

युधिष्ठिरो लब्धराज्यो दृष्ट्वा पौत्रं कुलन्धरम् ॥
भ्रातृभिर्लोकपालाभैर्मुमुदे परया श्रिया ॥१६॥

રાજ્ય પ્રાપ્ત કરેલો યુધિષ્ઠિર કુલને ચાલુ રાખનાર પૌત્રને જોઇને લોકપાલ જેવા ભાઇઓ સાથે ઘણી લક્ષ્મીથી આનંદ કરતો હતો. ૧૬

રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને, અને રાજ્ય (કરવા) યોગ્ય પૌત્રને જોઇને ઇંદ્ર વિગેરે સરખા ભાઇઓ સાથે ઈન્દ્રને પણ દુર્લભ અથવા તપથી પ્રાપ્ત થાય તેના જેવી લક્ષ્મીથી યુધિષ્ઠિર) આનંદ કરતો હતો.

राज्यं वंशो भ्रातरश्च धनं चाज्ञानहेतवः ॥६॥

રાજ્ય, વંશ અને ભાઇઓ અને ધન અજ્ઞાન (વિદુરનું વિસ્મરણ) કરાવનારા છે. કા. ૬. ૧૬

'તેથી શું (થયું)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

एवं गृहेषु सक्तानां प्रमत्तानां तदीहया ॥
अत्यक्रामदविज्ञातः कालः परमदुस्तरः ॥१७॥

એવી રીતે ઘરોમાં આસક્ત થએલા, તેના માટેના પ્રયાસથી ગાફલ થએલા હતા, ત્યારે ઘણો તરી ન શકાય તેવો સમય જાણ્યા વિનાનો વહી ગયો. ૧૭

તેઓ નિશ્ચય ભગવાન હોય ત્યારે જ પૌત્ર મોટી ઉમરનો થતો ભગવાનને પૂછીને રાજ્યમાં (ગાદીએ) બેસાડીને, નિરંતર ભગવાનનું ચિંતન કરનારા, ભગવાનના

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

છે); વળી દયાળુ જરાએ ન કહે; કારણકે દુ:ખીને જોઇને પોતાને પણ દુ:ખ થવાનું સંભવે, કેમકે કોઈ પણ પોતાને દુ:ખ થાય તે માટે પ્રયત્ન ન કરે. તેથી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અને નીતિશાસ્ત્ર વિગેરેના વચન પ્રમાણે બીજાને દુ:ખ (થાય તેવું) ન કહે, એવો અર્થ છે, કારણકે દુ:ખી જોવાની શક્તિ વિનાનો (હતો). ૧૩.

પોતાનું કાર્ય તેઓ ન જાણે એવી રીતે છૂપો વિચાર રાખી પોતાના સમયની રાહ જોતો ત્યાંજ રહ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

कञ्चित्कालमथावात्सीत्सत्कृतो देववत्सुखम् ॥
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य श्रेयस्कृत्सर्वेषां प्रीतिमावहन् ॥१४॥

પછી મોટાભાઇનું કલ્યાણ કરનારો, સત્કાર પામેલો સર્વનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરતો તે દેવની પેઠે કેટલાક સમય સુધી રહ્યો. ૧૪

'પછી' એટલે પ્રશ્નોની સમાપ્તિ થયા પછી 'દેવની પેઠે' (રહ્યો). જેમ તેઓ કહે અને કરે તેનો આદર કરતો (રહ્યો). વિશ્વાસ બેસે તે માટે પોતાનું સુખ જણાવતાં પૂજાતો રહ્યો, એવો અર્થ છે. રહેવાનું પ્રયોજન કહે છે (કે) મોટાભાઈ ધૃતરાષ્ટ્રનું 'श्रेयस्कृत' વૈરાગ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો (હતો). (પોતાના ઉપર) વિશ્વાસ રહે તે માટે, અથવા સંભવતું હોય તેવું દુ:ખ દૂર કરવા માટે* 'સર્વને પ્રેમ ઉત્પન્ન કરતો' (રહ્યો). ૧૪

'આ અયોગ્ય રીતે જન્મેલો નાનો ભાઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો કેમ થાય? કારણકે તે અધિકાર વિનાનો છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

अबिभ्रदर्यमा दण्डं यथावदघकारिषु ॥
यावद्दधार शूद्रत्वं शापाद्वर्षशतं यमः ॥१५॥

યમ એકસો વર્ષ જ્યાં સુધી શાપને લીધે શૂદ્ર રહ્યો ત્યાં સુધી પાપીઓને યોગ્ય રીતે શિક્ષા કરવાનું અર્યમાએ રાખેલું. ૧૫

પાછલ પાછલનાંનાં અજ્ઞાન કરતાં પહેલાં પહેલાનાનું અજ્ઞાન વધારે બલવાન છે એવી દેહ, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને આત્માની વ્યવસ્થા છે. તે (સંબંધ) માં 'આ હું છું' એમ જો આત્મા જાણવામાં આવે, તો બીજા ધર્મો દુર્બલ છે. તેથીજ ભુકુંટ* વિગેરે પણ ઉપદેશ કરનારા થએલા. (ભુકુંટ) પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો

૧. 'કાર્ય' એટલે વિદુરે ઇચ્છેલું કાર્ય (પ્ર) ભવિષ્યમાં અપ્રિય સમાચાર જાણે ત્યારે તેણે કરવાનું કાર્ય, એવો અર્થ જણાય છે, કારણકે પછીના વાક્યથી તે જાણશે એમ કહેલ છે. તેથી જાણશે ત્યારે ત્યાર પછી કરવાનું કાર્ય કરશે એવું તાત્પર્ય જણાય છે.

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

જ્ઞાન મૂકવાનું સામર્થ્ય (હોવાથી), પોતાનાં સામર્થ્યનાં બલથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા તેને દેખાડતાં '(આ) આવેલા (ભયને જૂઓ)' એમ કહે છે. ૧૮

'ત્યારે પહેલાંની પેઠે હમણાં પણ (તેનો) ઉપાય કરવો' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

प्रतिक्रिया न यस्येह कुतश्चित्कर्हिचित्प्रभो ॥
स एव भगवान् कालः सर्वेषां नः समागतः ॥१९॥

હે પ્રભો ! તેનો અહીં કોઇથી પણ કોઇપણ સમયે ઉપાય નથી. તેજ ભગવાન આપણા સર્વના કાલ (થઇ) આવેલ છે. ૧૯

ભગવાન પધારી ગયા એટલે બીજા કોઈથી પણ તેનો ઉપાય (થાય તેમ) નથી. પહેલાં પણ એવી સ્થિતિ હતી એમ 'કોઇ પણ સમયે' શબ્દથી કહેલું છે. 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી એવી મશ્કરી કરેલી છે કે બીજા સ્થલે[1] પ્રભુપણું ચાલતું, અહીં નહીં ચાલે. 'ત્યારે શું આપણું જ ભક્ષણ કરવા આવેલો છે કે બધાનું? છેવટના (પક્ષમાં* બધા ઉપાય કરતા નથી તેમ આપણે પણ ન કરવો. બીજા[2] (પક્ષ) માં તો બીજાનો આશ્રય કરવો. તેથી ઉપાય કેમ નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉતરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ નામના તેણે તમારા પુત્રો વિગેરેનો સંહાર કરેલો. તેજ હમણાં તમારો સંહાર કરવા આવેલ છે. વળી તે પધારી ગએલ છે એમ ન માનવું, કારણ કે (તે) ભગવાન છે. પહેલાં બીજા આકારથી રહેલ, હમણાં જૂદાં આકારથી (આવેલ છે). નામ અને સ્વરૂપ તેના તેજ છે. માત્ર આકૃતિ જ જૂદી થઇ છે, એમ 'કાલ' શબ્દથી કહેલ છે. **कलयति** સર્વને પકડી રાખે છે તે ('કાલ').

'પહેલાં જેમ પાંડવોને બચાવેલા, તેમ હાલ પણ બચાવશે, અને તેથી તેઓના આધારે આપણે પણ જીવશું' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપણાં સર્વના આવેલ છે' શબ્દોથી પહેલાનાથી ભેદ (જણાવેલો છે). અત્યારે મને પણ પકડશે, એમ 'નઃ' 'આપણા' શબ્દથી કહેલું છે. ૧૯

'ત્યારે શું કરવું ?' એવો સંશય થવાથી, જે દોષથી તે ભક્ષણ કરે છે તે દોષ તજવો જોઇએ એમ કહેવા, અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરવો એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

येन चैवाभिपन्नोऽयं प्राणैः प्रियतमैरपि ॥
जनः सद्यो वियुज्येत किमुतान्यैर्धनादिभिः ॥२०॥

૧. 'બીજા સ્થલે' એટલે પાંડવોને છેતરવા વિગેરેમાં (પ્ર)

* બધાનું ભક્ષણ કરવા આવેલ છે તેવા પક્ષમાં

૨. 'બીજા' એટલે પહેલા પક્ષમાં (પ્ર) આપણું જ ભક્ષણ કરવા આવેલ છે એ પક્ષમાં

યજ્ઞ (ભજન)નું વ્રત લેવા યોગ્ય હતા. રાજ્યના દોષને લીધે તેઓ તે કરી શક્યા નહીં, એમ 'એવી રીતે ઘરમાં આસક્ત થએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. છત્રીસ* વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. (રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી) સોળ વર્ષ પછી જ રાજ્ય (કરવા) યોગ્ય પૌત્ર થયો. છતાં પણ એવી રીતે ઉપર કહ્યું તેવા પ્રકારે ઘરોમાં આસક્ત થએલા, અને ઘરમાં કરવાનાં કાર્યથી ગાફલ થએલા પોતાનું કાર્ય (કરવા) માં સાવધાન ન હતા ત્યારે જાણ્યા વિનાનો સમય વહી ગયો, તેઓ 'આજ જ રાજ્યમાં (ગાદીએ બેઠા છીએ' એમ જાણતા હતા. ૧૭

આ (પાંડવોનું) સ્વરૂપ કેટલાક સમય સુધી રહેવાથી વિદુરે જાણ્યું કે પોતાનાં કાર્યમાં ગાફલ થએલા આ કાલના ભોગ થશે. જો તેમ ન થતાં આ ભક્તો (રહ્યા) હોત, તો અયોધ્યાની પેઠે આખું નગર વૈકુંઠ જાત. તેવા સમયે ધૃતરાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય બાકી ન રહેત, પણ તે તો નથી (થવાનું) એવો નિશ્ચય કરીને, કાલનો પ્રવેશ થશે ત્યારે બુદ્ધિનો નાશ થતાં એક બીજાને મારવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને પણ ભીમથી ઘણો ભય થશે એવી શંકા થવાથી, ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવવા તેણે પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

विदुरस्तदभिप्रेत्य धृतराष्ट्रमभाषत ॥
राजन्निर्गम्यतां शीघ्रं पश्येदं भयमागतम् ॥१८॥

વિદુરે તે વિચારીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું. હે રાજન્! તરત નીકળી જાઓ. આ આવેલા ભયને જૂઓ. ૧૮

'કાલ ઘણો ન તરી શકાય તેવો કહેલો હોવાથી, (અને) તેવા કાલના પણ ઘણા અંશો વ્યતીત થએલા હોવાથી, સર્વનો નાશ કરનાર કાલની અંદર ધૃતરાષ્ટ્ર પડેલો છે, એમ વિચારીને તેને કહ્યું કે 'હે રાજન્! નીકળી જાઓ', કારણકે રાજ્યથી અધર્મ ઘણો થતો હોવાથી રાજાઓ કાલે તરત ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. તરત નીકળી જવાનું કારણ 'આ આવેલા ભયને જૂઓ' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ ભગવાનનો અધિકારી કાલ છે, તેમ કાલનો કોઈક ભય નામનો (અધિકારી) ચોથા સ્કંધમાં કહેવાનો છે, તે હમણાં ભગવાન પધારી ગએલા છે ત્યારે તેમના (સેવકો) પોતાની મેળે નીકળી નહીં જાય તો અધિકારી પત્નીઓની પેઠે[1] સર્વનું ભક્ષણ કરશે. અથવા જેઓ પહેલાં (કાલના) ભક્ષ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થએલા, અને ભગવાનની દૃષ્ટિ (તેમના ઉપર) હોવાને લીધે (કાલે) ભક્ષણ કરેલા નહીં, તેમનું ભક્ષણ કરવા હવે આવેલ છે. પ્રવેશ કરવાની વિધિના[2] નિયમ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે

૧. કુશની પત્નીઓને અષ્ટાવક્રે શાપ આપેલો, અને ભૌમ તેમને લઇ ગએલો. તેઓનું ભક્ષણ થયાનું પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે (પ્ર)

૨ આ વિધિથી ગુરુ પોતામાં રહેલ જ્ઞાન શિષ્યમાં મૂકે છે (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં સામાન્ય (વૃત્તાંત) કહીને, ખાસ (વૃત્તાંત) કહે છેઃ-

अहो महीयसी जन्तोर्जीविताशा यया भवान् ॥
भीमेनावर्जितं पिण्डमादत्ते गृहपालवत् ॥२२॥

અહો ! જંતુની જીવવાની આશા બલવાન છે, જેનાથી તમે ભીમે આપેલા પિંડને કુતરાની પેઠે સ્વીકારો છો. ૨૨

જેણે (તમારા) પુત્રનું એટલે તમારૂં જ લોહી પીધું, તેણે તિરસ્કારથી આપેલ ખાતાં વધેલ આપવાની પેઠે આપેલો પિંડ, તે પણ બીજા કોઈ આવશે એવા ભયથી **गृहपालः** કુતરો તરત ખાય છે, તેની પેઠે તમે સ્વીકારો છો. ૨૨

'અભિમાન વિનાના માટે આ યોગ્ય છે' એમ કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च गरो दाराश्च दूषिताः ॥
हृतं क्षेत्रं धनं येषां तद्दत्तैरसुभिः कियत् ॥२३॥

અગ્નિ મૂક્યો, અને ઝેર દીધું, અને સ્ત્રીનો અપરાધ કર્યો. જેમનાં ક્ષેત્ર અને ધન હર્યાં, તેઓએ આપેલા પ્રાણોથી કેટલું પ્રયોજન? ૨૩.

જો તમે અપરાધ કર્યો ન હોત તો તેમ થાત. તેથી શત્રુવટ તમે જ સ્થિર કરેલી હોવાથી ભીમે કર્યું તે યોગ્ય છે, પરંતુ તમે કર્યું તે 'દ્વેષ રાખનારનું અન્ન ખાવું નહીં, દ્વેષ રાખનારને ખવરાવવું પણ નહીં, કારણકે દ્વેષ રાખનારે જે ખોરાક ખાધો હોય તે આ લોકમાં (કે) પરલોકમાં (લાભકારક થતો)' નથી' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે યોગ્ય નથી. લાક્ષાગૃહમાં તમે અગ્નિ મૂકેલો. સામાન્ય અને વિશેષના[1] વિચારથી (સમયના ક્રમથી) ઉલટું કહેલું છે. સ્ત્રી દ્રૌપદીનો, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તે (પાંડવો) નો વૃક્ષની છાલનાં કપડાં વિગેરે પહેરાવવાથી અપરાધ કર્યો. 'ક્ષેત્ર' એટલે રહેવાનું સ્થાન પણ (હરી લીધું). તેથી જ જેમના અપરાધ કરેલ તેઓથી (પોતાના) જીવનું રક્ષણ કરવું તે લોક અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. 'કેટલુ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે તેવાં જીવનથી કાંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થશે નહીં. ૨૩

એવી રીતે સર્વના વિરોધથી પણ પોષણ કરેલો દેહ પોતે જ રહેશે નહીં, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

૧ લાક્ષાઘરમાં માતા સાથે પાંચે પાંડવોનો અપરાધ કર્યો તે સામાન્ય, અને વિષના લાડુ આપી ભીમનો જ અપરાધ કર્યો તે વિશેષ અપરાધ કર્યો (પ્ર) પહેલાં ઝેરના લાડુ આપેલ અને પછી લાક્ષાગૃહમાં અગ્નિ મૂકેલ, તેથી સમયના ઉલટા ક્રમથી કહેલ થયું.

અને જેનાથી પકડાએલોજ આ મનુષ્ય સર્વથી પ્રિય પ્રાણોથી પણ તરત વિખૂટો થાય છે, તો પછી બીજાં ધન વિગેરેથી (વિખૂટો પડે તે) માં કહેવું જ શું? ૨૦

કાલ તો વાસ્તવિક રીતે આત્માનું ભક્ષણ કરતો નથી, કારણકે તે આત્મા છે પરંતુ જો (આત્મા) પોતે ઉત્પન્ન કરેલા (દેહ વિગેરે) માં પ્રવેશ કરે તો માંસમાં રહેલા કીડાની પેઠે તેનું પણ ભક્ષણ કરે છે; અને તેથી દેહ ઇંદ્રિય વિગેરેમાં અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. 'આ રક્ષણ કરનારા છે, તેમનો ત્યાગ કેમ કરાય?' એ પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રાણોથી (પણ વિખૂટો થાય છે)' એમ કહેલું છે. જ્યાં સુધી તે (કાલ) આવેલ ન હોય ત્યાંસુધી એવી (દેહ વિગેરે રક્ષણ કરનાર હોવાની) વ્યવસ્થા છે, પરંતુ તે આવે ત્યારે સદા રક્ષણ કરનારા પ્રિય પ્રાણોનો પણ ત્યાગ થાય છે. 'चैव' 'અને જ' શબ્દોથી રોગ વિગેરે પ્રાણ (જવાની) સામગ્રી અને અવશ્ય જવાનું કહેલ છે. સર્વ જેનાં મૂલવાળુ છે તેવા અત્યંત પ્રિય પ્રાણો પણ તજી દેવાય છે; તો પછી તેઓનો ત્યાગ કરવામાં શું વિચાર? એમ '(તો પછી બીજાં ધન વિગેરેથી વિખૂટો પડે) તેમાં કહેવું જ શું?' શબ્દોથી કહેલ છે. તે (કાલ) આવે ત્યારે પહેલાં ઘણાં પ્રયત્નથી પોષણ કરેલા હોવા છતાં પણ આ તજીને જાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૦

"'તજતાં હોય ત્યારે તજવાં' એ નિયમ પ્રમાણે (કાલ આવે) ત્યારે જ તજવું, વચ્ચે (નીકળી) જવાથી શું (લાભ?)" એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा हतास्ते विगतं वयः ॥
आत्मा च जरया ग्रस्तः परगेहमुपासते ॥ २१॥

તમારા પિતા ભાઇ મિત્ર અને પુત્રો મરાયા. વય ચાલ્યું ગયું. અને ઘડપણે ઝડપેલો દેહ પારકા ઘરમાં પડયો રહે છે. ૨૧

જેને વિષયો (પદાર્થો) સારા (પ્રાપ્ત) થએલ હોય તે એમ કહે. તમારે તો જીવન કરતાં મરણ ઉત્તમ છે. 'રોગી, લાંબા સમય સુધી પ્રવાસ ખેડનાર, પારકું અન્ન ખાનાર, પારકા ઘરમાં રહેનાર જે જીવે છે તે તેનું મરણ છે, અને જે મરણ છે તે આનો વિશ્રામ છે' એ વાકય પ્રમાણે તમારે તો હમણાંજ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. 'શા કારણથી?' તે કહે છે કે પિતા ભીષ્મ, ભૂરિશ્રવા વિગેરે ભાઇઓ, શલ્ય વિગેરે મિત્રો, દુર્યોધન વિગેરે પુત્રો (મરાયા). જ્યારે (આમાંનો) એક પણ મરે ત્યારે લાજવાળો (જીવતો) ન રહે, તો પછી બધા (મરે) ત્યારે તો કેમજ રહે? 'वयः' આયુષ્ય. आत्मा એટલે દેહ. 'जरा, (ઘડપણ) કાલની કન્યા. એવો હોવા છતાં (દેહ) પારકાના (એટલે) શત્રુઓના ઘરમાં કુતરાની પેઠે પડયો રહે છે, એમ ગ્લાનિ દર્શાવે છે. ૨૧

થઇ, આ દેહ દુષ્ટ હોવાથી 'जह्यात' આ દેહને તજવો સાંકલનો ફરી સંબંધ ન થાય તે માટે નથી જણાએલી ગતિ જેની (તેવા થઇ તજવો).

'તેથી શું (ફલ) થાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તે નિશ્ચય ધીર કહેવાય છે' એમ કહેલું છે. ધીર (પુરૂષ) નું જે ફલ હોય તે તેને મળે. 'આ લોકમાં બે મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરવાં દુર્લભ માનેલાં છે'. (૬-૧૦-૩૩) એવું ધૈર્યનું ફલ છે.' તે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)માં તેવું જ ધૈર્ય હોવું જોઇએ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'वै' 'નિશ્ચય' એમ કહેલું છે. જ્યાં ફલ પ્રાપ્ત કરવા માટે ધૈર્યની ગણના કરેલી છે, ત્યાં નિશ્ચિત ફલ આપનાર તરીકે આવાં ધૈર્યને પણ ગણેલું છે. તેથી જેવું (૬-૧૦-૩૩ માં જણાવ્યાં) તેવાં બે ધૈર્યનું ફલ છે, તેવું આ (ધૈર્ય) નું પણ ફલ છે. એવો અર્થ છે. ૨૫.

એવી રીતે એક પ્રકારથી દેહનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. નીચેના શ્લોકમાં બીજો પ્રકાર પણ કહે છે:-

यः स्वकात्परतो वाऽपि जातनिर्वेद आत्मवान् ॥
हृदि कृत्वा हरिं गेहात्प्रव्रजेत्स नरोत्तमः ॥२६॥

જે પોતાના (સંબંધીઓ) થી અથવા શત્રુઓથી પણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી જીતેંદ્રિય થઇ હૃદયમાં હરિને રાખી, ઘરનો ત્યાગ કરી જાય. તે મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. ૨૬

પોતાના હિત કરનાર બંધુથી (અથવા) 'परतः' શત્રુથી, બોલનારના ગુણ અથવા દોષ (ના વિચાર) વિનાનો થઇ, જે આ (શ્લોકમાં કહેલા) પ્રયોજનમાં દૃષ્ટિ રાખેલો થઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરે છે (તે ઉત્તમ છે). દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેનો અજ્ઞાનને લીધે બીજાં કાર્યમાં ઉપયોગ કરી તેમનાથી સર્વસ્વનો નાશ થતાં તેમનો ત્યાગ કરવો એ પ્રથમ દૃષ્ટિ છે. પ્રથમથીજ ભોગ માટે (તેમનો ઉપયોગ) કર્યા વિના, ગમે તેવા વચનોથી પણ લોભ ન થાય તે માટે જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થએલો છે તે તે દેહ વિગેરેથી પરિકર સાથે ભગવાનને જાણીને તેમને હૃદયમાં પધરાવીને, દેહનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા તજીને, તે (દેહ થી દુર્લભ ભગવત્સ્મરણ કરતાં, ગૃહ વિઘ્ન કરનારૂં હોવાથી તેનો સંબંધ ન રહે તે માટે प्रव्रजेत (ઘરનો) ત્યાગ કરી જાય, તે 'नरोत्तमः' સર્વ પ્રાણીઓથી ઉત્તમ છે. ૨૬

'ત્યારે મારે શું કરવું?' એમ પૂછે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

अथोदीचीं दिशं यातु स्वैरज्ञातगतिर्भवान् ॥
इतोऽर्वाक् प्रायशः कालः पुंसां गुणविकर्षणः ॥२७॥

હવે પોતાના (સંબંધીઓ) ને જેની ગતિ જણાએલી નથી તેવા તમે ઉત્તર દિશામાં જાઓ. આ પછીનો કાલ ઘણા ભાગે પુરુષોના ગુણનો નાશ કરનારો છે. ૨૭

तस्यापि तव देहोऽयं कृपणस्य जिजीविषोः ॥
परैत्यनिच्छतो जीर्णो जरया वाससी इव ॥२४॥

કૃપણ જીવવા ઇચ્છનારનો તમારો ઘડપણથી જીર્ણ થએલો આ દેહ તમો ન ઇચ્છિતા હોવા છતાં બે વસ્ત્રો પેઠે મરણ પામશે. ૨૪

એવી રીતે ગ્લાનિનો અનુભવ કરતા હોવા છતાં (દેહ મરણ પામશે). 'કૃપણ' એટલે દીન, અથવા 'જે વિચાર કર્યા વિના[1] જાચે તેને કૃપણ જાણવો' એ વાક્ય પ્રમાણે ભીમ પાસે માગનાર 'जिजीविषोः' એટલે જીવવા ઇચ્છનારનો (દેહ) परैति મરણ પામશે. તેનું કારણ 'ઘડપણથી જીર્ણ થએલો' વિશેષણથી (કહેલું છે). પહેરવામાં ન આવેલાં હોય તેવા પણ પહેરવાનું અને ઓઢવાનું (એવાં) બે* જૂનાં થએલાં વસ્ત્રો માત્ર સ્પર્શ (કરવા) થી ફાટી જાય છે. ધોવાથી પણ નાશ પામે છે, એવો અર્થ છે. ૨૪

'ત્યારે શું કરવું?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ॥
अविज्ञातगतिर्जह्यात्स वै धीर उदाहृतः ॥२५॥

રાગ વિનાનો, બંધન તજેલો, જેની ગતિ જણાએલી નથી એવો થઇ જે, જેમાંથી સ્વાર્થ જતો રહેલ છે તેવા આ દેહને તજે, તે નિશ્ચય ધીર કહેવાય છે. ૨૫

વિષયોના દોષ જાણવાથી વૈરાગ્ય અને વિવેક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે, ભવિષ્યમાં વિઘ્ન ન થાય તે માટે, વૃક્ષના જેવા ગુણવાળા થવાય તે માટે, આ દેહને જે સ્થલે તજેલો છે તે કોઈપણ ન જાણે તેવા સ્થલે તજવો, કારણ કે તજેલો ન હોય તેવી સ્થિતિમાં જ આ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને ત્યાગ બીજનાં ભૂંજવાની પેઠે અંકુર ઉત્પન્ન થવાનું અટકાવનારો છે. જ્યાંસુધી પોતાનું પ્રયોજન પૂરૂં થાય, ત્યાં સુધી આ દેહનું રક્ષણ કરવું. પ્રયોજન પૂરૂં થાય ત્યારે તજવા યોગ્ય છે, તેથી 'જેનાથી સ્વાર્થ જતો રહેલ છે' એવો કહેલ છે. જેનાથી સ્વાર્થ થઈ ગયો છે, એવો અર્થ છે. અથવા ઉપર કહેલા ત્યાગથી થઈ ગએલ છે જ્ઞાન ધર્મ વિગેરે સ્વાર્થ જેનાથી, (અને) તેથી દુઃખ કરનાર આ (દેહને તજવો). આ (દેહ)માં રાગનો ત્યાગ કરી, તેની સાંકળરૂપ પુત્ર પૌત્રથી છૂટો

૧ વસ્તુનો, પ્રાર્થના કરવાનો, પોતાનો અને આપનારનો એમ ચારમાંથી એકનો પણ વિચાર કર્યા વિના જાચે તે કૃપણ (પ્ર)

* આથી એવું અનુમાન થાય છે કે આચાર્યશ્રીના સમયમાં ધોતી અને ઉપરણો બે વસ્ત્રોજ પહેરાતાં.

તેથી (ધૃતરાષ્ટ્રે) તેમજ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

एवं राजा विदुरेणानुजेन प्रज्ञाचक्षुर्बोधितोह्याजमीढः
छित्वा स्वेषु स्नेहपाशान् द्रढिम्नो निश्चक्राम भ्रातृसन्दर्शिताध्वा ॥२८॥

એ પ્રમાણે નાના ભાઈ વિદુરે બોધ કરેલો, બુદ્ધિરૂપ નયનવાળો, ભાઈએ જેને માર્ગ દેખાડેલ (તે) આજમીઢ રાજા પોતાના (સંબંધીઓ) માંના ઘણા દ્રઢ બંધનોને કાપી નાખી નીકળી ગયો. ૨૮

'રાજા' શબ્દથી તે પ્રમાણે કરવાની શક્તિ (જણાવી છે). 'નાના ભાઈ' શબ્દથી તે ઠગનાર ન હોવાનું (જણાવ્યું). 'બુદ્ધિરૂપ નયનવાળો' વિશેષણથી ઉત્તમ અધિકારી હોવાનું (જણાવ્યું). 'આજમીઢ' એટલે અજમીઢના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો. તેણે હસ્તિનાપુરનો ત્યાગ કરતાં પિતાએ વસાવેલ નગરના ત્યાગથી સર્વ વંશના ગુણોનો ત્યાગ જણાવેલો છે. ઉત્તરાર્ધ તેણે કહેલા પ્રકારથીજ ગયો એમ જણાવવા કહેલ છે 'द्रढिम्नः' એટલે ઘણાં દ્રઢ. ભાઈ વિદુરે સારી રીતે દેખાડેલ હતો બહારનો અને અંદરનો માર્ગ જેને તેવો (ધૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુરથી નીકળી ગયો). કેટલાક[1] આ (ધૃતરાષ્ટ્ર) ને પહેલા પક્ષમાં[1] રહેલો માને છે. ૨૮

પત્નીનો મોહ પણ તેણે તજ્યો જ. છતાં પણ પોતાનો ધર્મ હોવાથી તે ગઈ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री पतिव्रता चाऽनुजगाम साध्वी ॥
हिमालयं न्यस्तदण्डप्रहर्षं मनस्विनामिव सत्संप्रहारम् ॥२९॥

જેમ સ્થિર મતિવાળા (પુરૂષો) જેમાં સત્પુરૂષો સારી રીતે પ્રહાર કરે તેવા (યુદ્ધ) માં જાય તેમ જેઓએ દંડ તજેલો છે તેવાઓને ઘણો હર્ષ કરનાર હિમાલયે જતા પતિની પાછલ સુબલની પુત્રી સાધ્વી પતિવ્રતા ગઈ. ૨૯

સુબલની પુત્રી હોવાથી (તેને) ક્ષત્રિયોનું અભિમાન (હતું). તેથી જાતિના ધર્મ પ્રમાણે પણ (પતિની) પાછલ ગયાનું કહેલ છે. 'अनुजगाम' 'પાછલ ગઈ' વચનથી ભવિષ્યમાં પણ સતી થવાનું સૂચવેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી વિદુર પણ (ગયો). 'સાધ્વી' હોવાથી અડચણ કરનારી ન હતી. તે (ધૃતરાષ્ટ્ર) નું ઘણું ધૈર્ય સૂચવવા 'હિમાલય (જવાનું)' એમ કહેલું છે. 'ઘણું દુઃખ આપનારા સ્થાનમાં ચિત્ત સ્થિર ન રહે તેથી પરલોકની ઈચ્છાવાળા (ત્યાં) કેમ જાય?'

૧ શ્રીધર બોપદેવ વિગેરે પહેલા પક્ષમાં એટલે શ્લોક ૨૫ માં જણાવેલ પક્ષમાં રહેલો ધીર પુરુષ માને છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર,

તમારો તો જૂદો જ માર્ગ છે. નથી દેહનો ત્યાગ થવાનો, અને નથી (ભગવાન સિવાય) બીજામાં ઉપયોગ ન કરવાનું થવાનું. તેથી આ સ્થાનનો ત્યાગ કરવો તે) જ ઉત્તમ છે. 'જ્યારે (ઉપર કહેલ) બંને પ્રકાર (થવાના) નથી, ત્યારે એવી રીતે (સ્થાનનો) ત્યાગ કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઉત્તર દિશામાં જાઓ' એમ કહેલું છે. 'દુર્ગુણવાળાના દોષ દૂર થાય તેજ ગુણ છે' એ ધોરણ પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન (મૃત્યુ) પણ એક માર્ગ કહેલો છે. અહીં રહેવામાં દોષ થવાનો સંભવ છે. 'આ ખરેખર દેવો અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ઉત્તર દિશા ઉત્તમ હોવાથી ત્યાં રહેવામાં આવે, ત્યારે દેવો બુદ્ધિનો નાશ કરતા નથી. પોતાથી (બુદ્ધિનો નાશ) થતો નથી, પરંતુ આ વિષયમાં પોતાના (સંબંધીઓ) વિઘ્ન કરનારા હોવાથી, તેઓ જેવી રીતે જાણે નહીં, તેવી રીતે જવું જોઇએ. પછી અધિકાર પ્રમાણે (શું કરવું તે) ભવિષ્યમાં કહીશું એવો અર્થ છે.

'દોષ ન રહે તે માટે જ જવાનું હોય, તો અહીં રહીને જ દોષ દૂર કરવો જોઇએ, જવાનું શું (પ્રયોજન ?, કારણ કે વિવેક ધૈર્ય સત્સંગ અને ભગવાનનાં ગુણો નું શ્રવણ) અહીં જ થવાનું સંભવે છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. સર્વ સ્થલે પ્રથમ* પુરુષ (ધૃતરાષ્ટ્રની) હલકાઈ દર્શાવવા યોજેલ છે. આ સમય જ તમારા દૃષ્ટાંતથી બધાની બુદ્ધિનો નાશ કરનારો છે. આથી પણ પછીનો જે કાલ (આવવાનો છે તે ઘણા ભાગે વિવેક વિગેરેવાળા સ્વતંત્ર (પુરુષો) ના વિવેકનો પણ નાશ કરનારો છે. તે (સમય) માં વિવેકની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? એવું તાત્પર્ય છે, કારણકે દેશના સંબંધવાળો જ કાલ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. તેથી જ ઉત્તર દેશમાં રહેનારા ઋષિઓની બુદ્ધિનો નાશ કલિકાલ વિગેરેથી થતો નથી અને (દેશ તજ્યા પછી પણ બુદ્ધિનો નાશ થતો હોય તો દેશનો) ત્યાગ કરવાનું નિરર્થક થાય. 'તેજ પ્રયોજનથી....' (૧–૫–૧૮) વાક્યમાં સર્વથી ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં કાલ સાધન નથી એમ કહેલું છે ત્યાં દેશ પણ કારણ ન[૧] હોવાનું કહેલું છે. 'ગાફલને વનમાં પણ ભય થાય' (૫–૧–૧૭) વાક્યમાં તો ઈશ્વરની ઈચ્છા નિયંત્રણ કરનારી હોવાથી એકલા (દેશ) સાથે વિરોધ નથી. તેથી હમણાં આ સ્થાન તજીને ઉત્તર દેશમાં જવું જોઇએ એમ સિદ્ધ થયું. ૨૭

---

* સામાન્ય રીતે આને ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રીજો પુરુષ કહે છે. **'यातु'** સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં પહેલા પુરુષનું અને અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રીજા પુરુષનું રૂપ છે. **'भवान्'** પણ તેથી જ યોજાએલ છે,

૧ એ વાક્યમાં દેશ અને કાલ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી એમજ કહેલું છે, પરંતુ ફલ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારા હોવાનું કહેલ નથી (પ્ર) આ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ છે.

તમારો તો જૂદો જ માર્ગ છે. નથી દેહનો ત્યાગ થવાનો, અને નથી (ભગવાન સિવાય) બીજામાં ઉપયોગ ન કરવાનું થવાનું. તેથી આ સ્થાનનો ત્યાગ (કરવો તે) જ ઉત્તમ છે. 'જ્યારે (ઉપર કહેલ) બંને પ્રકાર (થવાના) નથી, ત્યારે એવી રીતે (સ્થાનનો) ત્યાગ કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઉત્તર દિશામાં જાઓ' એમ કહેલું છે. 'દુર્ગુણવાળાના દોષ દૂર થાય તેજ ગુણ છે' એ ધોરણ પ્રમાણે મહાપ્રસ્થાન (મૃત્યુ) પણ એક માર્ગ કહેલો છે. અહીં રહેવામાં દોષ થવાનો સંભવ છે. 'આ ખરેખર દેવો અને મનુષ્યોની શાંત દિશા છે' એ વાકય પ્રમાણે ઉત્તર દિશા ઉત્તમ હોવાથી ત્યાં રહેવામાં આવે, ત્યારે દેવો બુદ્ધિનો નાશ કરતા નથી. પોતાથી (બુદ્ધિનો નાશ) થતો નથી, પરંતુ આ વિષયમાં પોતાના (સંબંધીઓ) વિઘ્ન કરનારા હોવાથી, તેઓ જેવી રીતે જાણે નહીં, તેવી રીતે જવું જોઇએ. પછી અધિકાર પ્રમાણે (શું કરવું તે) ભવિષ્યમાં કહીશું એવો અર્થ છે.

'દોષ ન રહે તે માટે જ જવાનું હોય, તો અહીં રહીને જ દોષ દૂર કરવો જોઇએ, જવાનું શું (પ્રયોજન ?, કારણ કે વિવેક ધૈર્ય સત્સંગ અને ભગવાનનાં ગુણો નું શ્રવણ) અહીં જ થવાનું સંભવે છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. સર્વ સ્થલે પ્રથમ* પુરુષ (ધૃતરાષ્ટ્રની) હલકાઈ દર્શાવવા યોજેલ છે. આ સમય જ તમારા દૃષ્ટાંતથી બધાની બુદ્ધિનો નાશ કરનારો છે. આથી પણ પછીનો જે કાલ (આવવાનો છે તે ઘણા ભાગે વિવેક વિગેરેવાળા સ્વતંત્ર (પુરુષો) ના વિવેકનો પણ નાશ કરનારો છે. તે (સમય) માં વિવેકની ઉત્પત્તિ કેમ થાય ? એવું તાત્પર્ય છે, કારણકે દેશના સંબંધવાળો જ કાલ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. તેથી જ ઉત્તર દેશમાં રહેનારા ઋષિઓની બુદ્ધિનો નાશ કલિકાલ વિગેરેથી થતો નથી અને (દેશ તજ્યા પછી પણ બુદ્ધિનો નાશ થતો હોય તો દેશનો) ત્યાગ કરવાનું નિરર્થક થાય. 'તેજ પ્રયોજનથી....' (૧–૫–૧૮) વાકયમાં સર્વથી ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં કાલ સાધન નથી એમ કહેલું છે ત્યાં દેશ પણ કારણ ન[૧] હોવાનું કહેલું છે. 'ગાફલને વનમાં પણ ભય થાય' (૫–૧–૧૭) વાકયમાં તો ઈશ્વરની ઈચ્છા નિયંત્રણ કરનારી હોવાથી એકલા (દેશ) સાથે વિરોધ નથી. તેથી હમણાં આ સ્થાન તજીને ઉત્તર દેશમાં જવું જોઇએ એમ સિદ્ધ થયું. ૨૭

---

* સામાન્ય રીતે આને ઇંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રીજો પુરુષ કહે છે. **'यातु'** સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં પહેલા પુરુષનું અને અંગ્રેજી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રીજા પુરુષનું રૂપ છે. **'भवान्'** પણ તેથી જ યોજાએલ છે,

૧ એ વાકયમાં દેશ અને કાલ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા નથી એમજ કહેલું છે, પરંતુ ફલ પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારા હોવાનું કહેલ નથી (प्र) આ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ છે.

થાઓ, એવા વિચારથી હરિના પ્રિય પ્રસિદ્ધ નારદે યુધિષ્ઠિર વિગેરેના મોહનો નાશ (કરવાનુ) કહેલ. કા. ૮½

मोहाभावः स्वतो नास्ति तस्येति प्राक्कथा तता ॥९॥

તેનો મોહ પોતાની મેળે જતો રહેતો ન હતો, તેથી પહેલાંની કથા[2] વિસ્તારી (કહી) છે. કા. ૯

એવી રીતે મધરાતે ધૃતરાષ્ટ્ર નીકળી જતાં, (સૂર્યના) ઉદય પછી એક પ્રહર પર્યંત (તેની) શોધ ન થઈ તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निर्विप्रान्नत्वा तिलगोभूमिरुक्मैः ॥
गृहं प्रविष्टो गुरुवन्दनाय नचापश्यत् पितरौ सौबलीञ्च ॥३०॥

મૈત્ર કરેલા, અગ્નિમાં હોમ કરેલા અજાતશત્રુએ તલ, ગાય, ભૂમિ અને સુવર્ણથી વિપ્રોને નમન કરીને ગુરુને નમન કરવા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને બે પિતાઓ અને સૌબલીને જોયા નહીં. ૩૦

'અજાતશત્રુ' એ નામથી જ (કોઈની સાથે) વેર ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'મૈત્ર કરેલા' એટલે (૧) દેવો પિતૃઓ ઋષિઓને અને પ્રાણીઓને તૃપ્ત કરાવીને સર્વની મૈત્રી કરી. અથવા (૨) 'સૂર્યની આહુતિ મૂકી' એ (મંત્ર) થી (સૂર્યની) પૂજા કરવાની હોવાથી, અને (કુંડમાંથી અગ્નિ) કાઢયા પહેલાં સૂર્યનો ઉ ય થયો હોય[3] ત્યારે સૂર્યને આહૂતિ આપવાની હોવાથી પ્રાઃતકાલની સંધ્યાના દેવ સૂર્ય છે. તેથી જેણે સંધ્યાવંદન કરેલ છે, એવો અર્થ (થયો). (૩) ગુદાના દેવ મિત્ર હોવાથી, જેણે આવશ્યક (મલોત્સર્ગ) કર્મ કરેલું છે તેવો. ક્રમ[4] પ્રમાણે ત્રણે જાણવા.

'અગ્નિમાં હોમ કરેલા' એટલે જેણે અગ્નિહોત્ર કરેલ છે તેવો, કારણ કે રાજાએ દરરોજ દાન કરવાનું હોય છે; અને તેમાં પણ તલ ભરેલા વાસણનું, ગાયનું દાન, ભૂમિનું દાન અને સુવર્ણનું દાન (કરવાનાં હોય છે). ઘીમાં (મુખ)

---

૨. 'આ અધ્યાયમાં માત્ર ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ થયાનું કહેવાનું છે તેમાં પહેલો યુધિષ્ઠિર નારદને પ્રશ્ન કરે છે તે વિગેરે કેમ કહેલ છે?' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે પછીના બે (૧૪-૧૫) અધ્યાયોમાં યુધિષ્ઠિરની મુક્તિ કહેવાની છે તેના ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે એ કહેલ છે. વળી ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ આ અધ્યાયમાં કહેવાની છે તેમાં પણ એ ઉપયોગી છે. 'પહેલાંની કથા' એટલે યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન કર્યો વિગેરે કથા (प्र)

૩. કુંડમાં ગાર્હસ્પત્ય વિગેરે અગ્નિ કાઢયા પહેલાં સૂર્યનો ઉદય થાય ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત તરીકે આહૂતિ આપવાનું કહેલ છે (प्र)

૪. પહેલું આવશ્યક. પછી સંધ્યા, પછી તૃપ્તિ કરવાનું, એવા ક્રમથી (प्र)

એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેઓએ દંડ તજેલો છે તેઓને ઘણો હર્ષ કરનાર' એમ કહેલું છે. '**न्यस्त:**' પ્રાણીઓ ઉપરનો '**दण्ड:**' દંડ તજેલો છે જેઓએ, એટલે જેઓ પ્રાણીઓને અભયનું દાન કરનારા છે તેઓને **प्रकर्षेण** ઘણો **हर्ष:** હર્ષ થાય છે જ્યાં તેવો (હિમાલય છે). બીજી બધી ભૂમિ જીવોથી છવાએલી છે. તેમાં રહેલો ઈચ્છા ન હોવા છતાં પણ ઘણા (પ્રાણીઓ) ને મારે છે તેથી વ્રતનો ભંગ થાય, હિમાલય તો સર્વ જીવોએ તજેલ હોવાથી, (પોતાનાં) શરીરને પણ કૃમિઓનો સંબંધ ન હોવાથી પરમહંસોને હિમાલય સ્થાન ઘણું પ્રિય છે. વળી સર્વ તજનાર દેહનો ત્યાગ કરવા પણ તૈયાર થએલો હોય છે. ત્યાં (હિમાલય ઉપર) તો યુદ્ધની પેઠે દેહનો ત્યાગ કરવાનાં સાધનો સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં હોય છે, સ્થિર મતિવાળા ત્યાં (યુદ્ધમાં) દેહનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છનારાને 'અથવા શસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓનું નિશાન બને' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે સત્પુરુષોથી કરવામાં આવતો સારી રીતનો શસ્ત્રનો પ્રહાર જેમાં (થાય છે) તેવા યુદ્ધમાં (હર્ષ થાય છે) અથવા વીરરસનો જેમનામાં પ્રવેશ છે તેઓને જેવી યુદ્ધની ભૂમિ છે, તેવું વૈરાગ્ય રસે જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે તેવાઓનું સર્વ વિષયો વિનાનું હિમસ્થાન (હિમાલય) છે. ૨૯

એ પ્રમાણે ઉત્તરદેશ સુધી જવાનું કહ્યું. ત્યાર પછીનું (ધૃતરાષ્ટ્રનું) કૃત્ય તો (નારદના) કહેવાથી સ્પષ્ટ થશે. વિદુરે ઉપદેશ આપ્યાનું સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવે તો મર્યાદાનો વિરોધ[1] થાય.

यावत्कस्यापि हृदयं यस्मिन्सर्वात्मना भवेत् ॥
हृदा बन्धनसद्भावान्न स मुच्येत कर्हिचित् ॥७॥

જ્યાં સુધી કોઈનું પણ હૃદય જેનામાં સંપૂર્ણ રીતે હોય, ત્યાંસુધી હૃદયથી બંધન હોવાથી તે કોઈપણ સમયે મુક્ત ન થાય. કા. ૭

अत एवेष्टवर्गेच्छा यथा गच्छेत्तथाचरेत् ॥
धृतराष्ट्रे तथा बन्धो मा भूदिति हरेः प्रियः ॥८॥
युधिष्ठिरादिमोहस्य नाशमाह स नारदः ॥

તેથી જ ઈચ્છેલા (પુરુષો) ના સમૂહની ઈચ્છા જે પ્રકારે (પોતા સંબંધી) જતી રહે તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ધૃતરાષ્ટ્રને તેવા પ્રકારે (મુક્તિમાં) વિઘ્ન ન

૧. વિદુર અમારા ઉપર પહેલાં પ્રેમ રાખતો, હમણાં અમારામાં તે દોષ જૂએ છે. એવો વિરોધ યુધિષ્ઠિરના મનમાં આવે, તે યોગ્ય નહીં, કારણકે વિદુરનું તાત્પર્ય બીજામાં (ધૃતરાષ્ટ્રનું કલ્યાણ કરવામાં) હતું. તેથી નારદે કહ્યું નહીં કે વિદુરે બોધ આપવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને સૌબલી ગયા છે (प्र) આમાં મર્યાદાનો વિરોધ જણાતો નથી. નાનોભાઇ મોટાભાઇને બોધ કરે તેમાં મર્યાદાનો વિરોધ થાય.

જેણે પુત્રબુદ્ધિ રાખી નથી તેવા મારામાં પાપ હોવાનો ભય રાખનાર હણાએલ બંધુવાળા પોતાની પત્ની સાથે દુઃખી થઇ ગંગામાં પડયા ? ૩૨

'अकृतप्रज्ञे' એટલે न कृता નથી રાખી प्रज्ञा પુત્રબુદ્ધિ જેણે તેવો (મને વિચારી ગંગામાં પડયા ?) પહેલાં પુત્રો અને બંધુઓ હણાયા હતા જેના તેવો (ધૃતરાષ્ટ્ર), (પુત્ર અને બંધુઓ) બંને ન હોવાથી (યુધિષ્ઠિર) પુત્ર હોવા છતાં પુત્ર હોવાનું માનતો નથી તેથી અમારા વિષે શત્રુપણું જ રાખે તેથી કદાચ અમને પણ મારશે એવા शमलं પાપનો ભય રાખનાર (થઈ), કમોતોમાં ગંગામાં મરવું ઉત્તમ છે એવા વિચારથી, કમોતથી દુઃખી થએલા, મારે તે કરતાં મરવું ઉત્તમ છે એમ વિચારી ગંગામાં પડયા છે? વિદુર તો (તે ગંગામાં પડેલ હોવાથી) લજ્જાને લીધે કહ્યા વગર જ ગએલ એવો ભાવ છે. ૩૨

તે પણ સંભવતું નથી, એમ વિચારી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

पितर्युपरते पाण्डौ सर्वान्नः सुहृदः शिशून् ॥
अरक्षतां व्यसनतः पितृव्यौ क गतावितः ॥३३॥

પિતા પાંડુ મરણ પામ્યા ત્યારે બે કાકાઓએ અમો સર્વ સારા હૃદયવાળાં બાળકોને દુઃખમાંથી બચાવેલા (તેઓ) અહીંથી કયાં ગયા ? ૩૩

વાસ્તવિક રીતે (વિદુર અને ધૃતરાષ્ટ્ર) બંનેએ લાક્ષાગૃહમાંથી અને દાસપણામાંથી* બચાવેલા. તેવું બીજું પણ (રક્ષણ) જાણવું. તે 'દુઃખમાંથી બચાવ્યા' શબ્દોથી કહેલ છે. ૩૩

સંજય તો (યુધિષ્ઠિર આવ્યા) પહેલાંજ તેઓ નથી એમ જાણીને ભયથી જ મૂર્છા ખાઇને જ રહેલો. તેથી તેણે ઉત્તર ન આપ્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

कृपया स्नेहवैक्लव्यात्सूतो विरहकर्षितः ॥
आत्मेश्वरमचक्षाणो न प्रत्याहातिपीडितः ॥३४॥

કૃપાને લીધે અને સ્નેહથી થએલા ગભરાટને લીધે વિરહથી દુબળો થએલ, પોતાના રાજાને ન જોતાં ઘણાં દુઃખી થએલા સૂતે ઉત્તર ન આપ્યો. ૩૪

* જૂગારમાં પાંચે પાંડવો પંડને હારી ગુલામ થએલા, તે ગુલામીમાંથી ધૃતરાષ્ટ્રે મુક્ત કરેલા.

જોવાનું સુવર્ણદાનમાં જ કહેલું છે. સત્પાત્રને (દાન) આપવાથી 'તલોથી વિષ્ણુ, ગાયથી રુદ્ર, અને વળી ભૂમિથી બ્રહ્મા, (અને) સુવર્ણથી સર્વે પ્રસન્ન થાય છે' તેથી તે દાનો કરીને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને, પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજગૃહ અને રાજા શબ્દથી ઓળખાવાનું ધૃતરાષ્ટ્રે રાખેલ, તેથી તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ગુરુ વિગેરેને વંદન કરવાનું પણ દરરોજનું હોય છે. મરેલા ઘોડા અને બળેલા રથના ધોરણે ધૃતરાષ્ટ્રનું પિતાપણુ અને યુધિષ્ઠિરનું પુત્રપણું હતાં તેથી (તેને નમન કરવા તેના ઘેર ગયો). ગુરુઓમાં માતા મુખ્ય હોવાથી, કુંતીને નમન કરીને, ધૃતરાષ્ટ્ર અને વિદુરને નમન કરવા (ઘરમાં) પ્રવેશ કર્યો ત્યારે 'न चापश्यत' તે બેને અને સૌબલી (ગાંધારી) ને જોયાં નહીં. નમસ્કાર (કરવાનું) દૂર રહ્યું. ઘણી ચિંતા થઈ. ૩૦

तत्र सञ्जयमासीनं पप्रच्छोद्विग्नमानसः ॥

गावल्गणे क्व नस्तातो वृद्धो हीनश्च नेत्रयोः ॥

अम्बा च हतपुत्रार्ता पितृव्यः क्व गतः सुहृत् ॥३१॥

ચિંતાતુર મનવાળાએ ત્યાં બેઠેલા સંજયને પૂછયું. હે ગાવ-લ્ગણિ! અમારા વૃદ્ધ અને નેત્રહીન પિતા અને પુત્રના હણાવાથી દુઃખી થએલી માતા કયાં છે? સુહૃત્ કાકા કયાં ગયા? ૩૧

તેથી વિચારીને જ* સંજયને પૂછયું કે હે ગવલ્ગણના પુત્ર ગાવલ્ગણિ! (તારા) પિતા વિગેરેની પરંપરાથી તું આમનો જ સેવક છે. આજે કેમ ગાફેલ રહ્યો? 'અમારા પિતા' શબ્દોથી પૂજવા યોગ્ય હોવાનું (કહ્યું). 'વૃદ્ધ' શબ્દથી (પૂજવાનો પોતાનો) ધર્મ (કહ્યો). 'નેત્ર હીન' શબ્દથી દયા (જણાવી). માત્ર સંબંધ કહેવાની ઈચ્છાથી (नेत्रयोः શબ્દની) છઠ્ઠી વિભક્તિ યોજેલી છે. પત્ની સાથે હોવાથી સુખી હશે એમ વિચારી 'અને માતા' એમ કહેલું છે. અને પુત્રના શોકથી અને પતિ સંબંધી વ્રતો આચરવાથી દુઃખી થએલી ગાંધારી, જતા રહેલા હોવાનો સંભવ ન હોવાથી 'કયાં છે?' એમ કહેલું (પૂછેલું) છે. 'કાકો' વિદુર, તે પણ 'સુહૃત્' શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી ઠગાઈ ન કરે, એવો અર્થ છે. ૩૧

જતા ન રહે અને દેખાતા નથી, ઘર ગંગા (ના તીર) ઉપર જ છે, તેથી નીચેના શ્લોકથી ગંગામાં પડયા હોવાનો સંશય દર્શાવે છેઃ–

अपि मय्यकृतप्रज्ञे हतबन्धुः स्वभार्यया ॥

आशंसमानः शमलं गङ्गायां दुःखितोऽपतत् ॥३२॥

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

બાહુવાળા! સંબોધનનું એવું તાત્પર્ય છે કે આપની ક્રિયાશક્તિ અધિક હોવા છતાં જ્યારે આપ જાણતા નથી ત્યારે મારા જાણવામાં ક્યાંથી હોય? 'महात्मभिः' એટલે महान् ઉત્તમ છે आत्मा આત્મા જેમનો અથવા आत्मनि અંતઃકરણમાં જેમના તેવા, એટલે પોતેજ ઠગવાની શક્તિવાળા અથવા ભગવદ્દીય હોવાથી તેવી શક્તિવાળા છે. બંને પ્રકારે હું ઠગાએલ છું એવો અર્થ છે. ૩૬

એ પ્રમાણે પહેલાંની કથા કહીને, કહેવા ઇચ્છેલી કથાનો આરંભ કરે છે. તે (સંબંધ) માં ગાવલ્ગણિનું વચન સાંભળીને મહામોહમાં ડૂબેલો રાજા ગંભીર ભૂલ[1] જેવું કરે એવી શંકા થવાથી, આવાં કાર્ય સોંપેલો નારદ ત્યાં આવ્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

अथाजगाम भगवान्नारदः सहतुम्बुरुः ॥
प्रत्युत्थायाभिवाद्याह सानुजोऽभ्यर्चयन्निव ॥३७॥

પછી ભગવાન નારદ તુંબુરુ સાથે આવ્યા. યુધિષ્ઠિરે નાના ભાઇઓ સાથે ઉભા થઇ પૂજન કરતો હોય તેમ નમન કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૭

'अथ' મોહ થયા પછી, તે દૂર કરવા નારદ આવ્યા એવો અર્થ છે. તુંબુરુ બીજા ઋષિ છે, કારણકે શોક દૂર કરવામાં (બીજાની) જરૂર રહે છે. અધિકારી (યુધિષ્ઠિરે) ચિંતાને અધીન થએલ હોવાથી તે સમયે ગંભીર ભૂલ કરવાનો વિચાર કરતાં નારદને જોઇને 'આનાથી નિર્ણય થશે' એવા વિચારથી ઉઠીને, પહેલાંની સ્થિતિનો ત્યાગ કરી ઋષિને નમન કરીને સ્વાગત વિગેરે પૂછ્યા વિના જ ધૃતરાષ્ટ્ર સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો. ૩૭

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-

नाहं वेद गतिं पित्रोर्भगवन् क्व गतावितः ॥
अम्बा च हतपुत्रार्ता क्व गता सा तपस्विनी ॥३८॥

હે ભગવન્! (મારા) બે પિતાઓ અહીંથી ક્યાં ગયા અને પુત્ર હણાવાથી દુઃખી થએલી તપ કરનારી માતા ક્યાં ગઇ તે સ્થાન હું જાણતો નથી. ૩૮

અમંગલ (મૃત્યુ) થયાનો વિચાર અયોગ્ય હોવાથી કહ્યો નહીં. ૩૮

નારદ તરત કહે, તે માટે નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

कर्णधार इवापारे भगवान् पारदर्शनः ॥
अथाबभाषे भगवान्नारदो मुनिसत्तम ॥३९॥

૧ 'ગંભીર ભૂલ જેવું' આપઘાત જેવું (પ્ર)

(સંજય) દીન હોવાથી (તેના ઉપર ધૃતરાષ્ટ્રની) કૃપા હતી. સ્નેહ કુદરતી હતો અને કૃપાથી સ્નેહ ઘણો થએલ હોવાથી (સંજયને) ગભરાટ થયો. 'પોતાના રાજા' શબ્દથી નીતિ ઘણું દુઃખ થવાનું કારણ હોવાનું (કહેલું છે). જો કે યુધિષ્ઠિર રાજા હતો, છતાં પોતાનો (સંજયનો રાજા) ધૃતરાષ્ટ્રજ (હતો). ઉત્તર ન દેવાનું કારણ ઘણું દુઃખ જ હતું; પરંતુ તિરસ્કાર વિગેરે ન હતું. ૩૪

विमृज्य पाणिनाऽश्रूणि विष्टभ्यात्मानमात्मना ॥
अजातशत्रुं प्रत्यूचे प्रभोः पादावनुस्मरन् ॥३५॥

હાથથી આંસુઓ લૂછી, પોતાની મેળે અંતઃકરણ દ્રઢ કરી પ્રભુના ચરણોનું સ્મરણ કરતાં અજાતશત્રુને તેણે (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૩૫

છતાં પણ રાજાની સમીપ શાંત રહેવું અયોગ્ય હોવાથી, 'અને ગભરાએલાએ બોલવું નહીં' એવી સ્મૃતિ હોવાથી, હાથથી આંસુઓ લૂછી, અને બીજાં (આંસુ) નીકળે નહીં તે માટે અંતઃકરણને દ્રઢ કરી, બીજો ગુરુ ન હોવા છતાં પણ પોતેજ ગુરુ થઇ ગફલત કહેવામાં આવશે તો પણ દંડ કરશે નહીં એવા અજાતશત્રુને ઉદ્ધતાઈ, ઉદાસીનપણું અવગણના વિગેરે ન થાય તે માટે પ્રભુ ધૃતરાષ્ટ્રના ચરણોનું અથવા દંડ ન થાય તે માટે ભક્તિથી (પ્રભુ) ભગવાનનાં ચરણોનું સ્મરણ કરતાં 'प्रत्यूचे' અણગમતો ઉત્તર આપ્યો. ૩૫

॥ सञ्जय उवाच સંજય કહે છે:-

नाहं वेदाऽऽत्मवसितं पित्रोर्वः कुलनन्दन ॥
गान्धार्याश्च महाबाहो मुषितोऽस्मि महात्मभिः ॥३६॥

હે કુલનંદન! આપના બે પિતાઓએ પોતે કરેલો અને ગાંધારીએ કરેલો નિર્ણય હું જાણતો નથી. હે મહાબાહુવાળા! મહાત્માઓએ મને ઠગેલો છે. ૩૬

કારણ કે 'હું જાણતો નથી' એમ કહેવાથી રાજાનું પ્રિય થતું ન હતું. અજ્ઞાનનું કારણ 'પોતે કરેલો નિર્ણય' શબ્દથી કહેલું છે. (તેમણે) કોઈની સાથે મંત્રણા કરી નથી, પરંતુ પોતાના મનમાંજ वसितम्' = 'अवसितम्' નિર્ણય કરેલો (अव અને अपि ઉપસર્ગ હોય ત્યારે) 'अ' નો લોપ ભાગુરિ ઇચ્છે છે. (તેથી 'अवसितम्' ને બદલે 'वसितम' છે). 'આપના બે પિતાઓએ' શબ્દથી (એમ સૂચવેલું છે કે) કદાચ આપના જાણવામાં આવે. (આપ તેમના) આત્મા હોવાથી અને કુલનંદન હોવાથી (તેમણે) ઇચ્છેલું પણ કદાચ (આપને) સૂચવે. અથવા 'કુલનંદન' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે આપનો તો દોષ નથી. 'હે મહા-

નથી, અને (કોઇના) મિત્ર નથી. તે પોતાને માટે અથવા બીજાના માટે (કાર્ય) કરે છે. તે પૈકી બીજાને માટે કરે ત્યારે તેનું) હિત જ કરે છે એવો નિયમ છે. પોતાના માટે કરે ત્યારે પણ પોતાની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે કરે છે. તે પૈકી બીજાને માટે કરે તે કલ્પનામાં, ભગવાન તેનું હિત કરતા હોય ત્યારે (તે) પોતે જો શોક કરે તો તેમ કરવાની (શાસ્ત્રમાં) મના છે, અને ભગવાનનો કોપ થાય. ભગવાનની લીલામાં તો (શોક કરવાથી ભગવાનનો) ઘણો જ વધારે કોપ થાય. અને અયોગ્યતા થાય. પોતાની મમતાના વિષયનો નાશ કરે[1] ત્યારે પણ ઉપર કહેલો જ નિયમ[2] છે, તેથી (સર્વ) ભગવાનને અધીન હોવાથી, પોતાનો અથવા બીજા કોઇનો પણ શોક ન કર. 'અગ્નિના જેવા સંયોગથી* અને વિયોગથી દુ:ખ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી પોતાનાં દુ:ખથી શોક થાય' એવી શંકા થાય તે સંબંધમાં ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પ્રાણીઓને તે જ ભેગા કરે છે અને છૂટા પાડે છે, તેથી (ભગવાનનાં) કાર્યની પેઠે સંયોગ (ભેગા) થાય, ત્યારે પણ તે જ તર્કનું અનુસંધાન કરવું. બંને પ્રકારમાં[3] ભગવાન સર્વ રીતે હિત કરે છે, એમ જાણવું. ૪૦

'(ભગવાન) પોતાનાં કાર્ય માટે કરે છે એ વિકલ્પમાં શોક તજવાનું કેવી રીતે (બને)? ભગવાન તો પોતાની લીલા માટે કરે છે. જીવો તો અયોગ્ય (કાર્ય) માં મૂકાએલા હોવાથી દુ:ખથી શોક કરે છે. ભગવાનની લીલા ઘણા સમય સુધી લંબાએલી હોવાથી દુ:ખની પરંપરા થાય એટલે શોક જરૂર થાય' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છે:–

यथा गावो नसि प्रोतास्तन्त्यां बद्धाः स्वदामभिः ॥
वाक्तन्त्यां नामभिर्बद्धा वहन्ति बलिमीशितुः ॥४१॥
यथा क्रीडोपस्काराणां संयोगविगमाविह ॥
इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेशेच्छया नृणाम् ॥४२॥

જેમ નાકમાં દોરડી પરોવેલા બળદો પોતાનાં રાંઢવાથી બાંધેલા હોય છે તેમ વાણીરૂપ દોરડીમાં નામથી બાંધેલા (જીવો) ઇશ્વરની આહુતિ લઇ જાય છે. જેમ આ લોકમાં રમનારની ઇચ્છાથી

---

૧. 'પોતાનો પુત્ર મરી જાય, ત્યારે ભગવાને હિત કર્યું છે એમ કેમ મનાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે (પ્ર) પુત્રમાંથી મમતા દૂર થાય તે માટે તેમ કરેલ હોવાથી હિત જ કરેલું જાણવું.

૨. ભગવાન હિત જ કરે છે તેવો (પ્ર)

* અગ્નિના સંયોગથી અને સંબંધીના વિયોગથી એવો અર્થ જણાય છે.

૩. (બીજાનું કાર્ય કરે ત્યારે, અને) પોતાની લીલા માટે કાર્ય કરે ત્યારે, એ બંને પ્રકારમાં (પ્ર)

પાર વિનાના (સમુદ્ર) માં સુકાનીની પેઠે (આપ) ભગવાન પાર જાણનારા છો. પછી હે ઉત્તમ મુનિ ભગવાન નારદે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૯

અમે શોક સમુદ્રમાં ડૂબેલા છીએ. તે સમુદ્રમાં સર્વનું જ્ઞાન હોવું તે નૌકા છે. તે (નૌકા) ચલાવનાર આપ જ છો. માત્ર નૌકા ચલાવનાર જેવા નહીં, પરંતુ કીનારાને જોનારા છો જ્યાં જવાનું છે તે પ્રદેશને જૂઓ છો. અંત જાણો છો, એવો અર્થ છે, એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કહેલ ન હોવાથી અર્ધ વચન (યુધિષ્ઠિર) કહી રહ્યા, ત્યારે નારદે તેને ન કહેવાનું કારણ જાણીને, પોતે જ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. નારદે જાણવાનું અને પછીથી બોધ કરવાનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. 'હે ઉત્તમ મુનિ!' એ (શૌનકનું) સંબોધન છે. ('**मुनिसत्तमः**' એવો) જૂદો પાઠ* હોય ત્યારે પણ (યુધિષ્ઠિરે) પ્રકારો કહેલા હોવાથી (તેનું) પ્રયોજન વિગેરે અનુમાનથી પોતે જ (નારદે) જાણી લેવાનું (જાણવું). મુનિઓ કૃપાલુ હોય છે, તેથી કૃપાને લીધે નારદે ન પૂછેલું પણ કહ્યું, એવો અર્થ છે. ૩૯

ભગવાન અજ્ઞાની જીવોમાં જે અજ્ઞાન કરે છે (રાખે છે), તે ઉતાવળથી કાર્ય ન કરે તે માટે. તેથી તારે પણ ઉતાવળથી કાંઈપણ ન કરવું. આરંભમાં મોહ દૂર કર, પછી પૂછેલું કહીશ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

॥ नारद उवाच ॥ નારદ કહે છે:-

मा कञ्चन शुचो राजन् यदीश्वरवशं जगत् ॥
स संयुनक्ति भूतानि स एव वियुनक्ति च ॥४०॥

હે રાજન્! કોઇનો પણ શોક ન કર, કારણકે જગત્ ઇશ્વરને વશ છે; તે પ્રાણીઓને ભેગા કરે છે, અને તેજ (તેઓને) છૂટા પાડે છે. ૪૦.

કારણ કે શોક પોતાનાં અહિતનાં જ્ઞાનથી થાય તેવો, પોતાને હલકાઈ પ્રાપ્ત કરાવનારો ન ઈચ્છેલ વિષયના ચાલુ વિચારરૂપ છે. કોઇનો પણ અહિત (કરનાર) તરીકે વિચાર ન કરવો, એવો અર્થ છે. 'હે રાજન્' એ સંબોધનથી (યુધિષ્ઠિર) મોટા કુટુંબવાળો હોવાનું કહેલું છે. તેથી મોટા રાજ્યમાં સદા હિત અને અહિત ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, શોક (થાય) ત્યારે કોઈપણ સમયે રાજ્યનું સુખ (પ્રાપ્ત) ન થાય. તેથી રાજા શોક કરતો નથી.

વળી શોક નિષ્ફળ અને વિરુદ્ધ છે, તેનું કારણ 'કારણ કે જગત્ ઈશ્વરને વશ છે' શબ્દોથી (કહેલું છે), કારણકે સર્વ જગત ઇશ્વરને વશ છે, કેમકે બધાએ પદાર્થ ભગવાન કરે છે, અને (તેનું) નિયંત્રણ કરે છે, તે કોઈથી વિરુદ્ધ

* આ પાઠ પ્રમાણે 'ઉત્તમમુનિ' ભગવાન નારદે કહ્યું' એવો શ્લોકનો અર્થ થાય.

ભગવાનું કાર્ય (કરવા) માટે સર્જાએલી હોવાથી, તેઓ ભગવાનનું કાર્ય કરતી હોય ત્યારે નિરર્થક અધ્યાસ કરીને [૬]શોક કરવો ન જોઇએ, એવો અર્થ છે.

વળી ભગવાને (જીવોને પોતાની) ક્રીડા માટે સર્જેલા છે. જેમ બાલક રમકડાંથી રમે છે, તે પોતાને સુખ થાય તેવી રીતે રમકડાં મૂકે છે, ક્યાંક ભેગાં કરે છે અને ક્યાંકથી છૂટા પાડે છે, તેવી રીતે બધા પુરુષો ભગવાનની ક્રીડાનાં રમકડાં છે, અને તેઓને કોઇકની સાથે ભેગાં કરવામાં આવે છે અને (કોઇકથી) વિખૂટા કરવામાં આવે છે તેથી એવી રીતે જાણીને સંબંધીઓમાં મમતા રાખી શોક અને હર્ષ ન કરવા એવો સમૂહથી વિવેક જણાવ્યો. પહેલાં તો તત્વોનો ⊙ દરેકનો વિવેક કહેલો. ૪૧. ૪૨.

એવી રીતે ઇશ્વર માટે સૃષ્ટિ રચેલી છે એ વિકલ્પ પ્રમાણે શોક (કરવાનું) અયોગ્ય હોવાનું કહ્યું. 'ઇશ્વિર નથી' એવા મત પ્રમાણે પણ અને (વેદ) બહારના મત પ્રમાણે ક્યાંય પણ શોક (કરવો એવો) શાસ્ત્રાર્થ નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.–

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयम् ॥
सर्वथा न हि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात् ॥४२॥

જો તું લોકને નિત્ય, અથવા અનિત્ય. અથવા બંને પ્રકારનો ન હોવાનું અથવા બંને પ્રકારનો હોવાનું માનતો હોય. તો પણ તેઓ મોહથી થતા સ્નેહ વિના (બીજા) કોઇ પ્રકારે શોક કરવા યોગ્ય નથી. ૪૩.

કારણ કે બધા વાદિઓ ચાર પ્રકારના છે. (૧) સાંખ્ય મતવાળા બધું નિત્ય માને છે. પ્રકટ થવું અને અદૃશ્ય થવું, એજ (અનુક્રમે) ઉત્પત્તિ અને લય (હોવાનું માને છે). (૨) (વેદ) બહારના મતવાળાઓ 'બનાવેલું હોવાથી સર્વ અનિત્ય છે' એમ અનિત્ય માને છે. (૩) (વેદ) બહારના કેટલાક જૂદા મતવાળા માધ્યમિક વિગેરે 'ન હતું, નથી, નહીં હોય, તેથી નિત્ય નથી (અને) અનિત્ય નથી, મિથ્યા છે' એમ માને છે (૪) નૈયાયિકો (નિત્ય અને અનિત્ય) બંને હોવાનું માને છે. આકાશ વિગેરે પરમાણુઓ નિત્ય છે, બીજાં અનિત્ય છે એમ (માને છે). ચારે વિકલ્પો પ્રમાણે તેઓ (ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુર અને ગાંધારી) કોઇ પ્રકારે શોક કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે નિત્ય હોય તે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેમજ પરપોટા જેવું અનિત્ય હોય તે પણ શોક કરવા યોગ્ય નથી. સસલાના

૬ દેહ અને તેના સંબંધીઓમાં અહંતા મમતા કરીને એવો અર્થ છે (પ્ર)

⊙ પહેલાં તો, એટલે શ્લોક ૪૧ માં દરેક તત્ત્વ (વાસ્તવિક સ્થિતિ) નો જૂદો જૂદો નિર્ણય કહેલો છે, અને શ્લોક ૪૨ માં બધાનો ભેગો નિર્ણય કહેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

રમતનાં સાધનો ભેગાં થાય છે અને છૂટા પડે છે તેવી જ રીતે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી મનુષ્યોના (સંયોગ અને વિયોગ) થાય છે. ૪૧-૪૨

પાંચની સાથે દુઃખ (જણાતું) નથી તેથી, અને તે (લીલા) માટે જ આપણે સર્જાએલા છીએ તેથી, અને તે માટે જ ઘણા વિષયો સાથે આપણો સંબંધ કરાવેલ છે તેથી (ભગવાનની ક્રીડાના) સમયે સ્વામીનો અપરાધ કરવો યોગ્ય ન હોવાથી, જાણીને દુઃખ સહન કરીને પણ, ભવિષ્યમાં કૃતાર્થ થશું એમ જાણીને ભગવાનની લીલા જ સિદ્ધ કરાવવી જોઇએ. તેમ ન કરીએ[1] તો બહુ દુઃખ આપે એમ (જણાવવા) *બળદોનું દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). **નસિ** નાકમાં (દોરડી) પરાવેલા (બળદો) હોય છે. કારણ કે ત્યારે જ બળદો વશ થાય છે, એવો અર્થ છે. **અહંતા-મમતારૂપ દોરડીથી વિષયરૂપ નાકમાં પરોવાએલા ઈંદ્રિય (રૂપ રાંઢવા) થી બાંધેલા (જીવો) ભગવાનને વશ રહે છે** એવો અર્થ છે. દૃષ્ટાંતથી જ સામાન્ય બંધન કહીને 'વાણીરૂપ દોરડીમાં નામથી બાંધેલા' શબ્દોથી (જીવોનું) પોતાનું દૃષ્ટાંત કહે છે. વેદરૂપ લાંબુ રાંઢવું[2] છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયરૂપ ખોરાક (આહુતિ) છે, અને તેનો ભગવાને ભોગ કરવાનો છે, (એટલે) તેઓએ ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું છે. તેઓની પ્રાકૃત ક્રિયા ફોતરાં છે. બીજ અને યોનિનો સંબંધ ઘાસ સાથેનો સંબંધ છે. ઇંદ્રિયો બળદો છે. વેદ મર્યાદામાં રાખનાર રાંઢવું છે. ભગવાનની ઇચ્છા ખીલો છે. આમ હોવાથી (જીવ) પોતે ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ† રાખે તો બળદ થાય છે. તેમ ન કરે તો પોતે આધાર[3] થાય છે અને ત્રણ પ્રકારના પાપથી છૂટવાનું ફલ (પ્રાપ્ત કરે છે). દેવતાઓ જેમાં રહેલ છે તેવી ઇંદ્રિયો[4] તો વૈદિક કર્મમાં પ્રવર્તે છે, તેનાથી પોતાનાં પાપ દૂર થાય છે. પછી સદા સમાધિ કરતાં પ્રાકૃત ફોતરાં નીકળી જતાં જ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી પાકી ખોરાકરૂપ થાય છે. આ બ્રાહ્મણ આ ક્ષત્રિય (આ) બ્રહ્મચારી (આ) ગૃહસ્થ એવાં 'નામથી બાંધેલા' જેઓ જ્યાં મૂકાએલા હોય તેઓ ત્યાંજ ભમ્યા કરે છે; પરંતુ પ્રભુનું કાર્ય કરે છે, પ્રેરણા કરનારનું[5] (કાર્ય) કરતા નથી. તેથી ઇંદ્રિયો

---

૧ 'તેમ ન કરીએ તો' એટલે ભગવાનની લીલામાં દોષ જોઇએ તો (પ્ર)

* '**गावो**' છે ત્યાં '**गवाम्**' જોઇએ એમ જણાય છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં '**वा दृष्टांतः**' છે.

૨ જે દોરડી બળદોને નાકમાં પરોવેલી હોય તે દોરડી સાથે સાંધેલું મોટું રાંઢવું (પ્ર)

† 'ઇંદ્રિયોનો અધ્યાસ રાખે' એટલે હું અમુક ઈંદ્રિય છુ એવું માને.

૩ પ્રાકૃત ક્રિયારૂપ ફોતરાંનો આધાર, એટલે કાચું અન્ન એવો અર્થ છે (પ્ર)

૪ ઈંદ્રિયોનો અધ્યાસ ન રાખે તો ઈંદ્રિયોની ક્રિયા કેવી રીતે થાય' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે (પ્ર)

૫ 'પ્રેરણા કરનાર' એટલે ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા (દેવ) (પ્ર)

શ્લો. ૪૫ થી (નારદ) ઉત્તર આપે છે. શું તુંજ રક્ષણ કરનારો ત્યાં નથી તેથી શોક કરે છે કે રક્ષણ કરનાર કોઈપણ નથી તેથી શોક કરે છે? તે પૈકી પહેલો (વિકલ્પ) ખોટો ઠરાવે છે. તું રક્ષણ કરનાર છું એવો વિચાર તો અયોગ્ય છે, કારણ કે 'રાજા' શબ્દનો અર્થ દેહ છે. એક ઘર નિશ્ચય બીજા ઘરનું રક્ષણ કરી શકતું નથી. વળી વ્યવહાર પ્રમાણે રક્ષણ કરનાર હોવા છતાં પણ બીજાને અધીન હોય તે કેવી રીતે રક્ષણ કરે? આ દેહ કાલને અધીન છે તે કાલની પ્રેરણા વિના રક્ષણ શી રીતે કરે? 'કાલ તો (માત્ર) નિમિત્ત છે' એવા આ વિચાર પ્રમાણે પણ (દેહ) કર્મને અધીન છે, કારણ કે કાલની પ્રેરણાથી જે કર્મ કરેલું, તેનું ફળ ભોગવવાનું (તેને માટે) જરૂરી છે. 'જે જણાય છે તેને અધીન હોવાથી કર્મપણ નિમિત્તજ છે' એમ કહો, તો તેમાં પણ જો કર્મજ જણાય તેવી રીતે સામગ્રી પણ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોય, તોપણ ઉપર કહેલોજ દોષ રહે છે. જો (તેવી સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવનાર) બીજો (કોઇ) હોય, તો તે સ્વભાવરૂપ થએલા ગુણો છે. તેથી ત્રણ* દોષોથી ઘેરાએલો, પોતે પણ પાંચ મહાભૂતોનો વિકાર (દેહ કેમ રક્ષણ કરે ?). મહાભૂતો તો ભક્ષણ કરનારા છે. જેમણે આત્માનુંજ‡ ભક્ષણ કરેલું તેમનો વિકાર બીજાઓનું⊙ કેવી રીતે રક્ષણ કરે? બીજાઓ તો આ વિનાના (એટલે) દેહ વિગેરેના અધ્યાસ વિનાના છે, અને 'તુ' 'તો' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) કાલને અધીન ન રહેતાં ભગવદીય થએલા છે. વળી કાલે ગળેલો કોઈ પ્રકારે રક્ષણ કરતો નથી, તેનું દૃષ્ટાંત 'અજગરે ગળેલો....' થી કહેલ છે. અજગરે ગળેલો બીજા બહાર રહેલાનું (રક્ષણ કરતો નથી) તેથી ધૃતરાષ્ટ્ર તારો શોક કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તું ધૃતરાષ્ટ્રનો (શોક કરવા યોગ્ય) નથી, એવો અર્થ છે. ૪૪-૪૫

ખાવાનું નહીં હોય એવી શંકા તો ન કરવી; ભગવાને સર્વ સ્થલે ખોરાક તૈયાર રાખેલ છે એમ કહેતાં, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી રક્ષણ કરનાર કોઈ નથી એવા વિચારના દૂષણ કહે છે :-

अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ॥
फल्गूनि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ ४६ ॥

હાથ વગરના હાથવાળાની, પગ વગરના ચાર પગવાળાની, તેઓમાં નાના મોટાની (આજીવિકા છે). જીવ જીવની આજીવિકા છે. ૪૬

---

* કાલ કર્મ અને ગુણ અથવા સ્વભાવ

‡ દેહાધ્યાસથી, દેહનેજ આત્મા મનાવ્યો છે, એટલે આત્માનું ભક્ષણ થયું.

⊙ 'બીજાઓ'થી ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુર અને ગાંધારી કહેલા જણાય છે.

શીંગડા જેવું (મિથ્યા) હોવાના વિકલ્પ પ્રમાણે તો જરાએ શોક ન થવો જોઇએ. નૈયાયિકના વિકલ્પ પ્રમાણે શોક (થવાનું) સંભવે છે, તેનો પણ ઉત્તર કહીએ છીએ. શત્રુનું મરણ થાય ત્યારે કેમ શોક કરતો નથી? અને મિત્રનું મરણ થાય ત્યારે શોક કરે છે, તે કેમ થાય છે? એમ પૂછવું. 'સ્નેહને લીધે' એમ કહે તો અનિષ્ટ કરનાર સ્નેહ જ શોકનું કારણ છે, તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

'કોઈક વાર (સ્નેહ) સુખ આપે છે, તેથી તેનો ત્યાગ કેમ કરી શકાય!' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોહથી થતા' વિશેષણ કહેલું છે. અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો સ્નેહ સુખ કેમ આપે? કારણ કે સન્નિપાતથી થએલી શિતલતા તાપનો નાશ કરતી નથી. તેથી મૂર્છામાં ઘણું દુઃખ થાય તેથી સુખ* માને છે તેમ ન હોય (ખરેખર સુખ હોય) તો તે ઉતારવા માટે પ્રયત્ન ન કરે. ૪૩

પરિણામ આવ્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यमज्ञानकृतमात्मनः ॥
कथं त्वनाथाः कृपणा वर्तेरन्वनमाश्रिताः ॥४४॥

कालकर्मगुणाधीनो देहोऽयं पाञ्चभौतिकः ॥
कथमन्यांस्तु गोपायेत्सर्पग्रस्तो यथा परम् ॥४५॥

તેથી હે વહાલા! અજ્ઞાનથી થએલી અંતઃકરણની મુંઝવણનો નાશ કર. 'પરંતુ વનમાં રહેલા ગરીબડા રક્ષક વિનાના કેમ આજીવિકા કરતા હશે?' આ પાંચ મહાભૂતોનો બનેલો દેહ કાલ કર્મ અને ગુણને અધીન છે તે-જેમ અજગરે ગળેલો બીજાનું (રક્ષણ કરતો નથી) તેમ બીજાઓનું તો કેવી રીતે રક્ષણ કરે? ૪૪. ૪૫

હે વહાલા! 'वैक्लव्यम'ઈંદ્રિયો અને અંતઃકરણની મુંઝવણ માત્ર પદાર્થોના અજ્ઞાનથી થયેલી હોય છે. પદાર્થોને જાણનારો તું (તેનો) 'जहि' નાશ કર, એવો અર્થ છે. એક ભાગથી પણ રહેલી આ (મુંઝવણ) ફરીથી દુઃખ દેશે એવો ભાવ છે.

વચમાં રાજા શંકા કરે છે કે '(વનમાં રહેલા ગરીબડા) રક્ષક વિનાના કેમ આજીવિકા કરતા હશે?' તેઓ રક્ષક વિનાના છે. વનમાં નિશ્ચય રક્ષણની જરૂર રહે છે અને વિષયો ન હોવાથી તેઓ ગરીબડા છે, અને જેનો આશ્રય તેમણે કરેલ છે તે (વન) નપુંસક અને જડ છે."

---

* મુંબાઈ પ્રેસની પ્રતમાં 'ग' પુસ્તકનો જણાવેલો પાઠ લીધો છે. બીજાઓમાં 'सुखमिव' 'સુખ જેવું' પાઠ છે.

તેઓ અને સર્જનાર જૂદા નથી. સર્જેલા[2] પણ (જૂદા નથી). 'પોતાનું ભક્ષણ કરે તે પણ અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્મા' એમ કહેલું છે. **'अतति'** વ્યાપી રહે તે **'आत्मा'**. બધુંએ વ્યાપી રહે છે, તેથી બહાર રહેલાનો પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવે છે; અને અંદર રહેલાને બહાર (પ્રકટ કરે છે). પોતાની અંદર જ પોતે અંદર અને બહાર રહે છે એવો વસ્તુનો (ભગવાનનો) વૃત્તાંત થયો. તેમાં ખોરાક વિગેરે વ્યવહાર તો લૌકિક[3] છે.

અથવા **'आत'** ભક્ષણથી **मा** *નકારરૂપ થાય છે (તે **आत्मा**), કારણ કે સર્જેલાનું ભક્ષણ ન કરે તો આત્મા[4] જ બાકી ન રહે. 'બીજા જીવો જેમાં રહે છે તેમનું ‡ભક્ષણ ભગવાન કેમ કરે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં 'આત્માઓના આત્મા' એમ કહેલું છે. ભક્ષણ કરનારાઓને પણ (પોતાની અંદર) ખેંચી લેનારા છે, એવો અર્થ છે. અથવા "જડ પદાર્થોને પોતાની અંદર ખેંચી લે, તો પણ જીવો રહેતા હોવાથી 'એકલા' કેમ રહે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'આત્માઓના આત્મા' એમ કહેલું છે. (આત્માઓનું) સ્વરૂપ છે, એવો અર્થ છે.

'છતાં પણ જીવો ઉપરની દયાને લીધે (તેમનું) ભક્ષણ કરવું ન જોઇએ' એમ કહેવામાં આવે તેથી 'પોતાની અંદર દષ્ટિવાળા' એમ કહેલું છે. પોતાની અંદર જ છે દષ્ટિ જેમની તેવા (ભગવાન છે). બીજાઓને પણ આત્મા (પોતા) તરીકે જ જાણે છે, અને પોતાના ભોગ માટે બીજાઓને જોતા નથી એવો અર્થ છે.

'તે કયાં છે?' એવો સંશય થાય, તેથી 'અંદર અને બહાર પ્રકાશે છે' એમ કહેલું છે. અંદર અને બહાર, બહારની અને અંદરની સ્થિતિથી તેજ પ્રકાશે છે એવો અર્થ છે. તે સર્વ સ્થલે ભક્ષણ કરનાર તરીકે નજીક રહેલા છે, એવો અર્થ છે. ઉપદેશનું ફલ ભેદમાં પરિણમેલ છે એમ માનતાં કહે છે કે 'તેમને તું જો.' તે જ સર્વ (થએલા છે), અને સર્વ સ્થલે પ્રકાશે છે તે જો, એવો અર્થ છે. 'એક અનેક પ્રકારના કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં 'માયાને લીધે ઘણા પ્રકારના' એમ કહેલું છે. માયા સામું રૂપ પડે તેવી

---

૨ પરસ્પર ભેદ ન હોવાને લીધે (**प्र**) ભગવાનથી જૂદા નથી એવો અર્થ જણાય છે.

૩ વસ્તુનો વિચાર કરતાં કાચબો પોતાનાં અંગોને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવે છે તેની પેઠે ભગવાન કરતા હોવાથી દોષ નથી.

* જેનું ભક્ષણ કરેલ તેમનો નિષેધ, તે નથી એવો અર્થ જણાય છે.

૪ **'आ'** સર્વ તરફથી **'अदनात्'** ભક્ષણ થવાથી (**आ+अद्**) **'मा'** નકારરૂપ થાય છે. (જેમનું ભક્ષણ થયું તે ન રહેતાં) ભગવાન એકલા રહે છે, એવો અર્થ છે. અનુનાસિકની સંધિ કરવી કે ન કરવી તે ગ્રંથકર્તાની ઇચ્છા ઉપર રહેતું હોવાથી **'आत्मन्'** નો **न्** રાખ્યો નથી. (**प्र**)

‡ જીવોના દેહોનું, જડ પદાર્થનું, એવો અર્થ થયો.

આરંભમાં સર્જવાના પદાર્થ તરીકે જીવોજ સમીપ રહેલા. તેઓની સૃષ્ટિ એટલે દેહ રચીને તેમાં પ્રવેશ કરાવવો. તે (સંબંધમાં) ભવિષ્યમાં વૃદ્ધિ થાય તે માટે અન્ન બનાવવાનું થતાં જીવ સિવાયનું (કાંઇ) ન હોવાથી બધાને (દરેકને) અન્ન અને ખાનાર બનાવ્યા. તેમાં સાધારણ અને ઉત્તમ પ્રકાર (કર્યા). સાધારણ પ્રકાર લૌકિક છે, (અને) ઉત્તમ પ્રકાર વૈદિક છે. તે પૈકી સામાન્ય પ્રકારમાં (કરેલી) વ્યવસ્થા (આ શ્લોકમાં) કહે છે.

હાથ વગરના હાથવાળાની (આજીવિકા) છે. આ ચિહ્ન કહેલું છે. બલવાનોનો ખોરાક દુર્બલ છે. તે બલ ક્રિયાથી (થાય), તેથી હાથ અને પગ ક્રિયા (કરવા)નાં સાધનો હોવાથી તે કહેલાં છે, હાથવાળાઓ પણ હાથ વગરનાના ખોરાક બને છે, જેમકે મનુષ્યો અજગર વિગેરેના (ખોરાક બને છે). મોટા પણ નાનાઓનો ખોરાક બને છે જેમ સર્પો કીડીઓનો (ખોરાક બને છે) તેથી આ બલના અભિપ્રાયથી અથવા સામાન્ય રીતે બને તેવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે. માછલાં વિગેરે હાથવગરના છે. ઘાસ વિગેરે પગ વગરનાં છે. વળી જેમાં જીવ રહેલ ન હોય તેવું (તે સમયે) ન હતું; અથવા હોય તો ઘડાના જેમ ખોરાક થાય તેવું ન હતું. તેથીજ ભગવાને સર્વ સ્થલે ખોરાક તૈયાર રાખેલ હોવાથી ચિંતા કરવી નહીં, કારણ કે વનમાં પણ જંગલી ચોખા ફલ વિગેરે હોય છે. ૪૬

'ભગવાન એમ કેમ કરે છે ? પોતે સર્જેલા (જીવ)ને બીજા (જીવ)ને ખવરાવે છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક[1] કહે છે :–

तदिदं भगवान् राजन्नेक आत्माऽऽत्मनां स्वदृक् ॥
अन्तरोऽनन्तरो भाति पश्य तं माययोरुधा ॥ ४७ ॥

હે રાજન્ ! તેથી આ ભગવાન છે, એકલા આત્માઓના આત્મા, પોતાની અંદર દૃષ્ટિવાળા છે. અંદર અને બહાર પ્રકાશે છે. માયાને લીધે તેમને ઘણા પ્રકારના તું જો. ૪૭

પક્ષપાત અને ઘાતકીપણું ભગવાનમાં નથી; કારણ કે તે પોતાને જ (જગદ્રૂપે) કરે છે. તે કહે છે. આ જગત્ ભગવાન છે. તેનું કારણ 'તેથી' શબ્દથી કહેલું છે. જે કારણથી સર્વ સર્વનો ખોરાક થાય છે, તેથી એક બીજાનું ભક્ષણ કરવા શકિતમાન થતો નથી. અન્યાય થાય ત્યારે દંડ કરવાનું જણાવવા 'હે રાજન્ !' એવું સંબોધન કરેલ છે. તેથી જો એક બીજાનું ભક્ષણ કરે તો રાજાથી દંડ વિગેરે થાય.

'પોતે બનાવે અને પોતે ભક્ષણ કરે તે ભગવાન માટે પણ અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં 'એકલા' એમ કહેલું છે. જે સર્જવાના છે,

૧ તેવી શંકા થતાં, ખોરાક અને ખાનાર જૂદા નથી એમ કહે છે, એવો અર્થ છે.(પ્ર)

દેવોનું કાર્ય પૂરૂં કરેલ છે. બાકીનાની રાહ જુએ છે. જ્યાં સુધી ઇશ્વર અહીં રહે ત્યાં સુધી તમે રાહ જુઓ. ૪૯

'અહીં મેં દેવોનું સર્વ કાર્ય પૂરૂં કરેલું છે' (૧૧-૭-૨) એ વાક્ય પ્રમાણે (દેવોનું કાર્ય) પૂરૂં કરેલ છે. (પૃથ્વીના) ભારને ઉતારનારનો ભાર દૂર કરવાનું બાકી રહેલું છે. (યુધિષ્ઠિરને) બીજો મોહ ન થાય તે માટે તે પ્રમાણે કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે પણ થઈ ગએલું જ હતું. 'તાવત્' તેનું શ્રવણ થાય ત્યાં સુધી, (તમારે) અવશ્ય રહેવાનું હોવાથી, જ્યાં સુધી ભગવાન અહીં અટકાવનાર[1] તરીકે આવે, ત્યાં સુધી તમે રાહ જૂઓ.

'અમને (રાજ્યમાં) બેસાડીને ગયા છે, તે કેમ અટકાવશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઇશ્વર' એમ કહેલું છે. તે સર્વ કરવા શકિતવાળા છે ૪૯

એવી રીતે ભગવાનનું (વૃત્તાંત) જણાવીને મોહનો નાશ અને ભય ઉત્પન્ન કરીને નીચેના શ્લોકથી પૂછેલાનો ઉત્તર આપે છે :-

धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा गान्धार्या च स्वभार्यया ॥
दक्षिणेन हिमवत ऋषीणामाश्रमं गतः ॥ ५० ॥

ભાઇ સાથે અને પોતાની પત્ની ગાંધારી સાથે ધૃતરાષ્ટ્ર હિમાલયની દક્ષિણે ઋષિઓના આશ્રમે ગએલ છે. ૫૦

'**हिमवतः दक्षिणेन**' એટલે હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં. પહેલાં જ પ્રખ્યાત થએલ ઋષિઓના આશ્રમે ગએલ છે. ગંગાના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલા રાજગૃહમાંથી હિમ (હિમાલય)ના દક્ષિણ ભાગમાં ઋષિઓના ઘેર ગયો એમ ઉત્તમપણું (જણાવ્યું). 'હાથીની સૂંઢમાંથી પડેલું વાયુએ કરા બનાવેલું ગંગાજલ પવિત્ર દેશમાં પડેલું હોય તેને હે રાઘવ ! હિમ જાણ' એ વાક્ય પ્રમાણે હિમ સામે મુખ રાખી* અને ટાઢથી ઘણો પીડાતો રહેલ છે, એવો અર્થ છે. ૫૦

નીચેના શ્લોકથી ત્યાં ઋષિઓનો પ્રભાવ અને ગંગા (હોવાનું) કહે છે:-

स्रोतोभिः सप्तभिर्यत्र स्वर्धुनी सप्तधा व्यधात् ॥
सप्तानां प्रीतये नाम्ना सप्तस्रोतः प्रचक्षते ॥ ५१ ॥

જ્યાં સાત (ઋષિઓ)ને પ્રીતિ કરવા સ્વર્ગની નદીએ સાત પ્રકારે સાત પ્રવાહો કર્યા તે (સ્થલ) 'સપ્તસ્રોત્ર' નામથી ઓળખાય છે. ૫૧

---

૧ 'અટકાવનાર તરીકે' એટલે જેમને રાખવાના છે તેમનાં મૃત્યુને અટકાવનાર તરીકે, અથવા મોહ અટકાવનાર તરીકે (प्र) રાજ્ય કરતાં અટકાવનાર તરીકે એવો અર્થ હોવાનું પાછલનો ભાગ જોતાં જણાય છે.

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. તેમાં '**तथा**' શબ્દ નથી.

હોવાનું કહેલ હોવાથી, તેના સંબંધમાં આવેલા (ભગવાન) જલમાં પડેલા ચંદ્ર (ના પ્રતિબિંબ પડે અથવા અગ્નિની પેઠે ઘણા પ્રકારે પ્રકાશે છે, એવો અર્થ છે. ૪૭

એ પ્રમાણે રક્ષણ કરનાર નથી એવી શંકા કરીને, ભગવાન સર્વ સ્વરૂપથી રક્ષણ[1] કરનાર છે એમ કહીને, તે હમણાં સંહાર લીલા (કરવા)માં તત્પર થયા છે એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

सोऽयमद्य महाराज भगवान् भूतभावनः ॥
कालरूपोऽवतीर्णोऽस्याममवाय सुरद्विषाम् ॥ ४८ ॥

હે મહારાજા! આ તે પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર ભગવાન દેવોના શત્રુઓનો નાશ કરવા આ (ભૂમિ) ઉપર કાલરૂપ અવતરેલા છે. ૪૮

'હે મહારાજા!' એ સંબોધનનું એવું તાત્પર્ય છે કે ભય ન રાખવો, (કારણ કે) આથી પણ અધિક સ્વર્ગનું રાજ્ય આપશે. જ્ઞાનદષ્ટિથી દેખાડતાં કહે છે કે 'આ તે (ભગવાન)' જે દેખાય છે તે (ભગવાન સિવાય) બીજો નથી, એમ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલ છે. 'આવેલા (આવવા)નું શું પ્રયોજન છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રાણીઓનું પાલન કરનાર' એમ કહેલું છે. પ્રાણીઓનું **भावयति** દોષનો નાશ[2] કરીને પાલન કરે છે, એવો (અર્થ છે). પોતે સ્વતંત્ર રીતે સંહાર કરનાર હોવા છતાં, કાલ (સંહાર કરવામાં) ખાસ અધિકારી હોવાથી, ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પાલન કરે છે એમ જણાવવા, કાલના રૂપ જેવું રૂપ કરીને દેવોના શત્રુઓનો નાશ કરવા અવતરેલા છે. વામન નથી* એમ જણાવવા 'આ (ભૂમિ) ઉપર' એમ કહેલું છે. ૪૮

એવી રીતે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરતાં રાજાને ઉપદેશ આપે છે :–

निष्पादितं देवकार्यमवशेषं प्रतीक्षते ॥
तावद्यूयमवेक्षध्वं भवेद्यावदिहेश्वरः ॥ ४९ ॥

---

૧ 'સર્વરૂપથી રક્ષણ કરનાર' એટલે વ્યાપક (સર્વત્ર રહેલા હોવાથી ભક્ષણ કરનારનું ભક્ષણ કરનાર તરીકે સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપથી રક્ષણ કરનાર, એવો અર્થ છે (प्र)

૨ સંહાર કરવાના સમયે પણ પાલન કરવામાં અડચણ થતી નથી એવો ભાવ છે (प्र) ભક્ષણ કરનાર દ્વેષીઓનો સંહાર કરીને દેવો તથા સત્પુરુષોનું પાલન કરે છે.

* વામન અદિતિ અને કશ્યપથી અવતરેલ. અદિતિ દેવોની માતા હોઇ સ્વર્ગમાં રહેનારી હોવાથી વામન સ્વર્ગમાં અવતરેલ. તેથી આ ભૂમિ ઉપર અવતરેલ હોવાથી વામન નથી એમ જણાવેલ છે.

શબ્દથી સત્તા (રહેવા) સિવાયના ગુણ ન હોવાનું સૂચવેલું છે. અહિં લોકની એષણા મુખ્ય (ખાસ ત્યાગ કરવા જેવી) છે. ૫૨

એ પ્રમાણે યમ અને નિયમો કહીને, આઠ અવયવોવાળો યોગ કહેવા માટે નીચેના શ્લોકોથી આસન વિગેરે કહે છે :–

जितासनो जितश्वासः प्रत्याहृतषडिन्द्रियः ॥
हरिभावनया ध्वस्तरजःसत्त्वतमोमलः ॥ ५३ ॥
विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्य तम् ॥
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ ५४ ॥
ध्वस्तमायागुणोदर्को निरुद्धकरणाशयः ॥
निवर्तिताखिलाहार आस्ते स्थाणुरिवाचलः ॥ ५५ ॥

આસન ઉપર જય પ્રાપ્ત કરેલા, શ્વાસ ઉપર જય પ્રાપ્ત કરેલા, જેણે છ ઇંદ્રિયો પાછી વાળેલી છે. અને હરિના ચિંતનથી રજઃ સત્ત્વ અને તમોગુણની અપવિત્રતાનો નાશ કરેલ છે તેવાએ (પોતાના આત્માને) વિજ્ઞાનાત્મામાં ભેળવીને, (તેનો) ક્ષેત્રજ્ઞમાં લય કરાવીને, તેનો બ્રહ્મમાં (લય કરાવીને), આકાશમાં ઘડામાંનું આકાશ જેમ ભળી જાય તેમ આત્માનો (તેના) આધારમાં (લય કરાવીને), જેણે માયાના ગુણોના પરિણામનો નાશ કરેલ છે, કરણો અને આશયનો નિરોધ કરેલો છે (અને) સર્વ આહાર તજી દીધેલ છે તેવો થાંભલા જેવો અચલ (થઇ) રહેલ છે. ૫૩–૫૪–૫૫

અનુક્રમે આસનનો જય, પ્રાણાયામનો જય અને પ્રત્યાહાર કહેલા છે. કર્મેન્દ્રિયોને નિયમમાંજ પાછી વાળેલી (કાર્ય કરતાં અટકાવેલી) હોવાથી, (બાકીની) છ ઇંદ્રિયોને (પાછી વાળેલ હોવાનું) કહેલ છે. શ્લોક ૫૩ ના ઉત્તરાર્ધથી ધ્યાન કહેલ છે. ધ્યાન અને ધારણાને ભેગા કરીને કહેલ છે, કારણ કે અમુક ભાગ અને આખાના ભેદથી* તેઓમાં ભેદ છે. ત્રણે ગુણોની રાગ વિગેરે અપવિત્રતાનો નાશ કરેલ છે જેણે તેવો થયો. ૫૩

નિર્વિકલ્પ સમાધિની સ્થિતિ શ્લોક ૫૪માં કહેલ છે. છેવટે તે (નિર્વિકલ્પ સમાધિ) જ કરવાનો છે. [1]આમાં એક પછી એક પાંચ આત્માઓ છે (૧)

* અમુક ભાગમાં મન પરોવવું તે ધ્યાન અને આખામાં મન પરોવવું તે ધારણા એવો તે બેમાં ભેદ છે

૧ 'આમાં' એટલે આત્મા સંબંધી વિચારમાં (प्र)

તે આશ્રમનું 'સપ્તસ્રોત' એવું નામ છે. તે અર્થવાળું છે એમ કહે છે (કે) જે આશ્રમમાં ઋષિઓની શ્રેષ્ઠતા કરવા (ગંગા) દરેક ઋષિની નજીક પ્રવાહરૂપથી આવી વાંક વળીને જાય તો ઊંચા નીચાપણું થાય, અને ઋષિઓને ખેદ થાય. તેથી 'સાત પ્રવાહો' એમ કહેલું છે. 'व्यघात' એટલે 'થઇ' અથવા 'પોતાને કરી'. स्रोतोभिः એ પાણિનિ (उ) ૨–૩–૩ પ્રમાણે કર્મના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). તેથી 'પ્રવાહો કર્યા' એવો અર્થ છે 'स्वर्धुनी' શબ્દથી એમ જણાય છે કે સ્વતંત્રતાથી આકાશગંગા આવેલી. તેથી બીજાં જલનું મિશ્રણ ન થવાથી ઘણું પવિત્રપણું કહેલું છે. 'સપ્તશ્રોત નામથી (ઓળખાય છે)'. 'नाना' પાઠ હોય ત્યારે, સાત (ઋષિઓ)ને પ્રીતિ કરવા જૂદા જૂદા (સાત પ્રવાહો કર્યા) આથી (ઋષિઓની) સંખ્યા પ્રમાણે (પ્રવાહો કર્યાનું) જણાવેલ છે. ૫૧

ત્યાં તે (ધૃતરાષ્ટ્રનું કૃત્ય, (તે) શાંત (પડ્યો) રહ્યો ન હતો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

स्नात्वाऽनुसवनं तस्मिन् हुत्वा चाग्नीन् यथाविधि ॥
अब्भक्ष उपशान्तात्मा स आस्ते विगतैषणः ॥ ५२ ॥

તેમાં ત્રણ સમય સ્નાન કરીને અને વિધિ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરીને જલ ભક્ષણ કરનાર શાંત અંતઃકરણવાળો એષણા રહિત (થઇ) તે રહે છે. ૫૨

સ્નાન વિગેરે નિયમો છે. શાંત થઈ રહેવું વિગેરે યમો છે. 'अनुसवनम' એટલે ત્રણ સમય, અથવા આહુતિના સ્થાને (બદલે). ગાર્હપત્ય વિગેરે અગ્નિ-ઓમાં (હોમ કરી રહેલ છે), અને આંધળાએ જેમ ગૃહસ્થ આશ્રમ કર્યો, તેમ હોમ કરે તેમાં દોષ નથી. હોમથી અગ્નિઓનો જ સંસ્કાર થાય[1] છે, તેથી સંસ્કાર થવાનો હોવાથી કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં) છે. (અગ્નિઓ) રાખીને, એવો અર્થ છે, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી અગ્નિ હોમ પણ કરીને 'यथाविधि' પાંચ અગ્નિ રાખવાના નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના જલનુંજ ભક્ષણ કરતો એટલે જલ ભક્ષણ કરનાર થઈ (રહે છે. વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં ખેડ્યા અને રાંધ્યા વિનાના (અન્ન)થી આરંભી વાયુ ભક્ષણ સુધીના આહાર શાસ્ત્રમાં કહેલા છે, તેમાં છેલ્લાંની પહેલાનું જલનું ભક્ષણ છે. उप ભગવાનની સમીપ અથવા અંદર છે शांतः શાંત आत्मा અંતઃકરણ જેનું, તેવો જ્ઞાન (પ્રાપ્તિ) માટે અથવા ભગવાનના પ્રાકટ્ય માટે (થઈ રહેલો છે). એષણા (ઈચ્છાઓ)ના ત્યાગથી મુક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા)ની યોગ્યતા સૂચવેલી છે. 'आस्ते' 'રહે છે'

૧ ફલ માટે હોમ કરતો નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

'ત્યારે એવી રીતે ઘણા સમય સુધી રહેશે એમ વિચારી, સમાધિ બંધ પડે ત્યારે (તેને) લઈ આવવો' એવો સંશય થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે. :-

तस्यान्तरायो मैवाभूः संन्यस्ताखिलकर्मणः ॥
स वा अद्यतनाद्राजन् परतः पञ्चमेऽहनि ॥
कलेवरं हास्यति स्वं तच्च भस्मीभविष्यति ॥ ५६ ॥

સર્વ કર્મો ત્યાગ કરેલાને તેને તું વિઘ્નરૂપ ન જ થા. હે રાજન્ ! તે નિશ્ચય આજ પછી પાંચમા દિવસે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરશે અને તે ભસ્મરૂપ થશે. ૫૬

પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની સમીપ આવેલા તેને તું વિઘ્નરૂપ ન થા. તને જોવાથી મોહ ઉત્પન્ન થતાં, (તેનાં) સર્વનો નાશ થશે. વળી તું જઈને (તેને) વિષયોની પ્રાપ્તિ જ કરાવવાનો, અને તેની સંન્યાસીઓ માટે મના કરેલી છે એમ કહે છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરેલો છે જેણે તેવો (તે છે). આથી કર્મ કરવા માટે પણ તે વિષયો સ્વીકારશે નહીં એમ કહ્યું. 'ત્યારે (તેનું) રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે નિશ્ચય (શરીરનો ત્યાગ કરશે)' એમ કહેલું છે પહેલાં ઘણા સમય સુધી રહેવાનો જ નથી, અને (દેહનો) ઉપયોગ તેની મેળે નક્કી થએલો છે. આજથી પાંચમે દિવસે (શરીરનો ત્યાગ કરશે). 'હે રાજન્ !' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તને) જવાની તૈયારી કરવામાં પણ તેટલો સમય વીતી જશે. 'પછી' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આજનો દિવસ તજીને પાંચ દિવસ (રહેશે). તેમાં પાંચમા દિવસે શરીરનો ત્યાગ કરશે. 'દિવસે' શબ્દથી શુકલપક્ષ વિગેરે હોવાનું પણ સૂચવેલું છે. શરીર ત્યાગ કરવાનું કારણ 'પોતાનાં' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે બળેલાં કપડાંના ધોરણે થોડું અભિમાન રહેલ છે. 'આ શરીરની અંતે ભસ્મ થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ 'અને તે (ભસ્મરૂપ થશે)' શબ્દોથી કહેલ છે. બ્રહ્મમાં રહેલ હોવા છતાં થોડા પ્રયત્નથી પ્રાણ દેહ વિગેરે ધારણ કરીને રહેલો છે. તે (શરીર)નો ત્યાગ કરતી વખતે આગ્નેયી ધારણા* કરીને ત્યાગ કરશે, તેથી તેની ભસ્મ થશે એવો અર્થ છે. ૫૬

दह्यमानेऽग्निभिर्देहे पत्युः पत्नी सहोटजे ॥
बहिः स्थिता पतिं साध्वी तमग्निमनु वेक्ष्यति ॥ ५७ ॥

ઝુંપડી સાથે પતિનો દેહ બળતો હશે ત્યારે બહાર રહેલી ભલી પત્ની પતિની પાછળ તે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે. ૫૭

* અગ્નિનું ચિંતન કરીને, એવો અર્થ જણાય છે.

(બ્રહ્મમાંથી) બહાર નીકળવાનું (સંસારમાં) સ્થિતિ અને (બ્રહ્મમાં) પ્રવેશ કરનાર જીવ પહેલો (આત્મા), દેહનું અને મનનું (અભિમાન રાખનાર તરીકે) જૂદો (જણાતો) એકજ છે તે વ્યષ્ટિ (વ્યક્તિ) આત્મા છે. (૨) તેથી ઉત્તમ બ્રહ્માંડના અભિમાનવાળો[2] વિજ્ઞાનાત્મા સમષ્ટિ (સમૂહનો આત્મા) છે. (૩) તેથી ઉત્તમ પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા પુરૂષ છે. (૪) તેનાથી પણ ઉત્તમ અક્ષર આત્મા છે અને (૫) તેનાથી (ઉત્તમ) પુરુષોત્તમ છે. તે પૈકીના પહેલા પોતાના આત્માનો અનુક્રમે લય કરાવીને બ્રહ્મ સુધી પહોંચ્યો એમ કહે છે

પોતાના આત્માને વિજ્ઞાનાત્મામાં ભેળવીને, અને તેને ક્ષેત્રજ્ઞમાં (લય કરાવ્યો). અથવા 'વિજ્ઞાનાત્મા' એટલે ચિત્તમાં પ્રકટ થએલ ચૈતન્યરૂપ મહત્તત્વ. તેનો ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે પુરુષમાં લય કરાવ્યો. તે (પુરુષ)નો બ્રહ્મમાં એટલે અક્ષરમાં લય કરાવ્યો. 'તે (અક્ષર) આત્મા ન હોવાથી (તેમાં) લય કરાવવો વ્યર્થ છે' એમ જણાય, તેથી **आत्मानम्**' 'આત્માનો (તેના આધારમાં)' એમ કહેલું છે. 'પુરુષ અને અક્ષરના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી તેથી (પુરુષનો અક્ષરમાં) લય કરાવવાનું શું (પ્રયોજન)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઘડામાંનું આકાશ (જેમ આકાશમાં ભળી જાય)' એમ કહેલું છે. ઘડો ભાંગી જાય ત્યારે (તેમાંનું) આકાશ જેમ આકાશ થાય (તેમ પુરૂષનો અક્ષરમાં લય થાય છે). તેથી પ્રકૃતિની અધ્યક્ષતા[3] કાઢી નાખી એવો અર્થ છે.‡ ૫૪

શ્લોક ૫૫ માં તે (ધૃતરાષ્ટ્ર)માં અક્ષરના ગુણ પ્રકટ થતાં દોષ દૂર થયા, એમ ઉપસંહાર કરે છે. માયાના ગુણોનું પરિણામ, એટલે મોહથી પ્રકૃતિ સાથે (થએલા) સંબંધ (નો નાશ થયો) **नितरां** સંપૂર્ણ પ્રકારે **रुद्धाः** ફરીથી ઉત્પન્ન થવાની શક્તિ વિનાના થએલા છે '**करणाशयाः**' ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણ જેનાં તેવો (થયો). 'જેણે સર્વ આહાર તજી દીધેલ છે' તેવો (થયો), એટલે પ્રાણોની ક્રિયાનું નિવારણ (કરેલું). એવી રીતે બીજ થએલી માયાના ગુણ સાથેના દેહ ઇંદ્રિયો પ્રાણ અને અંતકરણ એ ચારની ક્રિયા બંધ થતાં, અક્ષર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલ આત્માની પોતાની ક્રિયા ન હોવાથી થાંભલા જેવા થયો, એમ '(થાંભલા જેવો અચલ થઇ) રહ્યો' શબ્દથી કહેલ છે, બહાર રહેલા વાયુ વિગેરે હલાવતા ન હોવા સંબંધમાં દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). અને 'એક વૃક્ષની પેઠે સ્તબ્ધ આકાશમાં રહે છે. તે પુરુષે આ સર્વ ભરી દીધેલું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેની સમાન થયો, એવો અર્થ છે. ૫૫

---

૨ 'હું બ્રહ્માંડ છું' એવા અભિમાનવાળો (**प्र**)

૩ અને તેથી ચોથા આત્મા (અક્ષર)માં તેનો લય થયો, એવો અર્થ છે (**प्र**)

‡ શ્લોક ૫૨ થી ૫૪ સુધીથી તે યોગમાર્ગે મુક્તિ પામ્યો એમ કહેલું છે. યોગના આઠ અંગો છે. (૧) યમ (૨) નિયમ આ બે શ્લોક ૫૨ માં કહ્યા. (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ અને (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધ્યાન (૭) ધારણા. આ પાંચ શ્લોક ૫૩ માં કહ્યા. (૮) સમાધિ. આ શ્લોક ૫૪ માં કહી શ્લોક ૫૫ માં પરિણામ (મુક્તિ) કહેલ છે.

એમ કહીને પછી નારદ તુમ્બુરુ સાથે સ્વર્ગમાં ગયો. યુધિષ્ઠિરે તેનું વચન હૃદયમાં ધારણ કરીને શોકોનો ત્યાગ કર્યો. ૫૯

'અથ' 'પછી' શબ્દ હોવાથી જૂદા આરંભથી પૂજાએલ પ્રસન્ન હૃદયવાળો નારદ (ગયો). હવે પછી ભૂમિ ઉપર તેનું કાર્ય ન હતું એમ 'સ્વર્ગમાં ગયો' શબ્દોથી જણાવેલું છે. તુંબુરૂ બીજી કથા સૂચવશે એવી શંકાથી 'તુંબુરુ સાથે' ગયો. ઉત્તરાર્ધથી ઉપાખ્યાનનું ફલ કહેલું છે. શુચઃ એટલે શોકો. (નારદનું) વાક્ય શોકનો નાશ કરનારૂં હોવાથી વાક્ય દ્રઢ થતાં શોકો નીકળી ગયા, એવો અર્થ છે. ૫૯

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો તેરમો અધ્યાય સમાપ્ત.

'સાચવેલ હોય ત્યાં સુધી અગ્નિઓ યજમાનરૂપ હોય છે'[1] એ શ્રુતિ પ્રમાણે (દેહની) અંદર રહેલો અગ્નિ પ્રકટ થતાં બહાર રહેલા (અગ્નિ)ઓ સાથે પણ તેનો સંબંધ થતાં, પર્ણશાળા (ઝુંપડી) પણ બળતાં, 'અથવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે' એવા પતિવ્રતાપણાના ધર્મ પ્રમાણે બહાર રહેલી હોવા છતાં, અગ્નિનો નાશ ન થાય તે માટે ભલી પત્ની તેજ અગ્નિમાં (પતિની) પાછલ પ્રવેશ કરશે, એવો અર્થ છે. ૫૭

એવી રીતે પતિપત્નુંની કાર્ય કહીને, નીચેના શ્લોકથી વિદુરનું કાર્ય કહે છે:–

विदुरस्तु तदाश्चर्यं निशाम्य कुरुनन्दन ॥
हर्षशोकयुतस्तस्माद्गन्ता तीर्थनिषेवकः ॥ ५८ ॥

હે કુરુનંદન ! વિદુર તો તે આશ્ચર્ય જોઇને હર્ષ અને શોકવાળો થઇ ત્યાંથી તીર્થોમાં ફરવા જશે. ૫૮

'तु' 'તો' શબ્દથી તે બેની સ્થિતિ વિદુરને પ્રાપ્ત ન થયાનું કહેલ છે, 'સાથે આવેલામાંથી બેનેજ તેવું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થયું અને ત્રીજાને ન થયું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે આશ્ચર્ય' એમ કહેલું છે. પહેલાં તો (વિદુરનું) ચિત્ત તેઓની ક્રિયામાં જ, 'શું થશે' એવા વિચારથી ચોંટેલું હતું, પરંતુ કાર્ય થયું ત્યારે (તેને) તે આશ્ચર્ય તરીકે જણાયું, કર્તવ્ય તરીકે ન (જણાયું), કારણ કે સર્વ અદ્ભુત (કરે) તેવું સંભવતું નથી ત્યારે તેણે શું કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી '(તીર્થોમાં ફરવા) જશે' એમ કહેલું છે, 'હે કુરુનંદન !' સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (તું) સર્વને આનંદ કરાવનાર હોવાથી તારે તે (તીર્થમાં ફરવાનું) કરવાનું નથી. પરલોકના અને આ લોકના વિચારથી (વિદુર અનુક્રમે) હર્ષ અને શોકવાળો થયો, (અને) તે સ્થલેથી 'દેહ પડે ત્યાં સુધી (તીર્થોમાં) ફરવું" એ શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરેલી હોવાથી, વચમાં પ્રસંગને લીધે પ્રાપ્ત થએલ* કાર્ય પૂરૂં કરીને, શરૂ કરેલું જ (કાર્ય)કર્યું, એમ 'તીર્થમાં ફરવા જશે' શબ્દથી કહેલ છે.

આટલાથી રાજાનો શોક દૂર થયો. તેથી નારદ જતાં પહેલાં કહેલ (કાર્ય) સમાપ્ત થયાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

इत्युक्त्वाऽथारुहत्स्वर्गं नारदः सहतुम्बुरुः ॥
युधिष्ठिरो वचस्तस्य हृदि कृत्वाऽजहाच्छुचः ॥ ५९ ॥

---

૧. અગ્નિ યજમાનથી જુદો ન હોવાથી તેની સાધારણ ધારણા કરવી જ જોઇએ, એવો અર્થ છે (પ્ર).

* ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ કરાવવાનું.

व्यतीताः कतिचिन्मासास्तदा पाण्डुसुतो नृपः ॥
ददर्श घोररूपाणि निमित्तानि कुरूद्वहः ॥ २ ॥

कालस्य च गतिं रौद्रां विपर्यस्तर्तुधर्मिणः ॥
पापीयसीं नृणां वार्तां क्रोधलोभावृतात्मनाम् ॥ ३ ॥

जिह्मप्रायं व्यवसितं शाठ्यमिश्रं च सौहृदम् ॥
पितृमातृसुहृद्भ्रातृदम्पतीनां च कल्कनम् ॥ ४ ॥ ४ ॥

निमित्तान्यत्यरिष्टानि काले त्वनुगते नृणाम् ॥
लोभाद्यधर्मप्रकृतिं दृष्ट्वोवाचानुजं नृपः ॥ ५ ॥

બંધુઓને મળવાની ઇચ્છાથી અને પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રી કૃષ્ણનું કાર્ય જાણવા માટે અર્જુન દ્વારકા જવા નીકળ્યો, તેને કેટલાક મહિના થયા ત્યારે પાંડુના પુત્ર ઉત્તમ કૌરવ રાજાએ ઘોર પ્રકારનાં અપશુકનો અને બદલાઇ ગએલા ઋતુઓના ગુણોવાળા કાલની ક્રૂર ગતિ, ક્રોધ અને લોભથી ઘેરાએલાં અંતઃકરણવાળા મનુષ્યોની પાપવાળી આજીવિકા, અપ્રમાણિક પ્રયત્ન, ઠગાઇવાળી મૈત્રી અને પિતા માતા મિત્ર ભાઇ અને પતિપત્નીના કજીઆ, મોટા ઉત્પાત સૂચવનારા ચિહ્નો જોયાં. કાલ અનુકૂલ થતાં મનુષ્યોનો લોભ વિગેરે અધર્મવાળો સ્વભાવ જોઇને રાજાએ નાનાભાઇને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧-૨-૩-૪-૫.

(યાદવોને) શાપ થયાં પહેલાં ભગવાન શું કરે છે તે જાણવા અર્જુનને (દ્વારકા) મોકલેલો. તે ગયાને પણ ઘણા મહિના થયા, તેથી કારણ વિના (આવવામાં) વિલંબ થતાં, અને અપશુકનો જોવાથી ચિંતા થઇ. તે પૈકીનું પહેલું (પહેલા) બે (શ્લોકો)થી કહે છે. દ્વારકા ગએલાને જવા આવવાના નિર્ણયથી કાંઇ પણ ચિંતા ન થાય; અને તે પણ સાસરાના ઘેર આમંત્રણ થવાથી સારી રીતે ગએલો, અને તેમાં પણ (અર્જુન) પોતે 'जिष्णुः' જય (કરવા)ના સ્વભાવવાળો, અને તેમાં પણ બંધુઓને મળવા (ગએલો), કજીઓ કરવા નહીં, તેમાં પણ સર્વ અનિષ્ટનો નાશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણનાં ઉત્તમ ચરિત્ર રૂપ કાર્ય જાણવા ગએલો. (તેથી ચિંતા ન જ થાય) ૧-

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ચૌદમો.

एवं हि धृतराष्ट्रस्य मुक्तिमुक्त्वा त्रयोदशे ॥
पाण्डवानामतो द्वाभ्यां हेतुपूर्वमुदीर्यते ॥ १ ॥

એવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્રની મુક્તિ (થયાનું) તેરમા (અધ્યાય)માં કહીને, પછી બે (અધ્યાયો)થી પાંડવોની (મુક્તિ તેનું) કારણ કહીને કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

तेषां नेष्टो ब्रह्मभावः सायुज्यं परमीप्सितम् ॥
तन्न स्याद्भूतले कृष्णे सखिभावेन बाधनात् ॥ २ ॥

તેઓનો બ્રહ્મભાવ ઇચ્છેલ ન હતો, ઉત્તમ સાયુજ્ય ઇચ્છેલું. શ્રીકૃષ્ણ ભૂતલ ઉપર હોય ત્યાં સુધી સખિભાવ (તેમાં) અડચણરૂપ હોય તે થઈ ન શકે. કા. ૨

अतश्चतुर्दशे हेतुं भगवद्गमनं महत् ॥
यो वदेत्तस्य सन्दर्शः प्रश्नश्च विनिरूप्यते ॥ ३ ॥

તેથી ચૌદમા (અધ્યાય)માં (પાંડવોનાં સાયુજ્યનાં) કારણરૂપ ઉત્તમ[1] ભગવાનનું પધારી જવું જે કહે તેનો મેળાપ અને (તેને કરેલ) પ્રશ્ન કહેવામાં આવે છે. કા. ૩

सम्भावनाया हेतुत्वं निश्चये किमुतेति च ॥
भगवद्गमनं तस्मादुभयत्रोच्यते द्विधा ॥ ४ ॥

(ભગવાન પધારી ગયા હોવાનો) સંભવ (પાંડવોનાં વૈરાગ્યનું) કારણ છે, અને (તેનો) નિશ્ચય થાય ત્યારે તો કહેવું જ શું ? તેથી બંને (અધ્યાયો)માં બે પ્રકારે ભગવાન પધારી જવાનું કહેવામાં આવે છે. કા. ૪

એવી રીતે ગયા અધ્યાયમાં 'ત્યાં સુધી તમે રાહ જુઓ' (શ્લોક ૪૯) એવાં નારદનાં વાકયથી ભગવાન અવશ્ય પધારી જવાના એવું શ્રવણ કરીને, ધૃતરાષ્ટ્ર ગયો તેના દુઃખને તજીને, પોતે જવાનાં કારણ રૂપ ભગવાન પધારી જવાના સંબંધમાં ચિંતાતુર થઈ (યુધિષ્ઠિર) વિચાર કરે છે એમ કહેવા તેનો ઉપોદ્ઘાત નીચેના શ્લોકોથી કહે છે.

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ–

सम्प्रस्थिते द्वारकायां जिष्णौ बन्धुदिदृक्षया ॥
ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ १ ॥

---

૧ 'ઉત્તમ' ભૂમિના ત્યાગરૂપ. તે પ્રયોજનથી અહીં કહેલું છે. (પૂ)

યુગોમાં બ્રાહ્મણોમાં જ્ઞાન વિગેરે (હતા તેની) પેઠે લોભ વિગેરે સ્વાભાવિક ગુણો થયા. સ્વભાવરૂપ થએલ હોવાથી નિંદા પણ થતી નહીં એવો ભાવ છે. 'अनुजः' નાનાભાઇ ભીમ(ને કહ્યું). ૫

આસન્ય પાપરહિત છે. તેથી કાલ વિગેરેના દોષથી તેને ભ્રમ થતો ન હોવાથી તેની સાથે વિચાર કરવો યોગ્ય હોવાથી (આસન્યરૂપ) ભીમ સાથે (યુધિષ્ઠિર) વિચાર કરે છે તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:–

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છે.

सम्प्रेषितो द्वारकायां जिष्णुर्बन्धुदिदृक्षया ॥
ज्ञातुं च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचेष्टितम् ॥ ६ ॥

બંધુઓને મળવાની ઇચ્છાથી અને વળી પવિત્ર કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણનું કાર્ય જાણવા માટે અર્જુનને દ્વારકા મોકલેલ. ૧

'च' 'અને' શબ્દથી (શ્રીકૃષ્ણનો) અભિપ્રાય (જાણવા), અને બીજો 'च' 'વળી' શબ્દ હોવાથી બીજા કાલ વિગેરેનો પણ (અભિપ્રાય જાણવા) મોકલેલ. ૧

गताः सप्ताधुना मासा भीमसेन तवानुजः ॥
नाऽऽयाति कस्य वा हेतोर्नाहं वेदेदमञ्जसा ॥ ७ ॥

(તેને) હમણાં સાત માસ થયા. હે ભીમસેન! તારો નાનો ભાઇ કયા કારણને લીધે આવતો નથી. આ હું બરાબર જાણતો નથી. ૨

તે (અર્જુન)ને પોતાથી અનિષ્ટ થાય તેમ નથી એમ કહે છે. **भीमा** ભયંકર છે **सेना** સૈન્ય જેનું તેવા ભીમસેનની **अनु** પછી (અર્જુન) જન્મેલો હોવાથી તે પણ તેવો છે. જાણવા ઇચ્છેલા (વિષય)માં સંદેહ હોય તોપણ નહીં આવવાનું કારણ ન હોવાથી કેમ આવ્યો નથી, એમ કહેલ છે ૭

(યુધિષ્ઠિર) શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોવાથી, પોતાને જ વિચાર કરતાં જે કારણ સૂઝ્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

अपि देवर्षिणाऽऽदिष्टः स कालोऽयमुपस्थितः ॥
यदात्मनोऽङ्गमाक्रीडं भगवानुत्सिसृक्षति ॥ ८ ॥

આ દેવર્ષિએ કહેલો તે સમય નજીક આવેલ છે? જેમાં ક્રીડાનું સાધન પોતાનું અંગ ભગવાન તજવા ઇચ્છે છે? ૮

'आ' સર્વ તરફથી 'क्रीडं' ક્રીડાનું સાધન અથવા 'मा' લક્ષ્મીનું क्रीडं ક્રીડાનું સાધન (પોતાનું શ્રીઅંગ તજવા ઇચ્છે છે?) તેમ ન હોય તો આમ ન થાય, એવો ભાવ છે. ૮

(તેને ગયાને) 'કેટલાક' સાત મહિના (થયા). (છતાં) જ્યારે ન આવ્યો[૨] ત્યારે 'પાંડુનો પુત્ર' (હોઇ) દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, અને વિચાર કરવાનું જરૂરી હોય તેવા રાજાએ (અર્જુનના) આવવામાં ઘોર હતો પ્રકાર જેઓનો[૨] તેવાં અપશુકનો જોયાં. ફલથી ભય ઉત્પન્ન કરે (એ વાત તો) દૂર રહી, તેઓને જોવાથીજ ભય થયો, એવો અર્થ છે. વળી માત્ર તેટલું જ હતું એમ નહીં; પરંતુ તે અપશુકનો ઉત્પાત સૂચવનારાં હતાં; કારણ કે શકુનનાં શાસ્ત્રમાં તેમ કહેલું છે. 'ઉત્તમ કૌરવ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (યુધિષ્ઠિર) મહાપુરુષોના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તેને પોતાની મેળે જ્ઞાન થવાનું પણ સંભવે છે. ૨

જ્યોતિ:શાસ્ત્રથી કલિએ પ્રવેશ કરેલ હોવાથી કાલની ગતિ પણ ક્રૂર થઇ. વળી બદલાઇ ગએલા હતા ઋતુઓના ધર્મો જેમાં (તેવો કાલ થયો). આથી પણ કાલની ગતિ દુષ્ટ હોવાનું જણાયું. આપત્તિ ન હોવા છતાં પણ પ્રાણિઓની વાર્તા આજીવિકા 'પાપવાળી' સત્પુરુષોથી નિંદાએલી (થઇ). (આજીવિકા) કરનારાઓના ગુણોમાં ક્રોધ અને લોભજ પ્રકટ થયા. જે કાંઇ (કાર્ય) કરવામાં આવે તેના અધિકારી (કરનારા)ઓમાં આ બે ગુણો જોવામાં આવ્યા. તે બેથી ઘેરાએલું હતું અંત:કરણ જેમનું (તેવા માણસો થયા). (આ શ્લોકમાં) કાલના અને કાલમાં રહેલા (પુરુષો)ના ગુણો કહ્યા. ૩

(શ્લો. ૪ થી) વ્યવહારમાં બુદ્ધિના દોષ કહે છે. બુધ્ધિ બે પ્રકારની સારી (૧) પ્રમાણિકપણાંવાળી અને (૨) સર્વ પ્રાણીઓમાં મૈત્રી ઉત્પન્ન કરનારી. તે બંનેમાં કુટિલતા અને ઠગાઇ પ્રવેશ્યાં, બુદ્ધિનું બહારની ક્રિયાથી અનુમાન થાય, અને કુટિલ પુરુષની તે (બહારની ક્રિયા) જાણી શકાય[૩] નહીં, અને ઠગનારની મૈત્રી[૩] (જાણી શકાય નહીં) તેથી આ* બે લોકમાં ઝળક્યાં એવો અર્થ છે. ૪

લૌકિક ગુણમાં દોષ કહે છે. પિતા વિગેરે સાથે કજીઓ (જોવામાં આવ્યો) જેમની સાથે કુદરતી સ્નેહ ધર્મરૂપ છે તેમની સાથે કજીઓ (થાય). પિતા વિગેરેને સંબંધીઓ‡ સાથે કજીઓ (અને) પતિપત્નીમાં પરસ્પર કજીઓ (થયા). ૪

એ પ્રમાણે આ અપશુકનો અને બીજાં મોટા ઉત્પાત સૂચવનારા (જોયા). અને (તે) મૂલવાળા હતા એમ 'કાલ અનુકુલ થતાં' શબ્દોથી કહેલ છે. કાલ દોષોને અનુકુલ થયો. વળી **'नृणाम'** સર્વ પ્રાણિઓમાં (દોષ જોયા). પહેલાના

૨ શ્લોકમાં **'व्यतीता:'** 'થયા' (વીતી ગયા) શબ્દનો આ અર્થ છે (**प्र**)

૩ અનુમાનથી જાણી શકાય નહીં (**प्र**)

* અપ્રમાણિકપણું અને ઠગાઇ

‡ પિતા અને માતાનો પુત્ર સાથે, ભાઇઓના ભાઇઓ સાથે

આ અગ્નિમુખી શિઆળવી ઉગતા સૂર્ય તરફ ગોળ ફરતી રડે છે. હે વહાલા ! આ કૂતરો બીતો ન હોય તેની પેઠે મારી આસપાસ ભસે છે. ૧૨

'આ' હમણાં પણ દેખાતી 'अनलानना' સ્વભાવથીજ અગ્નિમુખી (શિઆળવી) अभित: रौति ગોળ ફરતી રડે છે. सारमेय: કુતરો अभि આસપાસ रौति દુષ્ટ શબ્દ કરે છે (ભસે છે) મારાથી ભય (થવાનું) માનતો નથી. ૧૨

शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं दक्षिणं पशवोऽपरे ॥
वाहांश्च पुरुषव्याघ्र लक्षये रुदतो मम ॥ १३ ॥

સારા પશુઓ મારી ડાબી બાજુએ અને બીજા જમણી બાજુએ જાય છે અને હે ઉત્તમ પુરુષ ! મારા અશ્વોને હું રડતાં જોઉં છું. ૧૩

અશ્વો વિગેરે સારા (પશુઓ), બીજા ગધેડા વિગેરે (અનુક્રમે ડાબી અને જમણી બાજુ જાય છે) 'वाहा:' એટલે અશ્વો, 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ગાયો વિગેરે (ને રડતાં જોઉં છું) 'હે ઉત્તમ પુરૂષ' સંબોધન તે (ભીમસેન)ને ભય નથી એમ સૂચવનારૂં છે. મારા પણ અશ્વો સર્વ પ્રકારના સુખથી રહેતા હોવા છતાં રડતાં હોય તેવા જણાય છે. ૧૩

मृत्युदूतः कपोतोऽयमुलूकः कम्पयन्मनः ॥
प्रत्युलूकश्च कुह्वानैरनिद्रौ शून्यमिच्छतः ॥ १४ ॥

આ કપોત મૃત્યુનો દૂત છે. આ ઘુવડ અને કાગડો મનને કંપાવતા ઉંઘ ન આવે તેવી રીતે ખરાબ અવાજ કરતાં (વસતી) વિનાનું ઇચ્છે છે, ૧૪

આ કપોત મૃત્યુનો દૂત મૃત્યુ નજીક બોલાવવા આવેલ છે. દક્ષિણ દેશમાંથી આવીને અવાજ કરતો હોવાથી (એવો) નિર્ણય થાય છે. 'આ કપોત' એ તદ્દન જૂદું વાકય છે. 'उलूक:' 'ઘૂવડ'થી આરંભી જૂદું (વાકય) છે. प्रत्युलूक: એટલે કાગડો અથવા (ઘૂવડની) અમુક જાતિ. 'च 'અને' શબ્દથી બીજાં પણ (પક્ષીઓ) જેઓમાં સદાનું વેર છે તેવા (કહેલા છે) 'कुह्वै:' એટલે ખરાબ શબ્દોથી. न નથી આવતી निद्रा ઉંઘ જે બેને લીધે તે બે 'अनिद्रौ' તે બે જગતને વસ્તી વિનાનું ઇચ્છે છે. ૧૪

નીચેના શ્લોકથી આરંભી આધિદૈવિક (ઉત્પાતો) કહે છે.

धूम्रा दिशः परिधयः कम्पते भूः सहाद्रिभिः ॥
निर्घातश्च महांस्तात साकं च स्तनयित्नुभिः ॥ १५ ॥

તેનું કારણ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

यस्मान्नः सम्पदो राष्ट्रं दाराः प्राणाः कुलं प्रजाः ॥
आसन् सपत्नविजयो लोकाश्च यदनुग्रहात् ॥ ९ ॥

જેમનાથી આપણને સંપત્તિઓ, રાજ્ય, સ્ત્રી, પ્રાણો કુલ (અને) પ્રજા (પ્રાપ્ત) થયાં, (અને) જેમની કૃપાથી શત્રુઓ ઉપર વિજય અને લોકો (આપણને પ્રાપ્ત થયાં. (તે અંગ તજવા ઈચ્છે છે શ્લોક ૮) ૯

લોકો એટલે સ્વર્ગ વિગેરે, રાજસૂય વિગેરે કર્યાં તેથી (તે પ્રાપ્ત થયાનું) જણાય છે. ૯

पश्योत्पातान्नरव्याघ्र दिव्यान् भौमांश्च दैहिकान् ॥
दारुणाञ्छंसतोऽदूराद्भयं नो बुद्धिमोहनम् ॥ १० ॥

હે નરવ્યાઘ્ર ! (ઉત્તમ નર) આપણી બુદ્ધિને મોહ કરનાર ભયને જણાવનારા દિવ્ય, ભૂમિના સંબંધવાળા અને દેહના સંબંધવાળા ભયંકર ઉત્પાતો જો. ૧૦

'હે નરવ્યાઘ્ર' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે તને માત્ર (ઉત્પાતો) જોવાથી ભય નહીં થાય, 'ઉત્પાતો' એટલે દુઃખને સૂચવનારાં ચિહ્નો, ત્રણે પ્રકારના (ઉત્પાતો) પોતેજ ક્રૂર છે તેથી નજીકમાં જ ભય (આવવાનું) સૂચવે છે. ભય બુદ્ધિથી દૂર કરી શકાય, પરંતુ આ ભય બુદ્ધિને જ મોહ કરનારો છે. ૧૦

તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી આધ્યાત્મિક ચિહ્ન કહે છે.

ऊर्वक्षिबाहवो वामाः स्फुरन्त्यङ्ग पुनः पुनः ॥
वेपथुश्चापि हृदये आराद्दास्यति विप्रियम् ॥ ११ ॥

ડાબા સાથળ આંખ અને બાહુ વારંવાર ફરકે છે અને વળી હૃદયમાં કંપ થાય છે. (તે) નજીકમાં દુઃખ આપશે. ૧૧

પ્રાણીના અંગો હોવા છતાં દોષ જણાવવા માટે જૂદા સ્વભાવવાળા થઈ એક સરખી સ્થિતિના નથી, 'वेपथुः' કંપ, 'च' 'અને' શબ્દથી ચિંતા વગેરે કહેલાં છે. 'आरात्' નજીકમાં (થોડા સમયમાં) (થશે) ૧૧

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ભૌતિક (પ્રાણીઓથી થતાં) અનિષ્ટ કહે છે.

शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना ॥
मामङ्ग सारमेयोऽयमभिरोदित्यत्भीतव ॥ १२ ॥

(નદીઓ અને સમુદ્રો અને સરોવરો) વાયુ, વિગેરે કારણ ન હોવા છતાં પણ ખળભળેલા, કાદવવાળા અને ઘુમરીખાતા જલવાળા છે, અને આપણે વિગેરેનાં મનો (ખળભળેલાં છે) અગ્નિ જલથી ન સળગે તેવી રીતે ઘીથી સળગતો નથી. એવી રીતે સર્વ અવળું કરનારો કાલ શું કરશે તે જણાતું નથી, એવો અર્થ છે. ૧૮

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે ચિહ્નોનું વચે થએલું ફલ કહે છે :–

न पिबन्ति स्तनं वत्सा न दुह्यन्ति च मातरः ॥
रुदन्त्यश्रुमुखा गावो न हृष्यन्त्यृषभा व्रजे ॥ १९ ॥

વાછડાં ધાવતા નથી અને માતાઓ દુધ આપતી નથી. મુખ ઉપર આંસુવાળી ગાયો રડ્યા કરે છે. નેસડામાં આખલાઓને હર્ષ થતો નથી. ૧૯.

ભૂખ્યા હોવા છતાં વાછડાં ધાવતા નથી એવો અર્થ છે. 'માતાઓ' એટલે ગાયો, કારણ કે તેમના દુધથી સર્વનું જીવન થાય છે, તેઓ 'न दुह्यन्ति' દોવા દેતા નથી એવો અર્થ છે. આંસુઓ છે મુખ ઉપર જેઓનાં તેવી (છે) .'ऋषभा' એટલે પુષ્ટ આખલાઓ. ૧૯.

दैवतानि रुदन्तीव स्विद्यन्ति ह्युच्चलन्ति च ॥
इमे जनपदा ग्रामाः पुरोद्यानाकराश्रमाः ॥
भ्रष्टश्रियो निरानन्दाः किमघं दर्शयन्ति नः ॥ २० ॥

પ્રતિમાઓ રડતી હોય તેવી છે. તેમને પરસેવો થાય છે અને ચાલવા માંડે છે. આ લોકો ગામો શહેરો બગીચા અને ઉત્તમ આશ્રમો કાંતિવિનાના આનંદરહિત હોઈ આપણને શું પાપ દર્શાવે છે ? ૨૦

'दैवतानि' પ્રતિમાઓ 'स्विद्यन्ति' પરસેવાવાળી થાય છે (અને) 'उच्चलन्ति' બીજા દેશમાં જાય છે. કાંતિ નાશ પામેલી છે જેમની, જતો રહેલ છે આનંદ જેઓમાંથી તેવા (લોકો વિગેરે) 'नः' આપણને (શું) 'अघम' દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં પાપ (દર્શાવે છે) ? ૨૦

આ (બધાં) નાં કારણનું નીચેના શ્લોકમાં અનુમાન કરે છે :–

मन्य एतैर्महोत्पातैर्नूनं भगवतः पदैः ॥
अनन्यपुरुषश्रीभिर्हीना भूर्हतसौभगा ॥ २१ ॥

ધૂમાડાવાળી દિશાઓ ક્ષિતિજો છે. ભૂમિ પર્વતો સાથે કંપે છે. હે વહાલા ! અને ઘણી વિજળી, અને ગર્જના સાથેની થાય છે. ૧૫.

ધૂમાડાવાળી દિશાઓજ ક્ષિતિજ છે. ત્રણ લોકની મધ્યે બળતો અગ્નિ છે એવો અર્થ છે. 'निर्घातः' એટલે વાદળાં વિના વિજળીનું પડવું અને વાદળાં વિનાની ગર્જનાઓ સાથે પણ (વીજળીનું પડવું થાય છે.) ૧૫

वायुर्वाति खरस्पर्शो रजसा विसृजंस्तमः ॥
असृग्वर्षन्ति जलदा बीभत्समिव सर्वतः ॥ १६ ॥

ધૂલથી અંધકાર ઉત્પન્ન કરતો તીક્ષ્ણ સ્પર્શવાળો વાયુ વાય છે. વાદળાંઓ સર્વ તરફથી ઉદ્વેગ કરાવે તેના જેવી લોહીની વૃષ્ટિ કરે છે. ૧૬

खर: તીક્ષ્ણ છે **स्पर्शः** સ્પર્શ જેનો તેવો (વાયુ) **'रजसा'** ધૂળની વૃષ્ટિથી **'तमः'** અંધકાર (ઉત્પન્ન કરતો વાય છે). **असृक्** એટલે લોહી. **बीभत्समिव** વિષ્ઠાના પ્રકાર જેવું (વરસાવે છે) ૧૬

सूर्यं हतप्रभं पश्य ग्रहमर्दं मिथो दिवि ॥
सुसंकुलैर्भूतगणैर्ज्वलिते इव रोदसी ॥ १७ ॥

પ્રભા હણાએલા સૂર્યને (અને) આકાશમાં ગ્રહોના પરસ્પર યુદ્ધને જો. સારી પેઠે ભળેલા ભૂતોના સમૂહોથી પૃથ્વી અને આકાશ બાળેલાં જેવાં છે. ૧૭

'જો' એટલે આમાં (કાંઇ) છુપાએલું જેવું નથી. શુક્ર વિગેરે ગ્રહોનું **मर्द** યુદ્ધ (જો), **'पश्य'** 'જો' શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ છે, **'दिवि'** આકાશમાં (યુદ્ધ જો), માત્ર શાસ્ત્રમાં નહીં. સારી રીતે ભળેલા ભૂત પ્રેત પિશાચ વિગેરેના સમૂહોરૂપ કારણોથી આકાશ અને પૃથ્વી બળેલાં જેવાં છે, કારણ કે તે હત્યા કરનારા રૂદ્રના ગણો વચમાં રહીને ઉપર અને નીચે સળગાવતા હોય, (તેવું જણાય છે) એવો અર્થ છે. ૧૭

नद्यो नदाश्च क्षुभिताः सरांसि च मनांसि च ॥
न ज्वलत्यग्निराज्येन कालोऽयं किं विधास्यति ॥ १८ ॥

નદીઓ અને સમુદ્રો અને સરોવરો અને મનો ખળભળેલાં છે. અગ્નિ ઘીથી સળગતો નથી આ કાલ શું કરશે ? ૧૮.

આવીને વચન વિગેરે કહ્યા વિનાજ પગમાં પડ્યો. સદા જેમ આવતો તેમ (આવેલ) નહીં, તેથી 'પહેલાનાં કરતાં જૂદા પ્રકારે' (આવેલો). (તે) દુઃખી ('ક્રાંતિ* રહિત') દુબળો હતો. (તેણે) દુઃખ પ્રકટ કરેલ ન હોવા છતાં લાંબા સમયના અભ્યાસથી આંસુનાં ટીપાંઓ પોતાની મેળેજ નેત્રકમલોમાંથી પડતાં હતાં. 'કમલ' શબ્દ જલનું ઢાંકણ હોવાનું સૂચવે છે. ૨૩

જતી રહેલી છે કાંતિ જેની તેવો (હતો). આવાની સાથે બોલવું યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ નાનો ભાઈ હોવાથી (રાજાએ પૂછ્યું). (યુધિષ્ઠિર) રાજા હોવાથી ઘણું શુકનોનું જ્ઞાન હતું. તેથી (અર્જુનને) માત્ર જોવાથીજ ભવિષ્યમાં થનારી સ્થિતિના નિશ્ચયવાળું જ્ઞાન થયું,* તેથી પ્રશ્ન કરે છે. 'સુહૃદોની મધ્યે' એટલે એકાંત સમાન (સ્થાન) માં પ્રશ્ન કરે છે. જે (ઉત્પાતો) જોએલ, અને જે (નારદે કહેલું) સાંભળેલ તેથી દુઃખ થવાના ભયવાળો (હતો). આથી એમ કહેવાયું કે આ પણ અર્જુનની સમાન (દુઃખી) હતો. '**स्म**' શબ્દ પ્રસિદ્ધિના અર્થવાળો છે. આથી એમ કહેલું છે કે તે ભગવાનમાં ચિત્તવાળો હોવાનું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતું. ૨૪

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ-

कच्चिदानर्तपुर्यां नः स्वजनाः सुखमासते ॥
मधुभोजदशार्हार्हसात्त्वतान्धकवृष्णयः ॥ २५ ॥

દ્વારકામાં આપણા સંબંધીઓ મધુ ભોજ દશાર્હાર્હ સાત્ત્વત અન્ધક અને વૃષ્ણિઓ સુખપૂર્વક રહેલા છે ને? ૨૫

'**आनर्तपुरी**' એટલે દ્વારકા. પહેલાં જે છ પ્રકારના રક્ષણ કરનારા કહેલા તે સુખી છે ને? તેઓ જો સુખી હોય, તો મૂલ (ભગવાન) સ્વસ્થ હોવાનું એની મેળેજ જણાશે, એવા વિચારથી પ્રશ્ન કરેલો છે. ૨૫

સામાન્ય રીતે તેઓ સંબંધી પ્રશ્ન કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી એક એક સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે.

शूरो मातामहः कच्चित्स्वस्त्यास्ते वाऽथ मारिष ॥
मातुलः सानुजः कच्चित्कुशल्यानकदुन्दुभिः ॥ २६ ॥

* અહીં "**विच्छायं**" શબ્દ વધારે લખાઈ ગએલ હોવાનું જણાય છે, કારણ કે '**आतुर**' શબ્દનો અર્થ દુબળો કરેલ છે, અને 'વિચ્છાય' શબ્દનો પછી શ્લોક ૨૪ માં છે ત્યાં અર્થ કરેલ છે.

+ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે. મુંબાઈ વાળી પ્રતમાં "**न**" વધારે છે.

આ ઉત્પાતોથી હું માનું છું કે તેનું સૌભાગ્ય નાશ પામેલું છે તેવી ભૂમિ ખરેખર બીજા કોઇ પુરુષોમાં નથી તેવી શોભાવાળા ભગવાનની પગલાંઓ રહિત થએલી છે. ૨૦

મોટા ઉત્પાતોરૂપ કારણોથી ભૂમિ (ભગવાનનાં) પગલાંઓ રહિત થએલી છે એમ હું માનું છું. 'न' નથી अन्यपुरुषेषु બીજા પુરુષોમાં 'श्रीः' ધજા વજા વિગેરેરૂપ શોભા જેઓની (તેવાં પગલાં રહિત થએલી છે). એવી રીતે અન્વય અને વ્યતિરેકથી એમ જણાવ્યું કે ભગવાનના સંબંધથી સર્વ સારૂં હતું, અને તેમની સન્નિધિ ન રહી ત્યારે સર્વ અનિષ્ટ થયું. ૨૧

(દુઃખ) સૂચવનારાં તરત ફલ આપનારાં થયાં, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે. :–

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે. :–

इति चिन्तयतस्तस्य दृष्टारिष्टेन चेतसा ॥
राज्ञः प्रत्यागमद् ब्रह्मन् यदुपुर्याः कपिध्वजः ॥ २२ ॥

અરિષ્ટ જાણેલા ચિત્તથી તે રાજા એવી રીતે વિચારતો હતો ત્યારે, હે બ્રહ્મન્, દ્વારકાથી કપિધ્વજ પાછો આવ્યો. ૨૨

જાણેલું છે વિચાર (કરવા) થી અરિષ્ટ જેણે તેવા ચિત્તવાળો રાજા હતો ત્યારે 'यदुपुर्याः' દ્વારકાથી (અર્જુન આવ્યો) 'કપિધ્વજ' શબ્દથી તરત આવેલ હોવાનું સૂચવેલું છે '(प्रत्यागमत' માંના प्रति ઉપસર્ગથી) વિરુદ્ધ પ્રકારથી આવેલ (હોવાનું સૂચવેલું છે). ૨૨

तं पादयोर्निपतितमयथापूर्वमातुरम् ॥
अधोवदनमब्बिन्दून्मुञ्चन्तं नयनाब्जयोः ॥ २३ ॥

विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ॥
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥ २४ ॥

પહેલાનાં કરતાં જૂદા પ્રકારે પગમાં પડેલા, દુઃખી, નીચે મુખ રાખેલા, નયન કમલોમાંથી આંસુના ટીપાં પાડતા, કાંતિરહિત તે નાનાભાઇને જોઇને દુઃખી હૃદયવાળા રાજાએ નારદે કહેલાનું સ્મરણ કરતાં સુહૃદોની મધ્યે (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૨૩–૨૪

યાદવોના પ્રભુ ભગવાન બલભદ્ર સુખપૂર્વક રહે છે ને? સર્વ વૃષ્ણિઓમાં મહારથી પ્રદ્યુમ્ન સુખપૂર્વક રહે છે ને? ગંભીર વેગવાળા ભગવાન અનિરુદ્ધ સમૃદ્ધ થાય છે ને?' ૩૦

'रामः' બલભદ્ર. સર્વનાં સુખનું મૂલ તે (ત્રણ) માં રહેલ હોવાથી તે ત્રણ બલભદ્ર પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ સ્વતંત્રપણાંથી જૂદા પ્રકારે (અનુક્રમે) 'ભગવાન,' 'મહારથી' અને 'ભગવાન' શબ્દોથી જણાવેલા છે. ૩૦

सुषेणश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥
अन्ये च कार्ष्णिप्रवराः सपुत्रा ऋषभादयः ॥ ३१ ॥
तथैवानुचराः शौरेः श्रुतदेवोद्धवादयः ॥
सुनन्दनन्दशीर्षण्या ये चान्ये सात्त्वतर्षभाः ॥ ३२ ॥
अपि स्वस्त्यासते सर्वे रामकृष्णभुजाश्रयाः ॥
अपि स्मरन्ति कुशलमस्माकं बद्धसौहृदाः ॥ ३३ ॥

સુષેણ, ચારુદેષ્ણ અને જાંબવતીનો પુત્ર સાંબ. અને ઋષભ વિગેરે જેમને શ્રીકૃષ્ણના પુત્રો મુખ્ય છે તેવા બીજાઓ પુત્રો સાથે, અને તેવીજ રીતે શૌરિના શ્રુતદેવ ઉદ્ધવ વિગેરે સેવકો, અને જેઓમાં સુનંદ અને નંદ મુખ્ય છે તેવા બીજા ઉત્તમ યાદવો, બધા બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણની ભુજાઓના આશ્રયવાળા હોઇ કુશલ છે ને? પ્રેમ રાખેલા તેઓ આપણું કુશલ સંભારે છે? ૩૧-૩૨-૩૩

સુષેણ વિગેરે (ભગવાનના) પુત્રો છે. "कार्ष्णिप्रवराः" એટલે શ્રીકૃષ્ણના પુત્રો મુખ્ય છે જેમને તેવા, પ્રદ્યુમ્ન વિગેરેના મિત્રો, અથવા ઋષભ વિગેરે શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોમાં મુખ્ય છે. 'શૌરિના' એટલે ભગવાનના, સુનંદ અને નંદ મુખ્ય છે જેઓમાં તેવા (સેવકો). ભગવદીયો હોવાથી તેઓના સંબંધી પ્રશ્ન (કરે છે), એવા અભિપ્રાયથી 'તેઓ પણ કુશલ છે?' એમ કહેલું છે. (શ્લોક ૩૩માં) 'રામ (બલભદ્ર)' શબ્દ (તેમનામાં શ્રીકૃષ્ણનો) આવેશ હોવાના અભિપ્રાયથી અથવા કીર્તિના અભિપ્રાયથી યોજેલ છે, જેમ આપણે તેઓનાં કુશલનું સ્મરણ કરીએ છીએ, તેવી રીતે તેઓ પણ આપણું કુશલ સંભારતા હશે એવો વિચાર (જણાવેલ છે). આથી પોતે ઘણા કુશલ હોઈ બીજાનાં કુશલનું સ્મરણ કરે છે એવાં પરિણામ સાથેનું કુશલ પૂછાયું. ૩૧-૩૨-૩૩.

અને હે આર્ય! માના પિતા શૂર કુશલ છે ને? મામા આનકદુંદુભિ (વસુદેવ) નાના ભાઇ સાથે કુશલ છે ને? ૨૬

'મારિષઃ' આર્ય શૂર; અથવા હે આર્ય! (એવું) સંબોધન છે. 'वा' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે વૃદ્ધ હોવાથી કુશલ ન હોય તો પણ ચિંતા નહીં. તેથીજ પહેલા (તેના) થી બીજાઓનું જૂદાપણું દર્શાવવા 'अथ' શબ્દ યોજેલ છે. (તેનો અર્થ એવો છે કે) પછીનાઓ કુશલ હોવાની જરૂર છેજ. 'આનકદુંદુભિ' શબ્દથી (તે) ભાગ્યવાન હોવાનું સૂચવેલું છે. ૨૬

सप्त स्वसारस्तत्पत्न्यो मातुलान्यः सहात्मजाः ॥
आसते सस्नुषाः क्षेमं देवकीप्रमुखाश्च ताः ॥ २७ ॥

અને દેવકી જેઓમાં મુખ્ય છે તેવી તેની પત્નીઓ સાત બહેનો (આપણી) મામીઓ પુત્રો સાથે અને પુત્રની વહુઓ સાથે કુશલ છે ને?

'सहात्मजाः' આખો એક શબ્દ છે, પરંતુ (सह ને બદલે) 'स' મૂકેલ નથી. ૨૭

कच्चिद्राजाऽऽहुको जीवत्यसत्पुत्रोऽस्य चानुजः ॥
हृदीकः ससुतोऽक्रूरो जयन्तगदसारणाः ॥ २८ ॥
आसते कुशलं कच्चिद्ये च शत्रजिदादयः ॥

દુષ્ટ પુત્રવાળો રાજા આહુક જીવે છે? અને આનો નાનો ભાઇ, પુત્રો સાથે હૃદીક અને અક્રૂર, જયંત ગદ અને સારણ અને જે શત્રુજીત્ વિગેરે છે તે કુશલ છે ને? ૨૮

'આહુક' એટલે પિતાના નામથી જણાવેલ ઉગ્રસેન; જેનો પુત્ર દુષ્ટ હતો અથવા असन् જેનો પુત્ર નથી તેવો (ઉગ્રસેન). તેથીજ (તેનું) દુઃખ દૂર કરવા (તેને) રાજ્યમાં અધિકાર આપેલો (રાજા બનાવેલો). હૃદીક અને અક્રૂર પણ પુત્ર સાથે (કુશલ છે?) જયંત વિગેરે (શ્રીકૃષ્ણના) ભાઇઓ. બધા નવમા (સ્કંધ) માં સ્પષ્ટ જણાશે. ૨૮॥

कच्चिदास्ते सुखं रामो भगवान् सात्त्वतां प्रभुः ॥ २९ ॥
प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां सुखमास्ते महारथः ॥
गम्भीररयोऽनिरुद्धो वर्द्धते भगवानुत ॥ ३० ॥

કાલ વિગેરેને સ્વીકારેલા છે. ત્યારપછી જીવોને રચી તેઓને અદૃષ્ટરૂપ કર્મના ભાગ પાડી આપેલ છે. તેથી તે (દ્વારકાના રહેવાસીઓ) તેવા (મંગલ થાય તેવા) જ છે. અથવા જેમ પહેલાં (ભગવાને) ભાગ પાડી આપેલ, તેમ હમણાં પણ પોતાની ઈચ્છાથી ભાગ પાડી આપે છે,[૧] કારણ કે તેજ ભાગ પાડનાર છે.

'પોતાના સ્થાનમાં રહેલા સર્વને કાલ નીચે પછાડે છે તેથી ભગવાનથી કલ્યાણ કેમ થશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'અનંતના સખા' એમ કહેલું છે. અનંત એટલે કાલ, તેના (ભગવાન) મિત્ર છે. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાને ઈચ્છેલાનાં સ્થાનને નીચું પાડતો નથી. 'પ્રાકૃત (પુરુષો)ની સમૃદ્ધિ પ્રકૃતિના પરિણામ પ્રમાણે પહેલાંથીજ નક્કી થએલી છે, હવે સમૃદ્ધિ કેવી રીતે થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં 'પુરુષ' એમ કહેલું છે. પુરુષના રહેવાથીજ નિત્ય પ્રકૃતિ તેવી રીતે પરિણમે છે, તે હમણાં પણ (દ્વારકામાં) હોવાથી, (પ્રકૃતિ) સમૃદ્ધિ કરાવશે, એવો અર્થ છે. તેથી ભગવાનની સ્થિતિ આ કાર્ય માટે હોવાથી, (તે) કાર્ય કરતાં રહેલ છે કે નહીં, એવો પ્રશ્ન છે. 'આમનું કરવા ઇચ્છેલું કોઇપણ સમયે કોઇ જાણતું નથી' (૧ ૯–૧૬) વાક્ય પ્રમાણે બીજો વિકલ્પ (દ્વારકામાં સ્થિતિ નથી), અને સ્થિતિ હોય તો દુઃખ ન હોય એમ ધ્વનિથી સૂચવેલ છે. 'સમુદ્રમાં અનંત (શેષ)ના સખા (રહેલા છે)' શબ્દોનો શેષ ઉપર શયન કરનાર સમુદ્રમાં રહેલા છે (દ્વારકામાં નથી), એવો અર્થ છે. ૩૫

આ વિષયમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું દૃષ્ટાંત નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી અનુક્રમે કહે છેઃ--

यद्बाहुदण्डगुप्तायां स्वपुर्यां यदवोऽर्चिताः ॥
क्रीडन्ति परमानन्दं महापौरुषिका इव ॥ ३६ ॥

જેમના બાહુરૂપ દંડથી રક્ષાએલી પોતાની નગરીમાં પૂજાએલા યાદવો ઘણા પુરુષાતનવાળા હોય તેની પેઠે ઘણો આનંદ થાય તેમ ક્રીડા કરે છે. ૩૬

દ્વારકામાં બધા યાદવો ચોરની દૃષ્ટિ અને શત્રુઓનો ભય ન હોવાથી સારી પેઠે પૂજાએલાજ રહે છે, દેશનો ભય નથી એમ જણાવવા 'પોતાની (નગરીમાં)' એમ (કહેલ છે). બીજું કાંઇ કામ ન હોવાથી ક્રીડા કરે છે. ભોજન શયન વિગેરે પણ ક્રીડા તરીકે કરે છે. જેમ ઘણો આનંદ થાય તેમ (ક્રીડા કરે છે) જેમ ક્રીડા કરનારાઓનું સ્વરૂપ ક્રીડામાં પરસ્પર ઉપયોગમાં આવે છે, તેમ એક બીજાના કાર્યમાં પરમાનંદનો ઉપયોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. ભગવાનમાં પોતાના હોવાપણું દૃઢ હોવાથી, ભગવાને કરેલું હોય તે પોતેજ કરેલું માનતાં ઘણાં પુરુષાતનવાળા હોય તેવી રીતે ભયરહિત થઇ ક્રીડા કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૬

૧. મંગલ ઉત્પન્ન કરે તેવું અદૃષ્ટ ન હોય તોપણ તેવું કરાવવાની ભગવાનની શક્તિ છે. એવો અર્થ છે (પ્ર)

ભગવાન સંબંધી કુશલ પ્રશ્ન કરવો અયોગ્ય[1] હોવા છતાં, ઘણાંઓનું રક્ષણ કરવાનું આવી પડેલ હોવાથી, આરાધના કરવા યોગ્ય બ્રાહ્મણો કાલને લીધે અવળા માર્ગવાળાનું રક્ષણ કરવામાં રોકાએલા હોવાથી, ભક્તો પણ તેવા થએલા હોવાથી, શત્રુનો વધ કરવા (ભગવાન) બીજે પધારેલ હોવાનું સંભવતું હોવાથી, અને બહિર્મુખ યાદવોમાં પરસ્પર ઝઘડા થવાનો સંભવ હોવાથી, (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવા છતાં (તેમના સંબંધી) નીચેના શ્લોકથી ખાસ પ્રશ્ન કરે છે :-

भगवानपि गोविन्दो ब्रह्मण्यो भक्तवत्सलः ॥
कच्चित्पुरे सुधर्मायां सुखमास्ते सुहृद्‌वृतः ॥ ३४ ॥

બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનારા ભગવાન ગોવિંદ પણ સુહૃદોથી વીંટાએલા શહેરમાં સુધર્મામાં સુખપૂર્વક રહે છે ને ? ૩૪

આપણે વિગેરેના ઇન્દ્ર ગોવિંદ '**ब्रह्मण्यः**' બ્રાહ્મણોનું હિત કરનારા, ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખનારા શહેર દ્વારકામાં સુધર્મા સભામાં '**सुहृद्‌वृतः सुखमास्ते**' સુહૃદોને સુખ (ઉત્પન્ન) કરતાં (સુખપૂર્વક) રહેછેને? સ્યમંતક (મણિ)ના પ્રસંગની પેઠે [2]અસુખ (થવા) નો સંભવ હોવાથી, (એવો પ્રશ્ન કરેલ છે). ૩૪

આ પ્રશ્નનું શું (પ્રયોજન)? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

मङ्गलाय च लोकानां क्षेमाय च भवाय च ॥
आस्ते यदुकुलाम्भोधावाद्योऽनन्तसखः पुमान् ॥ ३५ ॥

લોકોનાં મંગલ માટે, કલ્યાણ માટે અને સમૃદ્ધિ માટે યાદવોનાં કુલરૂપ સમુદ્રમાં અનંતના સખા આદ્ય પુરુષ રહેલા છે. ૩૫

ભગવાન જે દ્વારકામાં વસે છે તે સર્વ પ્રાણિઓના અને ખાસ કરીને દ્વારકાના રહેવાસીઓના મંગલ માટે, (ત્યાં) રહેલાઓના સ્થાનનું રક્ષણ કરવા અને તેઓને) શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરાવવા રહેલા છે. 'જો તેઓનું ભાગ્ય મંગલ ઉત્પન્ન કરે તેવું ન હોય, તો ભગવાન (ત્યાં) રહેવાથી શું (ફલ) ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આદ્ય' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) મૂલ કારણ છે, એવો અર્થ છે. 'કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ....' એ વાકય પ્રમાણે સૃષ્ટિના સમયે ભગવાને કાર્ય કરવા

૧ ભગવાન હોવાથીજ (તેમના કુશલ સંબંધી પ્રશ્ન) અયોગ્ય છે (प्र)
૨ પ્રશ્નમાં "**सुखम्**" શબ્દ હોવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે (प्र)

બીજો સ્વર્ગની સમાન પદાર્થ એની મેળે પ્રાપ્ત થએલો હતો, પરંતુ સભા (સ્વર્ગ કરતાં) ઓછી હતી, તેથી તેનો ભોગ (આ શ્લોકથી) કહે છે. જેમના બાહુરૂપ દંડની **अभ्युदयः** સર્વથી શ્રેષ્ઠતા, તેના લીધે હતું જીવન જેઓનું તેવા (યાદવો હતા). ઉત્તમ યાદવો હોવાથી (તેઓ) નિર્ભય ન હતા, પરંતુ (ભગવાનના) સેવકો હોવાથી (નિર્ભય હતા); કારણ કે સ્વર્ગમાં દેવો એકવાર સ્નાન કરીને, તે સભામાં પગનો સ્પર્શ થવા દીધા વિના એકવાર બેસતા, તેવી સભાનું (યાદવો) વારંવાર પગોથી આક્રમણ કરતા, (અને) તે પણ બલથી; કારણ કે એકસો અશ્વમેધ (યજ્ઞો)કરે તેને પ્રાપ્ત થાય તેવી તે (સભા) હોવાથી લૌકિક ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થાય તેવી ન હતી. તે 'ઉત્તમ દેવોને યોગ્ય' વિશેષણથી કહેલું છે. ઇન્દ્ર વિગેરે ઉત્તમ દેવો છે ૩૮

એ પ્રમાણે સર્વ (નું કુશલ) પૂછી અર્જુનને (પ્રાપ્ત) થએલ મુંઝવણનાં કારણોનો નીચેના શ્લોકથી આરંભી વિચાર કરે છે.

कच्चित्तेऽनामयं तात भ्रष्टतेजा विभासि मे ॥
अलब्धमानोऽवज्ञातः किं वा तात चिरोषितः ॥ ३९ ॥

હે વહાલા ! તું નિરોગી છે ? તું મને તેજ રહિત જણાય છે. માન ન મળ્યું અથવા લાંબો સમય રહેવાથી શું તિરસ્કાર થયો ? ૩૯

'**अनामयम**' આરોગ્ય છે? રોગથી પણ આવું (તેજ રહિત હોવાનું) થાય છે. વળી તારૂં તેજ પણ જતું રહેલું હોવાનું જણાય છે. તે (વિષય)માં મારી દૃષ્ટિજ પ્રમાણ છે એમ '(મને) જણાય છે' શબ્દથી કહેલ છે તેજનો નાશ અંદરના શોકથી અને પાપથી થાય છે. તે પૈકી આરંભમાં અંદરના શોકનાં કારણોનો વિચાર 'માન ન મળ્યું' શબ્દથી કરે છે. સાસરાના ઘેર માન ન મળે તે અંદરનું દુઃખ થવાનું કારણ છે અને તિરસ્કાર ઘણું વધારે (કારણ છે). તિરસ્કાર થવાનું કારણ 'લાંબો સમય રહેવાથી' શબ્દથી કહેલ છેઃ **સાસરાના ઘેર ઘણો સમય રહેવાથી તિરસ્કાર થાય.** 'અથવા શું તિરસ્કાર થયો?' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. અથવા લાંબો સમય રહેવું એજ શોકનું કારણ છે. ૩૯

એવી રીતે અંતઃકરણ અને શરીરના થએલ દોષથી દુઃખ થવાનું કહ્યું.– નીચેના શ્લોકમાં ઇંદ્રિયોથી થએલ દોષ (કારણ હોવાનું) કહે છે :–

कच्चिन्नाऽभिहतोऽभावैः शब्दादिभिरमङ्गलैः ॥
न दत्तं युक्तमर्थिभ्य आशया यत्प्रतिश्रुतम् ॥ ४० ॥

નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓ પણ તેવી હોવાનું કહે છેઃ-

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा सत्यादयो द्व्यष्टसहस्रयोषितः ॥
निर्जित्य संख्ये त्रिदशांस्तदाशिषो हरन्ति वज्रायुधवल्लभोचिताः ॥ ३७ ॥

જેમના ચરણની સેવારુપ મુખ્ય કર્મથી સત્યભામા વિગેરે સોળ હજાર સ્ત્રીઓ યુદ્ધમાં દેવોને જીતીને વજ્ર આયુધવાળાની સ્ત્રીને યોગ્ય તેમના ઇચ્છેલા પદાર્થો લઇને આવેલ છે. ૩૭

(ભગવાનનાં) ચરણની સેવાજ (સ્ત્રીઓનું) મુખ્ય કર્મ હતું. બીજું[1] તો લૌકિક કર્મ હતું. લૌકિક (કર્મ) કરતાં શાસ્ત્રમાં કહેલું (કર્મ)જ મુખ્ય તરીકે કરતી હોવાથી, સ્વર્ગનો ભોગ કરવાનો હતો ત્યારે 'ધર્મના ત્યાગથી ભોગ ન થાઓ' એવા વિચારથી વિષયના[2] બલથી સ્વર્ગને અહીં (દ્વારકામાં)જ લાવેલી. '**सत्या**' એટલે સત્યભામા. તે (ભગવાનને) પ્રિય હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, તેનો પ્રકારજ બીજીઓ શીખતી હોવાથી, 'સત્યભામા વિગેરે' એમ કહેલું છે. બે આઠ અને હજાર શબ્દો જોડેલા છે. સ્ત્રીપણું કહેવા ઇચ્છેલું ન હોવાથી 'ङ्ङी' પ્રત્યય લગાડેલ નથી. પોતેજ 'દેવોને જીતીને' એમ પોતાની (સત્યભામાની) ઇચ્છાથી ગરુડને કરેલી પ્રેરણાથી જણાય છે. સ્વર્ગનોજ સ્ત્રી ભોગ કરે, તે સ્ત્રીઓનું ઇચ્છેલું હોય છે, તેથી 'વજ્ર આયુધવાળાની સ્ત્રીને યોગ્ય' એમ કહેલું છે. વજ્ર આયુધવાળા ઇન્દ્રની **वल्लभा** સ્ત્રી ઇન્દ્રાણી, તેને યોગ્ય પારિજાત વિગેરે (લઈ આવેલ). ૩૭

એવી રીતે આ લોકના અને પરલોકના ભોગ એક સાથે (સ્ત્રીઓ) ભોગવતી એમ કહ્યું. પુરુષોના તો પરલોકના (ભોગ) કહેલ ન હોવાથી, સત્યભામા વિગેરે પેઠે ભેગા કરીને ભોગ કરવાનું અસંભવિત હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (પુરુષોના) પરલોકના (ભોગ) જૂદા કહે છે :-

यद्बाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो यदुप्रवीरा ह्यकुतोभया मुहुः ॥
अधिक्रमन्त्यंघ्रिभिराहृतां बलात्सभां सुधर्मां सुरसत्तमोचिताम् ॥ ३८ ॥

જેમના બાહુરૂપ દંડની શ્રેષ્ઠતા ઉપર નભનારા ઉત્તમ યાદવો, કોઇપણ તરફથી ભય વિનાના થઇ, બલથી આણેલી ઉત્તમ દેવોને યોગ્ય સુધર્મા સભાનું વારંવાર પગોથી આક્રમણ કરે છે. ૩૮

---

૧ 'બીજું' એટલે ભોગ પ્રકારનું વિગેરે (प्र)

૨ જેમની સેવા કરતી તે વિષય એટલે ભગવાન

તું ના ભાયડો થઇને સંબંધ ન કરવા યોગ્ય (સ્ત્રી) સાથે તેં સંબંધ કર્યો? કામને વશ થઇને સંબંધ ન કરવા યોગ્ય (સ્ત્રી) સાથે સંબંધ કર્યો? અથવા સંબંધ કરવા યોગ્ય (સ્ત્રી)નું 'असत्कृताम्' અપમાન કરીને સંબંધ ન કરવા યોગ્ય સ્ત્રી સાથે સંબંધ કર્યો? શત્રુથી પરાજય થાય તે પણ આ (મુંઝવણ)નું કારણ હોવાથી ઉત્તરાર્ધથી તે કહે છે, આ (કારણ) ઉપર કહેલા એમાંથી એકે પ્રકારનું ન હોવાથી 'अथ' એમ કહેલું છે. 'नोत्तमैः' (શબ્દમાં) 'न' સાથે ('उत्तमैः' શબ્દનો) સમાસ છે. 'સમાન નહીં તેવા' એટલે અધમ. (તારી) સમાન અથવા (તારાથી) અધમ (પુરુષો)થી (તારો) પરાજય થયો છે? એવો અર્થ છે. ૪૨

ભિખારીઓને અથવા બાલકોને મિષ્ટાન્ન વિગેરે આપ્યા વિના ભોજન કરવાથી પણ એમ (મુંઝવણ) થાય છે, તેથી (તે) લૌકિક કાર્ય સંબંધી નીચેના શ્લોકથી શંકા કરે છે :-

अपिस्वित्पर्यभुंक्थास्त्वं सम्भोज्यान् वृद्धबालकान् ॥
जुगुप्सितं कर्म किञ्चित्कृतवांश्च यदक्षमम् ॥ ४३ ॥

સારી રીતે જમાડવા યોગ્ય વૃદ્ધ અને બાલકોને તજી તેં ભોજન કરેલું છે? અને જે સહન થઇ ન શકે તેવું કોઇપણ નિંદા કરાવે તેવું કર્મ તેં કરેલ છે? ૪૩

'(पर्यभुंक्थाः' શબ્દમાંનો) 'परि' ઉપસર્ગ તજવાના અર્થવાળો છે. સારી રીતે ભોજન કરાવવા યોગ્ય વૃદ્ધ અને બાલકોને તજીને તેં ભોજન કરેલું છે શું?, કારણ કે તેઓ સારી રીતે જમાડવા યોગ્ય છે. 'भोज्या वृद्धबालकान्' એવો પાઠ હોય ત્યારે 'भोज्याः' એટલે (ભોજન કરાવવા યોગ્ય) સ્ત્રીઓ. અથવા 'सम्भोज्य' (લેવું). 'પદના આરંભમાં અથવા અંતે વિભાગ કરતાં (દીર્ઘનો હ્રસ્વ લેવો)' એ ધોરણે હ્રસ્વ (સ્વર) લેવો. અથવા (ભોજન કરાવવા યોગ્ય) आवृद्धबालकान् વૃદ્ધથી આરંભી બાલક સુધીઓના (ને તજી ભોજન કરેલું છે?) બીજું પણ जगुप्सितं પાછલથી નિંદા કરાવે તેવું અને 'अक्षमम' પાછલથી સહન ન થઈ શકે તેવું (કર્મ કરેલ છે?) ૪૩

નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય કારણનું અનુમાન કરે છે :-

कच्चित्प्रेष्ठतमेनाऽथ हृदयेनात्मबन्धुना ॥
शून्योऽसि रहितोऽनित्यं मन्यसे तेऽन्यथा न रुक् ॥ ४४ ॥

સર્વથી અધિક પ્રિય, આત્માના રૂપથી બંધુ, અંતર્યામી વિનાનો થએલો તું નિરાશ થએલો છે, અને (પોતાને) અનિત્ય માને છે? તેમ ન હોય તો તને દુઃખ ન થાય ૪૪

(તું) ભાયડાને (કોઇ) નિર્દય (પુરુષોએ) શબ્દ વિગેરે અમંગલોથી પ્રહાર કરેલ છે? આશા માટે જેનું વચન આપેલ હોય તે યોગ્ય (પદાર્થ) માનનારને (તેં) આપેલ નથી? ૪૦

'**अभावैः**' એટલે સ્નેહ વિનાના નિર્દય પુરુષોએ (શબ્દો વિગેરેથી) અથવા '**अमङ्गलैः**' ગાળો આપીને (પ્રહાર કરેલ છે?). '**आदि**' 'વિગેરે' શબ્દથી *પાંચે કહેલ છે. હવે ઉત્તરાર્ધથી અધર્મ (કર્યા)નો વિચાર દર્શાવે છે. 'આશા માટે જેનું વચન આપેલ' (તે આપેલ નથી?) 'છંદમાં વારંવાર (વિભક્તિનો ભેદ હોય છે)' '**बहुलं छंदसि**' સૂત્ર પ્રમાણે ('**आशया**' શબ્દમાં) ચોથીને બદલે ત્રીજી વિભક્તિ (યોજેલી છે). 'હું આપીશ' એવી આશા થાય તે માટે જેને વચન આપેલું હોય તે આશાનો ભંગ કરનારૂં ન આપવાનું કાર્ય, 'સર્વ ઇચ્છેલું આપેલું પસંદ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ હરનારૂં થાય છે. ૪૦

દાન* અને શરણે આવેલાનું રક્ષણ* ક્ષત્રિયનું મુખ્ય (કાર્ય) છે. શરણે આવેલાઓમાં પણ તેં આમનું (નીચેના શ્લોકમાં કહેલાનું) રક્ષણ નથી કર્યું? એમ કહે છે :-

कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं गां वृद्धं रोगिणं स्त्रियम् ॥
शरणोपसृतं सत्त्वं नात्याक्षीः शरणप्रदः ॥ ४१ ॥

શરણ આપનારે તેં શરણે આવેલ બ્રાહ્મણ બાલક ગાય વૃદ્ધ (પુરુષ) રોગી સ્ત્રી તથા પ્રાણીનો ત્યાગ કર્યો નથી ને? ૪૧

બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીઓનું સર્વ અવસ્થાઓમાં પાલન કરવું જોઇએ. બીજા વૃદ્ધ (પુરુષો), બાલકો, રોગી, અને બીજાં પણ હરણ વિગેરે પ્રાણી (શરણે આવેલ હોય તેનો) '**नाऽत्याक्षीः**' તેં ત્યાગ નથી કર્યોને? બીજાઓથી (તેમને) પીડા થતી હોય ત્યારે તેમને તે (પીડા)માંથી છોડાવ્યા નથી? એવો અર્થ છે. ૪૧

નીચેના શ્લોકમાં ઉત્તમ ધર્મ ન હોવાનું કહે છે :--

कच्चित्त्वं नाऽगमोऽगम्यां गम्यां वाऽसत्कृतां स्त्रियम् ॥
पराजितो वाऽथ भवान् नोत्तमैर्नासमैः पथि ॥ ४२ ॥

તેં ભાયડાએ સંબંધ ન કરવા યોગ્ય (સ્ત્રી) સાથે સંબંધ કર્યો છે? અથવા સંબંધ કરવા યોગ્ય (સ્ત્રી)નો તિરસ્કાર કર્યો છે? અથવા માર્ગમાં ઉત્તમ નહીં (અને) સમાન નહીં તેવાથી તારો પરાજય થયો છે? ૪૨

---

* પાંચે ઇંદ્રિયોના કાર્યો, એવો અર્થ જણાય છે.

* દાન સંબંધી પ્રશ્ન શ્લોક ૪૦માં કર્યો, રક્ષણ સંબંધી પ્રશ્ન આ શ્લોકમાં કરે છે.

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય પંદરમો

एवं चतुर्दशे हेतुं सम्भाव्याऽथ विनिश्चयात् ॥

कृतकार्यः शास्त्ररीत्या मुक्तोऽभूदिति वर्ण्यते ॥ १ ॥

એવી રીતે ચૌદમા (અધ્યાય)માં કારણનો વિચાર કરી પછી નિશ્ચય થતાં કાર્ય કરીને શાસ્ત્રની રીતે (યુધિષ્ઠિર) મુક્ત થયો એવું વર્ણન (પંદરમા અધ્યાયમાં) કરવામાં આવે છે. કા. ૧

भार्याभ्रातृभिरत्रैव सहितो मुक्तिमेयिवान् ॥

पञ्चदशे महाराजः कृष्णभक्त्येति रूप्यते ॥ २ ॥

મહારાજાએ પત્ની અને ભાઈઓ સાથે શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિથી મુક્તિ[1] પ્રાપ્ત કરી એમ અહીં પંદરમા (અધ્યાય)માંજ કહેવામાં આવશે. કા. ૨

प्रेमोपकारज्ञानानि जिष्णौ राजार्थमाह हि ॥

एनं दृष्ट्वैव राजाऽपि तथैवाभूद्यतः परः ॥ २ ॥

અર્જુનમાં પ્રેમ ઉપકાર અને જ્ઞાન રાજા (યુધિષ્ઠિર) માટે કહેલાં[2] છે. આ (અર્જુન)ને જોઈનેજ રાજા પણ તેવો (તેના જેવો)જ થયો, કારણ કે ઉત્તમ (ભક્ત) હતો. કા. ૩

આરંભમાં અર્જુનને (ભગવાન ઉપરના) પ્રેમને લીધે થએલી ચિંતા પહેલા ત્રણ શ્લોકથી કહે છે :–

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :–

एवं कृष्णसखः कृष्णो भ्रात्रा राज्ञा विकल्पितः ॥

नानाशङ्कास्पदं रूपं कृष्णविश्लेषकर्शितः ॥ १ ॥

शोकेन शुष्यद्वदनहृत्सरोजो हतप्रभः ॥

विभुं तमेवानुध्यायन्नाशक्नोत्प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥

શ્રીકૃષ્ણનો સખા, જેના વિષે ભાઇ રાજા યુધિષ્ઠિરે એવી રીતે જૂદી જૂદી શંકાઓની સ્થિતિવાળી મૂર્તિ હોવાનો સંશય

---

૧ 'આ લોકને તરી જઇને સ્ત્રી સાથે પશુ સાથે સ્વર્ગલોકમાં જાય છે,' એ વાક્ય પ્રમાણે પરિકર સાથે (યજ્ઞ કરનાર) યજમાનને સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અહીં ભક્તિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું કહેલ છે (પ્ર)

૨ 'કહેલાં છે', સૂતે કહેલાં છે (પ્ર)

हृत् હૃદયમાં अयते પ્રવેશ કરે છે તે 'हृदयः' એટલે અંતર્યામી. 'अथ' શબ્દ પહેલાં (કહેલા તર્કો) સાચા ન હોવાનું જણાવવા (યોજાએલ છે). આત્માના રૂપથી બંધુ, रहितः તેવા વિનાનો થએલો તું નિરાશ છે. (પોતાને) અનિત્ય માને છે, કારણ કે આત્મા (જીવ) જાય ત્યારે દેહની સ્થિતિ ન રહેવાનું સદાનું છે. (તને) ઘણો શોક થવાનું આજ કારણ છે. તેમ ન હોય તો તને દુઃખ ન થાય. બીજા કોઈ વિવેક વગરનાને જેવા તેવાથી પણ ચિંતા થાય, તારી (ચિંતાનું) તો આજ કારણ છે, એવો અર્થ છે. ૪૪

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રી વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો ચૌદમો અધ્યાય સમાપ્ત.

કરેલો, જે શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી દુબળો થએલો, શોકથી જેનું મુખ અને હૃદયકમલ સૂકાએલાં હતાં. (અને) જેની કાંતિ નાશ પામેલી હતી તેવો કૃષ્ણ તેજ શક્તિમાનનું ધ્યાન કરતાં ઉત્તર આપી શકયો નહી ૧–૨

એવી રીતે જૂદી જૂદી શંકાઓની સ્થિતિવાળી મૂર્તિ હોવાનો સંશય કરાએલો હોવા છતાં **कृष्णः** અર્જુન (ઉત્તર આપી શકયો નહીં, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (તે) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સખા હતો, કારણ કે સખિ (મિત્ર શ્રી કૃષ્ણ)નાં સ્મરણથીજ દુઃખી થએલો અથવા આ (અર્જુન) દ્વારા[3] ભગવાન આ બધાને ખેંચી લેવા આવેલા છે એમ (જણાવવા) (અર્જુન માટે) 'કૃષ્ણ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથીજ તે શ્રીકૃષ્ણનો સખા છે. જો તેમ ન હોત, તો [4]ત્યાંથીજ જવું યોગ્ય થાત. 'અર્જુન સાથે બધા (ઇંદ્રિપ્રસ્થ જજો' (૧૧–૩૦–૪૮) એવું ભગવાનનું વાકય હોવાથી પણ [5]ત્યાંથીજ જવું યોગ્ય હતું. 'ત્યાંસુધી તમે રાહ જૂઓ' (૧–૧૩–૪૯) એ નારદનું વાકય પણ સત્ય [6]થાત, અને 'ઉત્તમ યાદવ અને કૌરવ (ભૂમિનો ભાર ઉતારવા હમણાં પૃથ્વી ઉપર અવતરેલા છે)' (૪–૧–૫૯) એ (પણ સત્ય થાત)[7] (અર્જુનની આવી) અવસ્થા પ્રકટ કરી તે તો (તેને) વિશ્વાસ રહે [8]તે માટે ભગવાનેજ (કરેલી) લીલા છે. તેમ ન (કર્યું) હોત, તો

---

૩ ભગવાન જનાર્દન અને કાલરૂપ હોવાથી મુક્તિ સમયે અને દેહ તજવામાં તેમની જરૂર હોવાથી 'સખિ' શબ્દનો અર્થ સાથે હોવાનું કરી, આ કહેલ છે. 'કૃષ્ણના સખા' એટલે કૃષ્ણ સાથેના, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૪ જો ભગવાન સાથે અર્જુન આવેલ ન હોત, તો પહેલાં (ગીતામાં) કહેલ ઉપદેશનું અત્યારે સ્મરણ કરે તેમ તે વખતે પણ થઇ શકત, તેથી ત્યાં (દ્વારકામાં) જ દેહનો ત્યાગ કરત (પ્ર)

૫ 'વજ્ર વિગેરેને ઇંદ્રપ્રસ્થ અર્જુન લઇ જાય તેવી ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી દ્વારકામાં દેહત્યાગ તે કરી શકત નહીં' એમ કહેવામાં આવે, તો તે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાંજ દેહત્યાગ કરી શકત, પરંતુ હસ્તિનાપુર ન આવત (પ્ર)

૬ 'બાકીનું કામ કરી ભગવાન આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાનું નારદે યુધિષ્ઠિરને કહેલું. મુસલ સંબંધી કાર્યજ બાકી રહેલું એમ સ્વીકારીએ તો પણ તે થઇ ગએલું હોવાથી તે વાકય ખોટું ઠરે, (પણ અર્જુનમાં પ્રવેશ કરી શ્રી કૃષ્ણ પણ આવ્યા છે એમ માનવાથી તે પણ સત્ય થાય) (પ્ર)

૭ અશ્વિનીકુમારો પેઠે નર અને નારાયણ સદા સાથે રહેતા હોવાથી આ વાકય પણ સત્ય થાય (પ્ર)

૮ 'સર્વત્ર ભગવાનનાં તેજથીજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે' એવો અર્જુનને વિશ્વાસ થાય તે માટેજ ભગવાને કરેલી આ લીલા છે (પ્ર)

ભગવાન અધૂરૂં કાર્ય કરનારા થાત[૯] (ગણાત), અને અર્જુનના તેજ સંબંધી શોક [૧૦]અયોગ્ય થાત. તેથીજ[૧૧] શ્રી કૃષ્ણજ અર્જુનમાં પ્રવેશ કરીને આવેલા છે તેથી યુધિષ્ઠિરની મુક્તિ (થાય તે) યોગ્ય છે. ઉપર કહેલી જૂદી જૂદી શંકાઓની મૂર્તિ હોવા સંબંધી (અર્જુન વિષે) સંશય કરેલો. અથવા (તે શંકાઓની) મૂર્તિજ અર્જુન છે, અથવા (અર્જુન) ઉત્તર આપી શકયો નહીં, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે.

શ્રીકૃષ્ણનો જે 'विश्लेषः' વિયોગ અથવા **विशेषेण** ઘણોજ **श्लेषः** સંબંધ, તેનાથી **कर्शितः** દુબળો થએલો. (આ વિશેષણથી) ઉત્તર ન આપવામાં જણાઈ આવે તેવું કારણ કહ્યું '**शोकेन**' શોકથી '**शुष्यत्**' સૂકાતું હતું '**हृत्सरोजं**' હૃદયરૂપ કમલ અને '**वदनसरोजं**' મુખ કમલ જેનું તેવો, (અને) તેથીજ નાશ પામેલી કાંતિવાળો (અર્જુન થએલો), કારણ કે અંદરના તાપથી બહારની કાંતિનો નાશ (થયાનું) જોવામાં આવે છે. (યુધિષ્ઠિરને) આપવાનો ઉત્તર અને (ભગવાનનું) ધ્યાન એક સાથે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં, તેમનુંજ ધ્યાન ધરતાં ઉત્તર આપી શકયો નહીં, તેનું કારણ 'શક્તિમાન' શબ્દથી (જણાવેલું છે), કારણ કે ઉત્તરના કરતાં જેમનું ધ્યાન ધરતો હતો તે શક્તિમાન છે. ૧-૨

શોક સાથેનું ધ્યાન થતું હતું, તેથી શોકને દૂર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ॥
परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥
सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥
नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥

ઘણા પ્રયાસથી શોકને રોકી, બે નેત્રને હાથથી સ્વચ્છ કરી ઇંદ્રિયોથી પરથી આવિષ્ટ થએલા અને પ્રેમથી થએલ ચિંતાથી આકુલ થએલાએ સારથિપણું વિગેરેમાં થએલ સખ્ય મૈત્રી અને સૌહૃદનું સ્મરણ કરતાં આંસુઓથી ગદ્ગદ વાણીથી મોટાભાઇ રાજાને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ૩-૪

---

૯ જો ભગવાન તેવી લીલા ન કરે તો અર્જુનને ગર્વ થવાથી તેની મુક્તિ ન થાય, અને તેથી ભગવાનનું કાર્ય અધુરૂં રહે (प्र)

૧૦ અર્જુનને અહંકાર થાત તો તેને પોતાના તેજ સંબંધી જે શોક થયો તે અયોગ્ય થાય. તેથી ભગવાનનાં તેજથીજ સર્વ કાર્ય થાય છે એવો તેને વિશ્વાસ રહે તે માટેજ ભગવાને એવી લીલા કરેલી (प्र)

૧૧ 'તેથીજ' એટલે ઘરમાં આસક્ત થએલા હોવા છતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની હોવાથીજ (प्र)

શોક તો સ્મરણ કરાવનારો છે, તેથી સ્મરણ થતું હોય ત્યાંસુધી શોક દૂર કરી શકાય નહીં; છતાં પણ તેવા ગુણવાળા* ભગવાનને તે ગુણોથી જૂદા કરી, પહેલાનાં ગુણો સાથે યોજી શોક દૂર કર્યો, તેથી 'ઘણા પ્રયાસથી' એમ કહેલું છે. 'शुच:' 'શોક' એટલે શોકના આંસુઓ. (દેહની) અંદર નીકળતા, (તેમને) ત્યાંજ રોકી રાખ્યા. નેત્રમાંથી આવેલાને તો હાથથી 'आमृज्य' 'આ' સર્વ તરફથી 'मृज्य' સ્વચ્છ કરી (કહ્યું). એમ કર્યું ત્યારે ઉપર કહેલા ગુણો યોજવાથી ભૂતકાલ સાથેના 'પરોક્ષ' શબ્દથી ઓળખાતા ભગવાને) અર્જુનની અંદર પ્રવેશ કર્યો એમ 'પરોક્ષથી (આવિષ્ટ થએલા)' શબ્દથી કહેલું છે, 'ઈંદ્રિયોથી પર (ઉત્તમ)' તે 'પરોક્ષ'. પોતાની [1]ઇચ્છાથીજ પહેલાં ઈંદ્રિયોથી જણાતા હોવા છતાં, હમણાં (તેવી) ઈચ્છા[1] ન હોવાથી પરોક્ષજ (રહ્યા). તેમનાથી सन्नद्धः આવિષ્ટ થએલો, સારી પેઠે લોઢાનો ગોળો અગ્નિના સંબંધવાળો થાય તેમ (તેમના) સંબંધવાળો થયો. આથી અંદર કહેવાનું બલ (પ્રાપ્ત થયાનું) કહ્યું. પહેલાં પ્રવેશ કરેલી ભક્તિએ પણ પોતાનું કાર્ય કર્યું એમ 'પ્રેમથી થએલ ચિંતાથી આકુલ થએલાએ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'प्रणयेन' પ્રેમથી જે 'औत्कण्ठ्यं' ઉંચું ગએલ કંઠપણું, કંઠપણાંનો અભાવ, કંઠનું બંધ થવું એવો અર્થ છે. તેનાથી 'कातर:' ક્યારે હું કહીશ એમ આકુલ થયો ૩.

ભગવાન કહે છે કે કહેવું જોઇએ. ભક્તિ કહે છે કે ન કહેવું. આમ થતાં ભગવાનનું સ્મરણ ઘણું બલવાન હોવાથી, ભક્તિનાં કારણરૂપ ભગવાનનાં સ્મરણથી ભગવાન પુષ્ટ થતાં, તેમના તેજથી કંઠનું બંધ થવું અટકી પડતાં, નીકળેલાં આંસુથી કંઠ ગદ્ગદ થઇ. તેનું વ્યાખ્યાન પહેલાં† કરેલું છે. પછી ભક્તિને દૂર કરી, ભગવાનનો સ્વીકાર કરી, (ભગવાનના) પહેલાંના ગુણોના સંબંધને લીધે તેમનું સ્મરણ કરતાં (મોટાભાઇને) કહ્યુ એમ ચોથા શ્લોકથી કહે છે.

'સખ્ય' એટલે સરખા સ્વભાવ અને સરખી પરાયણતા. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોય તે છૂપું રાખવું, ગુણ પ્રકટ કરવા, આપત્તિમાં પડેલાનો ત્યાગ ન કરવો વિગેરે ગુણોવાળું હોવું તે મૈત્રી. સારથિપણું વિગેરેમાં ભગવાને (આ) બે કરેલાં, અને 'સૌહૃદ્' એટલે સારા હૃદયનો ભાવ, સત્પુરુષોના જેવું કૃત્ય અથવા બંધુનું કૃત્ય. આ પણ ભગવાને પ્રકટ કરેલ. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સ્વામીપણું

---

* તેવા ગુણવાળા એટલે શોક કરાવે તેવા ગુણવાળા – સ્વધામ પધારેલા, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'ભગવાન નિત્ય અને વ્યાપક છે, એવો અર્જુનને અનુભવ હોવાથી તેને ભગવાન પરોક્ષ ન થાય છતાં કેમ પરોક્ષ કહેલ છે?' તેથી આ કહેલ છે. પહેલાં પ્રત્યક્ષ થવાની ઇચ્છા હતી હવે પરોક્ષ થવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેમ કહેલ છે) એવો અર્થ છે (પ)

† ૧-૧૧-૫ ઉપરના સુબોધિનીમાં.

અને ગુરુપણું (પ્રકટ કરેલાં). 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી સાહાય્ય કરવાપણું, સેવા, દૂતપણું, યુદ્ધભૂમિમાં અનુસરવું વિગેરે (કહેલાં છે. જૂદું જૂદું સ્મરણ થાય તે માટે સમાસ કરેલો નથી. 'આ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તેવા પ્રકારનું વાણીથી (કહ્યું), પણ અભિનયથી કહેલ નથી. શોક હોય ત્યારે તે (અભિનય કરવાનું) પણ સંભવતું હોવાથી (વાણીથી કહ્યું એમ કહેલ છે). ૪

રાજાએ બે પૂછેલ (૧) યાદવોની કુશલતા અને (૨) અર્જુનના શોકનું કારણ. તે પૈકી શોકનું કારણ નજીકમાં (પૂછેલું) હોવાથી, અને ભક્તિ તિરોહિત થએલી હોવાથી, તે (શોકનું કારણ જ નીચેના શ્લોકથી આરંભી 'ભસ્મમાં હોમેલા, ઠગને પ્રસન્ન કરવા વાપરેલ (અને) ખરાબામાં વાવેલા પેઠે' (શ્લોક ૨૧) સુધીથી કહે છે :–

॥ अर्जुन उवाच ॥ અર્જુન કહે છે :–

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ॥
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥

હે મહારાજા! બંધુરૂપ હરિથી હું વિખુટો પડેલ છું. જેથી દેવોને વિસ્મય પમાડનારૂં મારૂં ઘણું તેજ નાશ પામેલું છે. ૫

ભગવાનથી વિખૂટા પડેલાની મારી આ સ્થિતિ થઇ છે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી વિખૂટા થવાનો ખાસ ગુણ કહે છે. 'પરમ કૃપાલુ ભગવાન કેમ વિખૂટો કરે? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હરિ' એમ કહેલું છે. તે સર્વ દુઃખ હરનારા છે. જો હમણાં અર્જુનનું તેજ હરે નહીં, તો યાદવોની પેઠે કાલને લીધે આ પણ ઉદ્ધત થતાં સર્વનાશ થાય. આની મુક્તિ ન થાય. તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવા તેજ હરી લીધું, એવો અર્થ છે 'તેજ હરવાના કારણરૂપ પાસે રહેવાનું કેમ કરેલ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બંધુરૂપ' એમ કહેલું છે. બંધુરૂપ આનું છે તે મામાના પુત્ર જેવા બંધુરૂપ. તેથી લૌકિક વ્યવહારથી સમીપ ગયો ત્યારે તેજ હરી લીધું, એવો અર્થ છે. 'તેજ હતું ત્યારે પણ દેવો રક્ષણ કરનાર હતા, તેથી આ (તેજ જવા)થી શું હાનિ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'દેવોને વિસ્મય પમાડનારૂં' એમ કહેલ છે. દેવોને (મારૂં તેજ વિસ્મય પમાડે તેવું હતું. '(ઓછું થઇ) થોડું રહેલું છે તેથી ભય નથી' એમ કહે, તેથી 'ઘણું' એમ કહેલું છે. (ઘણું નાશ પામેલું છે). ૫

'તેજ ગયું તો પણ મંત્રો વિગેરે હોવાથી તને શું ચિંતા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ॥
उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥

જેના એક ક્ષણના વિયોગથી લોક અપ્રિય દેખાય છે, કારણ કે પ્રાણ વિનાના આ મડદાં જેવો કહેવાય છે ૬.

જે તેજના એક ક્ષણના વિયોગથી સઘળોએ લોક અપ્રિય દેખાય છે. અપ્રિય છે દર્શન જેનું તેવો (થયો છે). તેજ જતાં જગત્ જોવું પણ ગમતું નથી. (તો પછી) ભૂખ ન હોય ત્યારે અન્નની પેઠે, કામ ન હોય ત્યારે કામિનીની પેઠે મંત્ર વિગેરેનું શું (પ્રયોજન)? તેજ વગરનો આ મારા જેવો પુરુષ **उक्थेन** પ્રાણથી રહિત થએલ છે, કારણ કે પ્રાણનું કાર્ય બલ છે તે તો જતુંજ રહ્યું. તે જતાં વૃક્ષ વિગેરે પેઠે પ્રાણ કાંઇ ઉપયોગનો નથી, એવો અર્થ છે. વળી લોકની દૃષ્ટિથી પણ હું તેવોજ થએલો છું. તે 'મડદાં જેવો કહેવાય છે' શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ મડદાં (વિષે) લોકો કહે છે કે આને અહીં રાખવું નથી, બાળી નાખવું, નાશ કરવો; તેમ મારા જેવા માણસને પણ લોકો કહે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે તેજ જવાથી હું મરેલા જેવોજ થયો છું, એમ કહ્યું. ૬

'આ વિખૂટા થશે એમ જાણ્યું હતું તો સખ્ય કેમ કર્યું', અને શાસ્ત્રથી તે ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી હમણાં જ વિખૂટા થયા છે, પહેલાં થયા ન હતા, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી 'તે ભૂમા પુરુષથી હું આજે વિખૂટો થયો છું' (શ્લોક ૧૩) સુધીથી કહે છે:–

गुणस्वभावभेदेन कृष्णेनोपकृता वयम् ॥
गुणैस्तु नवधा योगात् स्वभावेन त्रिधा पुनः ॥४॥

ગુણો અને સ્વભાવના ભેદથી શ્રીકૃષ્ણે અમારા ઉપર ઉપકાર કરેલ છે. ગુણોથી તો (પરસ્પરના) સંબંધથી[1] નવ પ્રકારે અને વળી સ્વભાવથી[2] ત્રણ પ્રકારે (ઉપકાર કરેલ છે). કા. ૪

एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य साम्प्रतम् ॥
अवश्चयदितिह्येकं तेनान्यस्य च संक्षयः ॥५॥

એવી રીતે બાર પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ કૃતાર્થ કરીને હમણાં વિખૂટા થયા તેનો એક (શ્લોક) અને તે (વિખૂટા થવા)થી બીજા (તેજ) નો નાશ એકથી (કહેલ છે) કા. ૫

एवं चतुर्दशश्लोकैः पाण्डवेषु हरेर्गुणाः ॥
तावद्भिरेव स्वज्ञातैश्चतुर्दशगतिं ययुः ॥६॥

---

૧ સત્ત્વ, વિગેરે ગુણો એક બીજા સાથે ભેગા થતાં નવ ગુણો થાય છે (प्र)
૨ 'સ્વભાવ' એટલે અર્જુનની પ્રકૃતિ.

એવી રીતે ચૌદ શ્લોકોથી હરિના ગુણો પાંડવો પ્રતિ (તેમણે) પોતે જાણેલા તેટલા (ગુણો)થી જ ચૌદ પ્રકારના થયા છે. કા. ૬

તે પૈકી પ્રથમ સત્ત્વગુણના ભેદો કહેવા, રજોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણથી ભગવાને જે ઉપકાર કર્યો – રજોગુણના ભળવાથી દૂર રહેલાએ જે ઉપકાર કર્યો તેનું ફલ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ હોવાથી – તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ॥
तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ॥७॥

જેમના આશ્રયને લીધે સ્વયંવરના આરંભમાં દ્રુપદને ઘેર આવેલા કામને લીધે દુષ્ટ મદવાળા રાજાઓનું તેજ મેં ખરેખર હર્યું અને સજ્જ કરેલા ધનુષ્યથી મત્સ્યને વીંધ્યુ, અને કૃષ્ણા પ્રાપ્ત કરી (તે પુરુષથી હું વિખૂટો થયો છું શ્લો ૧૩) ૭

'અમે શ્રીકૃષ્ણના છીએ' એવા સારી રીતના આશ્રયથી (તેજ હર્યું), કારણકે ઇંદ્રિયોથી પરના આશ્રય વિના ઇંદ્રિયોથી જણાય નહીં તેવા પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. આપણે એકચક્ર નગરમાંથી નીકળી જઇને ત્યાં દ્રુપદના ઘેર સ્વયંવરમાં) બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપથી રહેલા ત્યાં દ્રૌપદીના સ્વયંવરના આરંભમાં દેખાય નહીં તેવા રાધાવેધની પ્રતિજ્ઞા આપણે પ્રાપ્ત થઇએ તે માટે જ ભગવાને કરેલી, ત્યારે આપણું તેજ પ્રકટ થાય તે માટે ભગવાનેજ સર્વ (રાજાઓ) ને બોલાવેલા. તે સમયે તેમની કૃપાથી ત્રણ પ્રાપ્ત થયાં. (૧) તે (રાજાઓ)નું તેજ (૨) (વિંધવાના) નિશાનનું જ્ઞાન અને (૩) દ્રૌપદી. તેનું નામ 'કૃષ્ણા' હોવાને લીધે પોતાનાં નામની સમાન માનતાં તેમણે આપણે મિત્રો સાથે તેનો સંબંધ કરાવ્યો. અને ઇંદ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવાં (મત્સ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું), અને તે (રાજા)ઓનું તેજ પોતાનું હોવાથી તે પણ (આપ્યું). તેથી પહેલાં તેમણેજ તેજ આપેલું. છેવટે તેમણે જ હરી લીધું. તેથી તેજ હતું ત્યારે સર્વ (હતું), અને (તે) હરી લેવાથી સર્વનો નાશ થયો. (આ) સ્વયંવરના આરંભમાં થયું), કારણકે તે સમયે સર્વ ભેગા થાય.

'પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાનનો આશ્રય થયો, ત્યારે પ્રાણીઓનું અનિષ્ટ કેમ કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કામને લીધે દુષ્ટ મદવાળા' એમ કહેલું છે. કામને લીધે દુષ્ટ હતો મદ જેઓનો તેવાં (રાજાઓ હતા). તેથી તેઓનું તેજ હરતાં (તેમના) દોષરૂપ મદ હરીને તેમના ઉપર ઉપકારજ કરેલો છે. 'खलु' 'ખરેખર' શબ્દથી (આમાં) રાજા (યુધિષ્ઠિર)ની સંમતિ (જણાવેલી છે), 'અને વીંધ્યું'–એટલે જાણ્યું અને વીંધ્યું. ધનુષ્ય સજ્જ કરવાનું પણ જાણ્યુ. તેથી 'સજ્જ કરેલા' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થનું સ્થાન (પણ પ્રાપ્ત કર્યું') ૭

સત્ત્વ સાથે ભળેલા સત્ત્વથી થએલો ઉપકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदामिन्द्रश्च सामरगणं तरसा विजित्य ॥
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥८॥

જે સમીપ હોવાને લીધે ઇન્દ્રને દેવોના સમૂહ સાથે ઝડપથી જીતીને અગ્નિને ખાંડવ આપ્યું, મયે જેમાં અદ્‌ભુત કારીગરી અને માયા કરેલી તે સભા પ્રાપ્ત કરી, અને તમારા યજ્ઞમાં દિશાઓમાંથી રાજાઓ ભેટો લઈ આવેલા. (૮)

સત્ત્વના (સાથે સત્ત્વ) ભળવાથી ભગવાન સમીપ હોવાનું થયું. 'હું ક્યાં અને (મારૂં) તે કામ ક્યાં?' એવો વિચાર દર્શાવવા 'उ' શબ્દ યોજેલ છે. સર્વ ઔષધિ સાથે ખાંડવવન માગનાર અગ્નિને (આપ્યું). ઇન્દ્રનું વન હોવાથી તેને જીતીને (આપ્યું). રાજસૂય સભા જેમાં દુર્યોધનને મોહ થએલો તે સભા (પ્રાપ્ત કરી). ખાંડવવનમાં રહેલ મયના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું, તેથી પોતાના પ્રાણના બદલારૂપ સર્વ માયાથી ભરપૂર અને અદ્‌ભુત કારીગરીની રચનારૂપ કાર્ય (સભા) તેણે આપી. વિશ્વકર્મા કારીગરી જ જાણતો, મય તો માયા પણ (જાણતો). અહીં પણ ત્રણ પ્રાપ્ત થયાં (૧) દાન (કરવા)ની શક્તિ (૨) ગાંડીવ વિગેરે ઇન્દ્રનું તેજ અને (૩) સભા. પછી તમને પણ લાભ થયો એમ '(તમારા યજ્ઞમાં) દિશાઓમાંથી (ભેટ) લઈ આવ્યા' શબ્દોથી કહેલ છે. તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં 'बलिम' પૂજા એટલે ભેટરૂપ દ્રવ્ય (લઈ આવ્યા) ૮.

વચમાં (ઘુસાડી દીધેલો) સંબંધ વિનાનો નીચેનો શ્લોક છે, તેનું પણ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છેઃ-

यत्तेजसा नृपशिरोंघ्रिमहन्मखार्थमार्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ॥
तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते ॥९॥

જેમના તેજથી દશ હજાર હાથી જેટલા ધૈર્ય અને બલવાળા તમારા નાના ભાઇ આર્યે રાજાઓના મસ્તક ઉપર જેનો પગ હતો તેને યજ્ઞ માટે હણ્યો. તેણે પ્રમથનાથના યજ્ઞ માટે કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા. તેથી તેઓ તમારા યજ્ઞમાં ભેટ લાવેલા. ૯

જે ભગવાનના તેજથી 'नृपशिरोंघ्रिम' રાજાઓના મસ્તક ઉપર પગ હતો જેનો તે જરાસંધને તમારા યજ્ઞ માટે આર્ય મારા મોટા ભાઈ (અને) તમારા નાનાભાઇ ભીમ, (જે) 'गजायुतसत्त्ववीर्यः' દશ હજાર હાથીના ધૈર્ય અને બલવાળો છે તેણે હણ્યો, અને તે જરાસંધે 'प्रमथनाथमखाय' મહાભૈરવને બલિદાન કરવાના પ્રયોજનથી 'आहृताः' કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા. તેઓ છોડાવેલા

હતા, તેથી તમારા યજ્ઞમાં ભેટ 'अनयन्' લાવેલા. મારી પેઠે ભીમે પણ ભગવાન
સમીપ હોવાને લીધે (આ) શ્લોકમાં કહેલું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું, એવો અર્થ છે. ૯

તમોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણથી ઉપકાર કર્યો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે

क्रितवैः सभायाम् ॥
पत्न्यास्तवाऽधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरं
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥१०॥

જેમણે-તમારી પત્ની જેના યજ્ઞમાં કરેલા મહાભિષેકથી પ્રશંસા-
પાત્ર થએલા સુંદર અંબોડાનો સભામાં ઠગારાઓએ સ્પર્શ કરેલો
અને જે (તે અંબોડાને) વિખેરી મુખ ઉપર આંસુવાળી પગમાં
પડેલી – તેઓની સ્ત્રીઓને જેમણે મરેલા પતિથી છૂટા મૂકેલા
કેશવાળી કરી. ૧૦

રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલાનો તમોગુણથી નાશ (થવો) યોગ્ય છે, છતાં પણ
સત્ત્વગુણે તેનું દુઃખ (કાર્ય) કરનારની સ્ત્રીઓને આપ્યું. તેમ કરવાનું કારણ કહે
છે કે 'अधिमखे' રાજસૂય (યજ્ઞ)માં મહાભિષેક કરવાના આરંભમાં યજમાનની
પત્નીનો જે આ મહાભિષેક કર્યો, તેનાથી 'श्लाघिष्ठम्' આખી સભામાં પ્રશંસા-
પાત્ર અને 'चारु' મનોહર, લોક અને વેદમાં ઉત્તમ થએલ જે અંબોડો, તે
દોષવાળા જુગારમાં હોડમાં મૂકાએલ ન હોવા છતાં 'कितवैः' ઠગારાઓએ
હોડમાં મૂકેલ હોવાનું ગણાવી, ભીષ્મ વિગેરે જેમાં હતા તે સભામાં પાપ પ્રકટ
કરવા (તેનો) જેમણે સ્પર્શ કરેલો, તેમની સ્ત્રીઓને મરેલા પતિથી છૂટા મૂકેલા
કેશવાળી કરી. 'हतः' મરેલો છે 'ईशः' પતિ, તે મરેલા પતિથી 'विमुक्ताः'
છૂટા મૂકાએલા હતા 'केशाः' કેશ જેઓના તેવી (કરી). 'ભગવાનને એવું કરવાનું
શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વિખેરી મુખ ઉપર આંસુવાળી પગમાં
પડેલી' એમ કહેલું છે. દુષ્ટના સ્પર્શથી (અંબોડાને) દોષનો સંબંધ થવાથી, તે
(દોષ)નો નાશ કરવા ગાઢ ભક્તિવાળા હૃદયથી 'હા દ્વારકામાં વસનાર નાથ!'
એવા પ્રકારથી (ભગવાનનું) સ્મરણ કરતાં, તેજ સમયે સમીપ પધારેલા ભગવાનનાં
બીજાઓ ઘણા પાપી હોવાથી માત્ર દ્રૌપદીને જ દર્શન થયાં, (ત્યારે) દુષ્ટે
સ્પર્શ કરેલા અંબોડાને વિખેરી (ભગવાનના ચરણમાં) પડેલી જે મુખ ઉપર
આંસુવાળી તેની (પાસે)–ભગવાન તે સમયે દ્વારકાથી આવી તેની પાસે – ઉભા
રહ્યા. તેણે (દ્રૌપદીએ) પણ તેમને જોઇ, તેમના પગમાં પડી, આંસુ સાર્યાં. તેથીજ
'દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવામાં જે ત્વરા (કરી)' એ વાકય ઘટે છે. એવી રીતે છૂપી
રીતે પણ સદા સર્વ કાર્ય (ભગવાન કરે છે) એમ જાણવું. ૧૦

રજોગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથી જે ઉપકાર કર્યો, તે નીચેના શ્લોકથી

કરેલો, જે શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી દુબળો થએલો, શોકથી જેનું મુખ અને હૃદયકમલ સૂકાએલાં હતાં. (અને) જેની કાંતિ નાશ પામેલી હતી તેવો કૃષ્ણ તેજ શક્તિમાનનું ધ્યાન કરતાં ઉત્તર આપી શકયો નહી ૧–૨

એવી રીતે જૂદી જૂદી શંકાઓની સ્થિતિવાળી મૂર્તિ હોવાનો સંશય કરાએલો હોવા છતાં कृष्णः અર્જુન (ઉત્તર આપી શક્યો નહીં, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (તે) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સખા હતો, કારણ કે સખિ (મિત્ર શ્રી કૃષ્ણ)નાં સ્મરણથીજ દુઃખી થએલો અથવા આ (અર્જુન) દ્વારા[૩] ભગવાન આ બધાને ખેંચી લેવા આવેલા છે એમ (જણાવવા) (અર્જુન માટે) 'કૃષ્ણ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથીજ તે શ્રીકૃષ્ણનો સખા છે. જો તેમ ન હોત, તો [૪]ત્યાંથીજ જવું યોગ્ય થાત. 'અર્જુન સાથે બધા (ઇંદ્રપ્રસ્થ જજો' (૧૧–૩૦–૪૮) એવું ભગવાનનું વાક્ય હોવાથી પણ [૫]ત્યાંથીજ જવું યોગ્ય હતું. 'ત્યાંસુધી તમે રાહ જૂઓ' (૧–૧૩–૪૯) એ નારદનું વાક્ય પણ સત્ય [૬]થાત, અને 'ઉત્તમ યાદવ અને કૌરવ (ભૂમિનો ભાર ઉતારવા હમણાં પૃથ્વી ઉપર અવતરેલા છે)' (૪–૧–૫૯) એ (પણ સત્ય થાત)[૭] (અર્જુનની આવી) અવસ્થા પ્રકટ કરી તે તો (તેને) વિશ્વાસ રહે [૮]તે માટે ભગવાનેજ (કરેલી) લીલા છે. તેમ ન (કર્યું) હોત, તો

૩ ભગવાન જનાર્દન અને કાલરૂપ હોવાથી મુક્તિ સમયે અને દેહ તજવામાં તેમની જરૂર હોવાથી 'સખિ' શબ્દનો અર્થ સાથે હોવાનું કરી, આ કહેલ છે. 'કૃષ્ણના સખા' એટલે કૃષ્ણ સાથેના, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૪ જો ભગવાન સાથે અર્જુન આવેલ ન હોત, તો પહેલાં (ગીતામાં) કહેલ ઉપદેશનું અત્યારે સ્મરણ કરે તેમ તે વખતે પણ થઇ શકત, તેથી ત્યાં (દ્વારકામાં) જ દેહનો ત્યાગ કરત (પ્ર)

૫ 'વજ્ર વિગેરેને ઇંદ્રપ્રસ્થ અર્જુન લઇ જાય તેવી ભગવાનની આજ્ઞા હોવાથી દ્વારકામાં દેહત્યાગ તે કરી શકત નહીં' એમ કહેવામાં આવે, તો તે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાંજ દેહત્યાગ કરી શકત, પરંતુ હસ્તિનાપુર ન આવત (પ્ર)

૬ 'બાકીનું કામ કરી ભગવાન આવે ત્યાંસુધી રાહ જોવાનું નારદે યુધિષ્ઠિરને કહેલું. મુસલ સંબંધી કાર્યજ બાકી રહેલું એમ સ્વીકારીએ તો પણ તે થઇ ગએલું હોવાથી તે વાક્ય ખોટું ઠરે, (પણ અર્જુનમાં પ્રવેશ કરી શ્રી કૃષ્ણ પણ આવ્યા છે એમ માનવાથી તે પણ સત્ય થાય) (પ્ર)

૭ અશ્વિનીકુમારો પેઠે નર અને નારાયણ સદા સાથે રહેતા હોવાથી આ વાક્ય પણ સત્ય થાય (પ્ર)

૮ 'સર્વત્ર ભગવાનનાં તેજથીજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે' એવો અર્જુનને વિશ્વાસ થાય તે માટેજ ભગવાને કરેલી આ લીલા છે (પ્ર)

ભગવાન અધૂરૂં કાર્ય કરનારા થાત[૯] (ગણાત), અને અર્જુનના તેજ સંબંધી શોક [૧૦]અયોગ્ય, થાત. તેથીજ[૧૧] શ્રી કૃષ્ણજ અર્જુનમાં પ્રવેશ કરીને આવેલા છે તેથી યુધિષ્ઠિરની મુક્તિ (થાય તે) યોગ્ય છે. ઉપર કહેલી જૂદી જૂદી શંકાઓની મૂર્તિ હોવા સંબંધી (અર્જુન વિષે) સંશય કરેલો. અથવા (તે શંકાઓની) મૂર્તિજ અર્જુન છે, અથવા (અર્જુન) ઉત્તર આપી શકયો નહીં, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે.

શ્રીકૃષ્ણનો જે 'विश्लेष:' વિયોગ અથવા विशेषेण ઘણોજ श्लेषः સંબંધ, તેનાથી कर्शितः દુબળો થએલો. (આ વિશેષણથી) ઉત્તર ન આપવામાં જણાઈ આવે તેવું કારણ કહ્યું 'शोकेन' શોકથી 'शुष्यत्' સૂકાતું હતું 'हृत्सरोजं' હૃદયરૂપ કમલ અને 'वदनसरोजं' મુખ કમલ જેનું તેવો, (અને) તેથીજ નાશ પામેલી કાંતિવાળો (અર્જુન થએલો), કારણ કે અંદરના તાપથી બહારની કાંતિનો નાશ (થયાનું) જોવામાં આવે છે. (યુધિષ્ઠિરને) આપવાનો ઉત્તર અને (ભગવાનનું) ધ્યાન એક સાથે પ્રાપ્ત થએલ હોવા છતાં, તેમનુંજ ધ્યાન ધરતાં ઉત્તર આપી શક્યો નહીં, તેનું કારણ 'શક્તિમાન' શબ્દથી (જણાવેલું છે), કારણ કે ઉત્તરના કરતાં જેમનું ધ્યાન ધરતો હતો તે શક્તિમાન છે. ૧-૨

શોક સાથેનું ધ્યાન થતું હતું, તેથી શોકને દૂર કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः पाणिनाऽऽमृज्य नेत्रयोः ॥
परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयौत्कण्ठ्यकातरः ॥ ३ ॥
सख्यं मैत्रीं सौहृदं च सारथ्यादिषु संस्मरन् ॥
नृपमग्रजमित्याह बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ४ ॥

ઘણા પ્રયાસથી શોકને રોકી, બે નેત્રને હાથથી સ્વચ્છ કરી ઇંદ્રિયોથી પરથી આવિષ્ટ થએલા અને પ્રેમથી થએલ ચિંતાથી આકુલ થએલાએ સારથિપણું વિગેરેમાં થએલ સખ્ય મૈત્રી અને સૌહૃદનું સ્મરણ કરતાં આંસુઓથી ગદ્દગદ વાણીથી મોટાભાઇ રાજાને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું ૩-૪

---

૯ જો ભગવાન તેવી લીલા ન કરે તો અર્જુનને ગર્વ થવાથી તેની મુક્તિ ન થાય, અને તેથી ભગવાનનું કાર્ય અધુરૂં રહે (પ્ર)

૧૦ અર્જુનને અહંકાર થાત તો તેને પોતાના તેજ સંબંધી જે શોક થયો તે અયોગ્ય થાય. તેથી ભગવાનનાં તેજથીજ સર્વ કાર્ય થાય છે એવો તેને વિશ્વાસ રહે તે માટેજ ભગવાને એવી લીલા કરેલી (પ્ર)

૧૧ 'તેથીજ' એટલે ઘરમાં આસક્ત થએલા હોવા છતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવાની હોવાથીજ (પ્ર)

શોક તો સ્મરણ કરાવનારો છે, તેથી સ્મરણ થતું હોય ત્યાંસુધી શોક દૂર કરી શકાય નહીં; છતાં પણ તેવા ગુણવાળા* ભગવાનને તે ગુણોથી જૂદા કરી, પહેલાનાં ગુણો સાથે યોજી શોક દૂર કર્યો, તેથી 'ઘણા પ્રયાસથી' એમ કહેલું છે. 'शुचः' 'શોક' એટલે શોકના આંસુઓ. (દેહની) અંદર નીકળતા, (તેમને) ત્યાંજ રોકી રાખ્યા. નેત્રમાંથી આવેલાને તો હાથથી 'आमृज्य' 'આ' સર્વ તરફથી 'मृज्य' સ્વચ્છ કરી (કહ્યું). એમ કર્યું ત્યારે ઉપર કહેલા ગુણો યોજવાથી ભૂતકાલ સાથેના 'પરોક્ષ' શબ્દથી ઓળખાતા ભગવાને) અર્જુનની અંદર પ્રવેશ કર્યો એમ 'પરોક્ષથી (આવિષ્ટ થએલા)' શબ્દથી કહેલું છે, 'ઇંદ્રિયોથી પર (ઉત્તમ)' તે 'પરોક્ષ'. પોતાની [1]ઇચ્છાથીજ પહેલાં ઇંદ્રિયોથી જણાતા હોવા છતાં, હમણાં (તેવી) ઈચ્છા[1] ન હોવાથી પરોક્ષજ (રહ્યા). તેમનાથી सन्नद्धः આવિષ્ટ થએલો, સારી પેઠે લોઢાનો ગોળો અગ્નિના સંબંધવાળો થાય તેમ (તેમના) સંબંધવાળો થયો. આથી અંદર કહેવાનું બલ (પ્રાપ્ત થયાનું) કહ્યું. પહેલાં પ્રવેશ કરેલી ભક્તિએ પણ પોતાનું કાર્ય કર્યું એમ 'પ્રેમથી થએલ ચિંતાથી આકુલ થએલાએ' વિશેષણથી કહેલું છે. 'प्रणयेन' પ્રેમથી જે 'औत्कण्ठ्यं' ઉંચું ગએલ કંઠપણું, કંઠપણાંનો અભાવ, કંઠનું બંધ થવું એવો અર્થ છે. તેનાથી 'कातरः' ક્યારે હું કહીશ એમ આકુલ થયો ૩.

ભગવાન કહે છે કે કહેવું જોઇએ. ભક્તિ કહે છે કે ન કહેવું. આમ થતાં ભગવાનનું સ્મરણ ઘણું બલવાન હોવાથી, ભક્તિનાં કારણરૂપ ભગવાનનાં સ્મરણથી ભગવાન પુષ્ટ થતાં, તેમના તેજથી કંઠનું બંધ થવું અટકી પડતાં, નીકળેલાં આંસુથી કંઠ ગદ્ગદ થઇ. તેનુ વ્યાખ્યાન પહેલાં† કરેલું છે. પછી ભક્તિને દૂર કરી, ભગવાનનો સ્વીકાર કરી, (ભગવાનના) પહેલાંના ગુણોના સંબંધને લીધે તેમનું સ્મરણ કરતાં (મોટાભાઇને) કહ્યુ એમ ચોથા શ્લોકથી કહે છે.

'સખ્ય' એટલે સરખા સ્વભાવ અને સરખી પરાયણતા. છૂપું રાખવા યોગ્ય હોય તે છૂપું રાખવું, ગુણ પ્રકટ કરવા, આપત્તિમાં પડેલાનો ત્યાગ ન કરવો વિગેરે ગુણોવાળું હોવું તે મૈત્રી. સારથિપણું વિગેરેમાં ભગવાને (આ) બે કરેલાં, અને 'સૌહૃદ્' એટલે સારા હૃદયનો ભાવ, સત્પુરુષોના જેવું કૃત્ય અથવા બંધુનું કૃત્ય. આ પણ ભગવાને પ્રકટ કરેલ. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સ્વામીપણું

* તેવા ગુણવાળા એટલે શોક કરાવે તેવા ગુણવાળા – સ્વધામ પધારેલા, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'ભગવાન નિત્ય અને વ્યાપક છે, એવો અર્જુનને અનુભવ હોવાથી તેને ભગવાન પરોક્ષ ન થાય છતાં કેમ પરોક્ષ કહેલ છે?' તેથી આ કહેલ છે. પહેલાં પ્રત્યક્ષ થવાની ઇચ્છા હતી હવે પરોક્ષ થવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી તેમ કહેલ છે) એવો અર્થ છે (પ્ર)

† ૧-૧૧-૫ ઉપરના સુબોધિનીમાં.

અને ગુરુપણું (પ્રકટ કરેલાં). 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી સાહાય્ય કરવાપણું, સેવા, દૂતપણું, યુદ્ધભૂમિમાં અનુસરવું વિગેરે (કહેલાં છે. જૂદું જૂદું સ્મરણ થાય તે માટે સમાસ કરેલો નથી. 'આ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તેવા પ્રકારનું વાણીથી (કહ્યું), પણ અભિનયથી કહેલ નથી. શોક હોય ત્યારે તે (અભિનય કરવાનું) પણ સંભવતું હોવાથી (વાણીથી કહ્યું એમ કહેલ છે). ૪

રાજાએ બે પૂછેલ (૧) યાદવોની કુશલતા અને (૨) અર્જુનના શોકનું કારણ. તે પૈકી શોકનું કારણ નજીકમાં (પૂછેલું) હોવાથી, અને ભક્તિ તિરોહિત થએલી હોવાથી, તે (શોકનું કારણ જ નીચેના શ્લોકથી આરંભી 'ભસ્મમાં હોમેલા, ઠગને પ્રસન્ન કરવા વાપરેલ (અને) ખરાબામાં વાવેલા પેઠે' (શ્લોક ૨૧) સુધીથી કહે છે :-

॥ अर्जुन उवाच ॥ અર્જુન કહે છે :-

वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ॥
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥ ५ ॥

હે મહારાજા! બંધુરૂપ હરિથી હું વિખુટો પડેલ છું. જેથી દેવોને વિસ્મય પમાડનારૂં મારૂં ઘણું તેજ નાશ પામેલું છે. ૫

ભગવાનથી વિખૂટા પડેલાની મારી આ સ્થિતિ થઇ છે, એવો અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી વિખૂટા થવાનો ખાસ ગુણ કહે છે. 'પરમ કૃપાલુ ભગવાન કેમ વિખૂટો કરે? ' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હરિ' એમ કહેલું છે. તે સર્વ દુઃખ હરનારા છે. જો હમણાં અર્જુનનું તેજ હરે નહીં, તો યાદવોની પેઠે કાલને લીધે આ પણ ઉદ્ધત થતાં સર્વનાશ થાય. આની મુક્તિ ન થાય. તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવા તેજ હરી લીધું, એવો અર્થ છે 'તેજ હરવાના કારણરૂપ પાસે રહેવાનું કેમ કરેલ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બંધુરૂપ' એમ કહેલું છે. બંધુરૂપ આનું છે તે મામાના પુત્ર જેવા બંધુરૂપ. તેથી લૌકિક વ્યવહારથી સમીપ ગયો ત્યારે તેજ હરી લીધું, એવો અર્થ છે. 'તેજ હતું ત્યારે પણ દેવો રક્ષણ કરનાર હતા, તેથી આ (તેજ જવા)થી શું હાનિ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'દેવોને વિસ્મય પમાડનારૂં' એમ કહેલ છે. દેવોને (મારૂં તેજ વિસ્મય પમાડે તેવું હતું. '(ઓછું થઇ) થોડું રહેલું છે તેથી ભય નથી' એમ કહે, તેથી 'ઘણું' એમ કહેલું છે. (ઘણું નાશ પામેલું છે). ૫

'તેજ ગયું તો પણ મંત્રો વિગેરે હોવાથી તને શું ચિંતા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

यस्य क्षणवियोगेन लोको ह्यप्रियदर्शनः ॥
उक्थेन रहितो ह्येष मृतकः प्रोच्यते यथा ॥ ६ ॥

જેના એક ક્ષણના વિયોગથી લોક અપ્રિય દેખાય છે, કારણ કે પ્રાણ વિનાના આ મડદાં જેવો કહેવાય છે ૬.

જે તેજના એક ક્ષણના વિયોગથી સઘળોએ લોક અપ્રિય દેખાય છે. અપ્રિય છે દર્શન જેનું તેવો (થયો છે). તેજ જતાં જગત્ જોવું પણ ગમતું નથી. (તો પછી) ભૂખ ન હોય ત્યારે અન્નની પેઠે, કામ ન હોય ત્યારે કામિનીની પેઠે મંત્ર વિગેરેનું શું (પ્રયોજન)? તેજ વગરનો આ મારા જેવો પુરુષ **उक्थेन** પ્રાણથી રહિત થએલ છે, કારણ કે પ્રાણનું કાર્ય બલ છે તે તો જતુંજ રહ્યું. તે જતાં વૃક્ષ વિગેરે પેઠે પ્રાણ કાંઇ ઉપયોગનો નથી, એવો અર્થ છે. વળી લોકની દૃષ્ટિથી પણ હું તેવોજ થએલો છું. તે 'મડદાં જેવો કહેવાય છે' શબ્દોથી કહેલ છે. જેમ મડદાં (વિષે) લોકો કહે છે કે આને અહીં રાખવું નથી, બાળી નાખવું, નાશ કરવો; તેમ મારા જેવા માણસને પણ લોકો કહે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે તેજ જવાથી હું મરેલા જેવોજ થયો છું, એમ કહ્યું. ૬

'આ વિખૂટા થશે એમ જાણ્યું હતું તો સખ્ય કેમ કર્યું, અને શાસ્ત્રથી તે ભજન કરવા યોગ્ય કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી હમણાં જ વિખૂટા થયા છે, પહેલાં થયા ન હતા, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી 'તે ભૂમા પુરુષથી હું આજે વિખૂટો થયો છું' (શ્લોક ૧૩) સુધીથી કહે છે:-

गुणस्वभावभेदेन कृष्णेनोपकृता वयम् ॥
गुणैस्तु नवधा योगात् स्वभावेन त्रिधा पुनः ॥४॥

ગુણો અને સ્વભાવના ભેદથી શ્રીકૃષ્ણે અમારા ઉપર ઉપકાર કરેલ છે. ગુણોથી તો (પરસ્પરના) સંબંધથી[1] નવ પ્રકારે અને વળી સ્વભાવથી[2] ત્રણ પ્રકારે (ઉપકાર કરેલ છે). કા. ૪

एवं द्वादशधा कृष्णः कृतार्थीकृत्य साम्प्रतम् ॥
अवश्चयदितिह्येकं तेनान्यस्य च संक्षयः ॥५॥

એવી રીતે બાર પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ કૃતાર્થ કરીને હમણાં વિખૂટા થયા તેનો એક (શ્લોક) અને તે (વિખૂટા થવા)થી બીજા (તેજ) નો નાશ એકથી (કહેલ છે) કા. ૫

एवं चतुर्दशश्लोकैः पाण्डवेषु हरेर्गुणाः ॥
तावद्भिरेव स्वज्ञातैश्चतुर्दशगतिं ययुः ॥६॥

---

૧ સત્ત્વ, વિગેરે ગુણો એક બીજા સાથે ભેગા થતાં નવ ગુણો થાય છે (પ્ર)

૨ 'સ્વભાવ' એટલે અર્જુનની પ્રકૃતિ.

એવી રીતે ચૌદ શ્લોકોથી હરિના ગુણો પાંડવો પ્રતિ (તેમણે) પોતે જાણેલા તેટલા (ગુણો)થી જ ચૌદ પ્રકારના થયા છે. કા. ૬

તે પૈકી પ્રથમ સત્ત્વગુણના ભેદો કહેવા, રજોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણથી ભગવાને જે ઉપકાર કર્યો – રજોગુણના ભળવાથી દૂર રહેલાએ જે ઉપકાર કર્યો તેનું ફલ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ હોવાથી – તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां राज्ञां स्वयंवरमुखे स्मरदुर्मदानाम् ॥
तेजो हृतं खलु मयाऽभिहतश्च मत्स्यः सज्जीकृतेन धनुषाऽधिगता च कृष्णा ॥७॥

જેમના આશ્રયને લીધે સ્વયંવરના આરંભમાં દ્રુપદને ઘેર આવેલા કામને લીધે દુષ્ટ મદવાળા રાજાઓનું તેજ મેં ખરેખર હર્યું અને સજ્જ કરેલા ધનુષ્યથી મત્સ્યને વીંધ્યુ, અને કૃષ્ણા પ્રાપ્ત કરી (તે પુરુષથી હું વિખૂટો થયો છું શ્લો ૧૩) ૭

'અમે શ્રીકૃષ્ણના છીએ' એવા સારી રીતના આશ્રયથી (તેજ હર્યું), કારણકે ઇંદ્રિયોથી પરના આશ્રય વિના ઇંદ્રિયોથી જણાય નહીં તેવા પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. આપણે એકચક્ર નગરમાંથી નીકળી જઇને ત્યાં દ્રુપદના ઘેર સ્વયંવરમાં) બ્રહ્મચારીના સ્વરૂપથી રહેલા ત્યાં દ્રૌપદીના સ્વયંવરના આરંભમાં દેખાય નહીં તેવા રાધાવેધની પ્રતિજ્ઞા આપણે પ્રાપ્ત થઇએ તે માટેજ ભગવાને કરેલી, ત્યારે આપણું તેજ પ્રકટ થાય તે માટે ભગવાનેજ સર્વ (રાજાઓ) ને બોલાવેલા. તે સમયે તેમની કૃપાથી ત્રણ પ્રાપ્ત થયાં. (૧) તે (રાજાઓ)નું તેજ (૨) (વિંધવાના) નિશાનનું જ્ઞાન અને (૩) દ્રૌપદી. તેનું નામ 'કૃષ્ણા' હોવાને લીધે પોતાનાં નામની સમાન માનતાં તેમણે આપણે મિત્રો સાથે તેનો સંબંધ કરાવ્યો. અને ઇંદ્રિયોથી જાણી ન શકાય તેવાં (મત્સ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું), અને તે (રાજા)ઓનું તેજ પોતાનું હોવાથી તે પણ (આપ્યું). તેથી પહેલાં તેમણેજ તેજ આપેલું. છેવટે તેમણે જ હરી લીધું. તેથી તેજ હતું ત્યારે સર્વ (હતું), અને (તે) હરી લેવાથી સર્વનો નાશ થયો. (આ) સ્વયંવરના આરંભમાં થયું), કારણકે તે સમયે સર્વ ભેગા થાય.

'પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાનનો આશ્રય થયો, ત્યારે પ્રાણીઓનું અનિષ્ટ કેમ કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કામને લીધે દુષ્ટ મદવાળા' એમ કહેલું છે. કામને લીધે દુષ્ટ હતો મદ જેઓનો તેવા (રાજાઓ હતા). તેથી તેઓનું તેજ હરતાં (તેમના) દોષરૂપ મદ હરીને તેમના ઉપર ઉપકારજ કરેલો છે. 'खलु' 'ખરેખર' શબ્દથી (આમાં) રાજા (યુધિષ્ઠિર)ની સંમતિ (જણાવેલી છે), 'અને વીંધ્યું'–એટલે જાણ્યું અને વીંધ્યું. ધનુષ્ય સજ્જ કરવાનું પણ જાણ્યુ. તેથી 'સજ્જ કરેલા' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ઇન્દ્રપ્રસ્થનું સ્થાન (પણ પ્રાપ્ત કર્યું) ૭

સત્ત્વ સાથે ભળેલા સત્ત્વથી થએલો ઉપકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेऽदामिन्द्रश्च सामरगणं तरसा विजित्य ॥
लब्धा सभा मयकृताद्भुतशिल्पमाया दिग्भ्योऽहरन्नृपतयो बलिमध्वरे ते ॥८॥

જે સમીપ હોવાને લીધે ઇન્દ્રને દેવોના સમૂહ સાથે ઝડપથી જીતીને અગ્નિને ખાંડવ આપ્યું, મયે જેમાં અદ્‌ભુત કારીગરી અને માયા કરેલી તે સભા પ્રાપ્ત કરી, અને તમારા યજ્ઞમાં દિશાઓમાંથી રાજાઓ ભેટો લઈ આવેલા. (૮)

સત્ત્વના (સાથે સત્ત્વ) ભળવાથી ભગવાન સમીપ હોવાનું થયું. 'હું કયાં અને (મારૂં) તે કામ કયાં?' એવો વિચાર દર્શાવવા 'उ' શબ્દ યોજેલ છે. સર્વ ઔષધિ સાથે ખાંડવવન માગનાર અગ્નિને (આપ્યું). ઇન્દ્રનું વન હોવાથી તેને જીતીને (આપ્યું). રાજસૂય સભા જેમાં દુર્યોધનને મોહ થએલો તે સભા (પ્રાપ્ત કરી). ખાંડવવનમાં રહેલ મયના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું, તેથી પોતાના પ્રાણના બદલારૂપ સર્વ માયાથી ભરપૂર અને અદ્‌ભુત કારીગરીની રચનારૂપ કાર્ય (સભા) તેણે આપી. વિશ્વકર્મા કારીગરી જ જાણતો, મય તો માયા પણ જાણતો). અહીં પણ ત્રણ પ્રાપ્ત થયાં (૧) દાન (કરવા)ની શક્તિ (૨) ગાંડીવ વિગેરે ઇન્દ્રનું તેજ અને (૩) સભા. પછી તમને પણ લાભ થયો એમ '(તમારા યજ્ઞમાં) દિશાઓમાંથી (ભેટ) લઈ આવ્યા' શબ્દોથી કહેલ છે. તમારા રાજસૂય યજ્ઞમાં 'बलिम्' પૂજા એટલે ભેટરૂપ દ્રવ્ય (લઈ આવ્યા) ૮.

વચમાં (ઘુસાડી દીધેલો) સંબંધ વિનાનો નીચેનો શ્લોક છે, તેનું પણ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છેઃ-

यत्तेजसा नृपशिरोंघ्रिमहन्मखार्थमार्योऽनुजस्तव गजायुतसत्त्ववीर्यः ॥
तेनाहृताः प्रमथनाथमखाय भूपा यन्मोचितास्तदनयन् बलिमध्वरे ते ॥९॥

જેમના તેજથી દશ હજાર હાથી જેટલા ધૈર્ય અને બલવાળા તમારા નાના ભાઈ આર્યે રાજાઓના મસ્તક ઉપર જેનો પગ હતો તેને યજ્ઞ માટે હણ્યો. તેણે પ્રમથનાથના યજ્ઞ માટે કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા. તેથી તેઓ તમારા યજ્ઞમાં ભેટ લાવેલા. ૯

જે ભગવાનના તેજથી 'नृपशिरोंघ्रिम' રાજાઓના મસ્તક ઉપર પગ હતો જેનો તે જરાસંધને તમારા યજ્ઞ માટે આર્ય મારા મોટા ભાઈ (અને) તમારા નાનાભાઇ ભીમ, (જે) 'गजायुतसत्त्ववीर्यः' દશ હજાર હાથીના ધૈર્ય અને બલવાળો છે તેણે હણ્યો, અને તે જરાસંધે 'प्रमथनाथमखाय' મહાભૈરવને બલિદાન કરવાના પ્રયોજનથી 'आहृताः' કેદ કરેલા રાજાઓને છોડાવ્યા. તેઓ છોડાવેલા

હતા, તેથી તમારા યજ્ઞમાં ભેટ 'अनयन्' લાવેલા. મારી પેઠે ભીમે પણ ભગવાન
સમીપ હોવાને લીધે (આ) શ્લોકમાં કહેલું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું, એવો અર્થ છે. ૯

તમોગુણ સાથે ભળેલા સત્ત્વગુણથી ઉપકાર કર્યો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે

पत्न्यास्तत्राऽधिमखक्लृप्तमहाभिषेकश्लाघिष्ठचारुकबरं कितवैः सभायाम् ॥
स्पृष्टं विकीर्य पदयोः पतिताश्रुमुख्या यस्तत्स्त्रियोऽकृत हतेशविमुक्तकेशाः ॥१०॥

જેમણે-તમારી પત્ની જેના યજ્ઞમાં કરેલા મહાભિષેકથી પ્રશંસા-પાત્ર થએલા સુંદર અંબોડાનો સભામાં ઠગારાઓએ સ્પર્શ કરેલો અને જે (તે અંબોડાને) વિખેરી મુખ ઉપર આંસુવાળી પગમાં પડેલી - તેઓની સ્ત્રીઓને જેમણે મરેલા પતિથી છૂટા મૂકેલા કેશવાળી કરી. ૧૦

રજોગુણથી ઉત્પન્ન થએલાનો તમોગુણથી નાશ (થવો) યોગ્ય છે, છતાં પણ
સત્ત્વગુણે તેનું દુઃખ (કાર્ય) કરનારની સ્ત્રીઓને આપ્યું. તેમ કરવાનું કારણ કહે
છે કે 'अधिमखे' રાજસૂય (યજ્ઞ)માં મહાભિષેક કરવાના આરંભમાં યજમાનની
પત્નીનો જે આ મહાભિષેક કર્યો, તેનાથી 'श्लाघिष्ठम्' આખી સભામાં પ્રશંસા-
પાત્ર અને 'चारु' મનોહર, લોક અને વેદમાં ઉત્તમ થએલ જે અંબોડો, તે
દોષવાળા જુગારમાં હોડમાં મૂકાએલ ન હોવા છતાં 'कितवैः' ઠગારાઓએ
હોડમાં મૂકેલ હોવાનું ગણાવી, ભીષ્મ વિગેરે જેમાં હતા તે સભામાં પાપ પ્રકટ
કરવા (તેનો) જેમણે સ્પર્શ કરેલો, તેમની સ્ત્રીઓને મરેલા પતિથી છૂટા મૂકેલા
કેશવાળી કરી. 'हतः' મરેલો છે 'ईशः' પતિ. તે મરેલા પતિથી 'विमुक्ताः'
છૂટા મૂકાએલા હતા 'केशाः' કેશ જેઓના તેવી (કરી). 'ભગવાનને એવું કરવાનું
શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'વિખેરી મુખ ઉપર આંસુવાળી પગમાં
પડેલી' એમ કહેલું છે. દુષ્ટના સ્પર્શથી (અંબોડાને) દોષનો સંબંધ થવાથી, તે
(દોષ)નો નાશ કરવા ગાઢ ભક્તિવાળા હૃદયથી 'હા દ્વારકામાં વસનાર નાથ !'
એવા પ્રકારથી (ભગવાનનું) સ્મરણ કરતાં, તેજ સમયે સમીપ પધારેલા ભગવાનનાં
બીજાઓ ઘણા પાપી હોવાથી માત્ર દ્રૌપદીને જ દર્શન થયાં, (ત્યારે) દુષ્ટે
સ્પર્શ કરેલા અંબોડાને વિખેરી (ભગવાનના ચરણમાં) પડેલી જે મુખ ઉપર
આંસુવાળી તેની (પાસે)–ભગવાન તે સમયે દ્વારકાથી આવી તેની પાસે – ઉભા
રહ્યા. તેણે (દ્રૌપદીએ) પણ તેમને જોઇ, તેમના પગમાં પડી, આંસુ સાર્યાં. તેથીજ
'દ્રૌપદીનું રક્ષણ કરવામાં જે ત્વરા (કરી)' એ વાકય ઘટે છે. એવી રીતે છૂપી
રીતે પણ સદા સર્વ કાર્ય (ભગવાન કરે છે) એમ જાણવું. ૧૦

રજોગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથી જે ઉપકાર કર્યો, તે નીચેના શ્લોકથી
કહે છેઃ—

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ॥
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्ताममंस्त सलिले विनिमग्नसंघः ॥११॥

જેની પહેલાં દશ હજાર (શિષ્યો) જમતા, તે શત્રુએ મોકલેલા દુર્વાસાથી થએલ પાર ન કરી શકાય તેવા સંકટમાંથી જેમણે વનમાં આવી એક મુઠી શાકાન્ન (આરોગી)–જેનાથી જલમાં પડેલા સમૂહે ત્રણ લોકને ધરાએલા માન્યા – આરોગી, આપણું રક્ષણ કર્યું. ૧૧.

આખ્યાયિકા એવી (નીચે પ્રમાણે) છે. કોઈ એક સમયે છ માસના ઉપવાસ કરેલો દુર્વાસા પારણાના દિવસે સર્વ દૈત્યોની પ્રાર્થનાથી દુર્યોધનને ઘેર ગયો, અને દશ હજાર શિષ્યો સાથે તેણે પરોણાગતથી સંતોષ પમાડેલાએ કહ્યું કે 'વર માગ'. ત્યારે ભગવાને મોહ પમાડેલા દુર્યોધને 'એકાએક પાંડવોનો વધ કરવો અશકય છે' એમ માની, (કોઈક) બાનાથી (પાંડવોનો વધ થાય તેવું) માગીશ એમ વિચારી, એવો વર માગ્યો કે, 'જેમ મારા ઘેર શિષ્યો સાથે આપ આવ્યા તેવી જ રીતે મારા મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને ઘેર જવું, પરંતુ દ્રૌપદીએ ભોજન કર્યા પછી (જવું), નહિ તો તે દુઃખી થાય'. પછી 'તેમ કરીશ)' એમ કહી, દુર્વાસા તેવી જ રીતે (યુધિષ્ઠિરને ઘેર) ગયો. વળી પાંડવોને અરણ્યમાં અન્ન ન મળતાં ભગવાનના ઉપદેશથી (તેમણે) સૂર્યની પ્રાર્થના કરતાં, સર્વ અન્નથી ભરેલી થાળી આપતાં સૂર્યે કહ્યું કે દ્રૌપદી ભોજન કરશે ત્યાંસુધી અન્ન ખૂટશે નહીં. તે સમયથી તે (દ્રૌપદી) ઋષિઓને આવવાનો સમય વિતાડી ભોજન કરતી. આમ થયું ત્યારે પ્રહર રાત્રિ (વીત્યા) પછી 'દ્રૌપદીએ ભોજન કર્યું છે' એમ યોગથી જાણી, તેવી જ રીતે દશ હજાર શિષ્યો સાથે દુર્વાસા) આવ્યો તે સમયે પાંડવો અને દ્રૌપદીએ (પોતાનો) સંપૂર્ણ નાશ (થવાનું) માન્યું. તે સમયે ધ્યાન ધરેલા શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, (અને) બહારથી જ દ્રૌપદીને જોયા વિના જ ઋષિને કહ્યું કે 'પાક (તૈયાર) થયો છે. સ્નાન કરો.' 'ભલે' એમ (કહી) દુર્વાસા આવશ્યક (કર્મ) કરવા ગયા, ત્યારે અંદર પ્રવેશ કરેલા ભગવાને દ્રૌપદીની મુંઝવણ જોઈને, થાળીમાં પણ માત્ર એક કોળીઓ ભોજન બાકી રહેલું, ત્યારે તેટલું શાક સાથે ભળેલું અન્ન આરોગીને ત્રણે લોકને તૃપ્ત કર્યાં. તે આ શ્લોકથી કહેલ છે.

જે ભગવાને વનમાં આવી ન આપણું રક્ષણ કર્યું. દુર્વાસા ભયનું કારણ (થએલ) હોવાથી, (તેમને માટે) પાંચમી (વિભક્તિ યોજેલી) છે. પાર ન કરી શકાય તેવું સંકટ જેનાથી થએલ તેવો શત્રુએ પ્રેરણા કરેલ જે દુર્વાસા, જેની પહેલાં દશ હજાર બ્રાહ્મણો ભોજન કરતા (તે આવેલ). શાક સાથે ભળેલું એક મુઠી અન્ન, અને પ્રથમથી જ તે ભગવાન માટે રાખેલું, કારણ કે તે સદાનું

કૃત્ય હતું; તે (અન્ન) 'उपयुज्य' સ્વીકારી (આરોગી)ને રક્ષણ કર્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'એટલાથી કેમ રક્ષણ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં કહે છે, (કે) જેનાથી જલમાં પડેલો ઋષિઓનો સમૂહ – જે પહેલાં આવશ્યક (કર્મ) કરવા ગએલ તે જલમાં પડેલ – તેણે (જલમાંથી) નીકળતા સમયે ત્રણે લોકને તૃપ્ત થએલાં માન્યાં, તો પછી પોતાને (તો માને) તેમાં આશ્ચર્ય શું એવો અર્થ છે. ૧૧

સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથી કરેલ ઉપકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

यत्तेजसाऽथ भगवान् युधि शूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ॥
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्द्धम् ॥१२॥

પછી જેમના તેજથી પાર્વતી સાથે યુદ્ધમાં વિસ્મય પમાડેલા ભગવાન શૂલપાણિએ મને પોતાનું અસ્ત્ર આપ્યું અને બીજાઓએ પણ (અસ્ત્રો આપ્યાં, અને) આજ દેહથી મેં ઇન્દ્રના ભવનમાં ઉત્તમ આસન અર્ધું પ્રાપ્ત કર્યું. ૧૨

'अथ' 'પછી' શબ્દ જૂદો આરંભ (દર્શાવે છે) (પાછલના ૧૦–૧૧) બે શ્લોકથી દ્રૌપદીના કારણથી કરેલ રક્ષણ કહેલું હોવાથી અને પોતાનું (અર્જુનનું તેમાં) પુરુષાતન ન હોવાથી, તે તજી માત્ર પોતાનાં પુરુષાતનથી કરેલું ચરિત્ર (કહેવાનું) હોવાથી (જૂદો આરંભ કરે છે). 'ભગવાન' શબ્દથી સંતોષ થતાં વર આપવાનું કારણ, (અને) 'શૂલપાણિ' શબ્દથી વિપરીત (સંતોષ ન) થતાં મારી નાખવાનુ કારણ (કહેલ છે). એવા ભયંકર મહાદેવને પણ જેમના તેજથી વિસ્મય પમાડયા, કારણકે જીવની શક્તિથી બ્રહ્મ (ભગવાન) ને વિસ્મય ન થાય તેમાં પણ 'सगिरिजः' પાર્વતી સાથે (આવેલા). (આ શબ્દથી) એમ સૂચવેલું છે કે પર્વતની પુત્રી પર્વતથી પણ અધિક પદાર્થથી વિસ્મય પામે. અહિં પણ કિરાત અને અર્જુનની કથા ધ્યાનમાં રાખવી (અર્જુનની) પરીક્ષા કરવા આવેલ મહાદેવ સર્વ વ્રતો પૂર્ણ કરવારૂપ ચિહ્ન સાથેના અર્જુનનું ચિહ્ન દેખાડવા પાર્વતીને પણ લાવેલા. તે પ્રસંગે શસ્ત્રોથી અસ્ત્રોથી, મુક્કીઓથી અને બાહુઓથી થએલાં યુદ્ધો પૂરાં થતાં મલ્લયુદ્ધથી (મહાદેવ) પોતે ભૂમિ ઉપર પડયા. અને પોતાના ઉપર પડેલા અર્જુનની પીઠ ઉપરનું ચિહ્ન પાર્વતીએ જોયું ત્યારે પતિપત્નીનું હાસ્યવાળું મુખ જોઇને ભય પામેલા અર્જુને સ્તુતિ કરી. તે સમયે પ્રસન્ન થએલા મહાદેવે પાશુપત અસ્ત્ર 'मे' મને આપ્યું. બીજા ઈન્દ્ર વિગેરેએ પણ તે સમયે આવીને પોતાનાં અસ્ત્રો આપ્યાં, મને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી શત્રુ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કરવાનું આપ્યું). વળી તે અસ્ત્રનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહેન્દ્ર પાસેથી આવેલા માતલિની પ્રાર્થનાથી

**यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्तकृच्छ्राद्दुर्वाससोऽरिविहितादयुताग्रभुग्यः ॥
शाकान्नशिष्टमुपयुज्य यतस्त्रिलोकीं तृप्तामममंस्त सलिले विनिमग्नसंघः ॥११॥**

જેની પહેલાં દશ હજાર (શિષ્યો) જમતા, તે શત્રુએ મોકલેલા દુર્વાસાથી થએલ પાર ન કરી શકાય તેવા સંકટમાંથી જેમણે વનમાં આવી એક મુઠી શાકાન્ન (આરોગી)–જેનાથી જલમાં પડેલા સમૂહે ત્રણ લોકને ધરાએલા માન્યા – આરોગી, આપણું રક્ષણ કર્યું. ૧૧.

આખ્યાયિકા એવી (નીચે પ્રમાણે) છે. કોઇ એક સમયે છ માસના ઉપવાસ કરેલો દુર્વાસા પારણાના દિવસે સર્વ દૈત્યોની પ્રાર્થનાથી દુર્યોધનને ઘેર ગયો, અને દશ હજાર શિષ્યો સાથે તેણે પરોણાગતથી સંતોષ પમાડેલાએ કહ્યું કે 'વર માગ'. ત્યારે ભગવાને મોહ પમાડેલા દુર્યોધને 'એકાએક પાંડવોનો વધ કરવો અશકય છે' એમ માની, (કોઈક) બાનાથી (પાંડવોનો વધ થાય તેવું) માગીશ એમ વિચારી, એવો વર માગ્યો કે, 'જેમ મારા ઘેર શિષ્યો સાથે આપ આવ્યા તેવી જ રીતે મારા મોટા ભાઇ યુધિષ્ઠિરને ઘેર જવું, પરંતુ દ્રૌપદીએ ભોજન કર્યા પછી (જવું), નહિ તો તે દુઃખી થાય'. પછી 'તેમ કરીશ)' એમ કહી, દુર્વાસા તેવી જ રીતે (યુધિષ્ઠિરને ઘેર) ગયો. વળી પાંડવોને અરણ્યમાં અન્ન ન મળતાં ભગવાનના ઉપદેશથી (તેમણે) સૂર્યની પ્રાર્થના કરતાં, સર્વ અન્નથી ભરેલી થાળી આપતાં સૂર્યે કહ્યું કે દ્રૌપદી ભોજન કરશે ત્યાંસુધી અન્ન ખૂટશે નહીં. તે સમયથી તે (દ્રૌપદી) ઋષિઓને આવવાનો સમય વિતાડી ભોજન કરતી. આમ થયું ત્યારે પ્રહર રાત્રિ (વીત્યા) પછી 'દ્રૌપદીએ ભોજન કર્યું છે' એમ યોગથી જાણી, તેવી જ રીતે દશ હજાર શિષ્યો સાથે દુર્વાસા) આવ્યો તે સમયે પાંડવો અને દ્રૌપદીએ (પોતાનો) સંપૂર્ણ નાશ (થવાનું) માન્યું. તે સમયે ધ્યાન ધરેલા શ્રીકૃષ્ણ પધાર્યા, (અને) બહારથી જ દ્રૌપદીને જોયા વિના જ ઋષિને કહ્યું કે 'પાક (તૈયાર) થયો છે. સ્નાન કરો.' 'ભલે' એમ (કહી) દુર્વાસા આવશ્યક (કર્મ) કરવા ગયા, ત્યારે અંદર પ્રવેશ કરેલા ભગવાને દ્રૌપદીની મુંઝવણ જોઇને, થાળીમાં પણ માત્ર એક કોળીઓ ભોજન બાકી રહેલું, ત્યારે તેટલું શાક સાથે ભળેલું અન્ન આરોગીને ત્રણે લોકને તૃપ્ત કર્યાં. તે આ શ્લોકથી કહેલ છે.

જે ભગવાને વનમાં આવી ન આપણું રક્ષણ કર્યું. દુર્વાસા ભયનું કારણ (થએલ) હોવાથી, (તેમને માટે) પાંચમી (વિભક્તિ યોજેલી) છે. પાર ન કરી શકાય તેવું સંકટ જેનાથો થએલ તેવો શત્રુએ પ્રેરણા કરેલ જે દુર્વાસા, જેની પહેલાં દશ હજાર બ્રાહ્મણો ભોજન કરતા (તે આવેલ). શાક સાથે ભળેલું એક મુઠી અન્ન, અને પ્રથમથી જ તે ભગવાન માટે રાખેલું, કારણ કે તે સદાનું

કૃત્ય હતું; તે (અન્ન) 'उपयुज्य' સ્વીકારી (આરોગી)ને રક્ષણ કર્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'એટલાથી કેમ રક્ષણ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં કહે છે, (કે) જેનાથી જલમાં પડેલો ઋષિઓનો સમૂહ – જે પહેલાં આવશ્યક (કર્મ) કરવા ગએલ તે જલમાં પડેલ – તેણે (જલમાંથી) નીકળતા સમયે ત્રણે લોકને તૃપ્ત થએલાં માન્યાં, તો પછી પોતાને (તો માને) તેમાં આશ્ચર્ય શું એવો અર્થ છે. ૧૧

સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથી કરેલ ઉપકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

यत्तेजसाऽथ भगवान् युधि शूलपाणिर्विस्मापितःसगिरिजोऽस्त्रमदान्निजं मे ॥
अन्येऽपि चाहममुनैव कलेवरेण प्राप्तो महेन्द्रभवने महदासनार्द्धम् ॥१२॥

પછી જેમના તેજથી પાર્વતી સાથે યુદ્ધમાં વિસ્મય પમાડેલા ભગવાન શૂલપાણિએ મને પોતાનું અસ્ત્ર આપ્યું અને બીજાઓએ પણ (અસ્ત્રો આપ્યાં, અને) આજ દેહથી મેં ઇન્દ્રના ભવનમાં ઉત્તમ આસન અડધું પ્રાપ્ત કર્યું. ૧૨

'अथ' 'પછી' શબ્દ જૂદો આરંભ (દર્શાવે છે) (પાછલના ૧૦–૧૧) બે શ્લોકથી દ્રૌપદીના કારણથી કરેલ રક્ષણ કહેલું હોવાથી અને પોતાનું (અર્જુનનું તેમાં) પુરુષાતન ન હોવાથી, તે તજી માત્ર પોતાનાં પુરુષાતનથી કરેલું ચરિત્ર (કહેવાનું) હોવાથી (જૂદો આરંભ કરે છે). 'ભગવાન' શબ્દથી સંતોષ થતાં વર આપવાનું કારણ, (અને) 'શૂલપાણિ' શબ્દથી વિપરીત (સંતોષ ન) થતાં મારી નાખવાનું કારણ (કહેલ છે). એવા ભયંકર મહાદેવને પણ જેમના તેજથી વિસ્મય પમાડયા, કારણકે જીવની શક્તિથી બ્રહ્મ (ભગવાન) ને વિસ્મય ન થાય તેમાં પણ 'सगिरिजः' પાર્વતી સાથે (આવેલા). (આ શબ્દથી) એમ સૂચવેલું છે કે પર્વતની પુત્રી પર્વતથી પણ અધિક પદાર્થથી વિસ્મય પામે. અહિં પણ કિરાત અને અર્જુનની કથા ધ્યાનમાં રાખવી. (અર્જુનની) પરીક્ષા કરવા આવેલ મહાદેવ સર્વ વ્રતો પૂર્ણ કરવારૂપ ચિહ્ન સાથેના અર્જુનનું ચિહ્ન દેખાડવા પાર્વતીને પણ લાવેલા. તે પ્રસંગે શસ્ત્રોથી અસ્ત્રોથી, મુક્કીઓથી અને બાહુઓથી થએલાં યુદ્ધો પૂરાં થતાં મલ્લયુદ્ધથી (મહાદેવ) પોતે ભૂમિ ઉપર પડયા. અને પોતાના ઉપર પડેલા અર્જુનની પીઠ ઉપરનું ચિહ્ન પાર્વતીએ જોયું ત્યારે પતિપત્નીનું હાસ્યવાળું મુખ જોઇને ભય પામેલા અર્જુને સ્તુતિ કરી. તે સમયે પ્રસન્ન થએલા મહાદેવે પાશુપત અસ્ત્ર 'मे' મને આપ્યું. બીજા ઇન્દ્ર વિગેરેએ પણ તે સમયે આવીને પોતાનાં અસ્ત્રો આપ્યાં, મને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી શત્રુ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કરવાનું આપ્યું). વળી તે અસ્ત્રનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહેન્દ્ર પાસેથી આવેલા માતલિની પ્રાર્થનાથી

તેણેજ મહેન્દ્રના ભવનમાં લાવેલાએ મેં પાંચ વર્ષ સુધી બીજા શરીરથી ભોગવવા યોગ્ય, અડધું ઇન્દ્રાસન 'महत्' ઇન્દ્ર બેસતો તે ભાગથી વધારે આ તેજસ્વી શરીરથીજ પ્રાપ્ત કર્યું, એવો અર્થ છે. અહીં પણ ત્રણ પ્રાપ્ત થયાં (૧) મહાદેવનો સંતોષ (૨) અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ અને (૩) ઇન્દ્રાસનની પ્રાપ્તિ ૧૨

તમોગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથી કરેલો ઉપકાર નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

तत्रैव मे विहरतो भुजदण्डयुग्मं गाण्डीवलक्षणमरातिवधाय देवाः ॥
सेन्द्राः श्रिता यदनुभावितमाजमीढ तेनाहमद्य मुषितः पुरुषेण भूम्ना ॥१३॥

ત્યાંજ હું રહેતો હતો ત્યારે, હે આજમીઢ ! જેમના પ્રભાવવાળા ગાંડીવના ચિહ્નવાળા મારા બે હાથરૂપ દંડનો ઇન્દ્ર સાથે દેવોએ શત્રુઓનો વધ કરવા આશ્રય કરેલો, તે ભૂમા પુરુષથી આજ હું વિખૂટો થએલો છું. ૧૩.

'ત્યાંજ' સ્વર્ગમાંજ હું રહેતો હતો ત્યારે મારા બે હાથરૂપ દંડનો (દેવોએ આશ્રય કરેલો.) દેવો પોતે ચાર હાથવાળા, કેટલાક તેથી વધારે હાથવાળા, અને કેટલાક તેમનાથી પણ વધારે હાથવાળા હતા છતાં (મારા હાથનો આશ્રય કરેલો. આશ્રય કરવાનું કારણ 'ગાંડીવના ચિહ્નવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. गाण्डीवं ગાંડીવ હતું लक्षणं ચિહ્ન જેનું. તેવા (મારા હાથ છે). આથી બંને (હાથ) ચિહ્નવાળા હોવાનું (કહેલું છે). યુદ્ધમાં ધનુષ્યનો ટંકાર અને તેને સજ્જ કરવા (ના કાર્ય) માં બંને હાથ સદા રોકાએલા રહેતા એમ જણાવેલું છે; અને આટલાથી કાર્ય થઈ શકે નહીં. હું ઈન્દ્રનો પુત્ર હોવાથી, બલ વાયુથી પ્રાપ્ત થતું હોવાથી અને ગાંડીવ અગ્નિનું (ધનુષ્ય) હોવાથી (તેટલાથી દેવોના શત્રુઓનો વધ ન થાય), કારણ કે (આમનાં) મૂલરૂપ ઇંદ્ર વિગેરે (દેવો) જ ત્યાં હતા, તેથી (મારા હાથનો આશ્રય કરવાનું) બીજું કારણ (હોવાનું) કહેવું જોઇએ. તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'જેમના પ્રભાવવાળાં' વિશેષણ કહેલું છે. 'હે આજમીઢ' સંબોધન (યુધિષ્ઠિરને) ગભરાટ ન થાય તે માટે કરેલું છે, કારણ કે ત્રણ પુરુષો સાથે તે (અજમીઢ) ની મુક્તિ થએલી. તમોગુણ સાથે ભળેલા તમોગુણથીજ વિખૂટા પડવાનું સ્વીકારાએલું હોવાથી, ઉપકાર (કહેવાની) સમાપ્તિ (થયાં) પહેલાંજ કારણના ગુણનું[1] નિરૂપણ કરેલું હોવાથી 'તે ભૂમા પુરુષથી હું (વિખૂટો થએલો છું)' એમ કહેલું છે. વિખૂટા થવાનું કારણ 'પુરુષ' શબ્દથી (કહેલું છે), કારણકે તે બ્રહ્માંડરૂપ[2] દેહવાળા છે રોગનો નાશ

---

૧ 'આજમીઢ' શબ્દથી મોક્ષ થવાનું જણાવેલ હોવાથી, અને તેથી બે કારણોથી પરોક્ષપણું અને મોક્ષ આપનાર હોવાપણું કહેતા વિખૂટા પડેલ હોવાનું કહેલ છે. (પ્ર)

૨ આ સ્વરૂપથી પરોક્ષપણાંથી મોક્ષ આપનાર હોવાનું કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

થતાં ઓસડનો ત્યાગ થાય તેની પેઠે (મારૂં) તેજ હરી લીધેલું[3] હોવા છતાં ભગવાન સર્વ સ્થલે રહેલા હોવાથી જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષ આપશે, તેથી મિત્રપણું જતું નથી એમ 'ભૂમા' શબ્દથી કહેલું છે.

વાસ્તવિક[4] રીતે તો શ્લોક ૯ ની પેઠે શ્લોક ૧૦ અને ૧૧ પણ ઘુસાડી દીધેલા છે, કારણ કે તે અર્જુનના સંબંધના નથી અને સંગતિ બરાબર થતી નથી. તેથી (૮-૭-૧૨ એ) ત્રણ શ્લોકોમાં જણાવેલા સત્ત્વ, રજ:અને તમો ગુણથીજ ભગવાનનું ચરિત્ર કહીને, વિખૂટા પડવાનું ચોથા (૧૩મા શ્લોક)માં કહેલું છે, કારણ કે ત્રણ લોકનો[5] જયજ ઇચ્છેલો છે. દૈત્યો ઉપરનો[6] જય સાધન પ્રાપ્ત કરવાથી જણાવવા જેવો હોવા છતાં, (તેમાં) ભોગ મુખ્ય હોવાથી તે (ભોગ)જ કહેલો છે. અર્થથી[7] કહેલો હોવા છતાં ઉપસંહાર કરતાં ફરી કહેલા વિખૂટા થવાના અંગ તરીકે કહેલો છે, કારણ કે 'માયા તે અસુરો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દૈત્યોમાં તેનું પ્રાધાન્ય છે. વળી આગળ જે ભગવાનનું ચરિત્ર કહેવાનું છે તે અવતારનું કાર્ય હોવાથી, તેનાથી અર્જુન ઉપર ઘણો[8] અનુગ્રહ થતો નથી; કારણ કે ભૂમિનો ભાર હરવાનું (કાર્ય) ભગવાનનું પોતાનું ઇચ્છેલું છે, અને 'મેંજ આમને પહેલાંજ હણેલા છે. હે અર્જુન! તું માત્ર નિમિત્ત થા' (ભ. ગી. ૧૧-૩૩) એવું ભગવાનનું વાક્ય છે. તેથી ભગવાનના અર્જુન ઉપર ત્રણ ઉપકારોજ ગુણરૂપ છે અને દોષ ન ગણવારૂપ (ઉપકાર) આગળ શ્લોક ૧૭ થી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહેશે.

कारणं करणं चैव प्रतिबन्धश्च कथ्यते ॥
स्वकृतत्वज्ञापनाय माहात्म्यज्ञापनाय तत् ॥७॥

---

૩ (તેજથી કરવાનાં) કાર્ય કર્યાં પછી તેજ હરી લીધેલ હોવા છતાં, એવો અર્થ છે એવી રીતે સર્વ (ટીકાકારોના) મતોને સંમત થઈ, વચ્ચે વિખૂટા થવાનું કહ્યું. (પ્ર)

૪ અહીંથી સિદ્ધાંત પ્રમાણે વચમાં વિખૂટા થએલ હોવાનું દૃઢ કરે છે (પ્ર)

૫ મનુષ્ય, દેવ અને દૈત્યોરૂપ ત્રણ લોકનોજ જય અર્જુને ઇચ્છેલો. (પ્ર)

૬ શ્લોક ૧૨માં દૈત્ય ઉપરનો જય કહેવા યોગ્ય હતો, છતાં પણ તેમાં ભોગ કરવાનું મુખ્ય હોવાથી, તેજ ત્યાં કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૭ અર્ધ આસનની પ્રાપ્તિ દૈત્યોના વધથીજ થએલ હોવાથી, તે આસનપ્રાપ્તિ કહી તેથીજ અર્થથી દૈત્યો ઉપરનો જય કહેવાયો, છતાં પણ શ્લોક ૧૩માં તે ભગવાનથી વિખૂટા થવાના અંગ તરીકે ફરી કહેલ છે. (પ્ર)

૮ ઉપર ઉપરથી ભગવાનનો અનુગ્રહ જણાય છતાં, તે શ્લોકમાંથી અત્યંત અનુગ્રહ થયાનું સિદ્ધ થતું નથી.

પોતાનું કરેલું છે એમ જણાવવા કારણ[9] કરણ[9] અને પ્રતિબંધ[9] કહેવામાં આવે છે અને તે[10] માહાત્મ્ય જણાવવા માટે છે. કા. ૭

दोषाभावेन सहितं दैन्येनापि विमिश्रितम् ॥
कृष्णमाहात्म्यविज्ञानं सर्वथा मुक्तिदायकम् ॥८॥

દોષના અભાવ સાથેનું (અને) દૈન્યથી પણ સારી રીતે ભળેલું શ્રીકૃષ્ણનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન સર્વ પ્રકારે મુક્તિ આપનારૂં છે. કા. ૮

એવો નિશ્ચય છે. તેથી ત્રણ (શ્લોકો) થી માહાત્મ્ય જણાવેલું છે, અને ત્રણથી દોષ ન હોવાનું, અને બેથી અંદરનું[11] અને બહારનું[11] સાધન હરવાથી (થએલી) દીનતા (કહેલાં છે), એવું અમે યોગ્ય માનીએ છીએ. ૧૩

તમોગુણ સાથે ભળેલા રજોગુણથી કરેલું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકથી કહે છે. :–

यद्बान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपारमेको रथेन ततरेऽहमनार्यसत्त्वम् ॥
प्रत्याहृतं पुरुधनं च मया परेषां तेजस्पदं मणिमयं च हृतं शिरोभ्यः ॥१४॥

જેમનો બાંધવ હું એકલો પાર વિનાના અનાર્ય પ્રાણીઓવાળા કૌરવોનાં સૈન્યરૂપ સાગરને રથથી તરી ગયો, અને શત્રુઓનું ઘણું ધન પાછું લાવ્યો. અને માથાઓમાંથી મણિમય તેજનું સ્થાન મેં હરી લીધું. ૧૪.

'જેમનો બાંધવ' શબ્દ (આ શ્લોકમાં જણાવેલ પરાક્રમના) મૂલ તરીકે અથવા કારણ હોવાનું (જણાવેલ છે). જે ભગવાનનો બાંધવ (હું હતો), ભગવાનનો બંધુ હોવાથીજ ભજન અને ભગવાનનું સામીપ્ય ન હોવા છતાં પણ હું કૌરવોનાં સૈન્યરૂપ સમુદ્ર તરી ગયો. સૈન્ય સદા તાજું થતું હોવાથી સમુદ્ર (કહેલું છે) 'પારવિનાના' એટલે દેશ અને કાલની હદ વિનાના, તે (સૈન્ય)માં રહેલા વધ કરી શકાય તેવા ન હોવાથી, (સૈન્ય) કાલની હદ વિનાનું હતું, અને ઉલ્લંઘન થઇ શકે તેવા નહીં હોવાથી દેશની હદ વિનાનું હતું. તે પ્રસંગે હું એકલો સાહાય્ય કરનાર વિનાનો હતો, કારણ કે ઉત્તર ગાયો પાછી લાવ્યો ત્યારે ભય પામેલા ઉત્તરને માત્ર (કૌરવોને) દેખાડવાજ રાખેલો. 'રથથી' શબ્દથી નમન

૯ બીજાઓનો સંહાર અર્જુન દ્વારા કરાવવો; પોતે તે કરવો, અને અર્જુનનો સંહાર થવા ન દેવો, એ ત્રણ ભગવાને શાંત રહીને પણ કરેલાં છે એમ જણાવવા (૧૭ થી ૧૯ સુધીના) શ્લોકો કહેલા છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧૦ 'તે' એટલે (ઉપર કહેલ ત્રણ કાર્યો) ભગવાને કરેલ હોવાનું જણાવવું તે. (પ્ર)

૧૧ 'અંદરનું સાધન' બલ, અને 'બહારનું સાધન' ધનુષ્ય વિગેરેની શક્તિ. (પ્ર)

કરીને (ગાયો પાછી મેળવી હોવાની) શંકા દૂર કરી છે, તેથી છૂપો રહીને ગયો ન હોવાનું જણાવેલ છે. કર્ણ વિગેરે અનાર્યો હતા, તેજ सत्त्वानि જલમાં ફરનારા પ્રાણીઓ હતા જે (સૈન્યરૂપ સમુદ્રમાં). આથી એમ સૂચવેલ છે કે તેમાં પડેલો તેઓને લીધે પાછો આવતો નહીં, તો પછી તરે તો ક્યાંથીજ? એવો ભાવ છે. (હું) માત્ર તરી ગયો એટલુંજ નહીં, પરંતુ તેમાં રહેલાં રત્નો પણ લઈ આવ્યો, એમ 'અને ઘણું ધન પાછું લાવ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે ધન અર્જુનનુંજ હતું કારણ કે તે રાજ્યનો માલિક હતો, પરંતુ તેઓએ બલથી લઈ લીધેલું, તે પછી પાછું લાવ્યો, એવો ('प्रत्याहृतम्' માંના) 'प्रति' ઉપસર્ગનો અર્થ છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી વસ્ત્રો પણ (લાવ્યો). 'तेजस्पदम्' એટલે તેજનું સ્થાન, તેના બાનાંથી* તેજ પણ હરી લીધું એવો અર્થ છે. 'મણિમય' એટલે અમૂલ્ય, અથવા સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારૂં. આથી એમ જણાવેલ છે કે (તેમનું) સર્વ ધન અને સર્વ પુરૂષાર્થો હરી લીધા 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી માથામાં રાખેલ રત્ન અને કુદરતી રત્નો પણ હરી લીધાં). 'માથાઓમાંથી' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે તે (માથામાં રાખેલ રત્ન) નાં બાનાંથી માથાંઓજ હરી લીધાં. સંમોહન અસ્ત્રથી મોહ કરાવીને સર્વ હરી લીધું. આ (કાર્ય કરવા)માં (ભગવાન) બંધુ હતા તેજ કારણ છે. ૧૪

સત્ત્વગુણ સાથે ભળેલા રજોગુણથી કરેલ (ઉપકાર) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्रराजन्यवर्यरथमण्डलमण्डितासु ॥
अग्रेचरो मम विभो रथयूथपानामायुर्मनांसि च दृशा सह ओज आर्च्छत् ॥१५॥

ઘણા ઉત્તમ રાજાઓના રથોના સમૂહથી શોભિતી ભીષ્મ કર્ણ ગુરુ અને શલ્યની સેનાઓમાં જેમણે મારી આગળ ચાલીને હે સમર્થ! રથના સમૂહોના પતિઓની અંતઃકરણની અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ સાથે આયુષ્ય અને મનો દૃષ્ટિથી હરી લીધાં. ૧૫.

પહેલાં (પાંડવો છે કે નહીં તે જાણવા વિરાટનગર) પરીક્ષા કરવા ગએલા હોવાથી સાવધાન રહ્યા વિના ગએલા. હવે યુદ્ધ (કરવા) માટે શસ્ત્ર અસ્ત્ર વિગેરે સાથે મંત્ર વિગેરેવાળા કવચ વિગેરે પહેરીને, કાલ પણ મારી ન શકે તેવા, કાલ કામ પરશુરામ વિગેરે ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનારા, (જીતવા અશક્ય છે એમ માનીને (ભગવાને) પોતે આગળ ચાલનાર થઇ તેઓનાં આયુષ્ય મનો અને ઉત્સાહ શક્તિઓ અને 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) વિવેક ધૈર્ય વિગેરે दृशा

* રત્ન તેજનાં જેવાં હોવાથી, રત્નનાં બાનાંથી તેજ હરી લીધું, એવો અર્થ જણાય છે.

માત્ર દૃષ્ટિથીજ 'आच्छेत' હરી લીધાં. 'स ओजः' ઇંદ્રિયોની શક્તિ સાથે (હરી લીધાં) એવો અર્થ છે. અથવા 'सहः' એટલે અંતઃકરણની શક્તિ, 'ओजः' એટલે ઇંદ્રિયોની શક્તિ, તે પણ હરી લીધાં એવો અર્થ છે. 'गुरु' દ્રોણ. તે (કૌરવો)ની સેનામાં ચારજ સેનાપતિઓ થએલા. ભીષ્મ અને ગુરુની વચ્ચે કર્ણ કહ્યો, તે (તેનું) ઘણું સામર્થ્ય જણાવવા (કહેલો છે). ઘણા જે ઉત્તમ રાજાઓ, ક્યાંય પણ હણવા માટે જેમનામાં છિદ્ર ન હતું. તેઓના રથોના સમૂહો, તેમનાથી શોભતી (સેનાઓ હતી). આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેમાં પ્રવેશ કરેલો (તેમને) વશ થાય. એવી રીતે ચારે સેનાઓમાં ભગવાનેજ સર્વ કરેલું મેં (કરેલ) નહીં એમ કહેલું છે. આથી (ભગવાને) પોતે કરેલું હોવાનું કહ્યું. ૧૫

રજોગુણ સાથે ભળેલા રજોગુણથી કરેલો (ઉપકાર) નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

यद्दोःषु मां प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्णद्रौणित्रिगर्तशलसैन्धवबाह्लिकाद्यैः ॥
अस्त्राण्यमोघमहिमानि निरूपितानि नोपास्पृशन्नृहरिदासमिवासुराणि ॥१६॥

જેમના હસ્તો મધ્યે રાખેલા મને ગુરુ ભીષ્મ કર્ણ ત્રિગર્ત શલ સૈન્ધવ બાહ્લિક વિગેરેએ નાખેલા નિષ્ફલ ન થાય તેવા મહિમાવાળા અસ્ત્રોએ-જેમ અસુરના (અસ્ત્રો)એ નૃસિંહના દાસનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો તેમ–મારો સ્પર્શ કર્યો નહીં ૧૬.

'प्रणिहितम्' એટલે રાખેલો. દ્રૌણિ અશ્વત્થામા, ત્રિગર્ત સુશર્મા, શલ શૈલ્ય, સૈન્ધવ જયદ્રથ. નિષ્ફલ ન થાય તેવો મહિમા હતો જેમનો તેવાં 'निरूपितानि' મારો વધ કરવા નાખેલા હોવા છતાં 'नोपास्पृशन्' (તે અસ્ત્રોએ મારી) સમીપમાં (મારા) રથ વિગેરેનો પણ સ્પર્શ ન કર્યો 'नोपास्पृशन' એવો પાઠ છે. નૃસિંહનો દાસ પ્રહ્લાદ. (તેનું) દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. દાસ્ય ભક્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલી (ભક્તિ) હોવાથી પ્રમેયબલમાં પ્રમાણબલનું દૃષ્ટાંત* (આપેલ છે). 'જેમના હસ્તો મધ્યે' શબ્દથી પ્રમેયબલ કહેલું છે 'आसुराणि' એટલે અસુરે (પ્રયોગ કરેલા શૂલ વિગેરે (અસ્ત્રો). ૧૬

ગુણોથી (ભગવાને) કરેલા ઉપકારે કહીને, (મારા) સ્વભાવથી કરેલા (કર્મો)માં નીચેના શ્લોકથી એમ કહે છે કે નીચ કર્મ કરાવતાં તે અપરાધ સહન કર્યો. :–

* અર્જુનનો અસ્ત્રો સ્પર્શ ન કરી શક્યાં તેનું કારણ તે ભગવાનના હસ્તો મધ્યે રહેલ તે છે. તે ભગવાનના પ્રમેયબલથી થયું પ્રહ્લાદ નૃસિંહનો દાસ હોવાથી તેનો સ્પર્શ અસ્ત્રો કરી ન શક્યાં તે તેની દાસ્ય ભક્તિના બલથી, એટલે શાસ્ત્રનાં (પ્રમાણનાં) બલથી.

सौत्ये वृतः कुमतिनाऽऽत्मद ईश्वरो मे यत्पादपद्ममभवाय भजन्ति भव्याः ॥
संश्रान्तवाहमरयो रथिनो भुविष्ठं न प्राहरन् यदनुभावनिरस्तचित्ताः ॥१७॥

જેમના ચરણકમલને સત્પુરુષો મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) ભજે છે તે આત્માનું દાન કરનાર ઇશ્વરને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાએ મેં સારથિ થવા પસંદ કર્યા. તેમના પ્રભાવથી જેઓનું જ્ઞાન નાશ પામેલું તેવા રથમાં બેઠેલા શત્રુઓએ થાકેલા અશ્વવાળા ભૂમિ ઉપર રહેલા મને માર્યો નહીં. ૧૭

ભગવાનને મેં સૂતકર્મમાં રાખ્યા તેનું કારણ (હું) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો (છું) કારણ કે ફલ (રૂપ ભગવાન) નો (મેં) નમાલા કાર્યના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો. (તેમણે તે) સહન કર્યું તેનું કારણ કે (તે) 'આત્માનું દાન કરનાર' છે, કારણ કે પ્રસન્ન થએલા તે પોતાના આત્માનું પણ દાન કરે છે. તેથી તે જીવ) તેમનો ગમે ત્યાં ઉપયોગ કરે, કારણ કે (તે) પ્રાપ્ત થએલા છે, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે (તેમ કરવામાં) શું દોષ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઇશ્વર' એમ કહેલું છે. જો કે આત્માનું દાન કરનાર છે, છતાં પણ કરવાની, ન કરવાની અને કરેલું ફેરવવાની શક્તિવાળા ઇશ્વર છે. આનો એવો અર્થ છે કે (મારૂં) તેજ હરી લીધું તે તો થોડુંજ[1] થયું. 'मे' એટલે મેં અથવા મારા માટે (સારથિ કર્યા, કારણ કે સારથિપણાંથી કોઈ કાર્ય ન થાય, પણ માત્ર પ્રતિષ્ઠા થઈ. 'જેમના ચરણ કમલને ભજે છે' શબ્દોથી (પોતે) દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોવાનું જણાવે છે. 'भव्याः' એટલે સત્પણાંમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા, સત્પુરુષો એવો અર્થ છે. 'अभवाय' એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા. 'ચરણ' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગથી (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું), (જણાવેલ છે) 'કમલ' શબ્દ સુખથી સેવા કરવા યોગ્ય અને રસ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા હોવાનું (જણાવે છે). 'भजन्ति' એટલે 'ભજે છે' સેવા કરે છે. 'જેમના હાથમાં રાખેલ મને' એ (શ્લો. ૧૬) માં 'શસ્ત્રો વિગેરેએ મારો સ્પર્શ કર્યો ન હતો' એમ કહેલું હોવા છતાં, લોકની રીત પ્રમાણે (તેનો) સ્પષ્ટ વિચાર ન આવે તેથી ફરીથી એમ કહે છે કે, જયદ્રથનો વધ કરવાના સમયે મધ્યાહ્ને થાકેલા અશ્વોને વિશ્રાંત કરવા ઉતરેલા મને માર્યો નહીં. 'થાકેલા અશ્વવાળા' વિશેષણથી સાધન ન હોવાનું, (અને) 'શત્રુઓ' શબ્દથી મારવાનું જરૂરી હોવાનું સૂચવેલ છે. 'રથમાં બેઠેલા' 'ભૂમિ ઉપર રહેલા' શબ્દોથી (શત્રુઓને) સાધન હોવાનું અને (મારે) સાધન ન હોવાનું, અને ('શત્રુઓએ' એ) બહુવચનથી અને ('મને' એ) એકવચનથી શત્રુઓને ઈચ્છા કરે તેથી પણ દુર્લભ સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થએલી)

[1] 'થોડુંજ' એટલે થોડું જ ફલ (પ્ર) મારૂં તેજ હરી લીધું તે તો મારા અપરાધ માટે નજીવી જ શિક્ષા થઇ, એવો અર્થ જણાય છે. અહીં પ્રકાશકારે 'ફલ' શબ્દ શિક્ષાના અર્થમાં યોજેલ જણાય છે.

સૂચવેલી છે. જે ભગવાનના 'अनुभावेन' અલૌકિક સામર્થ્યથી નાશ પામેલું હતું 'चित्तम्' 'આ મારવા યોગ્ય છે' એવું જ્ઞાન જેઓનું તેવા (શત્રુઓ થયા). આથી એમ સૂચવેલું છે કે (મેં) અપકાર કર્યો છતાં પણ (તેના) સંબંધવાળું આવું ફલ (પ્રાપ્ત થયું). ૧૭

વળી આવા અપકાર કરનાર ઉપર પણ મશ્કરી કરવાની સ્થિતિમાં પણ વચનથી પણ (ભગવાને) અપકાર કર્યો નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभनानि हे पार्थ हेऽर्जुन सखे कुरुनन्दनेति ॥
सञ्जल्पितानि नरदेव हृदिस्पृशानि स्मर्तुर्लुठन्ति हृदयं मम माधवस्य ॥१८॥

ઉદાર અને રુચિર સ્મિતથી શોભતાં, હે પાર્થ! 'હે અર્જુન! હે સખા! હે કુરુનંદન!' એવાં સારી રીતે કહેલાં, હૃદયનો સ્પર્શ કરનારાં માધવના મશ્કરીનાં વચનો, હે નરદેવ!, સ્મરણ કરનારનાં મારા હૃદયમાં ઘૂમે છે. ૧૮

(ભગવાને અપરાધ કરેલ ન હોવા છતાં પણ પોતાનું સ્મરણ (મારાથી) થાય તે માટે સર્વ સ્થિતિઓમાં (સ્મરણ કરાવે) તેવાં તેવાં વચનો (ભગવાને મને) જેમ હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને હૃદયમાં 'लुठन्ति' ઘૂમે તેમ કહેલાં, અથવા 'लुनन्ति' 'ભેદે' એવો પાઠ છે. 'नर्माणि' એટલે સુખ કરે તેવાં મશ્કરીનાં વચનો. અર્થનું ભાન ન હોય તો પણ સ્વરૂપથી જ સુખ કરે તેવાં, એમ કહેલ છે. ઉદાર અને રુચિર જે સ્મિત સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરવા માટે ઉદાર, રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે રુચિર, કારણકે રસ ઉત્પન્ન ન થાય તો પુરુષાર્થો પણ અયોગ્ય[1] થાય. 'સ્મિત' શબ્દથી થોડો મોહ (કર્યાનું) સૂચવેલ છે. સ્વભાવથી સુંદર (વચનોની) સ્મિતથી ઘણી શોભા થાય તે વશ કરવાના પ્રયોજનવાળી છે. તે (સ્મિત)થી (હું) વશ ન થએલો હોઉં તેવું જોઈને, 'હે પાર્થ' એવું મારૂં સંબોધન[2] કરતા. (મને જડ જોઈને અર્જુન શબ્દનો અર્થ) વૃક્ષ થતો હોવાથી 'હે અર્જુન!' એમ (કહેતા). છેતરતો અથવા અપકાર કરતો (મને) જોઈને 'હે સખા' એમ કહેતા. ચતુરાઈ (મારામાં) ન જૂએ ત્યારે કુરુએ પવિત્ર સ્થલ વસાવેલ હોવાથી 'હે કુરુનંદન!' એમ (કહેતા). તેથી જ ભગવાનનાં વાક્યો સારી રીતે કહેલાં (હોવાનું), કહેલ છે. 'હે નરદેવ!' એ સંબોધન ગૂઢ અર્થ જણાવવા કરેલું છે. વચનો ગૂઢ અર્થવાળાં ઘણાં અસરકારક હોવાથી 'હૃદયનો સ્પર્શ કરનારાં' કહેલાં છે. મારૂં હૃદય (સ્પર્શતાં). મારા હૃદયમાં આપણા સ્વામી માધવનાં સારી રીતે કહેલાં વચનો (ઘૂમે છે) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે.

---

૧ 'અયોગ્ય' એટલે અપુરુષાર્થરૂપ (प्र)

૨ વશ કરવા માટે સંબંધી તરીકે સંબોધન કરતા (प्र)

એવી રીતે અપરાધનો નાશ કરવા (ભગવાને) ઉપાય કર્યો, ત્યારે તે કારણથી (મેં) બીજા અપરાધો કર્યા તે પણ ભગવાને દૂર કર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

शय्यासनाटनविकत्थनभोजनादिष्वैक्याद्वयस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥
सख्युः सखेव पितृवत्तनयस्य सर्वं सेहे महान् महितया कुमतेरघं मे ॥१९॥

શય્યા આસન ફરવાનું બડાઇ મારવાનું ભોજન વિગેરેમાં એકપણાંને લીધે, 'વયસ્ય' 'સત્યવાળા' એવી મશ્કરી કરાએલા ઉત્તમે, જેમ મિત્ર મિત્રનો, પિતા પુત્રનો સર્વ (અપરાધ સહન કરે તેમ પોતાનાં) ઉત્તમપણાને લીધે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાનો મારો અપરાધ સહન કર્યો. ૧૯

શય્યામાં સૂવાની બાબતમાં અને આસન વિગેરેની બાબતમાં (એકપણું થએલ). શય્યા આસન અને ફરવાનું તામસ વિગેરે (ગુણોવાળી) સ્થિતિઓ છે. 'બડાઈ મારવાનું' પોતાની પ્રશંસારૂપ સંન્નિપાત (બધા ભેગા થએલા ગુણો) નું કાર્ય છે. 'ભોજન વિગેરે' જરૂરી લૌકિક કાર્યો છે. (તેઓમાં) '**ऐक्यात्**' એકપણાંની સ્થિતિ હોવાથી (મેં મશ્કરી કરેલી); કારણ કે કોઈપણ કોઇપણ સમયે પોતાની જ શંકા કરતો નથી એકપણું કરવું એ ભગવાનનો ઉપકાર હતો (હું) દુષ્ટને તેથી મદ થવાથી **विप्रलब्धः** આડું બોલીને (મેં) મશ્કરી કરેલી. તે સંબંધી મશ્કરીના શબ્દો 'હે વયસ્ય!' શબ્દથી કહેલ છે. વયમાં (આપણે બે) સરખામાં તમારૂં ઉત્તમપણું ક્યાંથી અને કેવી રીતે? અથવા મિત્ર (કેવી રીતે?). વળી '**ऋतवान**' 'સત્યવાળા'. તે અસત્ય કરે છે એમ માનીને હું તેમ કહેતો. 'સહન કરતા' તે મનમાં રોષ રાખ્યા વિના. સહન કરી શકાય તેવા દોષમાં મિત્રનું દૃષ્ટાંત, (અને) સહન કરી ન શકાય તેવા દોષમાં તો પિતાનું દૃષ્ટાંત (કહેલ છે). તે (પિતા પણ સહન કરી ન શકે તેવા દોષનો સમાવેશ કરવા 'સર્વ' એમ કહેલું છે. સહન કરાવનારૂં સ્વરૂપ 'ઉત્તમ' શબ્દથી કહેલું છે, કારણકે કીડી વિગેરે અપરાધ કરે તેને હાથી ગણકારતો નથી. નજરાણું વિગેરે (મેં અપરાધ ક્ષમા કરાવવા) કરેલ ન હતું એમ 'ઉત્તમપણાંને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાનાં ઉત્તમપણાંને લીધે જ (ભગવાન સહન કરતા). બીજું (ભગવાનને સહન કરવાનું) કારણ 'દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા' શબ્દથી* કહેલું છે. ૧૯

એવી રીતે (ભગવાનનું) સર્વ ચરિત્ર કહીને, સર્વનો ઉપસંહાર કરવા તેમણે કરેલી લીલાનું નીચેના શ્લોકથી સ્મરણ કરે છે:–

सोऽहं नृपेन्द्र रहितः पुरुषोत्तमेन सख्या प्रियेण सुहृदा हृदयेन शून्यः ॥
अध्वन्युरुक्रमपरिग्रहमङ्ग रक्षन् गोपैरसद्भिरबलेव विनिर्जितोऽस्मि ॥२०॥

* હું દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હતો તે સહન કરવાનું બીજું કારણ હોવાનું કહેલું છે.

હે ઉત્તમ રાજા! પુરુષોત્તમ સખા પ્રિય સુહૃદ વિનાનો હૃદયથી નિરાશ થએલો તે હું માર્ગમાં મોટા ઠગ ભરથારની સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરતાં, હે વહાલા! અબલાની પેઠે નમાલા ગોપોથી પરાજય પામેલો છું. ૨૦

'હે ઉત્તમ રાજા!' એ સંબોધન આનો વિચાર તમારે અવશ્ય કરવો, એવો આ અર્થ જણાવવા માટે (કરેલું છે). પુરુષ વિનાનો થએલો પણ સ્ત્રી વિગેરેરૂપ પ્રાણી સર્વ કાર્ય (કરવા) માંથી બાતલ થાય છે, તો પછી પુરુષોત્તમ વિનાના થએલાના સંબંધમાં તો કહેવાનું જ શું હોય? આથી ઉત્તમ કાર્ય (કરવા) માંથી બાતલ થએલ હોવાનું જણાવ્યું. 'સખા (વિનાનો)' શબ્દથી મધ્યમ કાર્યમાંથી બાતલ થએલ હોવાનું (જણાવ્યું). 'પ્રિય (વિનાનો)' શબ્દથી તેથી છેવટનો (અધમ કાર્યથી બાતલ થએલ હોવાનું જણાવ્યું), કારણકે પ્રિય માણસ પ્રિયનું હલકું (કાર્ય) પણ કરે છે. એવી રીતે પોતામાં રહેલ કાર્ય ન કરવાનાં કારણો કહીને, ભગવાનમાં રહેલું (કાર્ય) ન કરવાનું કારણ 'સુહૃદ (વિનાનો)' શબ્દથી કહે છે. તે સુહૃદ વિનાના થવાનું ફલ 'હૃદયથી નિરાશ થએલો' વિશેષણથી કહેલું છે. ઉત્તમ ગુણો તેમની સાથે રહેવાથી (પ્રાપ્ત) થએલા, તે જતાં રહેતાં સર્વ (ગુણો) જતા રહ્યા, તેથી નિરાશા (થઈ). હૃદય શૂન્ય થયું એવો અર્થ છે. તેથી બીજું પણ કાર્ય થયું એમ કહેતાં 'અથવા તારો પરાભવ થયો છે?' (અ. ૧૪. શ્લો. ૪૨) એ (તમારૂં) અનુમાન સાચું થએલ છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'परिग्रहः' એટલે સ્ત્રીઓનો સમૂહ. 'હે વહાલા!' એ સામનો કરવાનો નથી એમ જણાવવા કરેલું કોમલ સંબોધન છે, 'અબલા' એટલે સ્ત્રી. ૨૦

તેથી (ભગવાનથી વિખૂટો થવાથી) સર્વનો નાશ થયાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आनमन्ति ॥
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन्हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम् ॥२१॥

ખરેખર તે ધનુષ્ય, તે બાણો, તે રથ, તે અશ્વો. તે હું રથી, જેમનાથી રાજાઓ સર્વ તરફથી નમન કરતા હતા. તે સર્વ ઇશ વિનાનું થતાં એક ક્ષણમાં – ભસ્મમાં હોમેલા, ઠગની આરાધના અને ખરાબામાં વાવેલાની પેઠે નકામું થયું. ૨૧

ગાંડીવરૂપ ધનુષ્ય કહેલું છે. 'અર્જુનનાં આ બાણો' એમ (પ્રશંસા પામેલા) તે બાણો. તે ઉલ્લંઘન થઈ ન શકે તેવો રથ. તે સર્વ સ્થલે જનારા અશ્વો, તે ભીષ્મ વિગેરેને મારનાર હું રથી. જે સાધનોથી (રાજાઓ) સર્વ

તરફથી નમન કરતા. અથવા '**आमनन्ति**' એવો પાઠ (હોય ત્યારે 'માન આપતા' એવો (અર્થ થાય). **તે** (સંબંધ) માં, જેમ અંગારાઓમાંથી અગ્નિ જતી રહે ત્યારે રાખ થાય, તે સમયે (અગ્નિનું) સ્વરૂપ દેવપણું, બાળવાનો ગુણ બધું એ જતું રહે છે તેવી રીતે ઉપર કહેલા (સાધનો) માં ઈશ્વરે પ્રવેશ કરેલો ત્યારે તે સર્વ કાર્ય થયું. તે (ઇશ્વર) નીકળી જતાં સર્વનો નાશ થયો, એવી રીતે અન્વય (ભગવાનનો પ્રવેશ) અને વ્યતિરેક (ભગવાનનું નીકળી જવું થી જે પ્રાપ્ત થયું અને જે પ્રાપ્ત ન થયું, તેનો વિચાર (કરવા) થી સર્વ ભગવાને કરેલું એમ સાબિત થાય છે; કારણ કે માત્ર અન્વય (ભગવાનનો પ્રવેશ હતો ત્યારે સર્વ કાર્ય થયું તે) થી ખાસ કરીને એકલા તેથી જ (કાર્ય) થયું એવો નિશ્ચય ન થાય. હમણાં તો તે (ઈશ્વર) નો આધાર ન હોવાથી (તે સાધનો) નકામાં થયાં છે એવા અભિપ્રાયથી '(સર્વ) નકામું (થયું)' એમ કહેલું છે. ઈશ્વર વિનાનું સર્વ નકામું થયું, એવો અર્થ છે. કાર્ય કરતું ન હોવાથી નકામું (થયું), અથવા ફલ પ્રાપ્ત કરાવવું તેજ તેમનું સ્વરૂપ હોવાથી, તે (તેમનું સ્વરૂપ) રહેલ નથી, કારણ કે તે (ફલ પ્રાપ્ત કરાવવા) થી જ તેમની પ્રસિદ્ધિ હતી.

આ (વિષય) માં (ફલ) પ્રાપ્ત ન કરાવવાપણામાં લોક અને વેદના ભેદથી બે દૃષ્ટાંતો કહે છે. લોકમાં પણ પોતાનો ધંધો અને સેવા (ના સંબંધ) થી બે દૃષ્ટાંતો (છે). વેદમાં તો તે બે ભેગાં કરીને એક (દૃષ્ટાંત) માં જ બે (કહેલાં છે). તેથી ત્રણ દૃષ્ટાંતો કહે છે. તે પૈકી વૈદિક દૃષ્ટાંત 'ભસ્મમાં હોમેલા' શબ્દથી (કહેલું છે). 'જો પહેલી આહુતિ હોમવામાં આવે ત્યારે યજમાનનું મૃત્યુ થાય, તો દક્ષિણ તરફથી ઠંડી ભસ્મમાં પછીની આહુતિ લઇ જાય અથવા (તેનો) ભસ્મનો સમૂહ કરે' એમ ભસ્મમાં હોમ કરવાનું કહેલ છે. તે (હોમ) જેવી બાકી રહેલી તેમાં (કરેલ હોવાથી), તેનો નકામા (કાર્યમાં ઉપયોગ થાય છે. તેવી રીતે મેં (ધનુષ્ય વિગેરેનો) ગોપોમાં ઉપયોગ કર્યો (તે **નકામો થયો**), એવો અર્થ છે. ન થયું ઇશ્વરનું આરાધન અને **ન થયો** ધર્મ. લોકમાં ઇશ્વર (રાજા) નું આરાધન થાય છે, તેનાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તે કાર્ય 'ઇશ્વરથી સિદ્ધ થએલું' કહેવાય છે. તે ઇશ્વર (રાજા) જો ઠગ હોય, તો તેનું ફલ અડદના દાનની પેઠે ખરાબ થાય. આથી (એમ) કહેલું છે કે અધિષ્ઠાતા દેવો ઉલટું ફલ આપે તેથી (કાર્ય) નકામું થાય. એવી રીતે ફલ નકામું થએલ[1] હોવાનું અને દેવ નકામા થએલ[1] હોવાનું કહીને, 'ખરાબામાં વાવેલાની પેઠે' શબ્દોથી સાધન **નકામું થયાનું**[1] કહે છે. '**ऊषी**' એટલે ખારરૂપ પૃથ્વી. '**ऊष**' **ને** '**ई**' પ્રત્યય લાગવાથી **पाणिनि. ૪ – ૧ – ૪૧** પ્રમાણે **ऊषी થએલ છે. તે બીજની શક્તિને** બાળનારી છે. **તેમાં પડેલાં બીજનો સ્વરૂપથી જ નાશ થાય છે તેવી રીતે અહીં** પણ (મારાં) લૌકિક **રથીપણાંનો** પણ **નાશ થયો, એવો અર્થ છે. ૨૧**

---

૧ સ્ત્રીઓની રક્ષા ન થઇ તે દેવનું નકામા થવું, રક્ષણ ન થવું તે સાધ્ય નકામું થયું ધનુષ્ય વિગેરે કામ ન કરી શક્યાં તે સાધન નકામું થયું. (પ્ર)

એ પ્રમાણે બીજા (પ્રશ્નનો) ઉત્તર કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પહેલા (પ્રશ્નનો), ઉત્તર કહે છેઃ-

राजंस्त्वयाऽनुपृष्टानां सुहृदां नः सुहृत्पुरे ॥
विप्रशापविमूढानां निघ्नतां मुष्टिभिर्मिथः ॥२२॥
वारुणीं मदिरां पीत्वा मदोन्मथितचेतसाम् ॥
अजानतामिवान्योन्यं चतुःपञ्चावशेषिताः ॥२३॥

હે રાજન! મિત્રના નગરમાં આપણા મિત્રો વિષે તમે પૂછેલું તેઓ વિપ્રના શાપથી ઘણા મૂઢ થઈ, વારુણી મદિરાનું પાન કરીને મદથી પીડાએલ ચિત્તવાળા થઇ ન જાણતા હોય તેની પેઠે એક બીજાને પરસ્પર મુક્કીઓથી મારતાં, તેઓમાંના ચાર પાંચ જ બાકી રહેલા છે. ૨૨ ૨૩.

મિત્રના નગરમાં મિત્રોનું જે કુશલ પૂછ્યું, તેનો ઉત્તર (કહું છું). (તેમને) શાપ થયો. તે વિપ્રના શાપથી ઘણા મૂઢ થએલા બીજા પ્રદેશ (પ્રભાસ) માં જઈ મુક્કીઓથી મારવા લાગ્યા. પરસ્પર યુદ્ધ (કરવા) નું કારણ 'વારુણી મદિરાનું પાન કરીને' શબ્દોથી કહેલું છે. અમૃતનું મથન (કરેલ તે) માંથી વારુણી મદિરા નીકળેલી તે તાડ વિગેરેમાં રહી તાડમાંથી ઉત્પન્ન થએલી 'વારુણી' કહેવાઇ. તે (તેના) મદથી પીડાએલ ચિત્તવાળા વિવેક ગૂમાવેલાઓમાંના ચાર પાંચ બાકી રહેલા છે એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ચાર સાથે ભળેલા પાંચ તે ચારપાંચ. નવ* દ્રવ્યો યાદવોના શરીરોમાં સંઘાતોમાં પ્રવેશેલાં તેઓમાંના ચાર પ્રકારનાનાં પરમાણુઓ સાથે આકાશ વિગેરે પાંચ (દ્રવ્યો) બાકી રહ્યાં.

'સ્નેહ (તેમ થતાં) અટકાવનારો હોવાથી એમ કેમ થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ન જાણતા હોય (તેની પેઠે)' એમ કહેલું છે. યુદ્ધ કરવાનું જ્ઞાન હતું, બીજાં કાર્યનું જ્ઞાન ન હતું, એવો અર્થ છે. ૨૨-૨૩.

નીચેના શ્લોકમાં:આ (વિષય) માં કર્તા સંબંધી અનુમાન કરે છે -

प्रायेणैतद्भगवत ईश्वरस्य विचेष्टितम् ॥
मिथो निघ्नन्ति भूतानि भावयन्ति च यन्मिथः ॥२४॥

* પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન એ નવ દ્રવ્યો છે. તેમાંના પહેલા ચાર અનિત્ય છે, પણ તેઓનાં પરમાણુઓ નિત્ય છે તે બાકી રહ્યા બાકીના પાંચ નિત્ય હોવાથી બાકી રહ્યા એવો અર્થ છે.

પ્રાણીઓ જે પરસ્પર હણે છે અને પરસ્પર રક્ષણ કરે છે, આ ઘણું કરીને ભગવાન ઈશ્વરનું કાર્ય છે. ૨૪

(ભગવાન) સર્વનાં કર્તા અને રક્ષણ કરનાર હોવાથી ભગવાન (આ કાર્યનાં) કર્તા હોવાનો નિશ્ચય થાય છે. કાલે (કરેલું હોવાનું) પણ સંભવે છે, તેથી 'ઘણું કરીને' એમ કહેલું છે. તે (કાલ) માં પણ ભગવાન રહેલા હોવાથી, (ભગવાન કરે છે એ) વધારે સારો વિકલ્પ છે. જે વિષય જોવામાં આવે છે તેને જૂદા પ્રકારે જણાવતાં, સર્વ સ્થલે લોક કરે છે તે કાર્યના કર્તા ભગવાન છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સરખે સરખા મારે અને રક્ષણ કરે તે પ્રેરક (અંતર્યામી) નું કાર્ય છે, કારણ કે (તેઓ) પોતામાં કોઈ મોટો અથવા નાનો નથી. 'च' 'અને' શબ્દથી ઉત્પન્ન કરે છે (તે પણ ભગવાનનું કાર્ય હોવાનું જણાવેલ છે). પુત્રના ઘરમાં પોતે ઉત્પન્ન થએલો પિતા પુત્ર થાય છે. ૨૪

'ચાલુ પ્રસંગ (યાદવોના નાશ) માં ભગવાનનું કાર્ય કેમ હોઇ શકે, કારણકે વેદમાં (તે) કહેલ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહે છેઃ—

जलौकसां जले यद्वन्महान्तोऽदन्त्यणीयसः ॥
दुर्बलान्बलिनो राजन्महान्तो बलिनो मिथः ॥२५॥
एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्महद्भिरितरान्विभुः ॥
यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारान् संजहार ह ॥२६॥

હે રાજન્! જલમાં જેમ જલચરોમાંના મોટા નાનાને, બલવાન દુર્બલોને અને મોટા બલવાળાઓ પરસ્પર (એક બીજાને) ખાય છે, તેની પેઠે શક્તિવાળા (ભગવાને) બલવાન મોટા યાદવોથી બીજાઓનો, ભૂમિના ભારરૂપ થએલા યાદવોનો એક બીજા યાદવોથી સંહાર કર્યો. ૨૫-૨૬.

જેમ અગ્નિના શાપથી મૂઢ થએલાં માછલાં એક બીજાને મારે છે (તેથી) મોટા નાનાને મારે એવો માછલાંઓનો ન્યાય છે. તેવી રીતે ચાલુ વિષયમાં બલવાન (યાદવોએ) દુર્બલને (હણ્યા). 'હે રાજન્!' એ સંબોધન (યુધિષ્ઠિરની) સંમતિ માટે (કરેલું છે). મોટાઓ તો પરસ્પર એક બીજાને મારવાથી મૂઆ. શ્લો. ૨૬ થી ઉપસંહાર કરે છે. બલવાન મોટા (યાદવો) થી બીજા બલવગરના નાના (યાદવોને હણાવ્યા). 'બધા ભગવાને મારવાના હતા, તેઓ અન્યોન્ય કેમ મરણ પામ્યા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શક્તિવાળા' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) સર્વ કરવાની શક્તિવાળા છે. તેઓથી જ તેમને હણાવ્યા. મહા (પુરુષ) સાધનોથી [illegible] અને સર્વ શક્તિમાન

ઇચ્છાથી (કરે છે). 'એક બીજા (યાદવો) થી' નો એવો અર્થ છે કે જેમ વિવાહમાં (અને) ઉત્સવ વિગેરેમાં એક બીજાને પીરસે છે તેમ (એક બીજાને) હણવાનું થયું. ૨૫-૨૬.

એવી રીતે સામાન્ય રૂપથી સંક્ષેપથી કથા કહીને, વિસ્તારથી કહે એવી ઇચ્છા થતાં, પહેલાં મૂકી દીધેલ ગુણોવાળા* ભગવાનનાં સ્મરણથી મુંઝવણ થતાં (મારાથી) બોલી શકાતું નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

देशकालार्थयुक्तानि हृत्तापोपशमानि च ॥
हरन्ति स्मरतश्चित्तं गोविन्दाभिहितानि मे ॥२७॥

દેશ અને કાલની વાસ્તવિક સ્થિતિવાળાં અને હૃદયનાં તાપની શાંતિ કરનારાં ગોવિંદનાં વાકયો સ્મરણ કરનારનું મારૂં ચિત્ત હરે છે. ૨૭

(૧) દેશ અને કાલથી જે વાસ્તવિક સ્થિતિ થએલી તે (સ્થિતિ) વાળાં નીતિનાં વાકયો, (૨) હૃદયનાં તાપની શાંતિ કરનારાં, (અને) (૩) 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલાં) ભગવાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવનારાં, એવી રીતનાં ત્રણે પ્રકારનાં વાકયોનો પહેલાં જ મને (ભગવાને) બોધ કરેલો. દેશ અને કાલને અનુસરીને સર્વ કરવું એ નીતિ. આત્મામાં શ્રદ્ધા રાખી બહારના ધર્મોનો ત્યાગ કરવો. ભગવાનનાં માહાત્મ્યનાં જ્ઞાનથી ભગવાન સંબંધી મોહ તજવો. તે ભગવાને કહેલાં વાકયોનું હમણાં સ્મરણ કરૂં છું ત્યારે તે મારા ચિત્તને હરે છે, કારણ કે (તેમનાં) અર્થનું ભાન થતાં-તે ભગવાનનાં (વાકયો) હોવાથી-શોક દૂર કરવાનાં સ્વરૂપથી જ શોક ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી શબ્દનાં ઘણાં બલથી શોક થતાં હું શાંત[1] રહું છુ. ૨૭

એવી રીતે ગુણના મુખ્યપણાંથી સ્મરણ કરેલા ભગવાનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં અને ભક્તિથી ભગવાનનાં ચરણકમલનું સ્મરણ થતાં દૃઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં, જીવ અને ભગવાન નજીક થતાં, સત્ત્વગુણનો આવેશ થવાથી અને પરમાનંદ પ્રકટ થવાથી રજોગુણ અને તમોગુણથી થતા દોષો દૂર થતાં બુદ્ધિ શાંત અને સ્વચ્છ થઇ. સત્ત્વગુણથી શાંત થઇ, બીજા બે (રજોગુણ અને તમોગુણ) દૂર થતાં સ્વચ્છ થઈ. બુદ્ધિ હોવાથી સ્વભાવથી જ જ્ઞાનરૂપ હતી. આ સર્વ થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

* પાછળ શ્લો. ૩ ઉપરનાં સુબોધિની જૂઓ.

૧ આ શ્લોકમાં શાંત રહેવાનું સ્પષ્ટ કહેલ ન હોવા છતાં શ્લો. ૨૮ માં ચિંતનથી થએલ હોવાનું કહેલ છે, તેના અંગ તરીકે આ જાણવું (પ્ર)

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

एवं चिन्तयतो जिष्णोः कृष्णपादसरोरुहम् ॥
सौहार्देनातिगाढेन शान्ताऽऽसीद्विमला मतिः ॥२८॥

એવી રીતે અર્જુન ઘણા ગાઢ સ્નેહથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલનું ચિંતન કરતો હતો ત્યારે (તેની) બુદ્ધિ શાંત (અને) સ્વચ્છ થઇ ૨૮

સુષુપ્તિમાં (થાય છે) તેમ ઉપરથી શોક દૂર થએલ હોવા છતાં, સંપૂર્ણ રીતે દૂર થએલ ન હતો. તેથી જ્ઞાનનો પ્રકાશ થયાનું કહે છે. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન (અનુક્રમે) પ્રમાણ અને વસ્તુને* અધીન હોવાથી (તે થવામાં) ઉપદેશની જરૂર નથી, પરંતુ પ્રમાણ અને વસ્તુના ઢાંકણ દૂર કરવાં જોઇએ. તે પૈકી પ્રમાણનું ઢાંકણ – રજોગુણ અને તમોગુણ દૂર થઈને સત્ત્વગુણ પ્રકટ થવાથી – દૂર થએલા જેવું છે. જીવાત્માનું ઢાંકણ માયા છે. ભગવાનનું ઢાંકણ ભગવાનની ઇચ્છા છે. તે પૈકી જીવનું ઢાંકણ ભક્તિ સાથેનાં જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. ભગવાનનાં માહાત્મ્યનાં જ્ઞાન સાથે ભગવાન ઉપરનાં ઘણાં પ્રેમથી ભગવાનની સેવા થાય ત્યારે ભગવાનનું આવરણ દૂર થાય છે. (તેમ થાય) ત્યારે નિર્મલ દૃષ્ટિવાળાને સૂર્યના પ્રકાશનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ ભગવાનનાં બે સ્વરૂપનો[1] મનથી સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે (સંબંધ) માં અર્જુનને બંને થયાં એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:-

वासुदेवांघ्र्यनुध्यानपरिबृंहणरंहसा ॥
भक्त्या निर्मथिताशेषकषायधिषणोऽर्जुनः ॥२९॥

गीतं भगवता ज्ञानं यत्तत्संग्राममूर्द्धनि ॥
कालकर्मतमो रुद्धं पुनरध्यगमद्विभुः ॥३०॥

વાસુદેવનાં ચરણનાં ધ્યાનથી કરેલા આલિંગનરૂપ વેગવાળી ભક્તિથી જેની બુદ્ધિની સર્વ ક્ષીણતા નાશ પામેલી તેવા સમર્થ અર્જુને, ભગવાને જે જ્ઞાન યુદ્ધના મોરચે કહેલું (અને) કાલ કર્મ અને તમોગુણે અટકાવી રાખેલું તે ફરીથી પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૯–૩૦.

બુદ્ધિ શાંત હોવા છતાં વાસનાવાળી હોવાથી, ફરી (વાસનાની) ઉત્પત્તિ ન થાય તે માટે વાસુદેવના ચરણનાં ધ્યાનનું જે 'परिबृंहण' આલિંગન, તેજ હતો વેગ જેનો તેવી ભક્તિએ 'निर्मथिताः' સાર વિનાની કરેલી અથવા સ્વરૂપથી

* 'વસ્તુ' એટલે ભગવાન, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ 'બે સ્વરૂપ' એટલે જીવ અને પરમાત્મા, એવો અર્થ છે (પ્ર)

'બહારનો વિષય રહેલો હોવાથી ફરી (તેનો) સંબંધ થતાં સંદેહો થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'લય પામેલી પ્રકૃતિને લીધે (નિર્ગુણ થવાને લીધે લિંગ રહિત થવાથી)' એમ કહેલું છે. લય પામેલી જે પ્રકૃતિ તેને લીધે જે 'નૈર્ગુણ્ય' નિર્ગુણ સ્થિતિ થઇ, તેને લીધે લિંગ (શરીર) ન રહેવાથી મૂલદોષો દૂર થવાથી 'असम्भवः'[1] ફરી તેમની ઉત્પત્તિ થશે નહીં, એવો અર્થ છે. તેથી ઉત્પત્તિ ન થવાથીજ, અને લિંગ (શરીર) રહેલ નહીં હોવાથી સંબંધ થશે નહીં. એવી રીતે સર્વ દોષો દૂર થવાની સાથે બ્રહ્મભાવ થતાં શોકો દૂર થયા એવો અર્થ છે. ૩૧

એવી રીતે અર્જુન કૃતાર્થ થયાનું કહીને, રાજા કૃતાર્થ થવાનું કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી તેનો નિર્ણય કહે છે :-

निशम्य भगवन्मार्गं संस्थां यदुकुलस्य च ॥
स्वःपथाय मतिं चक्रे निभृतात्मा युधिष्ठिरः ॥ ३२ ॥

ભગવાનનો માર્ગ અને યદુકુલનું મૃત્યુ જાણીને દૃઢ અંતઃકરણ વાળા યુધિષ્ઠિરે સ્વર્ગના માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૨

ભગવાન વૈકુંઠ પધાર્યા એવા ભગવાનનો માર્ગ અને યદુકુલનું 'संस्थाम्' મૃત્યુ જાણીને 'निभृतात्मा' દૃઢ અંતઃકરણવાળા (યુધિષ્ઠિરે) સ્વર્ગના માર્ગે એટલે દેવોના માર્ગે જવાનો નિશ્ચય કર્યો એવો અર્થ છે. ૩૨

पृथाऽप्युपश्रुत्य धनञ्जयोदितं नाशं यदूनां भगवद्गतिं च ताम् ॥
एकान्तभक्त्या भगवत्यधोक्षजे निवेशितात्मोपरराम संसृतेः ॥३३॥

કુંતિએ પણ ધનંજયે કહેલ યદુઓનો નાશ અને ભગવાનની પ્રસિદ્ધ સ્થિતિનું શ્રવણ કરીને અનન્ય ભક્તિથી અધોક્ષજ ભગવાનમાં અંતઃકરણ રાખી સંસારનો અંત આણ્યો. ૩૩

ક્રમથી મુક્તિ કહેવા (આ શ્લોકથી) કુંતીની મુક્તિ કહે છે. કુંતીએ તરતજ ઉપર કહેલું સાંભળીને ભગવાનમાં ચિત્ત રાખેલી થઈ, પરમપ્રેમને લીધે પ્રકટ થએલા ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. શરીર તજ્યું, એવો અર્થ છે. ૩૩

'ભગવાને શા માટે એમ કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ભગવાને યાદવોનો નાશ કર્યો તેમાં (ભગવાન યાદવોના) આત્મા હોવાથી દોષ નથી,* એમ કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

---

૧ નથી થવાની સંશયોની ઉત્પત્તિ જેમાં તે 'असम्भवः' એવો બહુવ્રીહિસમાસ છે (પ્ર)

* 'आत्मत्वात् दोषाभावः' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

નાશ કરેલી હતી સર્વ ક્ષીણતા જેની, તેવી બુદ્ધિ હતી જેની, તેવો અર્જુન થયો, એવો અર્થ છે. આથી એમ કહેલું છે કે બુદ્ધિનુ ઢાંકણુ વાસના સાથે દૂર થયું. ૨૯

જીવનું ઢાંકણુ દૂર કરવાનો ઉપાય ત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરેલું જ્ઞાન આવરણને દૂર કરે છે. તે જ્ઞાન પહેલાં જ ભગવાને ઉપદેશ કરેલા ગીતા નામના પ્રમાણથી (પ્રાપ્ત) થએલું જ હતું, પરંતુ ત્રણ ગુણ પ્રકારના કાલ કર્મ અને તમોગુણથી જ્ઞાન સાથેની બુદ્ધિ ઢંકાએલી હતી. તે જ્ઞાન હવે ઢાંકણ દૂર થવાથી પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થયું એમ ત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. ગીતામાં ભગવાને જે જ્ઞાન કહેલું તે ફરી પ્રાપ્ત કર્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે 'ક્રિયારૂપ જ્ઞાન ત્રણ ક્ષણ રહેનારૂં[1] હોવાથી કારણ સાથે તે પોતે તિરોહિત થએલું હોવાથી, ગૂમાવેલું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સમર્થ' એમ કહેલું છે. સમર્થ હોવાથી જ્ઞાનના તિરોભાવને દૂર કર્યો[2] એવો અર્થ જણાય છે. ૩૦.

પછી[3] જે પ્રકારે આત્માનું ઢાંકણુ દૂર થયું તે ક્રમથી નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

> विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या सञ्छिन्नद्वैतसंशयः ॥
> लीनप्रकृतिनैर्गुण्यादलिङ्गत्वादसम्भवः ॥३१॥

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિથી શોકરહિત થએલો, જેના દ્વૈતસંબંધી સંશયોનો નાશ થએલો છે તેવો, લય પામેલી પ્રકૃતિને લીધે નિર્ગુણ થવાને લીધે લિંગ રહિત થવાથી (દોષની) ઉત્પત્તિ ન થાય તેવો થયો ૩૧

'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મજ થાય છે' એ (શ્રુતિ) પ્રમાણે જ્ઞાન થતાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ. શોક વિષય પ્રાપ્ત ન થવાથી થાય છે, બ્રહ્મરૂપ થવાથી સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં શોક રહે નહીં, તેથી સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિ થયાનું 'જેના દ્વૈત સંબંધી સર્વ સંશયોનો નાશ થએલો છે' વિશેષણથી કહેલ છે. 'सम्यक्' સારી રીતે 'छिन्नाः' નાશ પામેલા છે દેહ વિગેરે દ્વૈતપ્રપંચના સંબંધવાળા "संशयाः' સંશયો જેના (તેવો થયો), કારણ કે પોતેજ સર્વના રૂપવાળો થતાં કોઇ પણ સંદેહ રહેતો નથી. અથવા દ્વૈતમાં સર્વ સ્થલે આત્માનો પ્રવેશ થવાથી – વિભાગવાળી સ્થિતિ હોવાથી – આ આત્માનાં સ્વરૂપનો નાશ થવાના સંશયો સર્વમાં રહેલા, તે આત્માએ બ્રહ્મરૂપ થઇ (સર્વની) અંદર પ્રવેશ કરવાથી બહારના સંબંધવાળા સર્વ સંદેહો બંધ થઈ ગયા, એવો અર્થ છે.

---

૧ બીજાઓના મત પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ તરીકે આ કહેલ છે. કારણ કે મૂલ (ગ્રંથ) માં તેને 'અટકાવેલું' કહેલ હોવાથી તે લાંબા સમય સુધી રહે તેવું હોવાનું ઇચ્છેલું છે (પ્ર)

૨ કારણ કે ફરી પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે (પ્ર)

૩ 'પછી' એટલે જ્ઞાન ફરી પ્રાપ્ત થયા પછી. (પ્ર)

यया॒ऽहरद्भुवो भारं तां तनुं विजहावजः ॥
कण्टकं कण्टकेनेव द्वयं चापीशितुः समम् ॥३४॥

જેમ કાંટાથી કાંટાને (કાઢે) તેમ જેનાથી ભૂમિનો ભાર હર્યો તે દેહને જન્મરહિત (ભગવાને) તજ્યો. અને બંને ઇશ્વરને સમાન હતા. ૩૪

જે સાહાય્ય માટે આણેલા યાદવરૂપ દેહથી ભૂમિનો ભાર હર્યો, તે દેહનો ત્યાગ[1] કર્યો. (તેમ કરવામાં ભગવાનને) ક્લેશ થયો ન હતો એમ જણાવવા 'જન્મરહિત' એમ કહેલું છે, કારણ કે (ભગવાન) તે (દેહ)થી જન્મ્યા ન હતા. '(કાંટાથી) કાંટાને (કાઢે)' શબ્દથી તે (સંબંધ)માં દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (યાદવો) પોતાના ન હતા એમ સર્વ પ્રકારે સૂચવેલું છે 'છતાં પણ (દેહમાં) અભિમાન રાખનાર જીવોને દુઃખ થતું હોવાથી એમ કેમ (કર્યું)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'બંને ઇશ્વરને સમાન હતા' એમ કહેલું છે. વશ રાખનારને બંને[2] સમાન હતા. ૩૪

નીચેના શ્લોકથી ભગવાન (ના સંબંધ)માં જૂદો પ્રકાર કહે છે :-

यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः ॥
भूभारक्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् ॥३५॥

અને જેમ મત્સ્ય વિગેરે દેહો નટની પેઠે ધારણ કરે છે અને તજે છે, તેમ જેનાથી ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો તે કલેવરનો ત્યાગ કર્યો. ૩૫

જેમ નટ (પોતાના) દેહનેજ જૂદાજૂદા પ્રકારની ક્રીડા કરવા સ્ત્રી વિગેરેના આકારથી દેખાડે છે, અને કાર્ય પુરૂં થાય ત્યારે તે આકારોને બંધ કરે છે, એવી રીતે આ પણ છે, એવો અર્થ છે. ૩૫

નીચેના શ્લોકમાં આ કહેવાનો ચાલુ પ્રસંગમાં ઉપયોગ કહે છે :-

यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं जहौ स्वतन्वा श्रवणीयसत्कथः ॥
तदाऽहरेवाप्रतिबुद्धचेतसामभद्रहेतुः कलिरन्ववर्तत ॥३६॥

જેમની ઉત્તમ કથા શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે તેવા ભગવાન મુકુંદે જ્યારે આ પૃથ્વીનો પોતાના દેહદ્વારા ત્યાગ કર્યો, તેજ દિવસે જેમનાં ચિત્ત જાગ્રત થએલાં નથી તેઓનું અકલ્યાણ કરનાર કલિ આવ્યો. ૩૬

૧ કાર્ય પુરૂં થયું, એટલે પ્રયોજન ન રહેવાથી તજ્યું, એવો અર્થ છે (પ્ર)
૨ ભૂમિના ભારરૂપ દેહ (દુષ્ટ રાજાઓ વિગેરે), અને યાદવોનો દેહ. (પ્ર)

સર્વને મોક્ષ આપવા અવતરેલા ભગવાન જ્યારે મોક્ષ આપીને પધારી ગયા ત્યારે કલિના ગુણો મોક્ષ (પ્રાપ્તિ) માં વિઘ્ન કરનારા કહેલા હોવાથી તે (ગુણો) જ્યારે (ભૂમિ ઉપર) આવેલા હોય ત્યારે ત્યાં) રહેલાને મોક્ષ (પ્રાપ્ત ન થાય, તેથી નીકળી જવું એજ શરણ છે એવું વિચારી, તે (ભગવાન) સિવાય (મોક્ષ) કરાવનાર ભાગવત વિગેરે નહીં હોવાથી, (કલિ) કાલે ઘેરેલો ન હોય તેવા દેશમાં ભગવાન સાથેજ જવું એવો (યુધિષ્ઠિરે) નિશ્ચય કર્યો એમ આ શ્લોકથી કહે છે.

कलिं कालमलं सर्वं कालस्वामी तु माधवः ॥
यतो निवर्तते तत्र वह्नाविव निकृष्टता ॥९॥[1]

કાલનો સર્વ મલ કલિ છે, કાલના સ્વામી તો માધવ છે. જ્યાંથી (માધવ) નીકળી જાય છે ત્યાં અગ્નિ (નીકળી જવા ની પેઠે અધમતા (થાય છે) કા. ૯

दारौ तु न तथा तेन देशान्तरगतिर्मता ॥
अग्निभावेऽपि काष्ठेन स साध्य इति निश्चयः ॥१०॥[1]

કાષ્ઠમાં તો તેમ (અધમપણું) નથી થતું, તેથી બીજા સ્થલે જવાનું વિચાર્યું (કાષ્ઠમાં) અગ્નિ હોવા છતાં પણ તે (મથન કરવાથી) પ્રાપ્ત કરવાનો હોવાથી તેવો નિશ્ચય (કર્યો) કા. ૧૦

'ભગવાન મુકુંદ' એમ કહેલું હોવાથી, ભગવાનનો અવતાર મુક્તિ આપવા માટેજ (થએલો) એવો સિદ્ધાંત છે. જો કે ભગવાનનો સંબંધ સદાનો હોવાથી, કોઈપણ સ્થલનો (ભગવાને) ત્યાગ કરેલ નથી, છતાં પણ પરમાનંદ પ્રકટ કરેલું સ્વરૂપ હદવાળું દર્શાવેલ હોવાથી तन्वा ત્યાગ કર્યો, તે (હદવાળા) દેહદ્વારા ત્યાગ કર્યો, એવો અર્થ છે. (ભગવાને) ભૂમિનો ત્યાગ કર્યાનું પહેલાં કહેલું નથી[2],

૧ આ કારિકાઓથી આ અને ૩૭મા શ્લોકનું તાત્પર્ય કહેલું છે. જેમ અગ્નિ નીકળી જાય ત્યારે કાષ્ઠની ભસ્મ થઇ જતાં તે અધમ થાય છે, કારણ ભસ્મ અગ્નિની વિષ્ઠા હોવાનું શ્રુતિમાં કહેલ છે. બીજા પ્રદેશમાં શુદ્ધિ રહે, કારણ કે ત્યાં કાષ્ઠ હોય તેમાં અગ્નિ રહેલો છે તેથી તે અધમ નથી. યુધિષ્ઠિર ભક્ત હતો, તેથી કાષ્ઠમાં અગ્નિ હોય તેમ તેનામાં ભગવાન હતા, છતાં કાષ્ઠમાંના અગ્નિને મથન કરી પ્રકટ કરવાનો રહે છે, તેમ બીજા સ્થલે જવાથી ભગવાનનો પ્રકાશ થાય તેવા હેતુથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો (प्र)

૨ કેટલાક 'પોતાના દેહ સાથે ભૂમિનો ત્યાગ કર્યો' એવો અર્થ કરે છે, તે અર્થ ખોટો હોવાનું જણાવે છે, કારણ કે 'जहौ' ત્યાગ કર્યો શબ્દથી વિધિ કહી નથી, તેમ અનુવાદ પણ કરેલો નથી (प्र) શ્લો. ૩૪માં યાદવના દેહનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલ છે, ભૂમિનો ત્યાગ કરવાનું કહેલ નથી, તેથી અહીં અનુવાદ (કહેલું હોય તે ફરી કહેલ) નથી. તેથી અનુવાદના અર્થમાં 'तन्वा' શબ્દની ત્રીજી વિભક્તિ 'સાથેના' અર્થમાં યોજેલી નથી.

અને નટની પેઠે દેહનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલું* હોવાથી જેનો ત્યાગ કર્યો તે વસ્તુ નથી, તેથી અપૂર્વવિધિમાં* અથવા અનુવાદમાં[1] 'સાથે'ના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ હોવાનું સંભવતું નથી.

'ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારા ભક્તોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની ઉત્તમ કથા શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે' એમ કહેલું છે. 'तदा' એ 'તેમાં'ના અર્થવાળો અવ્યય છે. 'अहर्' 'દિવસ' એ સાતમી વિભક્તિના લોપવાળો શબ્દ છે, અથવા અવ્યય છે. સંપ્રદાય જાણનારો (કહે છે) કે પ્રાતઃકાલે ભગવાન પધારી ગયા; તરતજ પ્રાતઃકાલે કલિનો આરંભ થયો. 'ભગવાને કૃપાની દૃષ્ટિ જેમના ઉપર કરેલી છે અને જેઓ ભગવાનના માર્ગને અનુસરે છે તેવા (ભૂમિ ઉપર) હોવાથી કલિનો આરંભ કેમ થયો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેમનાં ચિત્ત જાગ્રત થએલાં નથી તેઓનું અકલ્યાણ કરનાર' એમ કહેલું છે. સર્વ માટે તે આવેલ નથી. જેમને બીડાઇ જવાનો સંભવ નથી તેવાં સારી રીતે ખીલેલાં કમલોને (સૂર્ય) અસ્ત થાય તોપણ કોઇ હાનિ થતી નથી, બીજાઓમાં તો (સૂર્ય) અસ્ત થતાં કીડાઓનો વાસ થાયજ. જ્ઞાનથી ખીલવણી થાય (અને) ભક્તિથી બીડાવાનો સંભવ ન† રહે.

'ત્યારે (યુધિષ્ઠિરને) પોતાને કોઈ ચિંતા ન હતી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः पुरे च राष्ट्रे च गृहे तथाऽऽत्मनि ।
विभाव्य लोभानृतजिह्महिंसनाद्यधर्मचक्रं गमनाय पर्यधात् ॥३७॥

જ્ઞાની યુધિષ્ઠિરે લોભ અસત્ય કુટિલતા હિંસા વિગેરે અધર્મનો સમૂહ જેમાં છે તેવા તે (કલિ)નો પ્રસાર શહેર રાજ્ય ઘર અને દેહમાં (થતો) વિચારીને જવાનો નિર્ણય કર્યો. ૩૭.

મુંઝવણ વિગેરે (થયા) વિના દૃઢ સ્થિતિ હોય તેને કાલ વિકાસ (ખીલવણી) વિનાનો માને છે. તે તો યુધિષ્ઠિર વિગેરેને પણ તેવા[2] માનતો. તેથી તેના દેશમાં

૧* દેહનો ત્યાગ નટની પેઠે કર્યાનું કહે છે. નટ જેમ વેષ લઇને વેષ તજી પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેથી જે વેષ લીધેલ તે વસ્તુ નથી. તેમ ભગવાને જે દેહ તજ્યો તે વસ્તુ નથી. તેથી जहौ શબ્દથી અપૂર્વ વિધિ જણાવી નથી. તેથી 'तन्वा' શબ્દની ત્રીજી વિભક્તિ 'સાથે'ના અર્થમાં યોજેલી નથી એવો અર્થ જણાય છે. 'અપૂર્વ વિધિ' એટલે તદ્દન નવાજ પ્રકારની શાસ્ત્રની આજ્ઞા-

† તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિવાળા ઉપર કલિની અસર થતી નથી એમ જણાવેલ હોવાનું જણાય છે.

૨ યુધિષ્ઠિરમાં જ્ઞાનનો વિકાસ થયો નથી એમ માનનાર કલિએ યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોને પણ ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ વિનાના માનેલ, એવો અર્થ છે. (प्र)

પણ મોટું નાનું વિગેરેના પ્રકારથી જૂદા પડેલા રાજ્ય નગર ઘર દેહ વિગેરેમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, અને (યુધિષ્ઠિરનો) થોડો વિકાસ થએલ હોવાથી તેણે તે જાણ્યું એમ 'જ્ઞાની' શબ્દથી કહેલું છે. તે સંબંધમાં પણ (તેને) વિચાર થયો કે (આ કાલ) રહેવા આવેલ છે કે જોવા? તે (સંબંધ)માં પણ યુધિષ્ઠિરનો નિશ્ચય થયો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. સામગ્રી સાથે આવેલ હોવાથી કલિ અહીંથી જવાનો નથી. તેની સામગ્રી આરંભમાં સર્વ દોષોના આધારરૂપ અંતઃકરણનો ગુણ લોભ છે, વાણીનો દોષ અસત્ય ઘણા ભાગે સ્વરૂપનો નાશ કરનારો છે, કારણકે (તેનાથી) સ્વરૂપને નભાવનાર ઉત્તમ પ્રમાણિકપણાંનો નાશ થાય છે. કુટિલતા બુદ્ધિનો દોષ છે. હિંસા શરીરનો (દોષ છે). આ વિષયમાં ક્રમથી બાકી રહેલ દોષ પોતાની મેળે વિચારી લેવા. 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી રોગ વિગેરે પણ (કહેલા છે). હિંસા વિગેરે અધર્મનો સમૂહ વિચારીને ઉપર કહેલો જ જવાનો નિશ્ચય કર્યો, એવો અર્થ છે. ૩૭

શક્તિવિનાનાએ ત્યાગ કરવો ન જોઇએ, કારણ કે (ત્યાગ) ત્યાગ કરનારાઓમાં વાસનાઓ ઉત્પન્ન કરનારો છે. તેથી કલિના ભયથી યુધિષ્ઠિર જતો રહે (ત્યાગ કરે) તે યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોક કહેલા છે :-

स स्वपौत्रं विनयिनमात्मनोऽनवमं गुणैः ॥
तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यसिञ्चद्गजाह्वये ॥३८॥

मथुरायां तथा वज्रं शूरसेनपतिं ततः ॥
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः ॥३९॥

તેણે પોતાથી ગુણોમાં ઉતરે નહીં તેવા પોતાના વિનયવાળા પૌત્રનો હસ્તિનાપુરમાં જલરૂપ વસ્ત્રવાળી ભૂમિના પતિ તરીકે અભિષેક કર્યો, મથુરામાં તેવી રીતે વજ્રનો શૂરસેનના પતિ તરીકે (અભિષેક કર્યો). પછી પ્રજાપતિના સંબંધવાળો યજ્ઞ કરી, શક્તિવાળાએ અગ્નિનું પાન કર્યું. ૩૮-૩૯

કારણ કે કલિનો વિરોધ કરવાની શક્તિ વિનાનો યુધિષ્ઠિર ગયો ન હતો કારણ કે તેનો વિરોધ કરવા પૌત્રને તેણે રાખેલો, પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણ હોવાને લીધે (તેણે ત્યાગ કરેલો), એવા અભિપ્રાયથી આ શ્લોક કહેલ છે. 'એકથી ઉત્પન્ન થએલા ભાઇઓ(માંના એકના પુત્રથી સર્વ પુત્રવાળા છે)' એ ધોરણે અને (પરીક્ષિતને પોતાનું) રાજ્ય આપેલું હોવાથી 'પોતાના (પૌત્રને)' એમ કહેલું છે. પુત્રનું નામ રાખવા 'પૌત્ર' એમ કહેલું છે. (તે પૌત્ર) ભગવદીયપણું વિગેરે ગુણોથી પોતાથી 'अनवम' ન્યૂન નહતો. આથી એમ કહેવાયું કે દોષ ન હોવા, એ તેનામાં વધારે હતું. હલકાને (ગાદીએ) બેસાડે તો પ્રજાનો શાપ થાય.

'તોયનીવ્યા:' એટલે સમુદ્રરૂપ આવરણુ (વસ્ત્ર)વાળી. 'નીવી' 'વસ્ત્ર' શબ્દથી એમ સૂચવેલુ છે કે બીજા રાજાઓ તો સ્ત્રી વસ્ત્રરહિત[1] હોય તોપણુ સ્ત્રીથી પોતાના એક ભાગ ચરણુ ચાંપવાનું વિગેરે થાય તેથી પોતે 'પતિ હોવાનું માને છે. ભગવાને જ (પરીક્ષિતને પૃથ્વીનો) પતિ થવા માટેજ રક્ષેલો હોવાથી 'પતિ' શબ્દથી અનુવાદ[2] કરેલ છે. 'પતિ થવા માટે' એવો અર્થ કરીએ તો લક્ષણા[3] થાય, તેથી (યુધિષ્ઠિરે) પોતે માત્ર અભિષેક કર્યો. એવીજ રીતે વજ્રને પણ (અભિષેક) કર્યો. વજ્ર અનિરુદ્ધનો પુત્ર હતો, તે શૂરસેન દેશનો પણ પતિ હતો એમ જણાવવા 'શૂરસેનના પતિ' એમ કહેલું છે. આથી એમ કહેલુ છે કે મર્યાદામાં જેટલો દેશ હતો તેટલો આપ્યો. 'પછી' તેઓએ રાજ્ય સ્વીકાર્યા પછી પ્રજાપતિના સંબંધવાળો યજ્ઞ કરી તેણે સંન્યાસ લીધો એમ કહેલું છે. અગ્નિના સંબંધનો અથવા પ્રજાપતિના સંબંધવાળો યજ્ઞ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલુ છે. 'ઈશ્વર' શબ્દથી તેમ કરવાની શક્તિવાળો હોવાનુ કહેલું છે ૩૮-૩૯.

(યુધિષ્ઠિરે ત્યાગ) શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરેલો હોવાથી, ઘરમાંજ સર્વનો ત્યાગ કરવાનુ કહેલ હોવાથી અને અંશ (અમુક ભાગ)નો ત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ ન હોવાથી, સર્વના ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

विसृज्य तत्र। तत्सर्वं दुकूलवलयादिकम् ।
निर्ममो निरहंकारः सञ्छिन्नाशेषबन्धनः ॥४०॥

વસ્ત્ર કડાં વિગેરે જે (હતું) તે સર્વનો ત્યાં ત્યાગ કરીને, મમતા રહિત અહંકાર રહિત સર્વ બંધનો સારી રીતે કાઢી નાખેલો થયો. ૪૦

દેહ સિવાયનાનો ત્યાગ સ્હેલાઇથી જાણી શકાય તેવો છે, તે કહે છે. 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી વસ્ત્ર અને કડાં હોવાથી (તે) કહેલાં છે, બાકી રહેલાંનું અનુમોદન કરવાનાં પરિણામરૂપ (કહેલાં) નથી. 'ચીંથરા પહેરેલો' એમ જે આગળ (શ્લો. ૪૩ માં) કહેવામાં આવશે તે ત્યાગ સમાન હોવાથી તે (ત્યાગ) જણાવવા (કહેવાશે). તજેલા (પદાર્થો) પોતાની (મિલ્કત) નથી એમ 'મમતા રહિત' વિશેષણથી કહેલ છે. ત્યાગ કર્યાનું અભિમાન નથી અથવા અંદરથી ત્યાગ (કરેલો

---

૧ 'वस्त्ररहिता' ને બદલે 'वस्त्ररहितायाः' પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે (प्र). તેથી એવો છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા પાઠ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨ 'सिच' ધાતુ બે કર્મવાળો નથી. (તેથી पौत्रं અને पतिम् એવાં) બે કર્મો ન હોય, તેથી આ અનુવાદ હોવાનું કહેલ છે. (प्र)

૩ અનુવાદ ન ગણીએ તો જે દોષ થાય તે આથી કહેલ છે, બીજીને બદલે ચોથી વિભક્તિવાળો અર્થ વ્યાકરણના નિયમવિરૂદ્ધ કરવાથી, ધાતુ બે કર્મવાળો હોવાની કલ્પના થાય. (प्र)

છે) એમ જણાવવા આ કહેલું છે. (મિલ્કતનો ત્યાગ, અને ત્યાગ કરેલ હોવામાં અભિમાનનો ત્યાગ) બંને કરવાનાં હોવાથી તે એક બીજાનાં કારણ અને કાર્યની સ્થિતિવાળાં છે. 'અહંકાર રહિત' વિશેષણથી સામગ્રી સાથે દેહનો ત્યાગ કહેલો છે. દેહમાં હુંપણાનો ત્યાગ કર્યો. મમતાનો સ્વરૂપથી નાશ થતાં (અહંતા)ની અંદર દેહ વિગેરે રહ્યાં, 'સર્વ બંધનો સારી રીતે કાઢી નાખેલો' વિશેષણથી તેના ત્યાગનો પ્રકાર કહેલો છે. બહારનાં આવરણો સારી રીતે કાઢી નાખ્યાં એમ 'सञ्छिन्न' 'સારી રીતે કાઢેલાં' શબ્દથી કહેલ છે. પુત્ર વિગેરે ઉપકાર કરનારા છે, એવી બુદ્ધિ હવે ન રહી. તેથીજ (મુક્તિ થવામાં) વિઘ્ન કરનાર ન રહ્યું. ૪૦

હવે બાકી રહેલ માત્ર શરીરનો જ્ઞાન અને કર્મથી લય થવાનું કહેવા માટે, અધ્યાસ અજ્ઞાનથી થતો હોવાથી તે દૂર કરવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનથી લય થયાનું કહે છે. તત્ત્વો વિગેરેના પ્રકારથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, તે પ્રકારથીજ (અધ્યાસ) દૂર કરે છે. ભગવાને (અધ્યાસ) કરેલો છે એવા મત પ્રમાણે તેમની આજ્ઞાથી (તેનો) ત્યાગ થાય. તેમાં[1] પણ જે ક્રમથી ભગવાને (તે) પ્રાપ્ત કરાવેલું, તે ક્રમ ચિત્તમાં જ્ઞાન કરાવવા કહેવો યોગ્ય છે. તે નીચેના શ્લોકોથી કહે છે:–[1]

> वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे च तम् ॥
> मृत्यावपानं सोत्सर्गं तत्पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥४१॥
> त्रित्वे हुत्वा च पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः ॥
> सर्वमात्मन्यजुहवीद्ब्रह्मण्यात्मानमव्यये ॥४२॥

(૧) વાણીનો મનમાં હોમ કર્યો (૨) તેનો પ્રાણમાં અને (૩) તેનો બીજા (અપાન)માં, (૪) તજવાના પદાર્થ સાથે અપાનનો મૃત્યુમાં (૫) તેનો પાંચપણામાં હોમ કર્યો (૬) અને પાંચપણાનો ત્રણપણામાં હોમ કરીને (૭) તેનો મુનિએ એકપણામાં હોમ કર્યો (૮) સર્વનો આત્મામાં હોમ કર્યો (અને) (૯) આત્માનો અવ્યય બ્રહ્મમાં (હોમ કર્યો) ૪૧–૪૨.

૧ 'ભલે આજ્ઞાથી અધ્યાસનો ત્યાગ કરવાનો હોય, છતાં પણ અધ્યાસ ન રહે તે માટે દેહ વિગેરેના લયનું ચિંતન કરવું જોઇએ, વળી અગ્નિનું પાન કરેલ હોવાથી યજ્ઞની જરૂર છે. ગીતામાં શ્રોત્ર વિગેરે ઇંદ્રિયોનો સંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું કહેલ છે. ગીતામાં કહેલ હરકોઇ પ્રકારે હોમ કરવો જોઇએ, છતાં અહીં વાણી વિગેરેનો હોમ કરવા કેમ કહેલ છે?' એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે અગ્નિનું પાન કરેલ હોવાથી યજ્ઞ કરવાનું જરૂરી હોવા છતાં ગીતામાં જૂદા જૂદા પ્રકારો કહેલ છે તેમાં વશ થનારનું વશ કરનારમાં હોમ કરવાનું સર્વત્ર સિદ્ધ છે. તેથી તેમાં કહેલ પ્રકારો મરજી પ્રમાણે કરવાના હોવાથી હરકોઇ પ્રકારે હોમ કરવાથી (ભગવાનની) આજ્ઞા પળાય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે જેને જેનો સંબંધવાળું કહેલ હોય (તેવો તેમાં હોમ કરવાનો હોઇ) આ ક્રમ કહેલો છે. (પ્ર)

પુરંજનના ઉપાખ્યાનમાં તેમ કહેલું હોવાથી વાણીના સંબંધથી શરીરનો સંબંધ થાય છે, કારણકે વાણી મનની સ્ત્રી છે. તે પ્રાકૃત[1] છે, બ્રહ્મની વાણીઓ છે (તેમને) તે (પ્રાકૃત) વાણી સાથે સંબંધ હોવાથી જૂદી કહેલી નથી[2]. આ (પ્રાકૃત વાણી) અટકશે ત્યારે તે પોતાની મેળેજ પોતામાં રહેલી હશે. તે રહેલી હોવાનું આગળ 'વશ કરેલ વાણીવાળો' (શ્લો. ૪૩) એ શબ્દથી કહેશે, કારણકે ઈશ્વરે[3] કરેલા (અધ્યાસ)માં લય (થવાનું) મુખ્ય છે.

તેમાં 'તું મનની વૃતિજ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વાણી મનને અધીન છે. ખરેખર સર્વ વાણીઓમાં રહેલી કોઇક દેવતા છે. તે અભિમાનવાળી છે. જે કોઇ તેને હલકી માને તેનાથી પ્રજાપતિની પેઠે તે દૂર થાય છે. તેવી રીતે આ (યુધિષ્ઠિર)થી પણ દૂર થશે એવો[4] અર્થ છે.

તેવી રીતે મન પણ પ્રાણને અધીન છે, કારણ કે તે (પ્રાણ પાસેથી) જઇને પાછું આવતું હોવાનું કહેલ છે.[5] જો કે પ્રાણનો નિરોધ કરવામાં મન સાધન છે, છતાં પણ પાછળથી (પ્રાણનો નિરોધ થયા પછી) પ્રાણ મનનો નિરોધ કરનાર થતા હોવાથી, અને તે (પ્રાણ)ના નિરોધથી તે (મન)નો નિરોધ થતો હોવાથી (મન) તેને (પ્રાણને) આધીન છે, અને[6] તેવી રીતે તે (મન) દેહને બંધન કરનાર મટે છે, તેથીજ[7] યોગશાસ્ત્રમાં મન દેહનું મૂલ[8] હોવાનું કહેલું છે.

---

૧ આ પ્રાકૃત વાણી મનની પત્ની છે, દૈવી વાણી તેથી જૂદી છે. (પ્ર)

૨ આહુતિ તરીકે જૂદી કહી નથી. (પ્ર)

૩ ઇશ્વરે કરેલો અધ્યાસ છે અને તેમની આજ્ઞાથી તે દૂર કરવાનો છે એ મત પ્રમાણે પણ જેને જે અધીન હોય તેનો તેમાં લય કરવો મુખ્ય છે અને તેનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ આથી કહેલ છે. (પ્ર)

૪ ભગવાન દૂર કરશે. તે આહુતિ હોવાથી સર્વ વાણીઓ તેની સાથે આહુતિઓ થઈ દૂર થશે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫ 'તે સૂત્રથી બાંધેલ પક્ષી જેમ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં ઉડીને બીજે સ્થાન ન મળવાથી બંધનનોજ આશ્રય કરે છે, તેમ હે સૌમ્ય ! મન જૂદી જૂદી દિશાઓમાં જઇ આશ્રય ન મળવાથી પ્રાણનોજ આશ્રય કરે છે, કારણ કે મન પ્રાણના બંધનવાળું છે' એ છાંદોગ્યની શ્રુતિ મન પ્રાણને અધીન હોવાનું કહે છે. (પ્ર)

૬ 'च' 'અને' નિશ્ચય કરાવવાના અર્થવાળો છે. પ્રાણના નિરોધથી મનનો નિરોધ થાય એજ દેહનો સંબંધ જતો રહેવાનું થાય છે. (પ્ર)

૭ 'તેથીજ' એટલે પ્રાણનો નિરોધ થતાં દેહનો સંબંધ ન રહેવાથીજ. (પ્ર)

૮ (આ) પરિણામજ એવો નિશ્ચય કરાવે છે. તેથી મન પ્રાણનો નિરોધ કરવાનું સાધનજ છે, પણ પ્રાણ મનને અધીન નથી, એવો અર્થ છે.

'અને તેનો બીજામાં' બીજામાં એટલે અપાનમાં '**इतरस्मिन्**' એમ કહેવાનું હતું ત્યાં '**इतरे**' એમ કહ્યું, તે એમ જણાવે છે કે આ સર્વનામ નથી. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે આગળ મલ તરીકે (તેનો) ત્યાગ કરવાનું કહેલ હોવાથી (તેને) ભગવદ્રૂપ (જાણવું) અયોગ્ય હોવાથી, (તે) પ્રાણનું મૂલ હોવા છતાં પણ ભગવદ્રૂપ હોવાની દૃષ્ટિ કરવી નહીં. (તેમાં) હોમ કરવાનું કહ્યું તે તો પંચાગ્નિવિદ્યાથી પ્રાપ્ત કરેલ શરીરવાળાને બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી થાય તે માટે. જેનો વિચાર ચાલે છે તે (યુધિષ્ઠિરનું શરીર) તેવું ન હોવા છતાં, પૂજામાં[1] (અધિકારવાળું) શરીર બનાવવામાં આવે છે તેની પેઠે ભાવનાથી તેવું (મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારવાળું) બનાવવા માટે (કહેલું છે). પ્રયત્નથી ઉંચા લાવેલ વાયુની[2] સાથે ઉંચા આવેલ તે (પ્રાણ)ને અપાન પાછો ખેંચી જાય છે, તેથી પ્રાણ અપાનને આધીન છે. (પ્રાણની સાથે) સંબંધમાં આવેલ વાયુ તો શ્વાસથી બહાર નીકળી જાય છે. તેમ (અપાન પ્રાણને પાછો ખેંચી જતો) ન હોત, તો તે (પ્રાણ) પણ બહાર નીકળી જાય. અપાનની ગતિ તો પ્રયત્નને અધીન* છે.

તે (અપાન)ને વશ કરનાર મૃત્યુ જ છે, તેથી 'અપાનનો મૃત્યુમાં' શબ્દોથી મૃત્યુમાં તેનો લય (કર્યાનું) કહેલ છે, કારણ કે મૃત્યુ જ[3] તેને ઉપર લઇ જાય છે, કેટલાક[4] વળી યોગથી પ્રાણને બલવાન કરીને, અપાન પ્રાણને નીચે ખેંચે ત્યારે પ્રાણને ઉપર ખેંચતાં અપાન સાથે (તેને) ઉપર ખેંચે છે, અને એક બીજા બલવાન હોવાથી બહાર નીકળી ન જાય તે માટે બંનેની ગતિને રોકે છે.[4] તે પ્રકાર ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ચાલુ પ્રસંગમાં કહેલો નથી. તેથી કુદરતી અસુરભાવવાળા અપાનમાં પ્રાણનો હોમ કર્યો અને અપાનનો તો મૃત્યુમાં હોમ કર્યો, 'તે પ્રકારે અપાનને મૃત્યુ ગ્રહણ કરે ત્યારે દુર્ગતિ થતી હોવાનું (શાસ્ત્રમાં) કહેલ હોવાથી, એવી રીતે કેમ હોમ કર્યો' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'તજવાના પદાર્થ સાથે' એમ કહેલું છે, કારણ કે (દુર્ગતિ થાય) તેમાં મૃત્યુ અને અપાન તજવાના પદાર્થ (વિષ્ઠા અને મૂત્ર)માં જાય છે, અહીં (આ હોમમાં) તો તજવાના પદાર્થ સાથે અપાનનો

---

૧ શરીર પૂજા કરવા યોગ્ય થાય તે માટે ભાવનાથી માત્ર ચિદ્રૂપ દેહ બનાવવામાં આવે છે તેની પેઠે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ 'વાયુ' એટલે તેનો વાયુ (प्र) અપાનનો વાયુ.

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે. ઉપર 'પ્રયત્નથી ઉંચા લાવેલ વાયુ' એમ કહેલ છે. તેથી અપાનની ગતિ પ્રયત્નને અધીન હોવાનું જણાય છે. મુંબાઇ-વાળી પ્રતમાં 'न' વધારે છે.

૩ પ્રાણને ખેંચી લેવા માટે મૃત્યુ અપાનને ઉપર લઇ જાય છે. (प्र)

૪–૪ પ્રાણ કુદરતથીજ અપાનને અધીન છે એમ જણાવવા આ ભાગથી અમુક યોગીઓનો મત કહેલ છે. (प्र)

મૃત્યુમાં હોમ થતો હોવાથી, તે માર્ગથી મૃત્યુ જતું (થતું) નથી. તેથી તે અનિષ્ટ આપનારૂં (કરનારૂં) નથી. 'મૃત્યુ જેનો ખોરાક છે' શ્રુતિ પ્રમાણે મૃત્યુનો પણ અહીં (ભગવાનમાં)જ લય થાય છે. દેહ ભાત છે, (અને) મૃત્યુ ઘી છે, તેથી 'ભૂખથી મૃત્યુજ (થાય છે)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મૃત્યુનો પણ અહીં (ભગવાનમાં) જ લય થાય છે. તે (મૃત્યુ) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલું છે. આહાર આપીને અને મલને કાઢી નાખીને તેને આરામ આપનાર પ્રાણ અને અપાન છે. તે બે (પ્રાણ અને અપાન)ને જો ત્યાં[1] રોકી રાખવામાં આવે તો તે (મૃત્યુ) માત્ર દેહમાં રહી દેહને અધીન થાય છે, (અને) પછી દેહનું ભક્ષણ કરવાનો આરંભ કરે છે. ત્યારે તેને વશ રાખનાર પાંચ મહાભૂતો તેને રોકી રાખે છે. તેથી[2] યોગીનો દેહ નથી વધતો કે નથી ઘટતો.

એવી રીતે પાંચ મહાભૂતોને અધીન મૃત્યુ મહાભૂતોમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનનું કાર્ય હોવાથી, શું પ્રાપ્ત થએલ છે અને શું પ્રાપ્ત થએલ નથી તેના વિચારથી[3] ધર્મી મહાભૂતોના અંશને તજી દઇ, (તેઓમાં પ્રવેશ કરેલા[4] એક ભગવાન પાંચ થએલ હોવાથી, (તેનો) પાંચપણામાં હોમ કર્યો. ઉપર કહેલ તર્ક 'हि' શબ્દથી જણાવેલ છે.

એ પ્રમાણે ત્યાં પણ ભગવાનને પાંચપણું ન હોવાથી, (ત્યાંથી) પોતાની મેળે[5] બહાર નીકળી, બે પગલાંનુંજ પોતાથી ઉલ્લંઘન થઈ શકે તેમ હોવાથી પોતાની અને કાલની અંદર પ્રવેશ કરતાં, પોતાની ઈચ્છાથી ગરુડનું ઉલ્લંઘન કરીને લક્ષ્મીમાં આવતાં, ત્રણપણું પ્રાપ્ત કર્યું. અથવા કાલનું ઉલ્લંઘન કરી પ્રકૃતિમાં (આવતાં ત્રણપણું પ્રાપ્ત કર્યું). તેથી એ પ્રમાણે આપણે વિગેરેનાં

૧ 'ત્યાં' એટલે દેહમાં (प्र)

૨ 'તેથી' એટલે ભક્ષણ અને પોષણ ન થવાથી (प्र)

૩ પાંચ મહાભૂતો સંખ્યા (પાંચ હોવા)ને લીધે મૃત્યુને વશ કરનાર થતા નથી એમ જણાય તેથી તેના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરાવનાર 'મૃત્યુ આમનો ખોરાક છે' શ્રુતિથી ભગવાન જ તેને વશ કરનાર છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે, અને મહાભૂતો તેને વશ કરનાર નથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે તેના વિચારથી (प्र)

૪ તેવી વ્યવહારને કરાવનાર (પાંચની) સંખ્યાના રૂપથી પ્રવેશ કરેલા (प्र)

૫ પાંચ (મહાભૂતો) ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી, અને તે પહેલાં ભગવાન પોતે પાંચરૂપ થએલ ન હોવાથી, તેને વશ રાખનાર તે પહેલાની સ્થિતિ કહેવી જોઇએ, અને વિચાર કરતાં તે ત્રણપણું પ્રાપ્ત કરેલ ભગવાન જ છે. બે પદ ગરુડ અને કાલ, તેમનું ઉલ્લંઘન જ થઇ શકે તેમ હોવાથી, પોતે કાલ અને લક્ષ્મી વડે ત્રણપણું પ્રાપ્ત કરેલા, અથવા પોતે ગરૂડ અને પ્રકૃતિ વડે ત્રણપણું પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાન જ ઉપર જણાવ્યો તેવા વિચાર પ્રમાણે પાંચપણાને વશ કરનાર હોઇ અગ્નિપણું પ્રાપ્ત કરેલા છે એવો અર્થ છે (प्र)

મૃત્યુને ભક્ષણ કરનાર પાંચપણાંરૂપ મહાભૂતરૂપ ભગવાનનો ત્રણગુણરૂપ ભગવાનમાં હોમ કર્યો, કારણ કે મહાભૂતો તેમને (ત્રણ ગુણોને) અધીન છે.

ત્યાં[1] પણ ત્રણ ગુણોમાં રહેલા ભગવાનનો પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં[2] હોમ કર્યો, કારણ કે તે (પ્રકૃતિ) પરંપરાથી સર્વકાર્યપ્રકારની થાય છે. તેમાં સર્વ પ્રવાહો પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે 'સર્વ' શબ્દથી ઓળખાય છે.

તે એકપણાંના સ્વરૂપવાળા ભગવાનનો પુરુષરૂપ આત્મામાં હોમ કર્યો અને તે પુરુષનો કાલ વિગેરેને વશ રાખનાર અક્ષર બ્રહ્મમાં હોમ કર્યો, કારણ કે 'તેની માયાના ફલ રૂપથી' એ વાક્ય પ્રમાણે તે (પુરુષ) તેને (અક્ષરને) અધીન છે. 'अव्यय' શબ્દથી વેદ બ્રાહ્મણની જાતિ અને બ્રહ્મા (માં હોમ કર્યો) નથી એમ (જણાવેલું છે) અથવા તે (અક્ષરબ્રહ્મ માં પણ પ્રકૃતિ અને પુરુષના સ્વરૂપથી ફેરફાર થવાનો સંભવ હોવાથી તે 'વ્યય) વિનાના ભગવાનમાં તે અક્ષરનો હોમ કર્યો એવો અર્થ છે. એવી રીતે ભગવાનના માર્ગમાં નવ આહુતિઓ અને નવ અગ્નિઓ છે. ૪૧-૪૨.

તેમાં પોતાનાં સર્વનો ક્રમથી હોમ કરી, સર્વ ભગવાનને સમર્પણ કરી, જેનો મલનો અંશ તજેલો છે તેવા દેહનો વનમાં ત્યાગ કરવા (તેની નગરની) બહારની સ્થિતિ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

चीरवासा निराहारो बद्धवाङ् मुक्तमूर्धजः ॥
दर्शयन्नात्मनो रूपं जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥४३॥
अन्वेक्षमाणो निरगादशृण्वन् बधिरो यथा ॥
उदीचीं प्रविवेशाऽऽशां गतपूर्वां महात्मभिः ॥
हृदि ब्रह्म परं ध्यायन्नावर्त्तेत यतो गतः ॥४४॥

ચીંથરા પહેરેલા, આહાર વિનાના, વશ કરેલ વાણીવાળા, છૂટા મૂકેલ કેશવાળા, દેહનું મૂર્ખ ગાંડા અને પિશાચ જેવું રૂપ દેખાડતા, આડું અવળું ન જોતાં, બહેરાની પેઠે ન સાંભળતાં, પહેલાં મહાત્માઓ જ્યાં ગએલા તે ઉત્તર દિશામાં પ્રવેશ કર્યો (અને) જ્યાં ગએલો પાછો ફરતો નથી ત્યાં પરબ્રહ્મનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરતાં ગયો. ૪૩-૪૪.

હવે પછી જો આનો દેહ ઉત્પન્ન થશે તો પાંચ અગ્નિમાં બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉપયોગી દેહની પેઠે પાર્ષદ જેવો ઉત્પન્ન થશે. આમ* કરવાની શક્તિ વિનાનાએ

૧ અહિંથી ત્રણપણાંનો હોમ એકપણામાં કર્યાનું કહે છે (પ્ર)

૨ 'પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં' એટલે તેવા પ્રકારથી એકપણું પ્રાપ્ત કરેલ ભગવાનમાં (પ્ર)

* 'આમ કરવાની' એટલે આ શ્લોકોમાં કહ્યા પ્રમાણે કરવાની, એવો અર્થ જણાય છે.

શાંત રહી કરેલો પરિત્યાગ (તેનાં) સર્વનો નાશ કરનારો થાય. બજારમાં પડેલાં વસ્ત્રો ચીંથરાના વસ્ત્રો હોય. આવા (વસ્ત્રો) માં પણ રક્ષણ થાય, તેથી ત્રણ સંયમો કહે છે. 'આહાર વિનાના' વિશેષણથી પ્રાણનો સંયમ, 'વશ કરેલ વાણીવાળા' વિશેષણથી વાણીનો સંયમ, (અને) 'છૂટા મૂકેલ કેશવાળા' વિશેષણથી દેહનો સંયમ અથવા ભ્રાંતપણું જણાવાતું હોવાથી ચિત્તનો સંયમ (કહેલા છે). આથી એમ સૂચવેલું છે કે બીજનો[1] અનાદર થતાં તે અંકુર ઉત્પન્ન કરશે નહીં, આવો[2] સર્વ સાધન અને સાધ્યવાળો (યુધિષ્ઠિર અહીં કહેલા) પ્રકારથી આ (દેહ) નો ત્યાગ ન કરે, તો સર્વ દોષો આવે, તેથી કિનારાઓને પાડી નાખે તેવા પ્રવાહમાં પડેલી નૌકાથી (પ્રવાહને) તરવાની પેઠે દેહથી તરવું જોઇએ. તેથી તે પ્રકાર 'દેહનું મૂર્ખ ગાંડા અને પિશાચ જેવું રૂપ દેખાડતા' શબ્દથી કહેલ છે. 'आत्मनः' એટલે દેહનું. 'जडः' 'મૂર્ખ' એટલે જડભરતની પેઠે અંતઃકરણના વિવેક વિનાનો. 'ગાંડો' એટલે મદિરાથી ગાંડો થએલ જેવો ઇંદ્રિયોની ખામીવાળો 'પિશાચ' એટલે ભૂતના વળગાડવાળો દેહમાં ખામીવાળો. એવી રીતે દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણનું જેમ બીજાઓ આક્રમણ ન કરે તેવાં (તેમને) કરવાં જોઇએ. તેવાં ન કરે તો બીજા (કાર્ય) માં પ્રવૃત થએલાં તે બીજની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે.

'अनवेक्षमाणः' એટલે આડું અવળું ન જોતાં પોતામાં જ ચિત્ત રાખેલો; સ્વભાવથી જ બીજાનું વચન ન સાંભળતાં સંપૂર્ણ રીતે પોતામાં જ ચિત્ત રાખેલો હોવાનું જણાવવા 'બહેરાની પેઠે ન સાંભળતાં' એમ (કહેલું છે). બળેલાં કપડાંની પેઠે તેનામાં જવાનો સંસ્કાર[3] રહ્યો. બ્રહ્મ જાણનારાઓ બહાર ઇંદ્રિયોથી પદાર્થોનું ગ્રહણ ન કરે ત્યારે તેમની આજ અવસ્થા હોય છે. શુકના જેવી તે (હોવાનું) કહેલ છે. 'ઉત્તર દિશામાં (પ્રવેશ કર્યો)' શબ્દથી જ્યાં જવાનું હતું તે સ્થાન કહેલું છે. જો કે સર્વ (હરકોઇ) સ્થાનમાં આનો નાશ થવાનો ન હતો છતાં પણ મર્યાદા પ્રમાણે ત્યાંજ ગયો. 'મહાત્માઓ (જ્યાં ગએલા' શબ્દનું એવું તાત્પર્ય છે કે આ (યુધિષ્ઠિર) કરતાં પણ તેઓ ઉત્તમ હતા, તેથી તેઓની પાછળ (યુધિષ્ઠિરે) જવું યોગ્ય હતું. 'પરબ્રહ્મનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે ઉદાસીનની પેઠે ગએલો ન હતો. જો કે બ્રહ્મ પ્રકટ થયાની સ્થિતિમાં ધ્યાન કરવા ની જરૂર નથી, કારણકે તે પોતાની મેળે જ સ્ફુરે છે, છતાં પણ (બ્રહ્મ) પ્રકટ થએલ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં ધ્યાન કરવું જોઇએ; કારણકે શાંત રહેવું યોગ્ય નથી. 'કેટલે દૂર ગયો ?' તે જાણવાની ઈચ્છા થાય,

૧ સંસાર થવાનું બીજ, પ્રાણ વિગેરે (પ્ર)

૨ 'આવો' એટલે બીજ વિગેરે વિનાનો (પ્ર)

૩ દેહ વિગેરેનો અધ્યાસ ન હોય તો 'ગયો' એમ કહ્યું તે કેમ થઇ શકે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. બળેલાં વસ્ત્રમાં પણ વસ્ત્ર જાતિ છે તેમ દેહનું અભિમાન ન હોવા છતાં પણ સંસ્કારરૂપ ગુણ રહે છે. તેથી જાય છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

તેથી કહેલ છે કે ગએલ પ્રાણી જ્યાંથી પાછો આવતો નથી, એટલે કંઠ સુધી બરફ અથવા જલ થાય, ત્યાં સુધી દૂર ગયો. ૪૩-૪૪.

બીજાઓ નીકળી ગયા તેનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકોથી કહે છેઃ-

सर्वे तमनु निर्जग्मुर्भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥
कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टाः प्रजा भुवि ॥४५॥
ते साधुकृतसर्वार्था ज्ञात्वाऽऽत्यन्तिकमात्मनः ॥
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥४६॥

ભૂમિ ઉપર અધર્મના મિત્ર કલિએ સ્પર્શ કરેલી પ્રજાઓને જોઇને નિશ્ચય કરેલા સર્વ ભાઇઓ તેની પાછળ નીકળી ગયા જેમણે સર્વ પુરૂષાર્થો સારી રીતે કરેલા છે તેવા તેઓએ પોતાનું સદાનું (સાધન) જાણીને વૈકુંઠનાં ચરણકમલને મનથી ધારણ કર્યું. ૪૫-૪૬.

આજ પ્રકારથી સર્વ ગયા એમ શ્લો. ૪૫ થી કહે છે. 'નિશ્ચય કરેલા ભાઇઓ' શબ્દોથી (અનુક્રમે) શાસ્ત્રીય અને લૌકિક સંમતિ કહેલી છે. ભાઇઓમાંથી હરકોઈ એક જે કરે તે સર્વ કરે છે એમ લોક (કહે છે). શાસ્ત્રમાં તો નિશ્ચય કરેલું કરે છે એમ (કહેલું છે.)

'મુખ્ય શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે કરે તેવો સંભવ છે' એ ધોરણ પ્રમાણે, જો બધા શાસ્ત્રાર્થ પ્રમાણે કરતા હોવાનો સંભવ હોય તો બધા મુખ્ય થાય. તેથી લોકની પેઠે વેદમાં પણ તે (નાના ભાઇઓ મોટાને) અધીન જ છે, તેથી તે (યુધિષ્ઠિર) ની કૃતિ તેમને કેમ લાગુ પાડેલી છે?' એવી શંકા થાય, તેથી શ્લો. ૪૫ ના ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે (તેમણે) શાસ્ત્રાર્થનો તેવો નિર્ણય કરેલ ન હોવા છતાં પણ સ્થૂલ પ્રકારથી તેમનો પણ નિશ્ચય થયેલો હતો. વિષયો ભગવાનના ભક્તોને વિઘ્ન કરતા ન હોવા છતાં પણ દુઃસંગવાળા તે (ભક્તો) તેવા (વિષયો વિઘ્ન કરે તેવા) હોવાથી અને કલિમાં દોષ થવાનો સંભવ હોવાથી, અધર્મના મિત્ર કલિએ ભૂમિ ઉપર સર્વ પ્રજાઓનો સ્પર્શ કરેલો છે, તે જોઇને તેમણે પણ જવાની બુદ્ધિ કરી. ૪૫.

શ્લોક ૪૬થી તેઓનાં વૈરાગ્યનું સાધન કહેલું છે. ધર્મ અર્થ, કામ અને મોક્ષ, ચાર પુરુષાર્થો સારા થાય તેવી રીતે કર્યા. ચાર પુરુષાર્થો પોતાનાં સાધનથી પ્રાપ્ત થાય તેવા છે તેની પેઠે ભગવાનની સેવાથી પણ પ્રાપ્ત થાય તેવા છે. તેમાં ભગવાનની સેવાથી પ્રાપ્ત કરેલા સંદેહ વિના ઉત્તમ હોય છે. તેથી તેમણે સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કર્યા.

અથવા **'साधुषु'** સારા પુરુષોમાં (રહીને) **'कृताः'** સિદ્ધ કરેલા છે **'सर्वार्थाः'** સર્વ પુરુષાર્થો જેમણે તેવા (હતા). સાધુઓના સંગથી જ તેમણે સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરેલા. તેથી (દુષ્ટો) તેમના વિરોધી હોવાથી દુષ્ટોનો સંગ તજવો, એવો પહેલાં (૪૫ મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ) સાથે સંબંધ છે.

અથવા ભક્તિ પાંચમો પુરુષાર્થ છે. ચારનો તેમણે અનુભવ કર્યો, અને ભક્તિ પાંચમો છે. તેઓના ભેદનો વિચાર કરવામાં આવતાં ભક્તિ જ અત્યંત સુખ અને સુખનાં કારણરૂપ છે. તેથી સદાનું (સુખનું સાધન) જાણીને શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણારવિંદને જ મનથી ધારણ કર્યું, પરંતુ બીજું ખરાબ સૃષ્ટિ કરાવે તેવા પ્રકારનું (કાંઈ મનમાં રાખ્યું) નહીં. ૪૬

'તેથી શું (ફલ) થયું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેના શ્લોકો કહેલા છેઃ—

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या विशुद्धधिषणाः परे ॥
तस्मिन्नारायणपदे एकान्तमतयो गतिम् ॥४७॥
अवापुर्दुरवापां ते असद्भिर्विषयात्मभिः ॥
विधूतकल्मषाः स्थानं विरजेनात्मनैव हि ॥४८॥

તેના ધ્યાનથી ઉભરાએલી ભક્તિથી શુદ્ધબુદ્ધિવાળા નારાયણ જેમનું પદ છે તેવા તે પુરુષોત્તમમાં અનન્ય મતિ રાખનારા તેઓએ વિષયમાં ચિત્તવાળા દુષ્ટોથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવી ગતિ પ્રાપ્ત કરી (અને) પાપરહિત થઇ શુદ્ધ આત્માથી જ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ૪૭-૪૮

તે (ચરણકમલ) નાં ધ્યાનથી उद्रिक्ता ઉભરાએલી જે ભક્તિ, (તે) આખા અંગમાં ભરપૂર થઈ બહાર પણ નીકળી, (અને) તે (બહાર નીકળવા)થી અંતઃકરણના દોષો બહાર દૂર કર્યા. તેથી (તેઓ) શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા થયા. પછી **'तस्मिन्'** પ્રસિદ્ધ **'नारायणपदे'** બ્રહ્માંડરૂપ નારાયણ જેમનું પદ છે તેવા परे અદ્વિતીય શબ્દથી જણાતા પુરુષોત્તમમાં અનન્ય મતિ રાખનારા થયા). આથી (એમ જણાવેલ છે કે) શાસ્ત્રાર્થરૂપ (પુરુષોત્તમમાં) અનન્ય મતિવાળા થયા, કારણ કે દોષથીજ બુદ્ધિ બીજામાં જાય છે. (તેવા થઇ) 'गतिम्' (ઉત્તમ સ્થાન) પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી અથવા (તે સ્થાન) પ્રાપ્ત કર્યું.

પહેલાના (યુધિષ્ઠિરના) શાસ્ત્રથી સાધનો કહ્યાં, ફલ ન કહ્યું. આમનું (નાના ભાઇઓનું) તો ફલ પણ કહ્યું. અથવા જ્ઞાનમાર્ગથી રાજાને ફલ મળ્યું, બીજાઓને ભક્તિમાર્ગથી (ફલ મળ્યું). અથવા લોકમાંથી તિરોભાવ થતાં સુધીનું જવાનું જૂદું કહીને, પછી બધાનાં એક સરખાં ગમન સાધન અને ફલ કહ્યાં. તેથી બધાએ શાસ્ત્રના માર્ગનો ત્યાગ કરીને માત્ર વિષયોમાં અંતઃકરણવાળાઓને

પ્રાપ્ત થઇ ન શકે તેવું ફલ પ્રાપ્ત કર્યું, તેથી સર્વેને ભગવાનની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ (મળ્યું). 'દુષ્ટોથી' શબ્દથી આચાર વિનાના હોવાનું (કહેલ છે). જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પણ અભિમાન બાકી રહેતું હોવાથી, તેણે કરેલા દોષ થાય જ. 'વિષયમાં ચિત્તવાળા' વિશેષણથી અંતઃકરણનો દોષ (કહેલો છે). (આ વિશેષણથી) પાખંડી વિષયો તેમનામાં નથી એમ જણાવવા દરેકે (જૂદા) ન જવાનુ કારણ કહેલું છે. પછી ગતિ પ્રાપ્ત કરીને (તેની) સમીપ જતાં ક્રમથી તત્ત્વોના અંશોનુ ઉલ્લંઘન કરતાં, જ્યારે બધા અંશોનુ ઉલ્લંઘન થયું ત્યારે પાપરહિત થયા; કારણ કે આત્માના વિચારથી બીજું બધુંએ પાપરૂપ છે. સ્થાન અને પોતે એક પ્રકારના થયા તે '**विरजेन**' 'શુદ્ધ' શબ્દથી કહેલું છે '**हि**' શબ્દથી આ વિષય યોગ્ય હોવાનું (કહેલ છે), કારણકે શુદ્ધ ન હોય તેઓ શુદ્ધ (સ્થાન) માં જવા યોગ્ય નથી, અને શુદ્ધ હોય તેમનું સ્થાન અશુદ્ધ ન હોય. તેથી યોગ્યતા પ્રમાણે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. એવો-અર્થ છે. ૪૭-૪૮.

ભગવાને અધિકાર ચલાવવા પોતાના જે ગુણો આપેલ હોય તે અધિકાર હોય ત્યાં સુધી રહે છે (બ્ર. સૂ. ૩-૩-૩૨) એ નિયમ પ્રમાણે અધિકારી ભક્તોને પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ પોતાનાં સ્થાનનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી નીચેના શ્લોકથી વિદુરના સંબંધમાં તે કહે છે:-

विदुरोऽपि परित्यज्य प्रभासे देहमात्मवान् ॥
कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं ययौ ॥४९॥

દેહધારી વિદુર પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી તેમનામાં ચિત્ત રાખી, પ્રભાસમાં દેહ તજીને પિતૃઓ સાથે પોતાનાં સ્થાને ગયો ૪૯

પ્રભાસ અધિકારનાં સ્થાનમાં જવાનો માર્ગ છે. 'आत्मवान्' ઇંદ્રિયો વિગેરે સાથેનો અથવા પહેલાના દેહ સાથે (વિદુર પોતાનાં સ્થાને ગયો). મોક્ષ માટે (તેણે) આગ્રહ ન કરવાનું કારણ 'શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનની આજ્ઞાથી તેમનામાંજ ચિત્ત રાખીને અધિકાર ચલાવીશ એવા (વિચારથી), બોલાવવા આવેલા પિતૃઓ સાથે પોતાનાં સ્થાન વૈવસ્વતપુરમાં ગયો. '**क्षय**' શબ્દ તો ત્યાં ગએલાનો તેમ (નાશ) થાય છે એમ જણાવવા યોજેલો છે. ૪૯.

દ્રૌપદીની ગતિ નીચેના શ્લોકથી જૂદી કહે છે:-

द्रौपदी च तदाज्ञाय पतीनामनपेक्षताम् ॥
वासुदेवे भगवति ह्येकान्तमतिरापतत् ॥५०॥

અને પતિઓને (પોતાની) જરૂર નથી તે જાણીને ભગવાન વાસુદેવમાં અનન્ય બુદ્ધિવાળી દ્રૌપદી તેમની (અંદર) ગઈ. ૫૦

તે પહેલાંથી જ ભગવદીય હતી, ભગવાનનાં ચરણમાં પ્રવેશ કરવા તત્પર હોવા છતાં ભગવાને પતિઓને આપેલી હોવાથી, તેમનું હિત થાય તે માટે રહેલી. અને તેઓને (પોતાની) જરૂર નથી એમ જાણીને આ ભગવાનમાં અનન્ય ગતિવાળી હોવાથી દેહ ઇંદ્રિયો વિગેરેના સમૂહમાંથી નીકળી પોતાનાં હૃદયમાં જ પ્રકટ થએલા ભગવાનમાં ગઇ, એવો અર્થ છે. ૫૦

એ પ્રમાણે (૧૩ થી ૧૫) ત્રણ અધ્યાયો (પરીક્ષિતના મોક્ષના) સંબંધવાળા હોવાનું જણાવવા (પાંડવોનાં) ચરિત્રનાં શ્રવણનું ફલ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

यः श्रद्धयैतद्भगवत्प्रियाणां पाण्डोः सुतानामभिसंप्रयाणम् ॥
शृणोत्यलं स्वस्त्ययनं पवित्रं लब्ध्वा हरौ भक्तिमुपैति सिद्धिम् ॥५१॥

જે શ્રદ્ધાથી ભગવાનના પ્રિય પાંડુના પુત્રોનું આ પૂરાં-કલ્યાણના સ્થાનરૂપ, પવિત્ર સારા પ્રકારના પ્રયાણનું શ્રવણ કરે છે તે હરિમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૧

સર્વ અંશો સાથેના ભગવાનનું સર્વ શ્રવણ કરવાથી સર્વ ફલ થાય, તેથી અંશનું (શ્રવણ) થાય ત્યારે (થોડા) ભાગથી ફલ થવાનું કહે છે. કોઇક પ્રસંગે પહેલાનાં (ફલ) સાથે (ફલ થાય છે), તેથી બીજું નકામું નથી. (પાંડવો) વૈષ્ણવો હોવાથી તેઓમાં શ્રદ્ધા (કહેલી) છે. તેઓમાં પોતાથીજ સ્વાતંત્ર્ય વિગેરે ગુણો હતા, એમ જણાવવા 'પાંડુના (પુત્રો)' એમ કહેલું છે. 'કલ્યાણના સ્થાનરૂપ' શબ્દથી આ લોકનું ફલ (કહેલું છે). 'પવિત્ર' વિશેષણથી ઈચ્છેલાંની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ (કહેલ છે). પરલોકનું તો સાધન ભક્તિ અને ફલ ભગવાનની પ્રાપ્તિ (કહેલાં છે). ન મળી શકે તેવો લાભ પ્રાપ્ત થાય તે માટે 'સિદ્ધિ' એમ કહેલું છે. ૫૧

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય સોળમો.

मुक्तिर्निरूपिता पूर्वमधिकारनिरूपणे ॥
पारलौकिकबन्धस्य निवृत्त्यै पितृहेतुतः ॥१॥

પિતાઓના કારણથી પરલોક સંબંધી બંધન ન રહે તે માટે (પરીક્ષિતની મુક્તિના) અધિકારનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં[1] (પિતાઓની) મુક્તિ કહી. કા. ૧

ऐहिकस्यापि बन्धस्य निवृत्तिरधुनोच्यते ॥
अधिकारस्य सम्प्राप्त्या लोकतो बन्धसम्भव ॥२॥

હવે[2] આ લોકનું બંધન પણ દૂર થયાનું કહેવામાં આવે છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી લોકથી બંધન (થવા) નો સંભવ છે. કા. ૨

कलिदोषाच्च तेनात्र क्रमेणैव निवार्यते ॥
प्रथमं षोडशाध्याये स्वाधिकारेण यद्भवेत् ॥३॥

भूधर्मरक्षा सर्वापि सामान्येन विशेषतः ॥
निरूप्यतेऽन्यथा स्वस्य दोषः स्याद्विविधोऽपि हि ॥४॥

અને કલિના દોષથી (આ લોકનું બંધન સંભવે છે). તેથી અહીં અનુક્રમેજ (બે અધ્યાયોથી તે બંધન) દૂર કરવામાં[3] આવે છે. પ્રથમ સોળમા અધ્યાયમાં પોતાના અધિકારને લીધે જે થાય[4] તે ભૂમિ અને ધર્મનું બધુંએ સામાન્ય પ્રકારથી અને વિશેષ પ્રકારે રક્ષણ કહેવામાં આવે છે. જો તેમ (રક્ષણ) ન કરે તો બંને[5] પ્રકારનો દોષ નિશ્ચય થાય. કા. ૩-૪.

अतः पुत्रान् समुत्पाद्य धर्मरक्षा निरूप्यते ॥
आधिदैविकरक्षार्थं कलिनिग्रह ईर्यते ॥५॥

તેથી પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને ધર્મનું રક્ષણ (કર્યાનું) કહેશે. આધિદૈવિકનાં રક્ષણ માટે કલિને વશ કર્યાનું કહેશે. કા. ૫

---

૧ (પરીક્ષિતની મુક્તિ થવાનું) પહેલું અંગ હોઈ પહેલાં કહી (प्र)

૨ 'હવે' એટલે આ પ્રકરણમાં

૩ (અધિકારથી થતું, અને કલિના દોષથી થતું એવા) બે પ્રકારનું બંધન હોવાથી બે અધ્યાયોથી તે દૂર કરવામાં આવે છે (प्र)

૪ ભૂમિનું રક્ષણ સામાન્ય રીતે અને ધર્મનું રક્ષણ અશ્વમેધ કરવા વિગેરે વિશેષ પ્રકારથી કહેશે (प्र)

૫ લૌકિક પ્રકારનો અને વૈદિક પ્રકારનો (प्र)

स्वभावतः स्थापितोऽपि मूलदोषान्न वर्द्धते ॥
मूलनिर्हरणं तस्मात्कर्तव्यमिति निश्चयः ॥६॥

(ધર્મ) સ્વભાવથી સ્થાપિત કરેલો હોવા છતાં, મૂલના[1] દોષને લીધે વૃદ્ધિ ન પામે. તેથી મૂલ કાઢવું જોઇએ, એવો નિશ્ચય છે. કા. ૬

आधिदैविकरूपाणां साक्षात्कारो यदा न हि॥
भगवच्चरितस्यापि दैविकत्वात्स नैव हि ॥७॥

આધિદૈવિક* સ્વરૂપોનો જ્યાંસુધી સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાંસુધી ભગવાનનું ચરિત્ર પણ આધિદૈવિક હોવાથી તેનો પણ તે (સાક્ષાત્કાર) ન જ થાય. કા. ૭

अतोऽधिकारसिद्ध्यर्थं दैविकानां निरूपणम् ॥
अनुग्रहो निग्रहश्च वरदानं तथैव च ॥८॥

તેથી (ભગવાનનાં ચરિત્રનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે આધિદૈવિક* કહેલા છે અને તેવી જ રીતે અનુગ્રહ પરાભવ અને વરદાન† (કહેલાં છે) કા. ૮

એવી રીતે પરીક્ષિતને પાંડવોથી (મુક્તિમાં) થતું વિઘ્ન ન રહે તે માટે તેઓની મુક્તિ થયાનું કહીને, 'આને કોઈ આશ્ચર્ય પેઠે જૂએ છે' એ ન્યાયથી અને 'શ્રવણ કરવા છતાં પણ કોઈ આને જાણતું નથી' (ભ. ગી. ૨–૨૯) એવો નિર્ણય હોવાથી (પરીક્ષિતનું ભાગવતનું) શ્રવણ તેવું ન થાય, તે માટે પહેલાં આધિદૈવિકનો સાક્ષાત્કાર થવાનું વિગેરે કહેવા માટે, તેનું જાતકમાં સૂચવેલું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ–

ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ॥
यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिशन् विप्रमहद्गुणस्तथा ॥१॥

પછી વિપ્રો પ્રતિ જેનો ઉત્તમ ગુણ હતો તેવા મહાભાગવત પરીક્ષિતે, અહો! જેવી રીતે જન્મસમયે જાતકમાં પ્રવીણોએ કહેલું તેવી રીતે ઉત્તમ દ્વિજોના ઉપદેશ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું. ૧

'જે ધર્મ ઈચ્છાથી કરેલો છે (તે આભાસ છે)' (૭–૧૫–૧૨) એ વાકયને લીધે (પરીક્ષિતે) રાજ્યનું રક્ષણ પણ પોતાની ઈચ્છાથી ન કર્યું એમ 'ઉત્તમ

૧ ધર્મનું મૂલ કાલ છે. કારણકે કાલમાં ધર્મ કરાય છે (प्र)
* ભૂમિ ધર્મ અને કલિના આધિદૈવિક સ્વરૂપો
† ભૂમિ અને ધર્મ ઉપર અનુગ્રહ અને કલિનો પરાભવ અને તેને સ્થાનોનું દાન.

દ્વિજોના ઉપદેશ પ્રમાણે' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનના ભક્ત બ્રાહ્મણો હોય તે ઉત્તમ દ્વિજો છે. 'નારાયણમાં ચિત્તવાળા વિપ્રો ઉત્તમ ગુહ્ય ધર્મને જાણે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓને જ ધર્મનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હોય છે. (તેમણે) ઉપદેશ કરેલ તે (પરીક્ષિતના) હૃદયમાં ઉતરતો એમ જણાવવા 'મહાભાગવત' એમ કહેલું છે. ભગવાનના ભક્તોમાં પણ તે ઉત્તમ હતો. આથી (નીચેનાં) ત્રણ સૂચવેલાં છે. (૧) સર્વ સ્થલે ભગવાનનું ભજન ચાલુ થએલું (૨) ભૂમિ ભગવાનની પત્ની હોવા છતાં પણ (હરકોઇ) કારણને લીધે (તેનું) પાલન કરનાર બીજો હોય ત્યારે તેને કાઢીને ભગવદ્ધર્મ ચલાવવામાં મચ્યા રહેવાનું અને (૩) ભગવદીય હોવાથી ધર્મનું પાલન કરવું. 'ह' 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે; કારણ કે ભગવાનના ભક્તો કાર્ય કરવામાં મચ્યા રહે તે યોગ્ય નથી. ભગવાનનું (કાર્ય કરવાં, એવું) વાક્ય હોય તોપણ (તેઓ) સ્વરૂપમાંજ મશ્ગુલ રહે છે; અને જો તેવા (કાર્ય કરવામાં મચ્યા રહેનાર) હોય તો મોટા ભક્ત ન હોય. તેથી અહીં (પરીક્ષિતમાં કાર્ય કરવાનું અને મોટા ભક્ત હોવાનું બને છે તે આશ્ચર્ય છે. આશ્ચર્ય દૃઢ કરવા, આ કાલે કરેલું છે, ભગવાનની પ્રેરણાથી (પરીક્ષિતે) કરેલું નથી, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'सूत्याम' એટલે જન્મ સમયે. 'अभिजातम' એટલે જાતક (જન્મોત્રી), તેમાં 'कोविदाः' પ્રવીણોએ કહેલું તેમ રાજ્ય કર્યું.) વિપ્રો પ્રતિ ઉત્તમ ગુણ હતો જેનો તેવો પરીક્ષિત હતો. બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર હોવાપણું એવો અર્થ છે. તેથી કાલે તેને શુભ ફલ પ્રાપ્ત કરાવેલ. ૧

તેણે કરેલ ભૂમિનું રક્ષણ ભવિષ્યમાં ચાલુ રહેવાનું થઇ શકે તે માટે તેણે પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ॥
जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥२॥

તે ઉત્તરની પુત્રી ઇરાવતીને પરણ્યો તેમાં (તેનાથી) જનમેજય વિગેરે ચાર સુતો ઉત્પન્ન કર્યા ૨.

મામાની કન્યાને પરણવાનું લોકમાં કહેલું છે. સ્મૃતિમાં (તેમ કરવાની) મના કરેલી છે, કારણ કે લૌકિક ધર્મોનું દૃષ્ટાંત કરવાના આરંભમાં 'મામાની (કન્યા) ભાગરૂપ સ્ત્રી છે' એમ કહેલું છે (અને) 'મામાની દીકરીને અને તેવીજ રીતે માતાના ગોત્રવાળીને અને વળી સમાન પ્રવરવાળીને પરણીને, તજીને ચાંદ્રાયણ (વ્રત) કરવું' એવી સ્મૃતિ છે. તેથી માત્ર ધર્મ (કરવા) માટે તેવો વિવાહ કરવો ન જોઇયે, પરંતુ લૌકિક બલ શૌર્ય વિગેરેની જરૂર હોય તો કરવો જ જોઇએ. તેથી પોતાની સમાન બલ (પુત્રને) પ્રાપ્ત થાય તે માટે મામા ઉત્તરની (પુત્રી) ઇરાવતીને પરણ્યો; અને (ઇરાવતી) નામથી[૧] તે વૈષ્ણવ હોવાનું સૂચવેલું છે. (તે)

૧ ભગવાનની બાર શક્તિઓ ૧૦-૩૬-૫૫ માં કહેલી છે તેમાં 'ઇલા' (ઇરા) શક્તિ છે. તેથી તે વૈષ્ણવ હોવાનું 'ઇરા' નામથી સૂચવેલું છે (પ્ર)

આખી પૃથ્વીના રસવાળી હોવાથી, તેમાં ઉત્પન્ન થએલા (પુત્ર) ને બલ, અને તેના ઉપભોગથી પોતાને બલ અને અલૌકિક સુખ (મળવાનું) સૂચવેલ છે, અને શ્રુતિમાં સ્વર્ગ અને પૃથ્વી કહેલ હોવાથી ભગવાનથી (તેનું) પાલન થવાનું (સૂચવેલું છે). તેને ચાર પુત્રો થયા. 'सुतान्' 'સુતો' શબ્દથી પોતાથી (ઉત્પન્ન થએલા હોવાનું જણાવેલું છે). ચાર દિશાઓમાં રક્ષણ અને ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ તેટલાથી જ થશે એવા વિચારથી વધારે (પુત્રો) ઉત્પન્ન ન કર્યા. ૨

આધિદૈવિક પ્રકારથી અશ્વમેધો કર્યાનું પહેલાંની[1] પેઠે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् गंगायां भूरिदक्षिणान् ॥
शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ॥३॥

શારદ્વતને ગુરુ કરીને ગંગામાં ઘણી દક્ષિણાવાળા ત્રણ અશ્વમેધો કર્યા. જેમાં દેવો પ્રત્યક્ષ થએલા. ૩

ત્રણે પ્રકારનો દોષ તેટલા (ત્રણ અશ્વમેધો) થીજ નીકળી ગયો, તેથી વધારે ન કર્યા. 'गंगायाम्' એટલે ગંગાના વચલા ભાગની ભૂમિમાં. પત્ની સાથેના યજ્ઞો પુષ્ટ થાય છે એમ જણાવવા 'ઘણી દક્ષિણાવાળા' એમ (કહેલું છે). ધૌમ્યમાં માત્ર પાંડવો જ શ્રદ્ધાવાળા હોવાથી, કુલના આચાર્ય કૃપને જ આણે[2] ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો એમ 'શારદ્વતને ગુરુ કરીને' શબ્દથી કહેલું છે. કૃપ શર (રાડાં) ના સમૂહમાં ઉત્પન્ન થએલો. એવી રીતે ઘણી દક્ષિણાથી બ્રાહ્મણોને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થતાં યજ્ઞ આધિદૈવિક થયો એમ 'જેમાં દેવો પ્રત્યક્ષ થએલા' શબ્દોથી કહેલું છે. હોમેલ પદાર્થના ભાગનો ભોગ કરનારા ભગવાનના અંશરૂપ દેવો આધિદૈવિક છે, વૈદિક મંત્રમાં તેઓ જ કહેલા છે. મંત્રનું પ્રાધાન્ય હોય તેવા પક્ષમાં (દેવો) આધ્યાત્મિક હોય છે જ્ઞાન વિનાનાઓથી કરાતા તેજ (યજ્ઞો) કર્મના અંગરૂપ હોઇ, મહાભૂતોનો સંસ્કાર કરનારા આધિભૌતિક છે. ઉત્તમ (યજ્ઞો) તો ભગવાનના અંશરૂપ હોઇ ભગવાન પેઠે (તેમાં દેવો) પ્રત્યક્ષ થાયછે. ૩

એવી રીતે સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ કહીને, આધિદૈવિકપણું જણાવવા માટે ધર્મના વિરોધીનો પરાભવ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

निजग्राहौजसा वीरः कलिं दिग्विजये क्वचित् ॥
नृपलिङ्गधरं शूद्रं घ्नन्तं गोमिथुनं पदा ॥४॥

વીરે દિગ્વિજયમાં કોઇક સ્થલે પગથી ગાયની જોડીને મારતા, રાજાનું ચિહ્ન ધારણ કરેલા શૂદ્ર કલિનો બલથી પરાભવ કર્યો. ૪

---

૧ 'પહેલાંની પેઠે' એટલે જાતકમાં કહેલા કાલના ગુણને લીધે (प्र)
૨ 'આણે' એટલે પરીક્ષિતે (प्र)

જો તેમ (ધર્મના વિરોધીનો પરાભવ) કરેલ ન હોત તો પાંડવોની પેઠે આણે પણ નીકળી જવું યોગ્ય થાત. કલિથી ભય પામેલા પાંડવો નીકળી ગયા હતા, આણે તો તે (કલિ) નો પણ પરાભવ કર્યો એ પહેલાંના (પાંડવોના) કરતાં તેનું ઉત્તમપણું છે. 'કોઇક સ્થલે' એટલે કુરુક્ષેત્રમાં. કલિની અવસ્થાનો પ્રકાર 'રાજાનું ચિહ્ન ધારણ કરેલા પગથી ગાયની જોડીને મારતા શૂદ્રનો' શબ્દથી કહેલ છે. કલિના ત્રણ રૂપો છે (૧) પાપ, (૨) શૂદ્ર અને (૩) (તે) બંનેવાળો રાજા. તે પૈકી (તે) બન્ને વાળો રાજા આધિદૈવિક રૂપ છે. તે 'રાજાનું ચિહ્ન ધારણ કરેલા' વિશેષણથી કહેલ છે. 'માનો પણ ભોગ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પશુઓમાં પુત્ર સાથેની ગાય પણ 'જોડી' કહેવાય છે. તેથી જ કલિએ સ્પર્શ કરવા યોગ્ય રૂપ હોવાનું જણાવેલું છે, ગાડામાં બેસી, ગાય અને બળદને જોડી, લંબાવેલા પગથી મારતો, અથવા વિજય પ્રાપ્ત કરીને ગાય અને બળદની જોડીને પોતાના દેશમાં લઇ જતા રાજાનો (પરાભવ કર્યો). તે (કલિ) માં પાપ હોવાથી તેણે ધર્મ અને ભૂમિના વાક્યો સાંભળ્યા નહીં. આ (પરીક્ષિતે) તો (તે) સાંભળ્યા અને (તેમને) જોયા; તેથી (તેનો) પરાભવ કરવાની શક્તિ (તેનામાં હતી). અત્યારના (લોક) પેઠે (ગાય વિગેરેની ભાષાનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, (તેમને કલિએ) જોયાનું અને નિયંત્રણ કર્યાનું સંભવે છે. ૪

આ વાક્યમાં શૌનકને સંદેહ થયો કે કલિ એક અને શૂદ્ર તો જૂદો, અથવા તે (શૂદ્ર) માં કલિએ પ્રવેશ કરેલો, તેથી મારતો હતો, અથવા જેણે અન્યાય કરેલ તેને મારતો હતો. (શ્લો. ૪ માં) 'च' 'અને' શબ્દ ન હોવા છતાં પણ (કલિ અને શૂદ્ર એ) બે પદાર્થો કહ્યા ત્યારે તેમનો એક (પરાભવ કરવાની) ક્રિયામાં સમાવેશ થયેલો (તેને) જણાયો. તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ शौनक उवाच ॥ શૌનક કહે છે:-

कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्विजये नृपः ॥

नृदेवचिह्नधृक् शूद्रः कोऽसौ गां य पदाऽहनत् ॥५॥

રાજાએ દિગ્વિજયમાં કલિનો પરાભવ કયા પ્રયોજનથી કર્યો? જે પગથી ગાયને મારતો હતો તે રાજાનું ચિહ્ન ધારણ કરનાર શૂદ્ર કોણ હતો? ૫

કારણકે દિગ્વિજયમાં રાજાઓને જીતવાના હોય છે, પરંતુ કાલ પોતાનો આધાર હોવાથી (તેને) જીતવાનો હોતો નથી, અને કલિનો પરાભવ કરવો નકામો છે, કારણ કે કાલ (સર્વ ક્રિયાઓનું) સાધારણ કારણ છે, કલિનો તેવા જ પ્રકારનો નિર્ણય (થએલો છે), અને કાલના કારણથી (પરીક્ષિતને રાજ્ય પ્રાપ્ત થએલું છે. તેથી (કલિનો પરાભવ કરવાનું) પ્રયોજન ન હોવાથી અને દેહને

કબજામાં લેવાથી કાલનો પરાભવ થતો ન હોવાથી તે થઇ શકે તેમ નથી. (તેથી) પ્રશ્ન કરેલ છે. તેમાં પણ નૃપઃ (પરીક્ષિત) કાલની હદવાળો રાજા છે. તે (કલિ) ના વિશેષણ તરીકે શૂદ્રને જાણતો ન હોવાથી ઉતરાર્ધ કહે છે. શૂદ્રનો એવો (રાજાનો) વેશ કયાંથી? અને તેણે કયાંથી પ્રાપ્ત કર્યો? અને તેવા (વેશવાળો) થએલો પગથી ગાયને કેમ મારતો હતો? ૫

તેથી સંદેહ દૂર કરવા તે કહો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ॥
अथवाऽस्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥
किमन्यैरसदालापैरायुषो यदपव्ययः ॥६॥

હે મોટા ભાગ્યવાળા! તે જો શ્રીકૃષ્ણની કથાના આધારવાળું હોય અથવા એમનાં ચરણકમલના રસનો સ્વાદ લેનારા સત્પુરુષોના (આધારવાળું હોય) તો કહો. બીજા દુષ્ટોની વાતચિતો જેનાથી આયુષ્યનો ખોટો વ્યય થાય તેમનું શું પ્રયોજન? ૬

બીજી (વાત) ન કરવા માટે 'હે મોટા ભાગ્યવાળા!' એવું સંબોધન કરેલ છે. તમારૂં ભાગ્ય મોટું છે કે તમે ભગવાનની કથા (કહેવામાં) રોકાએલા છો અને તે જાણનારા છો. તેથી સ્વાર્થથી વિરુદ્ધ ન હોય તો કહેવું, નહીં તો ન કહેવું એમ 'જો શ્રીકૃષ્ણની કથાના આધારવાળું હોય' શબ્દોથી કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણની કથાનો (તેને) આધાર હોય, જો તે કથામાં ભગવાનની કથા (આવતી) હોય, તો કહો. ભગવાનની કથાનો આધાર (તેને) ન હોય, તો પણ વાસ્તવિક રીતે જે ભગવદીયો છે, તેમના સંબંધવાળી બીજી જે કથા હોય, તેનો આધાર હોય તો પણ કહો, એમ 'અથવા એમનાં........તો કહો' શબ્દોથી કહેલું છે. ભક્તિના રસનો સ્વાદ લેનારા એવા કહ્યા, તેથી ભક્તિરસનો સ્પર્શ જેમાં ન હોય તેવી કથા રહિત તેઓ (કહે છે), એમ સૂચવેલું છે. 'સત્પુરુષો' શબ્દથી મોહ કરવા માટેની પણ બીજી કથા ન કરવાનું જણાવેલું છે.

પુરુષનું સુખ, બ્રહ્મનું સુખ અને ધનનું સુખ આપે તે 'મકરંદ.'* પાણિનિ ૩ ૩-૨-૪૭ પ્રમાણે अ પ્રત્યય અને તેની પહેલાનો અનુસ્વાર થએલ છે. તે (મકરંદ) માત્ર ભગવાનના ચરણારવિંદમાં જ રહેલો, પ્રેમથી કરેલી સેવામાં તેનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, માત્ર ભક્તોએજ ભોગ કરવા યોગ્ય છે અને તેનું સારી રીતે વર્ણન થઇ ન શકે તેવો છે. બધાએ ભક્તિમાર્ગ અને શાસ્ત્ર જેને (તેને પ્રાપ્ત કરવા) માટે છે, તેનો આસ્વાદ લેનારાઓની કથાથી શાસ્ત્રના અર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી પ્રમાણની કથા અથવા પ્રમેયની કથા જો તેમના

* મ,ક,ર એટલે અનુક્રમે પુરુષ, બ્રહ્મ અને ધન તે. ददाति(द) આપે તે મકરંદ.

આધારવાળી હોય તો કહેવી તેવી ન હોય તો આ (કથા) પણ સંદેહ કરાવનારી હોઈ ખરાબ છે. ખોટી વાતચિત અથવા દુષ્ટોની વાતચિત છે. બંનેના બંને પ્રતિયોગી[1] છે. તેવાથી શું પ્રયોજન (સરે)? 'ઇચ્છેલી વાતચિત પુષ્ટિ કરનારી હોવાથી સમય વ્યતીત થાય તેજ પ્રયોજન છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'જેનાથી આયુષ્યનો ખોટો વ્યય થાય' એમ કહેલું છે. કરોડો સુવર્ણ (ના સિક્કાઓ) થી પણ જે એક ક્ષણ જેટલું આયુષ્ય પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું નથી, તેવા આયુષ્યનો ખોટો વ્યય, અયોગ્ય વ્યય થાય. તેથી તે આયુષ્યનો વ્યય કરનારી હોવાથી ન કહેવી. ૬

યજ્ઞનો આરંભ તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય તે માટે જ કરેલો છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

क्षुद्रायुषां नृणामङ्ग मर्त्यानाममृतेच्छताम् ॥
इहोपहूतो भगवान् मृत्युः शामित्रकर्मणि ॥७॥

હે વહાલા ! હલકા મરણ પામે તેવા અમૃતને ઇચ્છનારા મનુષ્યો માટે અહીં પશુહિંસાના કર્મમાં ભગવાન મૃત્યુને બોલાવેલ છે. ૭.

થોડાં આયુષ્યવાળા પ્રાણીઓ જેમનું મરણ જરૂર થવાનું છે, તેવાઓનું મરણનું દુઃખ દૂર થાય તે માટે અમૃત ઇચ્છનારાઓ માટે અહીં મૃત્યુને બોલાવેલ છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. અથવા 'થોડાં આયુષ્યવાળાને બીજી ખોટી વાતચિતથી શું (પ્રયોજન)?' એવા પહેલાંના (શ્લોક) સાથે આનો સંબંધ છે. એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા યજ્ઞમાં અમૃત પ્રકટ થાય છે એવો નિશ્ચય[2] છે. જે (પુરુષો) છે તેઓને મૃત્યુ પીડા કરનાર છે અને તે આધિદૈવિક છે તેથી યજ્ઞના ભાગનો ભોગ કરવા (તેને) અહીં બોલાવેલ છે, કારણકે 'આ જે પશુ છે તેને મૃત્યુ માટે લઇ જવામાં આવે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અવસ્થાના ભેદથી[3] પશુઓ તે (મૃત્યુ) નો ભાગ છે. 'ગાયમાં રુદ્રનો (ભાગ) છે' એ ધોરણ પ્રમાણે (મૃત્યુ) જૂદી અવસ્થાથી[4] પણ હવિમાં ભાગદાર છે. '**शामित्रम**' એટલે પશુની હિંસા.

---

૧. (૧) ભગવાનની કથા અને (૨) ભગવાનના ભક્તોની કથા એ બનેની આ (૧) ખોટી કથા અને (૨) દુષ્ટોની કથા બંને વિરોધી છે. (प्र)

૨. વિશ્વ રચનારાઓનાં પહેલા (યજ્ઞ)માં સુવર્ણપક્ષીના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ પ્રકટ થયેલું તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે. (प्र)

૩. જે પશુઓને યજ્ઞ માટે લઇ જવામાં આવે છે તે અવસ્થાવાળા પશુઓ મૃત્યુનો ભાગ હોવાથી પશુયજ્ઞમાં મૃત્યુનો પ્રવેશ થાય છે. (प्र)

૪. ઘી સર્વ યજ્ઞોમાં વપરાય છે. મૃત્યુ રુદ્રના રૂપમાં અને ગાય ઘીના રૂપમાં હોવાથી બધા યજ્ઞોમાં આવી રીતે અવસ્થાના ભેદથી મૃત્યુ હવિષમાં ભાગદાર છે. (प्र)

તે કર્મમાં દેવતાની જરૂર હોવાનું સૂચવેલું છે. (મૃત્યુ) અધર્મના વર્ગમાં નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલ છે. ૭

'જો એમ હોય તો તેથી શું !' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

न कश्चिन्म्रियते तावद्यावदास्त इहान्तकः ॥
एतदर्थं हि भगवानाहूतः परमर्षिभिः ॥
अहो नृलोके पीयेत हरिलीलामृतं वचः ॥८॥

જ્યાં સુધી અહીં મૃત્યુ રહેલ છે ત્યાં સુધી કોઇપણ મરશે નહીં, કારણ કે આ પ્રયોજનથી મોટા ઋષિઓએ ભગવાનને અહીં બોલાવેલ છે. અહો ! મનુષ્યલોકમાં હરિલીલારૂપ અમૃતવાળાં વચનનું પાન કરાય છે. ૮.

(જ્યાં સુધી અહીં મૃત્યુ રહેલ છે ત્યાં સુધી કોઇપણ મરશે નહીં.) તેથી પણ શું ? આ પ્રયોજનથી (ભગવાનને અહીં બોલાવેલ છે). લોકમાં કોઇપણ ન મરો. અમારા યજ્ઞથી પ્રકટ થએલાં અમૃતનું પાન કરીને સર્વે અમરજ થાઓ. વચલા (સમય) માં પણ ન મરો. એવો (ભવિષ્યનાં) પ્રયોજનનો નિશ્ચય કરીને, તે નભે તે માટે (ભગવાનને) બોલાવવાની શક્તિવાળા મોટા ઋષિઓએ ભગવાનને અહીં બોલાવેલ છે; અને તે જોઈ ન શકાય તેવા કથાના સ્વરૂપથી આવેલા છે. તેથી જ 'અહો !' શબ્દથી આશ્ચર્ય (દર્શાવેલ છે), કારણ કે લોકમાં હરિની લીલારૂપ અમૃતવાળા વચનનું પાન થાય છે.

અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે. અમે પોતાની અપકીર્તિ દૂર કરવા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. 'જે યજ્ઞ માટે આગુરણ કરે છે'[1] એ શ્રુતિ અને 'આ યજ્ઞ કરનારાઓ[2] કેમ ?' એ (શ્રુતિ) પ્રમાણે સત્રનો આરંભ થતાં સર્વ મરે છે. તેથી તે દોષ દૂર કરવા ઋષિઓએ એવું વિચાર્યું કે 'અહીં ભગવાનને બોલાવવા; અને યજ્ઞ તેમને સમર્પણ કરવા, અને મૃત્યુને હિંસાના કર્મમાં (બોલાવવું ; અને તે (મ કરવા) થી આપણી અપકીર્તિ દૂર થશે.' તે સમયે ભગવાને તેમજ કર્યું. પોતે પધાર્યા, અને તમારી મારફત કથારૂપથી પધારેલા છે. આ તો આશ્ચર્યકારક છે. તેથી જાણી શકાય તેવી રીતે જ પ્રાણીઓને અમૃત પ્રાપ્ત થશે. તેમ થયું (ભગવાન પધાર્યા) ન હોત, તો જાણી ન શકાય તેવી રીતે તે (અમૃતની

૧. આ શ્રુતિમાં આગુરણ કહેલું છે. દેવતા માટે સર્વના પ્રાણ આપે છે એવો આ શ્રુતિનો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'જેઓ યજ્ઞ કરે છે તેઓ બધી પ્રજાના પ્રાણોથી જીવે છે. તેથી પૂછે છે કે આ યજ્ઞ કરનારાઓ કેમ (એમ કરે છે ?)' એવી આ શ્રુતિ છે. આ શ્રુતિઓ પ્રમાણે યજ્ઞ કરનારની અપકીર્તિ થાય તે સ્પષ્ટ છે. (પ્ર)

પ્રાપ્તિ) થાત. તેથી આશ્ચર્ય થએલું હોવાથી તમારે ભગવાનનું ચરિત્ર જ કહેવું, બીજું ન કહેવું એવો (અર્થ છે). ૮

'તેઓ પોતાની મેળે જ પોતાનાં મૃત્યુને અટકાવશે. તમારે પ્રયાસ (કરવા) નું શું (પ્રયોજન) ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥९॥

આળસુ ઓછી બુદ્ધિવાળા અને ઓછાં આયુષ્યવાળાનું વય ખરેખર રાત્રે ઉંઘથી અને દિવસે નકામા કર્મોથી વ્યતીત થાય છે. ૯

'**मन्दस्य**' 'આળસુનુ' શબ્દથી કર્મ ન કરવાનું સૂચવેલું છે. '**मंदा**' ઓછી છે 'प्रज्ञा' બુદ્ધિ જેની, એ શબ્દથી જ્ઞાન ન હોવાનું (અને) ઓછું છે આયુષ્ય જેનું એ શબ્દથી ભક્તિ ન હોવાનું (સૂચવેલું છે). તેનું 'नक्त वयः' રાતના સંબંધી આયુષ્ય ઉંઘથી વ્યતીત થાય છે, અને દિવસના સંબંધી આયુષ્ય નકામાં કર્મોથી (વ્યતીત થાય છે). તેથી બધાંએ આયુષ્યનો બીજા (કાર્ય) માં ઉપયોગ થતો હોવાથી તેમનામાં (મૃત્યુને અટકાવવાની) શક્તિ નથી. ૯

કલિના પરાભવને ભગવાનની કથાનો આધાર છે એમ માનીને (સૂત) નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે (કહેવા) નો આરંભ કરે છેઃ-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ-

यदा परीक्षित्कुरुजाङ्गलेऽवसत्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते ॥
निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः शरासनं संयुगशौण्डिराददे ॥१०॥

જ્યારે પરીક્ષિત કુરુજાંગલમાં રહેલ ત્યારે પોતાનાં સૈન્યથી રક્ષાએલમાં કલિએ પ્રવેશ કરેલ હોવાની બહુ પ્રિય નહીં તેવી વાર્તા સાંભળીને પછી યુદ્ધ (કરવા)માં શૂરવીરે શરાસન લીધું. ૧૦

(જ્યારે પરીક્ષિત) કુરુજાંગલ દેશમાં હસ્તિનાપુરમાં રહેલ, ત્યારે પોતાનાં સૈન્યથી રક્ષાએલમાં કલિએ પ્રવેશ કરેલ (હોવાનું) સાંભળીને શરાસન લીધું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. '**वसन**' 'વસતાં' એવો પાઠ હોય, ત્યારે '**भवति**' અથવા 'अभूत' 'હતો' એમ વાસ્તવિક રીતે ઉમેરવું. રાજ્ય પાંડવોએ જ પ્રાપ્ત કરેલું હોવાથી ભય વિનાના રાજ્યમાં પોતે બેઠેલો હોવાથી માત્ર નામથી જ રાજા હતો. એવું (તેનાં) હૃદયમાં દુઃખ રહેતું. પછી કલિએ પ્રવેશ કર્યાનું સાંભળ્યું ત્યારે ખાસ બોધ કરવાનું આવ્યું તેથી ઘણો ઉત્સાહ થયો. છતાં પણ રાજ્યમાં અધર્મનો પ્રવેશ થયો તેથી (તે) વાર્તા બહુ પ્રિય ન હતી. રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે (લોક) ન કરે, તો કલિ તેમ કરાવનારો હોવો જોઇએ. (પોતાની

એળેજ લોક) તે (રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું) ન કરે તો તેઓજ મારવા યોગ્ય (થાય. પણ) દૈત્યના પક્ષપાત વિના (તેઓમાં) હૃદયપૂર્વક આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી (તેમ થઇ ન શકે). તેથી દૈત્યનો વધ કરવામાં દોષ ન હોવાથી 'संयुगशौण्डिः' યુદ્ધ (કરવા) માં શૂરવીરે દૂરથી જ તેઓને મારીશ એવા વિચારથી શરાસન લીધું. ૧૦

स्वलंकृतं श्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेन्द्रध्वजमास्थितः पुमान् ॥
वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः ॥११॥

સારી રીતે શણગારેલા, શ્યામ અશ્વો જોડેલા, સિંહની ધજા-વાળા, રથમાં બેઠેલો રથી અશ્વો હાથીઓ અને પાયદળવાળી પોતાની સેનાથી વીંટાએલો પુરુષ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો. ૧૧.

દેવના અશ્વો દૈત્યના સામા રહેવાનું સંભવશે નહીં એવા વિચારથી શ્યામ અશ્વો જોડેલા રથમાં તે બેઠો. (તે) રાજા હોવાનું જણાવવા (રથને) સારી રીતે શણગારેલ, રત્નો વિગેરેથી જડેલ હતો. 'સિંહની ધજાવાળા' વિશેષણથી પોતાનું ખાસ ચિહ્ન (કહેલું છે); અને કલિ હાથીના પ્રકારનો અથવા ગધેડાના પ્રકારનો હોવાથી સિંહરૂપ (નૃસિંહ) ભગવાને દૈત્યોના રાજા (હિરણ્યકશિપુ) નો વધ કરેલ હોવાથી (સિંહની ધજા રથ ઉપર રાખેલી). 'પુરુષ' હોવાથી, કોઈ સાહાય્ય કરનાર વિના પણ શૂરવીર હતો. 'पुरात्' 'શહેરમાંથી' એવો પાઠ હોય ત્યારે નગરમાંથી યુદ્ધ કરવા માટે જ નીકળ્યો, પરંતુ વિચાર ન કર્યો, એવો (અર્થ થાય). દિગ્વિજય થશે ત્યારે બીજું વચ્ચે કરવાનું કાર્ય એની મેળે જ થશે, તેથી 'દિગ્વિજય કરવા' એમ કહેલ છે. ૧૧

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान् कुरून् ॥
कम्पिुरुषादीनि सर्वाणि विजित्य जगृहे बलिम् ॥१२॥

ભદ્રાશ્વ અને કેતુમાલ, ભારત, ઉત્તર કુરુ, કિંપુરુષ વિગેરે સર્વને જીતી કર લીધો. ૧૨

આ (પરીક્ષિત) જંબુદ્વીપનો અધિપતિ હતો. તેના નવ ખંડો છે. તેઓમાં પ્રથમ ચારે બાજુએ ભમ્યો. તેમાં પશ્ચિમ ભાગમાં ભદ્રાશ્વ નામનો ખંડ છે, પૂર્વ ભાગમાં કેતુમાલ છે, દક્ષિણે ભારત છે (અને) ઉત્તરના ભાગમાં ઉત્તર કુરુ છે. બીજા કિંપુરુષ વિગેરે (ખંડો) વચ્ચે રહેલા છે. નવ ખંડો જીતી લઇને પોતાની આજ્ઞા પ્રસારી. તેનું પ્રમાણ 'કર લીધો' શબ્દથી (જણાવેલ છે. ૧૨

કલિ તો લોકના (અંતઃકરણની) અંદર રહેલો હતો એમ જણાવવા, પહેલાં ત્યાં ભગવાનની ભક્તિ પ્રાપ્ત થઇ એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છેઃ—

तत्र तत्रोपशृण्वानः स्वपूर्वेषां महात्मनाम् ॥
प्रगीयमानं च यशः कृष्णमाहात्म्यसूचकम् ॥१३॥

आत्मानञ्च परित्रातमश्वत्थाम्नोऽस्त्रतेजसः ॥
स्नेहं च वृष्णिपार्थानां तेषां भक्तिं च केशवे ॥१४॥

तेभ्यः परमसन्तुष्टः प्रीत्युज्जृम्भितलोचनः ॥
महाधनानि वासांसि ददौ हारान्महामनाः ॥१५॥

સ્થલે સ્થલે પોતાના ઉદાર મનવાળા વડવાઓના શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા ગાવામાં આવતા યશનું, અને અશ્વત્થામાના તેજથી પોતાનું રક્ષણ થએલું તેનું યાદવો અને પાર્થોના સ્નેહ અને તેઓની કેશવ પ્રતિ ભક્તિનું શ્રવણ કરતાં, તેઓ ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થએલા, પ્રેમથી ખીલી ઉઠેલા નયનવાળા ઉદાર મનવાળાએ તેઓને ઘણાં કિંમતી વસ્ત્રો અને હારો આપ્યા. ૧૩-૧૪-૧૫.

જ્યાં જ્યાં ગયો, ત્યાં ત્યાં જ અર્જુનના રથની ગતિ તેણે સાંભળી. ત્યાંના લોકોએ શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરેલાં અને (તેમનાં) માહાત્મ્યનું ગાન કરતા હતા; અને પાંડવો અને ભગવાનનો સંબંધ જાણતા હતા, તે સર્વનું ગાન કરતા. તેથી બ્રહ્માસ્ત્રથી ભગવાને રક્ષણ કરેલા આ પરીક્ષિતને પણ તેઓ જાણતા હતા. (પાંડવો અને યાદવોનો) સ્નેહ અને ભક્તિ જેટલું જાણતા તે સર્વનું ગાન કરતા. તેથી જે ગવાતું હતું તેનું શ્રવણ કરતાં ઘણું પ્રસન્ન થઈ તેઓને (વસ્ત્રો અને હાર) આપતો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી પ્રાપ્ત થએલાં ધનનો ત્યાં જ ઉપયોગ (કર્યાનું) કહેલ છે. દ્વેષ ન હોવાનું અને પહેલાના જેવા ધર્મનું સ્થાપન કહેલાં છે. 'પ્રેમથી ખીલી ઉઠેલા નયનવાળા' વિશેષણથી તેઓનો અપરાધ સહન કરવાનું પણ સૂચવેલું છે, અને 'ઉદાર મનવાળા' શબ્દથી પોતાનું કૃતાર્થપણું (સૂચવેલું છે). ૧૩-૧૪-૧૫.

सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्य-
वीरासनानुगमनस्तवनप्रणामम् ॥
स्निग्धेषु पाण्डुषु जगत्प्रणतिं च विष्णो-
र्भक्तिं करोति नृपतिश्चरणारविन्दे ॥१६॥

વિષ્ણુએ સ્નેહવાળા પાંડવો પ્રતિ સારથિપણું, સભ્યપણું, સેવન, મૈત્રી, દૂતપણું, વીરાસન, પાછળ જવાનું પ્રશંસા અને

પ્રણામ (કરેલા તે) અને વિષ્ણુને જગતે પ્રણામ કરેલ તે (સાંભળીને), રાજાએ (ભગવાનના) ચરણારવિંદમાં ભક્તિ કરી. ૧૬

એવી રીતે (શ્લો. ૧૩ થી ૧૫ સુધીમાં કહ્યું તે પ્રમાણે પરીક્ષિત) રહેતો હતો ત્યારે તે સ્થલે કાંઇક આશ્ચર્ય થયું તે (શ્લો. ૧૭ થી આરંભી) કહેશે. વચમાં આ શ્લોક ઘણું કરીને ઘુસાડેલો છે. તેનો કેટલાક 'સાંભળીને' શબ્દ અધ્યાહાર કરીને 'करोति' શબ્દનું 'કરી' એવું વ્યાખ્યાન કરીને સંબંધ કરાવે છે, અને 'જગતે કરેલા પ્રણામને સાંભળીને' એવી રીતે (સંબંધ કરાવે છે), અથવા 'જગતે પ્રણામ કરેલા' એવો પાઠ (લે છે). ૧૬

એવી રીતે કલિના કાર્યને દૂર કરી, જગતમાં ધર્મ અને વિષ્ણુભક્તિનું સ્થાપન કરી, કલિનો પરાભવ થાય તે માટે આધિદૈવિક ધર્મ ઉપર તેણે ઉપકાર કર્યો, તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ-

तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वेषां वृत्तमन्वहम् ॥
नातिदूरे किलाश्चर्यं यदासीत्तन्निबोध मे ॥१७॥

વડવાઓના આચરણને તે એવી રીતે અનુસરતો હતો ત્યારે (તેની) નજીક જે આશ્ચર્ય થયું તે મારી પાસેથી સાંભળો. ૧૭

તે એવી રીતે આચરણ કરતો હતો ત્યારે (તેની) સમીપમાં જ કાંઇક થયું તે સાંભળો, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે, અથવા (તે રીતે) આચરણ કરનારથી બહુ દૂર નહીં, (એમ) ક્રિયાના કરતાં દેશનું નજદીકપણું (કહેલું છે). કાલનું નજદીકપણું તો કહેલું જ છે. ૧૭

રાજાને જણાવવા માટે જ તેવા (બળદ અને ગાય) નાં સ્વરૂપથી આવેલા ધર્મ અને પૃથ્વી એક બીજાના મુખથી પોતપોતાની સ્થિતિ કહે છે, અને કલિનાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો નાશ થતાં, પોતાનાં સ્થાનની પ્રાર્થના કરવા કલિ તે શૂદ્ર) ના સ્વરૂપથી પ્રકટ થએલો. રાજાને શોધવા માટે જ પ્રવૃત્તિ કરનારા (ધર્મ અને પૃથ્વી માર્ગની મધ્યે મળ્યાં એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

धर्मः पदैकेन चरन् विच्छायामुपलभ्य गाम् ॥
पृच्छति स्माश्रुवदनां विवत्सामिव मातरम् ॥१८॥

એક પગથી ચાલતા ધર્મે ગાયને નિસ્તેજ જોઇને વાછડાં વિનાની માતાની પેઠે આંસુવાળા મુખવાળીને (નીચે પ્રમાણે) પૂછયું. ૧૮

(ધર્મ) સત્યરૂપ એક પગથી ચાલતો હતો. (એક) ભાગથી (ચાલતો હતો) એવું વ્યાખ્યાન શાસ્ત્રીય નથી, અને દેવના સ્વરૂપવાળો હોવાથી (એક

પગે ચાલે તેમાં) લૌકિક અયોગ્યતા નથી. પગોનો નામથી અને સ્વરૂપથી ભેદ યુગના ભેદથી અને કલ્પના ભેદથી નક્કી કરવો. 'विच्छायाम्' એટલે નિસ્તેજ. પુરુષની નીચે પગ છાયાવાળો રહે છે, તે (પુરુષ) ન હોય તો છાયા વગરનો જ હોય. 'गाम्' 'ગાય' એટલે ગાયરૂપ પૃથ્વી. કેટલાક ખેતી વિગેરે (થતી) ન હોવાથી અથવા કાલને લીધે દુબળી થએલી હોવાથી છાયા વગરની હોવાનું કહે છે. 'अश्रुवदनाम' આંસુઓ છે મુખ ઉપર જેનાં તેવી, આ વિશેષણથી અંદરની પીડાવાળી (કહેલી છે). ભૂમિ ઉપર બાષ્પનું* જલ જ જલ હતું. વરસાદનું જલ ન હતું. જેમ વાછડાં વિનાની ગાય માત્ર પિતૃઓના જ ઉપયોગની, તેની પેઠે પૃથ્વી પણ મરણ માટે જ ઉપયોગમાં આવે, જીવવા માટે ઉપયોગમાં ન આવે, એવું 'માતા' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ૧૮

(ધર્મ) પૃથ્વીનો રોગ જાણવા છતાં વ્યવહારને અનુસરી (તેને) નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છેઃ—

कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते विच्छायाऽसि म्लायतेषन्मुखेन ॥
आलक्षये भवतीमन्तराधिं दूरे बन्धुं शोचसि कञ्चनाम्ब ॥१९॥

હે ભદ્રે! તારો દેહ નિરોગી છે? તું તેજરહિત છે. સ્હેજ કરમાએલા મુખથી તું મનની પીડાવાળી હોવાનું હું અનુમાન કરૂં છું. હે મા! (૧) દૂર રહેલા કોઇ બંધુનો તું શોક કરે છે? ૧૯

પરીક્ષિત રક્ષણ કરનાર છે એમ જણાવવા 'હે ભદ્રે!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). જો કે તું ભગવાનની પત્ની (હોઈ), વૈકુંઠમાં સુખથી રહે છે, છતાં પણ પૃથ્વીરૂપ તારો દેહ નિરોગી છે? તને રોગ તો નથી. મનની પીડા (હોવાનું) સંભવે છે, તે કહે છે, કારણકે સ્હેજ કરમાએલા મુખથી તું તેજરહિત છે. તેથી તું અંદરની (મનની) પીડાવાળી હોવાનું હું અનુમાન કરૂં છું. 'अन्तरा' અંદરની 'आधिः' પીડા છે જેની, તેવી તું છે). તે સંબંધમાં પીડાનાં કારણોનું અનુમાન કરે છે. દશ ઇંદ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણો, તેમનાથી ચૌદ શોકના કારણો હોવાનું 'દૂર રહેલા કોઈ બંધુનો (શોક કરે છે)' વિગેરેથી અનુમાન કરે છે.

(૧) હે મા! દૂર રહેલા બંધુ (તારા) પતિ વરાહ (નો શોક) કરે છે? ૧૯

पादैर्न्यूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं वृषलैर्भोक्ष्यमाणम् ॥
अहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान् प्रजा उत स्विन्मघवत्यवर्षति ॥२०॥

(ત્રણ) પગો વિનાના એક પગવાળાનો મારો શોક કરે છે? અથવા શૂદ્રોથી ભોગવાતા (તારા) દેહનો શોક કરે છે? જેમનો

* બાષ્પ એટલે (૧) પૃથ્વીમાંથી નીકળતી વરાળ (૨) આંસુ. તાપ પડવાથી વરાળ નીકળે તેજ જલ હતું. વૃષ્ટિ થતી નહીં, એવો અર્થ જણાય છે.

યજ્ઞનો ભાગ ગૂમાવેલો છે તેવા દેવો વિગેરેનો અથવા વરસાદ વર્ષતો ન હોવાથી પ્રજાનો શોક કરે છે? ૨૦

હે માં! (૨) અથવા હું પુત્રનો શોક કરે છે? શોક (કરવા) નું કારણ 'પગો વિનાના' વિશેષણથી (કહેલું છે). અથવા (૩) 'આત્માં' પૃથ્વીરૂપ (તારા) શરીરનો (શોક કરે છે)? આમાં શોકનું કારણ રસ છે. 'वृषलैः' શૂદ્રોથી (ભોગવાતા શરીરનો શોક કરે છે?) (૪) જેમનો યજ્ઞનો ભાગ ગૂમાવેલો છે તે દેવો બાહુઓ છે. (૫) વરસાદ ન વરસવાથી અન્ન વિનાની (રહેલી) પ્રજા પગો છે. ૨૦.

अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् ॥
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्र्यान् ॥२१॥

હે ઉર્વિ! રક્ષણ ન કરાતી સ્ત્રીઓનો. અથવા રાક્ષસો જેવાથી દુઃખી થએલ બાલકોનો શોક કરે છે? કુકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણના કુલોમાં (રહેલી) વાણી દેવીનો, (અથવા) બ્રાહ્મણોનું અહિત કરનાર રાજાઓના કુલમાં રહેલા કુલના ઉત્તમ પુરુષોનો (શોક કરે છે?) ૨૧

(૬) રક્ષણ ન કરાતી સ્ત્રીઓનો અને (૭) બાલકોનો (શોક કરે છે?). 'હે ઉર્વિ!' (સંબોધનથી) સંતોષ ન હોવાથી મનની મુંઝવણ અને મલનો ત્યાગ (કહેલાં છે), 'पुरुषादैः' રાક્ષસો જેવાથી आर्तान् દુઃખી થએલા બાલકોનો (શોક કરે છે?) (૮) વેદરૂપ વાણી દેવીનો (શોક કરે છે? આ ચક્ષુ છે. કુકર્મ કરનારા બ્રાહ્મણના કુલોમાં રહેલી હોવાથી શોક કરે છે)? બ્રાહ્મણોનું અહિત કરનાર રાજાઓના કુલમાં (રહેલા) 'कुलाग्र्यान' કુલના ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનો (શોક કરે છે)? (આ) શ્રોત્ર (કાન) રૂપ છે. ૨૧

किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ॥
इतस्ततो वाऽशनपानवासस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकम् ॥२२॥

કલિએ ગ્રહણ કરેલા અધમ ક્ષત્રિયોનો અથવા તેઓએ ઉજ્જડ કરેલા રાજ્યોનો અથવા જ્યાં ત્યાં ખાન પાન વાસ સ્નાન અને મૈથુન કરવામાં તત્પર થએલા જીવલોકનો (શોક કરે છે)? ૨૨

(૧૦) કલિએ ગ્રહણ કરેલા સર્વ દોષવાળા 'क्षत्रबन्धून्' અધમ ક્ષત્રિયોનો (શોક કરે છે)? (આ) નાકરૂપ છે. (૧૧) તેઓએ 'अवरोपितानि' ઉજ્જડ કરેલાં રાજ્યોનો (શોક કરે છે)? દેશો વાણીરૂપ છે. (૧૨) જ્યાં ત્યાં વિધિ અને નિષેધ સાચવ્યા વિના ભોજન પાન સ્થિતિ સ્નાન અને મૈથુન કરવામાં તત્પર થએલ જીવલોક (નો શોક કરે છે)? (આ) જીવલોક બુદ્ધિરૂપ છે. ૨૨

આ (બધા) પૂર્વપક્ષ હોવાનું પણ સંભવે છે એમ નીચેના શ્લોકોથી કહે છેઃ-

यद्वाऽम्ब ते भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ॥
अन्तर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलम्बितानि ॥२३॥

इदं ममाचक्ष्व तवाऽऽधिमूलं वसुंधरे येन विकर्शिताऽसि ॥
कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमद्य सौभगम् ॥२४॥

અથવા હે મા! હે પૃથ્વી! તારા ઘણા ભારને ઉતારવા જેમણે અવતાર લીધેલો (તેમનાથી) તજાએલી તું, અદૃશ્ય થએલા હરિના મોક્ષ (થવા) માં વિલંબ કરનારાં કર્મોનું સ્મરણ કરતી (શોક કરે છે)? ૨૩

હે વસુંધરા! જેનાથી તું દુબળી થએલી છે તે તારા મનની પીડાનું કારણ આ (હોવાનું) તું મને કહે કે બળવાનોથી વધારે બલવાન કાલે દેવોએ વખાણેલાં તારાં સૌભાગ્યને હમણાં હરી લીધું છે. ૨૪

(૧૩) તારા ઘણા ભારને ઉતારવા જેમણે અવતાર લીધેલો તે ભગવાન વાસુદેવ સર્વનાં દુઃખ હરનાર, હે પૃથ્વી!. હાલમાં અદૃશ્ય થએલા (હોવાથી)- તેમનાથી જ તજાએલી-તેમનાં '**कर्माणि**' 'કર્મો' ઉદાર ચરિત્રો (મોક્ષના) અધિકારી ન હોય તેવામાં રહેલાં, મોક્ષ (થવા) માં વિલંબ કરાવનારાં, મોક્ષ આપ્યા વિના શાંત રહેલાં, ચિત્તરૂપ છે, તેઓનું સ્મરણ કરતી તું (મોક્ષના અધિકારી નથી) તેઓનો શોક કરે છે? ૨૩

(૧૪) આ જે (હવે) કહું છું તે તારા મનના દુઃખનું કારણ છે જ, તે (વિષય) માં સંમતિ જ કહે. સર્વ રત્નો વિગેરે સાથેની, શૃંગાર જેને પ્રિય છે તેવી હે વસુંધરા! જેમના વિના તું દુબળી થએલી છે (તે જ તારાં દુઃખનું કારણ છે), તે (ધર્મ) પોતે જ કહે છે કે જે બલવાન કલિ કાલે દેવોએ વખાણેલાં ભગવાનની (ભૂમિ ઉપરની) સ્થિતિરૂપ તારાં સૌભાગ્યને હરી લીધું છે, કારણ કે કાલે (ભગવાનનાં પગલાંનાં) ચિહ્નોને પણ હરી લીધાં છે. ૨૪

તે (સંબધમાં) ધર્મે કહેલ બધાંએ કારણનો સ્વીકાર કરીને, સર્વનું કારણ ભગવાન પધારી ગયા તે હોવાથી જે જે ભગવાન રહિત છે તે (સર્વ) નો જ હું શોક કરૂં છું એમ પૃથ્વી નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ-

॥ धरण्युवाच ॥ પૃથ્વી કહે છેઃ-

भवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्माऽनुपृच्छसि ॥
चतुर्भिर्वर्त्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥२५॥

હે ધર્મ! તું મને જે પૂછે છે તે સર્વ તું જાણે છે. જેમના લીધે લોકને સુખ કરનાર ચાર પગોથી તું રહેલ હતો. ૨૫

યુક્તિ કહેલી જ છે. ધર્મનું જ્ઞાન પણ પ્રમાણ (સાચું). તેણે અનુમાન કરેલ તે પણ તેણે જાણેલું જ છે, કારણકે પોતાની અંદર અનુભવેલું છે. તેથી તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દ્વાપરના અંતે સ્વભાવથી જ ત્રણ પગો જતા રહે છે. તે સમયે પણ તું જે ભગવાનને લીધે ચાર પગોથી રહેલો. તે પગો સર્વને સુખ કરનારા હતા. તે (ભગવાન) વિના સર્વ તારી પેઠે શોક કરવા યોગ્ય છે. ૨૫

શોકનું[1] અને હર્ષનું[1] કારણ ગુણો જ છે, અને તે ભગવાનમાં રહેલા છે અને તેમના સંબંધથી બીજામાં હોય છે. તે ગુણના ધામ વિનાના થએલા સર્વનો જ હું શોક કરૂં છું એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકોથી ભગવાનના ગુણોને ગણાવે છેઃ–

सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् ॥
शमो दमस्तपस्साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥२६॥

ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ॥
स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च ॥२७॥

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ॥
गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥२८॥

इमे चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः ॥
प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिंचित् ॥२९॥

तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन साम्प्रतम् ॥
शोचामि रहितं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥३०॥

સત્ય શૌચ દયા ક્ષાન્તિ ત્યાગ સંતોષ આર્જવ, શમ દમ તપ સામ્ય તિતિક્ષા ઉપરતિ શ્રુત જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઐશ્વર્ય શૌર્ય તેજ બલ સ્મૃતિ સ્વાતંત્ર્ય કુશલતા કાંતિ ધૈર્ય અને વળી મૃદુતા પ્રાગલ્ભ્ય પ્રશ્રય શીલ સહ ઓજ બલ ભગ ગાંભીર્ય સ્થિરતા આસ્તિકય કીર્તિ માન અહંકારનો અભાવ. આ અને વળી બીજા ઉત્તમપણાંની ઇચ્છા રાખનારાઓએ માગવા યોગ્ય મોટા ગુણો જેમનામાંથી કોઇપણ સમયે ઘટતા નથી તે લક્ષ્મીના રહેઠાણરૂપ

૧ હમણાં શોક થાય છે તેનું, અને પહેલાં હર્ષ થતો તેનું, એવો અર્થ છે. (પ્र)

ગુણોના ધામ વિનાના હમણાં થએલા પાપી કલિએ જોએલા લોકનો હું શોક કરૂં છું. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦.

સત્ય જેવું હોય તેવું કહેવું, શૌચ શુદ્ધિ, બીજાનું દુઃખ સહન ન કરવું તે દયા. ક્રોધ આવે ત્યારે ચિત્તને કાબુમાં રાખવું તે ક્ષાન્તિ, માગનારાઓ પ્રતિ છૂટો હાથ રાખવો તે ત્યાગ. 'બહુ થયું' એવી બુદ્ધિ રાખવી તે સંતોષ. કુટિલપણું ન રાખવું તે આર્જવ. મનની દઢતા તે શમ. બહારની ઇંદ્રિયોની દઢતા તે દમ. પોતાનો ધર્મ (પાળવો) તે તપ. શત્રુ અને મિત્ર ન હોવા તે સામ્ય. (બીજાના) અપરાધ સહન કરવા તે તિતિક્ષા. લાભ પ્રાપ્ત થતાં ઉદાસીન રહેવું તે ઉપરતિ. શાસ્ત્રનો વિચાર તે શ્રુત. આત્માનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન. તૃષ્ણા ન હોવી તે વૈરાગ્ય. (બીજાને) વશ રાખવાપણું તે ઐશ્વર્ય. સંગ્રામમાં ઉત્સાહ રાખવો તે શૌર્ય. તેજ એટલે પ્રભાવ. બલ એટલે ચતુરાઈ. કરવાના કાર્યનું ભાન રાખવું તે સ્મૃતિ. બીજા (કોઇને) અધીન ન રહેવું તે સ્વાતન્ત્ર્ય. ક્રિયા (કરવા) માં પ્રવીણતા તે કૌશલ. કાંતિ એટલે સૌંદર્ય. વ્યાકુલ ન થવું તે ધૈર્ય, ચિત્ત કઠણ ન રાખવું તે મૃદુતા, ઘણાં તેજસ્વી હોવું તે પ્રાગલ્ભ્ય. પ્રશ્રય એટલે વિનય, સારો સ્વભાવ હોવો તે શીલ, સહ ઓજ અને બલ તે (અનુક્રમે) મન ઇંદ્રિયો અને શરીરની શક્તિઓ છે. ભોગનો આધાર તે ભગ. ખળભળાટ ન થવાપણું તે ગાંભીર્ય, ચંચલતા ન હોવી તે સ્થૈર્ય, આસ્તિક્ય એટલે શ્રદ્ધા, કીર્તિ એટલે યશ. પૂજ્યતા હોવી તે માન, ગર્વ ન હોવો તે અહંકારનો અભાવ, અને બીજા બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર હોવું, ભક્તો ઉપર પ્રેમ રાખવો વિગેરે ગુણો (ભગવાનમાં) નિત્ય એટલે કુદરતી છે. 'આ અને વળી બીજા' એમ 'અને (અને) વળી' એવા બે 'च' શબ્દો, સંબંધથી થતા દોષો ન હોવાનું જણાવવા યોજેલા છે. 'મોટા ગુણો' એટલે સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન, સર્વથી ઉત્તમ બલ એવા ઉત્તમ સ્થિતિવાળા ગુણો. જગતમાં એક ગુણ (પ્રાપ્ત) થાય તોપણ જીવ મોટાઈ પ્રાપ્ત કરે છે તે (ગુણ) વિના કોઇ પ્રકારે મોટાઇ થતી નથી ભક્તિ તો ભગવદ્રૂપ છે, તેથી તેનાથી* અપવાદ થતો નથી. તેથી જ બધાએ આ ગુણો માગવા યોગ્ય છે. તેઓ ભગવાનમાં કોઇપણ સમયે ઘટતા જ નથી, જરા પણ ઓછા થતા નથી. ૨૬-૨૭-૨૮-૨૯

એવી રીતે ગુણો કહેવાનું પ્રયોજન ત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. બધા ગુણો એક તરફ, અને લક્ષ્મી બીજી તરફ. તેથી 'લક્ષ્મીના રહેઠાણરૂપ' શબ્દથી તે-(લક્ષ્મી) નું જૂદી રીતે નિરૂપણ કરે છે. ભગવાન પધારી જતાં, બધા ભગવાનના ગુણો લક્ષ્મી અને તેના ગુણો જતા રહ્યા. તેથી હું શોક કરૂં છું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વળી તે (ગુણો) ના વિરોધી બધા દોષો આવેલા છે, એમ 'પાપી કલિએ જોએલા' શબ્દોથી કહે છે. સર્વ પાપોનું કારણ બનેલ કલિએ 'આ મારો છે' એમ લોકને જોયા. ૩૦

* 'લોકમાં ભક્તિ સર્વથી મોટો ગુણ છે, તે તો ભગવાનમાં નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ જણાય છે.

'તે (કલિ) એ જોએલા કોણ છે?' તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે (ધર્મે) કહેલા બધાએ (તેણે જોએલા છે) એમ (જણાવવા) નીચેના શ્લોકથી તેઓને ગણાવે છે:-

आत्मानं चानुशोचामि भवन्तं चामरोत्तम ॥
देवानृषीन् पितॄन् साधून् सर्वान्वर्णांस्तथाऽऽश्रमान् ॥३१॥

હે ઉત્તમ દેવ! હું મારો અને તારો, દેવોનો ઋષિઓનો પિતૃઓનો સત્પુરુષોનો સર્વ વર્ણોનો તથા આશ્રમોનો શોક કરૂં છું. ૩૧

હે 'अमरोत्तम' દેવોમાં ઉત્તમ ધર્મ! અથવા બીજી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળો પાઠ (अमरोत्तमम्) લેવો. દેવો ઋષિઓ અને પિતૃઓનો (શોક કરૂં છું), કારણકે તેમનું દેવું ભરપાઇ કરનાર (કોઇ) નહીં હોય. કાલ વિગેરે ધર્મ કરાવનારા નહીં હોવાથી સારા આચરણવાળા કોઇ રહેશે નહીં, તેથી સત્પુરુષોનો શોક (કરૂં છું) વર્ણો અને આશ્રમો રહેશે નહીં, કારણકે તેમના ધર્મો નહીં રહે. ૩૧

આ બહુ કહેવાની જરૂર નથી. મુખ્ય રીતે તો હું મારો પોતાનો જ શોક કરૂં છુ, એમ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છે:-

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामास्तपः समचरन् भगवत्प्रपन्नाः ॥
सा श्रीः स्ववासमरविन्दवनं विहाय यत्पादसौभगमलं भजतेऽनुरक्ता ॥३२॥
यस्याहमब्जकुलिशांकुशकेतुकेतैः श्रीमत्पदैर्भगवतः समलंकृतांगी ॥
त्रीनत्यरोचमुपलभ्य ततो विभूतिं लोकान् स मां व्यसृजदुत्स्मयतीं तदन्ते ॥३३॥

બ્રહ્મા વિગેરેએ જેની દૃષ્ટિ (પોતાની ઉપર) પડે તેવી ઇચ્છાવાળા હોવાથી ભગવાનને શરણ જઇ ઘણા સમય સુધી તપ કર્યું તે લક્ષ્મી પોતાનાં રહેઠાણ કમલના વનને તજી પ્રેમવાળી થઇ જેમનાં ચરણનાં સૌભાગ્યનો સંપૂર્ણ આશ્રય કરે છે. જે ભગવાનનાં કમલ વજ્ર અંકુશ અને ધજાનાં ચિહ્નોવાળાં લક્ષ્મીયુક્ત પગલાંઓથી સારી રીતે શણગારાએલી હું તેનાથી ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી ત્રણ લોકથી અધિક શોભતી હતી તેવી અહંકારવાળી થએલ મને તેમના અંતે તેમણે તજી ૩૨-૩૩,

આ (વિષય) માં કેટલાક એમ કહે છે[1] કે આ ગુણો પ્રકૃતિના ગુણોના પરિણામરૂપ હોઈ ગુણોના સંબંધથી જ ભગવાનમાં રહેલ છે, કુદરતી નથી.

૧ ઉપર ગુણો કહ્યા તે ગુણોવાળા ભગવાન ન હોવાથી શોક થાય છે, તેથી તે ગુણો કુદરતી છે એમ કહેવું જોઇએ. તે દૃઢ થાય તે માટે અહીંથી બીજાના મત જણાવી તેમાં દોષ હોવાનું કહેશે. આ માયાવાદીઓનો મત કહેલ છે (प्र)

તેઓને પૂછવું કે આ ગુણો કોના છે? સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) ના છે કે ભગવાનના છે? પહેલા (વિકલ્પ) માં સ્વાતંત્ર્ય વિગેરે તેમના હોય તો (તેમનું) ગુણપણું જ નહીં રહે,[1] અથવા બ્રહ્મપણું થશે.[2] સંયોગથી ઉત્પન્ન થએલા હોય[3] તો પણ જે પ્રાપ્ત થએલ છે અને જે પ્રાપ્ત થએલ નથી તેના વિચારથી ગુણોના સંબંધથી જો (સંયોગ) કરેલો હોય, તો ગુણોનો જ (સંયોગ) થાય. (ગુણો) ઉત્પન્ન[4] થએલ હોવાનો મત તો વૈનાશિક પ્રક્રિયા (બુદ્ધોનો સિદ્ધાંત) સ્વીકારેલ ન હોવાથી ઘટતો નથી; અને (શ્લો. ૨૯ માં ગુણોને) 'નિત્ય' કહેલ છે તેનો વિરોધ થાય. ભગવાન ગુણવાળા છે એ મત તો ખોટો ઠરાવેલ છે અને ખોટો ઠરાવવામાં આવશે. વળી જે અયોગ્યતા દૂર કરવા ભગવાનમાં સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) હોવાની તેઓ કલ્પના કરે છે, તે (સંબંધ) માં (પૂછવું કે) સત્ત્વ વિગેરેમાં કઈ શક્તિ છે કે જેનાથી તેઓ ભગવાનમાં રહેલી અયોગ્યતાને પણ દૂર કરે? હવે જો તેઓ એમ માનતા હોય કે જેટલો પદાર્થ અમે બ્રહ્મમાં હોવાનું કહીએ છીએ તેટલો ગુણોમાં અથવા માયામાં છે, તો 'માયા છે તે અસુરો છે' એ મતથી તેઓ જૂદા પડતા નથી, તેથી વિસ્તાર કરવાથી શું ફલ?

'बहुतिथम्' એટલે ઘણા સમય સુધી. ભગવાને કરેલો ત્યાગ ઘણું મોટું અનિષ્ટ છે એવો શાસ્ત્રાર્થ છે. તે શું સ્વભાવથી જ (અનિષ્ટ) છે કે પ્રયોજનથી એવો વિચાર કરવામાં આવે છે. તે (સંબંધ) માં ભગવાન ત્યાગ કરે તે

---

૧ સ્વાતંત્ર્ય તમોગુણ છે, કૌશલ વિગેરે રજોગુણ છે. રજોગુણ અને તમોગુણ તજવા યોગ્ય છે, તેથી આ ગુણો જ ન કહેવાય (ભગવાનનો) દેહ સાત્ત્વિક હોવા છતાં તેમાં તમોગુણ અને રજોગુણનો પ્રવેશ થાય નહીં. તેથી પણ તે ભગવાનના ગુણો ન હોઇ શકે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૨ સત્ત્વ વિગેરે અસત્ છે તેમ આ સ્વાતન્ત્ર્ય વિગેરે પણ અસત્ હોઇ તેમાં રહી ન શકે તેથી ભગવાન ગુણરહિત બ્રહ્મ જ હોઇ શકે પણ ઇશ્વર ન હોય, એવો અર્થ છે અથવા તે ગુણો સત્ અને અસત્થી જૂદા હોય તો, 'તે સત્ નથી અસત્ નથી' એમ બ્રહ્મ વિષે ગીતામાં કહેલ હોવાથી પણ તે બ્રહ્મ જ થાય. પણ ગુણ ન હોય, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩ 'આ ગુણો તો ભગવાનમાં આવી પડેલા છે, આરોપ કરેલા નથી તેથી તે નિર્ધર્મક બ્રહ્મ નથી પણ ઇશ્વર છે' એમ કહો તો પણ વસ્ત્રના લાલ રંગ પેઠે તે ભગવાનમાં જણાતા હોવા છતાં ગુણોના જ ગુણ હોય, ભગવાનના નહીં. (પ્ર)

૪ 'ઘી (અગ્નિથી) ઓગળે છે તેમ તે ગુણો ભગવાનમાં આવે છે, તેથી તે ભગવાનના ગુણો છે' એમ કહેવામાં આવે, તો (તેમની ઉત્પત્તિ થવાથી નાશ પણ થવો જોઇએ) વૈનાશિક બુદ્ધના મતનો સ્વીકાર કરતા નથી તેથી તે ઘટતું નથી. અવતાર હોય ત્યાં સુધી જ ગુણો રહે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણકે 'કોઇપણ સમયે ઘટતા નથી' એમ શ્લો. ૨૯ ના ચોથા પાદમાં કહ્યું તેનો વિરોધ થાય (પ્ર)

ભગવદીયોને* સર્વ દુઃખ આપનારો છે; કારણ કે તેમના (ભગવાનના) કરતાં બીજાઓ હલકા છે, અને દેહમાં પ્રવેશ થએલ હોવાથી (બીજાની) જરૂર રહે છે. હલકાની ઇચ્છા રાખતાં (ભગવદીયપણાંનાં) સ્વરૂપનો નાશ થાય.

તેથી[1] ભગવદીયોમાં સર્વથી મુખ્ય લક્ષ્મી, - પોતે શક્તિવાળી[2] હોવા છતાં તે તેની શક્તિ નમાલી હોવાથી અને[3] તેને નભાવવા માટે-(પોતાનાં) કાર્ય અને કારણમાં ઉદાસીન રહી ભગવાનનું જ ભજન કરે છે. અને બીજા[4] (ભગવદીયો) તો તેના[5] સેવકો છે, અને હું (તેની) શૉક છું. તેથી ભગવાન ત્યાગ કરે ત્યારે ઘણું દુઃખ થાય છે એમ કહેવા લક્ષ્મીનું કૃત્ય કહે છે. તેનાં કાર્યનો વૃત્તાંત[6] પણ કહેવામાં આવે છે.

'यदपांगमोक्षकामाः' **'यस्याः'** જે લક્ષ્મીનો **'अपांगः'** કટાક્ષ (દૃષ્ટિ), તેનું **मोक्षः** (પોતા ઉપર પડવું), તેની **'कामाः'** ઇચ્છાવાળા બ્રહ્મા વિગેરે છે. અહીં 'કટાક્ષ' શબ્દથી ભગવાનમાં રહેલ પ્રેમ સાથેની, ભગવાનના સંબંધવાળા કામ-ભાવ સાથેની, પોતાનાં સમર્પણના ભાવને બહાર કાઢવા સાથેની અર્ધ દૃષ્ટિ કહેલી છે. તેથી તે દૃષ્ટિમાં (૧) ભગવાન (૨) ભગવાન સંબંધી કામ (૩) ભગવાન ઉપરનો સ્નેહ (૪) લક્ષ્મી અને (૫) સૃષ્ટિ એવા પાંચ પદાર્થો હોય છે. તે એક સ્થલે ભેગા થએલા મળવા કઠણ તેથી[7] (પોતાની ઉપર) દૃષ્ટિ પડે તે માટે **'भगवत्प्रपन्नाः'** ભગવાનના શરણે ગયા. ભગવાનને હૃદયમાં પધરાવીને, એવો અર્થ છે. તેવા[8] (થઇ) તપ કરે છે. લક્ષ્મીના આવા કટાક્ષો ક્ષણે ક્ષણે હજારો થાય છે. આવા માહાત્મ્યવાળી પણ તે લક્ષ્મી ભગવાનનાં ચરણારવિંદનો આશ્રય કરે છે, કારણકે ભગવાન ત્યાગ ન કરે તેનું કારણ તે (ચરણારવિંદનો આશ્રય) જ છે. તેને પણ (ભગવાનનું) ચરણ દુર્લભ છે. સેવા કરવા માટે તો ચરણની પ્રાપ્તિ થવી ઘણીજ દુર્લભ છે.

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૧ 'તેથી' એટલે ઉપર કહેલ સર્વનો વિચાર કરવાથી (પ્ર)

૨ બીજાઓનું હલકાપણું દૂર કરવાની શક્તિવાળી (પ્ર)

૩ 'અને' શબ્દથી પોતાનું ભગવદીયપણું પણ નભાવવા માટે (ભજન કરે છે) (પ્ર)

૪ 'બીજા' બ્રહ્મા વિગેરે (પ્ર)

૫ 'તેના' એટલે ભગવાનના (પ્ર) 'લક્ષ્મીના' એવો અર્થ જણાય છે. આગળ ધરણી પોતે તેની શૉક હોવાનું કહે છે, એટલે તે લક્ષ્મીની શૉક છે. બ્રહ્મા લક્ષ્મીની દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પડે તે માટે તપ કરતા હોવાથી તેના સેવક છે એ સ્પષ્ટ છે.

૬ તે પોતાનાં સર્વ કાર્યમાં ઉદાસીન રહે છે એમ જણાવવા પહેલાં તેનો આ વૃત્તાંત કહે છે (પ્ર)

૭ 'તેથી' એટલે આ દુર્લભ પદાર્થો લક્ષ્મીની દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થાય તેથી (પ્ર)

૮ 'તેવા' એટલે લક્ષ્મીના કટાક્ષવાળી દૃષ્ટિ પોતા ઉપર પડે તેવી કામનાવાળા (પ્ર) ભગવાનને હૃદયમાં સ્થાપન કરેલા, એવો અર્થ જણાય છે.

એવી રીતે તેનું કાર્ય કહીને, 'પોતાનાં રહેઠાણ કમલનાં વનને તજી' શબ્દોથી કારણનો ત્યાગ કર્યાનું કહે છે. એકસોમા ભાગથી પણ બીજામાં આસક્તિ થાય, ત્યારે ચરણની સેવા (મળવી) દુર્લભ થતી હોવાથી, પોતાનાં જન્મનાં સ્થાન કમલનાં વનને તજી–અને 'વન' શબ્દથી આશ્રય ન કરવા યોગ્ય હોવાનું સૂચવેલું છે–ચરણનાં સૌભાગ્યનો આશ્રય કરે છે. ભક્તિમાં તરબોળ રહે છે, એવો અર્થ છે. આટલાનું એવું તાત્પર્ય છે કે મારા (ઉપર) ચરણ હોવાથી તે (લક્ષ્મી) પણ મારી સેવા કરે છે તેથી હું ભગવદીયોમાં ઉત્તમ છું. ચરણનું સૌભાગ્ય (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઇચ્છાવાળી લક્ષ્મી તે પ્રાપ્ત થાય તે માટે અથવા તદ્રુપ (ચરણરૂપ) થવા માટે (મારી સેવા કરે છે). પ્રેમથી (ચરણ) ઘણું ઇચ્છેલું હોવાનું જણાવે છે. ૩૨

તે (ચરણ) મારા ઉપર સર્વત્ર રહેલું છે એમ શ્લોક ૩૩ થી કહે છે. ચરણનું માહાત્મ્ય કહીને ફરી જે ભગવાન (નું નામ)[1] કહ્યું છે તે ભગવાને પણ મને શણગારેલી એમ કહેવા માટે (કહ્યું છે). 'કમલ વજ્ર અંકુશ અને ધજાનાં ચિહ્નોવાળાં' એ વિશેષણથી ચરણનું સ્વરૂપથી ઉત્તમપણું કહેલું છે. **ભગવાનના ચરણમાં કમલની આકૃતિવાળી રેખાઓ એક ભાગને કમલ બનાવનારી છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે ત્યાં મકરંદરૂપ અમૃત ફલ સદા રહેલું છે.** તેના જરાએ દોષ ન હોય તેવા અધિકારીઓ દુર્લભ છે. દેહમાં રહેનારાઓ માટે તે (ફલ પ્રાપ્ત થવાનું) સંભવતું નથી. તે[2] માટે જ **ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં જ પાપના પર્વતોનો નાશ કરનારી વજ્રના આકારની રેખા છે. તેથી તેની સેવા થતાં આરંભમાં સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે.** વળી મન નિશ્ચલ થાય ત્યારે આ સર્વ સંભવે છે, અને યોગ વિગેરેથી તે (મનની નિશ્ચલતા) પ્રાપ્ત કરવામાં બહિર્મુખતા થાય. તેથી **ભગવાનના ચરણારવિંદમાંજ મનને વશ કરવા માટે અંકુશના આકારની રેખા છે. તેથી ભગવાનનાં ચરણારવિંદનાં માહાત્મ્યને લીધેજ તેમના સેવકોનું મન ત્યાં (ચરણારવિંદ) થી માર્ગના વિરોધને લીધે પણ ખસતું નથી.**

'આ સર્વ ભજન પછી થાય. કાલ કર્મ અને સ્વભાવથી ભય (થવા) નો સંભવ હોવાથી ભજનનો આરંભજ દુર્લભ છે. જીવો સદા ભયમાં

૧ **'ततो विभूतिम्'** એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહેલ **तत् (ततः)** શબ્દથી કહ્યું (प्र) પૂર્વાર્ધમાંજ **'भगवतः'** શબ્દથી કહેલ છે.

૨ 'તે માટે' એટલે દેહમાં રહેલાઓને અમૃત (પ્રાપ્ત કરવા) નો અધિકાર થાય તે માટે (प्र)

રહેલા હોવાથી ક્યાંય પણ તેમને ચેન પડતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી **ભગવાનનાં ચરણારવિંદમાં જ 'અહીં માત્ર આવવાથી જ ક્યાંયથી ભય થવાનો નથી' એમ સૂચવનારી અભયની ધ્વજારૂપ રેખા છે.** આ જ केतानि ચિહ્નો છે જેમના (તેવા ભગવાનનાં પગલાં છે). તેમાં લક્ષ્મી પણ છે. તેની સાથે (તેના) કટાક્ષો અને બ્રહ્મા વિગેરે છે. તે 'લક્ષ્મીયુક્ત પગલાંઓથી' શબ્દથી કહેલું છે. અહીં આવેલાને બીજામાં પ્રેમ થવાનો નથી એમ જણાવવા 'ભગવાનનાં' એમ કહેલું છે. વૈષ્ણવોને ચક્ર વિગેરે ચિહ્નોથી જ સંપૂર્ણતા (પ્રાપ્ત થાય છે). (મને) ભગવાનનાં ચરણારવિંદનો સ્પર્શ થતાં, સાત્ત્વિક ભાવને લીધે તેટલા ભાગમાં પરસેવો (થવાને) લીધે રેખાઓ સાથે ચરણ સ્પષ્ટ ઉઠે છે. એવી રીતના શૃગાર સાથેની (હું)–ત્રણ લોક અને ત્રણપણાં-વાળા બીજાઓ[1] શણગારાએલા ન હોવાથી–તેમનું ઉલ્લંઘન કરીને કાંતિવાળી થએલી. વળી ભગવાન પાસેથી પણ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરીને (શોભતી હતી). ભગવાન મારા ઉપર શયન કરતા, બેસતા, ભોજન કરતા, ક્રીડા કરતા અને સત્તા ચલાવતા. એવી રીતે પહેલાં સર્વ સૌભાગ્યવાળી થએલી હું, તેનો હમણાં ત્યાગ કરેલ છે. ત્યાગ (કરવા) નું કારણ 'અહંકારવાળી થએલ' વિશેષણથી (કહેલું છે). ભૂમિ ઉપર રહેલા યાદવોને ભૂમિથી ઉત્પન્ન થએલ અન્નનું ભોજન (કરવા) થી ગર્વ (થએલ) જોવાથી, (અન્નનાં) કારણ (મારા) માં ગર્વ હોવાનું અનુમાન (કર્યું), કારણકે અન્નથી જ સર્વ મનના વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તેમનો (લોક =યાદવોનો) નાશ થયો ત્યારે (મારા) ગર્વનો નાશ કરવા મને તજી દીધી, એવો અર્થ છે. ૩૩

એ પ્રમાણે (ભગવાને પોતાનો ત્યાગ કર્યો તેનાં) મૂલ (કારણ) બનેલ સંબંધી તર્ક બે શ્લોકોથી કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી લૌકિક તર્ક કહે છે:–

यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञामक्षौहिणीशतमपानुददात्मतन्त्रः ।।
त्वां दुःस्थमूनपदमात्मनि पौरुषेण सम्पादयन् यदुषु रम्यमबिभ्रदंगम् ।।३४।।

જેમણે ખરેખર સ્વતંત્ર (રહી) અસુરોના વંશના રાજાઓની એકસો અક્ષૌહિણીરૂપ મારા ઘણા ભારનો નાશ કર્યો, (અને) ખરાબ સ્થિતિમાં રહેલા ઓછા પગવાળા તારા દેહમાં (પ્રવેશ કરી) પુરુષાતનથી (તને પગો) પ્રાપ્ત કરાવ્યા, તે યાદવોમાં રમણ કરવા યોગ્ય અંગ ધારણ કરતા હતા. ૩૪

---

૧ બ્રહ્મા વિગેરે (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શંકર), અને બીજા સત્ત્વાદિ ગુણોના ભેદવાળા ભક્તો (પ્ર)

મારા ઘણાભાર રૂપ એકસો અક્ષૌહિણીનો (ભગવાને) નાશ કર્યો. ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થએલા તે ભારરૂપ હોવાનું કારણ 'અસુરોના (વંશના રાજાઓની એકસો અક્ષૌહિણી)' શબ્દથી કહેલું છે 'વંશ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓનાં ગોત્રો અહીં છે. 'સ્વતંત્ર' શબ્દથી (ભગવાનને) પોતાને સાધનની જરૂર ન હોવાનું કહેલું છે. આથી યાદવરૂપ ભાર પણ ઉતાર્યાનું પણ સૂચવેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી પુત્ર (ધર્મ) ઉપરનો ઉપકાર પણ કહેલો છે. રોગ વિગેરેના ઘેરાવાની પેઠે અધર્મથી ઘેરાવાથી (ધર્મની) ખરાબ સ્થિતિ (હતી). કાલને લીધે તેના) પગો ઓછા થએલા. 'आत्मनि पौरुषेण' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાને) પોતે (ધર્મના દેહમાં) પ્રવેશ કરીને પોતાનાં પુરુષાતનથી તેના ગૂમ વેલા ભાગોને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાવ્યા. 'તને પ્રાપ્ત કરાવ્યા' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે, કારણકે તું પહેલાંથી પૂર્ણ (ચારે પગવાળો) હતો, તારા માટે અને મારા માટે જ (ભગવાને) યાદવોમાં આપણા બેને જ રમણ કરવા યોગ્ય દેહ ધારણ કરેલો. ભગવદીયો અને ધર્માત્માઓ જ રમણ કરે છે. ૩૪

નીચેના શ્લોકથી પરિણામ કહે છેઃ-

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः ॥
स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः ॥३५॥

જેમણે પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ, સુંદર સ્મિત અને મનોહારિ વાતચિતથી મથુરાની સ્ત્રીઓનાં માન સાથે સ્થિરપણાંને હરી લીધું, (અને) જેમના ચરણનાં ચિહ્નોવાળી મને રોમાંચ થતાં તે પુરુષોત્તમનો વિરહ કઈ (સ્ત્રી) સહન કરે? ૩૫

'वा' શબ્દ તિરસ્કાર (દર્શાવે છે). જે ભગવાનનો વિરહ સહન કરે તે સ્ત્રી નમાલી, એવો અર્થ છે. માત્ર પુરુષનો વિરહ પણ સહન થઈ શકે તેવો નથી, તો પછી પુરુષોત્તમનો વિરહ તો કેમ જ (સહન થઈ શકે)? (તેમણે કરેલ) ઉપકારનો વિચાર દૂર રહ્યો, કામને લીધે પણ વિરહ સહન થાય નહીં, એમ 'પ્રેમવાળી દૃષ્ટિ સુંદર સ્મિત........હરી લીધું' શબ્દોથી કહેલું છે. ત્રણ સાધનોથી સાત્વિક રાજસ અને તામસ સર્વ (સ્ત્રીઓ) ને વશ કરેલી છે. તે પૈકી સાત્વિકીઓને પ્રેમવાળી દૃષ્ટિથી વશ કરી, તામસીઓને 'સુંદર સ્મિત'થી એટલે મન હરે તેવું મોહન કરીને, (અને) રાજસીઓને તો 'वल्गुजल्पैः' મનોહર વાકયોથી (વશ કરી). સાત્વિકીઓને ભક્તિ અને જ્ઞાન આપીને વશ કરી, તામસીઓને મોહ દૂર કરી અને જ્ઞાન આપીને, અને રાજસીઓને તર્ક અને પ્રમાણ આપીને (વશ કરી). તેથી જ 'मधुमानिनीनाम्' મથુરાની સ્ત્રીઓનાં માન સાથે સ્થિરપણાંને હરી લીધું. જે માનને લીધે કામમાં અથવા માર્ગમાં સ્થિર રહેલી હતી અથવા વેદ અને જ્ઞાનથી આત્મામાં રહેલી, (તે માન અને સ્થિરપણાંને હરી લીધાં) અથવા

'મધુ' શબ્દ જૂદો લેવો. માનિનીઓનાં રસ અને સ્થિરપણું વિગેરે (હરી લીધાં). વળી જેમનાં ચિહ્નવાળી મને પણ સદા રોમાંચ થતો હતો. ૩૫

એવી રીતે ભગવાનના વિરહથી દુ:ખી થએલાનો સંવાદ થતો હતો ત્યારે, નજીકમાં તે સાંભળીને દેવતા (પૃથ્વી) અને ધર્મ સમીપ હોવાનું જાણી વિશ્વામિત્ર (નાઆશ્રમ) ની પૂર્વે કુરુક્ષેત્રમાં વહેતી સરસ્વતીમાં ઋષિ હોવાથી આવશ્યક (કાર્ય) કરવા (પરીક્ષિત) ગયો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ॥
परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीम् ॥३६॥

પૃથિવી અને ધર્મ તે બે એ પ્રમાણે કહેતા હતા ત્યારે પરીક્ષિત્ નામનો રાજર્ષિ પૂર્વ તરફ વહેતી સરસ્વતીએ આવી પહોંચ્યો. ૩૬

'ત્યારે' એટલે સંવાદના સમયે જ. (રાજાની) પ્રસિદ્ધિને લીધે તે બે (પૃથ્વી અને ધર્મ) અદૃશ્ય ન થયા તે યોગ્ય છે એમ સૂચવેલું છે. ૩૬

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રી વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રી ભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો અધ્યાય સોળમો સંપૂર્ણ.

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય સત્તરમો.

ततः सप्तदशे धर्मपृथिवीसान्त्वनं विदः ॥
भीतस्य स्थानदानं च कलेः शिक्षा च रूप्यते ॥१॥

પછી સત્તરમા (અધ્યાય) માં જાણનાર (રાજાએ) ધર્મ અને પૃથ્વીનું સાંત્વન કર્યું અને ભય પામેલા કલિને સ્થાન આપ્યું અને શિક્ષા કરી તે કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

प्रथमं मारणे भीतिस्तयोः स्वास्थ्यस्य च क्षयः ॥
अतः सान्त्वनमग्रे च स्थानदानं विचारतः ॥२॥

પ્રથમ તે બે (પૃથ્વી અને ધર્મ) ને માર પડશે એવો ભય અને તેમનાં સ્વાસ્થ્યનો ક્ષય, અને પછી સાંત્વન (કહ્યાં), અને પછી વિચારીને[1] કલિને સ્થાનનું દાન (કહ્યું) કા. ૨

विवेकस्थापनायैव धर्मवाक्यं ततोऽस्य हि ॥
सर्वसामर्थ्यसम्बोधो वैराग्यं वक्तुमद्भुतम् ॥३॥

ધર્મનું વચન (રાજામાં) વિવેકનું સ્થાપન[2] કરવા (કહેલું છે), કારણકે તેનાથી આ (રાજા) ને (તેનું) અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય કહેવા માટે સર્વ સામર્થ્યનું જ્ઞાન થાય છે. કા. ૩

मूर्तिभूतास्त्रयो राज्ञे स्वखेदख्यापनाय तौ ॥
वेषान्तरेऽपि तत्पीडाख्यापनाय स मारकः ॥४॥

રાજા પાસે ત્રણ પ્રત્યક્ષ[3] થયા, તે બે (ધર્મ અને પૃથ્વી) પોતાનું દુઃખ જણાવવા અને તે મારનાર (કલિ) જૂદા વેષમાં હોવા છતાં તેઓની પીડા જણાવવા (આવેલ છે) કા. ૪

सन्धानं वस्तुभूतस्य कृतं तेनाऽस्य च स्वयम् ॥
कृतं भूमेस्तु हेतूनां शोकस्य विनिवारणात् ॥५॥

---

૧ આ અધર્મનો બંધુ છે. તેથી આને તેવાં જ સ્થાન આપવાં. સારાં સ્થાન આપીશ તો ત્યાં પણ અધર્મ થશે, અને તેથી ઘણો અનર્થ થશે એમ વિચારીને (प्र)

૨ જૂદાં જૂદાં વાક્યોથી જે મોહ થાય તેનો નાશ કરનાર અધિકારી વિવેકનું સ્થાપન કરવા (प्र)

૩ રાજાનું અલૌકિક સામર્થ્ય જાણવા પ્રત્યક્ષ થયા (प्र)

વસ્તુ થએલ (ધર્મના પગો) નું સંધાન[1] કર્યું. તેથી આ (ધર્મ) નું (સાંત્વન) પોતે કર્યું ભૂમિનું (સાંત્વન) તો શોકના કારણોને દૂર કરવાથી કર્યું. કા. ૫

એવી રીતે ગયા અધ્યાયના અંતે પૂર્વ તરફ વહેતી સરસ્વતીમાં સ્નાન કરવા (પરીક્ષિત) ગયો એમ કહેલું છે. પછી ત્યાં ગએલાએ તેણે અધર્મ જોયો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ-

तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् ॥
दण्डहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलाञ्छनम् ॥१॥

ત્યાં રાજાએ અનાથ માર ખાતું ગાયનું જોડું અને રાજાના ચિહ્નવાળા હાથમાં દંડાવાળા શૂદ્રને જોયા. ૧

'ગાયનું જોડું' એટલે જોડું હોય તેવા દેખાતા બળદ અને ગાયને (જોયા). 'अनाथवत्' માં 'वत्' પ્રત્યય બીજી વિભક્તિના અર્થમાં યોજેલ છે, એટલે જેનો નાથ નથી તેવું (જોડું જોયું), કારણ ભગવાન (નાથ) પ્રકટ ન હતા. 'वृषलम्' એટલે શૂદ્રને (જોયો), કારણકે મોટા પુરુષો વ્યક્તિને જોતાં જ (તેની) જાતિ જાણે છે. (તેણે) ચિહ્નો તો રાજાનાં (ધારણ કરેલાં). રાજાના ચિહ્ન જેવું ચિહ્ન હતું જેનો તેવો (તે શૂદ્ર હતો), અને એવી રીતે પાખંડ ધર્મવાળાને જોયો એવો અર્થ છે. ૧

જોડું દીન હતું એમ જણાવવા નીચેના બે શ્લોકોથી તેનું વર્ણન કરે છે. તેમ (દીન) ન હોય તો (રાજાને) પક્ષપાત રૂપ દોષ લાગેઃ-

वृषं मृणालधवलं मेहन्तमिव बिभ्यतम् ॥
वेपमानं पदैकेन वेपन्तं शूद्रताडितम् ॥२॥
गाञ्च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ॥
विवत्सां साऽश्रुवदनां कृशां यवसमिच्छतीम् ॥३॥

કમલના તાંતણા જેવા ધોળા, ભય પામતો હોય તેમ મૂત્ર કરતા, એક પગથી ધ્રૂજતા કંપતા, અને શૂદ્રથી મારવામાં આવતા બળદને અને ધર્મ દોહનારી, દીન, શૂદ્રના પગથી ઘણો માર ખાતી, વાછડાં બિનાની, મુખ ઉપર આંસુવાળી દુબળી ઘાસ ઇચ્છતી ગાયને જોયાં (શ્લો. ૧). ૨-૩

પ્રથમ બળદનું વર્ણન કરે છે. 'કમલના તાંતણાં જેવા ધોળા' એટલે કમલ વિગેરેના જેવી કાંતિવાળા ધોળા. આ વિશેષણથી (તે) સ્વભાવથી શુદ્ધ હોવાનું

૧ રાજાને જ્ઞાન થયા પછી તેનામાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાની શક્તિ હોવાનું જણાવવા આ પગોનું સંધાન કર્યાની કથા કહેલી છે (प्र)

કહ્યું. બીજાં પાંચ અંગો ખોડવાળાં હતાં એમ કહે છે. તેમાં દરરોજ બહારનો[1] ક્ષય થતો. (૧) 'मेहनम्' એટલે મૂત્ર. (આ કર્મનો ક્ષય[2] કહ્યો. (૨) 'ભય પામતો હોય તેમ' શબ્દથી ભય (હોવા) થી જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું, કારણ કે 'इव' 'જેમ' શબ્દથી અનુકરણ (કરતો હોવાનું કહેલ છે). અથવા મૂત્ર (નીકળવાનાં) સ્થાનથી જૂદાં સ્થાનોમાંથી મૂત્રના જેવું નીકળતું હતું. તેથી રોગ[3] સૂચવેલો છે. (૩) 'એક પગથી ધ્રૂજતો' (હતો) ધ્રૂજ બે પ્રકારની છે, (अ) પગ ન હોવાથી અને (आ) અજ્ઞાનથી થતી. તેમાં એક પગ હોવાના કારણથી ધ્રૂજતો હતો). ચાર પગવાળાના ત્રણ પગો જાય ત્યારે એક પગ ઉપર (ઉભો) રહેતાં ધ્રૂજે જ. જ્ઞાન સાથે તપ વિગેરે પણ ન હોવાથી, માત્ર સત્ય ઉપરજ ધર્મની સ્થતિ ચંચલ[4] હોય છે. (૪) અજ્ઞાનથી કંપતો (હતો). પદાર્થનું જ્ઞાન ન હોવાથી ધર્મનું કાર્ય કંપ વિનાનું થતું નથી. (૫) શૂદ્રથી મારવામાં આવતો (હતો). કાલને લીધે શૂદ્ર કરે તે ધર્મ પાખંડીનો હોવાથી ધર્મને દુ:ખ થાય તે માર. દંડાથી બળદને મારતો, અને પૃથ્વીને પગથી મારતો. કલિ ભૂમિનો વધ કરવા રહે છે, અને પાખંડ માર્ગોથી ધર્મને પીડા કરે છે. (શ્લો. ૧ માં ના) 'જોયા' શબ્દ સાથે સંબંધ છે. ૨

અને ગાયનું વર્ણન કરે છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી આને પણ ભય અને ધ્રૂજ થતાં હતાં. 'ધર્મ દોહનારી' વિશેષણથી સ્વભાવથી તે ઉત્તમ હતી એમ કહેલું છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે ધર્મ આપતી હતી એવો (અર્થ છે). 'धर्मदुहाम्' એવો પાઠ હોય ત્યારે પ્રવર્ગ્ય (સોમમાં કરવાની ક્રિયા) માં ઉપયોગી દુધ આપતી હતી એવો (અર્થ થાય). આ છ અંગોમાં ખામીવાળી હોવાનું કહે છે. (૧) દેશ વિગેરેની સંપત્તિવાળી ભૂમિ પુષ્ટ હોય છે. તે ન હોય તો ખામીવાળી હોય છે. (૨) ઉત્તમ દેશોમાં દુષ્ટો રહેલા હોવાથી તે 'દીન' હતી (૩) પાખંડોથી પ્રેરાતી હોવાથી કાલથી પણ પીડાએલી હતી. કલિનો પહેલો પાદ ચોથો ભાગ) હોવાથી 'पद्मा' 'પગથી' એમ એક વચન (યોજેલું છે). એવી રીતે દેશ અને કાલના દોષો કહ્યા. (૩ 'વાછડાં વિનાની વિશેષણથી (દોહન કાર્યમાં) કર્તા ન હોવાનું કહેલું છે. પોતપોતાના ધર્મમાં મુખ્ય વાછડાંઓ પૃથુએ (પૃથ્વીનું) દોહન કર્યું તેમાં કહેલા છે. તેઓ હાલ નથી તેથીજ (૪) 'મુખ ઉપર આંસુવાળી' હતી. આંસુઓ સાથેનું હતું મુખ જેનું તેવી હતી). આથી મંત્રો ન હોવાનું

૧ પાંચ અંગોની ખોડમાં બહારના ધર્મનો ક્ષય સૂચવેલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ મૂત્ર વિસર્ગરૂપ હોવાથી અને કર્મેન્દ્રિયથી થતું હોવાથી બહારના આચાર વિગેરે રૂપ કર્મનો ક્ષય કહેલ છે (प्र)

૩ ખરાબ કર્મોનો ભોગ સૂચવેલ હોવાથી રોગ સૂચવેલ છે. આથી પણ બહારના ધર્મનો ક્ષય કહ્યો, એવો અર્થ છે (प्र)

૪ ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માં ઉપયોગી ન હોવાથી, તેનો ક્ષય કહ્યો, એવો અર્થ છે (प्र)

કહેલું છે. તે (મંત્રો) હર્ષરૂપ છે. અપશબ્દો આંસુઓ છે. (૫) દ્રવ્ય ન હોવાથી 'દુબળી' હતી. જ્યાં યજ્ઞ થતો ત્યાં યજ્ઞ કરવાનાં દ્રવ્યો ન હતાં. (૬) 'ઘાસ ઈચ્છતી' એટલે યજ્ઞ વિગેરેમાં ભાગ (મળવાનું) ઇચ્છતી હતી. આથી કર્મ થતાં નહીં. (એમ કહેલું છે). એવી રીતે આ છ અંગોમાં ખામીવાળી હોવાનું સૂચવેલું છે. અહીં પણ પહેલા (શ્લો. ૨) પેઠે ક્રિયા (શ્લો. ૧ માં ના 'જોયાં શબ્દ) નો સંબંધ છે. ૩

એવી રીતે જોઈને મારનાર નવો હોવાથી તેને મારવા પ્રશ્ન કરે છે. તેમ ન કરે તો વિચાર્યા વિના (કાર્ય) કરનાર થાય. તેથી જ સામગ્રી સાથે રહેલો નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છેઃ–

पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदम् ॥
मेघगम्भीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ॥४॥

સુવર્ણની સામગ્રીવાળા રથમાં બેઠેલા, ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવેલાએ તેણે મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૪

સુવર્ણની (સામગ્રી) રાજા હોવાનું જણાવનારી છે. '**कार्तस्वरम्**' એટલે સુવર્ણ. તેની સામગ્રી હતી જે (રથ) ની (તેમાં બેઠેલો). આથી (એમ) સૂચવેલું છે કે તે મોટો (પુરુષ) હોવાના જ્ઞાનથી વિચાર કર્યા વિના દુઃખ નહી દે. (તેની વાણી) દુઃખીઓ ઉપર કૃપાની વૃષ્ટિ કરનારી હોવાથી મેઘના જેવી ગંભીર હતી. ગંભીર હોવાથી શબ્દનું શ્રવણ થતાં જ શત્રુઓને ઉદ્વેગ થતો. એવી રીતે (તેના) વાકયમાં શત્રુને શિક્ષા કરવાનું અને સારા (પુરુષો) નું પાલન કરવાનું સૂચવેલ છે. 'ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવેલા' વિશેષણથી એમ (જણાવેલું છે કે) માત્ર અયોગ્ય વચન બોલે એટલે (તેને પાપી તરીકે) જાણીને મારવો ૪

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી અજ્ઞાન અને નિશ્ચયના ભેદથી પ્રશ્ન કરે છે, અથવા બીજો (છઠ્ઠો શ્લોક તેનો) તિરસ્કાર કરવા (કહેલ છે):–

कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली ॥
नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः ॥५॥

મારા શરણે (રહેલા) લોકમાં, નિર્બલોને બલથી મારનાર બલવાન તું કોણ? વેષથી નટના જેવો રાજા છે, (પણ) કર્મથી શૂદ્ર છે. ૫.

હું છું શરણ એટલે રક્ષણ કરનાર જેનો તેવા લોકમાં **बलात्** શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિના **अबलान्** શત્રુ ન હોય તેવા દીનને (મારનાર તું કોણ?) 'બલવાન' શબ્દથી (તેને) આપત્તિ ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'ચિહ્નોથી જ તું જાણ' એમ કહેવામાં

આવે તેથી કહે છે કે માત્ર વેષથી તું રાજા છે. તું રાજા નથી; કારણકે રાજાની સામગ્રી નથી અને (તું રાજા હોવાની) પ્રસિદ્ધિ નથી. 'નટના જેવો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે રાજાઓની મશ્કરી કરવા તેવું રૂપ લઈને ધર્મ અને ભૂમિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ ત્યારે (તું તેથી) ઉલટું કરે છે, છતાં પણ (રાજા) નથી. કર્મથી તું 'अद्विजः' શૂદ્ર છે, કારણકે દ્વિજો ગાયને પગથી મારે નહીં. 'अद्विजः' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે બીજો જન્મ થાય ત્યારે શું કરવા યોગ્ય છે અને શું કરવા યોગ્ય નથી તેનું જ્ઞાન થાય, તે ન હોવાથી પગથી પણ મારે છે. ૫

कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गाण्डीवधन्वना ॥
शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि ॥६॥

ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા સાથે શ્રીકૃષ્ણ દૂર ગયા ત્યારે નિરપરાધીઓને એકાંતમાં મારનાર તું કોણ દુષ્ટ છે? તું વધ કરવા યોગ્ય છે. ૬

છતાં પણ માર્યા કરનારને ધમકાવે છે. 'તું કોણ?' શબ્દો તિરસ્કારના અર્થમાં (યોજેલા છે). 'હું આવો જ છું' એમ કહે, તેથી (કહે છે કે) શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન હતા ત્યારે કેમ દેખાયો ન હતો? તેથી ધર્મ કરનાર અને કરાવનાર ગયા ત્યારે તું કોણ? દુષ્ટ જ છે. તેઓ ગયા પછી 'હું આ (રાજા) છું' એવી રીતે આવેલો ચોર જ છે, કારણકે તેઓએ રાજ્યમાં નીમેલો નથી. બલથી જો રાજા થવા ઈચ્છતો હો, તો દુષ્ટ છો અપરાધી છો. વળી 'अशोच्यान्' નિરપરાધીઓને એકાંતમાં મારતો હોવાથી ઘણો જ અપરાધી છે. તેથી વધ કરવા યોગ્ય છે, બીજી સજા (કરવાની) નથી એવો અર્થ છે. ૬

એવી રીતે મારવાનો વિચાર કરતાં, (શૂદ્રે) ઉત્તર આપ્યો નહીં, તેથી તે બે (બળદ અને ગાય) અપરાધી હશે એવી શંકા થતાં તેમનું સાંત્વન કરવા તેમને નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રશ્ન કરે છેઃ–

त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चलन् ॥
वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखेदयन् ॥७॥

અને તું કમલના તાંતણા જેવો ધોળો (ત્રણ) પગો વિનાનો, એક પગે ચાલતો, અમને ખેદ કરાવતો બળદના રૂપવાળો શું કોઈક દેવ છે? ૭

પ્રાકૃત બળદમાં કાંતિ સાથે ધોળા હોવાપણું અને એક પગે ચાલવાપણું દુર્લભ છે. તેથી આ પ્રાકૃત પશુમાં અસંભવિત હોવાથી તું શું કોઈક દેવ જ છો? કારણકે દેવો આવા પશુના આકારવાળા હોતા નથી. ત્યારે શું બળદના રૂપથી અમને ખેદ કરાવનાર (તું) શું દેવ છો? એમ સાંભળ્યું છે કે પહેલાં

પણ 'આ રાજા અમને કેમ જાણશે?' એવા વિચારથી શિબિ વિગેરે પાસે અગ્નિ વિગેરે (દેવો) જૂદું રૂપ લઇને ગએલા ૭

પગથી (બળદ) ભૂમિનો સ્પર્શ કરતો હોવાથી, આ દેવ નથી એવો નિશ્ચય કરીને નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

न जातु कौरवेन्द्राणां दोर्दण्डपरिरम्भिते ॥
भूतलेऽनुपतन्त्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः ॥८॥

કૌરવ રાજાઓના બાહુરૂપ દંડોથી આલિંગન કરાએલી આ ભૂમિ ઉપર તારા સિવાય પ્રાણીઓનાં શોકના આંસુઓ પડેલાં નથી. ૮

તારા સિવાય બીજો કોઇ અમારા રાજ્યમાં સાંભળ્યો કે જોયો નથી કે જેનાં શોકનાં આંસુઓ ભૂમિ ઉપર પડયાં હોય; અને તેમાં પણ 'कौरवेन्द्राणाम' કુરુવંશના રાજાઓના 'दोर्दण्डपरिरम्भिते' (બાહુરૂપ દંડોથી) આલિંગન કરાએલી આ ભૂમિ ઉપર (તો પડ્યાં જ નથી), કારણકે મહારાજા જેનો ભોગ કરતા હોય તે ભૂમિ દુઃખી ન હોય. તારૂં સ્વરૂપ તો જણાતું નથી એવો અર્થ છે, અથવા આ (વાકય) થી રાજાના ખેદનું વિવરણ કર્યું. ૮

'રાજાઓ આમ કહે તે યોગ્ય નહીં' એવા વિચારથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

मा सौरभेयानुशुचो व्येतु ते वृषलाद्भयम् ॥
मा रोदीरम्ब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि ॥९॥

હે સૌરભેય? શોક ન કર. શૂદ્રથી તારો ભય દૂર થાઓ. હે મા! તું રડ નહીં. દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર હું છું ત્યારે તારૂં કલ્યાણ થાઓ. ૯

હે 'સૌરભેય' સુરભિના પુત્ર! આથી 'આ દેવ નથી અને પ્રાકૃત (પ્રાણી) નથી પરંતુ કામધેનુનો પુત્ર, ઉત્તમ બળદ છે' એવી આની મધ્યમ સ્થિતિ જણાવી. તેથી તું શોક ન કર. શૂદ્રથી તારો ભય દૂર થાઓ, હું શૂદ્રને મારીશ, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે બળદનું સાંત્વન કહીને, ઉત્તરાર્ધથી સુરભિ (ગાય) નું સાંત્વન કહે છે. હે મા! સદા તારૂં દુધ પીએ છીએ તેથી, અથવા સ્નેહને લીધે 'મા' (કહે છે). તારૂં કલ્યાણ (થાઓ). મારા આવવાથી તારૂં કલ્યાણ છે એવો અર્થ છે. તેથી જ તું રડ નહીં. 'ત્યારે આટલા સમય સુધી (મારૂં કલ્યાણ) કેમ ન જણાયું?' એવો પ્રશ્ન થાય તે (સંબંધ) માં '(દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર) હું છું' એમ કહેલું છે. જ્યારે હું આને શિક્ષા કરીશ ત્યારે તારૂં કલ્યાણ થશે. પહેલાં (આને મારવાનું) કારણ ન હોવાથી (તારૂં કલ્યાણ) થએલું નહીં, એવો ભાવ છે. ૯

'અમારા કારણે તારે આને શા માટે મારવો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यन्ते साध्व्यसाधुभिः ॥
तस्य मत्तस्य नश्यन्ति कीर्तिरायुर्भगो गतिः ॥१०॥

હે ભલી ગાય! જેના રાજ્યમાં સર્વ પ્રજા દુષ્ટોથી ત્રાસ પામે છે તે પ્રમાદવાળાનાં કીર્તિ આયુષ્ય ભાગ્ય અને ગતિ નાશ પામે છે. ૧૦

આ મારો અપરાધ કરનારો હોવાથી, (મારા) પોતાના માટે જ આને મારવાનો છે. તેથી તેનો અપરાધ કહે છે. હે ભલી (ગાય)! જેના રાજ્યમાં દુષ્ટોથી પ્રજાને ત્રાસ થાય છે, તેના ચારનો નાશ થાય છે. નાશનું તેને ભાન ન રહેવાનું કારણ 'પ્રમાદી' શબ્દથી કહેલું છે. 'કીર્તિ' થી (આરંભી) ચારને ગણાવે છે. 'ભગઃ' એટલે ભાગ્ય. 'ગતિઃ' એટલે પરલોક અથવા જ્ઞાન ૧૦

વળી આનું રક્ષણ ન કરવાથી દોષ થાય તે માટે જ માત્ર આનું રક્ષણ કરવાનું નથી, તેમ હોય તો (તે રક્ષણ) કામ્ય (કર્મ) થાય, પરંતુ આનું રક્ષણ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી (તે) નિત્ય (કર્મ) છે. તેથી ચોક્કસ શાસ્ત્રાજ્ઞાએ જણાવેલ હોવાથી જ હું (તે રક્ષણ) કરીશ, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

एष राज्ञः परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनाशनः ॥
अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमम् ॥११॥

આ દુઃખીઓનાં દુઃખનો નાશ કરવો તે રાજાનો ઉત્તમ ધર્મ છે. તેથી પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર ઘણા જ દુષ્ટ આનો હું વધ કરીશ. ૧૧

'આ' એમ આંગળીથી દેખાડે છે. આવા (દુઃખી) ઓનું રક્ષણ રાજાનો ઉત્તમ ધર્મ છે. પ્રજાનાં રક્ષણ કરતાં આજ ઉત્તમ ધર્મ છે કે દુઃખીઓનાં દુઃખનો નાશ કરવો. દુઃખીઓને દાન આપવા કરતાં પણ (તેમનાં) દુઃખનો નાશ કરવો તે ઉત્તમ ધર્મ છે. 'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. (મારા) પોતાના ધર્મનું પાલન કરવા જ હું આનો વધ કરીશ. 'વધ કરવાથી સાક્ષાત્ અધર્મ થશે, (પ્રજાનું) રક્ષણ કરવાથી ધર્મ પરંપરાથી થશે. તેથી કેમ મારશો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરનાર' એમ કહેલું છે. બધા પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરે છે તેથી આનો વધ થતાં પ્રાણીઓ જીવતાં રહેશે. આનો વધ નહીં થાય, તો ઘણાનું મરણ થશે. તેથી સૌકર્યને લીધે એકનું જ મરણ (થાય તે) સારૂં. 'આ (વધ કરવો તે) સાક્ષાત્ મના કરેલ આજ્ઞાનો વિષય

છે, બીજા તો (તમોએ) પોતે કરેલ હિંસાના વિષય નથી.* તેથી ઘણાંનું (મરણ થશે એ) નમાલું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા જ દુષ્ટનો' એમ કહેલું છે. આનો વધ કરવામાં અધર્મ નથી. કારણકે દુષ્ટોનો વધ કરવો વિગેરે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેથી આનો વધ થતાં ત્રણ (કાર્યો) થશે. (૧) દુષ્ટોનો વધ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન (૨) પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન અને (૩) દુઃખીઓનાં દુઃખનો નાશ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન. ૧૧

ગાયનું સાંત્વન કરવાના આરંભમાં તેનો વધ (કરવાનું) કહીને, 'બળદના માટે પણ તેનો વધ થાઓ' એવા વિચારથી તેને નીચેના શ્લોકથી આરંભી ફરી પ્રશ્ન કરે છેઃ–

कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पद ॥
मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम् ॥१२॥

હે ચાર પગવાળા બળદ! તારા ત્રણ પગો કોણે કાપ્યા? શ્રીકૃષ્ણના સેવક રાજાઓનાં રાજ્યમાં તારા જેવા ન થાઓ. ૧૨

તારા ત્રણ પગોને કોણે 'अवृश्चत' કાપ્યા? અપરાધ પ્રમાણે શિક્ષા કરવી જોઇએ. આણે ગાયને માત્ર મારી જ છે. તે (કાર્ય) અટકાવવા સાથે (આને) મારવાથી પણ (તેનો) ઉપાય થાય. (તારા) ત્રણ પગ કાપેલ હોય તો તો આના પણ બે પગ અને એક હાથ કાપવા જોઇએ. તેથી કહે, એવો અર્થ છે. 'હે ચાર પગવાળા' સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલાં જરૂર ચાર પગ હતા. 'તેના પણ પગ કાપવાથી મારો શું પુરુષાર્થ થાય' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ તું (એક પગવાળો) થયો તેવા આના જીવતાં બીજા પણ ન થાય તે માટે આને સજા કરવી જોઇએ. 'રાજ્યમાં ત્રણ પ્રકારના (પ્રાણીઓ) હોય. આને હરકોઇ પ્રકારે મારવો એવો આ શો આગ્રહ? એવો પ્રશ્ન થાય તેથી 'શ્રીકૃષ્ણના સેવક રાજાઓના (રાજ્યમાં)' એમ કહેલું છે. બીજાના રાજ્યમાં ભલે (ખોડવાળા) હોય. ભગવાનના સેવકોના રાજ્યમાં (તેવા હોવા) યોગ્ય નથી, કારણકે અહીં રહેનાર બધાએ જ ભગવાનની સેવા કરવી જોઇએ, (અને) ઇંદ્રિયોની ખોડવાળા તો સેવા કરવા યોગ્ય નથી. તેથી તેવા (આ રાજ્યમાં રહેવા) યોગ્ય નથી. ૧૨

તેથી તારા (પગ કોણે કાપ્યા) તે સર્વથા કહેવું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

* આનો વધ કરવાથી તમે પોતે 'હિંસા ન કરવી' એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો અનાદર કરેલ થશે. જ્યારે આ (કલિ) બીજાઓનો વધ કરશે તે તમે વધ કરેલ નહીં ગણાય. તેથી આનો વધ કરવાથી ઘણાના પ્રાણની રક્ષા થશે એ તમારૂં કહેલું યોગ્ય નથી, એવો ભાવાર્થ છે.

आख्याहि वृष भद्रं वः साधूनामकृतागसाम् ॥
आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणम् ॥१३॥

હે બળદ ! તમારૂં કલ્યાણ હો. નિરપરાધી સારા (પ્રાણીઓ) ના દેહને બેડોળ કરનાર, પાંડવોની કીર્તિને કલંક લગાડનારને જણાવ. ૧૩

બળદ હોવાથી તારી અયોગ્યતા નથી. '(હું) કહીશ તો મને અથવા મારા (સંબંધીઓને) (શૂદ્ર) મારશે' એવો ભય ન રાખીશ, એમ 'તમારૂં કલ્યાણ હો.' શબ્દોથી કહેલ છે. તમારૂં કલ્યાણ જ થશે. 'આ જીવતો હોય ત્યારે કલ્યાણ કેમ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં '(નિરપરાધી) સારા (પ્રાણીઓના દેહને બેડોળ કરનારને જણાવ)' એમ કહેલું છે. આને બોધ* આપવા સજા કરવાના મત પ્રમાણે પણ ધર્મમાર્ગ પ્રમાણે વર્તનારા નિરપરાધીઓના દેહને બેડોળ કરવાનુ યોગ્ય નથી. 'છતાં પણ તેને મારવાનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'પાંડવોની કીર્તિને કલંક લગાડનાર' એમ કહેલું છે. પાંડવોના આ (શૂદ્ર) જ અધિકારી સર્વને સજા કરે છે એવી લોકમાં અપકીર્તિ કરાવવાથી પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલી નિષ્કલંક કીર્તિને કલંક લગાડે છે. તેથી આ જણાવીશ તો તને પણ કીર્તિનું સ્થાપન કરવારૂપ ધર્મ થશે. ૧૩

અને મારી પ્રતિજ્ઞા પણ પળાશે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

जनेऽनागस्यघं युञ्जन् सर्वतोऽस्य च मद्भयम् ॥
अनागस्स्विह भूतेषु य आगस्कृन्निरंकुशः ॥
आहर्ताऽस्मि भुजं साक्षादमर्त्यस्यापि सांगदम् ॥१४॥

અને નિરપરાધી પુરુષનો અપરાધ કરનાર આને સર્વ તરફથી મારાથી ભય છે. જે અંકુશ વિનાનો (રહી) નિરપરાધી પ્રાણીઓનો અહીં અપરાધ કરે છે તે દેવ હોવા છતાં પણ તેના બાજુબંધ સાથેનો હાથ હું સાક્ષાત્ કાપી નાખીશ. ૧૪

નિરપરાધી પુરુષનો અપરાધ કરનાર સર્વ તરફથી મારાથી ભય પ્રાપ્ત કરે છે. દેહ ધન આ લોકના અને પરલોકના પ્રકારથી ભય પ્રાપ્ત કરે છે. 'પ્રાપ્ત કરે છે' શબ્દ અધ્યાહાર ન લઇએ, તો 'જે નિરપરાધી પુરુષનો અપરાધ કરનાર થાય છે, તેને સર્વ તરફથી મારાથી ભય થાય છે' એમ 'भवति' 'થાય છે' બે વાર અધ્યાહાર લેવું પડે છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ માત્ર અર્ધ (શ્લોક) પહેલાંના જેવો (ક્ષેપક) છે, કારણ કે (તેનો) અર્થ પછીના શ્લોકમાં કહેલો છે.

* આવું કાર્ય કરવું ન જોઇએ, એવો બોધ આપવા સજા કરીશ. બોધ થવાથી તને અથવા તારા સંબંધીઓને પીડા નહીં કરે, એવો ભાવ જણાય છે.

'(હું) જણાવીશ ત્યારે તમે શું કરશો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી બાકીનો શ્લોક કહેલો છે. 'તે પણ અધિકારી છે, તેને તમો કેમ મારશો?' એવો પ્રશ્ન થાય તે (સંબંધ) માં 'અંકુશ વિનાનો' એમ કહેલું છે. વશ રાખનાર વિનાનો છે. તેથી જ તે ઉંધા માર્ગે જનારો છે. 'કેમ (મારી) શકાશે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી '(હાથ) કાપી નાખીશ' એમ કહેલું છે. દેવનો ઈન્દ્રનો પણ હાથ કાપી નાખીશ એવો અર્થ છે. 'સાક્ષાત્' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) હું જાતે જઇને (કાપી નાખીશ), પરંતુ (હિંસા કરવાના) મંત્રના પ્રયોગથી નહીં (કાપું). 'બાજુબંધ સાથેનો' શબ્દથી એમ (કહેલ છે કે) બાજુબંધ વિગેરે આભરણો સાથેનો, સર્વે પૂજેલો હોવા છતાં (કાપીશ.) ૧૪

'આ કામ તમને સોંપેલું નથી. તેથી સોંપેલ કામને અનુસરીને રક્ષણ કરવું જોઇએ. અમે તો જ્યાં ત્યાંથી તમારા રાજ્યમાં આવેલા છીએ, તમારી (રૈયત) નથી' એમ કહેવામાં આવે તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

राज्ञो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्यानुपालनम् ॥
शासतोऽन्यान् यथाशास्त्रमनापद्युत्पथानिह ॥१५॥

આપત્તિ ન હોય ત્યારે આ લોકમાં ઉંધે રસ્તે જનારા બીજાઓને શાસ્ત્ર પ્રમાણે સજા કરનાર રાજાનો ઉત્તમ ધર્મ પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનો છે. ૧૫

રાજાના બે ધર્મ છે. (૧) કુદરતી ધર્મ અને (૨) અધિકારથી (પ્રાપ્ત થએલ) ધર્મ. કુદરતી ધર્મ તો દુઃખીઓનાં દુઃખનું નાશ કરવાનો છે. તે મુખ્ય (ધર્મ) છે. બીજો તો (તેથી) હલકો છે. તેમાં પોતાનાં રાજ્ય(માં રહેનાર હોવા) નો વિગેરે નિયમ નથી. પત્નીને મારનારને પણ અટકાવવો જોઇએ, પરંતુ શક્તિ ન હોવાથી (લોક) શાંત રહે. રાજાને તો શક્તિ ન હોવાનું ન હોવાથી તે મુખ્ય ધર્મ પોતાના ધર્મનું પાલન જ છે. 'બીજાઓને' એટલે પોતાના ધર્મથી રહિત, આપત્તિ ન હોય ત્યારે ઉંધા માર્ગે જનારાને સજા કરનાર (રાજા)નો (તે ધર્મ છે), પરંતુ વિરક્ત (ધર્મ) રાજ્ય કરવાનું તજી[1] દીધેલ હોય તેનો (તે ધર્મ) નથી. તેથી દુઃખનો નાશ કરવો તે મારો સ્વધર્મ છે. તેથી (તારા પગ કાપનારને તારે) જણાવવો જોઇએ. ૧૫.

કલિને સજા કરવાનું બહિર્મુખથી અને ભગવદીય ન હોય તેનાથી થઇ શકે તેવું નથી. જો કે આ તે બેમાંથી એકે પ્રકારનો નથી, છતાં પણ અભિમાનને

૧. '**त्यक्तशासनस्य**' એટલે પ્રાણીઓને અભય આપેલ હોય તેનો (प्र) '**शासन**' નો અર્થ રાજ્ય કરવું થતો હોવાથી 'રાજ્ય કરવાનું તજી દીધેલ હોય તેનો' એવો અર્થ કરેલ છે. વૈરાગ્ય થતાં રાજાઓ રાજ્યનો ત્યાગ કરે છે.

લીધે તેવો જણાય છે. તેથી (તેને) અંતર્મુખ કરવો જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી ઉત્તર કહેવા પ્રથમ તે ભગવદીય છે એમ જાણવા નીચેના શ્લોકથી તેનામાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છેઃ—

॥ धर्म उवाच ॥ ધર્મ કહે છેઃ—

एतद्वः पाण्डवेयानां युक्तमार्त्ताभयं वचः ॥
येषां गुणगणैः कृष्णो दौत्यादौ भगवान् कृतः ॥१६॥

દુઃખીઓને અભય આપનારૂં તમો પાંડવોના વંશજોનું આ વચન યોગ્ય છે, જેમના ગુણોના સમૂહને લીધે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દૂતપણું વિગેરે કરેલ. ૧૬

આ બીજાઓનું દુઃખ દૂર કરવાનું (કાર્ય) તમો ઘણા કૃપાલુઓને યોગ્ય જ છે. દુઃખીઓને જેનાથી અભય (પ્રાપ્ત) થાય તેવું (તમારૂં) વચન છે. જો કે આ વચન અભિમાન સૂચવનારૂં છે, છતાં પણ બીજાનું દુઃખ દૂર કરવા કહેલું છે, પરંતુ પોતાનું ઉત્તમપણું જણાવવા (કહેલું) નથી. (કલિને મારવાનું) કાર્ય તો અયોગ્ય જ છે, એવું તાત્પર્ય છે, કારણકે બીજાને પીડા કરીને કરેલ પદાર્થ ધર્મ નથી. દુઃખ દૂર કરવારૂપ ભગવાનના ગુણનો આદર કરવાથી ભગવાન વશ થએલા. આવા ગુણો તમારામાં હજારો છે, જેમને લીધે સાક્ષાત્ પુરુષાર્થ-રૂપ સર્વ પ્રમાણોના અર્થરૂપ[1] પરમાનંદ (તમને વશ થએલા). આ (વાકય) થી એવું પણ સૂચવેલું છે કે (તમે) ભ્રાંત છો. તેથી બહિર્મુખના ધર્મમાં ઘણી શ્રદ્ધા ન રાખવી એવો ભાવાર્થ છે. ૧૬

એવી રીતે ભગવાનમાં ચિત્ત રાખવાનો ઉપદેશ કરીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ધર્મના સૂક્ષ્મપણાંનો ઉપદેશ[2] કરે છેઃ—

न वयं क्लेशबीजानि यतः स्युः पुरूषर्षभ ॥
पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेदविमोहिताः ॥१७॥

હે ઉત્તમ પુરુષ! જૂદાં જૂદાં વાકયોથી મોહ પામેલા અમે, દુઃખનાં કારણો જેનાથી થાય છે તે પુરુષને જાણતા નથી. ૧૭

અર્થ—આ (નીચે પ્રમાણે) છે.* આ ત્રણે પગો એક સાથે એકે જ નાશ કરેલા નથી, પરંતુ સત્ય વિગેરેએ પોતે પોતે નીકળી જઇને જ (નાશ કરેલા છે), કારણકે તેઓ ધર્મના પગ ઉપર નભનારા હોઈ, પોતે નીકળી જતાં ધર્મનો એક એક પગ લઇ નીકળી જાય છે. દ્વાપરમાં ધર્મ બે પગવાળો થયો, કારણકે

૧. આ 'ભગવાન' શબ્દનું વ્યાખ્યાન છે (प्र).

૨. પરોક્ષ રીતે ઉપદેશ કરે છે (प्र)

પ્રમાણો બે પ્રકારનાં[1] હતાં. તેથી નિર્ણય કરાવનારૂં પ્રમાણ ન હોવાથી, વાસ્તવિક રીતે કોઇએ પણ (પગ કાપવાનું) કરેલ ન હોવાથી અથવા કાલે કે ભગવાને કરેલ હોવાથી, તેવા સ્વભાવવાળો[2] ધર્મ (તેમણે) કરેલ હોવાથી, ઉત્તર (આપવો) યોગ્ય નથી, કારણ કે આ (રાજા) કાલ અથવા ભગવાનને કાંઈ પણ કરી શકવાનો નથી. તેથી પ્રમાણ જણાવવામાં આવતાં, (તેના) પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પદાર્થોને જાણીને તે પ્રમાણે કરશે, પરંતુ ઉત્તર ન દેવો અથવા સ્પષ્ટ કહેવું યોગ્ય નથી.''*

હે ઉત્તમ પુરુષ! 'ધીર (પુરુષો) મને પુરુષપણામાં....' (૧૧-૭-૨૧) એ ધોરણ પ્રમાણે સર્વે પુરુષો માટે ભગવાનમાં દૃષ્ટિ (રાખવી) યોગ્ય છે. તમે તો ઉત્તમ પુરુષ છો. વળી દુઃખનાં કારણો પાપો અથવા ભગવાનના અપરાધો છે, તે ક્યાંથી (ઉત્પન્ન) થાય છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. તેનું સમવાયિકારણ પુરુષ જ[3] અથવા અંતઃકરણ[3] અથવા મહાભૂતોનો સંસ્કાર (કરવા) ના મત પ્રમાણે શરીર,[3] (અથવા) બીજાં કારણો[4] છે. (તેમનું) નિયમન કરનારનો વિચાર કરવો જોઇએ. કોણે નિયમન કરેલી સામગ્રી દુઃખનાં કારણને ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો નિશ્ચય ન થવાનું કારણ છે. કારણકે તે (નિયમન કરનાર) પુરુષ હોય, કેમકે બીજું (કાંઇ) નિયમન કરનાર ન હોઈ શકે, અને વ્યષ્ટિ સમષ્ટિ પુરુષ કાલ અને પુરુષોત્તમ એવા તે પાંચ પુરુષો છે. તેઓમાંનો (કોણ નિયમન કરનાર છે તેનો) નિશ્ચય થતો નથી, કારણકે વિચાર કરનારનું અંતઃકરણ જૂદાં જૂદાં વાક્યોથી મોહ પામેલ હોય છે. 'અમે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બધાએ આ (વિષય) માં વિચાર કરી શકતા નથી. એકજ વાક્યનો પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે અર્થ કરે છે. તેવાં વાક્યો જૂદાં જૂદાં છે; અને સર્વમાં તર્ક સાહાય્ય કરનાર હોય છે. ૧૭

નીચેના શ્લોકમાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોથી નિર્ણય કરેલા પદાર્થો કહે છેઃ-

केचिद्विकल्पवसना आहुरात्मानमात्मना ॥
दैवमन्ये परे कर्म स्वभावमपरे प्रभुम् ॥१८॥

... ઉપદેશ કરવા માટે ધર્મે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો તે આ ભાગથી જણાવેલ જણાય છે.

૧. શ્રુતિ અને સ્મૃતિના ભેદથી બે પ્રકારના (प्र)

૨. 'તેવા સ્વભાવવાળો' એટલે ઘટતા જવાના સ્વભાવવાળો (प्र)

૩. ન્યાય અને વૈશેષિકના મત પ્રમાણે પુરુષ, સાંખ્ય અને પતંજલિના મત પ્રમાણે અંતઃકરણ, ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે શરીર (દુઃખનું સમવાયિ કારણ છે) (प्र)

૪. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય મંત્ર અને કર્મ બીજાં કારણ છે (प्र)

કેટલાક અજ્ઞાનરૂપ વસ્ત્રવાળા આત્માથી આત્માને, બીજાઓ દૈવને, બીજા કર્મને, બીજા સ્વભાવને, (બીજા) પ્રભુને (દુ:ખનું કારણ) કહે છે. ૧૮

તે (સંબંધ) માં કેટલાક માયાવાદી વિગેરે વ્યક્તિને જ[૧] (દુ:ખનું) કારણ માને છે. તે માટેની સર્વે કલ્પનાઓ 'માયા' કહી ઢાંકે છે. તેઓ વિકલ્પરૂપ વસ્ત્રવાળા છે. વિકલ્પમાં છે વસ્ત્ર જેમનું તેવા છે. અથવા જૂદી જૂદી જાતની કલ્પનારૂપ અજ્ઞાન છે વસ્ત્ર જેમનું તેવા છે. તેઓ 'આત્મા જ આત્માનો બંધુ છે' (ભ. ગી. ૬–૫) એ વાક્ય પ્રમાણે આત્મા જ નિયમન કરનાર હોવાનું માને છે. આત્મા કારણ થાય તેમાં* પણ આત્મા સિવાય બીજું કારણ હોવાનું માનતા નથી, પરંતુ આત્માથી જ[૨] (કારણ થવાનું માને છે).

વળી બીજા સમષ્ટિને[૩] કારણ હોવાનું કહેનારા જ્યોતિ:શાસ્ત્રની સાહાય્યવાળા પૌરાણિકો પુરુષના શરીર બ્રહ્માંડને (કારણ) માની, તેમાં ગતિ કરનાર, કાલચક્રનો સ્વીકાર કરી, તેના બુધ વિગેરે અવયવોથી (તેની) અંદર રહેલ સર્વનું જ્ઞાન થતું હોવાથી, ગ્રહો સાથેના સમષ્ટિને જ કારણ માને છે.

તેથી પણ (જૂદા) પુરુષ કારણ હોવાનું કહેનારા[૪] પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતા પુરુષને[૫] (કારણ) માને છે, અને તેને સાહાય્ય કરનાર કર્મ નિયમન કરનાર હોવાનું સ્વીકારે છે. તેમ ન સ્વીકારે તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિત્ય હોવાથી અને કાલ નિત્ય હોવાથી, બીજા કોઇની (સૃષ્ટિ કરવામાં) જરૂર ન હોવાથી સૃષ્ટિ થયા જ કરે અથવા ન જ થાય. તેથી અને 'દૈવે જેનાં કર્મને જાગ્રત કરેલું છે' એ વાકય પ્રમાણે નિયમન કરનાર કર્મની જરૂર રહે છે. જો કે કાલ અને સ્વભાવ હોય છે, છતાં પણ તેઓ નિયમન કરનાર હોવાનું સંભવતું નથી, કારણ કે તે જૂદા છે અને સર્વને સાધારણ છે. તેથી કર્મ સાથેનો પુરુષ દુ:ખ ઉત્પન્ન કરનાર કારણ છે.

---

૧. 'વ્યક્તિને' એટલે આપણ વિગેરેના શરીરમાં રહેલ (જીવ) ને જ પોતાનાં દુ:ખનું કારણ માને છે એવો અર્થ છે (પ્ર)

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. મુંબઇવાળી પ્રતમાં 'न' અધિક છે.

૨. અહીં સાધનના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ છે. પાછળના બીજા મતોમાં 'સાથે' ના અર્થમાં છે. તેથી દૈવ કર્મ સ્વભાવ બધામાં 'આત્મા' શબ્દ લેવાનો છે (પ્ર)

૩. 'સમષ્ટિ' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ દેહના અભિમાનવાળાને 'કારણ' એટલે વ્યક્તિના દુ:ખનું કારણ માને છે (પ્ર)

૪. પતંજલિના અનુયાયીઓ અને કેટલાક પૌરાણિકો (પ્ર)

૫. તત્ત્વરૂપ પુરુષને (પ્ર)

બીજાઓ વળી[1] કાલને જ કારણ અને સાધન તરીકે સ્વભાવને માને છે. કારણ કે તે (કાલ) પ્રકૃતિ વિગેરેને પ્રેરણા કરે છે. તેઓમાં સ્વભાવને લીધે ફેરફાર થાય છે. સ્વભાવથી જ અને કાલરૂપ ભગવાનનાં 'સુખ અને દુઃખ' એ કાલરૂપ ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે (કાલ) પ્રેરણા કરે છે. જો કે તે વાક્ય કહેનાર પુરુષોત્તમ જ છે, છતાં પણ (પુરુષોત્તમ) સર્વરૂપ હોવાથી તે પ્રકરણમાં કાલરૂપ જણાવ્યું તેથી અને 'જેમ વાદળાંઓની હાર વાયુને વશ છે તેમ જેને વશ લોક છે તે કાલ' (૧-૯-૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે તેમનાં વાક્યો કાલના અંગના છે.

બીજાઓ તો પુરુષોત્તમને (દુઃખનું કારણ) માને છે, કારણ કે તે સર્વમાં પ્રવેશ કરી સર્વ કરે છે. કાલ વિગેરેમાં પણ તેમણે જ પ્રવેશ કરેલો છે. જો કે કાલની સર્વ ઉપર સત્તા ચાલે છે છતાં પણ તે તેનું (કાર્ય) પોતાથી થતું નથી, પરંતુ ભગવાનની પ્રેરણાથી થાય છે. તેમ ન હોય તો તે (કાલ) સર્વનો આત્મા ન હોવાથી, (તેનામાં) પક્ષપાત અને ઘાતકીપણાંના દોષ થાય. કાલ અને આત્માનું વિવેચન, અને તે (કાલ) નિયમન કરનાર જ છે, સર્વરૂપ નથી તે આગળ કહેશું. ૧૮

'ત્યારે સર્વમાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાન સર્વ (કાર્ય) કરતાં કેમ જણાતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

अप्रतर्क्यादनिर्वाच्यादिति केष्वपि निश्चयः ॥
अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्वमनीषया ॥१९॥

તે તર્ક કરી શકાય તેવું ન હોવાથી અને કહી શકાય તેવું ન હોવાથી (ઉપર જણાવેલ મતભેદો છે). કોઈકોએ નિશ્ચય (કરેલો છે). હે રાજર્ષિ! આમાં જે યોગ્ય હોય તે પોતાની બુદ્ધિથી વિચારો. ૧૯

જો કે શાસ્ત્ર પ્રમાણ હોવાને લીધે, સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ (ભગવાન છે) એવો ઉપર ઉપરથી તર્ક કરાય છે. તત્ત્વ જાણનારાઓ તો જાણે છે, છતાં પણ ખરેખરો સ્પષ્ટ રીતે તર્ક થઈ શકતો નથી. 'ત્યારે જાણનાર એમ કેમ નથી કહેતો કે આ આવું છે' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કહી શકાય તેવું ન હોવાથી' એમ કહેલું છે. સાકર વિગેરેની મીઠાશ પ્રમાણે માત્ર અનુભવથી જ જણાય તેવું, સ્પષ્ટ રીતે કહી ન શકાય તેવું છે, કારણકે ખાસ શબ્દ ન હોવાથી અને (તે સંબંધી) સંકેત ન હોવાથી વ્યવહાર કરી શકાય તેવું નથી. તેથી જો કે સારી રીતે કહી શકાય તેવું અને અનુમાન કરી શકાય તેવું નથી, છતાં પણ શાસ્ત્ર અને અનુભવથી, તેનો નિશ્ચય થાય છે. તેવા (નિર્ણય કરનારા) થોડા જ હોય છે, એમ 'કોઈકોએ' શબ્દથી કહેલ છે. આ પાંચ વિકલ્પોમાં અધિકાર

---

૧. અમુક પૌરાણિકો (પ્ર)

પ્રમાણે ગોઠવણ* કરવાની હોવાથી તમારો પણ જેવો અધિકાર હોય તે પ્રમાણે ગોઠવણ કરો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'હે રાજર્ષિ!' એ સંબોધનથી રાજા હોવાથી વિચાર કરનાર હોવાપણું (અને) ઋષિ હોવાથી મંત્ર જાણનાર હોવાનું (જણાવેલ છે). તેથી એમ જણાવેલું છે કે વેદ અને હૃદયથી વિચાર કરી નિર્ણય કરો. આ વિષયમાં (મારી) સંમતિ (હોવાનું) પૂછવું નહીં, કારણ કે (દુઃખનું કારણ) એક પ્રકારનું ન હોવાથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કહેવાનો પ્રસંગ છે. તેથી (તમારી) પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચારો. ૧૯

એવા પ્રકારનું ધર્મનું વાક્ય સાંભળીને, જે કહેવાનું છે (દુઃખનું કારણ), (વૃષનાં) વચન અને વક્તા (વૃષ) સંબંધી તેણે નિર્ણય કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ—

एवं धर्मे प्रवदति स सम्राड् द्विजसत्तम ॥
समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तम् ॥२०॥

હે ઉત્તમ દ્વિજ! ધર્મે એ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે તે ચક્રવર્તીએ ખેદ તજી સાવધાન મનથી તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૦

ધર્મ વિના બીજો (કોઈ) આમ કહી શકે નહીં, અને તે ચક્રવર્તી (હોઇ) વિચાર કરનારો હતો. 'હે ઉત્તમ દ્વિજ!' એ સંબોધન સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિમાં સંમતિ (લેવા) કરેલું છે. તેને એવો (નીચે પ્રમાણે) વિચાર ઉત્પન્ન થયો. વ્યવહારને અનુસરી મેં પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે આણે જે બીજા પ્રકારે ઉત્તર આપ્યો તેનું પ્રયોજન શું? (૧) મારી પરીક્ષા લેવા પરોક્ષ (ન સમજાય તેવી) રીતે કહ્યું? અથવા (૨) તે પોતે વ્યવહાર કરી ન શકાય તેવો છે? કે (૩) ઠગ છે? કે (૪) અજ્ઞાની છે? એ પ્રમાણે ચાર વિકલ્પોનો વિચાર કરવાનો ચિત્તે આરંભ કર્યો. તે પૈકી જે કહેવાનું હતું અને (તેનાં) વચનનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં પણ, કહેનારનો અને (તેના) અભિપ્રાયનો નિર્ણય તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હોવાથી તેણે તરત જ કર્યો; અને બુદ્ધિ મંદ ન હતી. પાંચ વિકલ્પો ગમે તેવો હો અને તેમનો નિર્ણય ગમે તે હો, છતાં પણ મારનાર આ (શૂદ્ર) છે. આણે જ આને મારેલો છે. છતાં પણ (આ) જે કહેતો નથી, અને કલ્પના કરીને બીજું કહે છે, તેથી આ ધર્મ જ છે, કારણકે યુગના નિરૂપણના આરંભમાં મેં પહેલાંની (યુગોની) વ્યવસ્થાનું શ્રવણ કરેલું છે. તેથી પોતાનાં પ્રયોજન અને અવસરનો વિચાર કરીને, જેનો નિર્ણય કરેલો તે વિષય કહે છે, એવો (અર્થ છે). ૨૦

તે (વૃષનું સ્વરૂપ) જ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ-

---

* 'व्यवस्थात्वात' ને બદલે 'व्यवस्थाप्यत्वात' પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે.

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक् ॥
यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत् ॥२१॥

હે ધર્મ જાણનાર! તું ધર્મ કહે છે. બળદનું રૂપ ધારણ કરનાર તું ધર્મ છે. જે અધર્મ કરનારનું સ્થાન છે તે (તેને) દેખાડનારનું પણ થાય. ૨૧

તું તો ધર્મ છે, કારણ કે ધર્મ જાણનારો છે, કેમકે એક બીજાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી. હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ[1] હોવાની શંકા થાય, તેથી 'આ ધર્મ છે, કારણકે ધર્મ કહે છે' એમ (કહે છે). વળી 'બળદનું રૂપ ધારણ કરનાર' છે. અલૌકિક (પદાર્થો) માં ધર્મ જ બળદનું રૂપ ધારણ કરનારો છે.[2] ઉત્તરાર્ધથી તે ધર્મ કહેનાર હોવાનું દૃઢ કરે છે. જે અધર્મ કરનાર છે તેનું તો જે નરક વિગેરે સ્થાન છે, તે (તેને) દેખાડનારનું[3] પણ થાય છે, એટલે અધર્મનું (સ્થાન તેને પણ પ્રાપ્ત થાય છે). તેથી ધર્મનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન હોવાને લીધે નરક (માં પડવા) ના ભયથી ધર્મ કહે છે તેથી તે ધર્મ છે. ૨૧

'આ વિચાર બરાબર નથી, કારણકે હાલના મીમાંસકોની પેઠે વાક્યોનો પોતાનો અર્થ (તેમાં) મૂકી દીધેલો છે તેથી વાક્યોનો અર્થ ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કરવો જોઈએ' એવી જરૂર જણાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा ॥
चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः ॥२२॥

અથવા દેવની માયાની ગતિ ખરેખર પ્રાણીઓના ચિત્ત અને વાણીથી પણ જણાય તેવી નથી એવો નિશ્ચય છે. ૨૨

---

૧. હેતુ પક્ષમાં ન હોય તે સ્વરૂપાસિદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે (પ્ર) 'પર્વતમાં અગ્નિ છે' વાક્યમાં 'પર્વત' પક્ષ છે. 'धूमवत्त्वात' ધૂમાડાવાળો હોવાથી, આ હેતુ છે. 'સરોવરમાં અગ્નિ છે' માં સરોવર પક્ષ છે, 'ધૂમાડાવાળું હોવાથી' આ ધૂમાડો હોવો તે હેતુ છે. તે સરોવરમાં ન હોય. તેથી હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થયો. તેવી રીતે બળદ ધર્મ જાણનાર ન હોય તો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થાય.

૨. બળદ હોવા છતાં. બીજું કાંઇ મનુષ્યની વાણી બોલાવનાર ન હોવા છતાં મનુષ્યની વાણી બોલે છે, તેથી અલૌકિક છે અને અલૌકિક પદાર્થોમાં ધર્મ જ બળદનું રૂપ લે છે, તેથી પણ તું ધર્મજ છે.

૩. અધર્મ (કરનાર) ને દેખાડનારનું પણ તે સ્થાન થાય છે. 'આણે અધર્મ કરેલ છે' એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેનારનું પણ તે સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ છે (પ્ર)

આ (બળદે) જે કહ્યું કે 'અમે જાણતા નથી' તે તેમજ (ખરૂં જ) છે કારણકે 'મારી માયાને ગ્રહણ કરીને બોલનારાઓને શું અશક્ય છે ?' (૧૧-૧૨-૪) એ વાક્ય પ્રમાણે તર્કો નિર્ણય કરી ન શકે તેવા હોવાથી, નિર્ણય (થવાનું) અશક્ય છે. 'માયા અથવા તેની પ્રવૃત્તિનો પ્રથમ વિચાર કરે, પછી બીજું જણાશે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે (કે) દેવની માયાની એટલે ભગવાન સાથેની, ભગવાને પ્રેરેલી, અથવા ભગવાનની શક્તિ હોવાથી (ભગવાનની) સમાન માયાની 'गतिः' પ્રવૃત્તિ સાધારણ (પુરુષો) થી પોતાના અનુભવથી જણાય તેવી નથી (અને) વેદનાં વાક્યોથી જણાય તેવી નથી. તે 'પ્રાણીઓનાં (ચિત્ત અને વાણીથી પણ જણાય તેવી નથી)' શબ્દથી કહેલ છે. ૨૨

એ પ્રમાણે આ ધર્મ છે, આ (ગાય) પૃથ્વી છે, આ (શૂદ્ર) કલિ છે એવો ત્રણેનો નિશ્ચય કરીને તેઓને યોગ્ય કાર્ય કરવાના વિચારથી ધર્મની નજીક (નીચે પ્રમાણે) કહે છે:-

तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः कृते कृताः ॥
अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव ॥२३॥

તપ, શૌચ દયા (અને) સત્ય એવા તારા પગો કૃત (યુગ) માં કરેલા. અધર્મના અંશો ગર્વ દુઃસંગ અને મદે ત્રણ ભાંગી નાખેલા છે. ૨૩

જૂદા જૂદા યુગને અનુસરી ધર્મ જૂદા જૂદા પ્રકારનો હોવાથી, તે સમયના પગો ગણાવે છે. બારમા સ્કંધમાં (પગોનું) જૂદા પ્રકારે[1] નિરૂપણ કરેલું છે, તેનું પ્રયોજન ત્યાંજ કહેવામાં આવશે. (૧) શરીરની પીડા વિગેરે તપ છે. (૨) શૌચ એટલે સંપૂર્ણ શુદ્ધપણું, તે કરાવનાર આચાર છે. (૩) બીજાનાં દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા[2] દયા છે અને (૪) સત્ય બોલવું તે. આ ચાર (ગુણો) થી ધર્મ જણાય છે. દરેક ગુણ કૃત વિગેરે (યુગ) માં મુખ્ય હોય છે. તે ધર્મનો વિરોધી અધર્મ છે. તેના પણ ચાર પગો છે, અને તે ગધાડાના આકારવાળો છે. વળી તે એક ખરીવાળો છે. ધર્મ બે ખરીવાળો છે. ધર્મમાં પ્રમાણ અને પ્રવૃત્તિ હોય છે, પરંતુ અધર્મમાં પ્રમાણ નથી; છતાં તેનાથી દૂર રહેવા માટે[3] (તેની) નિંદા કરવા જણાવેલ છે. તેમ ન કરે તો વાક્યનો

---

૧. 'સત્ય દયા તપ અને દાન' એમ બારમા સ્કંધમાં કહેલા છે (પ્ર)

૨. આ દયાનું લક્ષણ નથી, કારણકે 'બીજાનું દુઃખ સહન ન કરવું તે દયા' એવું લક્ષણ પાછલ અ. ૧૬-૨૬ સુ. માં કહેલું છે, અને અગીઆરમા સ્કંધની સુબોધિનીમાં પણ તેમ કહેલ છે (પ્ર)

૩. 'હિંસા ન કરવી' વિગેરે શ્રુતિઓ અધર્મ પણ જણાવે છે, તેથી તેનું પ્રમાણ કેમ નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

ભંગ[1] થાય. બધી ભૂમિ[2] (બેમાંથી) એકને રહેવા યોગ્ય છે, કારણકે બંને ભૂમિના જેટલા વિસ્તારવાળા છે. કાલ તો બંનેને સમાન છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના પ્રકારથી બંનેનું સ્થાપન કરનારો છે, કારણકે યુગના આરંભમાં ધર્મ અને પૂરો થતાં અધર્મનું (સ્થાપન કરે છે). તેથી કાલને લીધે ત્રણ ધર્મના પગોને કાઢી નાખી, અધર્મે પોતાના ત્રણ પગોનું સ્થાપન કર્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ગર્વ દુઃસંગ મદ અને અસત્યરૂપ ચાર અધર્મના પગો છે. આ અમુક સ્થિતિમાં ધર્મમાં[3] પ્રવેશ કરતા હોવાથી 'અંશો' શબ્દ યોજેલો છે. ૨૩

કલિનો દોષ કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्त्तयेद्यतः ॥
तं जिघृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधित कलिः ॥२४॥

હે ધર્મ ! હવે તારો પગ સત્ય તારો પ્રચાર કરે તેથી અસત્યે પુષ્ટ કરેલો આ અધર્મરૂપ કલિ તેને ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે. ૨૪

હે ધર્મ ! હવે તારો એક પગ સત્ય જ પોતાને 'निर्वर्त्तयेत' સારી રીતે સાચવે, (પોતાનો) પ્રચાર કરે, અથવા સંબંધી તરીકે નજીક રહેલ હોવાથી તારો પ્રચાર કરે, (તેથી કલિ તેને ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે). (ते ને બદલે त्वाम् કરી) વિભક્તિ ફેરવવાથી અધ્યાહાર કરવાનો દોષ રહેતો નથી.[4] તે પગ એટલે સત્યનાં મૂલ અથવા અંતઃકરણને અધર્મ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે, 'અધર્મ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે (તેમાં) કલિનો શું અપરાધ?' એવો પ્રશ્ન થાય તે સંબંધ) માં 'આ કલિ અધર્મરૂપ છે' એમ કહેલ છે.

||કાલ હદ વિનાનો છે. કૃત વિગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ તેની હદ બાંધનાર તરીકે કહેવો જોઇએ. માત્ર ધર્મજ જેની હદ બાંધે છે તે કૃત (યુગ). માત્ર

---

૧. અધર્મ પણ પ્રમાણના વાક્યોનો અર્થ છે એમ માનવાથી, એક અર્થ થતો ન હોવાથી વાક્યનો ભંગ થાય, તેથી ન કરવા માટે જ અધર્મની નિંદા કરેલી છે એમ જ સ્વીકારવું જોઇએ (प्र)

૨. 'ભૂમિ' એટલે કર્મ (કરવાની) ભૂમિ (प्र)

૩. ભગવાનના દાસ હોવાનું અભિમાન (ગર્વ), સત્સંગ, ભગવાન (ના ગુણો) નાં ગાન વિગેરેથી થતો ઘણો હર્ષ, અને ગાય તથા બ્રાહ્મણો માટે બોલવામાં આવતું અસત્ય વચન ગુણરૂપ થાય છે (प्र)

૪. વિભક્તિનો ફેર ન કરવામાં આવે, તો **'त्वात्मानम्'** શબ્દ અધ્યાહાર લેવો પડે (प्र)

||...|| ધર્મ અધર્મનો કાલ સાથે સંબંધ દેખાડી, કાલના વિભાગ થયા તે આ ભાગથી દર્શાવેલ છે (प्र)

અધર્મ જેની હદ બાંધે છે તે કલિ (યુગ). ભાગથી બંને જેની હદ બાંધે છે તે ત્રેતા (યુગ), અને સરખા ભાગે બંને જેની હદ બાંધે તે દ્વાપર (યુગ); એવા (વિભાગ છે). કાલ બીજી રાશિ[1]ની હદ બાંધવા આવે, ત્યારે ધર્મના અંશનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને આવતો હોવાથી, (તેમાં) અધર્મના અંશનો પ્રવેશ થાય[2] છે. 'જે ચાર સ્તોમ (યજ્ઞો) છે તે કૃત છે, અને જે પાંચ છે તે કલિ છે'[3] એ શ્રુતિમાં ચાર સ્તોમરૂપ જ્યોતિષ્ટોમ વિગેરેને કૃત કહેલા હોવાથી, કૃત (યુગ) ધર્મની હદવાળો છે. પછી તે સિવાયનો પાંચરૂપ જે કાલ, આ (ચાર) ના અભાવરૂપ ચાર અને (તેથી) જૂદો–તે કલિ છે. તેથી (તેનું) પાંચપણાનો પ્રસંગને[4] લીધે 'સમાન દિવસમાં પાંચ પવિત્ર નક્ષત્રો છે' એ શ્રુતિમાં નિર્ણય[4] કરેલો છે. તેથી જેમ આકાશની હદ બાંધનાર ઘડો વિગેરે છે, તે ઘડામાં રહેલ આકાશ દેખાડતાં વચલા[5] ભાગથી ઘડોજ દેખાડવામાં આવે છે, તેવો આ કલિ છે, એવો અર્થ છે. ॥ પહેલાં[6] કૃતની સાથે સમાનતા અથવા હલકાઇ હતાં. હવે ત્રણ પગોનો પ્રવેશ થવાથી સરસાઇ છે. તેમાં પણ સારી રીતે અસત્યથી 'एधितः' પુષ્ટ થએલો પોતાના શત્રુ ધર્મનો પગ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે, કારણ કે શત્રુનું બાકી રહેલ હોય તે રક્ષણ કરવા યોગ્ય નથી, તેથીજ વેદમાં બે*નાંજ નામ છે. ત્રેતા કૃતના પેટાનો છે. દ્વાપર કલિના પેટાનો છે. ૨૪

એવી રીતે ધર્મનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ભૂમિના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રકટ કરે છે:–

---

૧. 'બીજી રાશિ' એટલે અધર્મની રાશિ (प्र)

૨. હદ બાંધનાર કાલમાં પ્રવેશ થાય છે. તેથી જેમ વર્ષના સ્વરૂપથી કાલ ફરતાં બધાને પોતાની અંદર રાખે છે તેમ અધર્મના અંશને પણ રાખે છે. તેથી તેવા વિભાગ થાય છે એવો અર્થ છે (प्र)

૩. કૃત અને કલિ એવા વિભાગ હોવાનું પ્રમાણ આ શ્રુતિથી કહેલ છે (प्र)

૪...૪. 'સવિતા દેવનું પ્રાતઃ' એ અનુવાકમાં પ્રાતઃ, સંગવ, મધ્યાહ્ન. અપરાહ્ણ અને સાયમ્ એ પાંચ સમયના અનુક્રમે સવિતા મિત્ર બૃહસ્પતિ ભૃગુ અને વરુણ દેવતા હોવાથી તે સમયો પવિત્ર હોવાનું કહી, તેમાંના ચારના સંબંધવાળા અગ્નિષ્ટોમ ઉકથ્ય ષોડશી અને અતિરાત્ર કરીને બલવાન થયેલ હોવાનું કહી, ચાર ખરાબ હોવાનું કહેતાં આ ચારના અભાવરૂપ ચાર કાલના અવયવો ખરાબ હોવાનો નિર્ણય કરેલ છે (प्र)

૫. ઘડાની અંદર અને બહાર આકાશ હોય છે અને વચ્ચે ઘડો હોય છે તેવી રીતે બંને બાજુ કાલ અને વચ્ચે અધર્મ છે (प्र)

૬. 'પહેલાં' એટલે ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં (प्र) ત્રેતામાં કૃત સાથે સમાનતા અને દ્વાપરમાં હલકાઈ

* કૃત અને કલિનાં બેનાંજ નામ છે.

इयं च भूर्भगवता न्यासितोरुभरा सती ॥
श्रीमद्भिस्तत्पदन्यासैः सर्वतः कृतकौतुका ॥ २५ ॥

અને ભગવાને જેનો ઘણો ભાર ઉતારેલો તેવી આ સતી પૃથ્વી તેમનાં લક્ષ્મીવાળાં પગલાંનાં સ્થાપનથી સર્વ તરફથી આનંદવાળી હતી. ૨૫

'च' 'અને' શબ્દથી કલિ જૂદો હોવાનું, (અને) તે ખાસ (આમાં) ન હોવાનું જણાવેલ છે. આના ત્રણ ગુણો છે અને ત્રણ દોષો છે, કારણકે આ છ ભાગવાળી છે. (૧) પહેલાં ભગવાને 'न्यासितः' ઉતારેલો હતો 'उरुः' ઘણો 'भारः' ભાર જેનો, એ ભગવાને કરેલ ઉપકારરૂપ ગુણ છે. પછી (૨) તે સતી હોઈ માત્ર ભગવાનમાં જ શ્રદ્ધાવાળી છે અને (૩) ભગવાને જ પોતાના અંશોથી શોભાવેલી છે, તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'न्यासः' એટલે સ્થાપન. સર્વ તરફથી થએલો છે આનંદ જેને તેવી (હતી). આથી શૃંગારરસવાળી હોવાનું સૂચવેલું છે. ૨૫

નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દોષો કહે છેઃ-

शोचत्यश्रुकला साध्वी दुर्भगेवोज्झिताऽधुना ॥
अब्रह्मण्या नृपव्याजाः शूद्रा भोक्ष्यन्ति मामिति ॥२६॥

હાલ તજાએલી ભલી આંસુવાળી તે દુર્ભાગ્યવાળીની પેઠે શોક કરે છે કે અબ્રહ્મણ્ય, રાજાનું ખોટું નામ રાખનારા શૂદ્રો મારો ભોગ કરશે. ૨૬

(૧) ભગવાને ત્યાગ કરવાથી (થએલ) શોક (૨) દુર્ભાગ્યવાળી હોવું અને (૩) અબ્રહ્મણ્યોના ભોગને લીધે પહેલાંની સ્થિતિનો ત્યાગ. (એ ત્રણ દોષ છે). 'अश्रूणि' આંસુઓ 'कलयति' ધારણ કરે છે તે 'अश्रुकला' આંસુવાળી. તેણે પોતે દોષ કરેલ નથી એમ 'साध्वी' 'ભલી' શબ્દથી કહેલું છે. ભાગ્ય ન હોવું એજ (ભગવાને કરેલ) ત્યાગનું કારણ છે, તે 'દુર્ભાગ્યવાળી' વિશેષણથી કહેલ છે. 'હાલ' શબ્દથી ત્યાગ સમીપમાં (થોડા સમય પહેલાં) થએલ હોવાનું સૂચવેલું છે. 'રાજાઓ ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેઓ ભોગ કરે તેમાં શું દોષ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'અબ્રહ્મણ્ય' વિશેષણ કહેલું છે. 'અબ્રહ્મણ્ય' શબ્દથી ભગવાનના ગુણથી ઉલટાપણું સૂચવેલું છે. નૃપપણું ગૌણ (કહેવાનું જ) છે, કારણકે (તેનો) યોગ* નથી. 'શૂદ્રો' શબ્દથી 'શૂદ્ર આસુરી છે' એ શ્રુતિથી

* 'યોગ' એટલે વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ. '**नृप**' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી 'મનુષ્યોનું રક્ષણ કરનાર' એવો અર્થ થાય છે. તે ગુણ આ રાજાઓમાં ન હોવાથી તેઓ નામના રાજાઓ છે.

ભગવાનના વિરોધી હોવાનું (જણાવેલ છે). તેઓ ભોગ કરશે એવા વિચારથી શોક થાય છે અને રડે છે. આથી એવો ભાવ સૂચવેલ છે કે, (ભૂમિ) પોતાનો રસ પ્રકટ કરશે નહીં, તેથી તેઓને ભોગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૨૬

નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:—

इति धर्मं महीञ्चैव सान्त्वयित्वा महारथः ॥
निशातमाददे खङ्गं कलयेऽधर्महेतवे ॥२७॥

એવી રીતે ધર્મ અને પૃથ્વીનું જ સાંત્વન કરીને મહારથીએ અધર્મના કારણરૂપ કલિનો નાશ કરવા તીક્ષ્ણ તલવાર લીધી. ૨૭

'च:' 'અને' શબ્દ (ઉપર) કહેલાંના[1] સરવાળાના અર્થવાળો છે. 'एव' 'જ' શબ્દ કલિને (સાંત્વનમાંથી) બાતલ કરવાના અર્થવાળો છે. 'મહારથી' શબ્દ નાશ કરવાની શક્તિ (સૂચવે છે). 'કલિ દેવતા હોવાથી તીક્ષ્ણ તલવારથી (તેનું) માથું કાપવું યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અધર્મના કારણરૂપ' એમ કહેલું છે. (તે) અધર્મના કારણરૂપ છે. (कलये માં) ચોથી વિભક્તિ 'મચ્છરો માટે ધૂમાડી' એ વાક્યની પેઠે નાશ કરવાના અર્થમાં યોજાએલી છે. ૨૭

(કલિને) અદૃશ્ય થઇને ભાગી જવાનું પ્રયોજન ન હતું અને (તેમ કરવાથી છૂટકારો થાય તેમ ન હતું. ધર્મનાં વચનો સાંભળવાથી (અને) તેના અર્થનો વિચાર કરવાથી રાજાનાં અભિમાન વિગેરે પોતાનું[2] કુટુંબ છે એમ જાણીને, પોતાનો નાશ થવાનો ભય તજી (કલિ) તેને શરણ ગયો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:—

तं जिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनम् ॥
तत्पादमूलं शिरसा समगाद्भयविह्वलः ॥२८॥

તેને મારવાની ઇચ્છાવાળો જાણીને. રાજાનાં ચિહ્નનો ત્યાગ કરી ભયથી ગભરાએલો (કલિ) મસ્તકથી તેના ચરણ સમીપ પડ્યો. ૨૮

રાજાનાં ચિહ્ન છત્ર વિગેરેનો (ત્યાગ કરી), એટલે લોકમાં આજ્ઞા કરવાનું તજી, એવો અર્થ છે. 'ચરણ સમીપ (પડ્યો)' એટલે પોતે રાજાનો તાબેદાર હોવાનું, '(હું) શરણે આવેલો તમારો સેવક છું' એમ જણાવ્યું. 'ભયથી ગભરાએલો' વિશેષણથી (એમ જણાવેલું છે કે) જો ધર્મ (એવી) પ્રેરણા કરશે તો (મને) મારશે, અથવા (મારૂં) કપટ જાણશે (તો મારશે) એવા વિચારથી ભય

૧ (ધર્મ અને પૃથ્વીનું) સ્વરૂપ અને તેઓનાં દુ:ખનું જ્ઞાન એના સરવાળાના અર્થવાળો (પ્ર)

૨ 'પોતાનું કુટુંબ' એટલે કલિનું કુટુંબ. (પ્ર)

થએલો. ચરણમાં પડવાના છલથી રાજાનો પણ સ્પર્શ કર્યો, જેને લીધે તેને પણ ભવિષ્યમાં દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થશે. ધર્મ નજીક હોવાથી (રાજા) આ અર્થ જાણશે. એવા વિચારથી ભય થએલો. ૨૮

ચરણમાં પડ્યા પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

पतितं पादयोर्वीरः कृपया दीनवत्सलः ॥
शरण्यो नावधीच्छ्लोक्य आह चेदं हसन्निव ॥२९॥

દીન ઉપર પ્રેમરાખનાર, શરણ કરવા યોગ્ય, કીર્તિવાળા વીરે કૃપાથી પગોએ પડેલાનો વધ ન કર્યો અને હસતો હોય તેમ આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૯

'પગોએ (પડેલા)' શબ્દથી (રાજાની) ગતિનો નાશ (થયાનું) સૂચવેલું છે, તે પણ ધર્મબુદ્ધિવાળાને ઉપકાર કરનારૂં થશે, કારણકે તેને આ લોકમાં જ ભગવાનનું સાયુજ્ય થવાનું છે. 'વીર' શબ્દથી તેને પોતાના (ક્ષત્રિયના) ધર્મનું ભાન રહ્યું, ચાલુ પ્રસંગનો વિચાર ન રહ્યો (એમ કહેલું છે). ધર્મ સમીપ હોવાથી દયા વિગેરેનો (તેમાં) પ્રવેશ અધર્મ સમીપ હોવાથી તેના[1] વિષે થયો. તે 'કૃપાથી' શબ્દથી કહેલ છે. 'દીન ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણથી આ દયા લૌકિકી હોવાનું કહેલ છે. वत्सं વાછડાને लाति ઉપાડી લે તે પશુ (હોય છે). દીનના સંબંધમાં વિચાર ન કર્યો એવો અર્થ છે. વડવાઓની કીર્તિનું રક્ષણ કરવાની આની બુદ્ધિ ન થઈ, પરંતુ પોતાનો ધર્મ (સાચવવા) માં જ થઇ, તેથી 'શરણ કરવા યોગ્ય' એમ કહેલું છે. લોકમાં નિંદા થવાના ભયથી પણ (માર્યો નહીં), તે 'કીર્તિવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે, અને 'આ' (નીચે) કહેવામાં આવે છે તે કહ્યુ, સંકટનો નાશ કર્યો અને ઇચ્છેલું આપશે, એવો અર્થ છે. 'હસતો હોય તેમ' શબ્દથી (રાજાના) મુખની પ્રસન્નતા અને થોડા ગર્વનો સંબંધ (જણાવેલા છે). ૨૯

કલિને ધ્રૂજતો જોઇ 'વખત જતાં (મને) મારશે એવો આને ભય છે' એવું અનુમાન કરી, તે (ભય) દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

न ते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जलेर्वै भयमस्ति किञ्चित् ॥
न वर्तितव्यं भवता कथञ्चन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः ॥३०॥

ગુડાકેશનો યશ ધારણ કરનારાઓને નમસ્કાર કરેલાને તને ખરેખર કાંઇપણ ભય નથી મારા ક્ષેત્રમાં કોઇપણ અંશથી તારે રહેવું નહીં. તું અધર્મનો બંધુ છે ૩૦

---

૧. 'तत्र' તે પ્રસંગે, મારવાના સમયે (પ્ર) તે કલિના વિષે દયા આવી એવો અર્થ જણાય છે.

'गुडाका' નિદ્રા તેનો ईशः ઈશ અર્જુન (હતો). આથી એમ સૂચવેલું છે કે અમને માયાનો મોહ ન હોવાથી તારાથી ભય થવાનો નથી. 'યશ ધારણ કરનારાઓ' શબ્દનું એવું તાત્પર્ય છે કે યશને લીધે લજ્જાથી પણ અમે અધર્મ નહીં કરીએ, અથવા અમારી પ્રતિજ્ઞા સાચી છે. હું તો (અર્જુનનો) પૌત્ર જ છું. બીજા પણ જે કોઈ અર્જુનનો યશ ધારણ કરનારા છે તેઓને પણ નમસ્કાર કરેલાને તને કાંઈ પણ ભય નથી; ઇન્દ્ર વિગેરે પણ ભય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળા નથી એવો અર્થ છે; પરંતુ તારે અમારી આજ્ઞા પાળવી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'कथंचन' કોઈપણ અંશથી (તારે મારા ક્ષેત્રમાં રહેવું નહીં). 'क्षेत्र' શબ્દથી પોતાનું જંબુદ્વીપનું રાજ્ય નાના જેવું હોવાનું અથવા (તે) ઉત્પત્તિનું સ્થાન હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી (તેમાં) જે કોઇ બીજ પડશે તેજ ઉગી નીકળશે, તેથી તારે (તેમાં) રહેવું નહીં. તેનું કારણ 'અધર્મનો બંધુ' શબ્દથી કહેલું છે. **અધર્મને અટકાવવામાં આવે અથવા સજા કરવામાં આવે ત્યારે (આ કલિ) અપકાર કરશે. એમ સૂચવેલું છે. તેથી જ હાલના સમયમાં પાખંડીઓનો વિરોધ કરવામાં આવે ત્યારે વિરોધ કરનારને ભય થાય છે. ૩૦**

'રાજાનું આજ કાર્ય છે કે પ્રજાને બોધ આપવો અને સજા કરવી. તેથી લાભ કરનારને મને શા માટે રોકો છો?' એમ (કલિ) કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છે:-

त्वां वर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूग ॥
लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ॥३१॥

રાજાઓના દેહોમાં રહેલાની તારી પાછળ લોભ અસત્ય ચોરી અનાર્ય, અંહઃ, જ્યેષ્ઠા અને માયા કજીઓ અને દંભ-આ અધર્મનો સમૂહ પ્રવેશ કરે છે. ૩૧

જો રાજાઓને તું તજી દેતો હોય તો તેઓને લાભ થાય. તેઓ પણ અધર્મી થતાં સ્વરૂપનો નાશ થવાથી લાભનું શું (પ્રયોજન)? (રાજા) પોતે પણ અનુમોદન કરવાથી તેવો થતો હોવાથી નુકશાન થાય. તેથી જ રાજાઓના દેહોમાં રહેલાની તારી પાછલ અધર્મના સમૂહે પણ પ્રવેશ કરેલો છે; અને તે પ્રત્યક્ષ મારામાં પણ રહેલો છે એમ 'આ' શબ્દથી દેખાડે છે. તે અધર્મના સમૂહને જ (ઉત્તરાર્ધમાં) ગણાવે છે. તેના નવ પ્રાણો છે. (૧) પારકાના દ્રવ્યની ઇચ્છા તે લોભ. પછી (૨) તે થઇ શકે તે માટે આમ તેં ખોટું જ કરેલું છે એવી નિંદા કરાવનારૂં અસત્ય. (૩) વિરોધી બલવાન હોય ત્યારે ચોરી, છૂપી રીતે (તેનું) ધન લઇ લેવું (૪) નિર્બલ હોય ત્યારે તેના દેખતાં જ તેનાં સ્ત્રી

રત્ન વિગેરે લઇ લેવાં તે અનાર્ય, આર્યથી વિરુદ્ધ આચરણ હોવાથી (તે) અનાર્ય છે (૫) (તેમ કરવાની) તેની અશક્તિ હોય ત્યારે અગ્નિથી બાળવું વિગેરે અપરાધ કરવા તે અંહઃ (૬) પછી તેને દરિદ્ર બનાવવો તે 'જ્યેષ્ઠા'.[1] 'च' 'અને' શબ્દથી પોતે પણ દરિદ્ર હોવાનું (જણાવેલું છે). પછી (૭) વચનની ચતુરાઈ તે માયા. પછી (૮) કજીઓ અને (૯) ફરી વિશ્વાસ બેસે તે માટે દંભ. અને (બીજા) 'च' 'અને' શબ્દથી કજીઆ પછી મારવાનું (કહેલ જાણવું). ૩૧

નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છેઃ-

न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ॥
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञैर्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ॥३२॥

તેથી હે અધર્મના બંધુ! યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવાનું જાણનારા જ્યાં યજ્ઞોથી યજ્ઞના ઇશ્વરનું પૂજન કરે છે ત્યાં ધર્મ અને સત્યે રહેવાના બ્રહ્માવર્તમાં તારે રહેવું નહીં. ૩૨

હે અધર્મના બંધુ! તે કારણથી (તારે) ન રહેવું. સ્થાન તેના વિરોધવાળું છે એમ 'ધર્મ (અને સત્યે રહેવાના)' શબ્દથી જણાવે છે. કાયાથી (કરવાનો) ધર્મ, વાણીથી (આચરવાનું) સત્ય 'च' 'અને' શબ્દથી મનથી કરવાનો ધર્મ (કહેલ છે). કાયા વાણી અને મનથી જેઓ ધર્મ કરનારા છે તેઓએજ રહેવા યોગ્ય (સ્થાન) છે. તેમાં પણ ઉત્તરાર્ધથી ઉત્તમ દેશ જણાવે છે, કારણ કે તે (બ્રહ્માવર્ત) ધર્મનું સ્થાન છે, અને ત્યાં કોઇપણ સમયે ધર્મ ન હોય તેવું થતું નથી, કારણકે દેવોનાં પૂજનનું સ્થાન હોવાથી સદા (ત્યાં) દેવોના પણ યજ્ઞો થવાનું સંભવે છે. તે 'જ્યાં યજ્ઞોથી પૂજન કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. તેમાં પણ મુખ્ય ધર્મના પ્રકારથી પૂજન કરે છે, એમ 'યજ્ઞેશ્વર' શબ્દથી કહેલું છે. આ વિષયમાં 'દેવોએ યજ્ઞોથી યજ્ઞનું પૂજન કર્યું' એ શ્રુતિ લક્ષમાં રાખવી. 'હું પણ એક ભાગમાં રહીશ' એમ (કલિ) કહે, તેથી 'યજ્ઞનો વિસ્તાર કરવાનું જાણનારા' એમ કહેલું છે, 'यज्ञवितानः' એટલે યજ્ઞનો વિસ્તાર, સ્તુતિ વિગેરેના મંત્રો. તે સારી રીતે જાણનારાઓ પૂજન કરે છે. આથી એમ સૂચવેલ છે કે તું પ્રવેશ કરીશ ત્યારે તેઓ તરત જાણશે, તેથી (યજ્ઞનો વિસ્તાર નહીં કરે. ૩૨

'યજ્ઞોનું શું (પ્રયોજન)? આ લોકના ઇચ્છેલા પદાર્થો) તમારેજ પ્રાપ્ત કરાવવાના. પરલોક તો વિચાર કરવા યોગ્ય છે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्तिर्भजतां शं तनोति ॥
कामानमोघान् स्थिरजंगमानामन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ॥३३॥

---

૧ પુરાણમાં દારિદ્રને લક્ષ્મીની મોટી બેન (**ज्येष्ठा**) કહેલી હોવાથી, દારિદ્ર એ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)

જ્યાં પૂજન કરનારાઓના આત્મા અને મૂર્તિરૂપ હરિ ભગવાન પૂજાતાં ભજન કરનારાઓનું કલ્યાણ કરે છે, (અને) વાયુની પેઠે અંદર અને બહાર (રહી) સ્થાવર અને જંગમોની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ આત્મા છે. ૩૩

જે દેવપૂજનના સ્થાનમાં પૂજા કરવામાં વિચારાએલા યજ્ઞપુરુષ વિષ્ણુ જ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. 'ઇન્દ્ર વિગેરે દેવોનું જ ત્યાં પૂજન થાય છે, એવી શંકા થાય, તેથી 'પૂજા કરાતાઓના આત્મા અને મૂર્તિ' એમ કહેલું છે. આ (ભગવાન) પૂજા કરાતા (દેવો) ના આત્મા અને મૂર્તિ છે. 'તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ભજન કરનારાઓનું કલ્યાણ કરે છે' એમ કહેલું છે. આ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેના આધિદૈવિક યજ્ઞો છે. કારણકે તેમાં અદષ્ટદ્વારા ફલ મળતું નથી, પરંતુ પ્રસન્ન થએલ દેવતા ફલ આપે છે, અને (પૂજન કરવામાં દેવો) વિચારાએલા નથી, અને ભગવાન તેવા (વિચારાએલા) છે. તેથી (ફલપ્રાપ્તિનું) દ્વાર પ્રીતિ જ છે, અને આધ્યાત્મિક (યજ્ઞો)માં અદષ્ટદ્વારા, અને આધિભૌતિકોમાં મહાભૂતોના સંસ્કારદ્વારા ફલ (મળે છે). અથવા સર્વ (યજ્ઞો) માં ફલ આપનાર 'આમનાથી ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે). ઉપપત્તિ હોવાથી' (બ્ર. સૂ. ૩–૨–૩૮) પ્રમાણે ભગવાન છે. તે 'ભજન કરનારાઓનું કલ્યાણ કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. ધર્મ માટે[1] યજ્ઞ (કરવામાં આવતા હોય તે) માં (યજ્ઞનો) વિસ્તાર થતો નથી, અને કામનાઓ સફળ થતી નથી, અને સ્થાવર જંગમ (પ્રાણીઓ) ને ફલનો સંબંધ થતો નથી. તેથી વેદ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનું અને ફલ (પ્રાપ્ત થવાનું) અહીં જ છે. વળી યજ્ઞથી સંતોષ પામેલા ભગવાન જ્ઞાન પણ આપે છે અને (દેહની) અંદર અને બહાર પ્રકટ થાય છે એમ 'અંદર અને બહાર (રહી)' શબ્દોથી કહેલ છે. 'વાયુની પેઠે' શબ્દથી એક જ બંનેરૂપ હોવાનું દષ્ટાંત સાથે કહેલું છે. પ્રાણ અને વાયુ શબ્દો જૂદા હોવા છતાં જેમ (તે) એકજ પદાર્થ છે તેમ અંદર અને બહારના પદાર્થ તરીકે વ્યવહાર કરાતા હોવા છતાં ભગવાન પણ એક જ છે એવો અર્થ છે.

'ભગવાન સર્વરૂપ હોવાથી દષ્ટાંત પ્રમાણે જ તેવા[2] ભલે હોય' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'આ આત્મા છે' એમ કહેલું છે. આ માત્ર પ્રાણ નથી, પરંતુ આ આત્મા (ભગવાન) છે. 'આ' શબ્દથી ભક્તિથી જણાતા ભગવાનને દેખાડે છે. ૩૩

---

૧ ધર્મથી જ અદષ્ટદ્વારા ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એ મત પ્રમાણે 'કલ્યાણ કરે છે' શબ્દોથી જે સુખનો વિસ્તાર કહ્યો તે થતો નથી. કારણકે ફલ તેનાં અદષ્ટથી થાય છે. (પ્ર)

૨ 'તેવા' એટલે એક (પ્ર) અંદર અને બહાર વાયુ પેઠે રહેલા એકજ ભલે હોય.

એ પ્રમાણે જીવનું અભય પ્રાપ્ત કરેલો વધારે પ્રાર્થના કરવા માટે ફરી નમ્રતા દેખાડી ઠગવાનો આરંભ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ-

परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः ॥
तमुद्यतासिमाहेदं दण्डपाणिमिवोद्यतम् ॥३४॥

એ પ્રમાણે પરીક્ષિતે આજ્ઞા કરેલા ધ્રૂજતા તે કલિએ તલવાર ઉગામેલા સજા કરનારાની પેઠે તૈયાર થઇ રહેલા તેને આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૪

'आदिष्टः' આજ્ઞા કરેલો. (પરીક્ષિત તેની) પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરશે અને તેથી (મારે) જવું પડશે એવા વિચારથી (કલિ) ધ્રુજતો હતો. 'તલવાર ઉગામેલા' શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે (જવામાં) વિલંબ કરવાનું અથવા શાંત રહેવાનું અશક્ય હતું. 'સજા કરનારા' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલાં અપરાધ કરેલાને (પરીક્ષિત) અવશ્ય સજા કરનારો છે 'તૈયાર થઇ રહેલા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે એકવાર અપરાધ સહન કર્યો. હવે પછી મારશે. ૩૪

નીચેના શ્લોકોથી (કલિએ કરેલી) વિજ્ઞપ્તિ કહે છેઃ-

॥ कलिरुवाच ॥ કલિ કહે છેઃ-

यत्र क्व चाऽथ वत्स्यामि सार्वभौम तवाज्ञया ॥
लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम् ॥३५॥
तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि ॥
यत्रैव नियतो वत्स्य आतिष्ठंस्तेऽनुशासनम् ॥३६॥

હે સાર્વભૌમ! અને હવે હું ગમે ત્યાં તમારી આજ્ઞાથી રહું ત્યાં ત્યાં પણ બાણ ચઢાવેલ ધનુષ્યવાળા તમને જોઇશ. તેથી હે ધર્મનું પાલન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ! મને સ્થાન કહો કે માત્ર જ્યાં હું તમારી આજ્ઞા પાળતો સદા રહું. ૩૫-૩૬

હે સાર્વભૌમ! બધી ભૂમિ તમારી જ છે. હું પણ તમારો છું. તેથી મારે રહેવાની ભૂમિના પણ ઈશ્વર તમે છો એમ જણાવેલું છે, પહેલાં હું સ્વતંત્ર હતો, હવે (મારે) તમારી આજ્ઞામાં જ રહેવાનું છે એમ કહે છે. 'अथ' 'હવે' શબ્દ જૂદા આરંભના અર્થવાળો છે. તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું હરકોઇ સ્થલે રહીશ. (ત્યાં) મારા રહેવામાં સંદેહ નથી, પણ તમારે ક્રોધ ન કરવો. (મારે) ક્યાંક જીવતાં રહેવાનું છે, અને જીવન તમે જ આપેલ છે. તેથી તમારી સ્પષ્ટ

આજ્ઞા ન હોય, તોપણ જીવનનું (તમે) રક્ષણ કર્યું એટલે (તમે) આજ્ઞા આપેલીજ છે, અને મારૂં કાર્ય જોઇને તમે ક્રોધ કરવાના એમ શ્લો. ૩૫ ના ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'જ્યાં હું રહીશ તેજ સ્થલે તમને ધનુષ્ય ધારણ કરેલા જોઇશ. તેથી જ્યાં રહીને તમને ધનુષ્ય ધારણ કરેલા ન જોઉં તેવું સ્થાન આપો એમ શ્લોક ૩૬ થી કહે છે. ચતુરાઇથી માગેલ છે. (કે) તમને ધનુષ્યવિનાના જોઉં. તેથી મને જોવામાં આવતાંજ તમારે ધનુષ્ય મૂકી દેવું એવો અર્થ છે. 'ધર્મનું પાલન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ!' સંબોધનથી માગેલું દાન (કરવાનું) અને આપેલાનું પાલન (કરવાનું) સૂચવેલ છે. જો કે હું ત્યાં રહીશ તોપણ તમે સ્થાન જણાવો. જો તમારી આજ્ઞાથી રહેવાનું થાય તો (મારે) રહેવાનું નિશ્ચિત થાય. અને તમારી આજ્ઞાનું પાલન થાય. આ (વચન)માં પણ ઠગાઇ છે. 'શાસ્ત્રનું ફલ પ્રવૃત્તિ કરાવનારને (મળે છે)' એ નિયમ પ્રમાણે તેનું પાપ તમનેજ થશે, એવું તાત્પર્ય છે. 'नियत:' 'સદા' એ વચનથી એમ જણાવેલું છે કે ધર્મ માટે પણ કરવામાં આવતા જૂગાર વિગેરેમાં પણ મારો વાસ હશે. ૩૫-૩૬.

(પરીક્ષિતે) તે તેમજ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

तत्तथाऽभ्यर्थितस्तस्मै स्थानानि कलये ददौ ॥
द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥३७॥

તેવી રીતે તેની પ્રાર્થના કરાએલાએ તે કલિને જેમાં ચાર પ્રકારનો અધર્મ છે તે જૂગાર, પાન, સ્ત્રીઓ અને હિંસા સ્થાનો આપ્યાં. ૩૭

આને અવશ્ય સ્થાન આપવું જોઇએ, અને આ અધર્મનો બંધુ છે, અને જૂગાર વિગેરે અધર્મ છે. તેથી બીજાં સ્થાનો આપવામાં આવશે, તો તે પણ અધર્મનાં સ્થાન થશે એવો વિચાર કરીને જૂગાર વિગેરે જ સ્થાનો આપ્યાં એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. જૂગાર એટલે પાસાની રમત. 'પાન' એટલે અગ્નિ રાખવાના સંબંધ વિનાનું મદિરાનું પાન. 'સ્ત્રીઓ' એટલે બહુવચન હોવાથી વેશ્યાઓ. '**सूना**' એટલે હિંસા. આમાં જ્યાં અધર્મ થાય તે આ (કલિ) નું સ્થાન; પરંતુ જ્યાં સ્વભાવથી અથવા શાસ્ત્રથી આ થાય છે તે કલિનાં સ્થાનો નથી. વળી 'બ્રહ્મહત્યા, દારુનું પાન, ચોરી અને ગુરુની સ્ત્રી સાથે ગમન' એવો ચાર પ્રકારનો અધર્મ છે. જૂગારનો ચોરીમાં સમાવેશ થાય છે, તેથી તે મોટું પાપનું સ્થાન છે. આ ચાર કલિનું સ્થાન છે, એવો અર્થ છે. જે આ કરે છે તેને જ કલિ પકડે છે. '**यत्र**' 'જેમાં' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) અધર્મ વિચારેલો જ વિષય (હોવો જોઇએ). ૩૭

'શ્રુતિમાં મારા પાંચ સ્થાનો જણાવેલાં છે, તેથી એક વધારે (સ્થાન) આપો' એવી (કલિની) ઇચ્છા થતાં નીચેના શ્લોક કહે છે:-

पुनश्चयाचमानाय जातरूपमदाद्विभुः ॥
ततोऽनृतं मदः कामो रजो वैरञ्च पञ्चमम् ॥३८॥
अमूनि पञ्चस्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः ॥
औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत् ॥३९॥

ફરીથી માગનારને શક્તિવાળાએ સુવર્ણ આપ્યું. તેથી અસત્ય મદ કામ રજઃ અને પાંચમું વૈર, એ પાંચ ઉત્તરાના પુત્રે આપેલાં સ્થાનોમાં તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર, અધર્મ ઉત્પન્ન કરનાર કલિ વસ્યો. ૩૮-૩૯

એકવાર ચાર સ્થાનો આપ્યાં. ફરીથી માગનારને 'जातरूपम' સુવર્ણ આપ્યું. ચોરીમાં સામાન્ય પ્રકારથી સુવર્ણ આવેલું. હવે સુવર્ણની ચોરી તરીકે, (અને) સ્વરૂપથી સુવર્ણ કલિનું સ્થાન થયું. 'આ મોટો અનર્થ થયો. સુવર્ણ તેને કેમ આપ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'શક્તિવાળાએ' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) માગેલાં સ્થાનો સ્વતંત્રપણાંથી આપ્યાં. સ્વતંત્રતાથી[1] પ્રાપ્ત થએલાં આ સ્થાનો સ્વરૂપથી (કલિનાં) સ્થાન નથી, પરંતુ પરિણામથી (કલિનાં સ્થાન છે), તેથી તે પરિણામો શ્લોક ૩૮ ના ઉત્તરાર્ધથી અનુક્રમે ગણાવે છે. જેમાંથી અધર્મ થાય છે (अधर्मप्रभवः) એ સાથે (કહેલું) છે. તેથી અસત્યરૂપ જૂગાર, મદરૂપ (મદિરાનું) પાન, કામરૂપ સ્ત્રીઓ, રજઃ એટલે ક્રોધ તેના પ્રકારની હિંસા, વૈરરૂપ સુવર્ણ. 'च' અને શબ્દથી બંને પ્રકારના (વૈર) નો સમાવેશ કરેલ છે; કારણકે સુવર્ણમાં પણ વૈર છે અને હિંસામાં પણ વૈર છે. તે પાંચમું છે. આ પાંચ (કલિનાં) સ્થાનો છે. 'अधर्मप्रभवः' એટલે અધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર 'औत्तरेयः' એટલે ઉત્તરાનો પુત્ર (આ શબ્દથી તે) વિવેકવગરનો હોવાનું સૂચવેલું છે. તે (સ્થાનો) માં (કલિ) વસ્યો. 'तन्निदेशकृत' એટલે પરીક્ષિતની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર. ૩૯

એ પ્રમાણે કલિનાં સ્થાનો દેખાડીને, પ્રસંગને લીધે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારાઓને નીચેના શ્લોકથી ઉપદેશ કરે છે:-

अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित् ॥
विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकगुरुः पतिः ॥४०॥

૧. 'पुनः प्राप्तानाम्' એટલે સ્વતંત્રતાથી પ્રાપ્ત થએલાં (प्र)

હવે સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે અને ખાસ કરીને ધર્મ આચરનાર રાજા લોકના ગુરુ અને પતિએ કોઇપણ સમયે આમનું સેવન ન કરવું. ૪૦

અસત્ય વિગેરેરૂપ આ (પાંચ) ને સેવવા નહીં. 'बुभूषुः' એટલે સમૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનારે 'क्वचित्' 'કોઇપણ સમયે' પ્રમાદથી પણ (સેવવાં નહીં. 'પ્રસંગથી થતો દોષ પણ દૂર કરવો જોઇએ' તેથી પદાર્થના આગ્રહથી[1] સેવવામાં આવે તો કોઇકવાર કલિનું સ્થાન પણ સેવે. તેથી મોટો અનર્થ થાય. તેથી આ પાંચે કલિના સ્થાન હોવાની શંકાથી દૂરથી જ તજવાં. પરંતુ જ્યાંર (કલિનાં સ્થાન) ન હોવાનો નિશ્ચય થાય, ત્યાં (સેવન કરવાની) નથી આજ્ઞા કે નથી મના. આ (સેવન કરવાનું) રાજામાં સંભવતું હોવાથી ઉત્તરાર્ધથી (તેમને) ખાસ મના કરે છે. રાજા ધર્મ આચરનાર છે. કારણકે તે અધર્મનો વિરોધી છે. લોકનો ગુરુ બીજાઓને ઉપદેશ કરનારો છે, કારણકે શિષ્યો તેનો આચાર શીખે છે. 'પતિ' એટલે પાલન કરનાર. તેણે સેવન ન કરવું) કારણકે પ્રજા રાજાના ગુણોવાળી (થાય છે) ૪૦

એ પ્રમાણે કલિને રવાના કરીને રાજાએ જે કર્યું તે ચાલુ પ્રસંગ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

वृषस्य नष्टांस्त्रीन् पादान् तपः शौचं दयामिति ॥
प्रतिसन्दध आश्वास्य महीञ्च समवर्द्धयत् ॥४१॥

તપ શૌચ અને દયા એ બળદના ગૂમાએલા ત્રણ પગો સાંધ્યા, અને પૃથ્વીનું સાંત્વન કરીને (તેને) સમૃદ્ધ કરી. ૪૧

કાલે ઉપર કહેલા ધર્મના ત્રણ પગો જે ગૂમાવેલા, તે કહીને પછી સાંધ્યા. સારી રીતે સાંધ્યા; ચારે પ્રકારનો ધર્મ ફેલાવ્યો, એવો અર્થ છે. '(પૃથ્વીનું) સાંત્વન કરીને' શબ્દથી પૃથ્વીનું સાંત્વન કહેલું છે. સર્વ સ્થલે ભક્તિમાર્ગના પ્રચારથી અને ખેતી વિગેરેથી અને પાખંડનો નાશ કરીને (પૃથ્વીને) સમૃદ્ધ કરી. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ધર્મને પણ સમૃદ્ધ કર્યો. ૪૧

તે મરી ગએલ હોવા છતાં પણ (તેની) કીર્તિ અને પ્રભાવ હોવાથી, 'અથવા ચાલુ સમયની સમીપનું હોય તે ચાલુ જેવું છે' એ નિયમ પ્રમાણે ઘણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવા માટે, દૂર (ના સમય) ની કથા નથી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી તે હયાત હોય તેમ કહે છે:–

૧. 'પદાર્થના આગ્રહથી' એટલે પદાર્થના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા વિના, ઉપર ઉપરથી પદાર્થ જણાતો ન હોવાથી, એવો અર્થ છે (प्र)
૨. પોતાની સ્ત્રીનું સેવન વિગેરેમાં (प्र)

स एष एतर्ह्यध्यास्ते ह्यासनं पार्थिवोचितम् ॥
पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञाऽरण्यं विविक्षता ॥४२॥

આ તે અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા દાદા રાજાએ આપેલાં રાજાને યોગ્ય આસન ઉપર અત્યારે પણ બેઠેલો છે. ૪૨

ભગવાનનું સાયુજ્ય જેણે પ્રાપ્ત કરેલ તે સર્વ સ્થલે ભગવાનની પેઠે જણાતો હોવાથી, 'આ' શબ્દથી (તેને) દેખાડે છે. તેથી જ 'एतर्हि' અત્યારે પણ રાજાને યોગ્ય આસન ઉપર બેઠેલો છે. જનમેજય તે સ્થાને તે આસન ઉપર બેસતો નથી. તે (પરીક્ષિત) જ ભગવદ્રૂપ થઈ ત્યાં બેસે છે, 'हि' શબ્દથી સર્વને (તેવું) જણાતું હોવાનું (કહેલ છે). તેથી જ 'पार्थिवोचितम्' રાજાને યોગ્ય (આસન) ઉપર અત્યારે પણ બેઠેલો છે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો 'રાજાને યોગ્ય' એ શબ્દ નકામો થાય. બીજા કોઇ સિંહાસન ઉપર બેઠેલો નથી, પરંતુ દાદા રાજા યુધિષ્ઠિરે વનમાં પ્રવેશ કરતાં ત્યાગ કરીને આપેલા (સિંહાસન ઉપર બેઠેલો છે). ૪૨

'આ શું આદર દર્શાવવા કહે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તેમ નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेन्द्रश्रियोल्लसत् ॥
गजाह्वये महाराजश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः ॥४३॥

કૌરવ રાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભતો ઘણી કીર્તિવાળો ચક્રવર્તી મહારાજા તે રાજર્ષિ અત્યારે હસ્તિનાપુરમાં છે. ૪૩.

અત્યારે પણ તેવી જ રીતે રહે છે. 'બીજો દેહ પ્રાપ્ત કરીને રહે છે?' એમ કહે તેથી કહે છે કે (એમ) નથી. તે રાજર્ષિ. તેજ રાજર્ષિજ રહે છે. 'કૌરવ રાજાઓની લક્ષ્મીથી શોભતો' વિશેષણથી તેના જેવો બીજો (કોઇ હશે) એવો ભ્રમ ન હોવાનું જણાવેલ છે. કૌરવ રાજાઓની श्रिया રાજ્યલક્ષ્મીથી જે પ્રકારે શોભે તે પ્રમાણે (રહે છે). અથવા (કૌરવ રાજાઓની રાજ્ય લક્ષ્મીથી શોભતાં) આસન (ઉપર છે). તે પણ હસ્તિનાપુરમાં છે. 'महाराजः' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) રાજ્યલક્ષ્મીથી યુક્તજ છે અને 'चक्रम्' રાજ્ય ચલાવે છે અને આજ્ઞાઓ કરે છે. તેવીજ રીતે ઘણી છે કીર્તિ જેની તેવો ભાટોથી સ્તુતિ કરાતો (રહે છે). ૪૩

એ પ્રમાણે ભગવાનની કૃપાથી અને ભાગવતથી અજર અને અમર થઈ બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ભગવાનની પેઠે આનંદ કરે છે એમ કહીને, તેને જોવાની ઇચ્છા ન થાય તે માટે, તેનું અલૌકિક રૂપ જ કહેલું છે પરંતુ લૌકિકરૂપ (કહેલું) નથી એવા અભિપ્રાયથી નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે:–

इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः ॥
यस्य पालयतः क्षोणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः ॥४४॥

આ અભિમન્યુનો પુત્ર રાજા-જે પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો ત્યારે તમે સત્રની દીક્ષા લીધેલી-તે આવા પ્રભાવવાળો છે. ૪૪

મરેલો પણ જીવતો રહેલો છે એવા પ્રકારના પ્રભાવવાળો અથવા કલિનો પરાભવ વિગેરે (કરવાના પ્રભાવવાળો છે). 'અભિમન્યુનો પુત્ર' શબ્દથી ઘણો શૂરવીર હોવાનું કહ્યું, ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે તેના રાજ્યમાંજ તમે સત્રનો આરંભ કરેલો. તેમ ન હોત, તો તમે પણ ભાગવતનું શ્રવણ કરવા જાત. તમે સંવત્સરની દીક્ષા લીધેલી હોવાથી '(જ્યાં સુધી અહીં મૃત્યુ છે) ત્યાં સુધી કોઇ મરતું નથી.' (૧-૧૬-૮) એ વાકયનો વિરોધ[1] નથી; કારણ અગ્નિ અને સોમના સંબંધવાળાથીજ હિંસા કરવાનું કહેલ છે. (પરીક્ષિત્) પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો ત્યારે '**सत्राय**' એક હજાર વર્ષ ચાલે તેવા (સત્રનીજ તમે દીક્ષા લીધેલી) તેમ (તે પાલન કરતો) ન હોત તો નાના રાજાના સમયમાં મોટાં કર્મનો આરંભ કરવાનું બને નહીં. આથી કલિમાં મોટો યજ્ઞ ન કરવાનું પણ દૃઢ થયું. ૪૪

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીસુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો અધ્યાય સત્તરમો સંપૂર્ણ :

---

૧. (તમે લીધેલી) દીક્ષામાં હિંસા કરવાની ન હોવાથી મૃત્યુને બોલાવેલ નથી. તેથી (તમારો સત્ર ચાલતાં પરીક્ષિતનું મૃત્યુ થયું તેમાં) વિરોધ નથી (પ્ર)

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય અઢારમો

अथाध्यायद्वयेनास्य वृत्तमुत्तरमीर्यते ॥
शापात्प्रायस्ततो राज्ये शापो वैराग्यबोधकः ॥१॥

હવે બે અધ્યાયોથી આ (પરીક્ષિત) નું ત્યારપછીનું ચરિત્ર કહેવામાં આવશે. શાપને લીધે તે નીકળી ગયો, તેથી શાપ રાજ્યમાં થએલ વૈરાગ્ય જણાવનારો છે. કા. ૧

संक्षेपकथनं पूर्वं श्रोतृप्रीत्यनुसारतः ॥
विस्तारोक्त्यै तयोः श्रद्धा श्लाघा चान्योऽन्यमीर्यते ॥२॥

પહેલાં ટૂંકાણથી કહ્યું, (પછી) શ્રવણ કરનારની પ્રીતિને અનુસરી વિસ્તારથી કહેવા માટે તેઓની શ્રદ્ધા થઇ અને પરસ્પર વખાણ કર્યાં. કા. ૨.

तादृशं फलवन्नान्यदिति स्थापयितुं द्विजात् ॥
शापस्तु हरिणा प्रोक्तस्तक्षकाग्नेरलौकिकात् ॥३॥
ज्ञानिनो देहनाशाय नान्यथामृतवर्षणात् ॥
यादवेभ्यस्तथोत्कर्षः शापमुग्धेभ्य ईर्यते ॥४॥

તેના[1] (ભાગવતનાં શ્રવણ) જેવું બીજું (કોઈ) ફલવાળું નથી એમ સિદ્ધ કરવા અલૌકિક તક્ષક અગ્નિથી જ્ઞાની (પરીક્ષિત) ના દેહનો નાશ કરવા શાપ તો દ્વિજદ્વારા હરિએ[2] કહેલો. તેમ ન (કર્યું) હોત તો અમૃતની વૃષ્ટિ થએલી હોવાથી[3] (તેના દેહનો નાશ) ન થાત. તેવી રીતે શાપથી મૂઢ થએલા યાદવો કરતાં (પરીક્ષિતનું) ઉત્તમપણું કહેલું છે. કા. ૩–૪

એ પ્રમાણે તે (પરીક્ષિત)ની રાજ્યમાં સ્થિતિ કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેની પાછલની સ્થિતિ ટૂંકાણથી કહે છે.

---

૧. 'તેના જેવું' એટલે શ્રદ્ધાથી કહેલ અને શ્રવણ કરેલ (ભાગવત) જેવું (પ્ર)

૨. શાપ અધર્મ જણાવનારો નથી, કારણ કે હરિએ કહેલો. બ્રાહ્મણ ભગવાનનું મુખ હોવાથી બ્રાહ્મણે કહ્યો તે હરિએ કહેલો જાણવો (પ્ર)

૩. શાપ થયો ન હોત, તો ભાગવતની કથારૂપ અમૃતની વૃષ્ટિ થએલી હોવાથી જ્ઞાની પરીક્ષિતના દેહનો નાશ ન થાત. તેથી આ અમૃતની વૃષ્ટિ થએલી હોય તેના દેહનો સામાન્ય રીતે નાશ થતો નથી એમ જણાવવા શાપ કહેલ હોવાથી તેનાથી હલકાઇ થતી નથી, એવો અર્થ છે (પ્ર)

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

योा वै द्रोण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः ॥
अनुग्रहाद्भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः ॥१॥
ब्रह्मकोपोत्थिताद्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात् ॥
न सम्मुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः ॥२॥
उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं विज्ञाताजितसंस्थितिः ॥
वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कलेवरम् ॥३॥

જે અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કૃપાને લીધે માતાના ઉદરમાં અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી બળેલો ખરેખર ન મર્યો, (અને) અંતઃકરણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલો જે ઘણો ભય કરનાર પ્રાણોનો નાશ કરનાર બ્રહ્મના કોપથી ઉદ્યમ કરનાર તક્ષકથી મોહ ન પામ્યો, અજીતની વ્યવસ્થા જાણનારા તે વૈયાસકિના શિષ્યે સર્વ તરફથી સંગનો ત્યાગ કરી ગંગામાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો ૧-૨-૩.

જે ભગવાને પહેલાં (પરીક્ષિતનું) રક્ષણ કરેલું, તેમણેજ હવે તેનો સંહાર કર્યો એમ 'અદ્ભુત કર્મ કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે કારણ કે બળેલો ન મર્યો અને અમૃત (ભાગવત શ્રવણ)નું પાન કરીને મૂઓ. 'ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દોથી બ્રહ્મનાં પ્રકટ અને અપ્રકટ[1] નામો કહેલાં છે. માતાના ઉદરમાં ન મર્યો પરંતુ ગંગામાં મરણ પામ્યો, એવું (ભગવાનનું અદ્ભુત કર્મ છે) ૧.

હમણાં મરણ પામ્યો તેનું ઉત્તમપણું બીજા શ્લોકથી કહે છે. તક્ષક પણ (પરીક્ષિતને) બાળ્યા વિના રહેવા અશક્ત[2] હતો. બ્રહ્માસ્ત્ર અહીં (પરીક્ષિતના દેહમાં) આવી (અત્યારે) સફલ થયું એમ જણાવવા 'બ્રહ્મ' શબ્દ યોજેલો છે. પ્રાણોનો નાશ જેમાંથી થાય તેવો (તક્ષક હતો). જેમનો (ભગવાનમાં) નિરોધ થએલો છે તેઓનો અગ્નિમાં પ્રવેશ થવાથી ઘણો ઉપદ્રવ થાય. સર્વ સ્થલે* પ્રાણોને અગ્નિનો સ્પર્શ થતો નથી, અને અહીં (પરીક્ષિતના સંબંધમાં) સ્પર્શ થતાં નાશ થયો, તેથી ઘણો ભય થાય તેવો (તક્ષક) હતો. (પરીક્ષિતને) મોહ ન થવાનું કારણ 'અંતઃકરણ ભગવાનને સમર્પણ કરેલો' વિશેષણથી કહેલું છે. અંતઃકરણનું તક્ષક ગ્રહણ ન કરે તે માટે (તેણે તે) ભગવાનને સમર્પણ કરેલું. ૨.

---

૧. પ્રકટ કાલરૂપ નામ (ભગવાન), અને અપ્રકટ સદાનંદ નામ (શ્રીકૃષ્ણ) (प्र)

૨. આ વાક્યથી (શ્લોકમાંના) **'कोप'** શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે (प्र)

* સામાન્ય રીતે પ્રાણ ગયા પછી શબને બાળવામાં આવે છે, તેથી અગ્નિ પ્રાણનો સ્પર્શ કરતો નથી. તક્ષકાગ્નિએ તેના પ્રાણનો સ્પર્શ કર્યો. જેઓ અગ્નિથી બળી મરે છે, તેઓના પણ અગ્નિનો સ્પર્શ થતાંજ પ્રાણ જતા નથી

ત્રીજા શ્લોકથી તેણે કરેલ દેહના ત્યાગનો પ્રકાર કહે છે. આરંભમાં (સંગનો) ત્યાગ, પછી ગુરુની કૃપા, તે (ગુરુ) ઉત્તમ સંપ્રદાયના હોવાથી (પરીક્ષિતને) ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન (થયું અને) પછી ગંગામાં દેહનો ત્યાગ કર્યો એવી ઉત્તમ પ્રકારે જાણેલી છે અજીત (ભગવાન) ની संस्थितिः સારા પ્રકારની સ્થિતિ એટલે વ્યવસ્થા જેણે તેવા (પરીક્ષિતે દેહનો ત્યાગ કર્યો) ૩.

'(પરીક્ષિતને) મોટો ભય (મૃત્યુ) થતાં ગભરાટ કેમ ન થયો?' તે જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ-

नोत्तमश्लोकवार्तानां जुषतां तत्कथामृतम् ॥
स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेऽपि भजतां तत्पदाम्बुजम् ॥४॥

ભગવાનની વાર્તા કરનારા, તેમની કથારૂપ અમૃતમાં આનંદ કરનારા (અને) તેમના ચરણકમલને ભજનારાઓને અંતકાલે પણ ગભરાટ થતો નથી. ૪

ઉત્તમ શ્લોકનીજ વાર્તા છે જેઓની, જેઓની લૌકિક વાર્તા પણ ભગવાનના સંબંધવાળી છે, જેઓ તેમની કથા-(કવિઓએ) રચેલી સત્પુરુષોથી કહેવાતી-કથારૂપ અમૃતમાં આનંદ કરનારા છે, અને વળી ભગવાનનાં ચરણ-કમલને ભજનારા છે (તેઓને ગભરાટ થતો નથી). ગભરાટ[1] તો સન્નિપાતનું પરિણામ છે. દોષો[2] અને ગુણો ભેગા થઈને જ્યારે એકપણું પ્રાપ્ત કરે છે (ખીચડો થાય છે) ત્યારે (સંનિપાત થાય છે). "હે ઉદ્ધવ ! 'હું' એવી, અને 'મારૂં' એવી જે મતિ તે સંનિપાત છે[3]" (૧૧-૨૫-૬), અને વ્યવહાર[3] (સંનિ-પાત) છે. તેથી જીવે ત્યાં સુધી સંનિપાતથી વ્યવહાર કરે છે. મરણ સમયે પણ તેનું કાર્ય (ગભરાટ) પ્રાપ્ત કરે છે. દેહ[4] ઇન્દ્રિઓ અને અંતઃકરણથી ભગવાન સંબંધી કાર્ય કરવામાં આવે ત્યારે પહેલાંનો સંનિપાત જતો રહે છે.

૧. મૃત્યુ સમયે બધાને ગભરાટ થતો હોય છે, છતાં ભગવાનની વાર્તા કરનારા-ઓને તે નથી થતો, તેનું કારણ અહીંથી આરંભી કહે છે. (પ્ર)

૨. સંનિપાત કયો અને કેવો છે. તે અહીંથી કહે છે. રજોગુણ અને તમોગુણના કાર્યો દોષો છે. સત્ત્વગુણના કાર્ય ગુણો છે. તે બધા ભેગા થઇ, પીંડારૂપ થઈ એકપણું પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પીંડો સંનિપાત. જેમકે વૈદકમાં પહેલાં (વાત પિત્ત અને કફ) ત્રણ દોષ થાય છે. અને તેથી સંનિપાત થાય છે તેમ આ થાય છે. (પ્ર)

૩-૩. આ ભગવાનનાં વાક્ય પ્રમાણે (૧) અહંતામમતારૂપ, અને (૨) વ્યવહાર એવા બે પ્રકારનો સંનિપાત છે (પ્ર)

૪...૪. ભગવદીઓને ગભરાટ ન થવાનું કારણ આ વાક્યોથી કહે છે. પહેલાંનો સંનિપાત દૂર થવાથી તેમને ગભરાટ થતો નથી એવો અર્થ છે (પ્ર)

તેમાં[1] લૌકિક વાર્તા તામસી[2] છે. આવશ્યક (વાર્તા) રાજસ છે (અને) ભજન સાત્ત્વિક છે. અને (તેથી)[3] ઉલટું છે. 'જેનું મનથી ધ્યાન કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પહેલું[4] માનસિક છે. તેથી સદા કાયા ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણથી બીજા સાથે દોષ દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે (કાયા ઇંદ્રિયો અને મન એ) ત્રણનો સ્વભાવ ફરી જતાં, જેમ સ્પર્શમણિના સ્પર્શથી લોઢું (બદલાઇ સુવર્ણ થાય છે તેની) પેઠે સર્વ (બીજાની સાથે) ભળ્યા વિના ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં આસક્ત થવાથી ગભરાટ ઉત્પન્ન કરતાં નથી એવો અર્થ છે.[4] જોકે મરણ સમયે દેહ ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણમાં ગભરાટ થવાનું સંભવે છે, છતાં પણ તેઓનો કાલ મૃત્યુ રૂપ હોતો નથી અને મૃત્યુના સંબંધવાળો હોતો નથી, કારણ કે તેઓ અમૃતનું પાન કરી નિત્ય[5] થએલા છે એવો ભાવ છે. ૪.

'તેઓ (ભગવદીયો) કાલને વશ કેમ રાખી શકે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

तावत्कलिर्न प्रभवेत् प्रविष्टोऽपीह सर्वतः ॥
यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट् ॥५॥

અહીં (કલિએ) સર્વ તરફથી પ્રવેશ કરેલ હોવા છતાં, જ્યાં સુધી પૃથ્વી ઉપર અભિમન્યુનો પુત્ર મહાન ચક્રવર્તી ઇશ હતો ત્યાં સુધી કલિનો પ્રભાવ ચાલ્યો નહીં. ૫.

તેના રાજ્યને પણ કાલનો સંબંધ થયો ન હતો, તો પછી તેનાં આયુષ્યને તો (તેનો) સંબંધ કેમ થાય ? કારણ કે આ કલિ આધિદૈવિક હતો. 'ગુણવાળા

૧. સંનિપાત કેમ દૂર થાય છે. તે અહીંથી કહે છે (પ્ર) આ સાધારણ પુરુષો સંબંધી કહેલ જણાય છે.

૨. 'તામસી' સ્વભાવથી કરવામાં આવતી હોવાથી તામસી (પ્ર)

૩. ભગવદીયોનો સ્વભાવ સાત્ત્વિક હોવાથી, ભગવાનના સંબંધવાળીજ (લૌકિક) વાર્તા કરે છે. તેથી તે સાત્ત્વિક છે, અને દૃઢ આગ્રહથી કરવામાં આવતું હોવાથી સેવારૂપ ભજન તામસ છે. કથાનું સેવન તો રાજસજ છે (પ્ર) આ ભગવદીયો સંબંધી કહેલ જણાય છે.

૪. 'પહેલું' એટલે વાર્તા કરવાનું. તે પાછલ કહેલ શ્રુતિથી ઘટે છે. 'જેનું મનથી ધ્યાન કરે છે તે વાણીથી કહે છે' એ શ્રુતિ વાણીની પહેલાં મનનું કાર્ય હોવાનું કહે છે તેથી (પ્ર)

૫. તેમના દેહ વિગેરે કાલને અધીન નથી. તેથી મહાભય સમયે પણ તેમને ગભરાટ થતો નથી, એવો અર્થ છે (પ્ર)

કરતાં ગુણો[1] હલકા છે તેથી ભગવાને કરેલા કાલનો આણે પરાભવ કેવી રીતે કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રવેશ કરેલ હોવા છતાં' એમ કહેલું છે, જેમ મણિથી અગ્નિ રોકાઈ જાય છે, તેમ રાજા હતો ત્યાં સુધી' કલિ રોકાઇ ગયો. ભગવદીયપણું (કલિ અને પરીક્ષિતમાં) સમાન હોવા છતાં પણ કાર્યની ગણનામાં ગુણો[2] ઉત્તમ હોવાથી, રાજાએ કલિને માત્ર અટકાવ્યો, પરંતુ પોતાના દેશમાં-થી કાઢી ન મૂકયો. તે 'અહીં સર્વ તરફથી પ્રવેશ કરેલ હોવા છતાં' શબ્દેથી કહેલ છે. આથી કાલના દેશની હદ બાંધી ન હતી એમ કહેલું છે. 'ભગવાને કરેલ (કાલ) નો અટકાવ પણ કેમ કરી શકાય ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ઈશ' એમ કહેલું છે. ભગવાને (પરીક્ષિતમાં) પ્રવેશ કરેલ હોવાથી અથવા (તેને) ઐશ્વર્ય આપેલું હોવાથી તે ઈશ હતો; કારણ કે તે કરવાને, ન કરવાને અને કરેલું ફેરવવાને શક્તિમાન હતો. વળી ભગવાને કાલને અને રાજાને પણ અધિકાર આપેલ; પરંતુ તે બેમાં રાજાને 'મહાન' બનાવેલો. તેથી (તે કલિને) અટકાવે તે યોગ્ય જ છે. વળી આ (પરીક્ષિત) ભાણેજનો પુત્ર હોઇ વ્યવહારમાં આદર કરવા યોગ્ય હતો. તે (કલિ) તો વાહનરૂપ હતો. તેથી પણ આ મહાન હતો. વળી કલિ અમુક દેશમાં ભાગથી રહેલો હતો, કારણ કે બીજા આઠ દેશોમાં ત્રેતાયુગની સમાન કાલ હતો એવું વચન છે. આ ચક્રવર્તી (રાજા) હતો. તેથી અમુક ભાગના પ્રાંતનો અધિપતિ મોટા દેશના ઈશ્વરથી અટકાવવામાં આવેજ. ૫

"'જે ક્ષણ ઉત્તમ શ્લોકની વાર્તામાં વીતાડયો તે સિવાયનું (પુરુષોનું આયુષ્ય ઉગતાં અને આથમતાં સૂર્ય હરે છે).' (૨-૩-૧૭) એ વાકય પ્રમાણે કલિએ કાલમાં પ્રવૃત્તિ કરી ન હતી, એમ કેમ સ્વીકારતા નથી ? સૂર્યની ગતિથી ગણના કરતાં, કાલની હદ બાંધવામાં કૃતયુગ વિગેરેનો વ્યવહાર થએલ છે. તેથી જેની કથા ચાલે છે તેનું ઉત્તમપણું કહેવાના નિયમ પ્રમાણે તે (પરીક્ષિત) ના આયુષ્યે[3] અને ભગવાને કાલનેજ ઉત્તમ (કરેલો), એમ કેમ કહેતા નથી ?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम् ॥
तदैवेहाऽनुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः ॥६॥

જે દિવસે જે સમયે ભગવાને પૃથ્વી તજી તેજ સમયે અહીં અધર્મની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે કલિ ચાલુ થયો. ૬

(એ) સાચું છે કે તે બે (ભગવાન અને પરીક્ષિતનું આયુષ્ય) કાલને ઉત્તમ કરી શકે, પરંતુ તેમ કરેલું નહીં. તેમાં દ્વાપરના અંતમાં ભગવાનનો અવતાર

૧. રાજામાં રહેલા ગુણો, ગુણવાળા ભગવાન કરતાં હલકા છે. (प्र)
૨. રાજાના ગુણો અને ૧૨-૩-૫૧ માં કહેલા કલિના ગુણો (प्र)
૩. ભગવાનની વાર્તાનું શ્રવણ કરનારા રાજાના આયુષ્યે (प्र)

થયો, અને કલિએ પ્રવેશ કરેલો ન હતો; અને તે પ્રકારે ભગવાનને લીધે સૂર્યની ગતિ ઉત્તમજ[1] હતી. પછી ભગવાન પધારી ગયા ત્યારે (સૂર્યની ગતિને, કાલને) ઉત્તમ કરનાર કોઇ ન હોવાથી અને પરીક્ષિતને (રાજ્યનો) અધિકાર ન હોવાથી કલિએ પ્રવેશ કર્યો. તે પછી જો પ્રવેશ કરેલાનો છેદ કરવામાં આવે, તો મર્યાદાનોજ ભંગ થાય, અને દેશમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવે, તો પાછલથી આવી (તેનો સમય હોય) તેટલો સમય ભોગવે, અને તેથી કલ્કિ અવતારના સમયને નુકશાન કરે (ઘટાડે). તેથી ભગવાનની સમાન આ (પરીક્ષિત) નું બલ ન હોવાથી, (તેવાથી કાલ) ઉત્તમ થયો નહીં, એવા અભિપ્રાયથી આ શ્લોક કહેલો છે.

જે દિવસે જે ક્ષણે ભગવાને (પૃથ્વી) તજી, તેજ ક્ષણે આ કલિ ચાલુ થયો. તે (ભગવાન પધારી જવા) ની રાહ જોઈ રહેલોજ હતો; ભગવાન પધારી ગયા ત્યારે પોતે આવી ગયો. તે આવ્યો કે તરત સર્વ અધર્મો શરૂ થયા. ૬

'છતાં પણ દુષ્ટ હોવાથી (તેને) મારવો અથવા કાઢી મૂકવો યોગ્ય હતું, અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી હતી. તેથી સર્વ ઉપર ઉપકાર થાત' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :-

नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारंग इव सारभुक् ॥
कुशलान्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥७॥

સાર ભોગવનાર ભમરાની પેઠે ચક્રવર્તીએ કલિનો દ્વેષ કર્યો નહીં, કારણ કે પુણ્યો (કલિમાં) તરત ફલ આપે છે, કરેલાં જૂદાં (પાપો તરત) ફલ આપતા નથી. ૭.

જો કે રાજા સર્વ કરવાની શક્તિવાળો હતો, છતાં પણ તેણે કલિનો દ્વેષ ન કર્યો. જોકે ધર્મ (તેનો) દ્વેષ કરે છે, પરંતુ (રાજાએ) પોતે તે (ધર્મ) ની પાછલ દ્વેષ કર્યો નહીં. તેનું કારણ 'ચક્રવર્તી' શબ્દથી કહેલું છે. પ્રાંતના ભાગના અધિપતિઓ એકબીજાનો દ્વેષ કરે, છતાં પણ, તેમને અનુસરીને ચક્રવર્તી દ્વેષ કરતો નથી. '(કલિ) અધર્મ ઉત્પન્ન કરતો હોવાથી દ્વેષ (કરવો) યોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાર ભોગવનાર' એમ કહેલું છે. ચોખા ઉપર ફોતરાં હોય છે. તેથી તે (ચોખા) નાખી દેવાતા નથી; પરંતુ ફોતરાંથી છૂટાં કરી તે ખાવામાં આવે છે. તેવી રીતે આ રાજા પણ સારનો જ ભોગ કરતો, અને સાર પણ જો અસારથી વીંટાએલ હોય તોજ હોય છે. તેથી (રાજાએ) કોઇપણ અંશથી (કલિનો) દ્વેષ ન કર્યો.

---

[1] કાલના દોષ ભગવાનથી દૂર થયાનું ૧૦-૭૯-૩૦માં કહેલું છે. તેથી ભગવાનમાં તેવી શક્તિ છે જ એવો અર્થ છે.

'ઝેર અને મધ સાથે ભળેલાં અન્નના ત્યાગની પેઠે, ગુણુ અને દોષ સરખા હોવાથી અને દોષ (ગુણુ) થી અધિક હોવાથી ત્યાગ કેમ ન કરવો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભમરાની પેઠે' એમ કહેલું છે. सारं સારનું गायति ગાન કરે તે 'सारंगः' ભમરો; કારણુ કે તે મધથી મદવાળો થાય છે. તેમાં બહાર કાંટાઓથી વીંટાએલ કેતકી વિગેરેમાં મકરંદ ઘણો હોવાથી ત્યાં આનંદ કરે છે; કારણુ કે તેનાથીજ તેનું જીવન થાય છે. તેવી રીતે રાજાએ પણુ 'કલિમાં ખરેખર નારાયણુમાં ચિત્ત રાખનારા રાજાઓ થશે' (૧૧–૫–૩૮) એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનના ગુણો અને ભક્તો આ (કાલ) માં સ્હેલાઈથી મળી આવતા હોવાથી, અને પોતાનું પણુ માત્ર તેજ જીવન હોવાથી, ભક્તિ થઇ શકે તે માટે (કલિનો) દ્વેષ ન કર્યો, એવો અર્થ છે. અધર્મના (કલિના) ભાગનો નાશ કરવાનું તો (તેને) અટકાવવાથી પણુ થશે એવો અર્થ છે. વળી કૃત (યુગ) અને આ (કલિ) સમાન છે. તેથી પણુ તેનો દ્વેષ ન કર્યો એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'કૃતમાં પાપ તેજ ક્ષણે ફળે છે,' ત્રેતામાં બારમા દિવસે, દ્વાપરમાં એક માસે અને કલિમાં વર્ષે તે (ફળે છે), અને તેથી ઉલટા પ્રકારે ધર્મ ફલ આપે છે તે કહે છે. कुशलानि એટલે પુણ્યો. 'इतराणि' બીજાં એટલે પાપો. 'कृतानि' 'કરેલાં' વિશેષણુથી એમ જણાવેલું છે કે ઘણા ભાગે કલિમાં સંબંધથી થતાં પાપો હોતાં નથી, यत् કારણુ કે કરેલાંજ પાપો હોય છે. તેથી લોક ઉપર ઉપકાર કરવા માટે પણુ (રાજાએ) કલિનો દ્વેષ કર્યો ન હતો. ૭.

વળી આ કલિ દેશમાં કાર્ય કરતો નથી, પરંતુ પુરુષોમાં, અને તેઓમાં પણુ ગાફલ રહેનારાઓમાં (કાર્ય કરે છે). તેથી તે શિક્ષક તરીકે રહેલો હોવાથી તેની ઉપેક્ષા જ કરી, દ્વેષ ન કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

किं तु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा ॥
अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते ॥८॥

પરંતુ બાલકોમાં શૂરવીર, ધીર (પુરુષો) થી ભય પામતો કલિ જે સાવધાન રહી ગાફલ પુરુષોમાં વરુની પેઠે કાર્ય કરે છે તેનાથી શું (થવાનું) ? ૮

'तु' 'પરંતુ' શબ્દથી દેશમાં રહેવારૂપ પૂર્વપક્ષ ખોટો ઠરાવેલો છે. બાલકો ધર્મ માટેની પ્રવૃત્તિ કરે ત્યારે ફલ તરતજ પ્રાપ્ત થતાં જગતનો નાશ થાય, કારણુ કે ધર્મથી અંતઃકરણુ શુદ્ધ થતાં જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી તેઓ સર્વનો ત્યાગ કરવાનું બને. તેથીજ ધર્મ (થતો) અટકાવવામાં કલિ શૂરવીર છે. પરંતુ જે ધીર પુરુષો મોક્ષના અધિકારીઓ છે, તેઓથી તો તે ભય પામે છે. વળી આ (કલિ) વૈરાગ્ય કરાવનારો છે, કારણુ કે આયુષ્યનો ક્ષય કરતો હોવાથી ગાફલ પુરુષોમાં સાવધાન રહે છે. તેથીજ કલિમાં (લોક) ટૂંકા આયુષ્યવાળા હોય છે.

'આનો સ્વભાવ એવો કેમ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જે વરુની (પેઠે કાર્ય કરે છે)' એમ કહેલું છે. આ વરુના જેવો છે. તે (વરુ) રાત્રે સૂઇ રહેલા રક્ષણ ન કરાતા બાલકોનેજ પકડે છે. વાઘની પેઠે સર્વને ખાઇ જતો નથી. તેથીજ તેનો વધ કરવા મોટા (પુરુષો) ઉદ્યમ કરતા નથી. (वृकः વરુ શબ્દના એક વચનથી તે સાહાય્ય કરનાર વિનાનો હોવાનું સૂચવેલું છે તેમાં પણ ભેદ છે. મનુષ્યોમાં કાર્ય કરે છે, ઉત્તમ મનુષ્યોમાં અને બીજા ઋષિઓમાં કાર્ય કરતો નથી. તેથી ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. ૮

એ પ્રમાણે પ્રસંગને લીધે કલિનું સ્વરૂપ જણાવી, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે :–

उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया ॥
वासुदेवकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत ॥९॥

વાસુદેવની કથા સાથેનું આ પવિત્ર પરીક્ષિતનું આખ્યાન જે તમે પૂછેલું તે મેં તમને કહ્યું. ૯

એવી રીતે ભાગથી કહેલું ચાલુ પ્રસંગ (ભગવાનની કથા) માં ઉપયોગી ન હોવાથી 'પવિત્ર' એમ કહેલું છે. જે ગંગામાં સ્નાન કરવું વિગેરે ધર્મ છે, તેવીજ રીતે આ પરીક્ષિતના સંબંધવાળું ઉપાખ્યાન પણ (ધર્મ છે). કહેવાનું કારણ 'વાસુદેવની કથા સાથેનું' વિશેષણથી કહેલું છે. વળી જે આખ્યાન તમે પૂછેલું, 'તે કહો' (૧–૧૬–૬) એ વાક્યથી પૂછેલું હોવાથી (મેં) ઉત્તર આપ્યો. જો તેમ (પૂછેલ) ન હોત તો માત્ર ભગવાનનીજ કથા કહેત, કારણ કે 'તે હું તમને કહીશ' (૧–૩–૪૪) એમ (તે કહેવાનીજ) પ્રતિજ્ઞા કરેલી, અને ટૂંકાણથી તે કથા (કહી છે). ૯

'જો સાક્ષાત્ ભગવાનની કથા જણાવનારી ન હોવાથી (અમારો) પ્રશ્ન અયોગ્ય હતો, તો અમને તે સમયેજ કેમ અટકાવ્યા નહીં ? પ્રસંગવાળાં (આખ્યાન) નું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

या याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः ॥
गुणकर्माश्रयाः पुम्भिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः ॥१०॥

જેમનાં ઘણાં કર્મો કથા કરવા યોગ્ય છે તેવા ભગવાનના ગુણો અને કર્મોના આધારવાળી જે જે કથાઓ હોય તે સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારા પુરુષોએ શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. ૧૦.

(આ) કથા ભગવાનની કથાના આધારવાળી હોવાથી બહુ ઉપયોગ વગરની નથી. ઉત્તમનો આધાર હોય તેજ અધિકારવાળું છે. તેથી જે કોઇ કથાઓ

ભગવાનના **गुणकर्माश्रयाः** ગુણો અને કર્મોના આધાર રાખીને થએલી છે તે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે. તેનું કારણ 'જેમનાં ઘણાં કર્મો કથા કરવા યોગ્ય છે' વિશેષણથી કહેલું છે. કથા કરવા યોગ્ય છે उरु અધિક કર્મો જેમના તેવા (ભગવાન છે). ભગવાનની કથાનું અધિકપણું (તેમનાં કાર્યો) જણાવનારી કથા હોવાથી થાય છે. (તેવી કથાઓ હોય) ત્યારેજ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ ન હોય તો (કથા) સહસ્રનામના પાઠની પેઠે ધર્મમાં ઉપયોગી થાય. कथनीयानि કહેવા યોગ્ય 'उरु' અધિક જે પ્રકારે થાય તેવી રીતનાં 'कर्माणि' કર્મો છે જેમનાં તેવા (ભગવાન છે). ભગવાનનાં કર્મો જણાવીનેજ[1] કહેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ સાધારણ[2] કર્મો પણ પ્રતિષ્ઠા[3] સાથે કહેવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. 'પુરુષોએ' એટલે સ્વતંત્ર અને તેમાં પણ 'बुभूषुभिः' જીવવા ઇચ્છનારા, સમૃદ્ધ થવા ઇચ્છનારાઓએ (શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે), કારણ કે ઘી સાથેનું અન્નજ પોષણ કરનારૂં છે. ૧૦

એવી રીતે સૂતને (કથા કહેતાં) અટકેલો જાણીને, પોતાનાં ઈચ્છેલા પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે માટે બધા ઋષિઓ નીચેના શ્લોકથી તેને ઉત્સાહ કરાવે છે:–

॥ ऋषय ऊचुः ॥ ઋષિઓ કહે છે :–

सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः ॥
यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः ॥११॥

હે સૂત ! હે સૌમ્ય. તમો શાશ્વત વર્ષો જીવો, કારણ કે તમો મર્ત્યોનાં અમૃતરૂપ શ્રીકૃષ્ણનો નિર્મલ યશ અમને કહો છો. ૧૧

બ્રાહ્મણો સંતોષથી દાન કરે તેમાં આશિષોજ (દાન કરેલું) દ્રવ્ય હોય છે. તે કહે છે. હે સૂત ! તમો શાશ્વત વર્ષો જીવો. 'તમોને (મારા જીવનનો) શું ઉપયોગ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં કહે છે કે હે સૌમ્ય ? હે બુધ ? તે (બુધ)નું જ્ઞાન અને ચતુરાઇ જન્મથીજ ઉત્તમ છે. તેથી તમે ઘણો સમય જીવો તેમાં અમારૂં ઉત્તમ કાર્ય થાય, એવો ભાવ છે. 'समाः' એટલે વર્ષો 'शाश्वतीः' એટલે નિત્ય. તે (નિત્ય વર્ષો) બ્રહ્મનાં અથવા બીજા નિત્ય પદાર્થના હોય છે, આથી એમ કહેવાયું કે હદ વગરના સમય સુધી જીવો. એવો આશિર્વાદ આપવાનું પ્રયોજન કહે છે, કે કારણ કે તમે શ્રીકૃષ્ણનો નિર્મલ યશ કહો

૧. 'જણાવીને' એટલે લૌકિક બુદ્ધિમાં આવે તે પ્રમાણે કહીને (પ્ર)

૨. 'સાધારણ' એટલે લૌકિક સમાન જણાતાં (પ્ર)

૩. તેવાં કર્મો પણ તેમની કીર્તિ થાય તેવી રીતે કહેવાય યોગ્ય, એવો અર્થ છે (પ્ર)

* 'સૌમ્ય' એટલે (૧) ભલા માણસ (૨) બુધ ગ્રહ, બુધ જન્મથીજ જ્ઞાની અને ચતુર હતો.

છે. प्रउग[1] સ્તોત્ર વિગેરે કહેવાની પેઠે આ માત્ર કર્મમાં ઉપયોગી નથી, પરંતુ તે અમારૂં અમૃત છે; (અમારાં) મરણનો નાશ કરનારૂં સુખ આપનારૂં અને પરમાનંદરૂપ છે. 'શ્રી કૃષ્ણનો નિર્મલ યશ' શબ્દોથી તેવું હોવાનાં કારણો કહેલાં છે. 'विशदम्' એટલે નિર્મલ. અથવા 'विषं વિષનો 'द्यति' નાશ કરે તેવો, સંસારમાં પ્રવેશ થવાનું દૂર કરે તેવો (યશ છે). આથી મરણ પાછું વાળેલું છે, અને યશ બધાને સુખ ઉત્પન્ન કરનારો છે, અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાનંદ છે, કારણ તે સદાનંદ અર્થવાળું (નામ) છે, "कृष् ધાતુ સત્તાના અર્થવાળો છે અને 'ण' આનંદના અર્થવાળો છે અને સદાનંદ ભગવાન 'શ્રીકૃષ્ણ' કહેવાય છે" આથી (શ્રીકૃષ્ણ) પરમાનંદ છે. ૧૧

'જ્યારે આ માત્ર પરીક્ષિતની કથાના પ્રશ્નથી ઉદાસીન થયો, ત્યારે અમારી કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જોઇને (ભગવાનની કથા) કહેશેજ નહીં' એવી શંકા કરી, નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूमधूम्रात्मनां भवान् ॥
आपाययति गोविन्दपादपद्मासवं मधु ॥१२॥

આ આનંદરહિત કર્મમાં ધૂમાડાથી કાળા થયેલા દેહવાળાઓને તમે ગોવિન્દના ચરણકમલના મીઠા રસનું પાન કરાવો છો. ૧૨

આ યજ્ઞનામના કર્મમાં 'કોણ તે જાણે છે કે તે લોકમાં છે કે નથી ?' 'દિશાઓમાં ઘણી શોભાઓ કરે છે' એ શ્રુતિઓ પ્રમાણે ફલનો નિશ્ચય નહીં હોવાથી તેમાં આનંદ નથી. જેમ તે સંદેહ વિનાનામાં સંદેહનું વચન છે તેમ અહીં પણ[2] છે, એવો અર્થ છે તેથો 'धूमधूम्रात्मनाम्' 'धूमेन' ધૂમાડાથી 'धूम्रः' કાળો થએલ છે 'आत्मा' દેહ જેઓનો તેવા (ને પાન કરાવો છો). યજ્ઞે કરેલો (દેહ મલિન કરવાનો) દોષ સ્પષ્ટ છે. ગુણ તો સંદેહવાળો છે. આવા ભારે દુઃખમાં ગોવિંદના ચરણકમલના મધુર રસનું પાન તમે કરાવો છો. એક હજાર વર્ષના યજ્ઞથી કોઈપણ રસનો અનુભવ થયો નથી. અને તમે (રસનો) અનુભવ કરો છો. તેથી યજ્ઞ કરતાં તમેજ આદર કરવા યોગ્ય છો. આ સર્વતરફથી 'पानम्' પાન, હૃદયમાં પ્રવેશ થાય ત્યાં સુધીનું (પાન કરાવો છો). 'ગોવિન્દ' શબ્દથી શ્રવણ

૧. 'प्रउग' અમુક શસ્ત્ર છે. 'प्रउग' 'કહે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અહીં તે શસ્ત્ર ગીત અને મંત્રોથી થઈ શકે તેવી સ્તુતિ જાણવી (प्र)

૨. મનુષ્યલોકમાં ફલ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી તે ઉત્તમ છે એમ કહેવા, જેમ દેવલોકના ફલ વિષે સંદેહનું વચન કહેલું છે, તેવી રીતે અહીં ભગવાનની લીલાની કથાનો રસ ઉત્તમ છે એમ જણાવવા કર્મ આનંદવગરનું હોવાનું કહેલ છે, પણ તે કર્મની નિંદા કરવા કહેલું નથી, એવો અર્થ છે (प्र)

કરનારનું રક્ષણ કરનાર કહેલા છે, 'ચરણકમલ' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર (જણાવેલો છે.) આથી ભવિષ્યમાં પણ પાન (થવાનું) સૂચવેલું છે. 'आसव' 'રસ' શબ્દથી દેહનું વિસ્મરણ કરાવનાર (હોવાનું જણાવેલ છે). આથી જ્ઞાનનું ફલ આની સાથે ચાલ્યું આવતું હોવાનું જણાવેલ હોવાથી, (આનું) જ્ઞાનથી ઉત્તમપણું સૂચવેલું છે. 'મધુ' એટલે મીઠું, (શબ્દથી) સ્વરૂપથી પણ પાન કરવાની યોગ્યતા કહેલી છે. ૧૨.

એ પ્રમાણે કથામાં ઘણો આદર હોવાનું કહીને, તે (સૂત)માં પણ ઘણો આદર હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् ॥
भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥१३॥

ભગવાનના સંગવાળાના સંગના થોડા ભાગની પણ બરાબર અમે સ્વર્ગને ગણતા નથી, મોક્ષને ગણતા નથી તો પછી મર્ત્યોની આશિષોને કેમ જ ગણીએ ? ૧૩

ભગવાન સાથે જેમને સંગ થએલો છે, તેનો જે સંગ, તેના એક ભાગની પણ બરાબર અમે સ્વર્ગને ગણતા નથી, જેમ તમારા સંગથી કથારૂપ અમૃતનું પાન થતાં સુખ થયું તેવું સ્વર્ગે થશે એવો વિચાર અમે રાખતા નથી. (તેવો વિચાર રાખીએ) તો જે સમાન ન હોય (હલકું હોય) તેને સમાન ગણવાથી અનાદર થાય; કારણકે 'જે દુઃખ સાથે ભળેલું નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે સ્વર્ગ દુઃખ સાથે ન ભળેલું અમુક પ્રકારનું સુખ છે, અને તે જીવે ભોગ કરવા યોગ્ય, જીવાત્માના આનંદથી હલકું[1] છે. તે (જીવ) નો જ જીવરૂપ[2] આવરણ દૂર થવારૂપ મોક્ષ છે, કારણકે તે (જીવ) ફરી જન્મતો નથી; અને તે (મોક્ષ) મનુષ્યના આનંદ કરતાં ઉત્તમ હોવા છતાં બ્રહ્માનંદ કરતાં હલકો છે, અથવા તે (બ્રહ્માનંદ) જ છે. બંને પ્રકારે આનંદરૂપ ભગવાનની સમાન નથી, કારણકે સંખ્યાથી[3] તે હદવાળો હોવાનું કહેલ છે. ભગવાનનો આનંદ હદ વિનાનો અને જૂદા પ્રકારનો છે. તેમ ન હોત તો જીવ બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને બ્રહ્મ થએલો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે એમ ન કહેવાત; કારણકે દ્રોણ જેટલો ખોળ ખાવામાં આવે તોપણ મુઠી જેટલી સાકરના રસનો અનુભવ થતો નથી, અને બ્રહ્માનંદ[4] હોવા છતાં બ્રહ્મનાં પૂરાં જ્ઞાનવાળા સનક વિગેરેને પણ ભગવાનના

૧ સ્વર્ગનું સુખ હલકું છે કારણકે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે પારકું (ઈંદ્રને અધીન) છે (प्र)

૨ અહીં 'જીવ' શબ્દ લિંગદેહ માટે યોજેલ છે. તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે (प्र)

૩ આનંદમીમાંસામાં સંખ્યા જણાવેલી છે (प्र)

૪ બ્રહ્માનંદ કેમ ભગવાનના આનંદથી હલકો છે તે આ વાક્યથી જણાવેલ છે (प्र)

કરનારનું રક્ષણ કરનાર કહેલા છે, 'ચરણકમલ' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર (જણાવેલો છે.) આથી ભવિષ્યમાં પણ પાન (થવાનુ) સૂચવેલું છે. 'आसव' 'રસ' શબ્દથી દેહનું વિસ્મરણ કરાવનાર (હોવાનું જણાવેલ છે). આથી જ્ઞાનનું ફલ આની સાથે ચાલ્યું આવતું હોવાનું જણાવેલ હોવાથી, (આનું) જ્ઞાનથી ઉત્તમપણું સૂચવેલું છે. 'મધુ' એટલે મીઠું, (શબ્દથી) સ્વરૂપથી પણ પાન કરવાની યોગ્યતા કહેલી છે. ૧૨.

એ પ્રમાણે કથામાં ઘણો આદર હોવાનું કહીને, તે (સૂત)માં પણ ઘણો આદર હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् ॥
भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ॥१३॥

ભગવાનના સંગવાળાના સંગના થોડા ભાગની પણ બરાબર અમે સ્વર્ગને ગણતા નથી, મોક્ષને ગણતા નથી તો પછી મર્ત્યોની આશિષોને કેમ જ ગણીએ ? ૧૩

ભગવાન સાથે જેમને સંગ થએલો છે, તેનો જે સંગ, તેના એક ભાગની પણ બરાબર અમે સ્વર્ગને ગણતા નથી, જેમ તમારા સંગથી કથારૂપ અમૃતનું પાન થતાં સુખ થયું તેવું સ્વર્ગે થશે એવો વિચાર અમે રાખતા નથી. (તેવો વિચાર રાખીએ) તો જે સમાન ન હોય (હલકું હોય) તેને સમાન ગણવાથી અનાદર થાય; કારણકે 'જે દુઃખ સાથે ભળેલું નથી' એ વાકય પ્રમાણે સ્વર્ગ દુઃખ સાથે ન ભળેલું અમુક પ્રકારનું સુખ છે, અને તે જીવે ભોગ કરવા યોગ્ય, જીવાત્માના આનંદથી હલકું[1] છે. તે (જીવ) નો જ જીવરૂપ[2] આવરણ દૂર થવારૂપ મોક્ષ છે, કારણકે તે (જીવ) ફરી જન્મતો નથી; અને તે (મોક્ષ) મનુષ્યના આનંદ કરતાં ઉત્તમ હોવા છતાં બ્રહ્માનંદ કરતાં હલકો છે, અથવા તે (બ્રહ્માનંદ) જ છે. બંને પ્રકારે આનંદરૂપ ભગવાનની સમાન નથી, કારણકે સંખ્યાથી[3] તે હદવાળો હોવાનું કહેલ છે. ભગવાનનો આનંદ હદ વિનાનો અને જૂદા પ્રકારનો છે. તેમ ન હોત તો જીવ બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને બ્રહ્મ થએલો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે એમ ન કહેવાત; કારણકે દ્રોણ જેટલો ખોળ ખાવામાં આવે તોપણ મુઠી જેટલી સાકરના રસનો અનુભવ થતો નથી, અને બ્રહ્માનંદ[4] હોવા છતાં બ્રહ્મનાં પૂરાં જ્ઞાનવાળા સનક વિગેરેને પણ ભગવાનના

૧ સ્વર્ગનું સુખ હલકું છે કારણકે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને તે પારકું (ઈંદ્રને અધીન) છે (પ્ર)

૨ અહીં 'જીવ' શબ્દ લિંગદેહ માટે યોજેલ છે. તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે (પ્ર)

૩ આનંદમીમાંસામાં સંખ્યા જણાવેલી છે (પ્ર)

૪ બ્રહ્માનંદ કેમ ભગવાનના આનંદથી હલકો છે તે આ વાકયથી જણાવેલ છે (પ્ર)

આનંદની ઇચ્છા થાય છે. તેથી ભગવાન સાથે સ્વર્ગ અને મોક્ષની સરખામણી ન થાય† સાધનના વિચારથી પણ સરખામણી ન થાય, કારણકે 'બ્રહ્મ થએલ પ્રશાંત* આત્મા (મારી ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે)' (ભ. ગી. ૧૮–૫૪) એ વાક્ય પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી થાય છે. ભક્ત પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) માં આ(મોક્ષ) સ્વરૂપ (પોતાના) ઉપર ઉપકાર કરનારૂં અંગ છે. ભક્તિનો અધિકાર હોવાનું જણાવવા દ્વારા મોક્ષ (સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારો છે)[1] 'મુક્ત થએલ સિદ્ધોમાં પણ ....' (૬–૧૪–૫) એ વાક્ય પ્રમાણે બધા મુક્તોને ભગવાનનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભગવાનના સંગવાળાનો સંગ તો થોડો હોવા છતાં પણ ભગવાનનો આનંદ પ્રકટ કરે છે. તેથી સદાના સ્વતંત્ર@ અને પ્રસંગને લીધે પ્રાપ્ત થતા (આનંદો) ની સરખામણી ન થાય†. મૂર્ખ હોય તે ભલે સરખામણી કરે, અમે તો સરખામણી ન કરીએ. મર્ત્યોની આશિષો, પુત્ર વિગેરેની આશિષો—आशिषः એ બીજી વિભક્તિના બહુવચનનું રૂપ છે — તેમની (સરખામણી) ન હોવાનું લૌકિક અભિપ્રાયથી (કહેલું છે). કારણકે લૌકિક (પુરુષો) નો તેમાં ઘણો આદર હોય છે. લૌકિક અને વૈદિક માર્ગ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ ઉત્તમ છે એમ કહેવાયું. ૧૩

એ પ્રમાણે વક્તા (સૂત) ને ઉત્સાહ કરાવવાનું કહી, નીચેના શ્લોકથી પોતાને (કથામાં) ઘણો પ્રેમ હોવાનું જણાવે છેઃ—

को नाम तृप्येद्रसविद् कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥
नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥१४॥

સર્વથી ઉત્તમોના સદાના શ્રેષ્ઠ (પ્રાપ્ત કરવાનાં) સ્થાનની કથાથી રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્તિ પામે ? ભવ અને બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા જે યોગેશ્વરો છે તેઓ પણ ગુણરહિતના ગુણોનો અંત પામ્યા નથી. ૧૪

કારણકે આવાં અમૃતથી કોઇને તૃપ્તિ થતી નથી. તૃપ્તિ ન થવાનો પ્રકાર તો પહેલાં (૧–૧–૧૯ માં) કહેલો છે, કારણકે તે[2] રસ હોવા છતાં (તેની) ઇચ્છા કરાવનાર હોવાનું કહેલું છે. તેથી ઓસડની પેઠે તે તૃપ્તિ કરાવનાર નથી.

†...† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં આ ભાગ નથી.

* ગીતામાં '**प्रसन्नात्मा**' પાઠ છે.

૧ કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો અધ્યાહાર છે (પ્ર)

@ ભગવાનનો આનંદ સદા સ્વતંત્ર છે, તેની સરખામણી પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ અને મોક્ષ સાથે ન કરાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ 'તે, એટલે કથાનું સ્વરૂપ (પ્ર)

આનંદની ઇચ્છા થાય છે. તેથી ભગવાન સાથે સ્વર્ગ અને મોક્ષની સરખામણી ન થાય† સાધનના વિચારથી પણ સરખામણી ન થાય, કારણકે 'બ્રહ્મ થએલ પ્રશાંત* આત્મા (મારી ઉત્તમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે)' (ભ. ગી. ૧૮–૫૪) એ વાક્ય પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકારી થાય છે. ભક્ત પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા) માં આ(મોક્ષ) સ્વરૂપ (પોતાના) ઉપર ઉપકાર કરનારૂં અંગ છે. ભક્તિનો અધિકાર હોવાનું જણાવવા દ્વારા મોક્ષ (સ્વરૂપ ઉપર ઉપકાર કરનારો છે)[1] 'મુક્ત થએલ સિદ્ધોમાં પણ ....' (૬–૧૪–૫) એ વાક્ય પ્રમાણે બધા મુક્તોને ભગવાનનો આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભગવાનના સંગવાળાનો સંગ તો થોડો હોવા છતાં પણ ભગવાનનો આનંદ પ્રકટ કરે છે. તેથી સદાના સ્વતંત્ર@ અને પ્રસંગને લીધે પ્રાપ્ત થતા (આનંદો) ની સરખામણી ન થાય†. મૂર્ખ હોય તે ભલે સરખામણી કરે, અમે તો સરખામણી ન કરીએ. મર્ત્યોની આશિષો, પુત્ર વિગેરેની આશિષો–आशिषः એ બીજી વિભક્તિના બહુવચનનું રૂપ છે — તેમની (સરખામણી) ન હોવાનું લૌકિક અભિપ્રાયથી (કહેલું છે). કારણકે લૌકિક (પુરુષો) નો તેમાં ઘણો આદર હોય છે. લૌકિક અને વૈદિક માર્ગ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ ઉત્તમ છે એમ કહેવાયું. ૧૩

એ પ્રમાણે વક્તા (સૂત) ને ઉત્સાહ કરાવવાનું કહી, નીચેના શ્લોકથી પોતાને (કથામાં) ઘણો પ્રેમ હોવાનું જણાવે છેઃ–

को नाम तृप्येद्रसविद् कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥
नान्तं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः ॥१४॥

સર્વથી ઉત્તમોના સદાના શ્રેષ્ઠ (પ્રાપ્ત કરવાનાં) સ્થાનની કથાથી રસ જાણનાર કોણ જ તૃપ્તિ પામે ? ભવ અને બ્રહ્મા જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા જે યોગેશ્વરો છે તેઓ પણ ગુણરહિતના ગુણોનો અંત પામ્યા નથી. ૧૪

કારણકે આવાં અમૃતથી કોઇને તૃપ્તિ થતી નથી. તૃપ્તિ ન થવાનો પ્રકાર તો પહેલાં (૧–૧–૧૯ માં) કહેલો છે, કારણકે તે[2] રસ હોવા છતાં (તેની) ઇચ્છા કરાવનાર હોવાનું કહેલું છે. તેથી ઓસડની પેઠે તે તૃપ્તિ કરાવનાર નથી.

†...† વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં આ ભાગ નથી.

* ગીતામાં '**प्रसन्नात्मा**' પાઠ છે.

૧ કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો અધ્યાહાર છે (प्र)

@ ભગવાનનો આનંદ સદા સ્વતંત્ર છે, તેની સરખામણી પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ અને મોક્ષ સાથે ન કરાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ 'તે, એટલે કથાનું સ્વરૂપ (प्र)

તે માત્ર રસ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ રસ પણ છે, તેથી પોતાની અંદર જ રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે સાધારણ રીતે બધા શ્રવણ કરનારાને રસ ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં પણ મોટા સંસારના રોગથી ઘેરાએલાની અંદર પ્રવેશ કરતું ન હોવાથી, (તેને) એકવાર પણ રસનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી, તેને રુચિ ભલે ન થાય, પરંતુ જે રસને જાણનાર છે, તેને (તેનાથી) તૃપ્તિ કેમ થાય? એવો અર્થ છે. તેમાં પણ કથાથી (તૃપ્તિ કેમ થાય?). કથાનો રસ તો લોકમાં પણ તૃપ્તિ ન કરાવતો હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે. 'કર્મ અને જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળાને તૃપ્તિ થાય છે,' એમ કહેવામાં આવે, તે (સંબંધ) માં 'સર્વથી ઉત્તમોના સદાના શ્રેષ્ઠ સ્થાનની (કથાથી)' એમ કહેલું છે. '**महत्तमाः**' સર્વથી ઉત્તમો ભક્તિ સાથેના જ્ઞાનવાળાઓ, તેઓનું '**एकान्तेन**' સદાનું નિયમ પ્રમાણેનું જે '**परं**' જે ઉત્તમ '**अयनम्**' જે પ્રાપ્તિનું સ્થાન, ફલરૂપ એવો અર્થ છે–તે[1] ભગવાનની (કથાથી કોણ તૃપ્તિ પામે?) જો કે માત્ર કર્મ કરનારા અને જ્ઞાનીઓ 'રસ જાણનાર' શબ્દથી જ (તૃપ્તિ ન થવામાંથી) બાતલ કરેલા છે, છતાં પણ લોકની દૃષ્ટિમાં સાધન[2] તરીકે તેઓ પણ રસ જાણનારા છે. જ્યારે તેમનાથી પણ ઉત્તમો (કથા) ફલરૂપ હોવાથી (તેનાથી) અટકતા નથી, ત્યારે તે તેમને અનુસરનારા કેમ અટકે? અહીં અટકવાનું માત્ર રસનું જ્ઞાન ન હોવાથી જ અને, બીજા (કારણ) થી ન બને એમ સિદ્ધ થયું.

ઉત્તરાર્ધથી તે વિષયમાં સંમતિ કહે છે (જણાવે છે). ગુણરહિતના ગુણોનો 'અંત' હદ પામ્યા (જાણી શક્યા) નથી. જેમ કથામાં રુચિ કથાએ જ કરેલી સદાની છે, તેમ ગુણો પણ હદવાળા નથી; તેથી 'ઘણું શ્રવણ કર્યું' એવી બુદ્ધિ કરાવતા નથી. ઈચ્છેલું હદવાળું હોય ત્યારેજ (તે મળતાં) અટકી જાય છે. તેથી પ્રમાણ અને પ્રમેય નિત્ય હોવાથી, બીજું કાંઇ ઇચ્છેલું ન હોવાથી, અને અટકાવનારૂં કાંઇ ન હોવાથી 'ઘણું શ્રવણ કર્યું' એવી બુદ્ધિ થવાનું સંભવતું નથી, એમ કહેલું છે. 'ગુણરહિતના ગુણો' એ વિરુદ્ધ જણાતા શબ્દોથી[3] અસંખ્ય (ગુણો) હોવાનું સૂચવેલું છે, કારણકે જે ગુણવાળો હોય તેના ગુણો દેવદત્ત વિગેરેની પેઠે હદવાળા (ગણાય તેટલા) જ હોય છે. ગુણરહિતના ગુણો તો પર્વતના શિખર ઉપરથી વહેતી નદીનાં જલની[4] પેઠે હદ વગરનાજ હોય છે; અને તે ખોટા નથી, કારણકે રસનો અનુભવ થાય છે, અને જાણનારાઓની

૧ 'તે' એટલે ઉત્તમ ફલરૂપ (પ્ર)

૨ કર્મ પૂર્ણ કરવાના અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે (ભગવાનની કથામાં) તેમને રસ છે, પણ ફલરૂપ તરીકે રસ નથી, તેથી તેમને બાતલ કરેલા છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩ વિરુદ્ધ જણાતા શબ્દોથી ગુણો અસંખ્ય કેવી રીતે જણાય છે તે દર્શાવે છે (પ્ર)

૪ બ્રહ્મગિરિ ઉપરથી પડતી ગોદાવરીના પ્રવાહનો ભેદ કયાંય કોઇવાર થતો નથી અને હદવગર (નાં જલવાળી) છે, તેની પેઠે (પ્ર)

(તેમનું શ્રવણ કરવાની) પ્રવૃત્તિ થાય છે. વળી તે (ભગવાન) ગુણવાળા નથી, કારણ કે (તેમ હોય તો) અદ્વૈત ન રહે. તેથી ભગવાન જ, સ્વરૂપથી જ વિકાર પામ્યા વિના જ, તેવા ગુણરૂપ થાય છે, તેથી (ગુણોનું) કારણ નિત્ય હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે થતા ગુણો અનંત જ છે, અને ગણનારાઓ ગણવાનો અંત પામતા ન હોવાથી (ગુણો) અનંત જ છે. તે 'યોગેશ્વરો (અંત પામ્યા નથી)' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાનના અલૌકિક ગુણો લૌકિક પ્રમાણથી જણાય નહીં. તેથી તે પણ સાધારણ યોગથી જણાતા નથી, પરંતુ ભગવાનના સંબંધવાળા યોગથી જણાય, તેથી 'યોગેશ્વરો એમ કહેલું છે. 'ભવ' એટલે મહાદેવ. 'पाद्मः' એટલે ભગવાનની નાભિમાંથી નીકળેલ કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બ્રહ્મા. તે બે મુખ્ય છે જેઓમાં. ભક્તિ અને યોગમાં મહાદેવ મુખ્ય હોવાથી પહેલાં (તેમને) કહેલા છે. પ્રમાણમાં મુખ્ય હોવાથી (તેમને) 'ભવ' કહેલા છે. પ્રમેયનાં મુખ્યપણાંથી 'पाद्मः' બ્રહ્મા કહેલા છે. 'વેદ શિવ છે, શિવ વેદ છે'[1] એ વાકય પ્રમાણે, 'भवति' એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રકટ થએલું બ્રહ્મનું રૂપ, વેદનું રૂપ જ 'ભવ' નું સ્વરૂપ છે. (બ્રહ્મા) ભગવાનની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તે (ભગવાન) થી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી તદ્રૂપ[2] છે. ૧૪

પ્રમાણ પ્રમેય અને પ્રમાતા* અનંતપણાંને લીધે યોગ્ય હોવાથી (ભગવાનના) ગુણો કહો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तन्नो भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥
हरेरुदाराचरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन् ॥१५॥

હે વિદ્વન્! જેને નિશ્ચય ભગવાન મુખ્ય છે એવા અમારા તમે મોટા ભક્તોના એકજ ઉત્તમ ફલરૂપ હરિનું ઉદાર (અને) વિશુદ્ધ ચરિત શ્રવણ કરવા ઇચ્છતા અમને વિસ્તારથી જણાવો. ૧૫

અને તમારૂં આજ કૃત્ય છે, કારણકે તમે 'वै' નિશ્ચય ભગવદીઓની અંદર 'प्रधानः' મુખ્ય છો. 'પ્રધાન' શબ્દ પ્રકૃતિના અર્થમાં જ સદા નપુંસક-[3]

---

૧ આ વાકય પ્રમાણે શિવ મુખ્ય પ્રમાણરૂપ છે (प्र)

૨ 'તદ્રૂપ' એટલે મુખ્ય પ્રમેયરૂપ. જો કે વેદો પણ ભગવાનથી જ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી વેદરૂપ શિવ પણ મુખ્ય પ્રમેયરૂપ હોવાનું સંભવે, પણ પ્રમાણરૂપથી તે પ્રબલ છે અને મૂલ શ્લોકમાં પાદ્મ (બ્રહ્મા) નો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેથી શિવને પ્રમાણરૂપ જ ગણેલા છે (प्र)

* જેનાથી જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ, જેનું જ્ઞાન થવાનું તે પ્રમેય અને જેમને જ્ઞાન થવાનું તે પ્રમાતા છે.

૩ સુહૃતના અર્થવાળો 'મિત્ર' શબ્દ સદા નપુંસક લિંગનો છે તેવી રીતે 'પ્રધાન' શબ્દ પ્રકૃતિના અર્થવાળો હોય ત્યારે નપુંસક લિંગનો છે. (प्र)

જાતિનો છે. અથવા ભગવાન છે '**प्रधानम्**' મુખ્ય[1] જેને તેવા (તમે છો). વળી '**महत्तमानाम्**' ભગવાનના ભક્તોનું '**एकान्ततः**' એકજ '**परायणम्**' ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ફલ (હરિનું ચરિત કહો). તેથી તમને પણ ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાનના ગુણો કહેવાનું આવશ્યક છે એમ કહ્યું. 'હરિનું' શબ્દથી એમ કહેલ છે કે કહેવામાં ક્લેશ પણ થવાનો નથી. ભગવાન વિના પણ (તેમના) ગુણો જ સર્વ પુરુષાર્થો આપે છે તેથી 'ઉદાર ચરિત' એમ કહેલું છે. 'વિશુદ્ધ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) શુદ્ધિ માટે જ સર્વ પ્રયાસો અને સર્વ સંસ્કારો (કરવામાં આવે છે), અને ઉત્તમ પ્રકારથી શુદ્ધિ થાય છે જેનાથી તેવું (ભગવાનનું) ચરિત છે. 'શ્રવણ કરવા ઈચ્છતા' વિશેષણથી પોતે શ્રવણ કરનારા હોવાનું કહેલુ છે. સારી રીતે तनोतु વિસ્તારીને (કહો). પ્રાર્થનાના અર્થમાં આજ્ઞાર્થનો (પ્રયોગ કરેલો છે). 'હે વિદ્વન્!' સંબોધનથી (સૂતની) વક્તા તરીકેની યોગ્યતા કહેલી છે. ૧૫

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે કહેવા માટે પ્રાર્થના કરીને, જે શ્રવણ કરવાનું છે તે (કહેવા) ની ખાસ પ્રકારે નીચેના શ્લોકોથી પ્રાર્થના કરે છેઃ–

स वै महाभागवतः परीक्षिद् येनाऽपवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः ॥
ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम् ॥१६॥
तन्नः परमपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम् ॥
आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम् ॥१७॥

તે ઘણી બુદ્ધિવાળા મોટા ભક્ત પરીક્ષિતે જે શુકે કહેલા જ્ઞાનથી નિશ્ચય મોક્ષ કહેવાતા ગરુડની ધજાવાળાના ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત કર્યું તે ઘણું પવિત્ર, ખુલ્લા અર્થવાળું, વળી અદ્‌ભુત યોગની સ્થિતિવાળું, અનંતના ચરિત સાથેનું. ભક્તોને આનંદ કરનારૂં, પરીક્ષિતનું આખ્યાન અમને કહો ૧૬-૧૭

જેમાં સાધન અને ફલમાં અનિયમિતતા થતી ન હોય તે સાંભળવું જોઇએ. તેનું શ્રવણ કરનાર અધિકારીનું 'મોટા ભક્ત' એ વિશેષણ છે. ભગવાનનો ભક્ત (તે) ભાગવત. પરંતુ જેને ભગવાને ભાગવત તરીકે સ્વીકારેલો હોય તે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માં મુખ્ય મહાભાગવત, ભગવાને ઘણી કૃપા દૃષ્ટિ) થી નીરખેલો મુખ્ય શ્રવણ કરનારો છે એમ કહેવાયું. તે તેવો હોવાનું કારણ 'પરીક્ષિત' નામથી કહેલું છે' 'પહેલાં જોએલાનું ધ્યાન કરતો' (૧-૧૨-૩૦) એવી વ્યુત્પત્તિથી

[1] છતાં ભગવાન બદલે તેમના સંબંધી ભગવદીયો લેવા પડે છે, તેથી કોશ પ્રમાણે નપુંસક લિંગનો ગણી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે (પ્ર)

તે પરીક્ષા કરનારો છે. તેણે જે ઉપદેશથી ગરુડની ધજાવાળાનાં ચરણનાં મૂલને પ્રાપ્ત કર્યું તે કહો, એમ આગળના (શ્લો. ૧૭) માંના (શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. બીજાં શાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપને 'બ્રહ્મ' 'મોક્ષ' કહેલું છે, તેજ અમારા શાસ્ત્રમાં 'તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ ચરણ છે' શ્રુતિ પ્રમાણે વૈકુંઠ નામનું ચરણનું આસન છે. મોટા ભક્તનું પણ ભગવાનના ચરણારવિંદ પ્રાપ્ત કરવાનું જે સાધન તેનું અવશ્ય શ્રવણ કરવું જોઇએ. જેના વિના મોટાઓનું કાર્યપણ સિદ્ધ થતું નથી, તે સાધન મુખ્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. 'તે જ્ઞાન હશે અને તે પ્રસિદ્ધ જ છે તેથી તે કહેવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણી બુદ્ધિવાળા' એમ કહેલું છે. 'अनल्पा' ઘણી હતી 'बुद्धिः' બુદ્ધિ જેની તેવો (પરીક્ષિત્ હતો) પહેલાં જ તેને બુદ્ધિ હતી. તેથી બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાન (તે) સાધન ન હતું, પરંતુ શુકે કહેલા જ્ઞાનથી (ચરણનું મૂલ પ્રાપ્ત કર્યું). તે જ્ઞાન તો સદા પ્રકાશતું જ છે, 'वैयासकिना' શુકે માત્ર શબ્દથી 'ભાગવત' નામનું ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાન કહ્યું. खगेन्द्रः એટલે ગરુડ, તે જેમની ધજા ઉપર છે, એટલે 'હવે તે ગરુડ કાલરૂપ હતો' એ વાક્ય પ્રમાણે કાલ જેમનું ચિહ્ન થએલ 'તે વિષ્ણુનું ઉત્તમ ચરણ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આ કહેલું છે. (તે પ્રાપ્ત કરેલા) પાછા આવતા નથી એમ જણાવવા, અથવા 'જેમના ચરણનાં મૂલમાં વાસ કરેલ પુરુષ' એ વાક્ય પ્રમાણે ભુવનરૂપ વૃક્ષમાંથી તે (ચરણના મૂલમાં) પ્રવેશ કરવા માટે 'મૂલ' શબ્દ યોજેલો છે. ૧૬

તે કહો એમ શ્લો. ૧૭થી કહે છે. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ અને ભક્તિમાં શ્રદ્ધાવાળા સર્વે આ આખ્યાનનું શ્રવણ કરવું જોઇએ. તે પૈકી ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળાઓએ તે પવિત્ર હોવાથી શ્રવણ કરવું જોઇએ. 'न' નથી संवृतः' છૂપો રાખેલ 'अर्थः' અર્થ જેમાંથી અથવા જેમાં, તેવું (હોવાથી) આનું શ્રવણ થતાં અર્થ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અદ્ભુત હોવાથી કામ (પ્રાપ્ત થાય છે). ઘણી અદ્ભુત છે યોગની સ્થિતિ જેમાં (તેવું છે) આથી એમ કહેલું છે કે મોક્ષ ઇચ્છનારાઓએ (તેનું) શ્રવણ કરવું જોઇએ. 'આખ્યાન' એટલે તેનો વૃત્તાંત જણાવનાર શબ્દોની રચના. વળી 'અનંતના ચરિત સાથેનું'. અનંતના જે અનંત ચરિતો છે તે સાથેનું. તે આખ્યાનનાં આ કરવાનું કાર્ય જણાવનારા વિશેષણો છે. જો (આખ્યાન) કહેવાનાં વિશેષણો હોય, તો આખ્યાન નવું ન હોવાથી (તેની) કથા (કહેવા) માટેનું આકર્ષણ અયોગ્ય થાય. એવી રીતે[1] તમે કહેલું (આખ્યાન) પરીક્ષિતનું હોવાનું પ્રસિદ્ધ થશે, અને ભક્તોને આનંદ કરનારૂં થશે. અથવા 'પરીક્ષિતનું આખ્યાન' એ કહેવાનો ભાગ છે, બીજું (બધું) કરવાનું છે, અથવા 'भागवताः' ભક્તો 'अभितः' સર્વ તરફથી रमन्ते આનંદ કરે છે આમાં (તેવું થશે). ૧૭

એ પ્રમાણે ઉત્સાહ કરાવેલો (સૂત) નીચેના શ્લોકથી શ્રવણ કરાનારાઓને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છેઃ–

---

૧ એ પ્રમાણે કહેવાનાં વિશેષણો લેતાં થતો દોષ કહીને, કરવાનાં વિશેષણ લેવાથી થતો ગુણ આ વાક્યથી કહેલ છે. (प्र)

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ–

अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म वृद्धानुवृत्त्याऽपि विलोमजाताः ॥
दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्तमानामभिधानियोगः ॥१८॥

અહો ! અમે આજે વિલોમથી ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ વૃદ્ધોની સેવાથી સફલ જન્મવાળા થયા છીએ. ઘણા મોટા (પુરુષો) ની (કથા) કહેવાની આજ્ઞા દુષ્કુલમાં થએલા જન્મની મનની પીડાને તરત જ દૂર કરે છે. ૧૮

અહીં 'હું ધન્ય છું' એની પેઠે બીજાની સ્તુતિ કરવા પોતાનાં વખાણ કરે છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્યના અર્થવાળો છે. 'અમે' શબ્દ વખાણ કરવા (કહેલો છે). 'जन्मभृतः' એટલે સફલ જન્મવાળા. 'આજે' શબ્દથી ન મળી શકે તેવો લાભ થયાનું (કહેલું છે). 'ह' શબ્દથી (લાભનું) અદ્‌ભુતપણું (કહેલું છે) 'स्म' શબ્દ પ્રસિદ્ધિના અર્થવાળો છે. અકસ્માત અમારો જન્મ સફલ થયો; કારણકે ખરાબ જન્મવાળાને સારૂં ફલ મળતું નથી. તેથી જન્મ ઉત્તમ પણ થયો તે આશ્ચર્ય છે; કારણકે અસત્ (પુરુષ) થી ઉત્પન્ન થએલો સારો જન્મ થએલો હોતો નથી. એકની ઘણા સારા પુરુષો પ્રાર્થના કરતા નથી, તેથી ઘણાઓ ઉપર ઉપકાર કરવાથી એકનું ઘણાએ જણાવેલું બહુપણું અથવા બહુની સમાનતા થઈ, એવાં વખાણ (કરેલાં છે). પ્રસંગને લીધે જન્મ થાય ત્યારે 'કોઈક ક્યારેક તરે છે' (૧૦–૩૫–૫) એ વાક્ય પ્રમાણે દૈવને લીધે ઘણું કરી ફલનો સંબંધ થાય છે. અમે તો ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ જન્મ લીધો છે, કારણકે સૂત ન હોત તો આ (બ્રાહ્મણો પ્રાર્થના કરે તે) બનત નહીં. બ્રહ્મકલ્પમાં આવી વ્યવસ્થા[1] હતી. (અહીં) હમણાં જ થઇ. પહેલાં કોઈ સમયે ન હતી. વળી આ વિષય તર્કથી ખોટો ઠરે છે, તેથી સ્મરણ કરનારને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરનારો છે. નિંદિત સર્વની જાણ પ્રમાણે ઉત્તમ થાય તે ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. કારણકે ભગવાનના છ ગુણો પેઠે ભગવાનની કૃપાથી મારામાં છ ગુણો[2] થયા. 'બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી સૂત (જન્મે છે)' (યા. સ્મૃ. ૧–૪–૯૩) એ વાક્ય પ્રમાણે વિલોમથી જન્મેલ હોવા છતાં વૃદ્ધોની સેવાથી એવા (ઉત્તમ) થયા. તેથી વૃદ્ધોની સેવા સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. વળી દોષ પણ દૂર થયો. અમે ખરાબ કુલમાં જન્મેલા (હોવાથી) ભગવાનની કૃપાથી કેવી રીતે ઉત્તમ કુલમાં આવીએ,

૧ બ્રહ્મકલ્પમાં પૃથુના યજ્ઞમાં બૃહસ્પતિના હવિષમાં ગફલતથી ઇન્દ્રનું હવિષ પડયું, તેમાંથી સૂતની ઉત્પત્તિ થઇ. તેનો મુખ્ય ધંધો પુરાણ કહેવાનો. બીજા થોડાઓની દવા કરવી વિગેરે હલકા ધંધા હતા (प्र)

૨ આ શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોમાં કહેલા છ ગુણો (प्र)

એવી જે મનની પીડા હતી તે પણ ગઇ. ઘણા મોટાની આજ્ઞા (ભગવાનના ગુણો) કહેવાની થઇ. '**नियोगः**' ભગવાનના ગુણો કહેવા માટે આજ્ઞા થઇ. તેણે તરત જ મનની પીડા દૂર કરી. તેથી તમારી સેવા અને આજ્ઞા મને સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારા થયાં. ૧૮

હવે પછી ઉત્તર આપીશ ત્યારે શું થશે તે હું જાણતો નથી. આ (ફલ) તો પ્રશ્નથી જ પ્રાપ્ત થયું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે[1]:-

कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य ॥
योऽनन्तशक्तिर्भगवाननन्तो महद्गुणत्वाद् यमनन्तमाहुः ॥१९॥

તો પછી ઘણા ઉત્તમ પુરુષોના એકજ ઉત્તમ (પ્રાપ્ત કરવાના) સ્થાનરૂપ તેમનું નામ કહેનારાનું તો કહેવું જ શું ? જે ભગવાન અનંત શક્તિવાળા અનંત છે (અને) જેમના ઘણા ગુણો હોવાથી જેમને અનંત કહે છે. ૧૯

તેમનું નામ લેનારની ખરાબ કુલના સંબંધવાળી મનની પીડા કેમ જ રહે ? એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. આ તો પોતાના સંબંધમાં કહેલું નથી, નહીં તો (પોતાના સંબંધી કહેલ હોય તો) પોતાનાં વખાણ થતાં ગર્વ થાય. તેથી (સારા) કુલ વિનાનાઓના ઉદ્ધાર માટે અને કુલીનોને ગર્વ ન થાય તે માટે, માત્ર નામનો ઉચ્ચાર કરનારાને (પ્રાપ્ત થતું) ફલ કહેલું છે, અને એકવચનથી* કહેલું હોવાથી પોતાના સંબંધમાં કહેલું નથી. 'ઉત્તમ પુરુષોના એક જ ઉત્તમ સ્થાનરૂપ' શબ્દથી નામનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. ઉત્તમ પુરુષોને પણ તેમનાં નામનો ઉચ્ચાર કરવામાં, પોતાનું ઈચ્છેલું સ્થાન (પ્રાપ્ત થતું) હોવાથી, નામનો ઉચ્ચાર કરનારાની જરૂર[2] – ઘણા ભાગે આ મારાં ઈચ્છેલાં સ્થાન) ને જાણે છે એવા વિચારથી – રહે છે. તેથી તેઓ (ઉત્તમ પુરુષો) પણ (નામનો ઉચ્ચાર કરનારને) અનુકૂલ થશે, એવો ભાવ છે. એવી રીતે સર્વે આદર કરવા યોગ્ય નામના ઉચ્ચારનું માહાત્મ્ય કહીને, ભગવાનનું કેટલું બધું માહાત્મ્ય હોવું જોઇએ એમ જણાવવા ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. તેથી ઉત્તમ પુરુષો, (ભગવાનનું) નામ, અને ભગવાન એ એક પછી એક ઉત્તમ છે. તેથી તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખવાથી તેવું જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવવા

૧ ઉત્તર આપીશ ત્યારે અધિક ફલ પ્રાપ્ત થશે એમ કૈમુતિક ન્યાયથી કહે છે (પ્ર)
* પોતાના માટે શ્લો. ૧૮ માં '**वयम्**' 'અમે' એમ બહુવચન પોતાનાં વખાણ કરવા યોજેલ, અહીં '**गृणतः**' (નામ) 'ઉચ્ચાર કરનારને' શબ્દ એકવચનમાં યોજેલ છે. તેથી પોતાના માટે યોજેલ નથી.
૨ સ્વીકારવા તરીકે જરૂર રહે છે (પ્ર)

(ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે). તેમ ન હોત, તો નામના ઉચ્ચારથી જ શાસ્ત્ર સમાપ્ત થાત, અને તેથી ભાગવતનો આરંભ કરવાનું ન રહેત.

તેથી ઉત્તરાર્ધથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. જેમનું નામ આવું છે તે અનંત શક્તિવાળા છે એમ કહેવામાં[1] આવે, ત્યારે નામનાં મુખ્યપણાંથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેલું થાય, તેથી ઉલટા પ્રકારથી[2] કહેતાં, પછીના વાક્ય (ઉત્તરાર્ધ) માં જ[2] 'यत्' 'જે' શબ્દ યોજેલો છે. महतः ઉત્તમની भावः સ્થિતિ તે માહાત્મ્ય, અને દેશ અને કાલની હદ વિનાના તથા વસ્તુની હદ વિનાના હોવાથી માહાત્મ્ય થાય છે. તેવાં (ત્રણે પ્રકારની હદ વિનાનાં) ભગવાનનાં તે ત્રણ, શક્તિઓ, સ્વરૂપ અને ગુણો, સ્વરૂપથી કાર્યથી અને ફલથી થએલાં છે. તેથી ભગવાનમાં નવ પ્રકારનું[3] અનંતપણું થાય છે. તે 'योऽनन्तशक्तिः' એમ કહેલું છે. સર્વ તરફથી (૧) અનંત શક્તિઓ છે જેમની અથવા (૨) અંત-વિનાની શક્તિ છે જેમની અથવા (૩) અંત વગરનાઓમાં છે શક્તિ જેમની (તેવા ભગવાન છે). પાછલનામાં[4] પણ એવી રીતે લેવું, અને ભગવાન અનંત છે. આથી સ્વરૂપનું અનંતપણું કહ્યું. 'न' નથી 'अन्त' અંત, જેમનો, જેમના-માંથી અથવા જેમનામાં (તેવા છે). તેમનામાં શ્રદ્ધાવાળાઓનો પણ અંત ન હોવાનું સૂચવેલું છે. વળી ગુણોનું અનંતપણું બે પ્રકારનું છે (૧) ઉત્તમપણાંને લીધે અને (૨) ગુણ હોવાને લીધે. ગુણો સ્વરૂપથી અનંત છે અને (તેમનું) ઉત્તમપણું અનંત છે. એક (એકે) ગુણમાં પણ ઉત્તમપણાંની હદ નથી. 'च' 'અને' શબ્દથી ભગવાનની પેઠે ગુણોના પણ પેટા–ભેદો છે. એવી રીતે હદ ન હોવાના એક પ્રકારથી માહાત્મ્ય કહ્યું, અને એમ પણ સૂચવેલું છે કે માહાત્મ્યો અનંત છે. ૧૯

હવે (ભગવાનનું) બીજું માહાત્મ્ય ઉત્તમ પ્રકારે કહો, એવી (ઋષિઓની) ઇચ્છા થતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

---

૧ 'वक्तव्ये' એટલે કહેવામાં આવેલ હોય ત્યારે (પ્ર)

૨ ભગવાન કહીને પછી નામનું માહાત્મ્ય કહેતાં (પ્ર) જેમનું નામ આવા ગુણવાળું છે તે ભગવાન ગુણવાળા છે એમ કહેવાથી નામના મુખ્યપણાંથી ભગવાનના ગુણો થયા ગણાય, તેથી ઉલટા પ્રકારે કહેલ છે. જે ભગવાન અનંત શક્તિવાળા છે તેમના ગુણો પણ કેટલા ઉત્તમ છે એમ જણાવવા 'જે' શબ્દ ઉત્તરાર્ધમાં મૂકેલ છે. ભગવાનના માહાત્મ્યથી તેમનાં ગુણોનું માહાત્મ્ય છે, એવો અર્થ છે.

૩ ભગવાનના સ્વરૂપનું ત્રણે પ્રકારની હદ વિનાનું તેમની શક્તિનું કાર્ય અને ગુણોનું ફલ, સર્વ વસ્તુઓમાં સદા, સર્વ સ્થલે જોવામાં આવતાં હોવાથી શક્તિનું કાર્ય ત્રણ પ્રકારની હદ વિનાનું અને ગુણોનું ફલ ત્રણ પ્રકારની હદ વિનાનું થાય છે. તેથી ભગવાનમાં નવ પ્રકારનું અનંતપણું થયું (પ્ર)

૪ ઘણા ગુણોવાળા, શબ્દથી જણાવેલ ગુણોમાં પણ, એવો અર્થ છે (પ્ર)

एतावताऽलं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ॥
हित्वेतरान् प्रार्थयतो विभूतिर्यस्यांघ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ॥२०॥

બીજા પ્રાર્થના કરનારાઓને તજીને ગુણોથી જેમની સમાન તથા અધિક કોઇ નથી તેવા ન ઇચ્છનારના પણ ચરણની રેણુને લક્ષ્મી ભજે છે તેમનું હે ઋષઓ! આટલું સૂચન ઘણું થઇ ગયું. ૨૦

સ્વભાવથી (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યો કહી શકાતાં જ નથી. માત્ર સૂચન કરવું જોઇએ. નહીં તો મહારાજાધિરાજનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ પ્રકારે કહેવાથી અપરાધ થાય. સૂચન પણ બહુ ન કરવું, તે કહે છે (કે) આટલું સૂચન ઘણું થઈ ગયું. આટલું સૂચન પણ ન કરવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. 'ननु!' હે ઋષિઓ, એ સંબોધન અંતઃકરણની જ સંમતિ દર્શાવવા (કરેલું છે), અને માહાત્મ્યના રસમાં પડેલો કહે છે. માહાત્મ્ય થોડું વધારેના પ્રકારથી કહેવું જોઇએ, તે તેમની જાતના તેવા પુરુષ હોય ત્યારે સંભવે. તેવું ભગવાનના વિષે સંભવતું નથી, એમ 'ગુણોથી જેમની સમાન તથા અધિક કોઈ નથી' એ વિશેષણથી કહેલ છે. (સરખામણીના) કારણરૂપ ગુણોથી (કોઇ તેમની) સરખું અથવા અધિક નથી. એવી રીતે સ્વરૂપથી અને શક્તિઓથી (કોઇ તેમની સમાન અથવા અધિક નથી). છતાં પણ કાંઇક (માહાત્મ્ય) સૂચવું છું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'તેના વિના દેવપણું ક્યાં છે?'[1] એ વિગેરે વાક્યોના ધોરણે સર્વનું મૂલ લક્ષ્મી છે, અને તે વિચાર કરનારી છે. એવી રીતે સ્વરૂપથી અને બુદ્ધિથી ઉત્તમ (લક્ષ્મી) જો સર્વને તજીને ભગવાનને ભજતી હોય તો (ભગવાન) સર્વથી ઉત્તમ હોવાનું વિવેચન કરી કહેવાનું રહેતું નથી; કારણ કે તે સર્વથી ઉત્તમ લક્ષ્મી જો પોતાની મેળે રહી શકતી હોત, તો શું કરવા ભજત? જો ભોગ (કરવા) માટે ભજતી હોત, તો પ્રાર્થના કરનારા બીજાઓને પણ તજી, ન ઇચ્છનારને શા માટે ભજત? (અને) તે પણ ન ઇચ્છનારના ચરણની રેણુને કેમ ભજત? તેથી (ભગવાનના) ચરણની રેણુથી પણ તે હલકી છે, અને તેના કરતાં બીજાઓ (હલકા છે). તેથી માહાત્મ્યનું નિરૂપણ ન કરવું જોઇએ, કારણ કે રાઇના દાણાથી મેરુ મોટો છે એમ કોઇપણ કહેતું નથી. ૨૦

'અથવા આ (લક્ષ્મી) પ્રકૃતિરૂપ અથવા સ્રીરૂપ હોવાથી બુદ્ધિવગરની ભલે હોય અને તેથી (ભગવાનનું માહાત્મ્ય) સૂચવવા માટે ઉત્તમ (પુરુષે) વિચારપૂર્વક કરેલું ભજન કહેવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः ॥
सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥२१॥

१ આ વાક્ય વિષ્ણુપુરાણમાં ઇન્દ્રે કરેલી લક્ષ્મીની સ્તુતિમાં છે (प्र)

છતાં પણ જેમના ચરણમાંથી નીકળેલું બ્રહ્માએ સમર્પણ કરેલું પૂજનનું જલ શંકર સહિત જગતને પવિત્ર કરે છે, તે મુકુંદથી જૂદો લોકમાં ભગવાન પદાર્થ કયો છે? ૨૧

જો કે (ભગવાનની) વિભૂતિ હોવાથી લક્ષ્મીમાં સ્ત્રીપણું વિગેરેથી થતો દોષ હોવાનું સંભવતું નથી અને તર્ક[1] પણ કહેલો છે. છતાં પણ 'દુર્જનને સંતોષ થાઓ' એ ધોરણે જૂદા પ્રકારે માહાત્મ્યનું સૂચન કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શંકર ત્રણ ઉત્તમ છે. તે પૈકી બ્રહ્મા (ભગવાનનાં) ચરણ ધોનારા છે, અને શંકર ચરણોદક ધારણ કરનારા છે. આમનાથી જૂદો કોણ ઉત્તમ હોય? તે કહે છે. 'विरिञ्चिन' બ્રહ્માએ 'उपहृतम्' સમર્પણ કરેલું. 'अर्हणाम्भः' પૂજનનાં સાધનનું જલ, જેમના ચરણકમલમાંથી નીકળેલું પૂજનનાં સાધનનું જલ, એટલે ગંગા એવો અર્થ છે, (તે) 'सेशं' મહાદેવસહિત જગતને પવિત્ર કરે છે. અથવા 'नखावसृष्टम' એ[2] જુદુ પદ લેવું. તેનાથી બ્રહ્માંડ તૂટવાથી જ્યારે ચરણનું જલ આવ્યું, ત્યારે તે પણ અલકનંદારૂપથી ભેગું થએલું. અથવા 'નખમાંથી નીકળેલું' શબ્દથી ભગવાન કરતાં જલ ઘણું હલકું હોવાનું જણાવેલ છે, કારણકે નખમાંથી નીકળેલું જલ ઘણું હલકું હોય છે. શંકરનું (તેનાથી થએલું) પવિત્રપણું આગળ[3] કહેવામાં આવશે. 'शेषं पुनाति' 'બાકીનાને પવિત્ર કરે છે' એવો પાઠ હોય ત્યારે ભગવાન સિવાયનું બધું બ્રહ્માથી આરંભી ખડનાં તરખલાં સુધીનું બધું પવિત્ર કરે છે (એવો અર્થ થાય). જ્યારે બીજાઓને નખમાંથી નીકળેલા જલથી થતાં પવિત્રપણાંની ઈચ્છા થાય છે, ત્યારે 'ભગવાન' શબ્દના અર્થવાળો (બીજો) કોણ હોય? 'ભલે કોઈ (બીજો) ન હોય, કારણકે અક્ષરથી ઉત્તમ હોય તેજ ભગવાન હોઈ શકે' એમ કહેવામાં આવે તે (સંબંધ) માં કહે છે કે, 'લોકમાં (બીજો કોણ છે?)' વેદમાં તો તે ભગવાન છે જ. લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ (ભગવાન) કહેવા જોઈએ. લોક તો માત્ર બ્રહ્માંડને જૂએ છે. તેથી બ્રહ્માંડમાં જે પ્રભુ તે ભગવાન એમ કહેવાયું. 'ભગવાન' શબ્દનો અર્થ, જેનાથી કોઈ અધિક નથી તેવું બ્રહ્મ છે. ૨૧

એવી રીતે તર્કથી અને પ્રમાણથી ભગવત્પણું સાબિત કરીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રભાવથી પણ ભગવાનપણું હોવાનું કહે છેઃ-

यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढम् ॥
व्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपरमः स्वधर्मः ॥२२॥

---

૧ (લક્ષ્મીમાં) જો દોષ હોત, તો તે (ભગવાનનું) ભજન ન કરત, તેવો તર્ક (પ્ર)

૨ પાદ (ચરણ) માંથી નીકળેલું અને નખમાંથી નીકળેલું, એમ 'નીકળેલું' શબ્દનો સંબંધ (ચરણ અને નખ) બંને સાથે લેવો. (પ્ર)

૩ ત્રીજા સ્કંધમાં કપિલના વચનમાં, અને નવમા સ્કંધમાં શુકના વચનમાં (પ્ર)

જેમનામાં પ્રેમવાળા ધીર (પુરુષો) દેહ વિગેરેમાં વધેલા સંગને તરતજ દૂર કરી, જેમાં અહિંસા અને શાંતિ પોતાનો ધર્મ છે તે છેવટનાં પરમહંસનાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩

જેમ બીજાનું નખનું જલ સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ કરનારૂં છે, તેજ ભગવાનનું (નખનું જલ) સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે, તેવી રીતે બીજામાં પ્રેમ (હોય તે) અંતઃકરણનો નાશ કરનાર છે, પરંતુ ભગવાનમાં થોડો પણ પ્રેમ (હોય તો તે) સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનારો છે. તે આ (શ્લોક) માં કહે છે. '**यत्र**' જે ભગવાનમાં હરકોઈ પ્રેમવાળા હોય–બ્રાહ્મણ વિગેરે હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી અ બીજાં સાધનની જરૂર નથી, તે 'તરત જ' શબ્દથી કહેલું છે. – (તે છેવટનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે). આમાં કામના અથવા બલથી પ્રાપ્ત થતો વિષયોનો ભોગ (એ) એક જે વિઘ્નકારક છે, તે દૂર કરવા 'ધીર (પુરુષો)' એમ કહેલું છે. તે (કામના વિગેરે) ઉપર ઉપરથી સુખ (પ્રાપ્ત) કરાવનાર જણાય છે. તેથી વિવેકથી ધૈર્ય કરવું (રાખવું) જોઈએ. અથવા (ભગવાનમાં પ્રેમવાળા) ધીર પણ થાય[1] છે. પ્રેમ જ (બીજા કોઇની) સાહાય્ય કરનાર વિનાનો જરૂરી સાધન અને પ્રાપ્ત કરવાનું ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવો અર્થ છે; કારણકે રાગ અંતઃકરનો ગુણ છે. તે પોતાના સોબતીઓને પુષ્ટ કરે છે, પરંતુ પોતાના સોબતીઓનો નાશ કરતો નથી, પરંતુ ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનથી પવિત્ર થએલો પોતાના સોબતીઓ બધાનો એ નાશ કરે છે. તેથી જે (પ્રેમ) વિઘ્નકારક સંસારનું કારણ થએલ, તેજ પોતાના સર્વ સોબતીઓનો નાશ કરી ભગવાનનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ પ્રમાણે પ્રેમ ચિહ્ન તરીકે (કહેલો) હોવાથી દ્વેષ વિગેરેથી અપવાદ થતો નથી. દેહ વિગેરેમાં વધેલો સંગ અહંતામમતારૂપ છે. તેવા વધેલા સંગને દૂર કરી (છેવટનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે). 'વધેલા' શબ્દથી વેદથી પણ જણાવેલ (સંગ) સૂચવેલો છે. જેમ પરણેલી સ્ત્રી ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી તેની પેઠે દેહ વિગેરે ઉપરના સંગ (પ્રેમ) નો ત્યાગ ન કરવો, એવી 'દેહનું સદા રક્ષણ કરવું' 'શરીર ખરેખર પ્રથમ ધર્મનું સાધન છે', '(દેહ) પુરુષને સર્વ પુરુષાર્થ આપનારો છે' આવા પ્રકારના વાકયોએ ઉત્પન્ન કરેલી બુદ્ધિનો પણ '(જ્યારે ભગવાન કૃપા કરે છે ત્યારે) તે લોકમાં અને વેદમાં ઘણી દૃઢ થએલી મતિનો ત્યાગ કરે છે.' (૪. ૨૯–૪૬) એ વાકય પ્રમાણે ત્યાગ કરાવે છે. જ્ઞાનમાં તો તેટલો (એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ) જ પુરુષાર્થ છે. આ (માર્ગ) માં તો તે વચલી ક્રિયા છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. જેમનામાં પ્રેમવાળા 'મારા ભક્તો વળી મને પ્રાપ્ત કરે છે' એ વાકય પ્રમાણે, તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે.

---

૧ પ્રેમથી જ ધીર થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

'કારણકે' એમ કહેલું છે. મને પૂછ્યૂં, તમોએ જ મને ભગવાનના ગુણોનું
વર્ણન કરવાની આજ્ઞા કરી (તેથી) તમને કહીશ. 'भवद्भिः' શબ્દનો (તમે પૂછ્યું
તમને કહીશ એમ) બંને બાજુ સંબંધ છે, પરંતુ (મારી) પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે
(કહીશ). 'આ (વિષય) માં મારૂં જેટલું જ્ઞાન છે' શબ્દોથી તે કહેલું છે. જો કે
'અર્થ જાણીને ખરેખર વાકયની રચના (થાય)' એ નિયમ પ્રમાણે વાકયનું જ્ઞાન
આવી જાય છે જ, છતાં પણ વેદના પાઠની[1] પેઠે હું નહીં કહું, કારણકે તેમ
કહેવામાં આવે ત્યારે અર્થ જણાય નહીં

'આટલાથી શું થાય? કારણકે ભગવાનના સર્વ ગુણો કહેવાશે નહીં'
એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ગરુડ વિગેરે પક્ષીઓ नभः આકાશ
પોતાની શક્તિ જેટલું જ ઉડે છે, પરંતુ આકાશની વિશાલતા પ્રમાણે ઉડતા
નથી, છતાં પણ આકાશમાં ઉડનારા પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે હું પણ ભગ-
વાનના ગુણો કહેનારો પ્રસિદ્ધ થઈશ, એવો અર્થ છે. 'દૃષ્ટાંત અયોગ્ય છે. ક્રિયા
તો હદવાળી જ હોય, જ્ઞાન તો હદ વિનાના (પદાર્થ) સંબંધી હોય છે' એવી
શંકા થાય, તેથી 'તેમ (જ્ઞાનીઓ પોતાની યોગ્યતા) જેટલું (જાણે છે)' એમ
કહેલું છે. 'विपश्चितः' જ્ઞાનીઓ પણ विष्णोः સર્વત્ર રહેલા (ભગવાન) નું गतिम्
ચરિત્ર પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જ જાણે છે. તેમ ન હોય તો થોડું જાણનાર
ન રહે (કહેવાય), અને ભગવાનની સમાન થાય. 'गतिम्' 'ચરિત્ર' એ એક-
વચનથી એમ કહેલું છે કે બધાએ ગુણ આકાશની સમાન હોવાથી, એક ગુણનું
પણ કોઇને પણ સારી રીતે જ્ઞાન હોતું નથી. તેથી આ માત્ર મારોજ દોષ છે
એવું નથી, પરંતુ વિષય જ તેવો છે એવો (અર્થ છે). ૨૩

એ પ્રમાણે અધૂરૂં કહેનાર હોવાનો દોષ દૂર કરી, નીચેના શ્લોકથી
આરંભી પૂછેલાનો ઉત્તર કહે છે:-

एकदा धनुरुद्यम्य विचरन् मृगयां वने ॥
मृगाननुगतः श्रान्तस्तृषितो क्षुधितो भृशम् ॥
जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्रमम् ॥२४॥

એક દિવસે ધનુષ્ય ખેંચીને વનમાં મૃગયા કરતાં મૃગોની પાછલ દોડતાં થાકેલા, તરસ્યા થએલા અને ઘણું ભૂખ્યા થએલાએ જલાશય ન જોતાં તે આશ્રમમાં સત્તાથી પ્રવેશ કર્યો. ૨૪

રાજાના દોષથી શાપ થયો એમ કહેવા, સ્વભાવથી કરેલી ક્રિયા દુઃખ
કરાવનારી થાય છે એમ જણાવે છે. 'ધનુષ્ય ખેંચીને' શબ્દોથી વધ કરવામાં
ચિત્ત હોવાનું સૂચવેલું છે. વનમાં પારધિની પેઠે મૃગયા કરતાં દોડતો મૃગોની
પાછલ પડ્યો. (૧) મૃગોના સંગને લીધે 'અરણ્યના નાના પશુઓ શોકથી

૧ 'વેદના પાઠની પેઠે' એટલે હાલના સમયના વેદના પાઠ પેઠે (પ્ર)

ઘેરાએલાં હોય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેમનો શોક આ (રાજા) માં પણ ઉત્પન્ન થયો. તેથી જ (૨) તે થાકી ગયો, અને (૩) તરસ્યો અને ભૂખ્યો પણ થયો. ત્રણ દોષો ઉત્પન્ન થયા એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો સદા યુદ્ધ કરવા છતાં પણ જેનું બલ ઘટતું ન હતું તેવા મોટા વીરને થાક વિગેરે કેમ થાય? તેથી દુષ્ટોની પાછલ જવું ન જોઇએ. 'ઘણું (ભૂખ્યા)' શબ્દથી સહન ન થઈ શકે તેવી (ભૂખ કહેલી છે). દોષથી ઉત્પન્ન થએલા શ્રમ વિગેરે દોષ જ ઉત્પન્ન કરનારા છે પણ ગુણ ઉત્પન્ન કરનારા નથી એમ કહેવા, તેવા (રાજા) નો બીજો પણ દોષ થયો એમ 'જલાશય (ન જોતાં)' શબ્દથી કહેલ છે. 'अचक्षाणः' એટલે ન જોતાં. જલાશયો પણ દેવરૂપ હોવાથી તેના વિષે તેઓ પણ અદશ્ય થયા, એવું તાત્પર્ય છે. 'સત્તાથી પ્રવેશ કર્યો' એટલે પૂછયા વિના, રજા વિના (પ્રવેશ કર્યો). તેથી (ઋષિના) સ્થાન સુધી ગયો. 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ, પરાભવ પામેલા અશ્વત્થામાનું મંત્રણા કરવાનું સ્થાન (હતું), ૨૪

દોષથી ઘેરાએલ (રાજાને) પોતાને સત્પુરુષનાં દર્શન થયાં ત્યારે પણ સારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થઈ, જેમ સન્નિપાતથી ઘેરાએલો ઘીથી પણ મરણ પામે તેવું થયું એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાડા ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે. તેનો દોષ અધિક (જણાય) તે માટે તેમાંના નીચેના બે શ્લોકોથી મુનિનું વર્ણન કરે છેઃ-

> ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥
> प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतम् ॥२५॥
> स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥
> विप्रकीर्णजटाच्छन्नं रौरवेणाजिनेन च ॥२६॥

બેઠેલા, શાંત, નયન મીંચેલા, ઇંદ્રિયો પ્રાણ મન અને બુદ્ધિને રૂંધેલા, આનંદ કરતા, ત્રણ સ્થાનથી ઉપર પ્રાપ્ત થએલા, બ્રહ્મરૂપ થએલા, વિકાર રહિત, વીંખરાએલી જટાથી ઢંકાએલા, રુરુમૃગના અને કૃષ્ણમૃગના ચામડાં ઓઢેલા મુનિને જોયા. ૨૫-૨૬

'મુનિ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેને બ્રહ્મના સંબંધવાળાં શ્રવણ અને મનન પ્રાપ્ત થએલાં, 'બેઠેલા' શબ્દથી (એમ કહેલ છે કે) તે નિદિધ્યાસનમાં રોકાએલા હતા, અને યોગમાં આસન ત્રીજું અંગ છે. તેથી પહેલાંના બે (યમ અને નિયમ) વાસ્તવિક રીતે કહેવાયાં. 'શાંત' વિશેષણથી પ્રાણાયામથી મનને વશ કરેલ હોવાનું કહ્યું. 'નયન મીંચેલા' શબ્દથી પ્રત્યાહાર* (કહ્યો). ધારણા અને ધ્યાન કહેવા માટે '(ઇંદ્રિયો પ્રાણ મન અને બુદ્ધિને) રુંધેલા' શબ્દથી પ્રત્યાહારને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

* 'પ્રત્યાહાર' એટલે પાછું ખેંચવું. નયનોને પાછા ખેંચી અંતઃકરણ તરફ વાળેલાં હતાં.

'આ હલકું ફલ હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પારમહંસ્ય' એમ કહેલું છે. પરમહંસોએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય (ફલ) છે. 'ક્રમથી થનારી મુક્તિમાં તેઓ વૈશ્વાનર વિગેરે લોકને પણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેની પેઠે આ પણ વચલું સ્થાન હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'છેવટનું' એમ કહેલું છે. 'આનંદમય થઈ છેવટનો આનંદ (પ્રાપ્ત કરે છે)' એ વાકયમાં કહેલું (સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે). આથી ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય બીજું સ્થાન નથી, એવો અર્થ છે. 'આ ધર્મ કરાવનાર ન હોવાથી, વેદમાં કહેલું ન હોવાથી પ્રમાણ વિનાનું છે. તેથી ઉપર જણાવ્યું તે સત્પુરુષોનો માર્ગ નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમાં અહિંસા અને શાંતિ પોતાનો ધર્મ છે' એમ કહેલું છે. પૂર્વકાંડમાં ધર્મ જણાવેલો છે. ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત કરવાની અવિદ્યાની શાંતિ (જણાવેલી છે). આ બે (ભગવાન ઉપરના) પ્રેમનો—જેમ જલનો રસ (ગુણ છે) તેવો—સ્વાભાવિક ગુણ છે. તેથી સર્વ વેદાન્તો ભક્તિ જણાવનારા હોવાથી, ભક્તિમાં વેદનો વિરોધ હોવાની શંકા ન કરવી; અને 'અહિંસા' શબ્દથી મુખ્ય ગુણ કહેલો છે. (યજ્ઞ માટે પશુને) મારવું એ હિંસાના અર્થવાળું નથી એમ અમે કહેલું છે. તેથી (અહિંસા અને અવિદ્યાની શાંતિ) (ભગવાન ઉપરના પ્રેમને) કુદરતી હોવાથી ભક્તના સંબંધમાં (વેદની) આજ્ઞાની શક્તિ જ[1] મંદ થઈ ગએલી છે, પરંતુ (તેનો) વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. આટલાથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનું માહાત્મ્ય અનંત છે અને કોઇએ પણ કહેવું યોગ્ય નથી. ૨૨

'ત્યારે તમે કેમ કહેશો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:--

अहं हि पृष्टोऽर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् ॥
नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ॥२३॥

હે સૂર્ય જેવા (તેજસ્વીઓ) કારણકે તમે મને પૂછ્યું (તેથી) આ (વિષય)માં મારૂં જેટલું જ્ઞાન છે તેટલું હું કહીશ. પક્ષીઓ પોતાની શક્તિ જેટલાં આકાશમાં ઉડે છે તેમ જ્ઞાનીઓ વિષ્ણુનું ચરિત્ર (પોતાની યોગ્યતા) જેટલું (જાણે છે). ૨૩

'अर्यमणः' 'હે સૂર્ય જેવા (તેજસ્વીઓ). આ સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તમે જ ભગવાનના ગુણોનો પ્રકાશ કરેલો છે, (મને) સ્મરણ કરાવ્યું છે. અને (તમારા) પોતાનાં માહાત્મ્યથી (મને) જણાવેલા છે, તે તમને (મારે) કહેવાના છે તેથી હું (કાંઇ) નવું કહેનારો નથી પણ (કહેલું) ફરી કહેવાનો છું, તેથી બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ કરવાથી થતો દોષ મને લાગશે નહીં. તેથી જ 'हि'

૧ કારણકે તે કાર્ય કરે તે પહેલાં જ તેણે જણાવેલ કાર્યમાં (ભગવાનમાં) પ્રેમવાળાની પ્રવૃત્તિ થઇ હોય છે (प्र)

અથવા 'નયન મીંચેલા' શબ્દથી વિષયો વિઘ્ન ન કરતા હોવાનું સૂચવેલું છે. ઉલટી રીતે રાખેલા એટલે અંદર વાળેલા હતા ઇંદ્રિયો પ્રાણ મન અને બુદ્ધિ જેણે તેવા (મુનિ હતા). એવી રીતે બહારના વિષયો અને અંદરના વિષયો દૂર કર્યા પછી (તે) પોતાના દેહમાં રહેલા ભગવાનમાં આ સર્વ તરફથી રતઃ આનંદ કરતો હતો તે દેહથી ભગવાનનો સેવક (થયો) એમ કહ્યું. આથી ધ્યાન અને ધારણા પણ સૂચવાયા. 'ત્રણ સ્થાનથી ઉપર પ્રાપ્ત થએલા' વિશેષણથી સમાધિ કહેલી છે. જાગ્રત સ્વપ્ન સુષુપ્તિ અને સમાધિ પ્રકારનાં જીવનાં ચાર સ્થાનો છે. તેમાં ભગવાનનાં બે[1] કાર્ય ગુણો અને સ્વરૂપ અનુક્રમે પ્રકટ થએલાં જણાય છે. તેથી ત્રણ સ્થાનથી ઉપર સમાધિ પ્રાપ્ત કરેલાને આને (ભગવાનનું) સ્વરૂપ જણાય છે, એવો અર્થ છે. માત્ર (સ્વરૂપ) જણાતું હતું એટલું જ નહીં, પરંતુ 'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ફલ પણ પ્રાપ્ત થએલું એમ 'બ્રહ્મરૂપ થએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. અસંપ્રજ્ઞાત† સમાધિ જણાવવા 'વિકારરહિત' એમ કહેલ છે. તે સર્વ (હરકોઇ) વિકાર વિનાનો હતો. આથી દેહ અને આયુષ્યનાં વૃદ્ધિ અને ક્ષય પણ થતાં ન હતાં. મનની ક્રિયા પણ રહી ન હતી. માત્ર સ્વરૂપથી જ ભગવાનની સેવા કરતો હતો એમ કહેવાયું. બહારનાં (સમાધિમાં) વિઘ્ન કરનારની અવગણનાનો પ્રકાર તેણે પહેલાં જ કરેલો એમ 'વીખરાએલી (જટાથી ઢંકાએલા)' વિશેષણથી કહેલું છે. ઘણાં શીંગડાવાળું હરણ 'રુરુ' કહેવાય છે. રુરુના ચામડાંથી અને કાળાં હરણના ચામડાંથી ઉપરથી ઢંકાએલો હતો. આટલાથી બહારની અને અંદરની વ્યવસ્થાથી તે સર્વ (કોઇ પણ) પ્રકારે પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય ન હતો એમ સૂચવેલું છે. ૨૫-૨૬

તેવાની પણ (રાજાએ) યાચના કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

विशुष्यत्तालुरुदकं तथाभूतमयाचत ॥
अलब्धतृणभूम्यादिरसम्प्राप्तार्घ्यसूनृतः ॥
अवज्ञातमिवात्मानं मन्यमानश्चुकोप ह ॥२७॥

સૂકાઇ જતાં તાલવાવાળાએ તેવી રીતે રહેલા પાસે જલ માગ્યું. તૃણ ભૂમિ વિગેરે જેને મળેલ નથી, પૂજન અને મીઠી વાણી જેને પ્રાપ્ત થયાં નહીં તેવાએ પોતાને તિરસ્કાર કરેલા જેવો માનતાં, અહો, ક્રોધ કર્યો. ૨૭

---

૧ 'બે કાર્ય' એટલે બહારનાં અને અંદરનાં કાર્ય (પ્ર) જાગ્રત સ્થિતિમાં બહારનાં કાર્ય અને સ્વપ્નમાં અંદરના કાર્ય જણાય છે. સુષુપ્તિમાં ગુણો અને સમાધિમાં સ્વરૂપ જણાય છે.

† જેમાં બહારના વિષયોનું ભાન ન રહે, માત્ર ભગવાનનું ભાન થાય તેવી સમાધિ.

ઘણું જ સૂકાઇ જતુ હતું તાલવું જેનું તેવો (રાજા હતો). શોકથી જ તાલવું સૂકાતું હતું. 'તેવી રીતે રહેલા' એટલે ઉપર કહેલા ગુણ્વાળા (મુનિ પાસે જલ માગ્યું). (૫) માગવું પણ દોષ જ હતો. (૬) તે દોષથી બીજો પણ દોષ થયો એમ '(તૃણ ભૂમિ વિગેરે) જેને મળેલ નથી' વિશેષણથી આરંભી કહે છે. 'તૃણ ભૂમિ જલ અને ચોથી મીઠી વાણી. આ પણ સત્પુરુષોના ઘરમાં ક્યારે નાશ પામતાં નથી' એવો ઉત્તમ ધર્મ છે. અને તે (સદ્ધર્મ) તેનામાં ન જોઇને અને પોતે શિક્ષક હોવાનું સ્મરણ કરીને, તેને શિક્ષણ આપવા માટે કરતો હોય તેમ કોપ કર્યો. નથી મળેલ "તૃણ ભૂમિ, વિગેરે શબ્દથી (જણાવેલ) જલ, તૃણ અને ભૂમિ છે આરંભમાં જેના (તેવું જલ), એવો અર્થ છે. જલની જરૂર હોવાથી એમ (જલ માગ્યાનું) કહેલ છે. રાજા હોવાના કારણથી વધારાનો ધર્મ પૂજન વિગેરે (આપવાનો હતો). નથી પ્રાપ્ત થયેલાં પૂજનથી આરંભી મીઠી વાણી સુધીના જેને તેવો (રાજા હતો). બ્રાહ્મણોએ રાજાના પગ ધોવાનું કરવાનું નહોવાથી પૂજન કહેલું છે (૭) તે પ્રાપ્ત ન થતાં દોષને લીધે બીજું કારણ હોવાની (રાજાએ) કલ્પના કરી એમ 'તિરસ્કાર કરેલા (જેવો માનતાં)' શબ્દોથી કહેલું છે, અને (મુનિએ જલ આપવાની) ના પાડેલી ન હોવાથી 'इव' 'જેવો' શબ્દ યોજેલો છે. જો (રાજા) પોતે જ જલ વિગેરે લેત, તોપણ દોષ ન થાત, કારણકે (તે) આપત્તિનો ધર્મ હતો, પરંતુ અભિમાનને લીધે તે પણ તેણે ન કર્યું. તે 'પોતાને (તિરસ્કાર કરેલા જેવો) માનતાં' શબ્દોથી કહેલું છે (૮) દોષથી દૃષ્ટિ રૂંધાઇ ગયેલી હોવાથી (મુનિના) સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા વિના જ માત્ર કોપ કર્યો. 'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. ૨૭

ક્રોધ તો જણાવવા માટે પણ થાય. મન્યુ (અહંકારથી થએલો ક્રોધ) તો દ્વેષવાળોજ હોય. તે સમયે તેને બીજા બે દોષો થયા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

अभूतपूर्वः सहसा क्षुत्तृड्भ्यामर्दितात्मनः ॥
ब्राह्मणं प्रत्यभूद् ब्रह्मन् मत्सरो मन्युरेव च ॥२८॥

હે બ્રહ્મન્! ભૂખ અને તરસથી પીડાએલા અંતઃકરણવાળાને એકદમ બ્રાહ્મણ પ્રતિ પહેલાં કોઇવાર ન થએલ તેવો અમર્ષ અને મન્યુ પણ થયા. ૨૮

(૯) જે બ્રાહ્મણ પ્રતિ અમર્ષ એવો દોષ તો કોઇપણ સમયે ઉત્પન્ન થએલો ન હતો. 'એકદમ' શબ્દથી વિચારની પણ ઉત્પત્તિ ન થએલ હોવાનું (જણાવેલ છે). 'ભૂખ અને તરસથી (પીડાએલા અંતઃકરણવાળાને)' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે દેહના ધર્મો જ બલવાન થયા. (ભૂખ અને તરસથી પીડાએલ હતું) 'આત્મા' અંતઃકરણ જેનું (તેવો રાજા હતો). એવી રીતે બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર (થયાનું) શ્રવણ કરીને શૌનકમાં ખળભળાટ ન થાય તે માટે 'હે બ્રહ્મન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. બ્રાહ્મણ ઉપર જ અમર્ષ અને (૧૦) મન્યુ થયા. બીજાની

સરસાઈ સહન ન કરવી તે અમર્ષ. એવી રીતે (રાજામાં દશ દોષો ઉત્પન્ન થયા, તેનો સરવાળો 'च' 'અને' શબ્દથી કરેલો છે. ૨૮

ઉપસંહાર કરવા નીચેના શ્લોકથી દોષોનું ફલ કહે છેઃ-

स तु ब्रह्मऋषेरंसे गतासुमुरगं रुषा ॥
विनिर्गच्छन्धनुःकोटया निधाय पुरमागतः ॥२९॥

તે તો જતાં જતાં ક્રોધથી બ્રહ્મઋષિના ખભા ઉપર ધનુષ્યના છેડાથી મરેલા સાપને મૂકી શહેરમાં આવ્યો. ૨૯

'तु' 'તો' શબ્દથી પહેલાંનો ક્રોધ (તેનું) કાર્ય થવાથી નીકળી ગયાનું કહેલ છે. કલિને સ્થાન આપવાથી બ્રાહ્મણનો તિરસ્કાર કરવાની બુદ્ધિ (તેને થએલી). બ્રહ્મ થએલ ઋષિ હોવાથી (તે) પ્રમાણ અને પ્રમેય બંનેનાં બલવાળો હોવાનું સૂચવેલ છે. તે (બલ) સદાનું હતું. 'ખભા ઉપર' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) (તે) લઈ જતો હતો તે સર્પ (ઋષિનું) માથું સાક્ષાત્ બ્રહ્મ (રૂપ) હોવાથી (તેમના) ખભા ઉપર જ પડ્યો, અથવા તે (રાજા) નો હાથ (ખભાથી) ઉપર ચાલ્યો નહીં. સર્પને મારી નાખી, મરણ પછી મરેલાને તેને ઉપાડી જતાં, ધનુષ્યના છેડાથી ઉપાડી (ઋષિના) ખભા ઉપર મૂકી પોતાના શહેરમાં આવ્યો. મૃગયા કરવા ગએલો તે ધનુષ્યનું અને પોતાનું કાર્ય કરીને આવ્યો. જો ત્યાં જ (ઋષિની) નજીક રહ્યો હોત, તો (તેના) પુત્રનું સાંત્વન પણ કરત. ૨૯

'તેમ કરવામાં રાજાનો શું અભિપ્રાય હતો?' એવો પ્રશ્ન થાય તે (સંબંધ) માં નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ-

एष किं निभृताशेषकरणो मीलितेक्षणः ॥
मृषासमाधिराहोस्वित्किं नु स्यात्क्षत्रबन्धुभिः ॥३०॥

જેનાં સર્વ કર્મો શાંત થએલાં છે તેવા આણે શું નયનો મીંચેલા છે, અથવા ક્ષત્રબંધુઓથી શું થાય તેમ છે એવા વિચારથી ખોટી સમાધિ કરેલી છે? ૩૦

શાંત થએલાં છે સર્વ કર્મો જેનાં, તેવો થઈ આણે શું નયનો મીંચેલા છે? અથવા મને ઠગવા ખોટી સમાધિ જણાવવા નયનો મીંચેલા છે? એવો (વિચાર થયો). 'તેવું (ખોટી સમાધિ) જણાવવાનું શું પ્રયોજન (હોય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં '(ક્ષત્રબંધુઓથી) શું થાય તેમ છે?' એમ કહેલું છે. 'नु' શબ્દ વિચારના અથવા નિશ્ચયના અર્થવાળો છે. ક્ષત્રબંધુઓ આવેલ અથવા ગએલ હોય તેથી શું થાય? (રાજા) ક્ષત્રબંધુ છે એવું જ્ઞાન (તેને) યોગથી (થએલું). જો કે ખોટી સમાધિ કરેલી હોય તોપણ આ (ઋષિ) થી કાંઈ પણ કરી શકાય

તેમ ન હતું, છતાં પણ ચિત્તનું સમાધાન થાય તે માટે (રાજાને) એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો, એવો અર્થ છે. ૩૦

એ પ્રકારના વિચાર વિના કરેલાં કૃત્યનું પરિણામ દુઃખમાં થયું, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:-

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी विचरन् बालकोऽर्भकैः ॥
राज्ञाऽघं प्रापितं तातं श्रुत्वा तत्रेदमब्रवीत् ॥३१॥

તેના ઘણા તેજસ્વી બાલક પુત્રે બાલકો સાથે ફરતાં રાજાએ તાતને પાપ પ્રાપ્ત કરાવેલું (છે એમ) સાંભળીને ત્યાં આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૧ :

'पुम' નામના નરકમાંથી 'त्रायते' બચાવે તે પુત્ર. તે (પિતા) જો આનાથી ન બચાવાય તો પુત્રપણું જ ન રહે; અને (તે) ઘણો તેજસ્વી હતો. આથી (તેની શાપ આપવાની) શક્તિ જણાવેલી છે. અવિવેક (કર્યા) નું કારણ પણ કહે છે કે બાલકો સાથે (તેણે પણ) બાલકે જ આશ્રમના છેડે ફરતાં રાજાએ (પિતાને) અપરાધ અથવા પાપ પ્રાપ્ત કરાવેલ હોવાનું શ્રવણ કરીને (આ કહ્યું). મરેલા સર્પનો સ્પર્શ થતાં પણ પાપ થાય છે અને પાપથી મરણ થાય તેથી અથવા આશ્રમમાં રહેલા (સર્પ) ના વધથી મરણ (પ્રાપ્ત કરાવેલ છે). અપરાધ અર્થ લઇએ ત્યારે રાજાએ કરેલો અપરાધ મુનિને ફળ્યો એમ (સાંભળ્યું). 'તાત' એ સ્નેહનું ચિહ્ન છે. 'ત્યાં' એટલે જ્યાં શ્રવણ કરેલ તે જ સ્થલે કહ્યું ૩૧

ભવિષ્યમાં સજા કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી સજા કરવાની યોગ્યતા કહે છે. અધર્મ અને સ્વામિનો દ્રોહ (એ) સજા કરવાનાં કારણ રાજામાં રહેલાં છે અને સજા કરવાની શક્તિ પોતામાં રહેલી છે તે પૈકી પ્રથમ (રાજાનો) દોષ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

अहो अधर्मः पालानां पीव्नां बलिभुजामिव ॥
स्वामिन्यघं यद्दासानां द्वारपाले शुनामिव ॥३२॥

પુષ્ટ થએલા બલિખાનારાઓની પેઠે પાલન કરનારાઓનો અધર્મ આશ્ચર્યકારક છે, દાસો જે સ્વામીનો અપરાધ કરે છે તે દ્વારને સાચવનારા કુતરાઓના (અપરાધ) જેવો છે. ૩૨

'अहो' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. ધર્મનું પાલન કરનારા અધર્મનો નાશ કરે છે, પરંતુ (અધર્મ) કરતા નથી. તેથી પાલન કરનારાઓનો અધર્મ આશ્ચર્યકારક છે. આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થએલાએ ધ્યાન કરતાં, આ આશ્ચર્ય નથી એમ જાણ્યું. તેથી અધર્મનું કારણ કહેતાં, અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત કરીને તે (અધર્મ)

કરાવનાર હોવાનું જણાવતાં 'પુષ્ટ થએલા (બલિ ખાનારાઓની પેઠે)' શબ્દથી દૃષ્ટાંત કહે છે. સ્થૂલપણું જ અધર્મ કરવાનું કારણ છે. નીચ (પુરુષોએ) રાજ્યથી પુષ્ટ થઈ અધર્મ કર્યો, એવો અર્થ છે. જેમ કુતરાઓ એઠું ખાઈને પુષ્ટ થએલા એઠું આપનારનેજ કરડે છે. અથવા (તેના) ઘરમાં ઘૂસે છે (તેના જેવો પાલન કરનારાનો આ અધર્મ છે). સ્વારાજ્ય અને બહારનું રાજ્ય એવાં બ્રાહ્મણોનાં બે રાજ્યો છે. બહારનું રાજ્ય પોતાથી ભોગ થાય તેવું ન હોવાથી, સ્વારાજ્યને પ્રાપ્ત કરાવનાર (સાધન) તરીકે (તેમણે તેનો) ઉપયોગ કર્યો. તેથી જ (બહારનું રાજ્ય કરવા) ક્ષત્રિયો રાખ્યા. ભૂમિ બ્રહ્માએ બનાવી અને કશ્યપે આપી. તેવી રીતે પરશુરામે અને રઘુનાથે (બ્રાહ્મણોને) આપેલી. છતાં પણ બ્રાહ્મણોએ જે બહારનુ રાજ્ય ન કર્યું, તે (દેહની) અંદર તે કરવા માટે. તે '(દાસો જે) સ્વામીનો અપરાધ કરે છે' શબ્દોથી કહેલ છે. દાસો જે સ્વામીનો **'अघम'** અપરાધ કરવાનું પાપ કરે છે, તે કુતરાઓના (અપરાધ) પેઠે જાતિના દોષથી અથવા અવિવેકથી થએલ હોય છે. **'द्वारपाले'** દ્વારનું પાલન કરવા અથવા દ્વારનું પાલન થાય તે માટે જે કુતરાઓ રાખેલ હોય તેઓ જેમ અજ્ઞાનથી સ્વામીને જ કરડે છે અથવા ઘરમાં ઘૂસે છે, તેવી રીતે સમાધિ થઈ શકે તે માટે જ રાજાને (રાજ્ય કરવા) રાખેલ, એવા હેતુથી કે તે સમાધિ ભલે ન કરે, (પણ) અમારૂં પૂજન કરે. આટલાથી[1] રાજાને કૂતરા જેવો કહ્યો. ૩૨

દૃષ્ટાંત બરાબર[2] નથી એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ–

ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो निरूपितः ॥
स कथं तद्गृहे द्वाःस्थः सभाण्डं भोक्तुमर्हति ॥३३॥

કારણકે બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રબંધુને દ્વારપાલ રાખેલ છે. દ્વારે રહેનારો તે તેઓના ઘરમાં વાસણમાં રાખેલું ખાવાયોગ્ય કેમ થાય ? ૩૩.

આ (શ્લોક) થી (રાજાએ) સ્વામીનો દ્રોહ કરેલ હોવાનું દઢ કરે છે. **'हि'** 'કારણકે' શબ્દથી ચાર પ્રકારે (દ્રોહ) કરેલ હોવાનું જણાવેલ છે (૧) શરીર વિગેરે બહારનો પદાર્થ દ્વાર[3] છે. વાસ્તવિક રીતે આ વિષયમાં રાખનારા ભૃગુઓ હતા. તેથી જેઓએ રાખેલ તેઓનાજ ઘરમાં **'सभाण्डम्'** ભોજન પકાવવાના વાસણમાં રહેલું અન્ન **'द्वाःस्थः'** સદા દ્વારનું પાલન કરનારો ખાવા યોગ્ય છે?

---

૧ 'આટલાથી' એટલે પૂજન ન કરવાથી, અને સમાધિમાં વિઘ્ન કરવાથી (प्र)

૨ પુરુષવિધ બ્રાહ્મણમાં 'ક્ષત્રથી ઉત્તમ (કાંઈ) નથી. તેથી બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનું નીચે (રહી) પૂજન કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત બરાબર નથી. (प्र)

૩ 'દ્વાર' એટલે સમાધિનું દ્વાર. તેથી તેનું રક્ષણ કરનાર હોવાથી રાજા દ્વારપાલ છે (प्र)

(૨) બ્રાહ્મણને (રાજા) આજ્ઞા કરવા યોગ્ય નથી[1] કારણકે તેઓની કૃપાથી જ તે રાજ્ય કરે છે. (૩) કારણકે બ્રાહ્મણનું ઘર બ્રહ્માંડ છે. તેમાં સર્વ પુરુષાર્થોના ઉપભોગના કારણરૂપ બ્રાહ્મણો છે. તેમાં વિઘ્ન કરનારાઓને હઠાવવા દ્વારનું પાલન કરનાર રાજા છે. રાજ્ય બલિને ઠેકાણે છે. ખેડુતની પેઠે બ્રાહ્મણને પણ કર આપનારાઓમાં (રાજા) મૂકે છે, તે વાસણમાં રાખેલું ખાવા બરાબર છે. (૪) સમાધિમાં રહેલ (ઋષિ) નો અપરાધ કર્યો તે ઘરમાં ઘૂસીને વાસણમાં રાખેલું ખાવા બરાબર છે. ૩૩

એવી રીતે (રાજાનો) અપરાધ દૃઢ કરીને, પોતાની સજા કરવાની શક્તિ (હોવાનું) કહેતાં નીચેના શ્લોકથી બીજો પ્રકાર (સજા ન થાય તેવું) નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

कृष्णे गते भगवति शास्तर्युत्पथगामिनाम् ॥
तद्भिन्नसेतूनद्याहं शास्मि पश्यत मे बलम् ॥३४॥

અવળા માર્ગે જનારાઓને સજા કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પધારી ગએલા છે. તેથી આજે હું મર્યાદાનો ભંગ કરનારાને સજા કરૂં છું. મારૂં બલ જૂઓ. ૩૪

સદાનંદ સ્વરૂપ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાનો અનુભવ કરાવવા માટે જ બ્રાહ્મણોને રાખી પોતાનાં સ્થાનમાં પધારેલા છે. (તે) ભગવાન હોવાથી પોતાનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરાવવા પહેલાં બ્રાહ્મણોના વિરોધિઓને સજા કરતા હતા. પાલન કરનારા તેવા (બ્રાહ્મણના વિરોધી) થાય ત્યારે બ્રાહ્મણોએ જ (તેમને) સજા કરવી જોઇએ, કારણકે (ભગવાને) બે[2] વર્ગજ રાખેલા છે. તેથી બે[3] (કાર્ય) અમારે જ કરવાનાં છે એમ 'મર્યાદાનો ભંગ કરનારાને (સજા કરૂં છું)' શબ્દથી કહે છે. भिन्नाः ભંગ કરેલો છે 'सेतवः' મર્યાદાઓનો જેમણે (તેમને સજા કરૂં છું). આથી (સજા કરવામાં) પોતાના પ્રયોજનનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલ છે. 'કોઇ સમયે પણ મર્યાદાનો ભંગ સાંભળેલ નથી' એવી શંકા થાય તેથી 'આજે' એમ કહેલ છે. આજેજ (મર્યાદાનો ભંગ) થયો, આજે જ સજા કરવી જોઇએ, એવો અર્થ છે. પોતાનું તેવા પ્રકારનું સામર્થ્ય છે એમ '(મારૂં બલ) જૂઓ' શબ્દથી બાલકોને જણાવે છે. પોતામાં પ્રકટ થએલું બ્રહ્મતેજ પોતે જોતાં, પોતાના મિત્રો હોવાથી તેમને પણ દેખાડે છે. ૩૪

---

૧ કશ્યપ વિગેરે બ્રાહ્મણોને રાજ્ય આપેલ હોવા છતાં, તેઓએ તે ક્ષત્રિયોને આપ્યું. તેથી બ્રાહ્મણોની કૃપાથી જ ક્ષત્રિયો રાજ્ય કરે છે (प्र)

૨ પાલન કરવા યોગ્ય અને પાલન કરનારા, એવા બે વર્ગ (प्र)

૩ મર્યાદાનું રક્ષણ, અને તેનો ભંગ કરનારને શિક્ષા (प्र)

એવો નિશ્ચય કરીને જે કર્યું, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो वयस्यानृषिबालकः ।।
कौशिक्याप उपस्पृश्य वाग्वज्रं विससर्ज ह ।।३५।।

મિત્રોને એમ કહીને ક્રોધથી લાલ આંખવાળા ઋષિના બાલકે કૌશિકીનાં જલનું આચમન કરીને વાણીરૂપ વજ્ર નાખ્યું. ૩૫

રાજા છે એવા વિચારથી પાલન કરનાર હોવાના અધ્યાસથી ક્રોધ થયો. તેનાથી લાલ થએલી હતી બે આંખો જેની તેવો (થયો). આથી એમ જણાવેલું છે કે ફરી તેણે જૂદો વિચાર ન કર્યો. કૌશિકી નદી છે. તેનાં आपः જલનું **उपस्पृश्य** આચમન કરીને પોતાની બ્રહ્મની સ્થિતિ પ્રકટ કરીને 'ષટ્ ફટ્ મારી નાખ' વિગેરે મંત્રો ભણીને (વજ્ર નાખ્યું). તે (વૃત્રાસુરનો પ્રાણ લેનારૂં) વજ્ર દધીચિના હાડકાંનું બનેલું હતું. આ તો બ્રાહ્મણોનાં મૂલરૂપ વાણીનું વજ્ર (નાખ્યું). ૩૫

તે વાણીરૂપ વજ્રનો અર્થ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

इति लंघितमर्यादं तक्षकः सप्तमेऽहनि ।।
धक्ष्यति स्म कुलांगारं चोदितो मे पितृद्रुहम् ।।३६।।

એવી રીતે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરેલા મારા પિતાનો દ્રોહ કરનાર કુલાંગારને સાતમા દિવસે મેં પ્રેરેલો તક્ષક બાળી ભસ્મ કરશે. ૩૬

એવા પ્રકારે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરેલાને તક્ષક સાતમા દિવસે '**धक्ष्यति**' (બાળીને) ભસ્મ કરશે. '**स्म**' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ દર્શાવનારો છે. સર્વને પ્રસિદ્ધ થાય તેવી રીતે ભસ્મ કરશે. એવો (તેનો) અર્થ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેનો સાચો ઉપાય થશે નહીં, 'માથામાં રહેલા સાત પ્રાણો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે માથાનું રક્ષણ કરેલું* હોવાથી, (શાપ) પ્રાણનો નાશ કરનારો હોવા છતાં પણ તેટલા સમય સુધી જીવવાનું કહેલ છે. જો માથા ઉપર (સર્પ) મૂક્યો હોત, તો તે સમયે (શાપ આપ્યો ત્યારે) જ મરત.

'પાંડવોના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલાને તક્ષક કેમ બાળશે?' એવો પ્રશ્ન થાય તે (સંબંધ)માં 'કુલાંગાર' કહેલ છે, જો હમણાં બાળવામાં ન આવે તો આવો બીજો અપરાધ કરે ત્યારે યાદવોની પેઠે આખાં કુલનો નાશ કરશે. તેથી પાંડવો ઉપર ઉપકાર કરવા માટે જ (તક્ષક) તેને બાળશે, એવો અર્થ છે. '(પરીક્ષિત) પ્રાર્થના કરશે તેથી નહીં બાળે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મેં પ્રેરેલો' એમ

* માથા ઉપર સર્પ મૂકેલ નહીં હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

કહેલું છે. મેં પ્રેરેલો બીજું નહીં કરે (બાળ્યા વિના નહીં રહે) એવો અર્થ છે. તેમ નહીં કરે (બાળે), તો તેને પણ હું બાળીશ એવો ભાવ છે. એવી (તક્ષકને) આજ્ઞા કરવાનું કારણ 'પિતાનો દ્રોહ કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. મારા પિતાનો તેણે અપરાધ કરેલો છે એવો (અર્થ છે). ૩૬

એ પ્રમાણે શાપ આપીને, તે (શાપમાં) તેજ શાંત થતાં મનુષ્યની સ્થિતિથી ઘેર આવીને રડ્યો, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ–

ततोऽभ्येत्याऽऽश्रमं बालो गलेसर्पकलेवरम् ॥
पितरं वीक्ष्य दुःखार्त्तो मुक्तकण्ठो रुरोद ह ॥३७॥

પછી બાલક આશ્રમમાં આવી પિતાને ગળા ઉપર સર્પના શરીરવાળા જોઇ દુઃખથી પીડિત થઇ નિશ્ચય મોટા અવાજે રડ્યો. ૩૭

'गलेसर्पकलेवरम्' એ વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થયા વિનાનો સમાસ છે. બાલક હોવાથી (સર્પ) મરેલો હતો કે જીવતો હતો તે તેણે જાણ્યું નહીં. તેવા (ગળાં ઉપર સર્પના શરીરવાળા) પિતાને જોઇને દુઃખથી પીડા પામ્યો. 'मुक्तकण्ठः' એટલે મોટા અવાજે. પિતા તો 'સર્પકંઠ' (ગળા ઉપર સર્પવાળા), અને પોતે 'મુક્તકંઠ' ગળું છૂટું મૂકી (મોટા અવાજે રડનારો). 'ह' શબ્દ નિશ્ચયના અર્થવાળો છે. ૩૭

પછી શું થયું તે નીચેના શ્લોકોથી કહે છે –

स वा आंगिरसो ब्रह्मन् श्रुत्वा पुत्रविलापनम् ॥
उन्मील्य शनकैर्नेत्रे दृष्ट्वा चांसे मृतोरगम् ॥३८॥
विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ वत्स कस्माद्धि रोदिषि ॥
केन वाऽपकृतं सर्वमित्युक्तः स न्यवेदयत् ॥३९॥

હે બ્રહ્મન્! અંગિરસના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલાએ તેણે પુત્રનું રડવું સાંભળીને, ધીરેધીરે આંખો ઉઘાડીને અને ખભા ઉપર મરેલા સર્પને જોઇ (તેને) કાઢી નાખી પુત્રને પૂછ્યું. 'હે પુત્ર! તું કેમ રડે છે? કોણે (તારો) અપરાધ કર્યો છે!' એમ કહેલા તેણે સર્વ જણાવ્યું. ૩૮–૩૯.

'आंगिरसः' એટલે અંગિરસના કુલમાં ઉત્પન્ન થએલો. (આ શબ્દથી) સહન કરનાર હોવાપણું અને કુલિનપણું સૂચવેલ છે. 'હે બ્રહ્મન્' સંબોધનથી (બીજી કોઇ) શંકા ન હોવાનું કહેલ છે, કારણકે બ્રહ્મરૂપ હોય તે ખોટું (કાંઇ) કરે નહીં. મોટો અવાજ (કાને) અથડાવાથી સમાધિ સ્વપ્નની પેઠે તૂટી ગઇ.

ત્યારે ધીરે ધીરે નેત્રો 'उन्मील्य' ઉઘાડીને અને ખભા ઉપર સર્પને જોઇને, સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રથમ તેને કાઢી નાખ્યો. પુત્ર હોવાથી, બીજા પ્રકારે (સર્પને ખભા ઉપરથી કાઢી નાખ્યા વિના) કહેવું સંભવતું ન હતું. 'હે પુત્ર' થી આરંભી 'કર્યો છે' સુધીના શબ્દોથી પ્રશ્ન જ કહેલ છે. 'તું કેમ રડે છે?' 'કોણે (તારો) અપરાધ કર્યો છે?' એવાં (પ્રશ્નનાં) બે વાકયો છે. વિશેષ કહેવાનું પ્રયોજન નહીં હોવાથી સંક્ષેપથી કહેલ છે કે (પુત્રે) સર્વ (કહ્યું) ૩૮–૩૯.

ત્યારે શમીકે શૃંગીનું વચન સાંભળી, વિચાર કરીને 'તેં સારૂં કર્યું નથી' એમ કહ્યું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं स ब्राह्मणो नात्मजमभ्यनन्दत् ॥
अहो बताऽहो महदज्ञ ते कृतमल्पीयसि द्रोह उरुर्दमो धृतः ॥४०॥

શાપ આપવા યોગ્ય નહીં એવા રાજાને શાપેલ સાંભળીને તે બ્રાહ્મણે પુત્રનું અનુમોદન ન કર્યું. અહો! અરેરે! હે અજ્ઞાની! તેં મોટું પાપ કર્યું. નાના અપરાધની ભારે સજા કરી. ૪૦

(શાપ આપવો) અયોગ્ય હોવાનું કારણ 'રાજા' શબ્દથી (કહેલું છે). '(પુત્રે) અપરાધીને સજા જ કરી. (તેનું) અનુમોદન કેમ ન કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'તે બ્રાહ્મણે' એમ કહેલું છે. 'બ્રાહ્મણો ક્ષમાથી પૂજન કરવા યોગ્ય થયા છે.' ક્ષમા ન હોય તો બ્રાહ્મણપણું જ જતું રહે એવું તાત્પર્ય છે. 'જેમ રાજા ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય હતો તેમ આની પણ ઉપેક્ષા કેમ ન કરી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'પુત્ર' એમ કહેલું છે. આ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય ન હતો, કારણકે પુત્ર હતો. 'જેનો નિષેધ કર્યો ન હોય તે મંજુર કરેલું છે' એ નિયમ પ્રમાણે (શમીક) શાંત રહે, અથવા (શૃંગીના શાપનો) સ્વીકાર કરે તો 'બ્રહ્મના દંડથી બળેલાની....' ૩. ૧૪–૪૨) એ ન્યાય પ્રમાણે રાજાના પરલોકનો પણ નાશ થાય. તેથી પિતાની અનુમતિથી કરેલ ન હોવાથી માત્ર શબ્દના અર્થ પુરતો (શાપ) સત્ય થશે પણ પરિણામે (પરલોક ન પ્રાપ્ત થવામાં) સત્ય નહીં થાય, (અને રાજાને) ફલ પણ (પ્રાપ્ત થશે). (શમીક) પુત્રના ક્રોધનો પણ તર્કથી ત્યાગ કરાવે છે. જો તે તેમ ન કરે તો (રાજાનું) મરણ પણ બગડે જ. તેથી જેમ આ (શૃંગી) ને પશ્ચાત્તાપ થાય તેવાં વચનો ઉત્તરાર્ધથી આરંભી કહે છે.

રાજાને શાપ (આપ્યો) તે પાંચે પુરુષાર્થોથી વિરુદ્ધ છે. તેથી (શાપ આપનારને) પોતાને પાંચે પુરુષાર્થોની હાનિ થશે, એવો ભય દેખાડીને તેને પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન કરે છે (૧) પ્રથમ તો અધર્મ કર્યો એમ કહે છે. 'अहो' શબ્દ આશ્ચર્ય (અને) बत' 'અરેરે!' શબ્દ ખેદ દર્શાવે છે. 'ते कृतं महदंहः' તેં મોટું પાપરૂપ (કાર્ય) કરેલું છે, પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે (કરેલું છે). જો તેમ

(અજ્ઞાનથી કરેલું) ન હોત, તો પ્રાયશ્ચિત પણ ન થાત. તે (કાર્ય)જ કહે છે (કે) નાના દ્રોહે અપરાધની ભારે સજા કરી. પરિણામનો વિચાર કરતાં, આપણો નાનો અપરાધ (રાજાએ) કરેલ (अ) આશ્રમમાં રહેલા એક સર્પને માર્યો (आ) સ્નાન (કરવા) ના કારણરૂપ સર્પનો સ્પર્શ કરાવ્યો અને (इ) તને (શૃંગીને) ભય ઉત્પન્ન કર્યો. (अ) તેના તો તેં પ્રાણ જ હરી લીધા. રાજાની બરોબરી સર્પ સાથે ન થાય. (आ) (સર્પનો) સ્પર્શ (તેનું) વિષ પ્રસરી રહે તેની સમાન નથી. (इ) ઉપર ઉપરનો (જણાતો) ભય નજીકમાં પ્રાપ્ત થએલ પ્રાણ હરનારા મોટા ભયની (સમાન) નથી. તેથી અપરાધના પ્રમાણમાં સજા (કરેલી) ન હોવાથી અધર્મ છે. ૪૦

'મેં તો (અપરાધની) સમાનજ કાર્ય કર્યું છે. તેણે (સર્પ) માર્યો, તેથી (મેં તેને) મારવાનું, સર્પનો સ્પર્શ કરાવ્યો તેથી સર્પનો સ્પર્શ કરાવવાનું, (મને) ભય કર્યો તેથી (તેને) ભય (કરાવવાનું કર્યું') એમ (શૃંગી) કહે તે (સંબંધ) માં નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं सम्मातुमर्हस्यविपक्वबुद्धे ॥
यत्तेजसा दुर्विषहेण गुप्ता विन्दन्ति भद्राण्यकुतोभयाः प्रजाः ॥४१॥

હે કાચી બુદ્ધિવાળા! પર ગણાતા રાજાને તું મનુષ્યોની સમાન ગણીશ નહીં. (કારણ કે) તેના સહન ન થઇ શકે તેવા તેજથી રક્ષણ કરાએલી પ્રજા કલ્યાણો પ્રાપ્ત કરે છે અને કોઇ તરફથી ભય પામતી નથી. ૪૧

હે કાચી બુદ્ધિવાળા! પદાર્થો સમાન હોતા નથી. રાજા મનુષ્યોની જ સમાન નથી, તો પછી તુચ્છ જીવોની સમાન તો કેમ જ હોય? 'કુતરામાં અને ચંડાલમાં પંડિતો સમાન દૃષ્ટિવાળા છે' (ભ. ગી. ૫–૧૮) એવું વાક્ય હોવાથી 'પર બ્રહ્મ જાણનારાઓએ એવું કહેવું યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'પર ગણાતા' એમ કહેલું છે. આ (વાક્યમાં) તો અક્ષરના વિચારથી જીવોમાં બ્રહ્મ સમાન હોવાનું કહેલ છે, પરંતુ જીવો ભગવાનની સમાન હોવાનું કહેલું નથી, કારણકે 'સ્થાનમાં પછી ધર્મ યજ્ઞ, મનુ દેવ અને રાજા (ભગવાનના અવતારરૂપ) છે' (૨–૭–૩૯) અને 'પૃથ્વીપતિ મનુષ્ય વિષ્ણુ છે' એ વાક્યો પ્રમાણે રાજા ભગવાનના ગુણનો અવતાર છે. 'આ (વાક્ય) તો રાજાના સન્માન માટે કહેલું ગૌણ છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જે રાજાના સહન થઇ ન શકે તેવા, ચોર વિગેરે સહન ન કરી શકે તેવા તેજથી રક્ષણ કરાએલી પ્રજા કોઈ પણ તરફથી ભય વિનાની થઇને કલ્યાણો પ્રાપ્ત કરે છે, જીવો સર્વત્ર સમાન હોવાથી, રાજામાં જે તેજ અને જે આજ્ઞા (કરવા) ની શક્તિ, માત્ર

સ્વરૂપથી જ સર્વના ભયનો નાશ કરનારું (તેજ) છે, આ જીવના ગુણો નથી. તેથી (ઉપર કહેલ શાસ્ત્રનાં વચન) ગૌણ નથી; એવો અર્થ છે. ૪૧

એ પ્રમાણે (તેં) અધર્મ કરીને ધર્મનો વિરોધ (કર્યો એમ) કહ્યું. નીચેના શ્લોકથી (૨) અર્થ (પુરુષાર્થ) નો વિરોધ (કર્યાનું) કહે છે:–

अलक्ष्यमाणे नरदेवनाम्नि रथांगपाणावयमंग लोकः ॥
तदा हि चौरप्रचुरो विनंक्ष्यत्यरक्ष्यमाणोऽविवरूथवत्क्षणात् ॥४२॥

હાથમાં ચક્ર ધારણ કરનાર 'નરદેવ' નામવાળો (રાજા) જોવામાં ન આવે તો હે વહાલા! આ લોકમાં ઘણા ચોર થાય અને (તેનું) રક્ષણ ન થતાં ઘેટાંનાં ટોળાંની પેઠે થોડા સમયમાં નાશ પામે. ૪૨

જો એક દિવસ પણ રાજા ન જૂએ (જોવામાં ન આવે, તો લોકનો નાશ થાય.) 'નરદેવ (રાજા)' તો માત્ર નામ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેના હાથમાં ચક્ર છે. તે કહેલ છે. આ (પુત્ર) ને પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય, એવો આગ્રહ તજીને, તે શ્રવણ કરે તે માટે 'હે વહાલા' એ કોમલ સંબોધન (કરેલું છે). તે (રાજા) નું માત્ર સ્વરૂપ જોવામાં ન આવે તો આ લોકમાં ઘણા ચોર થઇ જાય. ઘણા ભાગે સર્વ ચોર જ થાય અને નાશ પામે, અને (તેમની) બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય એમ કહેલ છે. ઘેટાનાં ટોળાંની પેઠે રક્ષણ કરનાર (કોઇ) ન હોય ત્યારે સર્વ તરફ ભટકી થોડા જ સમયમાં નાશ પામે એવો અર્થ છે. તેથી સર્વના અર્થનો નાશ થવાથી અર્થનો વિરોધ થાય. ૪૨

'તે (લોક) ના અર્થનો નાશ થાય, તેથી આપણને શું હાનિ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुम्पकात् ॥
परस्परं घ्नन्ति शपन्ति वृञ्जते पशून् स्त्रियोऽर्थान् पुरुदस्यवो जनाः ॥४३॥

જેના નાથનો નાશ થયો છે તેવા લોકનું ધન ચોરથી હરાતાં હવે આપણને કારણ વિનાનું પાપ થશે. જેઓમાં ચોર ઘણા છે તેવા મનુષ્યો પરસ્પર હત્યા કરશે, ગાળો દેશે અને પશુ, સ્ત્રીઓ અને ધન હરશે. ૪૩

તે કારણથી હવે (આપણને) કારણ વિનાનું પાપ થશે. આપણને કારણ વિનાનું, આપણે નહીં કરેલુંજ પાપ લાગશે. 'કારણ વિનાનું પાપ કેવી રીતે લાગે? તેમ લાગતું હોય તો સદાએ લાગે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેના નાથનો નાશ થયો છે તેવા (લોકનું ધન ચોરથી હરાતાં)' એમ કહેલું છે.

કારણકે આપણાં કારણથી જે લોકના નાથનો નાશ થયો, તે (લોક) નું જે ધન, તે 'विलुम्पकात्' ચોર (થવાના) કારણથી (હરાશે). જો કે આપણે પોતે (પાપ) કરેલું નથી, છતાં પણ આપણે કરેલાં કાર્યથી તેમ થયું તેથી (આપણને) પાપનો સંબંધ (થશે). માત્ર અર્થનો નાશ થશે એટલું જ નહીં, પરંતુ (૩) કામ (પુરુષાર્થ) નો પણ નાશ થશે. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. લોક એક બીજાને 'घ्नन्ति' મારી નાખશે, शपन्ति ગાળો દેશે (અને) સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થો 'वृञ्जते' હરશે. ૪૩.

પશુઓ સ્ત્રીઓ અને ધન એ ત્રણ પ્રાણીઓનું સર્વસ્વ છે. ભૂમિ વિગેરે આ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. આ (ત્રણ) ન રહેતાં, કામથી ભોગ કરવા યોગ્ય બધાં એનો નાશ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥
ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ॥४४॥

અને ત્યારે વર્ણ આશ્રમ અને આચારના સંબંધવાળા, વેદથી ભરપૂર મનુષ્યોના આર્યધર્મનો નાશ થાય છે. પછી ધન અને કામમાં ચોંટેલ ચિત્તવાળા (મનુષ્ય)થી કૂતરાં અને વાંદરા- ઓની પેઠે વર્ણસંકર (પ્રજા) થાય છે. ૪૪

આર્યો સત્પુરુષોનો સામાન્ય પ્રકારનો ધર્મ આચારરૂપ છે. તેજ વર્ણ અને આશ્રમ સાથેનો (ધર્મ) ઉત્તમ પ્રકારનો છે. વળી ત્રણ વેદોમાં જણાવેલ તેજ ધર્મ યજ્ઞરૂપ છે. આટલાથી ધર્મનો નાશ થયો એમ કહ્યું. 'તેમ (ધર્મનો નાશ થયો) હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ લોકના ધર્મ અર્થ અને કામ નામના ત્રણ જ (પુરુષાર્થ) છે. તે પૈકી ધર્મનો નાશ થાય ત્યારે (લોક) અર્થ અને કામમાં ચિત્તવાળા થાય છે, અને તેથી અધર્મ કરનાર વર્ણસંકર (પ્રજા) થાય છે. (લોકનો) ભોગ શરમવિનાનો અને દુઃખ વિગેરેથી ઘેરાએલો થતો હોવાથી કૂતરાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. તેમના વંશની પ્રસિદ્ધિ ન હોવાથી બે પુરુષો પણ એક વંશના ન હોય, અને તેથી વર્ણસંકરના ધર્મો પણ નહીં રહે. વળી વૃક્ષ ઉપર આજીવિકા કરી જીવનારા વાંદરાઓ મા બેન વિગેરેના વિવેક વિનાના, બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં પણ એક (વાંદરી) નો સેંકડો ભોગ કરે છે. તેથી એક પુરુષ (વાંદરા) માં પણ વર્ણપણું હોતું નથી. ગામના અને વનના પશુઓના ચિહ્નરૂપ બે દૃષ્ટાંતો (કહ્યાં) તેથી મૂલ સહિત કામનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું. ૪૪

એવી રીતે પરંપરાથી થતો દોષ કહી, (શાપ આપવાથી) સાક્ષાત્ દોષ થયો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः ॥
साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ॥
क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवास्मच्छापमर्हति ॥४५॥

તે નરપતિ તો ધર્મનું પાલન કરનાર, સાર્વભૌમ, ઘણી કીર્તિવાળો, સાક્ષાત્ મોટો ભક્ત, રાજર્ષિ, અશ્વમેધ (યજ્ઞ) કરનાર, ભૂખ તરસ અને થાકવાળો, લાચાર થએલો આપણે શાપ આપવા યોગ્ય ન હતો. ૪૫

(રાજાનો) એક એક ગુણ પણ આપણે સંપૂર્ણ પ્રકારે પૂજા કરવા યોગ્ય છે. આ (રાજા)માં તો સર્વે ગુણો છે. તે આ શ્લોકથી કહે છે. 'નરપતિ' હોવાથી નીતિના માર્ગથી પણ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. 'સાર્વભૌમ' હોવાથી કામ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પણ પૂજા કરવા યોગ્ય છે, કારણકે સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીવાળો હોઇ સર્વ આપવા શક્તિવાળો છે. પ્રસિદ્ધિ પણ પૂજા (કરવા) નું કારણ છે, તે 'ઘણી કીર્તિવાળો' વિશેષણથી કહેલ છે. 'बृहत्' ઘણી છે 'श्रवः' કીર્તિ જેની તેવો છે. 'સાક્ષાત્ મોટો ભક્ત' હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી પણ આ પૂજન કરવા યોગ્ય છે. બીજા તો ગુરુદ્વારા ભગવાને અંગીકાર કરેલા મોટા ભક્તો હોય છે. આના તો ભગવાન જ ગુરુ છે. તેથી (આ) સાક્ષાત્ મોટો ભક્ત છે. વેદના અર્થનું પાલન કરનાર અને મંત્રનો દ્રષ્ટા હોવાથી વૈદિક વિચારથી પણ આ પૂજા કરવા યોગ્ય છે તે 'રાજર્ષિ*' શબ્દથી કહેલ છે. 'અશ્વમેધ યજ્ઞ કરનાર' હોવાથી કર્મને લીધે પણ આ પૂજા કરવા યોગ્ય છે. (તેણે) અશ્વમેધ યજ્ઞ કરેલા. વળી ધર્મ વિગેરેના વિચાર વિના પણ માત્ર લૌકિકના વિચારથી પણ (આ) પૂજા કરવા યોગ્ય હતો. તે 'ભૂખ તરસ અને થાકવાળો' વિશેષણથી કહેલું છે. તે[1] ઉપર કહેલા (શમીકે) યોગથી જાણેલા સૂકાતાં તાલવાંને લીધે 'લાચાર થએલો' હતો. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે પૂજા કરવા યોગ્ય શાપ આપવા યોગ્ય ન હતો. તેથી પૂજા કરવા યોગ્યની પૂજા ન કરવાથી (આપણને) અધર્મ થયો, અને માત્ર (તેના) દોષ જોવાથી (આપણે) નીચ થયા છીએ એવો અર્થ છે. ૪૫

વળી ભક્તનો અપરાધ થાય ત્યારે ભગવાન ક્રોધ કરે છે. તેથી સર્વનો નાશ થશે એમ ભય પામી, નીચેના શ્લોકથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છેઃ–

* 'રાજા' હોવાથી વેદના અર્થનું પાલન કરનાર અને 'ઋષિ' હોવાથી મંત્રનો દ્રષ્ટા.

૧ તે ભૂખ તરસ વિગેરે ઉપર સૂતે (શૌનકને) કહેલા, એવો અર્થ છે (પ્ર) આ શૃંગી પણ જાણતો ન હતો અને તેથી તેણે શમીકને કહેલા નહીં, પણ શમીકે યોગથી જાણ્યા.

अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना ॥
पापं कृतं तद्भगवन् सर्वात्मा क्षन्तुमर्हसि ॥४६॥

પાપરહિત પોતાના સેવકોનો કાચી બુદ્ધિવાળા બાલકે અપરાધ કર્યો, તે હે ભગવન્! સર્વના આત્મા (આપ) ક્ષમા કરો. ૪૬

હે ભગવન્! 'પોતાના સેવકો' એટલે આપના સેવકો, અથવા (આપે) પાલન કરવા યોગ્ય સેવકો, (જે) વિચાર કરતાં 'પાપરહિત' હતા, (તેમનો) 'अपक्वबुद्धिना' 'કાચી બુદ્ધિવાળા' દૂર નહીં જોનાર (બાલકે અપરાધ કર્યો). 'બાલકો ખરેખર ગુણ તથા દોષનું સ્થાન નથી' એમ જણાવવા 'બાલકે' એમ કહેલું છે. અપરાધ શાપ (આપવા) રૂપ (કર્યો છે). ક્ષમા કરવાનું કારણ 'સર્વના આત્મા' શબ્દથી કહેલું છે. બધાના જ આપ આત્મા છો. તેથી મારૂં અને પારકું (ના વિચાર)થી થતો પક્ષપાત (આપમાં) નથી. 'બ્રાહ્મણોને ભય શો ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'ભગવાન (ભગવન્)' એમ કહેલું છે. આથી (૪) મોક્ષ (પુરુષાર્થ) નો વિરોધ (થયાનું) કહ્યું. ૪૬

ભક્તિનો વિરોધ કહેતો તે (રાજા) પણ શાપ આપે ત્યારે સરખી પતાવટ થઇ જશે, એવી શંકા નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છેઃ-

तिरस्कृता विप्रलब्धा शप्ताः क्षिप्ता हता अपि ॥
नाऽस्य तत्प्रतिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥४७॥

તેમના (ભગવાનના) ભક્તો તિરસ્કાર કરાએલા, ઠગાએલા, શાપ અપાએલા, અપમાન કરાએલા, અને મારેલા હોય તોપણ શક્તિવાળા હોવા છતાં પણ સામો બદલો લેતા નથી. ૪૭

ગાળો દઇને વિગેરેથી તિરસ્કાર કરાએલા હોવા છતાં, આડું બોલીને 'विप्रलब्धाः' ઠગાએલા, હમણાંજ શાપ અપાએલા, 'क्षिप्ताः' અપમાન કરાએલા, 'हताः' મારેલા-(એ પ્રમાણે અનુક્રમે) ગુણ, ક્રિયા, સ્વરૂપ અહંકાર અને દેહનો નાશ કરવામાં આવે ત્યારે પણ સામો બદલો લેતા નથી, તો પછી (પોતે જ) પ્રતિકૂલ થઈ (અનિષ્ટ) કરે તે તો બને જ નહીં. તેનું કારણ 'તેમના (ભગવાનના) ભક્તો' શબ્દથી કહેલું છે. તેથી જ તેઓ (સામો બદલો લેવાની) શક્તિવાળા પણ હોય છે. 'हि' શબ્દથી આ વિષય યોગ્ય હોવાનું (કહેલું છે), કારણકે શક્તિ હોય ત્યારે ક્ષમા (કરવી) યોગ્ય છે. ૪૭

એ પ્રમાણે પિતાનો પશ્ચાત્તાપ કહીને, રાજા દોષરહિત હોવાનું જણાવી, દોષવાળાનું અનુમોદન દોષવાળો જ કરે એવી આ શંકા દૂર કરવા (સૂત) નીચેના શ્લોકથી ઋષિની સ્તુતિ કરે છેઃ-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ-

इति पुत्रकृतावेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ॥
स्वयं विप्रकृतो राज्ञा नैवाघं तदचिन्तयत् ॥४८॥

એ પ્રમાણે પુત્રે કરેલા અપરાધથી દુઃખી થએલા તે મહા-મુનિએ પોતે રાજાથી તિરસ્કાર કરાએલ હોવા છતાં તે અપરાધ વિચાર્યો જ નહીં. ૪૮

બીજાએ કરેલા પાપથી પણ તે દુઃખી થયો, તેનું કારણ (કે) તે 'મહા-મુનિ' હતો. ભગવાને પણ (શૃંગીનું કાર્ય) અયોગ્ય જાણ્યું છે એવાં ભગવાનનાં હૃદયનું જ્ઞાન થવાથી (તે) મહામુનિ હતો. વળી સર્પ મૂકીને રાજાએ પોતાનો તિરસ્કાર કરેલો, તે અપરાધનું મનથી પણ તેણે સ્મરણ ન કર્યું તેથી પરંપરાથી પણ (થતા) પાપનો ભય હોવાથી, ભગવાનનાં હૃદયનું જ્ઞાન હોવાથી અને દોષ જોનાર ન હોવાથી (તે) મહામુનિ હતો. ૪૮

(મુનિ અને રાજા) બંને સમાન હોવાનું જણાવતાં નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે.–

प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः ॥
न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥४९॥

લોકમાં બીજાઓએ દ્વન્દ્વોનો સંબંધ કરાવેલા સત્પુરુષો ઘણા ભાગે દુઃખી થતા નથી (અને) હર્ષ પામતા નથી, કારણકે આત્મા ગુણોનો આધાર નથી. ૪૯

ચાલુ પ્રસંગમાં રાજા અને મુનિ 'સત્પુરુષો' છે. સામાન્ય રીતે તો સર્વ (સત્પુરુષોના સંબંધમાં કહેલું છે). લોકમાં સર્વ સ્થલે 'બીજાઓએ' એટલે દુષ્ટોએ – તે સમયે તે રાજા અને મુનિના બાલકે, સામાન્ય રીતે તો બીજા દુષ્ટોએ – સુખ દુઃખ વિગેરે દ્વન્દ્વોનો સંબંધ કરાવેલા, – દુઃખનો સંબંધ કરાવેલ હોય ત્યારે દુઃખી થતા નથી, અને સુખનો સંબંધ કરાવ્યો હોય ત્યારે હર્ષ પામતા નથી. તેથી આ બે (રાજા અને મુનિ) ને પાછલથી જે ઉદ્વેગ ન થયો તે યોગ્ય જ છે. 'કારણકે આત્મા ગુણોનો આધાર નથી' શબ્દોથી તે વિષયની યોગ્યતા કહેલી છે. હર્ષ વિગેરે ગુણો છે. તેમનો આધાર અંતઃકરણ જ છે, પરંતુ આત્મા (તેમનો આધાર) નથી. તેથી તે (સત્પુરુષો) ને અંતઃકરણનો અધ્યાસ ન હોવાથી ઉદ્વેગ ન થાય તે યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. ૪૯

ઇતિ શ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પ્રથમ સ્કંધનો અધ્યાય અઢારમો સંપૂર્ણઃ।

॥ अथैकोनविंशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ઓગણીસમો.

सर्वदोषनिवृत्तिस्तु पूर्वाध्याये निरूपिता ॥
प्रमादेऽपीश्वरेच्छातो व्यामोहाभावदर्शनात् ॥१॥

ગયા અધ્યાયમાં ભૂલ થવા છતાં પણ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી મોહ ન થયાનું દર્શાવ્યું તેથી સર્વ દોષોનો નાશ થયાનું તો કહ્યું.[1] કા. ૧

अधुना पूर्णगुणता वैराग्यज्ञानभक्तिषु ॥
यशःकर्मसमाजश्रीभावेषु च निरूप्यते ॥२॥

અને હવે વૈરાગ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિમાં તથા યશ કર્મ સમાજ અને શોભાના વિષયોમાં (પરીક્ષિત) પૂર્ણ ગુણવાળો હોવાનું કહેવાશે. કા. ૨

एकोनविंशे वैराग्यात्प्राये मुनिगणागमः ॥
तत्र पृष्टार्थसन्देहे शुकागम इतीर्यते ॥३॥

ઓગણીસમા અધ્યાયમાં એમ કહેલ છે કે વૈરાગ્યને લીધે (પરીક્ષિતે) મરણ સુધી અન્નજલનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે મુનિઓનો સમૂહ ત્યાં આવ્યો, તેમને પૂછેલા વિષયમાં સંદેહ થતાં પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે શુક આવ્યા. કા. ૩

मुनयो भगवद्भक्तयानं द्रष्टुं हरेः कथाम् ॥
श्रोतुश्च भावितज्ज्ञानाद्विवादस्तु शुकोन्नतौ ॥४॥
वैराग्यस्य प्रकर्षेण प्रकर्षोऽत्र विवक्षितः ॥
ज्ञाने तुल्येऽपि देवर्षेस्त्यागाभावान्न वक्तृता ॥५॥

મુનિઓને ભવિષ્યમાં થનારા તે (વિષયો) નું જ્ઞાન હોવાથી ભગવાનનો ભક્ત જાય તે જોવા અને હરિની કથાનું શ્રવણ કરવા (આવેલા). શુકની ઉન્નતિ (મુખ્ય આસને રહેવા) સંબંધીની ઉપપત્તિ[2] તો (એવી છે કે) વૈરાગ્યનાં ઉત્તમપણાંથી અહીં ઉત્તમપણું કહેવા ઈચ્છેલું છે. દેવર્ષિને જ્ઞાન (શુકની) સમાન હોવા છતાં પણ તેમનામાં ત્યાગ ન હોવાથી તે (કથાના) વક્તા થયા નહીં. કા. ૪–૫

---

૧ ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહેલું છે (પ્ર)

૨ શુક પરંપરાથી ભગવાનનો અવતાર છે જ્યારે નારદ પરશુરામ અને વ્યાસ સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર છે. (પ્ર) તેથી તેઓને મૂકી શુક કેમ વક્તા થયા તેની ઉપપત્તિ જણાવવાની છે

भार्गवस्यापि रामस्य व्यासस्यापि हरेस्तनोः
गुरुणैव स्वरूपाप्तिज्ञानदानाञ्च वक्तृता ॥६॥

ભાર્ગવ રામ (પરશુરામ) પણ અને હરિના અવતાર વ્યાસ પણ વક્તા ન થયા કારણકે ગુરુથીજ[1] સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવનાર જ્ઞાનનું દાન થાય. કા. ૬

द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतः शुक एव ततो गुरुः ॥
एतदर्थं हि भगवानवतीर्णो वृषध्वजः ॥७॥
बीजाधानोत्तरं रक्षा विष्णोरन्ते शिवात्मना ॥

તેથી બત્રીસ લક્ષણવાળા શુકજ ગુરુ થયા; કારણકે આ પ્રયોજનથી ભગવાન વૃષધ્વજે (શિવે) અવતાર લીધેલ. વિષ્ણુએ ગર્ભાધાન પછી રક્ષણ કરેલું, અંતે શિવરૂપ[2] (શુકે) (જ્ઞાન આપી ભક્તિ કરાવી) રક્ષણ કર્યું (મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી). કા. ૭½

એવી રીતે ગયા અધ્યાયમાં રાજાને શાપ (થયાનું) કહ્યું. હવે અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાન પાસેથી ગંગા, સત્સંગ અને જ્ઞાન (એવું) શાપનું ફલ (મળ્યાનું) કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં ચાર શ્લોકોથી પશ્ચાત્તાપરૂપ તપ સાથે વૈરાગ્ય જેનું બીજું નામ છે તે ઉદાસીનપણું થયાનું કહે છે.

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ॥८॥
प्रायश्चित्तं स्मृतं तस्य हरिसंस्मरणं परम् ॥

પાપ થાય ત્યારે જે પુરુષને ખરેખર પશ્ચાત્તાપ થાય છે તેનું ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત્ત હરિનું સંસ્મરણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કા. ૮½

તેથી હરિના સંસ્મરણનાં અંગ બનેલ પશ્ચાત્તાપ કહેતાં, ભક્તનું તે (પશ્ચાત્તાપ) ભક્તિરૂપ હોવાથી તેનાં અંગ ઉદાસીનપણાં સાથે તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છેઃ-

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ-

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिन्तयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ॥
अहो मयाऽमीवमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढतेजसि ॥१॥

---

૧ જ્ઞાન આપવામાં ગુરુને ઇશ્વરે શક્તિવાળા કહેલા છે. તેથી ગુરુ જ્ઞાન આપે ત્યારે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સાક્ષાત્ અવતારો વક્તા થયા નથી, એવો અર્થ છે (प्र)

૨ સંહાર કરવાનો અધિકાર શિવને આપેલ હોવાથી (સંહાર થતા સમયે તેમણે રક્ષણ કર્યું). (प्र)

પછી રાજા તો પોતે કરેલાં તે નિંદ્ય કર્મનો વિચાર કરતાં સારી રીતે દુઃખી મનવાળો થયો. અહો! નિરપરાધી, ગૂઢ તેજવાળા બ્રાહ્મણનો મેં અનાર્યની પેઠે અપરાધ કર્યો. ૧

ત્યાં (આશ્રમમાં) થી આવી થાક ઉતાર્યા પછી જ્યારે રાજ્યનો વિચાર કરવા રાજા સિંહાસન ઉપર બેઠો, 'अथ' તેજ સમયે બ્રાહ્મણના ગળા ઉપર સર્પ મૂકવારૂપ પહેલાં કરેલા કર્મનું તેને સ્મરણ થયું. 'तु' 'તો' શબ્દથી પહેલાંની સ્થિતિ દૂર થયાનું કહેલું છે. 'નિંદ્ય' એટલે શાસ્ત્રે ન કરવાનું કહેલું હોવા છતાં અપકીર્તિ કરનારૂં, બંને લોકનો નાશ કરનારૂં, એવો અર્થ છે. બીજા વિચાર તજી દઈને ઉત્તમ પ્રકારથી તેનો જ વિચાર કરતાં દુઃખી મનવાળો થયો. જો કે સજા વિગેરેના પ્રકારથી ચોરનો વધ કરતો, ત્યારે પણ બીજા મારફત કરાવતો, પરંતુ પોતે કરતો નહીં. આ (કર્મ) તો પોતે જ કર્યું તેથી દુઃખી મનવાળો થયો. મન શોક કરાવતું હોવાથી દુષ્ટ હતું. શોકમાં ભગવાનનું સ્મરણ થતું હોવાથી (તે) સારૂં હતું. તેમ ન હોત તો મૂર્છાજ થાત.

ઉત્તરાર્ધથી તેના પ્રશ્ચાત્તાપના શબ્દો કહેલા છે. 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. મેં ભગવાનના ભક્તે પાલન કરનારાએ 'अमीवम' અપરાધરૂપ પાપ ભય વિના 'अनार्यवत' સ્વભાવથી દુષ્ટ (પુરુષ) પેઠે કર્યું. સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય તે પણ આવાનો અપરાધ કરતો નથી, એમ (જણાવવા) જેનો અપરાધ કરેલ તે 'નિરપરાધી ગૂઢ તેજવાળા બ્રાહ્મણનો' શબ્દોથી કહે છે. પ્રમાણના વિચાર પ્રમાણે અને લોકના વિચાર પ્રમાણે નિરપરાધીને સજા કરાતી નથી. પ્રમેયના વિચાર પ્રમાણે પણ જીવને જ સજા થાય. બ્રહ્મ (બ્રાહ્મણ) ને ન થાય. નીતિના વિચાર પ્રમાણે પણ જ્યાં (જેને સજા કરવાથી) સર્વનો નાશ થવાનું સંભવે નહીં, તેને સજા થાય, પરંતુ સર્વનો નાશ કરનાર ગૂઢ તેજવાળાને (સજા) ન થાય. (તેજ) ગૂઢ હોવાથી, તેજ સમયે (હું) બળ્યો નહીં, તેમ (તેજ ગૂઢ) ન હોત, તો તેજ સમયે (હું) બળી જાત. ૧

'ત્યારે શું કરવું જોઇએ'? તે જાણવાની ઇચ્છા થતાં, વિષય (બ્રાહ્મણનો મેં કરેલ અપરાધ) જ કરશે, મારે કાંઈ કરવાનું નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद्दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ॥
तदस्तु कामं ह्यघनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेवमद्धा ॥२॥

મેં દેવનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી નિશ્ચય ન ફીટાડી શકાય તેવું દુઃખ થોડા સમયમાં થશે. હું ફરી એવું સાક્ષાત્ ન કરૂં તેવી રીતે મારા પાપનો નાશ કરવા તે સંપૂર્ણ પ્રકારે થાઓ. ૨

'તને વૈષ્ણવને કાંઇ પણ નહીં થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવનો તિરસ્કાર કર્યો' એમ કહેલું છે. તે (ઋષિ દેહની) અંદર રહેલા ભગવાનનું જ ધ્યાન કરતો હતો, તે (ઋષિ) તો દેવાલયરૂપ હતો. તેથી દેવાલયનો તિરસ્કાર થાય, ત્યારે દેવનો જ તિરસ્કાર થએલો હોય છે. તેથી **'ભગવાનનો અપરાધ કરનાર ભક્ત પણ નરકમાં પડે છે'** એ નિયમ પ્રમાણે નિશ્ચય દુઃખ થશે. દુઃખ એટલે (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છેલા સર્વ પુરુષાર્થોમાં વિઘ્ન સાથેની પોતાની ક્રિયા સાથે ચિત્તનું વ્યાકુલપણું અને તે (૧) પોતાનો આધાર દેહ વિગેરેનો નાશ કરનારૂં અને (૨) ઉપાય (કરવા) થી દૂર થાય તેવું એવા બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી ન ફીટાડી શકાય તેવું દુઃખ પોતાના આધાર (દેહ) નો નાશ કરનારૂં છે. 'दुःखेन' દુઃખથી 'अत्ययः' અંત આવે જેનો તેવું (તે) હોવાથી દુઃખરૂપ ફલ આપીને શાંત થાય છે, એવો અર્થ છે. ઘણું ઉગ્ર હોવાથી તરત જ તે થશે એમ 'થોડા સમયમાં' શબ્દથી કહેલું છે. તે જ સમયે ન થયું એમ (नातिदीर्घात्' માંના) अति શબ્દથી જણાવેલું છે.

'ઉપાય કર્યા પછી જ સર્વ દુઃખ ઉપાયથી મટે નહીં તેવા હોવાનું જણાય, તેથી ઉપાય કરવો[1] એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેને દેહ વિગેરે પ્રિય હોય, જેને ભગવાનનો અપરાધ થવા છતાં પણ દેહ વિગેરે રક્ષણ કરવા યોગ્ય હોય, તે ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરે. 'મારે જે કરવું જોઇએ તે (એની મેળે જ થાય છે)' એ નિયમ પ્રમાણે મારૂં તો તે (દુઃખ) ઇચ્છેલું જ છે. તેથી ઉત્તરાર્ધથી (તે દુઃખ થવાની) પ્રાર્થના કરે છે. દુઃખ ઓછું ન થાઓ; કારણકે દેહ વિગેરેનો નાશ મેં જ ઇચ્છેલો છે. તેની પ્રાર્થના કરવાનું પ્રયોજન 'પાપનો નાશ કરવા' શબ્દથી કહેલું છે. પાપનો નાશ થાય તે માટે 'मे' એટલે સાક્ષાત્ મને જ (દુઃખ) થાઓ.

'અપરાધ ગુણ[2] છે. તેના કારણથી ગુણવાળા (દેહ) નો નાશ (થવા દેવો) યોગ્ય નથી, કારણકે (તે બે) સરખા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી '(હું ફરી સાક્ષાત્) 'એવું ન કરૂં તેવી રીતે' એમ કહેલું છે. શરીર હોય તો સાક્ષાત્ (એવો અપરાધ ફરી) કરવાનું સંભવે. શરીર વિગેરે ન હોય ત્યારે તો રાજ્ય અથવા પુત્ર વિગેરે દ્વારા (તેમ કરવાનું) સંભવે. તેથી[3] अद्धा સાક્ષાત્ (મને) જ દુઃખ થાઓ, એવો અર્થ છે. ૨

---

૧. દુઃખ ઉપાય કરવાથી મટે તેવું નથી એવી પરીક્ષા કરવા ઉપાય કરવો (પ્ર)

૨. ધર્મ ક્રિયારૂપ હોવાથી ધર્મી (ગુણવાળા) કરતાં હલકો છે એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩. 'તેથી' એટલે (મેં) સાક્ષાત્ અપરાધ કરેલો હોવાથી (પ્ર)

(સંસારમાં) ઘણી આસક્તિવાળા પણ એમ કહે તે સંભવે છે, તેથી (હું) તેવો નથી એમ જણાવવા અને વિકલ્પથી[1] થતો દોષ પણ દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે[2]:–

अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ॥
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥३॥

કોપાવેલ બ્રહ્મકુલરૂપ અગ્નિ મારાં દુષ્ટનાં રાજ્ય સૈન્ય અને સમૃદ્ધ ખજાનાને હમણાં જ બાળો, (જેથી) ફરી દ્વિજો દેવો અને ગાયો પ્રતિ મારી બુદ્ધિ પાપવાળી ન થાય. ૩

બાકીનાનુ[3] રક્ષણ થાય તે માટે દેહ વિષે પ્રાર્થના કરી ન હતી, પરંતુ (મારો) સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે (કરેલી). તેથી બ્રાહ્મણના અપરાધનાં કારણથી દેહના નાશ (ની પ્રાર્થના કરેલી). સાક્ષાત્ કોપાવેલ બ્રહ્મકુલરૂપ અગ્નિ રાજ્ય સૈન્ય અને ધનનો નાશ કરો. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ સત્કૃત્યના (અનુક્રમે) આ ત્રણ ફલ છે. તેથી તેમનાં કારણરૂપ અદૃષ્ટ પૂરૂં થએલું હોવાથી, નિઃશંકરીતે બાળે. તે (બાળવાનું) કરાવનાર 'अभद्रस्य' 'દુષ્ટના' શબ્દથી કહેલું છે. ન નથી રહ્યું! 'भद्रम्' કલ્યાણ જેનું તેવો (હું છું); કારણકે કલ્યાણ (કરનારૂં) અદૃષ્ટ જાગ્રત રહેલું હોય ત્યારે પાપવાળી બુદ્ધિ ન થાય. તેથી 'દોષ ન રહે તે જ દોષવાળાનો ગુણ છે' એ નિયમ પ્રમાણે પુણ્ય રહેલ ન હોય ત્યારે રાજ્ય વિગેરે દોષ કરાવનારાં હોવાથી, તે ન રહે તેવી પ્રાર્થના યોગ્ય છે એમ 'ફરી (મારી પાપી બુદ્ધિ) ન થાઓ' શબ્દોથી કહેલ છે. એકવાર જે (અપરાધ) થયો તેનો, તેવાં કારણરૂપ (રાજ્ય વિગેરેને) બાળવામાં ઉપયોગ થાઓ. તેથી (તેમ થતાં) 'સારૂં થયું' એવા વિચારથી (હું) નિશ્ચિંત થાઊં, એવો (આ પહેલા) ત્રણ શ્લોકોનો અર્થ છે. ૩

---

૧ દેહ વિગેરે હોય ત્યારે તેમના અધ્યાસથી કદાચ ફરી એવો અપરાધ થાય તે વિકલ્પથી થતો દોષ (प्र)

૨ વિલંબ ન થવાની પ્રાર્થના કરે છે (प्र)

૩ 'એવી ગ્લાનિ પહેલાં થતાં પોતાના દેહનો નાશ થાય તેવું દુઃખ માગેલું, હવે બીજી પ્રાર્થના શા માટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. પહેલાં જે દુઃખ ઘણું થાય એવી દેહ સંબંધી પ્રાર્થના કરી તે બીજા (પદાર્થો) નું રક્ષણ કરવા નહીં પરંતુ કુરુજાંગલ સિવાયના પ્રદેશ સાથે પોતાનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે. તેથી તેમનું કલ્યાણ રહે તે માટે આ પ્રાર્થના હોવાથી નકામી નથી, એવો અર્થ છે (प्र) દેહના નાશની પહેલાં પ્રાર્થના કરેલી તે રાજ્ય વિગેરેનાં રક્ષણ માટે નહીં, પણ મારે તેમનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે. કુરુજાંગલ સાથે પણ સંબંધ રાખવાનો પરીક્ષિતનો વિચાર હોય તેમ જણાતું નથી.

'તને વૈષ્ણવને કાંઇ પણ નહીં થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'દેવનો તિરસ્કાર કર્યો' એમ કહેલું છે. તે (ઋષિ દેહની) અંદર રહેલા ભગવાનનું જ ધ્યાન કરતો હતો, તે (ઋષિ) તો દેવાલયરૂપ હતો. તેથી દેવાલયનો તિરસ્કાર થાય, ત્યારે દેવનો જ તિરસ્કાર થએલો હોય છે. તેથી **'ભગવાનનો અપરાધ કરનાર ભક્ત પણ નરકમાં પડે છે'** એ નિયમ પ્રમાણે નિશ્ચય દુઃખ થશે. દુઃખ એટલે (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છેલા સર્વ પુરુષાર્થોમાં વિઘ્ન સાથેની પોતાની ક્રિયા સાથે ચિત્તનું વ્યાકુલપણું અને તે (૧) પોતાનો આધાર દેહ વિગેરેનો નાશ કરનારૂં અને (૨) ઉપાય (કરવા) થી દૂર થાય તેવું એવા બે પ્રકારનું છે. તે પૈકી ન ફીટાડી શકાય તેવું દુઃખ પોતાના આધાર (દેહ) નો નાશ કરનારૂં છે. 'दुःखेन' દુઃખથી 'अत्ययः' અંત આવે જેનો તેવું (તે) હોવાથી દુઃખરૂપ ફલ આપીને શાંત થાય છે, એવો અર્થ છે. ઘણું ઉગ્ર હોવાથી તરત જ તે થશે એમ 'થોડા સમયમાં' શબ્દથી કહેલું છે. તે જ સમયે ન થયું એમ (नातिदीर्घात्' માંના) अति શબ્દથી જણાવેલું છે.

'ઉપાય કર્યા પછી જ સર્વ દુઃખ ઉપાયથી મટે નહીં તેવા હોવાનું જણાય, તેથી ઉપાય કરવો[1] એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેને દેહ વિગેરે પ્રિય હોય, જેને ભગવાનનો અપરાધ થવા છતાં પણ દેહ વિગેરે રક્ષણ કરવા યોગ્ય હોય, તે ઉપાય કરવાનો પ્રયત્ન કરે. 'મારે જે કરવું જોઇએ તે (એની મેળે જ થાય છે)' એ નિયમ પ્રમાણે મારૂં તો તે (દુઃખ) ઇચ્છેલું જ છે. તેથી ઉત્તરાર્ધથી (તે દુઃખ થવાની) પ્રાર્થના કરે છે. દુઃખ ઓછું ન થાઓ; કારણકે દેહ વિગેરેનો નાશ મેં જ ઇચ્છેલો છે. તેની પ્રાર્થના કરવાનું પ્રયોજન 'પાપનો નાશ કરવા' શબ્દથી કહેલું છે. પાપનો નાશ થાય તે માટે 'मे' એટલે સાક્ષાત્ મને જ (દુઃખ) થાઓ.

'અપરાધ ગુણ[2] છે. તેના કારણથી ગુણવાળા (દેહ) નો નાશ (થવા દેવો) યોગ્ય નથી, કારણકે (તે બે) સરખા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી '(હું ફરી સાક્ષાત્) 'એવું ન કરૂં તેવી રીતે' એમ કહેલું છે. શરીર હોય તો સાક્ષાત્ (એવો અપરાધ ફરી) કરવાનું સંભવે. શરીર વિગેરે ન હોય ત્યારે તો રાજ્ય અથવા પુત્ર વિગેરે દ્વારા (તેમ કરવાનું) સંભવે. તેથી[3] अद्धा સાક્ષાત્ (મને) જ દુઃખ થાઓ, એવો અર્થ છે. ૨

---

૧. દુઃખ ઉપાય કરવાથી મટે તેવું નથી એવી પરીક્ષા કરવા ઉપાય કરવો (प्र)

૨. ધર્મ ક્રિયારૂપ હોવાથી ધર્મી (ગુણવાળા) કરતાં હલકો છે એવો અર્થ છે (प्र)

૩. 'તેથી' એટલે (મેં) સાક્ષાત્ અપરાધ કરેલો હોવાથી (प्र)

(સંસારમાં) ઘણી આસક્તિવાળા પણ એમ કહે તે સંભવે છે, તેથી (હું) તેવો નથી એમ જણાવવા અને વિકલ્પથી[1] થતો દોષ પણ દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે[2]:–

अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितब्रह्मकुलानलो मे ॥
दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥३॥

કોપાવેલ બ્રહ્મકુલરૂપ અગ્નિ મારાં દુષ્ટનાં રાજ્ય સૈન્ય અને સમૃદ્ધ ખજાનાને હમણાં જ બાળો, (જેથી) ફરી દ્વિજો દેવો અને ગાયો પ્રતિ મારી બુદ્ધિ પાપવાળી ન થાય. ૩

બાકીનાનું[3] રક્ષણ થાય તે માટે દેહ વિષે પ્રાર્થના કરી ન હતી, પરંતુ (મારો) સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે (કરેલી). તેથી બ્રાહ્મણના અપરાધનાં કારણથી દેહના નાશ (ની પ્રાર્થના કરેલી). સાક્ષાત કોપાવેલ બ્રહ્મકુલરૂપ અગ્નિ રાજ્ય સૈન્ય અને ધનનો નાશ કરો. સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ સત્કૃત્યના (અનુક્રમે) આ ત્રણ ફલ છે. તેથી તેમનાં કારણરૂપ અદૃષ્ટ પૂરૂં થએલું હોવાથી, નિઃશંકરીતે બાળે. તે (બાળવાનું) કરાવનાર '**अभद्रस्य**' 'દુષ્ટના' શબ્દથી કહેલું છે. **न** નથી રહ્યું! '**भद्रम्**' કલ્યાણ જેનું તેવો (હું છું); કારણકે કલ્યાણ (કરનારૂં) અદૃષ્ટ જાગ્રત રહેલું હોય ત્યારે પાપવાળી બુદ્ધિ ન થાય. તેથી 'દોષ ન રહે તે જ દોષવાળાનો ગુણ છે' એ નિયમ પ્રમાણે પુણ્ય રહેલ ન હોય ત્યારે રાજ્ય વિગેરે દોષ કરાવનારાં હોવાથી, તે ન રહે તેવી પ્રાર્થના યોગ્ય છે એમ 'ફરી (મારી પાપી બુદ્ધિ) ન થાઓ' શબ્દોથી કહેલ છે. એકવાર જે (અપરાધ) થયો તેનો, તેવાં કારણરૂપ (રાજ્ય વિગેરેને) બાળવામાં ઉપયોગ થાઓ. તેથી (તેમ થતાં) 'સારૂં થયું' એવા વિચારથી (હું) નિશ્ચિંત થાઊં, એવો (આ પહેલા) ત્રણ શ્લોકોનો અર્થ છે. ૩

---

૧ દેહ વિગેરે હોય ત્યારે તેમના અભ્યાસથી કદાચ ફરી એવો અપરાધ થાય તે વિકલ્પથી થતો દોષ (प्र)

૨ વિલંબ ન થવાની પ્રાર્થના કરે છે (प्र)

૩ 'એવી ગ્લાનિ પહેલાં થતાં પોતાના દેહનો નાશ થાય તેવું દુઃખ માગેલું, હવે બીજી પ્રાર્થના શા માટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. પહેલાં જે દુઃખ ઘણું થાય એવી દેહ સંબંધી પ્રાર્થના કરી તે બીજા (પદાર્થો) નું રક્ષણ કરવા નહીં પરંતુ કુરુજાંગલ સિવાયના પ્રદેશ સાથે પોતાનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે. તેથી તેમનું કલ્યાણ રહે તે માટે આ પ્રાર્થના હોવાથી નકામી નથી, એવો અર્થ છે (प्र) દેહના નાશની પહેલાં પ્રાર્થના કરેલી તે રાજ્ય વિગેરેનાં રક્ષણ માટે નહીં, પણ મારે તેમનો સાક્ષાત્ સંબંધ ન રહે તે માટે. કુરુજાંગલ સાથે પણ સંબંધ રાખવાનો પરીક્ષિતનો વિચાર હોય તેમ જણાતું નથી.

ઉત્તમ પુરુષોને ફલ પ્રાપ્ત થવામાં, ઇચ્છા ન હોવી તેજ વિલંબનું કારણ છે. તેથી (પરીક્ષિતને) ઇચ્છા થતાં, તે (ફલ) ક્યારે પ્રાપ્ત) થશે એમ વિચારતાં, 'अथ' તે પછી તરત જ તેણે શાપ (થયાનું) સાંભળ્યું, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

स चिन्तयन्नित्थमथाऽशृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निर्ऋतिस्तक्षकाख्यः ॥
स साधु मेने न चिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥४॥

તે આ પ્રમાણે વિચારતો હતો કે તરત જ જેમ મુનિના પુત્રે તક્ષકનાગનું મૃત્યુ કહેલું તેમ સાંભળ્યું. તેણે આસક્તિવાળાના વૈરાગ્યનાં કારણરૂપ તક્ષકઅગ્નિને તરત જ પ્રિય માન્યો. ૪

'આ પ્રમાણે' એટલે ઉપર કહેલા પ્રકારે. શમીકે મોકલેલા બ્રાહ્મણના મુખથી તક્ષક નામનું મૃત્યુ (થવાનું છે) એમ સાંભળ્યું. જો કે 'इति' 'એવું' શબ્દ નથી, અને 'तथा' 'તેમ' શબ્દ નથી, છતાં પણ 'यथा' 'જેમ' શબ્દના સંબંધવાળો (શબ્દ) હોવાથી, 'જેમ મૃત્યુ (કહેલું) તેમ સાંભળ્યું' એવો અર્થ છે. સ્વરૂપથી પદાર્થ મૃત્યુ) જાણેલ હોવાથી (તેના) પ્રકારનું જ અજ્ઞાન હોવાથી. જાણેલ વિષય જાણનાર તરીકે પ્રકાર જ શ્રવણ કરવાનો હતો. કારણકે 'આના બધાએ મૃત્યુઓ ઇચ્છેલાં છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બીજું મૃત્યુ (થવાનું) ન હોવાથી, તક્ષક મૃત્યુનું કારણ ન હતો, પણ મૃત્યુ જ હતો, તેથી 'તક્ષકનામનું (મૃત્યુ)' એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે સાંભળીને તેણે જે કર્યું તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'તેણે' એટલે ઉપર કહેલ* રાજાએ. તેમ ન હોય તો હવે વિચાર કરવાનો હોય તો તરત (શાપ) પ્રિય માનવાનું સંભવે નહીં, અને તેથી શું કરવું તેનો નિર્ણય ન થવાથી નિશ્ચિત થએલા સમયમાં વિલંબ થાત. તે 'તરતજ' શબ્દથી કહેલું છે. તેણે (તે) લાંબા સમયે પ્રિય ન માન્યું, પરંતુ તરત જ પ્રિય (માન્યું) એવો અર્થ છે. તક્ષક અગ્નિ પ્રિય (માનવાનું) કારણ 'આસક્તિવાળાનાં વૈરાગ્યનાં કારણરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. વિષયોમાં આસક્તિવાળાના (વૈરાગ્યનાં કારણરૂપ હોવાથી પ્રિય માન્યો). વિષયોનો ભોગ (વૈરાગ્યનું) કારણ નથી એમ જણાવતાં સમાસ કરેલ નથી. (કાર્ય) સદા (કારણ ઉપર) આધાર રાખતું હોવાથી[1] (આસક્તિવાળા અને વિરક્તિ (વૈરાગ્ય) નો સમાસ અયોગ્ય થાય. ૪

એ પ્રમાણે ઉદાસીનપણું જણાવવાને, નીચેના શ્લોકથી કર્તવ્ય તરીકે સંન્યાસરૂપ વૈરાગ્ય (હોવાનું) કહે છે:–

* જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના દેહનો નાશ, અને રાજ્ય વિગેરેનો નાશ ઇચ્છતો હતો તે રાજાએ. જેણે મૃત્યુનો વિચાર કરી રાખેલ તે રાજાએ.

૧ કારણ (જણાવનાર) શબ્દ નિત્ય કાર્ય ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી, અને અહીં કાર્ય વૈરાગ્ય હોવાથી, ('આસક્તિવાળા હોવું અને વૈરાગ્ય' એ બે કારણ અને કાર્ય ન હોવાથી) સમાસ અયોગ્ય થાય (પ્ર)

अथो विहायेममुमुं च लोकं विमर्शितौ हेयतया पुरस्तात् ॥
कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥५॥

પછી પહેલાંજ તજવા યોગ્ય વિચારેલા આ લોક અને પરલોકને તજીને, શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવાને અધિક માનનારે અમર્ત્યનદીના કાંઠે અનશન વ્રત લઇ બેસવાનો વિચાર કર્યો. ૫

આ લોક અને પરલોકના પદાર્થ અને ફલના ભોગમાં વૈરાગ્ય, જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) માટે થયો ન હતો, પરંતુ ભગવાનની સેવા કરવા થએલ એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સેવાને અધિક માનનારે' એમ કહેલું છે. તેથીજ[1] 'લોક' શબ્દ યોજેલ છે; પરંતુ લોકમાં ભોગનો ત્યાગ (કહેલો નથી), કારણકે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની સેવા એકલા શરીરથી થઇ શકે તેવી છે. 'આ (પરીક્ષિત) શાપને લીધે એવી રીતે ત્યાગ કરે છે. તેથી આ ભક્તિ કેમ હોય (ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પહેલાં જ તજવા યોગ્ય વિચારેલા' એમ કહેલું છે. ભગવાનની સેવા થઈ શકે તે માટે પહેલાં જ તજવા યોગ્ય વિચારેલા. માત્ર શરીરથી ભગવાનની સેવા કરવાનું વિચારી, તે શરીરનો બીજી ક્રિયામાં ઉપયોગ ન થાય તે માટે, અનશન (ખોરાક લેવાનું બંધ) કર્યું એમ 'અનશન વ્રત લઇ બેસવાનો વિચાર કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'प्रायम' એટલે અનશન (વ્રત). સંપૂર્ણ રીતે અન્નના ત્યાગરૂપ અનશન, ભગવાનના વ્રત તરીકે પસંદ[2] થએલું હોવાથી, અનશન કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં મૂકેલું) છે. નહીં તો તે અર્થમાં ચોથી વિભક્તિ હોય. શરીર અન્નમય હોવાથી, અન્ન ન લેવાતાં વ્યાકુલતા (થવા) થી સેવા થઈ નહીં શકે, એવી શંકાથી (ગંગા) અમર્ત્ય (દેવો) ની નદી હોવાથી ગંગાની સમીપ બેસવાનો વિચાર કર્યો. 'न' નથી 'मर्त्य' મરવાનું જેમને તેવા દેવો (છે), તેમની નદી (ગંગા) છે. દરરોજ અન્ન ખાવાથી દેહની વૃદ્ધિ અને ક્ષય થતા હોવાથી, પહેલાં (સેવાના) સાધન તરીકે સ્વીકારેલા દેહનો નાશ થવાથી અને બીજો દેહ (સેવા) કરાવનાર થવાના સંદેહને લીધે, અને ગંગા જેવી હતી તેવી જ વસ્તુને રાખનારી હોવાથી, ગંગાના કાંઠે અનશન (વ્રત લઇ બેસવાનો વિચાર કર્યો). અમર્ત્યપણું નદીએ જ કરેલું, કારણકે તેના કાંઠે જન્મેલા અમર્ત્ય થાય છે. તેથી આ શરીર પણ વધારે તેજથી પૂર્ણતા પામતું ગંગાના સબંધથી અમર્ત્યપણું પ્રાપ્ત કરી, ભગવાનની સેવામાં ફલ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારવાળું થશે એવા વિચારથી તેવો પ્રયત્ન (કરવા વિચાર્યું).

---

૧ 'તેથીજ' એટલે ત્યાગ ભગવાનની સેવા કરવા માટે જ કરેલો હોવાથી (પ્ર)

૨ 'બીજું (પક્ષી) ખાધા વિના જૂએ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અનશન ભગવાને પસંદ કરેલું વ્રત છે (પ્ર)

હાલના (જીવોના) દેહો* આધિભૌતિક હોવાથી, આધિભૌતિક સ્વરૂપથી પ્રકટ થએલી તે (ગંગા) તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવતી નથી. ૫

એવી રીતે યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે ગંગાનો પરંપરાથી ઉપયોગ કહીને, નીચેના શ્લોકથી ભક્તિમાં[1] સાક્ષાત્ ફલરૂપ (તેનો) ઉપયોગ કહે છેઃ-

या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री ॥
पुनाति लोकानुभयत्र सेशान्कस्तां न सेवेत मरिष्यमाणः ॥६॥

જે નિશ્ચય લક્ષ્મીએ સમર્પણ કરેલી પ્રકાશતી તુલસી સાથે ભળેલી શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રેણુ જેમાં ઘણી વધારે છે તેવાં જલને વહેનારી ઇશ સાથે લોકોને બંને બાજુએ પવિત્ર કરે છે તેનો મરવા પડેલ કોણ આશ્રય ન કરે ? ૬

અધિકારવાળું શરીર પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની સેવા (કરવા) માં આરંભમાં ચરણક્ષાલન[2] (કરવાનું હોય છે). ભાવનાથી તે (સેવા) કરવામાં આવે, ત્યારે (ચરણ) ક્ષાલન થયું એમ જણાવનારી[3] ગંગા છે. તેનું (તે) જણાવનારૂં સ્વરૂપ કહે છે. બ્રહ્મસદનમાં બ્રહ્માએ કરેલ ચરણક્ષાલન પહેલાં, નિત્ય (કરાતી પૂજામાં લક્ષ્મીએ સમર્પણ કરેલ જે તુલસી (ભગવાનના) ચરણારવિંદમાં રહેલી. (તેની સાથે ભળેલ શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણની રેણુ ગંગા વહે છે)

અથવા ભક્તનું કાર્ય કરવામાં[4] રોકાએલ ભગવાનનું ચરણ (ભક્તના દેહના) મહાભૂતોનો સંસ્કાર કરે છે એ મતનો આધાર લઇને,[5] 'તે (યજ્ઞ કરનાર જીવ) ને મોક્ષરૂપ મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં (યોગ્ય શરીર) પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તેવાં શરીરનાં કારણરૂપ સંસ્કાર પામેલા મહાભૂતો સાથે ભળેલો જ (તે) જાય છે) (બ્ર. સૂ. ૩-૧-૧)' એ નિયમ પ્રમાણે પ્રાણીઓ પ્રતિ પુણ્યનો ઢગ જેણે

---

* 'ગંગા અમર્ત્યપણું પ્રાપ્ત કરાવતી હોય, તો હાલના જીવો કેમ તેનાથી અમર્ત્યપણું પ્રાપ્ત કરતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (प्र)

૧ ગંગામાં (શ્લો. ૫ માં કહ્યું) તેવું સામર્થ્ય કયાંથી આવ્યું તે જણાવવા આ (શ્લોક) કહેલ (प्र)

૨ ગંગા ચરણક્ષાલન કરાવનારી હોવાથી તેનો ફલરૂપ ઉપયોગ છે (प्र)

૩ 'જણાવનારી' એટલે સ્મરણ કરાવનારી (प्र) ભાન કરાવનારી.

૪ અહીંથી સેવામાં ઉપયોગી શરીર પ્રાપ્ત કરાવવાનું ગંગાનું સામર્થ્ય કહે છે (प्र)

૫ કરવાની ક્રિયા વિના સાયુજ્ય વિગેરે (મુક્તિ) જ પ્રાપ્ત થાય, પણ ક્રિયા હોય તો સેવા કરવા યોગ્ય શરીર પ્રાપ્ત કરાવવારૂપ બીજા ભક્તોનું કાર્ય પણ થઇ શકતું હોવાથી, તેવો દેહ પ્રાપ્ત કરાવનાર મહાભૂતોના સંસ્કારના પક્ષનો આધાર લઇને (प्र)

કરેલો છે તેના સંબંધીઓ ભક્ત થતાં, (તેઓને) ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરાવવા, (ગંગા) ભગવાનનાં ચરણનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરી, ભક્તોને તેનો સંબંધ થાય ત્યારે તેવું શરીર પ્રાપ્ત કરાવવા રહેલા ચરણની પ્રાપ્તિ થાય તે પહેલાં જ તે પ્રાપ્ત કરાવવાનું ગંગા સાધન થાય છે એમ 'શ્રી કૃષ્ણનાં ચરણની રેણુ જેમાં ઘણી વધારે છે તેવાં જલને વહેનારી' શબ્દોથી કહેલું છે. લક્ષ્મીએ સમર્પણ કરેલી તુલસી સાથે ભળેલો જે ચરણનો રેણુ (તે ગંગા વહેનારી છે). આથી તે ભક્તનાં શરીરને ભક્તપણાંનો[1] અને ભક્તિનો[1] સહજ સંબંધ થવાનું કારણ કહ્યું. ભૂમિ ઉપર રહેલા ઘણા ભક્તોને તેવું શરીર પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીકૃષ્ણના ચરણના રેણુઓજ સર્વ તરફ અધિક છે જેમાં, તેવું જલ (ગંગા) લાવે છે, તેથી તે તેવું) જલ વહેનારી છે. ગંગાનું જલ હદવાળું અને કમંડલનું જલ હદવાળું અને ચરણના રેણુઓ હદ વિનાના હોવાથી જલ સારી રીતે પ્રક્ષાલન કરવા પૂરતું હોતું નથી. તેથી (તેમાં) રેણુઓ જ અધિક છે. હાલના (ગંગાના) જલમાં પણ ભક્તને જ (ગંગા) તે પ્રકટ કરે છે, બીજાને પ્રકટ કરતી નથી, એમ 'વહેનારી' શબ્દથી સૂચવેલું છે. તેનાં પ્રસંગથી થતાં બે ફલ 'લોકોને બંને બાજુએ પવિત્ર કરે છે' શબ્દોથી કહેલ છે. ત્રણે લોકને અંદરથી અને બહારથી બંને બાજુએ' સિંચનથી પવિત્ર કરે છે. અથવા 'સેશાન્' પાલન[2] કરનાર મહાદેવ સાથે પવિત્ર કરે છે. આથી ભૂમિ ઉપર ઉત્પન્ન થએલા ભક્તોને અધિક દોષનો સંબંધ થવાનો નથી એમ સૂચવેલું છે. તેથી જ જે મરવા પડેલ હોય, પહેલાના દેહનો, ત્યાગ કરવા ઈચ્છતો હોય, તેવો કોણ જ તેવું શરીર ઉત્પન્ન કરાવનારી ગંગાનો આશ્રય ન કરે? ૬

એવી રીતે ગંગાના તીરે અનશન વ્રત લઇ બેસવું એવો તર્કથી નિશ્ચય કરી, પોતે ભક્ત ન હોય તો સર્વ નિરર્થક થાય[3] તેથી નીચેના શ્લોકથી પાંડવના પુત્ર તરીકે તે દોષ દૂર કરતાં ભવિષ્યનું કર્તવ્ય કહે છે:–

इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याम् ।
दध्यौ मुकुन्दांघ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ॥७॥

વિષ્ણુપદીમાં અનશન વ્રત લઇ બેસવાનો એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને, બીજા (કોઇ) માં ભાવ ન રાખનારા, મુનિવ્રતવાળા, સર્વ સંગ તજેલા તે પાંડવના પુત્રે મુકુંદના ચરણનું ધ્યાન ધર્યું. ૭

---

૧ શાસ્ત્રમાં કહેલી અને ન કહેલી (પ્રેમ લક્ષણા) ભક્તિનો (પ્ર) ભક્ત તુલસી સમર્પણ કરનાર લક્ષ્મી અને ચરણક્ષાલન કરનાર બ્રહ્માનો, અને ભક્તિનો એટલે ભગવાનના ચરણારવિંદનો સહજ સંબંધ થાય છે એવો અર્થ જણાય છે.

૨ 'ઇશ સાથે પવિત્ર કરે છે' એવો પાઠ લઇએ ત્યારે બંને બાજુએ એટલે સ્થિતિની દશામાં અને સંહારની દશામાં પવિત્ર કરે છે એમ જાણવું (પ્ર)

૩ આધિદૈવિક સ્વરૂપ પ્રકટ ન થવાથી, પોતે વિચારેલાં કાર્યમાં ઉપયોગી ન થાય (પ્ર)

બીજા વિકલ્પોને પડતા મૂકીને ઉપર કરેલા પ્રકારથી વિષ્ણુપદી (ગંગામાં) અનશન વ્રત લઈ બેસવાના આ વિકલ્પનો ઉત્તમ પ્રકારે અવચ્છિદ્ય નિશ્ચય કરીને (મુકુંદના ચરણનું) ધ્યાન ધર્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણકે તે પાંડવનો પુત્ર હતો. કોઈ સમયે આધ્યાત્મિક[1] બલવાન થાય ત્યારે ઉપર કહેલું[2] થશે નહીં એવા વિચારથી ઉપર કહેલાંને સાહાય્ય કરનાર તરીકે મુકુન્દનાં ચરણનું જ ધ્યાન ધર્યું. મોક્ષ આપનાર તરીકે સ્વતંત્ર પ્રકારથી ધ્યાનનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. 'ચરણ' શબ્દથી (જણાવેલી) એકપણાંની સંખ્યા[3] – ખજાનાની પેઠે પાછલથી (બીજા ચરણનો) ઉપયોગ થઇ શકે તે માટે – ઇચ્છેલી નથી. તેથી નજીકમાં હોવાથી પહેલાના[4] અંગ તરીકે હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

અનન્યભક્તિ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, તે કહેવા 'બીજા (કોઇ) માં ભાવ ન રાખનારા' એમ કહેલું છે. 'न' નથી 'अन्यस्मिन' બીજા (કોઇ) માં 'भावः' ભાવ જેનો, તેવો (હતો) અનશનવ્રત અને ગંગાની (તેને) જરૂર[5] હોવાથી (તેમની) સ્વતંત્રતા ન થાઓ એમ જણાવવા આ કહેલું છે. આથી મનનો સંયમ પણ કહ્યો. અને 'મુનિવ્રતવાળા, સર્વસંગ તજેલા' વિશેષણોથી (અનુક્રમે) વાણીનો અને શરીરનો સંયમ કહેલા છે. મુનિના જેવું વ્રત હતુ જેનું (તેવો હતો). નકામી વાતચિત ન કરવી તે; અથવા મુનિઓ સિવાયના સાથે બોલવું નહીં તે મૌન. તેમ ન કરે (નકામી વાતચિત કરે, અથવા મુનિઓ સિવાયના સાથે બોલે) તો સ્વીકારેલાં વ્રતનો ત્યાગ થાય. તજેલા છે સર્વ સંગો જેણે તેવો (થયો). પુત્ર મિત્રો વિગેરે સાથેના સંગોનો મનથી ત્યાગ કર્યો. આજ્ઞા કરીને શરીરથી પણ દૂર રાખેલા. ૭

એવી રીતે (પરીક્ષિતે) પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું ત્યારે બાકીનું ભગવાન જ કરશે તેથી શુક અને ભગવાનનો સંબંધ કરાવતાં, સમાજમાં જ રસ ઉત્પન્ન થવાનો હોવાથી ભક્તિરસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ભગવાને કરેલ મુનિઓનું આગમન નીચેના શ્લોકથી કહે છે:–

तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभावा मुनयः सशिष्याः ॥
प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनन्ति सन्तः ॥८॥

---

૧ અંતઃકરણમાં રહેલ પાપ. (प्र)

૨ 'ઉપર કહેલું' એટલે અનશન વ્રત લઈ બેસવાનું (प्र)

૩ 'ग्रहवत' એક ગ્રહ કહેલ હોય ત્યાં બીજા ગ્રહોનો પણ હોમ વિગેરે કાર્યમાં ઉપયોગ થાય છે. તેની પેઠે અહીં પણ બીજા ચરણનો ધ્યાન ધરવામાં ઉપયોગ થાય તે માટે (प्र) 'ग्रह' નો અર્થ ખજાનો પણ થાય છે. તે સરલ અર્થ છે. સામાન્ય રીતે પણ એકવચન હોય ત્યાં બહુવચન લઇ શકાય છે.

૪ સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવા શરીરની પ્રાપ્તિના અંગ તરીકે (प्र)

૫ ગયા શ્લોકમાં શુદ્ધિ કરાવનાર તરીકે ઉપયોગી હોવાનું જણાવેલ હોવાથી જરૂર છે (प्र)

ભુવનને પવિત્ર કરનારા મોટા પ્રભાવવાળા મુનિઓ શિષ્યો સાથે ત્યાં આવ્યા; કારણકે ઘણાં ભાગે તીર્થ કરવાના બાનાથી સત્પુરુષો પોતે તીર્થોને પવિત્ર કરે છે. ૮.

('उपजग्मुः' માંનો) 'उप' શબ્દ કાલનું સમીપપણું[1] (જણાવે છે). હમણાંજ તે માટે ભગવાને આજ્ઞા કરેલા તેઓ આવ્યા એવું ન હતું, પરંતુ પહેલાંજ લોકને અને તીર્થોને પવિત્ર કરવા ભગવાને આજ્ઞા કરેલા તેઓ તેમ કરતા હતા, એમ 'ભુવનને પવિત્ર કરનારા' શબ્દોથી કહેલું છે. તેમ ન હોય તો મુનિઓ આના અંગ થાય (ગણાય). 'મોટા પ્રભાવવાળા' વિશેષણથી (તેમનું) પવિત્ર કરવાનું સામર્થ્ય કહેલું છે. બોલાવેલા ન હોવા છતાં પણ (તેમને) અહીંના પ્રયોજનનું જ્ઞાન હોવાનું 'મુનિઓ' શબ્દથી કહેલું છે. શિષ્યોને ફરી બોધ કરવાનું ન રહે અને ભવિષ્યમાં રસિકપણાંથી કથા કરાય તે માટે 'શિષ્યો સાથે' આવ્યા, 'ઘણાભાગે' શબ્દ એમ જણાવવા યોજેલ છે કે તીર્થ કરવારૂપ આશ્રમનો ધર્મ કરનાર તરીકે તેઓ આવ્યા ન હતા. જો કે 'જે જે શ્રેષ્ઠ (પુરુષ) કરે છે' (ભ. ગી. ૩–૨૧) એ ધોરણ પ્રમાણે લોકને બોધ આપવા પણ (તેઓ) તીર્થ કરે તે સંભવે છે, છતાં પણ તે મુખ્ય પ્રયોજન ન હતું, તે (અર્થ) 'अपदेशैः' શબ્દથી કહેલો છે. 'બાનાથી' એવો અર્થ છે. આ સત્પુરુષો તરીકેજ પાવન કરનારા હતા, તેથી (શ્લોકના) અંતે તે (સત્પુરુષો હોવાનું) કહેલ છે. ૮

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिराश्च ॥
पराशरो गाधिसुतोऽथ राम उतथ्य इन्द्रप्रमदेध्मवाहौ ॥९॥
मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥
मैत्रेय और्वः कवषः कुम्भयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च ॥१०॥

(૧) અત્રિ (૨) વસિષ્ઠ (૩) ચ્યવન (૪) શરદ્વાન (૫) અરિષ્ટનેમિ (૬) ભૃગુ અને (૭) અંગિરા (૮) પરાશર (૯) ગાધિનો પુત્ર, અને વળી (૧) પરશુરામ (૨) ઉતથ્ય, (૩) ઇંદ્રિપ્રમદ, (૪) ઇધ્મવાહ (૫) મેધાતિથિ (૬) દેવલ (૭) આર્ષ્ટિષેણ (૮) ભરદ્વાજ (૯) ગૌતમ (૧૦) પિપ્પલાદ અને (૧) મૈત્રેય (૨) ઔર્વ (૩) કવષ (૪) કુંભયોનિ (૫) ભગવાન વ્યાસ અને (૬) નારદ (આવ્યા શ્લો. ૮) ૯–૧૦

બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય અત્રિના વંશજો છે, તેથી પ્રથમ અત્રિ ગણેલો છે. શરદ્વાન એટલે કૃપ અથવા બીજો.[2] ગાધિનો પુત્ર વિશ્વામિત્ર. 'रामः' એટલે

---

૧ જે સમયે અનશન વ્રત લઇ બેઠો, તેજ સમયે (મુનિઓ આવ્યા) એવો અર્થ છે. (प्र)

૨ કૃપ શારદ્વત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો અને 'શરદ્વાન' ગૌતમ પહેલાં કહેલ છે. તેથી શરદ્વાન (કૃપ નહીં પણ) બીજો કોઈ હતો, એવો અર્થ છે. (प्र)

પરશુરામ. ઉતથ્ય ગૌતમનો પિતા. એવી રીતે બ્રહ્મર્ષિથી આરંભી ભગવાનના ભક્ત (નારદ) સુધીના ગણાવ્યા. 'अथ' 'અને વળી' સુધીના નવ જ્ઞાનનો બોધ કરનારા છે. પરશુરામથી આરંભી પિપ્પલાદ સુધીના (દશ) ધર્મ દર્શાવનારા છે. મૈત્રેયથી આરંભી નારદ સુધીના (છ) ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે, પહેલા ગુણોને લીધે નવ પ્રકારના છે. પાંચ પ્રકારનું કર્મ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિના ભેદથી દશ પ્રકારનું થતું હોવાથી, વચ્ચે કહેલા તેવા (દશ પ્રકારના) છે. ભગવાન છ ગુણોના ઐશ્વર્યવાળા હોવાથી તેમને જણાવનારા ભક્તો છ પ્રકારના છે. 'च' 'અને' શબ્દથી નારદના શિષ્યો તેવા (ભક્તિની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર) તરીકે ગણેલા છે. ૯–૧૦

બીજા પણ તેમના જૂદા જૂદા શિષ્યો હતા, તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च ॥
तानार्षेयप्रवरान् समेतानभ्यर्च्य राजा शिरसा ववन्दे ॥११॥

અને બીજા ઉત્તમ દેવર્ષિઓ બ્રહ્મર્ષિઓ અને અરુણ વિગેરે ઉત્તમ રાજર્ષિઓ (આવ્યા શ્લોક ૮). તે ભેગા થએલા ઉત્તમ ઋષિઓનું રાજાએ પૂજન કરી મસ્તકથી નમન કર્યું. ૧૧

તેથી જ ત્રણ (પ્રકારના) ઋષિઓ કહેલા છે. અરુણ કોઈએક ઋષિ હતો. તેઓ આવ્યા ત્યારે રાજાએ જે કર્યું તે ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. 'आर्षेयेषु' ઋષિઓના વંશમાં **प्रवराः** શ્રેષ્ઠો, અથવા યજ્ઞમાં પસંદ કરાએલા એકજ સમયે સર્વ આવ્યા, તેથી (રાજાએ તેઓનું) સમૂહથી જ પૂજન કર્યું, અથવા યોગ્યતા પ્રમાણે તેમની સંમતિથી (પૂજન કર્યું) પૂજાના અંતે નમન થાય છે' તેથી નમન પૂજનની સમાપ્તિ સૂચવનારૂં છે. ૧૧

'જે ઇચ્છાથી ધર્મ કરેલ હોય તે (આભાસ) છે' એવો દોષ ન રહે તે માટે તેઓ આકુલ ન હોય ત્યારે તેઓને વિજ્ઞપ્તિ કરવા ફરી પ્રણામ કરી, પોતે કરવા ઇચ્છે છે તે કરવું કે ન કરવું તેનો નિશ્ચય થાય તે માટે, અને બહારની દૃષ્ટિથી ઉત્તર ન આપે તે માટે (તેઓની) અંદર પ્રવેશ કરીને, વિનય થાય તે માટે ઉભા રહી બે હાથ જોડી, તેણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः कृतप्रणामः स्वचिकीर्षितं यत् ॥
विज्ञापयामास विविक्तचेता उपस्थितोऽग्रेऽभिगृहीतपाणिः ॥१२॥

તેઓ સુખપૂર્વક બેઠા પછી ફરી પ્રણામ કરી, ચિત્ત આત્મામાં રાખી સામો ઉભો રહી બે હાથ જોડી, જે પોતે કરવા ઇચ્છેલું તે કહેવા માંડયું. ૧૨

'પછી' એટલે પૂજામાં રોકાવાનું પૂરું થયા પછી વિવિક્તે' દેહથી છૂટા કરેલા 'आत्मनि' આત્મામાં ચિત્ત હતું જેનું તેવા, સામો રહીને બે હાથ જોડેલા હતા જેણે તેવાએ (પોતે કરવા ઇચ્છેલું કહેવા માંડયું). ૧૨

આરંભમાં પોતાનો વૃત્તાંત* કહેતાં, બે શ્લોકોથી* આ લોકનું અને પરલોકનું એવાં બે સાધનો માટે પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની કૃપા અને ઉત્તમ (પુરુષો) ની કૃપા બે (પ્રાપ્ત) થએલ છે. છતાં પણ ઉત્તમ (પુરૂષો) ની કૃપા (ભગવાનની કૃપાનું) કારણ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી પ્રથમ તે કહે છે:-

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ-

अहो वयं धन्यतमा नृपाणां महत्तमानुग्रहणीयशीलाः ॥
राज्ञां कुलं ब्राह्मणपादशौचादाराद्विसृष्टं बत गर्ह्यकर्म ॥१३॥

અહો ! ઉત્તમ પુરૂષોએ અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય આચરણવાળા અમે રાજાઓમાં ઘણા ધન્ય છીએ. અહા ! રાજાઓનું કુલ નિંદિત કર્મવાળું (હોઇ) બ્રાહ્મણના ચરણના જલથી પણ દૂર મૂકાએલું છે. ૧૩

'અહો' ! શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવનારો છે. પ્રશંસા દર્શાવવા 'અમે' એમ કહેલું છે. 'ઘણા ધન્ય' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) धनं પુરુષાર્થ માટે अर्हन्ति યોગ્ય હોય તે ધન્ય છે. તેમાં ઘણાપણું સર્વ પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ છે, અને તમે (ઋષિઓ) પુરુષાર્થરૂપ છો અને તે પ્રાપ્ત થએલા છો.

'માત્ર આવવાથી (તને) સ્વાધીન થએલા નથી, તેથી પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કેમ થઇ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'ઉત્તમ પુરુષોએ (અનુગ્રહ કરવા યોગ્ય આચરણવાળા)' એમ કહેલું છે. ભગવાનના વહાલાઓએ આદર કરવા યોગ્ય છે આચરણ જેમનું (તેવા ઋષિઓ છે). તેમનાં આચરણ ઉપર ઋષિઓએ એવો અનુગ્રહ કરેલો છે કે આનો સ્વભાવ ગમે તેવો હો, આપણે તેમને પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા થઇશું. તેથી જ અમે રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છીએ. "રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો 'આ કારણથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર એક બીજાનું રક્ષણ કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સમાન હોવાથી (તમે) એવા પ્રકારના (ધન્ય) હો તે યોગ્ય જ છે. તેમાં આશ્ચર્ય શું છે?" એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'રાજાઓનું કુલ (બ્રાહ્મણના ચરણના જલથી પણ દૂર મૂકાએલું છે)' એમ કહેલું છે. તે વાક્ય મહાપુરુષોનાં કાર્યની પ્રશંસા કરવા (કહેલું છે). વાસ્તવિક રીતે તો રાજાઓનું સર્વ કુલ (બ્રાહ્મણના ચરણનાં જલથી દૂર મૂકાએલું છે). જ્યાં બ્રાહ્મણો ચરણ ધોઇને અંદર પ્રવેશ કરે છે, તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ વચ્ચે વેદિકા પ્રકારનું સ્થાન છે, તે 'ચરણજલ' (નું સ્થાન) એમ કહેવાય છે. તેનાથી પણ રાજાઓનું કુલ

* શ્લો. ૧૩-૧૪ થી પોતાનો વૃત્તાંત કહે છે અને શ્લો. ૧૫-૧૬ થી આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલની પ્રાર્થના કરે છે.

દૂર છે. ત્યાં જવા પણ યોગ્ય નથી; તો પછી અંદર જવાની તો વાત જ શી? એવો અર્થ છે. 'बत' 'અહા' હર્ષ દેખાડે છે, કે હવે તે જૂદા પ્રકારનું[1] થયું. તે હલકું હોવાનું કારણ 'નિંદિત કર્મવાળું' વિશેષણથી કહેલ છે. 'गर्ह्यम्' બીજાની હિંસારૂપ નિંદિત 'कर्म' કર્મ છે જેનું (તેવું રાજાનું કુલ છે). ૧૩

એમ તેઓની કૃપા કહીને, નીચેના શ્લોકથી ભગવાનની કૃપા (થયાનું) કહે છેઃ–

तस्यैव मेऽघस्य परावरेशो व्यासक्तचित्तस्य गृहेष्वभीक्ष्णम् ॥
निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो भयमाशु धत्ते ॥१४॥

જેમાં આસક્તિવાળો તરતજ ભય પામે છે તે ઘરોમાં વારંવાર ઘણું આસક્ત થએલ ચિત્તવાળા પાપરૂપ તેજ મારા, વૈરાગ્ય મૂલવાળા દ્વિજના શાપરૂપ, નાના અને મોટાના ઈશ્વર થયા છે. ૧૪

રાજાઓના કુલમાં કોઈકનું નિંદિત કર્મ ન પણ હોય; પરંતુ હું તો તે (નિંદિત કર્મવાળો) જ છું. તેથી તે નિંદિત કર્મ કરનારા, અને તેમાં પણ अघस्य કેવલ પાપરૂપ મારા (દ્વિજના શાપરૂપ ઈશ્વર થયા છે). પહેલાં (મારામાં) ક્ષત્રિયપણું પણ હતું. હમણાં કુલના અંગારારૂપ હોવાથી પાપરૂપ છું. આવાના પણ વૈરાગ્યમાં જેનું મૂલ છે તેવા દ્વિજના શાપરૂપ ભગવાન જ થએલા છે. ભગવાન તેવા થવાનું કારણ 'નાના અને મોટાના ઈશ્વર' શબ્દથી કહેલું છે. જો (ભગવાન) તેવા થાય નહીં તો મોટાનાજ ઈશ્વર હોય (ગણાય). હું વિગેરે નાનાનો ઉદ્ધાર કરનારા ન હોય (ગણાય).

'શાપ ભગવદ્રૂપ કેમ હોય?' એવા પ્રશ્નના સંબંધમાં 'વૈરાગ્ય મૂલવાળા' એમ કહેલું છે. શાપ વૈરાગ્યનું મૂલ છે. (ભગવાનના) છ ગુણોમાં છેવટના (ગુણ) રૂપ વૈરાગ્યનું (ભગવાન સિવાય) બીજો (કોઇ) મૂલ થવા યોગ્ય નથી. તેથી જ ભગવાન અનંતરૂપવાળા હોવાથી, દ્વિજનો શાપ પણ (તેમનું) એક રૂપ છે.

'શાસ્ત્રદ્વારા ભગવાન વૈરાગ્ય કરાવનાર કેમ ન થયા? પાપ તો કૃપા કરાવનારૂં નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘરોમાં ઘણું આસક્ત થએલ ચિત્તવાળા' એમ કહેલું છે. (ઘરોમાં એ) બહુવચન તો પુત્ર વિગેરેનાં ઘરોમાં પણ ઘણી આસક્તિ હોવાનું (જણાવનારૂં છે). કારણકે પોતે પણ સાધન થઇને (તે) બનાવેલાં છે. 'વારંવાર' આસક્ત થવાથી (શાસ્ત્રનાં) શ્રવણ વિગેરે માટે પણ–'તેને તત્ત્વનું ગ્રહણ કરાવવામાં ઉત્તમ વાણી પણ સાક્ષાત્ (શક્તિવાળી) નથી (૫-૧૧-૩)' – એ નિયમ પ્રમાણે તેને સમય રહેતો નથી. તેથી શાસ્ત્રો (વૈરાગ્ય કરાવવાની) શક્તિવાળાં નથી.

---

૧ 'જૂદા પ્રકારનું' એટલે ઉત્તમોત્તમ (પ્ર)

'ભગવાન સર્વ કરવા શક્તિવાળા હોવાથી ઘરમાં (રહેલાને)જ કેમ મુક્ત કરતા નથી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'જેમાં આસક્તિવાળો (તરતજ ભય પામે છે,' એમ કહેલું છે. જે ઘરોમાં આસક્તિવાળો તરત જ હૃદયમાં ભયને ધારણ કરે છે, પરંતુ ભયનો નાશ કરનાર (ભગવાન) ને ધારણ કરતો નથી. તેથી ભય ન થાય તે માટે તેમ થયું[1] એવો અર્થ છે. ૧૪

એવી રીતે તેઓનો[2] ઉપકાર કહીને, હવે નીચેના શ્લોકથી પોતાનું કર્તવ્ય કહે છેઃ-

तं मोपयान्तं प्रतियन्तु विप्रा गंगा च देवी धृतचित्तमीशे ॥
द्विजोपसृष्ट कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः ॥१५॥

હે વિપ્રો! (તમે) વિપ્રો અને ગંગાદેવી ઇશમાં ચિત્ત રાખેલાને તે (તેવા) મને શરણ આવતો જાણો. દ્વિજે પ્રેરેલો ઠગ અથવા તક્ષક મને ભલે ઘણોજ ડંખ દે. તમે વિષ્ણુના ગીતો ગાઓ. ૧૫

એવી રીતે જેના ઉપર ઉપકાર કરેલો છે તેવા મને 'उपयान्तम्' તમારા શરણ આવતો 'प्रतियन्तु' જાણો. હે વિપ્રો! સારી રીતે પૂર્ણ કરનારાઓ. મને પણ પૂર્ણ કરશે એવું તાત્પર્ય છે, અને દેવતારૂપ ગંગા મને શરણ આવેલો જાણો. ગંગા જલરૂપ કુદરતી સ્થિતિવાળી હોવાનું લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ચેતન ન હોય તેને શરણ જવાનું અયોગ્ય હોવાથી 'દેવી' એમ કહેલું છે. **ભક્ત અને (ભગવાનનાં) ચરણોદકને શરણ જવાનું ભગવાનના માર્ગના વિરોધવાળું નથી.**

'શાપમાંથી છૂટવાની પ્રાર્થના કરે છે?' (એમ પૂછે તો) કહે છે કે ના. 'ईशे' ભગવાનમાં ચિત્ત રાખેલાને મને બાલક દ્વિજે 'उपसृष्टः' પ્રેરેલો કૃત્રિમ રૂપથી અથવા તક્ષકરૂપથી कुहकः - કૃત્રિમ વેગથી ઠગ, અથવા તક્ષક - (મને) 'अलम्' ઘણોજ ડંખ ભલે દે. 'वा' 'અથવા' શબ્દ અનાદર દર્શાવનારો છે. (તે ડંખ દે તેથી) મને કાંઇ પણ હાનિ નથી, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે અમારો શું ઉપયોગ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ) માં 'વિષ્ણુના ગીતો ગાઓ' એમ કહેલું છે. આટલાથી (ભગવાનની) બહાર ચિત્ત રહેલું નથી એમ જણાવ્યું. વિકલ્પથી થતા દોષની પણ શંકા રાખવી જોઇએ, એવા વિચારથી ચિત્ત ચંચલ હોવાથી એવી પ્રાર્થના કરેલી છે. ૧૫

---

૧ 'તેમ થયું' એટલે ઘરમાં રહેલાને મુક્ત ન કર્યો એવો અર્થ છે (प्र) ભગવાન શાપરૂપ થયા એવો અર્થ લઈ શકાય છે.

૨ 'તેઓનો' એટલે (આવેલા મુનિ) ભગવદીઓનો અને ભગવાનનો (प्र)

એ પ્રમાણે આ લોકનાં ફલની પ્રાર્થના કરીને, નીચેના શ્લોકથી પરલોકનાં ફલની પ્રાર્થના કરે છે:-

पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु ॥
महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥१६॥

અને વળી જે જે સૃષ્ટિમાં હું જાઉં ત્યાં (મને) અનંત ભગવાનમાં પ્રેમ, અને તેમના આશ્રયવાળા ઉત્તમ (પુરૂષો) નો સંબંધ, અને સર્વ સાથે મૈત્રીઓ થાઓ. દ્વિજોને (હું) નમસ્કાર (કરૂં છું). ૧૬

મુક્તિ (થવાનું)[૧] તો સંભવતુ નથી, (અને તે) ઇચ્છેલી નથી. રાજ્યનો રસ અને ભક્તિનો રસ ઘણા જૂદા પ્રકારના હોવાથી, અને વિરૂદ્ધગુણોવાળા[૨] હોવાથી, (મને) ભગવાનમાં પ્રેમજ થાઓ, રાજ્ય વિગેરે (પ્રાપ્ત) ન થાઓ. જન્મ તો જરૂર થવાનો છે. દેહ જાતિ ગુણ અને ક્રિયામાં (મને) કોઈ રસ નથી, તેથી જે જે સૃષ્ટિમાં હું જાઉં (જન્મું) ત્યાં ત્યાં (મને) ભગવાનમાં પ્રેમ થાઓ. 'બધાએમાં પણ ભગવાનપણું હોવાથી પુત્ર વિગેરેમાં પ્રેમ તો હોવાનો જ. તેથી પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'અનંત' એમ કહેલું છે. દેશ અને કાલની હદ વિનાના (ભગવાન)માં (પ્રેમ થાઓ.) પુત્ર વિગેરે તેવા નથી. તેવો (ભગવાનમાં) પ્રેમ થવાનાં કારણની[૩] પણ 'અને (તેમના આશ્રયવાળા ઉત્તમ પુરૂષોનો) સંબંધ (થાઓ)' શબ્દોથી પ્રાર્થના કરે છે. તેમ ન થાય[૪] તો, એકવાર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરીને (તે કાર્ય માટે પ્રાપ્ત કરેલાં સાધનનો[૫] ક્ષય થઇ જાય, વળી સદાએ પ્રેમ થયા કરે એવી પ્રાર્થના પણ કરવા જેવી

૧ 'નિવૃત્તિમાર્ગવાળા બધા મુક્તિ જ ઇચ્છે છે, તેથી તેની પ્રાર્થના કેમ ન કરી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. અપરાધી હોવાથી મુક્તિ થવી સંભવતી નથી અને ભગવદીય હોવાથી તે ઇચ્છેલી નથી. તેથી તેની પ્રાર્થના નથી કરી એવો અર્થ છે (પ્ર)

૨ ભક્તિ બંધનરૂપ હોવા છતાં અબંધરૂપ હોવાનું ત્રીજા સ્કંધમાં કહેલ હોવાથી, તેમાં તે બંને ગુણો હોવાથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળી છે (પ્ર) અહીં રાજ્ય અને ભક્તિ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા હોવાનું કહેલું જણાય છે. રાજામાં સત્તા હોય, ભક્તતો ભગવાનને અધીન હોઇ સત્તારહિત છે.

૩ 'એકવાર ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી કાર્ય પતતું હોવાથી, તેનાં કારણની પ્રાર્થના કેમ કરે છે?' તે કહે છે. (પ્ર)

૪ 'તેમ ન થાય' એટલે (પ્રેમનાં) સાધનની પ્રાર્થના ન કરી હોય (પ્ર)

૫ પ્રેમ પ્રાપ્ત કરાવનાર વરદાનરૂપ અથવા ઉત્તમ પુરુષના સંબંધરૂપ સાધન (પ્ર)

નથી, કારણકે પ્રેમ મનનો ગુણ હોવાથી સદા તે સ્ફુર્યા કરે તો દેહ વિગેરેનો નભાવ પણ[1] ન થાય, અને તેવો પ્રેમ થવામાં પ્રમાણ[2] અને સાધન નથી. વર (દાન) જ સાધન અને અનુમાન પ્રમાણ (ગણીએ), તો બીજા પ્રકારે તર્કથી (તે અનુમાન) ખોટું ઠરતાં, (વર) ભગવત્પણામાં પરિણમે,[3] અને ભક્તોએ તે ઇચ્છેલું નથી.

વળી પ્રેમ સ્નેહરૂપ હોઇ અનિત્ય છે, અને તે અંતઃકરણનો ગુણ[4] છે. વળી અમુક પ્રકારની ઇચ્છા પ્રેમ નથી; કારણકે (તેનો) પ્રકાર કહી શકાય તેવો નથી. સુખના સંબંધવાળી ઇચ્છા પ્રેમ નથી, કારણકે (તેમ હોય તો) સ્વર્ગની ઇચ્છા તેવી (પ્રેમ) થાય, અને પુત્ર વિગેરેમાં[5] તે (પ્રેમ) રહેશે નહીં. તેથી પ્રેમ જૂદો જ પદાર્થ છે. ભગવાનના સંબંધવાળો તે (પ્રેમ) ભગવાનમાં જ રહેલો છે, અને ભગવાનની સમીપ રહેવાથી તેમના સંબંધને લીધે જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યની પેઠે બીજામાં[6] પણ – ઉષ્ણ (ગરમીના) સ્પર્શની[7] પેઠે – જણાય છે. જેમ જેમ ભગવાનની સમીપ રહેવાનું થાય તેમ તેમ વધારે પ્રેમ થાય. શરીરમાં રહેલ આત્મા (જીવ) પણ તેમની સાથે ઘણો સમીપ રહેલ હોવાથી, તેનામાં ઘણો પ્રેમ રહે છે. એ પ્રમાણે અભ્યાસથી બીજામાં પ્રેમ થાય છે. આનું અમે

---

૧ 'પણ' શબ્દથી 'સેવાનો નભાવ' પણ કહેલો જાણવો (પ્ર)

૨ સદાનો પ્રેમ માત્ર પ્રમેય (ભગવાન) જ પ્રાપ્ત કરાવે, તેથી તે પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી (પ્ર)

૩ સાયુજ્યમાં પરિણમે. ભક્તોને તો ભગવદીયપણાંમાં જ સર્વ પુરુષાર્થો સમાપ્ત થતા હોવાથી તે ઇચ્છેલું નથી. તેથી દરેક જન્મમાં ભગવાનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવનારાં કારણ) ભગવાનના આશ્રયવાળા ઉત્તમોનો સંગ) માટે પ્રાર્થના કરેલી છે, તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૪ અંતઃકરણનો ગુણ હોવાથી અનિત્ય છે. તેથી દરેક જન્મમાં તેનાં કારણ માટે પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૫ પુત્ર ઉપરનો પ્રેમ ઇચ્છારૂપ ન હોવાથી, તે પ્રેમ નહીં રહે (ગણાય) એવો અર્થ છે. આથી જ પ્રેમ જ્ઞાનરૂપ નથી, પ્રયાસરૂપ નથી અને અનુકૂલ બુદ્ધિથી જણાતો હોવાથી દ્વેષરૂપ પણ નથી એમ સિદ્ધ થયું (પ્ર)

૬ જેમ ચતુઃશ્લોકી (૨–૯–૩૨ થી ૩૫) માં કહેલાં જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય ભગવાને આપેલાં તેમના સંબંધથી બ્રહ્માને પ્રાપ્ત થયાં અને તેમની સમીપ રહેવાથી પાર્ષદોને પ્રાપ્ત થયાં છતાં તે ભગવાનના ગુણો ન હોવાનું બન્યું નથી, તેમ સ્નેહ પણ મનનો ગુણ હોવા છતાં, આકસ્મિક હોવાથી, ભગવાનનો સંબંધ થાય તે માટે તેની પ્રાર્થના કરવી યોગ્ય છે અને ભગવાનનો ગુણ હોવાથી હલકો ન હોવાથી તેને માટે પ્રાર્થના કરવી પણ યોગ્ય છે (પ્ર)

૭ જેમ અગ્નિ સમીપ જતાં ગરમ સ્પર્શ થાય છે, તેમ ભગવાનની સમીપ જતાં તે (પ્રેમ) પ્રાપ્ત થાય છે એવો અર્થ છે (પ્ર)

'વાકયના અન્વયને લીધે' બ્ર. સૂ. ૧–૪–૧૯ એ સૂત્રમાં સારી રીતે વિવરણ કરેલું
છે.[૧] તેથી ભગવાનની સમીપ રહેવાનું પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય હોવાથી અને પોતાથી
તે થઈ શકે તેમ ન હોવાથી, ભગવાનના ભક્તો દ્વારાજ તે પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ
હોવાથી, તેમની સાથે સંબંધ સદા થાઓ, એમ 'અને (તેમના આશ્રયવાળા
ઉત્તમ પુરુષોનો) સંબંધ (થાઓ)' શબ્દથી કહેલું છે. આશ્રય[૨] ઘણું સમીપ
(રહેવાનું) સૂચવનારો છે. એકલો આશ્રય હોય તેથી બીજાને સમીપ રહેવાનું
પ્રાપ્ત કરાવી શકાય નહીં, તેથી 'ઉત્તમ (પુરુષો)' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને'
શબ્દથી તેઓમાં પણ પ્રેમ (થવાની પ્રાર્થના કરી છે) એવી રીતે સાધન સાથે
ભગવાનમાં પ્રેમ થવાની પ્રાર્થના કરી.

તે (પ્રેમ) માં કાંઇ નડતર ન થાય, તેવી પ્રાર્થના 'સર્વ સાથે મૈત્રીઓ
થાઓ' શબ્દોથી કરે છે, કારણકે 'હું ઊંચા અને હલકા દ્રવ્યોમાં (રહેલો છું)'
એવું (ભગવાનનું) વાકય હોવાથી પ્રાણીઓના સમૂહનું અપમાન થતાં ભગવાનની
પ્રસન્નતા થતી નથી, 'ભક્તિથી જ (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય છે' એ વાકય પ્રમાણે
પ્રાણીઓનું અપમાન કરવું તે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) માં વિઘ્ન કરનારૂં અને સ્વરૂપ
(ની પ્રાપ્તિ) માં વિઘ્નકારક છે, કારણકે ભગવાન પ્રસન્ન થએલ ન હોય ત્યારે
ભક્તિ થતી નથી. મૈત્રી હોય ત્યારે જ અપમાન ન થવાનું સંભવે. સમાનતા
હોય ત્યારે પણ પોતાની પેઠેજ ગણવામાં આવતાં અપમાન કરવાનું થઇ જાય.
'બ્રાહ્મણનો અપરાધ કરેલો હોવાથી (તને) વરદાન કેમ કરાય?' એવો પ્રશ્ન થાય,
તે (સંબંધ) માં 'દ્વિજોને (હું) નમસ્કાર (કરૂં છું)' એમ કહેલું છે. ઉત્તમ
પુરુષોને પ્રણામ જ અપરાધની ક્ષમા કરાવનારો છે. તેથી સંદેહ ન રહે તેવી
રીતે સાધન સાથે ભગવાનમાં પ્રેમ (થવા) ની પ્રાર્થના કરી. ૧૬

તે (ઋષિ) ઓની સંમતિવાળી મુખની ચેષ્ટા જાણીને, તેમજ થશે એવા
નિશ્ચયથી નિશ્ચિત થઇ રહ્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે:-

---

૧ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાંનું વાકય બ્રહ્મના સંબંધનું છે, જીવના સંબંધનું નથી એમ
વાકયોનો અન્વય (સંબંધ) જોતાં જણાય છે. બીજાઓમાં પ્રિય હોવાનો અધ્યાસ
જ થાય છે, જીવમાં પ્રિયપણું અધિક છે, કારણકે તે ભગવાન સાથે સંબંધવાળો,
ભગવાનની સમીપ રહેનારો છે. આ અધિકરણમાં પ્રિયપણું ભગવાનનો જ ગુણ
હોવાનું સિદ્ધ થએલ હોવાથી, અને જીવ પણ તેમની નજીક રહેલ હોવાથી જ
તેમાં ઉપાધિ વિનાનો પ્રેમ હોય છે એમ જણાવેલ છે (પ્ર)

૨ 'જીવ ભગવાનની નજીક હોવાથી, ભગવાન ઉપરના પ્રેમનાં સાધનની પ્રાર્થના
યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. સુષુપ્તિમાં જીવ પણ ભગવા-
નનો આશ્રય કરે છે તેથી તેને ભગવાનમાં પ્રેમ થાય, પણ ભગવાનની સમીપ
રહેવા માટે સદાના આશ્રયની જરૂર રહે છે (પ્ર)

इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः ॥
उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः ॥१७॥

એવો નિશ્ચય કરેલો, ધૈર્યવાળો, પોતાના પુત્ર ઉપર ભાર નાખેલો રાજા સમુદ્રની પત્નીના દક્ષિણ કિનારે પૂર્વ તરફના મૂલ-વાળાં કુશો ઉપર ઉત્તર તરફ મુખ રાખી બેઠો. ૧૭.

'स्म' શબ્દ એવી પ્રસિદ્ધિ જણાવનારો છે કે બધાઓએ જાણ્યું કે રાજા આવો નિશ્ચય કરી રહેલો છે. 'अध्यवसाय.' એટલે નિશ્ચય. ભૂમિ સર્વ સ્થલે રાક્ષસોથી ઘેરાએલી હોવાથી, મરણ સમયે તેમનો આવેશ ન થાઓ એવા વિચારથી કુશો ઉપર બેઠો. ઉત્તમ ભક્તિના દેવો અધિકારીઓ હોવાથી, પિતૃપણું ન થાય અને દેવપણું પ્રાપ્ત થાય તે માટે પૂર્વ તરફ જેમની ટોચ હતી તેવા કુશો ઉપર બેઠો તે 'પૂર્વ તરફ મૂલવાળા' વિશેષણથી કહેલ છે. प्राचीनानि પાછલા ભાગમાં રહેલાં હતાં મૂળો જેમનાં તેવા (કુશો ઉપર બેઠો). તક્ષક વિગેરેનો ભય તેને ન હતો એમ જણાવવા 'ધૈર્યવાળો' કહેલ છે. ઉત્તર તરફ મુખ રાખી એટલે ગંગા સામે મુખ રાખી (બેઠો) દક્ષિણ કિનારે એટલે ગંગા અને યમુનાની વચેના પ્રદેશમાં બેઠો. પહેલાંની પેઠે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કરેલો છે. હવે એકલા ભગવાનમાં જ આસક્તિ હોવાથી બીજા ઉપર દૃષ્ટિ ન હોવાથી ભગવાનનાં ચરણોદકને મૂકી દઈ, ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે, લક્ષ્મીના પતિ ભગવાને સમુદ્રમાં શયન કરેલું હોવાથી તે (સમુદ્ર) ની પત્નીના દક્ષિણ કિનારે રહેવાથી (તે) કાંતો ભગવાનને લાવશે અથવા આ (રાજા) ને ત્યાં લઇ જશે, અથવા (ભગવાન) જમાઈ હોવાથી તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરશે એવી ભગવાન માટેની (રાજાની) તીવ્ર ઇચ્છા જણાવવા 'સમુદ્રની પત્નીના (દક્ષિણ કિનારે)' એમ કહેલું છે. પ્રાપ્ત થએલા રાજ્યની ચિંતાનો ત્યાગ કરેલો એમ જણાવવા 'પોતાના પુત્ર ઉપર ભાર નાખેલો' એમ કહેલું છે. 'स्वसुते' પોતાના પુત્ર ઉપર 'न्यस्तः' નાખેલો હતો 'राज्यभारः' રાજ્યનો ભાર જેણે તેવો (તે હતો). ૧૭

ત્યારે દેવોએ (તેનું) અનુમોદન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

एवं तु तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः ॥
प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः ॥१८॥

એ પ્રમાણે તે નરદેવોનો દેવ અનશન વ્રત લઇ બેઠો ત્યારે તો સ્વર્ગમાં દેવોના સમૂહોએ (તેની) પ્રશંસા કરી ભૂમિ ઉપર આનંદથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી અને વારંવાર દુંદુભિઓ વગાડયાં. ૧૮

'तु' 'તો' શબ્દથી તે (પરીક્ષિત) નો સંદેહ દૂર કરેલો છે. (તે) 'નરદેવોનો દેવ' હોવાથી ઈંદ્રિ સમાન (થયો). આ (સ્વર્ગના) જ માર્ગથી તે વૈકુંઠમાં જશે

એવા વિચારથી મહારાજાના પધારવાના કારણે વાજીંત્ર વગાડ્યાં તે કહે છે
(કે) સ્વર્ગમાં જ દેવોના સમૂહોએ 'प्रशस्य' સારૂં કર્યું એમ કહીને ભૂમિ ઉપર
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. દેવોનાં અનુમોદનથી (તેનું) કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નિશ્ચય થયો.
આ (પુષ્પોની વૃષ્ટિ) શકુન છે. 'मुदा' એટલે આનંદથી 'दुन्दुभयो' દેવોનાં
વાજીંત્રો 'नेदुः' વગાડ્યાં. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાં પણ (વાજીંત્રો
વગાડ્યાં). ત્યાં ઉત્સવ થયો, એવો અર્થ છે. આથી શાપ વિગેરેને લીધે પણ
તેની નિશ્ચય બીજી ગતિ (દુર્ગતિ) થવાની નથી, એમ જણાવ્યું. ૧૮

મહર્ષિઓનું કૃત્ય નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

महर्षयस्तं समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः ।।
ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपम् ।।१९।।

પ્રજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ જેમનામાં સાર છે તેવા જે મહર્ષિઓ તેની પાસે આવેલા, તેઓએ પ્રશંસા કરીને 'સારું કર્યું' એમ અનુમોદન કરતાં તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, કારણ કે તે ઉત્તમશ્લોકના ગુણો(ને શ્રવણ કરવા)ને યોગ્ય હતો.

(મહર્ષિઓ) સારી રીતે આવેલા, એટલે રાજાનું *નિર્યાણ થાય ત્યાં સુધી
તેનું હિત પૂર્ણ કરનાર તરીકે આવેલા. તેઓએ પણ પ્રશંસા કરી વિપ્રે
પ્રશંસા કરેલું (કાર્ય) મૂલ વિનાનું હોય તો પણ મૂલવાળું થાય છે એમ
સૂચવેલું છે અને 'સારૂં કર્યું' એમ અનુમોદન કર્યું. આથી (રાજાએ પોતાની)
ઈચ્છાથી કરેલ હોવાનો દોષ પણ દૂર થયો. તેઓએ તેમ કહ્યું તેનું પ્રયોજન
'પ્રજા ઉપર અનુગ્રહ કરવાનો સ્વભાવ જેમનામાં સાર છે' એ વિશેષણથી કહેલું
છે. તે ઋષિઓની આ રાજાઓ પ્રજા છે. તે (પ્રજા) ઉપર કૃપારૂપ જ, અથવા
અનુગ્રહ કરવાનું કારણ થએલ જે સ્વભાવ, તેજ સાર હતો જેઓમાં તેવા (તેઓ
હતા.) આથી એમ સૂચવેલું છે કે જો તેઓ અનુગ્રહ ન કરે તો સાર વિનાના જ
થાય. વળી પરમ ભક્ત રાજા ઉપર તે (અનુગ્રહ) કરવોજ જોઇએ એવા અભિ-
પ્રાયથી 'ઉત્તમ શ્લોકના ગુણો(નું શ્રવણ કરવા) ને યોગ્ય' વિશેષણ કહેલું છે,
ઉત્તમ શ્લોકના ગુણોનું શ્રવણ કરવા માટે 'अभिरूपः' યોગ્ય (રાજા હતો)
અથવા ઉત્તમ શ્લોકના ગુણોની સમાન (હતો). જેમ (ભગવાનના) ગુણોનું
શ્રવણ કરવા રહેવું જોઇએ, તેમ (રાજા)ના દર્શન માટે પણ (રહેવું જોઇએ).
પહેલા વિકલ્પ પ્રમાણે મુખ્ય અધિકારી હોવાથી, શ્રવણ કરનાર તરીકે તેની
પ્રશંસા કરવી જોઇએ, એવો અર્થ છે. ૧૯

નીચેના શ્લોકથી પ્રશંસાજ કહે છે :–

* 'નિર્યાણ' એટલે (૧) મૃત્યુ (૨) મોક્ષ.

न वा इदं राजर्षिवर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु ॥
येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः ॥२०॥

હે ઉત્તમ રાજર્ષિ ! શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા તમો-જેઓએ ભગવાન પાસે જવાની ઇચ્છાથી રાજાના મુકુટવાલા સિંહાસનનો એકદમ ત્યાગ કર્યો તેવા – તમારૂં આ (કર્મ) ખરેખર આશ્ચર્ય-કારક નથી. ૨૦

હે ઉત્તમ રાજર્ષિ ! સર્વનો ત્યાગ કરીને ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવવું – આ તમારૂં (કર્મ) આશ્ચર્યકારક નથી. તેનું કારણ 'શ્રીકૃષ્ણને અનુસરનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. સંબોધનથી મર્યાદાની ઉત્તમ સીમા સૂચવેલી છે. શ્રીકૃષ્ણની પાછલ વ્રત છે જેઓનું (તેવા તમો છો). જેમ ભગવાન સર્વ કાર્ય કરીને પધાર્યા તેવી રીતે તેમના (ભક્તો) એ પણ કરવું જોઇએ, એવો (અર્થ છે). તેનું દૃષ્ટાંત તમારા દાદાઓ છે. જે પાંડવોએ 'अध्यासनम्' સિંહાસનનો – રાજાના મુકુટોવાલું સાર્વભૌમનું સ્પર્ધા કરનાર વિનાનાં આસનનો–ભગવાન પાસે જવાની ઇચ્છાથી તરતજ ત્યાગ કર્યો, તેમ તમારે પણ ભગવાનની પાસે જવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. ૨૦

એ પ્રમાણે તેની સ્તુતિ કરી, તેની સંમતિ કરતા હોય તેવું જણાવતાં ગૂઢ પ્રકારે અનુકૂલ હોવાનું નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

सर्वे वयं तावदिहास्महेऽथ कलेवरं यावदसौ विहाय ॥
लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥२१॥

પછી જ્યાંસુધી આ તે મુખ્ય ભક્ત શરીર તજી રજવિનાના શોકરહિત ઉત્તમ લોકમાં જશે ત્યાં સુધી અમે બધા અહીં રહીશું. ૨૧

અમોએ પોતાનું કહેલું પૂરૂં કરીને જવું જોઇએ (પૂરૂં થાય) ત્યાં સુધી રહેવું જોઇએ. તેજ કહે છે. જ્યારે આ ભગવાનનાં સ્થાનમાં જશે ત્યાં સુધી અમે બધાએ અહીંજ आस्महे રહીશું. 'શું કરીને ક્યાં જશે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'પછી (શરીર તજી ઉત્તમ લોકમાં જશે)' એમ કહેલું છે. સાત દિવસ પછી શરીર તજી, (મહાભૂતોના) સમૂહને તજીને, તે એકલો, ઉત્તમ લોક વ્યાપિ વૈકુંઠ જ્યાં રજોગુણનો સંબંધજ નથી, (જે) શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ અને પ્રકૃતિથી પર છે અને 'विशोक' તમોગુણ વિનાનું અને દોષ વિનાનું છે ત્યાં સર્વ પ્રકારે જશે. તેનું કારણ (કે તે) ભક્તોમાં મુખ્ય છે. અથવા ભક્તો મુખ્ય છે જેને તેવો છે. ત્યાં સુધી અમારે રહેવાનું છે એવો (વાક્યનો)સંબંધ છે. ૨૧

એવી રીતે તેઓની કૃપાનું શ્રવણ કરી, તેઓ ઘણો સમય રહેશે એમ જાણી, ત્યાંસુધીમાં મારે સર્વ સંદેહો દૂર કરવા એવા વિચારથી, તે (કાર્ય) માટે પ્રશ્ન કરવા તેણે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે :—

आश्रुत्य तेषां वचनं परीक्षित्समं मधुच्युद् गुरु चाव्यलीकम् ॥
अभाषतैनानभिवन्द्य युक्तं शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः ॥२२॥

તેઓનાં સમાનતાવાળાં, મધઝરતાં, અર્થથી ભરપૂર અને કપટ રહિત વચનનું શ્રવણ કરીને, વિષ્ણુમાં ચરિતોને સાંભળવાની ઇચ્છા રાખનાર પરીક્ષિતે એમને નમન કરીને (નીચે પ્રમાણે) યોગ્ય (વચન) કહ્યું. ૨૨

પરીક્ષિત હોવાથી તે (ઋષિ) ઓનું વચન સત્ય હોવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. તેઓનાં વચનમાં ચાર પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરાવનાર ચાર ગુણો હતા. તે પૈકી (૧) સમાનતાવાળું એટલે પોતાનું અને રાજાનું સરખી રીતે હિત વિચારનારૂં (તે) હતું. આથી (તે) જ્ઞાનરૂપ હોવાનું કહ્યું. (૨) સર્વ પ્રકારે ભગવાનની સમીપ જશે એવું મધઝેરતું હોવાથી 'મધ ઝરતું' હતું. આથી (તે) કામરૂપ હોવાનું (કહ્યું) અને તે (૩) અર્થથી ભરપૂર હતું 'ત્યાં સુધી અમે રહીશું' એવો સારવાળો અર્થ (તેમાં) હતો. ત્યાંસુધી અમે સર્વનું હિત કરીશું. એવા અર્થની સમાનતાવાળું હતું અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પ્રશંસાવાળું હતું. (૪) 'अव्यलीकम्' 'તરતજ' (સિંહાસનનો) ત્યાગ કર્યો (શ્લોક ૨૦) એવું કપટ વિનાનું હતું. આથી (તે) ધર્મરૂપ હોવાનું (જણાવ્યું). એવી રીતે સર્વ પુરુષાર્થરૂપ તેઓનું વચન સાંભળીને, એમને નમન કરીને, વિષ્ણુનાં ચરિતોને સાંભળવાની ઇચ્છાવાળાએ (નીચે) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. ૨૨

નીચેના શ્લોકથી તે (રાજાનું વચન) જ કહે છે :—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिपृष्ठे ॥
नेहाथ वामुत्र च कश्चनाऽर्थः ऋते परानुग्रहमात्मशीलम् ॥२३॥

જેમ સત્યલોકમાં દેહધારી વેદો છે તેવાજ તમો સર્વે સર્વ તરફથી જ આવેલા છો. બીજાના ઉપર કૃપા કરવાના પોતાના સ્વભાવ સિવાય આ લોકમાં અને પરલોકમાં તમારે કાંઇપણ પ્રયોજન નથી. ૨૩

અહીં સંદેહ હોય ત્યારે બીજે ક્યાંય જવું યોગ્ય નથી, કારણ કે સર્વ તરફથીજ તમે સર્વ આવેલા છો. 'જેમ (સત્યલોકમાં દેહધારી) વેદો છે'

શબ્દોથી તમોએજ પ્રમાણનો નિર્ણય કરેલો એમ કહેલું છે. **'त्रिपृष्ठे'** સત્યલોકમાં **'मूर्तिधराः'** (વેદોમાં) રહેલ દેવતારૂપ દેહવાલા (વેદો છે તેવા તમો છો.) અને ઉત્તરાર્ધથી તમારા વચનમાં (તમારૂં) કોઇ પ્રયોજન નથી એમ કહેલ છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં બીજાના ઉપર કૃપા કરવા સિવાય તમારે બીજું પ્રયોજન નથી. બીજા ઉપર અનુગ્રહ (કરવામાં) પણ તમારો કોઇ હેતુ નથી, પરંતુ (તે તમારો) સ્વભાવજ છે. તેથી પ્રમાણના વિચાર પ્રમાણે અને પ્રમેયના વિચાર પ્રમાણે તમારા વાકયમાં શંકાજ નથી. ૨૩.

તેથી (તમને) હું કાંઇક પૂછું છું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इतिकृत्यतायाम् ॥
सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्राऽऽमृशताऽभियुक्ताः ॥२४॥

અને તેથી હે વિપ્રો ! શું કરવા યોગ્ય છે તે વિષયમાં (તમારા ઉપર) વિશ્વાસ રાખી હું તમને પૂછવા યોગ્ય આ પૂછું છું (કે) સર્વ પ્રકારે (જીવતાએ) અને મરવા પડેલાઓએ શું શુદ્ધ કરવા યોગ્ય છે, તે (કાર્ય) માં યોજાએલા હોવાથી વિચારો ૨૪.

वः તમને પૂછવા યોગ્ય પૂછવું જ જોઇએ. 'પૂછયા વિનાનાએ કોઇને કહેવું નહી' એવી શ્રુતિ હોવાથી આ (મારી) બુદ્ધિમાં રહેલું ખાસ પૂછું છું. **'विश्रभ्य'** તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને, તર્કનો પણ વિચાર કર્યા વિના (તમને પૂછું છું). 'હે વિપ્રો' એ સંબોધન પહેલાંની પેઠે (કરેલું છે) **'इतिकर्तव्यताम्'** **इति** એવા પ્રકારે **'कर्तव्यम्'** કરવા યોગ્ય તે **'इतिकर्तव्यम्'** તેનો પ્રકાર તે **इतिकर्तव्यता'** તેમાં, એટલે તે નિમિત્તે, શું કરવા યોગ્ય છે તેનો નિર્ણય, અને તેનાં સાધન અને પ્રકારનો નિર્ણય કહો, એવો ભાવ છે. તેમાં અમુક સમયને લીધે શું કરવું તે પૂછે છે **'सर्वात्मना'** સર્વ પ્રકારે જીવતા હોઇએ તે સ્થિતિમાં સદા, અને મરવા પડેલાઓએ મરણ સમયે શું કૃત્ય કરવું યોગ્ય છે તે (કહો). શુદ્ધ (કૃત્ય કહો). દાન વિગેરેમાં (દાન) કરનારની શુદ્ધિ ન હોવાથી (તે) કરવા યોગ્ય હોવામાં સંદેહ (રહે છે). આનું પરિણામ એવું થાય છે કે જે (કાર્ય) માં શુદ્ધિને માટે કાલ વિગેરે કારણોની જરૂર ન હોય તેવું કહો. 'તેવું (કાંઈ કાર્ય) નથી' એમ ન કહેશો. કારણ કે તમો (તેવા કાર્યમાં) યોજાએલા છો. તેથી તેવાં કાર્યનાં **'आमृशत'** સર્વ તરફથી પ્રમાણોનો વિચાર કરો, એવો અર્થ છે. (૨૪)

એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે સર્વ ત્યાગ કરનારનો ગુરુ ત્યાગ ન કરનાર ન હોય તેથી ભગવાનની પ્રેરણાથી શુક આવ્યા એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

तत्राभवद्भगवान्व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः ॥
अलक्ष्यलिंगो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः ॥२५॥

ઇચ્છા પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ફરનાર, અપેક્ષારહિત, ન જણાય તેવા ચિહ્નવાળા, પોતાના લાભથી સંતોષ માનનાર અને બાલકોથી વીંટાએલા, અવધૂત વેષવાળા વ્યાસના પુત્ર ભગવાન ત્યાં પ્રકટ થયા. ૨૫

(૧) ત્યાંજ अभवत् પ્રકટ થયા. (૨) તેવું સામર્થ્ય હોવાનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). (૩) ભગવાન હોવાનું કારણ 'વ્યાસના પુત્ર' શબ્દથી (કહેલું છે). (૪) તેઓની દષ્ટિમાં તેવું ભાન ન થાય, તે માટે 'પૃથ્વી ઉપર ફરનાર' શબ્દોથી જૂદા પ્રકારે (પોતાને) દેખાડતા હોવાનું (કહેલ છે) પૃથ્વી ઉપર ફરવું એ પરમહંસોનો ગુણ છે. (૫) 'અપેક્ષારહિત' (હતા), કારણ કે ફરવાના ગુણને લીધે કાંઈપણની (તેમને) જરૂર ન હતી; તેથી રાજાની પેઠે લીલાથી ફરતા હતા, એવો અર્થ છે. (૬) ન જણાય તેવા 'लिंगानि' મહાપુરુષના ચિહ્નો હતાં જેમનાં (તેવા હતા). બત્રીસે લક્ષણો તેમનામાં હતા. તે જાણવામાં આવે તો લોકો તેમને રાજા બનાવે. રાજામાં સોળ લક્ષણો હોય છે, અને મહા-રાજાધિરાજમાં બત્રીસ લક્ષણો હોય છે. (બત્રીસ લક્ષણો હોય છે) તે ભગવાન અથવા બ્રહ્મ જાણનાર હોય છે. તે (લક્ષણો)નું ફલ (૭-૮) 'પોતાના લાભથી સંતોષ માનનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. (૭) પોતાનો લાભ અને (૮) સંતોષ એવાં બે ફલ (કહ્યાં). પોતાના લાભથી સંતોષ માનનાર હતા; કારણ કે (લાભ અને સંતોષ) બનેમાં કારણ અને કાર્યની સ્થિતિ છે. તેથી 'પોતાના લાભથી અધિક કાંઈ નથી' એ શ્રુતિનો વિરોધ નથી. ફરવાનું, ક્રીડારૂપ છે એમ જણાવતાં, લક્ષણો ન જાણવાનું કારણ 'બાલકોથી વીંટાએલા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી સ્ત્રીઓથી અને અજ્ઞાનીઓથી (વીંટાએલા હતા). લક્ષણોની પરીક્ષા ન થાય તે માટે 'અવધૂતવેષવાલા' એમ કહેલું છે. અવધૂતના જેવો વેષ હતો જેમનો તેવા (હતા). દેહના સંસ્કાર વિનાનો મૂર્ખ (હોય તે) 'અવધૂત'. તેમનામાં મૂર્ખપણાનો અંશ ન હતો એમ જણાવવા 'વેષ' શબ્દ યોજેલ છે. ૨૫

તેમનામાં બત્રીસ લક્ષણો પણ હતાં એમ જણાવવા નીચેના શ્લોક કહે છેઃ-

तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपादकरोरुबाह्वंसकपोलगात्रम् ॥
चार्वायताक्षोन्नसतुल्यकर्णं सुभ्र्वाननं कम्बुसुजातकण्ठम् ॥२६॥
निगूढजत्रुं पृथुतुंगवक्षसमावर्तनाभिं वलिवल्गूदरञ्च ॥
दिगम्बरं वक्त्रविकीर्णकेशं प्रलम्बबाहुं स्वमरोत्तमाभम् ॥२७॥
श्यामं सदाऽपीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या स्त्रीणां मनोज्ञं रुचिरस्मितेन ॥
प्रत्युत्थितास्ते मुनयः स्वासनेभ्यस्तल्लक्षणज्ञा अपि गूढवर्चसम् ॥२८॥

બે આઠ વર્ષવાળા, સુકુમાર પગ કર સાથળ બાહુ ખભા અને ગાલ અંગવાળા, સુંદર લાંબા નયન ઉંચી નાસિકા અને સમાન

કર્ણવાળા, સુંદર ભ્રમરોવાળા મુખવાળા, શંખના જેવા ઉંચા કંઠવાળા, ઢંકાએલી હાંસડીવાળા, પહોળી ઉંચી છાતીવાળા, ચકરીવાળી નાભિવાળા અને કરચલીઓથી મનોહર ઉદરવાળા, દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળા વાંકા વીખરાએલા કેશવાળા, લાંબા બાહુવાળા, ઉત્તમ દેવ જેવી કાંતિવાળા, શ્યામ, સદા યૂવાવસ્થાની વયને લીધે અંગની શોભા વડે અને મનોહર સ્મિતથી સ્ત્રીઓને સુખ કરનારા પ્રતિ (તે) ગૂઢ તેજવાળા હોવા છતાં તેમના લક્ષણને જાણનારા તે મુનિઓ પોતાના આસનો ઉપરથી ઉભા થયા ૨૬-૨૭-૨૮.

તે પૈકી કેટલાંક (લક્ષણો) અંદર રહેલાં અને કેટલાંક બહાર રહેલાં હતાં. તે પૈકી (૧) સર્વ સ્થલે રહેલાની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રકટ થવાની શક્તિ (૨) છ ગુણોનાં ઐશ્વર્યની ઉત્તમ સ્થિતિ. (૩) ભગવદીયપણું* (૪) પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે લીલા કરવાનું (૫) અપેક્ષારહિત હોવાપણું (૬) અદૃશ્ય થવાની શક્તિ (૭) આત્માનો લાભ અને (૮) સંતોષ, એવા આઠ ગુણો ઉપર (શ્લોક ૨૫માં) કહેલા છે. બીજાઓ કહે છે. (૯-૧૦) બે આઠ વર્ષવાળા બમણા આઠ વર્ષો છે જેમનાં, સોળ વર્ષના, એવો અર્થ છે; કારણ કે વર્ષો શરીરની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનાં કારણરૂપ હોવાનો દાઢી ઉત્પન્ન થવાથી નિશ્ચય થાય છે. 'આ અપવિત્ર ચામડી મરેલી[1] છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કેશો પણ તેવા (વૃદ્ધિ અને ક્ષયનાં કારણરૂપ) હોવા છતાં, તે જન્મ સમયે રહેલા હોવાથી મરેલ હોવાનું જણાવનારા નથી. તેથી[2] તેમને (શુકને) કાલથી થતો ગુણજ પ્રાપ્ત થએલ, દોષ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. તેથી તે બંને (ગુણ અને દોષનો અભાવ) જણાવવા અને ભવિષ્યમાં[3] (દોષ) થવાનો નથી અને ગુણ રહેવાનો છે એમ જણાવવા 'બે આઠ વર્ષવાળા' એમ કહેલું છે. અથવા તે[4] ભગવાનનું વિસ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી ઘણા સમય સુધી (જીવનાર) ને બાકીના સમયમાં સ્મરણ, અને (તે) આશ્ચર્યની પ્રસિદ્ધિ એવા બે ગુણો (કહ્યા).

---

* 'વ્યાસનાપુત્ર' શબ્દથી ભગવદીયપણું જણાવેલું છે.

૧ 'મરેલી' એટલે મરેલા હોવાનું જણાવનારી (પ્ર)

૨ અપવિત્રનો સ્પર્શ ન થવાથી કાલે કરેલ બલવાન હોવાપણું વિગેરેરૂપ ગુણજ તેમનામાં હતો, પરંતુ કાલથી થતો કામવાળા હોવું વિગેરેરૂપ દોષ તેમનામાં ન હતો, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩ કામ ઘડપણ વિગેરે થવાના નથી, અને પ્રાપ્ત થએલ જ્ઞાન ભક્તિ વિગેરે ગુણો રહેવાનાં છે એમ જણાવવા, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૪ 'તે' એટલે ભવિષ્યના (૧૬ પછીના) વર્ષો (પ્ર)

(૧૧ થી ૧૬) 'સુકુમાર પગ કર સાથળ બાહુ ખભા અને ગાલ અંગવાળા' (હતા). 'સુષ્ઠ' સારી રીતે 'કુત્સિતં' અધમને 'મારયન્તિ' મારે તે (સુકુમાર), એટલે દોષ વિનાના અને ગુણવાળા પગથી આરંભી ગાલ સુધીના (છ) જેમનાં છે તેવું અંગ છે જેમનું તેવા (હતા) આથી છ ગુણો કહ્યા.

(૧૭ થી ૨૧) સુંદર જે પ્રકારે થાય તેવા લાંબા નયન હતાં જેમના, ઉંચી નાસિકા હતી જેમની, સમાન કર્ણો હતા જેમના, સુંદર ભ્રમરો હતી મુખ ઉપર જેમનાં, શંખના જેમ ત્રણ કરચલીવાળો સારી રીતે (ઉંચો) થયેલો કંઠ હતો જેમનો. તેવા (હતા). આથી પાંચ (ગુણો) કહ્યા.

(૨૨ થી ૨૫) ઢંકાએલી હતી હાંસડી જેમની, હાંસડી એટલે કંઠમાળનું હાડકું; પહોળી ઉંચી છાતી હતી જેમની, ચકરીવાળી નાભી હતી જેમની, કરચલીઓથી પીપળાનાં પાન જેવું મનોહર ઉદર હતું જેમનું. આ ચાર (ગુણો કહ્યા).

(૨૬) 'ચ' 'અને' શબ્દથી ગૂઢ[૫] ચિહ્ન કહ્યું. એ પ્રમાણે છવીસ લક્ષણો કહ્યાં. વચ્ચે તેમનાં લોક ઉપર ઉપકાર કરનારાં બે કાર્યો 'દિશાઓરૂપી વસ્ત્રવાળા વાંકા વીખરાએલા કેશવાળા' વિશેષણોથી કહેલાં છે, કારણ કે તેમનું શરીર બ્રહ્મભાવને લીધે ભગવાનની પેઠે સર્વત્ર રહેલું હતું., તે (શરીર'નું વસ્ત્ર દિશા-ઓજ થાય. લૌકિક (વસ્ત્ર) પહેરે તો અંદર હદ બંધાય અને લોકોને પીડા થાય. તેથી દિશાઓરૂપ વસ્ત્રવાળા (હતા). (૨૭ થી ૩૨) વાંકા વીખરાએલા કેશ હતા જેમના તેવા (હતા). તેમના કેશ 'ક' બ્રહ્મા અને (ઈશ) શિવરૂપ હતા. (તે) ઉત્પન્ન થએલા ન હોવાથી વાંકા હતા અને ગ્રાસ (લય) થાય તેવા ન હોવાથી વીખરાએલા હતા. તેવા (વીખરાએલા) ન હોય, તો બ્રહ્મભાવવાળાનો પણ શંકર લય કરે; અને (૧) વાંકા હોવું તે (કેશનો) ગુણ છે.

(૨) ઘણા લાંબા હતા બાહુઓ જેમના, એટલે ઢીંચણ સુધી પહોંચતા બાહુવાળા હતા. (૩) 'ઉત્તમ દેવ', દેવરૂપ ભગવાન વિષ્ણુ છે. તેમના જેવી આભા કાંતિ હતી જેમની, (૪) 'શ્યામ' એટલે શ્યામ રંગવાળા (૫) સદા યૂવાવસ્થાનું સ્ત્રીઓનું હિત કરનારૂં જે વય એટલે જૂવાની, તેનાથી અંગોની જે શોભા, તેનાથી સ્ત્રીઓને 'મનોજ્ઞમ' સુખ કરનારા હતા. આથી ઘણું સૌંદર્ય (હોવાનું) કહ્યું. તે (સૌંદર્ય) માં સ્ત્રોની દૃષ્ટિ કસોટી કરનારી હોવાથી તેમ કહેલું છે. (૬) અને (તેમનું) સ્મિત મનોહર હતું, અને તેથી સ્ત્રીઓને સુખ કરનારા હતા. સ્ત્રીઓ ચતુર અને ભોટ એવા બે પ્રકારની છે. બંને ઉપર કૃપા કરવા બે (ગુણ) કહેલા છે. એ પ્રમાણે વાંકડા કેશ વિગેરેથી આરંભી છ (ગુણો કહ્યા). એવા લક્ષણવાળાને જોઇને સર્વ ઉભા થયા એમ 'પ્રતિ ઉભા થયા' શબ્દોથી કહેલ છે. તેમના પ્રતિ (આદરથી) પોતાના આસનો ઉપરથી ઉભા થયા પરંતુ (આદર સિવાય) બીજા પ્રકારે ઉભા થયા ન હતા. તે (વિષય)માં (તેઓનુ)

૫ 'ગૂઢ ચિહ્ન' એટલે પુરુષપણાંને જણાવનારૂં ચિહ્ન (પ્ર)

જ્ઞાન હોવાનું 'તેમના લક્ષણને જાણનારા' શબ્દથી કહેલું છે. ઉભા થવાનું કારણ (લક્ષણોનું) જ્ઞાન હતું. જ્ઞાન થવાનું (કારણ) મુનિપણું હતું, પરંતુ તેમનું લક્ષણ લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય તેવું ન હતું એમ 'ગૂઢ હતું તેજ જેમનું' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ૨૬–૨૭–૨૮.

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय तस्मै सपर्यां शिरसा जहार ॥
ततो निवृत्ता ह्यबुधाः स्त्रियोऽर्भका महासने सोपविवेश पूजितः ॥२९॥

વિષ્ણુએ રક્ષણ કરેલા તેણે આવેલા તે અતિથિની મસ્તકથી પૂજા કરી. ત્યાંથી અજ્ઞાનીઓ સ્ત્રીઓ અને બાલકો પાછા ગયા. પૂજા કરાએલા તે મોટા આસન ઉપર બેઠા. ૨૯

એવી રીતે પ્રશ્ન (કર્યો 'તે') સમયેજ તે આવ્યા, તેથી રાજા ઉભોજ રહેલો હતો એમ 'स' 'તેણે' શબ્દથી જણાવેલું છે, 'વિષ્ણુએ રક્ષણ કરેલા' શબ્દથી આ માટેજ ભગવાને મારૂં રક્ષણ કરેલું, એવું તેને જ્ઞાન હોવાનું સૂચવેલું છે; અને તે 'અતિથિ' (હોઇ) આવવાના ચોક્કસ સમય વિનાના હતા. તેમને શું આપવું એવો વિચાર થતાં, તે આત્મા આપવાજ યોગ્ય છે. એવા વિચારથી તેમની મસ્તકથી પૂજા કરી, માથું તેમને સમર્પણ કર્યું એવો અર્થ છે. પછી જૂદા પ્રકારનો દેખાવ કરવા સ્વીકારેલા પદાર્થોનો તેમણે ત્યાગ કર્યો, એમ 'ત્યાંથી (અજ્ઞાનીઓ સ્ત્રીઓ અને બાલકો પાછા ગયા)' શબ્દથી કહેલું છે. ગુણના ત્રણે કાર્યો પાછા ગયા. પછી પૂજા કરાએલ તે મોટા આસને એટલે રાજાએ બેસવા યોગ્ય આસને બેઠા. ૨૯

પછી સર્વ ઋષિઓ દૂર રહેલા હોવા છતાં પણ તેમની આસપાસ સમીપ (આવી) બેઠા, એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :-

स संवृतस्तत्र महान् महीयसां ब्रह्मर्षिराजर्षिसुरर्षिसंघैः ॥
व्यरोचतालं भगवान् यथेन्दुर्ग्रहर्क्षतारानिकरैः परीतः ॥३०॥

ત્યાં બ્રહ્મર્ષિ રાજર્ષિ અને દેવર્ષિઓના સમૂહોથી વીંટાએલા ઉત્તમોના પણ ઉત્તમ તે પૂર્ણ કરનાર ભગવાન–જેમ ગ્રહો નક્ષત્રો અને તારાઓના સમૂહોથી વીંટાએલ ચંદ્ર શોભે તેમ – ઘણુંજ શોભતા હતા. ૩૦

'બધાઓથી વીંટાએલ હોવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં 'ઉત્તમોના પણ ઉત્તમ' એમ કહેલું છે. જ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાન આપનાર એવો અર્થ છે. તેઓનાં તેજથી તે વધારે તેજવાળાજ થયા, પરંતુ તેમના તેજની હાનિ ન થઇ એમ '(ઘણું) શોભ્યા' શબ્દથી કહેલું છે. 'પૂર્ણ કરનાર

ભગવાન' શબ્દથી તે પ્રાકૃત ગુરુ ન હતા, એમ કહેલું છે. 'અલમ' સંપૂર્ણ પ્રકારે અથવા 'પૂર્ણ' કરવા માટે ભગવાનજ તે સ્વરૂપથી આવેલા હતા. તે સમયે તેમનું ઉત્તમપણું સર્વને પ્રસિદ્ધ થયું એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ આકાશમાં બુધ વિગેરે ગ્રહોથી, અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રોથી અને છૂટા છૂટા તારાઓના સમૂહોથી વીંટાએલો ચંદ્ર (શોભે છે તેમ શોભ્યા). દૃષ્ટાંત અને જેમના વિષે દૃષ્ટાંત કહેલું છે તે સમાન હોવાનું જણાવવા (બંનેને) વીંટાઇ રહેલ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. ૩૦

હમણાં પ્રશ્ન સમયેજ આવેલા છે, તેથીજ આમનેજ પ્રશ્ન કરવો, બીજાને ન કરવો, એવી ભગવાનની ઇચ્છા જાણીને તેમને પ્રશ્ન કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે :–

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं मुनिं नृपो भागवतोऽभ्युपेत्य ॥
प्रणम्य मूर्ध्नाऽवहितः कृताञ्जलिर्नत्वा गिरा सुनृतयाऽन्वपृच्छत् ॥३१॥

ઘણા શાંત, બેઠેલા, જેમની બુદ્ધિ મંદ થઇ નથી તેવા મુનિની પાસે જઇને ભક્ત રાજાએ મસ્તકથી પ્રણામ કરી, સાવધાન થઇ, બે હાથ જોડી, વાણીથી પ્રણામ કરી મધુર વાણીથી પ્રશ્ન કર્યો. ૩૧

'ઘણા શાંત' વિગેરે શબ્દોથી ગુરુ અને શિષ્યના ગુણો કહેલ છે. તે પૈકી જ્ઞાન, જ્ઞાનનું પરિણામ વ્યગ્રપણાંનો અભાવ અને સાધન એવા ચાર ગુરુના ગુણો છે. (૧) ઘણી શાંતિ જ્ઞાનનું પરિણામ છે. (૨) 'બેઠેલા' વિશેષણથી વ્યગ્રપણાનો અભાવ (જણાવેલ છે) (૩) મંદ નથી થએલ 'मेधः' જ્ઞાન જેમનું તેવા (છે). બુદ્ધિ પ્રાકૃત હોવાનો વિચાર થાય, તે દૂર કરવા 'मेधः' શબ્દ યોજેલો છે. (૪) મનન સાધન છે.

શિષ્યના ગુણો કહેતાં ઉત્તમ પુરુષ શિષ્ય હોય ત્યારે ગૂઢ અર્થ પણ કહેવામાં આવે, તેથી 'રાજા ભક્ત' શબ્દોથી તે રાજા અને ભક્ત હોવાનું કહેલું છે. પછી શિષ્યના છ ગુણો છે તે 'પાસે જઇને' વિગેરે શબ્દોથી કહે છે (૧) પ્રથમ ગુરુ સામુ મુખ રાખીને જવું (૨) પછી કાયાથી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર (કરવો), પછી (૩) સાવધાનપણું (૪) પછી વિજ્ઞપ્તિ કરવા બે હાથ જોડવા (૫) પછી વાણીથી નમસ્કાર કરવો. પછી (૬) મધુરવાણીથી અથવા સત્યવાણીથી પ્રશ્ન કરવો ૩૧.

પ્રશ્ન કરવા આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી તેમની સ્તુતિ કરે છે :–

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે :-

अहो अद्य वयं ब्रह्मन् सत्सेव्याः क्षत्रबन्धवः ॥
कृपयाऽतिथिरूपेण भवद्भिस्तीर्थकाः कृताः ॥३२॥

અહો! હે બ્રહ્મન્! અતિથિના રૂપથી કૃપાથી આપે તીર્થક કરેલા અમે ક્ષત્રબંધુઓ આજે સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય થયા. ૩૨

'અહો! આજે અમે' પહેલાં (શ્લોક ૧૩) પ્રમાણે[1] (કહેલ છે) 'હે બ્રહ્મન્!' સંબોધન (તીર્થ થવાનાં) કારણરૂપ છે, બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર (અમને) બહાર થયો એ આશ્ચર્યકારક છે કારણ કે તેથી અમે ઉત્તમ થયા છીએ, વળી અમે સત્પુરુષોએ પણ સેવા કરવા યોગ્ય થયા. હવેથી ઉપદેશ કરનારા[2] પણ થશું, એવો અર્થ છે, સ્વભાવથી તો અમે ક્ષત્રબંધુઓ છીએ. ક્ષત્રિયો બંધુઓ છે જેમના તેવા છીએ. માત્ર ક્ષત્રિયના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા છીએ, પરંતુ તે (ક્ષત્રિય)ના ગુણવાળા નથી. અને તેઓ બ્રાહ્મણના ચરણોદકથી દૂર રખાએલા છે, (તેમનાથી) સેવા કરવા યોગ્ય હોવાની તો વાતજ શી ?

'(શુકના) માત્ર આવવાથી સત્પુરુષોથી સેવા કરવા યોગ્ય કેવી રીતે થયા ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં 'કૃપાથી' એમ કહેલું છે. જેમ ગંગા વિગેરે તીર્થો સ્નાન કરનાર તરીકે તમારો સંબંધ થવાથી તીર્થ થાય છે, તેમ અમે ગૃહસ્થો તમોએ કરેલાં કૃપા અને અતિથિ થવાનાં સાધનોથી તીર્થ થયા છીએ, અહીં સ્વાર્થ કહેવા ઇચ્છેલો છે એમ જણાવવા, પોતાના (તીર્થના)જ અર્થમાં 'क' પ્રત્યય યોજેલો છે. તેથી અમારામાં તીર્થપણું ગૌણ નથી ૩૨

'સ્નાન થાય ત્યારે જલને દેહનો સંબંધ થવાથી તે (જલ)માં[1] રહેલું પાપ તે (દેહ) દ્વારા તેમનામાં જાય છે તેથી જલ તીર્થ થાય છે, ગૃહસ્થ તો માત્ર (શુકના) આવવાથી તીર્થ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :–

येषां संस्मरणात्पुंसां सद्यः शुद्ध्यन्ति वै गृहाः ॥
किं पुनर्दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः ॥३३॥

જેમનાં સંસ્મરણથી પુરુષોના ઘરો નિશ્ચય શુદ્ધ થાય છે, તો પછી (તેમનાં) દર્શન, સ્પર્શ ચરણોદક અને આસન વિગેરેથી શુદ્ધ થાય) તેમાં કહેવું જ શું? ૩૩

જે ઘરોમાં રહીને તમારૂં સ્મરણ કરવામાં આવે, તે સ્મરણથી સૂર્યની પેઠે બધાંએ ઘરોના અશુદ્ધિરૂપ અંધકાર દૂર થાય છે, તો પછી કરોડો સૂર્યથી અધિક પ્રકાશવાળાં જ્ઞાનેંદ્રિયોને સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ કરનારાં તમારાં દર્શનથી (તે દૂર થાય તેમાં કહેવું જ શું ?) (તમારો) સ્પર્શ તો જલના સ્પર્શની પેઠે

---

૧ (શ્લોક ૧૩માં) જેમ ઋષિઓનાં વખાણ કરવા પોતાના વખાણ કરેલાં, તે પ્રમાણે અહીં પણ કરેલ છે. (પ્ર)

૨ જનક વિગેરે (રાજા) પેઠે (પ્ર)

સાક્ષાત્ પાપનો નાશ કરનારો છે. ચરણોદક તો વળી ભગવાનનાં (ચરણોદક)ની પેઠે અલૌકિક જન્મ કરાવનારૂં છે, અને આસન વિગેરે પૂજાના અવયવો સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. તેથી (અમે તીર્થ થયા તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે ૩૩.

'જેમનાં પ્રાયશ્ચિત્તો (શાસ્ત્રમાં) કહેલાં નથી તે પાપો (શુકના આવવાથી) દૂર ખરેખર થાય. પણ જેમનાં પ્રાયશ્ચિત્ત શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે તે દૂર ન થાય, એવો નિર્ણય થાય છે, કારણકે (તે પણ દૂર થતાં હોય તો) પ્રાયશ્ચિત્તો નકામાં થાય' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ--

सान्निध्यात्ते महायोगिन् पातकानि महान्त्यपि ॥
सद्यो नश्यन्ति वै पुंसां विष्णोरिव सुरेतराः ॥३४॥

હે મોટા યોગી! વિષ્ણુ(ની સન્નિધિ)થી જેમ દેવોના શત્રુઓ નાશ પામે છે તેમ તમારી સન્નિધિથી મોટાં પાપો પણ નિશ્ચય તરત નાશ પામે છે. ૩૪

કારણકે પ્રમાણુનાં બલથી પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે, અહીં પ્રમેયનું બલ છે એમ 'હે મહાયોગી' સંબોધનથી કહેલું છે. योगः યોગ છે अस्य આનો તે યોગી. (તે) યોગથી પોતાના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરે છે. મહાયોગી તો પોતાના યોગના બલથી બીજાઓને પણ સર્વ (પુરૂષાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે પૈકી પાપ દૂર કરવાનું તમારૂં આવશ્યક કાર્ય છે. એમ કહે છે. મોટાં પાપો પણ માત્ર તમારી સન્નિધિથી જ તરત નાશ પામે છે. સન્નિધિ પણ ફરી થવાની અથવા રહેવાની જરૂર રહેતી નથી. તે વિષયમાં 'વિષ્ણુ (ની સાન્નિધિ) થી (જેમ દેવોના શત્રુઓ નાશ પામે છે)' શબ્દોથી દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ વિષ્ણુની માત્ર સન્નિધિથી જ દેવોના શત્રુઓ મોટા દૈત્યોનો પણ નાશ થાય છે; તેની પેઠે (તમારી માત્ર સન્નિધિથી મોટાં પાપોનો નાશ થાય છે) એવો અર્થ છે. ૩૪

अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः ॥
पैतृष्वस्रेयप्रीत्यर्थं तद्गोत्रस्यात्तबान्धवः ॥३५॥

પાંડુના પુત્રો જેમને પ્રિય હતા, ફોઇના દીકરાઓ ઉપરના પ્રેમને લીધે જેમણે તેમના કુટુંબનું બંધુપણું સ્વીકારેલું છે તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મારા ઉપર પ્રસન્ન થએલા હોવાનું સંભવે છે. ૩૫

૧ દેહમાં રહેલું પાપ જલનો સંબંધ થતાં જલમાં જાય છે, એવો અર્થ છે (પ્ર) એમ થતું હોય તો જલ તીર્થ ન થાય, પણ પાપથી ભરપૂર થાય. વળી એવો અર્થ ૯-૯-૬ થી વિરુદ્ધ છે. તેથી બીજી રીતે અર્થ કરેલ છે.

વળી આ ઉપાય ભગવાનેજ કરેલો છે, કારણ કે તેમણે કર્યો ન હોય, તો બ્રાહ્મણની સજાથી પીડાએલાનો ઉદ્ધાર ન થાય, અને તે પણ પ્રસન્ન થઈનેજ કરેલ છે, કારણકે બીજા (શુક) થી જ પાપનો નાશ (કરાવે છે). તેમ ન કર્યું હોત, તો તેમને પોતાને (તે) કરવું પડત. 'તારા ઉપર કયા કર્મથી તે પ્રસન્ન થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પાંડુના પુત્રો જેમને પ્રિય હતા,' એમ કહેલું છે. પાંડુના પુત્રો ઉપર પ્રીતિ હતી જેમની તેવા (ભગવાન છે). 'તેટલાથી તને શું (ફલ) પ્રાપ્ત થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે (સંબંધ)માં 'ફોઇના દીકરાઓ (ઉપરના પ્રેમને લીધે જેમણે તેમના કુટુંબનું બંધુપણું સ્વીકારેલું છે)' એમ કહેલું છે. ફોઇના દીકરાઓ પાંડવો, તેઓના ઉપરના પ્રેમના પ્રયોજનથી-આથી પિતા અને તેમની બેન ઉપરના પ્રેમનો પણ સમાવેશ થાય છે–તેમનાં કુટુંબ, એટલે પાંડવોના કુટુંબનું વળી જે बान्धवं બંધુપણું તે 'आत्तम्' સ્વીકારેલું છે જેમણે તેવા (શ્રીકૃષ્ણ છે). તે (પાંડવો) ઉપરની પ્રીતિને લીધે તેમના વંશજોનું હિત કર્યું, એવો અર્થ છે. ૩૫

આ વિષયને સિદ્ધ કરનાર તર્ક નીચેના શ્લોકથી કહે છે:-

अन्यथा तेऽव्यक्तगतेर्दर्शनं नः कथं नृणाम् ॥
नितरां म्रियमाणानां संसिद्धस्य वनीयसः ॥३६॥

તેમ (ભગવાન મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા) ન હોય તો, ન જણાય તેવી ગતિવાળા સારી રીતે પૂર્ણ થએલા, (પુરુષાર્થ આપવાનું) માગનાર તમારાં દર્શન અમો મનુષ્યોને સર્વથા મરવા પડેલાને કેમ થાય? ૩૬

લોકમાં ન જણાય તેવી છે ગતિ જેમની તેવા (તમો છો). સ્વસ્થ મનુષ્યોને પણ તમારાં દર્શન દુર્લભ છે, તો પછી મૃત્યુએ ખાધેલાને તો કેમ જ થાય? જે અદૃષ્ટથી હું તુચ્છ મનુષ્ય થયો અને (મને) મૃત્યુનો સંબંધ થયો, તે બંને (દોષ) દૂર કરનાર તે (તેવા) તમોનું દર્શન અદૃષ્ટથી થાય તેવું નથી, પરંતુ ભગવાનથીજ કરાવાય તેવું છે. બંને (દોષ) દૂર કરનારૂં સ્વરૂપ 'સારી રીતે પૂર્ણ થએલા, (પુરુષાર્થ આપવાનું) માગનાર' વિશેષણોથી કહેલ છે. સારી રીતે પૂર્ણ થએલા, એટલે બીજાના મૃત્યુને પણ દૂર કરનારા. જેમ સારી રીતે પૂર્ણ કરેલો રસ (પારો) સર્વ મૃત્યુને અટકાવનારો થાય છે, તેમ આ (તમો) પણ છો, એવો અર્થ છે. વળી તમો 'वनयिता' માગનારા છો. 'वनीयान' એટલે સર્વથી અધિક માગનાર. પોતે જૂદા જૂદા ઘરે જઇને 'હું તમને સર્વ પુરુષાર્થો આપીશ, તમે માગો' એમ કહેતાં જે ફરે છે તે તેવા (માગનાર) છે. તેવા, નમાલું મનુષ્યપણું દૂર કરનારાનું તમારૂં દર્શન ભગવાનથીજ કરાવી શકાય તેવું છે, એવો અર્થ છે. ૩૬

તેથી તે (તમારૂં) દર્શન જણાય તેવી રીતેજ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થાઓ, એવા વિચારથી (તમને) કાંઇક પૂછું છું એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છેઃ-

अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ॥
पुरुषस्येह यत्कार्यं म्रियमाणस्य सर्वथा ॥३७॥

यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं यत्कर्तव्यं नृभिः प्रभो ॥
स्मर्तव्यं भजनीयं वा ब्रूहि यद्वा विपर्ययम् ॥३८॥

તેથી યોગીઓની પૂર્ણતારૂપ પરમ ગુરુ (તમને) પૂછું છું. આ લોકમાં પુરુષનું જે કાર્ય છે, સંપૂર્ણ રીતે મરવા પડેલાનું (જે કાર્ય છે), જે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, અને જપ કરવા યોગ્ય છે, હે પ્રભો? મનુષ્યોએ જે કરવા યોગ્ય છે, સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે, તે કહો. ૩૭-૩૮ અને ભજન કરવા યોગ્ય છે, અને જે (તેથી) ઉલટું છે

'યોગીશ્વરો છે, તેથી તેમને તજી મનેજ કેમ પૂછે છે ? એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગીઓની પૂર્ણતારૂપ' એમ કહેલું છે. જેમ ઘણા સમય સુધી યોગ આચરવાથી કાંઇક અલૌકિક સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા જ તમે યોગીઓના (સિદ્ધિરૂપ) થએલા છો, કારણ કે (તમો) તેઓને સર્વ પુરુષાર્થો આપનારા છો. વળી તેઓને 'गुरुः' જ્ઞાન આપનાર તમેજ છો, અને તે (જ્ઞાન) દ્વારા મોક્ષ આપનાર છો, એવો અર્થ છે. વળી તેઓના તમેજ પરમ છો 'परः' વાસુદેવ 'मीयते' જણાયછે આમનાથી તે (પરમ), અથવા ('પરમ' એટલે) ભક્તિ આપવાથી ઉત્તમ છો.

એવી રીતે તેમને પ્રશ્ન કરવાનું કારણ કહીને 'પુરુષનું (જે કાર્ય છે)' (વિગેરે)થી પ્રશ્ન કરે છે. અહીં બાર પ્રશ્નો (કરેલા) છે; કારણ કે અધિકારીઓ[1] બે પ્રકારના છે, અને પાંચ પ્રકારના કર્મો (દરેક) બે પ્રકારનાં છે. જો કે (૨×૧૦) વીસ પ્રકાર થાય, છતાં પણ (કર્મ) કરનારાના પ્રકાર નક્કી થએલા હોવાથી ઉલટા પાંચ (કર્મો)માં (તેઓને) સંબંધ ન હોવાથી, છૂટા છૂટા[2] પ્રશ્નો હોવાથી બાર પ્રકારના પ્રશ્ન થાય છે.

તે પૈકી પ્રથમ કરે છે કે (૧) આ લોકમાંજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર જીવના પુરુષનું જે કાર્ય, (તેની) કૃતિથી થઇ શકે તેવું હોય તે કહો. (૨) બીજો

૧ સ્વતંત્ર (જીવતો ગૃહસ્થાશ્રમી), અને મરવા પડેલા એવો બે પ્રકારના (પ્ર)

૨ કર્મ કરનારના ભેદથી બે પ્રકારના, અને કર્મના ભેદથી દશ પ્રકારના; એવો અર્થ છે. (પ્ર)

(પ્રશ્ન) 'મરવા પડેલાનું (કાર્ય)' શબ્દથી કરેલ છે કે મરવા પડેલાને સંપૂર્ણ રીતે જે જરૂરી કરવું જોઇએ તે કહો.

હવે સાધારણ રીતે (પ્રશ્ન) કહે છે (૩) મરવા પડેલાએ અથવા જીવતાએ જે શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોય, કાનનો શેમાં ઉપયોગ કરવો (તે કહો). આથી બહારની જ્ઞાનેંદ્રિયોના બીજા પણ ભેદો વાસ્તવિક રીતે કહેલા છે. અને હવે જૂદા આરંભથી (૪) વાણી અને મનની જોડીથી કરવા યોગ્ય જે જપ તે કહો. એવી રીતે બે જ્ઞાનેંદ્રિયોનું કૃત્ય પૂછીને, (૫) માત્ર કર્મેન્દ્રિયોનું કર્તવ્ય 'જે કરવા યોગ્ય છે' શબ્દોથી પૂછે છે, 'મનુષ્યોએ' એટલે સાધારણ રીતે, તેવી રીતે કહેવાની શક્તિ હોવાનું 'હે પ્રભો!' સંબોધનથી સૂચવેલ છે, એવી રીતે ત્રણ (પ્રશ્નો ૩-૪-૫) વૈદિક માર્ગ પ્રમાણે પૂછી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે બે (પ્રશ્નો) પૂછે છે. (૬) અંદરનું (કાર્ય) સ્મરણ કરવા યોગ્ય (૭) બહારનું (કાર્ય) ભજન કરવા યોગ્ય (હોય તે કહો). 'વા' શબ્દ નિયમ ન હોવાનું (જણાવે છે, એટલે) અંદરનું (કાર્ય) પણ ભજન કરવાનું હોય (૮-૧૨) પછી ન કરવાનાં પણ (પાંચે) કહો, કારણ કે એક ન કરવાનું કહેવાથી બાકી રહેલાં (કરવાનું) અનુમોદન થાય. તેમ ન કરવામાં આવે (ન કરવાનાં કહેવામાં ન આવે) તો બંને (કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય) કરવાનું થાય (અને) રોજનાં કાર્ય કરતાં દેહના જરૂરી કાર્ય પણ થઈ ન શકે તેથી તે (પાંચેનાં) ઉલટાં (ન કરવા યોગ્ય) પણ કહેવાં એમ 'અને જે (તેથી ઉલટું છે તે કહો)' શબ્દોથી કહેલું છે, ઉલટું એટલે આ ન કરવું એવા પ્રકારનું ૩૭, ૩૮

'એકજ સમયે બધું કેમ પૂછે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

नूनं भगवतो ब्रह्मन् गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥
न लक्ष्यते ह्यवस्थानमपि गोदोहनं क्वचित् ॥३९॥

હે બ્રહ્મન્! ગૃહસ્થાશ્રમીઓના ઘરોમાં (તમો) ભગવાન રહેવાનું ખરેખર જોવામાં આવતું નથી. કોઇવાર ગાય દોહવામાં આવે તેટલો સમય સંભવે. ૩૯

(શુકને) કોપ ન થાય તે માટે 'હે બ્રહ્મન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં ઘરોમાં તમો ભગવાન રહેવાનું જોવામાં આવતું નથી. કોઈવાર ઇશ્વરેચ્છાથી જો થાય, તો તે પણ ગાય દોહવામાં આવે તેટલોજ સમય. ગાય જેટલા સમયે દોહવામાં આવે તે સમય 'ગોદોહન' કહેવાય છે. 'કોઇવાર' એટલે ભીક્ષા માગ્યા પછી તે ન આપી તેવા ઘરમાં. જો કે સંન્યાસીઓને ભિક્ષા વિગેરેનો નિયમ હોતો નથી, યોગીઓને તો જરાએ હોતો નથી, અને તેમાં પણ સાક્ષાત ભગવાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલાને તો ન જ હોય ; અને તે પણ

ઘરમાં છે બુદ્ધિ જેઓની, એટલે માત્ર પ્રવૃત્તિના સ્વભાવાળાઓના (ઘેર) અને તે પણ પુત્ર વિગેરેનાં ઘરોમાં ઘણા મોહવાળાના ઘેર તો નજ હોય, કારણ કે (ત્યાં) તિરસ્કાર થવાનો સંભવ છે.

'વાનપ્રસ્થ આશ્રમના સ્થાનોમાં વારંવાર ભિક્ષા કરવી' એ વાક્ય પ્રમાણે ભિક્ષા માટે આવેલને ભિક્ષા આપવામાં ન આવે ત્યારે (તેનાં) સર્વ સુકૃતનો નાશ થતો હોવાથી, તેવી શંકાને લીધે (ભિક્ષા આપનાર) કાર્યમાં રોકાએલ હોવાનો વિચાર કરી, (તેને) ધર્મ કરવો જોઇએ એવો બોધ કરવા માત્ર ગાય દોહવામાં આવે તેટલો સમય રહે. આથી એમ કહેવાયું કે અગ્નિહોત્ર કરનાર ગૃહસ્થોના ઘરમાં કોઈવાર રહે પણ (ખરા). ૩૯

એવી રીતે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે (શુકે) ઉત્તર આપવા પ્રયત્ન કર્યો એમ સૂત નીચેનાં વાક્યથી કહે છે :—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે :—

एवमाभाषितः पृष्टः स राज्ञा श्लक्ष्णया गिरा ॥
प्रत्यभाषत धर्मज्ञो भगवान् बादरायणिः ॥४०॥

એવી રીતે તે રાજાએ સ્તુતિ કરેલા અને સ્નેહભરી વાણીથી પ્રશ્ન કરેલા ધર્મ જાણનાર ભગવાન બાદરાયણિએ દરેક પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા. ૪૦

'आभाषितः' એટલે સ્તુતિ કરેલા. 'श्लक्ष्णया' એટલે સ્નેહ જણાવનારી અથવા વાંકી નહી તેવી. 'प्रत्यभाषत' એટલે દરેક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. બ્રહ્મ જાણનારે તેમ કહેવાનું પ્રયોજન 'ધર્મ જાણનાર' શબ્દથી કહેલું છે. 'ન કહે અથવા ખોટું કહે (તે પાપી થાય છે)' (૧૦–૪૧–૧૦) એ વાક્યમાં જણાવેલ (ન કહે- વાની) મનાને જાણનાર હતા. ઉત્તર આપવાથી પણ પોતાને કોઇપણ જાતની હાનિ થવાની નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' એમ કહેલું છે. (ઉત્તર આપવો) જરૂરી હોવાનું જણાવવા 'બાદરાયણિ' એમ કહેલું છે. તેમ (ઉત્તર આપવાનું) ન કરે, તો વ્યાસે ભાગવત રચેલું નકામું થાય. તેથી શરીર તે (વ્યાસ) થી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી તેનો બદલો વાળવા પણ (ઉત્તર) કહ્યા એવો અર્થ છે. એવી રીતે ઉત્તર આપવા માંડયાં સુધીનું કૃત્ય પહેલા સ્કંધમાં કહેલું છે, એમ (જાણવું) ૪૦

आद्यस्कन्धस्य विवृतिः श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
निवेदिताऽतियत्नेन वाक्पुष्पाञ्जलिरुत्तमा ॥१॥

પહેલા સ્કંધની વિવૃતિરૂપ ઉજળી વાણીરૂપ પુષ્પોની અંજલિ ઘણા પ્રયત્નથી શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલમાં નિવેદન કરેલી છે. ૧

सुज्ञेषु हस्तयुगलं पुरतो निधाय ॥
विज्ञापयामि मुरवैरिपदाब्जनिष्ठ ॥
उच्छृंखलाऽपि विवृतिर्मम चिन्तनीया ॥
श्रीकृष्णपादयुगले विनिवेशितेति ॥२॥

મુરના શત્રુના ચરણકમલમાં શ્રદ્ધાવાળો હું સુજ્ઞ પુરુષોની સામે બે હાથ જોડી વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું કે મારી વિવૃતિ ઉચ્છૃંખલ હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના બે ચરણોમાં ધરેલી હોવાથી વિચાર કરવા યોગ્ય છે ૨

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં પહેલા સ્કંધનો અધ્યાય ઓગણીસમો સંપૂર્ણ

પા.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૯	૩૦	માત	માત્ર
૯૧	૬	અયુત	અચ્યુત
૯૧	૧૪	વક્ષ	વક્ષઃ
૯૩	૨૦,૨૬	પિત્રો	પિત્રોઃ
૯૬	૪	લીધુ	લીધે
૯૬	૧૦	(દૃષ્ટિએ	(દૃષ્ટિએ)
૯૬	૨૨	नबं	नवं
૯૮	૧૨	निगतानि	निर्गतानि
૯૯	૧૨	લા–ણી	લાગણી
૯૯	૨૮	ત	તે
૧૦૦	૪	यतोऽबुध	यतोऽबुधः
૧૦૦	૨૪	તેમ)	(તેમ)
૧૦૧	૭	ભગવાનનો	(ભગવાનનો)
૧૦૧	૨૪	વિગેરેનાં	વિગેરેમાં
૧૦૨	૨૯	એક	એકને
૧૦૩	૨૯	જમિનિના	જૈમિનિના
૧૦૪	૩	सिद्धयर्यै	सिद्धयर्थे
૧૦૫	૧૨	એમ	(એમ
૧૦૫	૧૩	તેનાં)	(તેનાં)
૧૦૫	૧૪	(તેનું	(તેનું)
૧૦૫	૧૫	અન	અને
૧૦૬	૧૮	કામનાઓની)	(કામનાઓની)
૧૦૬	૧૯	તેને)	(તેને)
૧૦૬	૨૯	गतः	गतं
૧૦૮	૧૨	પોત	પોતે
૧૦૮	૧૨	ઉત્તરાના	(ઉત્તરાના
૧૦૮	૨૧	बांहु	बांहुं
૧૦૮	૨૩	मुहु	मुहुः
૧૦૯	૧૮	વષ્ણુવ	વૈષ્ણુવ
૧૧૦	૧૩	તેજ	તેજ)
૧૧૦	૧૮	ઓનાં	આનાં
૧૧૦	૨૦	થતાં	(થતાં
૧૧૧	૨	दशमास्यस्य	दशमास्यस्य
૧૧૨	૨૩	ગાયો	ગામો
૧૧૩	૪	ह्यग्निप्र	ह्यस्मिन्प्र
૧૧૩	૬	प्रभबि	प्रभवि

પા.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧૩	૧૬	પકી	પૈકી
૧૧૪	૩૩	પ્રસ .	પ્રેસ
૧૧૫	૨૪	ઇક્ષ્વાકુએ અને	ઇક્ષ્વાકુએ
૧૧૬	૯	(હતો	(હતો)
૧૧૬	૧૯	(તેમનાથી	(તેમનાથી)
૧૧૬	૧૯	हुताश	हुताशः
૧૧૬	૧૯	घर्षणम्	घर्षणम्
૧૧૬	૨૭	બાજ	ઇંદ્રિ બાજ
૧૧૭	૬	सहिष्णु	सहिष्णुः
૧૧૭	૧૭	આધાર	આધાર)
૧૧૯	૬	जिज्ञासितः	जिज्ञासितः
૧૨૧	૨૦	વિગેરે તો	—
૧૨૧	૨૭	भ्रातर	भ्रातरः
૧૨૩	૪	पुरूष	पुरुष
૧૨૪	૨	ઇંદ્રિયોની	ઇંદ્રિયોની)
૧૨૪	૫	પકી	પૈકી
૧૨૫	૪	ના	(ના
૧૨૫	૨૫	प्रेमवाष्पौघं	प्रेमबाष्पौघं
૧૨૭	૧	કહેલ	કહેલ)
૧૨૯	૧	તીર્થનાં)	(તીર્થનાં)
૧૩૨	૨૧	घन	घनं
૧૩૩	૭	ગાદીએ	ગાદીએ)
૧૩૪	૧	સામથ્યનાં	સામર્થ્યનાં
૧૩૪	૧૩	પક્ષ	પક્ષ)
૧૩૫	૭	જાઇએ	જોઇએ
૧૩૬	૩	સીમેનાવર્જિત	સીમેનાવર્જિત
૧૩૬	૩	ગૃહ	ગૃહ
૧૩૮	૫	ધર્યનું	ધૈર્યનું
૧૩૮	૯	(ધર્ય)	(ધૈર્ય)
૧૪૦	૧૮	प्रतिव्रता	पतिव्रता
૧૪૨	૧૬	ઉય	ઉદય
૧૪૨	૧૭	પ્રાઃત	પ્રાતઃ
૧૪૬	૧૫	આયા	આવ્યા
૧૪૭	૧૧	હેય	હોય
૧૪૮	૨	તેનું)	(તેનું)
૧૪૯	૮	પરાવેલા	પરોવાએલા

પા.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પા.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૫	૨	પડે	પેઠે	૨૦૨	૬	જવું	જવું)
૧૫૫	૨૫	રહેલા	રહેલા)	૨૦૨	૨૨	કાર્ય	કાર્ય)
૧૫૬	૨૫	सप्तस्त्रोत:	सप्तस्रोत:	૨૦૫	૧૯	અથ	અર્થ
૧૫૮	૫	प्रत्याहत	प्रत्याहृत	૨૦૭	૯	ાક્રયા	ક્રિયા
૧૫૯	૨૪	અંતકરણ	અંતઃકરણ	૨૧૦	૩	ત્યાં	(ત્યાં
૧૬૦	૨૫	કરીરે	કરીને	૨૧૦	૮	कलि	कलिः
૧૬૧	૧૭	અભુદ્દત	અદ્દભુત	૨૧૦	૧૧	જવા	જવા)
૧૬૩	૨૧	જવાન	જવાના	૨૧૧	૧૮	શ્લેક	શ્લોક
૧૬૪	૫	जिह्न	जिह्व	૨૧૪	૨૫	અધ્યસનો	અધ્યાસનો
૧૬૭	૨૯	त्यतमीतव	त्यमीतवत्	૨૧૪	૨૭	સયમરૂપ	સંયમરૂપ
૧૭૩	૧૭	शात्र	शात्रु	૨૧૮	૧૦	અક્ષરબ્રહ્મ	(અક્ષરબ્રહ્મ)
૧૭૬	૨૧	ईव	इव	૨૧૯	૨૩	ગયેલા	ગયેલા)
૧૭૬	૨૫	દષ્ટ	દૃષ્ટિ	૨૨૧	૨૩	અનન્ય	(અનન્ય
૧૭૭	૪	સેવારુપ	સેવારૂપ	૨૨૨	૨૦	ાપતૃઓ	પિતૃઓ
૧૭૮	૨૨	ાવચાર	વિચાર	૨૨૪	૮	सम्मव	सम्भवः
૧૮૫	૭	ભગવાને	(ભગવાને)	૨૨૬	૧૩	બને	બંને
૧૮૫	૨૫	મત્રી	મૈત્રી	૨૨૬	૧૬	કહેલું	(કહેલું
૧૮૬	૩	કહવામાં	કહેવામાં	૨૨૭	૨૨	હાય	હોય
૧૮૬	૮	કારણ	કારણ)	૨૨૮	૧૬	નિયત્રણ	નિયંત્રણ
૧૮૮	૧૪	દ્રુપદના	(દ્રુપદના	૨૨૮	૨૫	य	यः
૧૮૮	૨૪	થયું)	(થયું)	૨૨૯	૨૩	કહે	રહે
૧૮૯	૧૪	જાણતો	(જાણતો)	૨૨૯	૨૭	મકરદ	મકરંદ
૧૯૦	૯	છટા	છૂટા	૨૨૯	૩૧	સપૂર્ણ	સંપૂર્ણ
૧૯૧	૧૬	કરીશ	(કરીશ)	૨૩૦	૨૬	બનેની	બંનેની
૧૯૧	૨૧	દશ	(દશ	૨૩૧	૨૩	બોલાવવું;	બોલાવવું)
૧૯૧	૨૯	न	नः	૨૩૨	૧૧	नक्त	नक्तं
૧૯૨	૨૪	અર્જુનની	(અર્જુનની)	૨૩૩	૨૨	कम्पिुरुषा	किम्पुरुषा
૧૯૨	૩૧	મને	અને	૨૩૫	૨૩	શૂદ્ર	(શૂદ્ર
૧૯૩	૧૬	કરેલો	કરેલો)	૨૩૬	૨૩	તું	(તું
૧૯૩	૨૫	કરેલું છે	(કરેલું છે)	૨૩૭	૧૮	કરે છે	કરે છે)
૧૯૩	૨૮	વિખુટો	(વિખુટો	૨૩૮	૧૬	મોક્ષના	(મોક્ષના
૧૯૭	૨૦	स्पृन्	स्पृशन्	૨૩૯	૧૩	श्रतम्	श्रुतम्
૧૯૭	૨૪	आसुणि	आसुराणि	૨૩૯	૧૫	धर्य	धैर्य
૧૯૮	૧૧	જીવ	(જીવ	૨૪૦	૯	श्रत,	श्रुत
૧૯૯	૨૨	હું	(હું	૨૪૦	૧૮	અહકાર	અહંકાર
૨૦૧	૨૫	पदीश	सदीश	૨૪૧	૧	ते	तें

પા	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪૨	૫	સયોગ	સંયોગ
૨૪૩	૩૩	પાપ્ત	પ્રાપ્ત
૨૪૩	૩૫	શ્થાપન	સ્થાપન
૨૪૫	૧૦	શૃગાર	શૃંગાર
૨૪૬	૭	તેના	(તેના
૨૪૬	૯	ગૂમવેલા	ગૂમાવેલા
૨૪૬	૧૬	ताया	तायाः
૨૪૬	૨૮	बल्गुजल्पैः	वल्गुजल्पैः
૨૪૮	૧૩	वाक्थं	वाक्यं
૨૫૦	૨	આ	આ)
૨૫૦	૭	હતો	(હતો
૨૫૦	૯	સ્થતિ	સ્થિતિ
૨૫૦	૧૪	ધર્મન	ધર્મને
૨૫૦	૨૫	વાછાં વિનાની	'વાછડાં વિનાની'
૨૫૦	૨૫	દોહન	(દોહન
૨૫૦	૨૮	હતી	(હતી
૨૫૨	૧૩	કુષ્ણુ	કૃષ્ણુ
૨૫૨	૧૭	अशोयान	अशोच्यान्
૨૫૬	૨૭	અપાધ	અપરાધ
૨૬૦	૨૮	લોનો	લેવાનો
૨૬૪	૧૬	અર્ધમના	અધર્મના
૨૬૪	૨૪	ગધાડાના	ગધેડાના
૨૬૫	૧૦	नैधित	नैश्चितः
૨૬૫	૧૯	છે	છે)
૨૬૭	૧૩	શૃગાર	શૃંગાર
૨૬૮	૧૫	કરવાથી	કરવાથી)
૨૭૦	૧૯	पूग	पूगः
૨૭૧	૮	वन्धो	बन्धो
૨૭૧	૧૫	આચરવાનું	આચરવાનું)
૨૭૧	૨૦	સભવે	સંભવે
૨૭૧	૨૬	વિસ્તાર	વિસ્તાર)
૨૭૧	૨૭	પદાર્થો	(પદાર્થો
૨૭૧	૩૦	हरिमग	हरिर्भग
૨૭૫	૨૨	पमवः	प्रभवः
૨૭૬	૧૩	તેણે	(તેણે
૨૭૭	૮	પરીક્ષિત	(પરીક્ષિત
૨૭૭	૨૭	गजाह्वये ,	गजाह्वये
૨૮૦	૨	द्रोण्य	द्रौण्य
૨૮૧	૧૯	મારૂ	મારું
૨૮૬	૪	શબ્દનાં	શબ્દના)
૨૮૭	૨૨	हे सौम्य ?	हे सौम्य !
૨૮૭	૨૨	हे बुध ?	हे बुध !
૨૮૮	૨૨	સદેહ	સંદેહ
૨૯૩	૧૭	त्यद्भूत	त्यद्भुत
૨૯૩	૨૭	દૃષ્ટિ	(દૃષ્ટિ
૨૯૪	૧૨	ભગવત	ભાગવત
૨૯૮	૫	ઋષઓ	ઋષિઓ
૩૦૦	૧૬	અંતઃકરનો	અંતઃકરણનો
૩૦૩	૨૨	ઇંયો	ઈંદ્રિયો
૩૦૪	૨૪	श्रुकोप	स्त्रुकोप
૩૦૭	૮	સાંળળીને	સાંભળીને
૩૧૧	૧૮	श्रत्वा	श्रुत्वा
૩૧૩	૪	કરવા	(કરવા
૩૨૧	૧૪	प्रश्चात्ताप	पश्चात्ताप
૩૨૩	૧૨	આગ્નિ	અગ્નિ
૩૨૪	૭	નાગનું	નામનું
૩૨૪	૨૪	વૈરાગ્યનું	વૈરાગ્યનું)
૩૨૪	૨૫	(આસક્તિ...	આસક્તિ...
૩૨૫	૨૧	मत्यम	मर्त्यम्
૩૨૬	૧૪	કરાતી	કરાતી)
૩૨૬	૨૦	(તેવાં	તેવાં
૩૨૭	૧૦	તેવું)	(તેવું
૩૩૩	૯	सृष्ट	सृष्टः
૩૩૪	૧૯	(તે	(તે)
૩૩૫	૨૧	કારણ)ભ...	કારણ (ભ...
૩૩૭	૭	अध्यवसाय	अध्यवसायः
૩૪૪	૨	सुष्ठ	सुष्ठु
૩૪૫	૬	महासमे	महासने
૩૪૭	૨૫	पुनर्दशन	पुनर्दर्शन
૩૫૦	૨૬	જીવાા	જીવતા